

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 24

Σελίδες αφιερωμένες:
«Ομηρική Ποίηση και Θάλασσα»

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

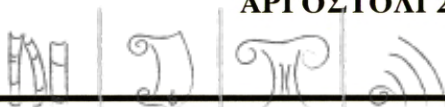
ΤΟΜΟΣ 24

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ
- ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ -
Α/Α ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ: 31540
ΗΜΕΡ.: 21/07/2023
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ.

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ 2014

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Αντιπρόεδρος: Άννα Μινέτου
Γραμματέας: Ανδρονίκη Αλεξάτου
Έφορος: Γιώργος Ματαράγκας
Ταμίας: Χαρά Καλογηράτου

* Το περιοδικό δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

Η έκδοση του τόμου αυτού πραγματοποιήθηκε με την ευγενική χορηγία:

- του Συλλόγου «Οι Φίλοι του Μουσείου Γεωργίου Δροσίνη»,
- του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη.

ISSN 1108 - 0310

ΠΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδες αφιερωμένες: ΟΜΗΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ: Οι Τρώες και η θάλασσα.....	11
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΝΤΥΠΑΣ: Άνεμοι, ρεύματα και ρότες στην Εποχή του Χαλκού: Το ναυτικό βασίλειο της Ιθάκης	33
ΖΩΗ ΚΑΤΣΙΑΜΠΟΥΡΑ: Οι ταξιδιώτες της επικής θάλασσας: Ο Γυλαμιάς και ο Οδυσσεύς, η αθανασία και ο νόστος.....	45
ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΣΤΟΡΗΣ: Φυσική και μεταφυσική θάλασσα στον Όμηρο	55
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΑΓΓ. ΣΤΕΦΟΣ: Οι Νηρηίδες στην Ομηρική Ποίηση...69	
ΖΩΗ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ:Θαλάσσιες θεότητες: Από το μύθο στο λόγο.....	75
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗ: Το επεισόδιο της Ινούς και η λειτουργία του στην Οδύσσεια. Συγκρίσεις και αναλογίες.....	91
ΠΑΡΘΕΝΑ ΚΑΡΑΤΖΟΛΟΥ: Θαλάσσια θηλυκή γοητεία: Απειλή για τον ανδρισμό του Οδυσσέα	99
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΥΖΗΣ: Ανταγωνιστικά θαλασσινά ταξίδια κάτω από την επιφάνεια της Οδύσσειας.....	107
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΔΑΣΤΑΥΡΙΔΗΣ : Η αποκάτασταση τη αδικίας του ευρωκρείοντος Ποσειδώνος.....	127
ΜΑΡΟΥΛΑ ΠΑΠΑΕΥΣΤΑΘΙΟΥ: Στις αμμουδιές του Ομήρου. (Από την αγωνία στην παραμυθία).....	141
ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ: Ο Αίνος.....	155
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΣ: Καταδίκη (:) της καλλιτεχνικής δημιουργίας και ανταμοιβές της δικαιοσύνης στο βιβλίο Χ της Πολιτείας του Πλάτωνος	165
ΛΙΟΣΑΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ: Έρευνα στα Βενετικά Αρχεία για τον Ηλία Μηνιάτη	215
ΟΛΓΑ ΠΑΧΗ: Ο Ανδρέας Δενδρινός και οι κοινοβουλευτικοί του αγώνες υπέρ του εργατικού και αγροτικού κόσμου της Κέρκυρας	227
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΑΤΟΥ: Η πολιτική σκέψη του πρώτου δημάρχου Παλέων Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου μέσα από ένα πολιτικό φυλλάδιο που δημοσίευσε το 1866.....	253
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΗΜΟΓΛΙΔΗΣ: Ευριπίδου <i>Ηλέκτρα</i> : Η ηθογραφική παρουσίαση της Κλυταμνήστρας.....	271
ΜΑΡΙΑ ΓΕΩΡΓΟΥΣΗ: Το στοιχείο της επιθετικότητας στις Θεσμοφορίζουσες του Αριστοφάνη	287
ΕΦΗ ΚΑΦΡΙΤΣΑ: Ο επιικός ύμνος του ιθακήσιου ποιητή Νίκου Καρβούνη	301
ΠΑΝΑΓΗΣ ΣΤΑΘΑΤΟΣ: Ο πόλεμος Ελλάδος και Βουλγαρίας του Ν. Καρβούνη.....	311
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ: Οι κοινωνικές συνέπειες των διαφορών του κοινωνικού φύλου (gender) στη γλώσσα.....	315
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ξ. ΚΑΡΠΟΥΖΗΣ: Πρόσμη αστική λαογραφία: Αναπαραστάσεις της ιστορίας και τη κοινωνίας της νέας πρωτεύουσας (Αθήνα 1835) μέσα από το έργο του Πολύβιου Δημητράκπουλου «Η Δούκισσα της Πλακεντίας»	331
ΘΗΣΑΥΡΗΜΑΤΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΤΣΙΟΥΛΑΣ: Ο παρτίενος Κεραυνός.....	367
ΜΑΘΗΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ 2013.....	373
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Φ. Παυλάτος, Κ.Π. Γεωργόπουλος-Πακίδης, Μ. Μαρκαντωνάτου, Π. Νηρέας, Ν. Αλεξάντου, Γ. Βέρρα, Ρ. Τσιμαράτου-Μαντά, Μ. Αηξουφιάτης, Δ. Μαρκαντωνάτος, Β. Γεωργόπουλου, Γ. Γ. Παναγιωσοπούλης, Ν. Θωμάς, Ε. Τζανάτου	395
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Γ. Πετρόπουλος, Α. Στέφανο, Ν. Λαοκαρή-Μπαλά, Γ. Σπ. Μπάλλας, Π. Πετράτος, Σ. Νεοφύτου, Ν. Αβραμίδου, Α. Γεωργάτος	415
ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ.....	449

ΚΥΜΟΘΟΗ

Περιοδική Έκδοση
Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

Τόμος 24
2014

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
Σύνδεσμος Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

ΕΚΔΟΤΗΣ
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Πρόεδρος Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Άννα Μινέτου

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ
Άννα Μινέτου
Κεφάλου & Π. Πανά 19
28100 Αργοστόλι
Τηλ.: 26710 27179
e-mail: annaminetou@gmail.com

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΕΛΩΝ
ΕΤΗΣΙΑ: 20 Ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Μίνωος 3
28100 Αργοστόλι
Τηλ.: 2671026374
e-mail: syndesfil@yahoo.gr

ΠΑΡΑΓΩΓΗ
«Στ.Καρούσος»
ΕΚΔΟΤΙΚΗ

ΚΑΘΗΜΕΡΙΟΝ
ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΛΕΙΨΟΝΟΥ,
ΝΗΡΗΣ ΤΙΣ
Liddell-Scott

- Τα κείμενα που δημοσιεύονται στην *ΚΥΜΟΘΟΗ* εκφράζουν τη γνώμη και τις σκέψεις των συγγραφέων τους.
- Οι εργασίες που στέλνονται για δημοσίευση στην *ΚΥΜΟΘΟΗ*:
 - δεν πρέπει να έχουν δημοσιευθεί σε άλλο έντυπο,
 - είναι απαραίτητο να έχουν επιστημονική τεκμηρίωση (οι παραπομπές στο τέλος του κειμένου),
 - πρέπει να είναι σε ηλεκτρονική μορφή (αρχείο word χωρίς εικόνες ή ιδιαίτερο στήσιμο),
 - η έκτασή τους δεν πρέπει να είναι μεγαλύτερη από 20 δακτυλογραφημένες σελίδες μεγέθους Α4 (5.500 λέξεις περίπου),
 - οι βιβλιοκρισίες δεν πρέπει να ξεπερνούν τις 2 σελίδες μεγέθους Α4.
- Κριτήρια επιλογής και δημοσίευσης:
 - πρωτοτυπία και επιστημονική πληρότητα,
 - ανταπόκριση του θέματος στην κάλυψη των επιστημονικών και εκπαιδευτικών αναγκών των φιλολόγων και των κοινωνικών και πολιτισμικών ενδιαφερόντων των πολιτών,
 - συχνότητα δημοσίευσης εργασιών του ίδιου συγγραφέα,
 - χρόνος υποβολής της εργασίας.
- Η αναδημοσίευση κειμένων επιτρέπεται με την προϋπόθεση ότι θα γίνεται σαφής αναφορά στο περιοδικό και στο συγγραφέα.

- ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΗΛΙΟ ΣΑΣ, βλ. σ. 450
- ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ, βλ. σ. 448

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΣΤΑΣΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΨΗΦΙΣΜΑ

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης συγκλήθηκε σήμερα εκτάκτως, όταν με μεγάλη θλίψη πληροφορήθηκε το θάνατο του Δρα Ιστορικού Σπύρου Λουκάτου.

Ο Σπύρος Λουκάτος γεννήθηκε στην Κεφαλονιά το 1915. Ήταν πτυχιούχος της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Δραστήριο στέλεχος του τοπικού ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Μετά τη Βάρκιζα (1945) απολύεται από τη δημόσια Εκπαίδευση, όπου υπηρετούσε, ενώ αντιμετώπισε δολοφονική απόπειρα εναντίον του. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 βρισκόταν στην Αθήνα, όπου εργαζόταν στην ιδιωτική εκπαίδευση και αργότερα διορίζεται στην Ανώτερη Εκπαίδευση.

Παράλληλα επιδιδόταν με υπευθυνότητα και συνέπεια στην επιστημονική μελέτη και την αρχαιολογική έρευνα με αποτέλεσμα μια πλούσια συγγραφική συγκομιδή.

Μέχρι το τέλος της ζωής του παρέμενε πνευματικά μάχιμος, αλλά και πάντα πρόθυμος να βοηθήσει κάθε νέο επιστήμονα.

Ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης είχε την ιδιαίτερη τιμή και χαρά να φιλοξενήσει πλήθος μελετών του στους τόμους της περιοδικής έκδοσής του «ΚΥΜΟΘΟΗ» και εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη του προς το συγγραφέα, του είχε αφιερώσει τον 19ο τόμο του περιοδικού.

Επίσης ο εκλιπών είχε εμπιστευθεί στο Σύνδεσμό μας το εξαιρετικό του πόνημα «Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών», το οποίο και εξέδωσε (2009).

Στη σημερινή έκτακτη συνεδρίασή του το Δ. Σ. αποφάσισε τα εξής:

1. Να παραστεί αντιπροσωπία του Δ.Σ. στη νεκρώσιμη ακολουθία.
2. Αντί στεφάνου να κατατεθεί χρηματικό ποσό για ενίσχυση του Γηροκομείου Αργοστολίου.
3. Να εκφραστούν θερμότητα συλλυπητήρια στους οικείους του.
4. Να δημοσιευθεί το παρόν ψήφισμα στον τοπικό έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο καθώς και στον υπό έκδοση 24ο τόμο του περιοδικού «ΚΥΜΟΘΟΗ».
5. Να αφιερώσει στη μνήμη του Σπύρου Λουκάτου την προγραμματιζόμενη για τις 22 Οκτωβρίου 2014 ημερίδα για το Ριζοσπαστισμό.

ΑΙΩΝΙΑ ΤΟΥ Η ΜΝΗΜΗ!!

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΠΑΣΑ

Ο Πρόεδρος

Δημήτρης Ζαβιτοιάνος

Νίκη Αλεξιάτου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΕΛΕΓΕΙΑΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΜΝΗΜΗΣ
ΣΤΟΝ ΣΠΥΡΟ ΛΟΥΚΑΤΟ

“And death shall have no dominion”

«Κι ο θάνατος δεν θα ‘χει εξουσία»

Dylan Thomas (1914-1953)

Ποιητική αναφορά στο «πνεύμα»

Στις 17 Σεπτεμβρίου 2014, «έφυγε» από κοντά μας ο Καθηγητής Φιλολογίας Σπύρος Λουκάτος, καταξιωμένος Ιστορικός Συγγραφέας, δεσπόζουσα μορφή του Πνευματικού Κόσμου της Κεφαλονιάς, Αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης του Νησιού μας, κατά την Ιταλο-Γερμανική Κατοχή και μεγάλος Ανθρωπιστής.

Όταν φεύγει μια σημαντική Προσωπικότητα, μια μεγάλη Μορφή του Πνευματικού μας Κόσμου, αλλά και ένας **Αγωνιστής του Δημοκρατικού Ήθους και της Ελευθερίας**, που με το έργο του και την δημιουργική προσφορά του, άνοιξε δρόμους και άφησε στην όλη διαδρομή της ζωής του ανεξίτηλα φωτεινά σημάδια, για τις κατοπινές γενεές, είναι πάντα πολύ φτωχά τα λόγια που θα μπορούσε κανείς να πει για να εξάρει το έργο του και να αποτιμήσει το μέγεθος της συμβολής του. Και σ’ αυτές τις μεγάλες Μορφές, αδιαμφισβήτητα, συγκαταλέγεται και ο **Καθηγητής Φιλολογίας Σπύρος Λουκάτος, πολυγραφότατος ιστορικός συγγραφέας, με πλούσια και πολύτιμη προσφορά στην Επιστημονική μελέτη και την Αρχαιολογική έρευνα, στο Μεγάλο Οδοιπορικό της Γνώσης, αλλά και θυσιαστικά αφιερωμένος με το δημοκρατικό του ήθος του, στους αγώνες για την Ελευθερία, την Αδελφοσύνη, τη Δικαιοσύνη και την Ισότητα.**

Ο Σπύρος Λουκάτος, με τη χαρισματική, την πολύπλευρη και πολυδύναμη προσωπικότητά του, με την υπερβατική ανθρωπιά του, την πάντα πρόσχαρη και ευγενική φυσιογνωμία του, θα μένει για πάντα στο νοητικό καθίσμα όλων όσους είχαν –μεταξύ των οποίων και ο υπογράφων το παρόν αφιέρωμα– την καλή τύχη και το προνόμιο να γνωρίσουν την δεσπόζουσα και επιβλητική φυσιογνωμία του.

Ο Σπύρος Λουκάτος, με την όλη πολύτιμη δημιουργική και καρποφόρο πορεία του στα Γράμματα, με τη σταθερή στάση και θεώρησή του για τον άνθρωπο, την ελευθερία του πνεύματος, όσον αφορά στην υπαρξιακή μας πορεία, ξεπέρασε την **Αριστοτελική έννοια για την προσωπικότητα του ατόμου ως ταυτιζόμενη μόνο με την υπερβατική γνώση του γνωστικού αντικειμένου** (άριστος Ιστορικός και Αρχειακός Ερευνητής, αγωνιστής της Ελευθερίας και των Ιδεών). Και μπορεί άνετα να χαρακτηριστεί ως **«ολοκληρωμένη προσωπικότητα»** με την επιπλέον **καλλιέργεια του πνεύματος**, αλλά όπως αναφέρεται και στα παραπάνω, και για τη **θεώρηση, θέση, στάση του Ανθρώπου** στην προσπάθειά του για την ανακάλυψη της Αλήθειας, στην όλη υπαρξιακή του πορεία.

Ακάματος εργάτης του Πνεύματος, με μεγάλο αριθμό ιστορικών βιβλίων, με αρκετές εκατοντάδες δημοσιεύματα σε Επιστημονικά και Λογοτεχνικά Περιοδικά της χώρας μας, αλλά και του εξωτερικού, ο Σπύρος Λουκάτος άφησε ανεξίτηλα τη σφραγίδα του και τα φωτεινά **Σημάδια** του και θα παραμένει διαχρονικό πρότυπο για την οικοδόμηση της υπαρξιακής μας ταυτότητας.

*Καλότυχος / όπου μπορεί σημάδια / στο διάβα του ν' αφήνει /
τ' ανέμου η ορμή να μην τα σβήνει / κι ολόφωτα /
να μένουν στα σκοτάδια... / Η ζωή μας δε μοιάζει τότες άδεια. (φ.π.)*

Ο Σπύρος Λουκάτος, με το έργο του και την πολύτιμη προσφορά του, κέρδισε την **«Πνευματική Αθανασία»**, γιατί, όπως αναφέρεται και στην προμετωπίδα του Αφιερώματος, **στο Πνεύμα: «Ο θάνατος δεν έχει εξουσία»**.

Αν υπήρχε στο Νησί μας ένα **«Πάνθεον» των Μεγάλων Ανδρών της Κεφαλονιάς** (το ονομαζόμενο **Hall of Fame** στις χώρες του εξωτερικού), που με τα έργα τους και την προσφορά τους άφησαν ανεξίτηλη τη σφραγίδα της υπαρξιακής τους πορείας, **ο Σπύρος Λουκάτος, ο υπέροχος άνθρωπος, ο καταξιωμένος Ιστορικός και Συγγραφέας, ο ακάματος εργάτης του Πνεύματος και αγωνιστής της Ελευθερίας**, θα κοσμούσε περιλαμπρα αυτό το **«Πάνθεον»** στην περίοπτη θέση που του αξίζει.

Αιώνιος τώρα ταξιδευτής στους αιθέρες, ο Σπύρος Λουκάτος, θα εξακολουθεί, με το ιστορικό συγγραφικό του έργο, τις πολύτιμες παρακαταθήκες του, την εμπληματική φυσιογνωμία του και τη βαθειά πίστη του στις άφθαρτες ανθρωπιστικές αξίες, με την πολυσήμαντη έννοιά τους, να εμπνέει τις τωρινές αλλά και τις κατοπινές γενιές.

- Ποιος είπε πως ο Σπύρος Λουκάτος πέθανε;

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Σελίδες αφιερωμένες:

«Ομηρική Ποίηση και Θάλασσα»

Σελίδες 11 - 154

* Οι εισηγήσεις που δημοσιεύονται εκφωνήθηκαν στο ΚΣΤΠ Σεμινάριο Ομηρικής Φιλολογίας στην Ιθάκη, 27-31 Αυγούστου 2011, που διοργάνωσε η Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων (Π.Ε.Φ.)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΟΜΗΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΑΡΤΙΝΟΥ ΠΙΠΕΛΛΗΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΟΙ ΤΡΩΕΣ ΚΑΙ Η ΘΑΛΑΣΣΑ

Εισαγωγή:

Ανταποκρινόμενος στην τιμητικότετη πρόσκληση της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων διά του προέδρου της, κ. Α. Στέφου, επέλεξα ως θέμα της εισηγήσεώς μου για το ΚΣΤ Σεμινάριο ομηρικής φιλολογίας τη σχέση των Τρώων με τη θάλασσα στην *Ιλιάδα*.

Το θέμα επιλέχτηκε για τους εξής λόγους:

α) Η θάλασσα αποτελεί προσφιλές θέμα στον Όμηρο, αλλά η σχέση των Τρώων με αυτή δεν έχει αναδειχθεί μέχρι τώρα από την έρευνα.

β) Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας είναι πρωτίστως το ίδιο το κείμενο του Ομήρου και η ανάδειξή του. Επομένως, οφείλει, νομίζω, κανείς να στηρίζεται σε αυτό, για να εξάγει συμπεράσματα βάσιμα, χωρίς να παρασύρεται σε αβέβαιο έδαφος, όπως δυστυχώς συμβαίνει πολλές φορές με την έρευνα. Έτσι, παραθέτω πληθώρα παραπομπών από το κείμενο της *Ιλιάδας*, που υποστηρίζουν τα σχόλιά μου και φέρνουν σε άμεση επαφή τον αναγνώστη με αυτό.

γ) Το συγκεκριμένο θέμα ενισχύει την πεποίθηση της ενότητας σχεδίου και πλοκής στην *Ιλιάδα*, ένα ζήτημα που, δυστυχώς, δεν έχει ακόμη πάψει να κατατρύχει την έρευνα.

δ) Το θεμελιωδέστερο, κατά τη γνώμη μου, ερώτημα που τίθεται από πολλούς σήμερα σχετικά με τα ομηρικά έπη γενικά και την *Ιλιάδα* ειδικά –και που τέθηκε κιόλας και από κάποιον αγχίνουν μεταπτυχιακό φοιτητή στο Σεμινάριο– είναι, ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που τα καθιστούν κλασικά έργα και διαχρονικά αναγνώσματα. Πέρα από την ανεκτίμητη αξία τους ως των πρώτων λογοτεχνικών κειμένων του Δυτικού κόσμου που σώζονται ακέραια, τα δύο αυτά έπη είναι προφανές ότι αποτελούν απολαυστικά αναγνώσματα ακόμη και σήμερα, στην εποχή της τεχνολογικής απογείωσης. Επομένως, ο δημιουργός τους ήξερε πολύ

- Ο Παναγιώτης Ν. Κοντονάσιος είναι φιλόλογος ΜΔΕ, υπότροφος ΙΚΥ.

καλά να διεισδύει στην ψυχή του Δυτικού ανθρώπου –σε πιο στενό ή πιο πλατύ επίπεδο, νομίζω, δύσκολα μπορούμε να πάμε– και να της εγείρει μοναδικά συναισθήματα, σαν τον πιανίστα που ξέρει ακριβώς ποιο πλήκτρο να πατήσει και πότε, ώστε το πιάνο του να παραγάγει την εξαίσια μουσική που αυτός έχει στην ψυχή και το νου του. Φιλοδοξώ, λοιπόν, με την παρούσα εργασία να εισαγάγω τον αναγνώστη στη φύση ορισμένων «πλήκτρων» που πατά ο Όμηρος στην *Ιλιάδα* και στο αποτέλεσμα τους στην ψυχή του ακροατή/αναγνώστη, για να βοηθήσω στην απάντηση του παραπάνω ερωτήματος.

Μια τελευταία επισήμανση είναι αναγκαία: αντί για την ποικιλία των όρων «Δαναοί», «Αργίτες», «Αχαιοί» κτλ, επέλεξα τον όρο «Έλληνες», που υιοθετείται και από τη διεθνή βιβλιογραφία και πιστεύω πως ανταποκρίνεται και σ' αυτό που είχε στο νου του ο ίδιος ο Όμηρος αλλά και οι ακροατές/αναγνώστες της αρχαιότητας, όταν άκουγαν/διάβαζαν αυτούς τους όρους. Εξάλλου, πρέπει να είναι αρκετή και η σχετική μαρτυρία του Πλάτωνα, ότι *τὴν Ἑλλάδα πεπαιδευκεν οὗτος ὁ ποιητής* (Πολ., 606e2-3).

Οι Τρώες και η θάλασσα:

Στην προσπάθειά μας, να διερευνήσουμε τη σχέση των Τρώων με τη θάλασσα στην *Ιλιάδα*, διακρίνουμε δύο μεγάλες ομάδες παραπομπών, από τις οποίες η μία συγκροτείται από αρνητικά και η άλλη από θετικά συμφραζόμενα για τους Τρώες.

Η θάλασσα σε αρνητικά για τους Τρώες συμφραζόμενα:

Η θάλασσα είναι κάτι το ξένο για τους Τρώες. Το υπονοεί ο Πάτροκλος με την ειρωνεία του σχετικά με τον τρόπο που έπεσε ο Κεβριόνης στη γη μετά το θανάσιμο πλήγμα με τεράστια πέτρα που του προκάλεσε ο ίδιος.¹ Οι Τρώες, εξάλλου, δεν είχαν καν πλοία πριν από το ολέθριο ταξίδι του Πάρη. Μάλιστα η πρώτη φορά που ναυπήγησαν πλοία ήταν και η τελευταία, αφού τα πλοία αυτά ήταν *ἀρχέκακα* και οδήγησαν στην καταστροφή της πόλης. Η ναυπήγηση έγινε υπό την καθοδήγηση του Φέρεκλου, τον οποίο φονεύει ο Μηριόνης στο Ε 59.²

Ας σημειωθεί επίσης και το γεγονός ότι από τη μεριά της θάλασσας στην τρωική πεδιάδα, μετά τις πρώτες επιτυχίες των Τρώων, δε στρατοπεδεύουν οι

1. Π 742β-50: ὁ δ' ἄρ' ἄρνευτῆρι ἑοικώς κάππεσ' ἅπ' εὐεργέος δίφρου, λίπε δ' ὅστέα θυμός· τὸν δ' ἐπικερτομένων προσέφη, Πατρόκλεες ἵππευ'· "ὦ πόποι, ἦ μάλ' ἐλαφρὸς ἄνῆρ, ὥς ρεῖα κυβιστᾷ· εἰ δὴ που καὶ πόντῳ ἐν ἰχθυόεντι γένοιτο· πολλοὺς ἂν κορέσειεν ἄνῆρ ὅδε τήθεα διφῶν· νηὸς ἀποθρώσκων, εἰ καὶ δυσπέμφελος εἴη· ὥς νῦν ἐν πεδίῳ ἐξ ἵππων ρεῖα κυβιστᾷ· ἦ ῥα καὶ ἐν Τρώεσσι κυβιστητήρης ἔασιν".

2. Ε 59-64: Μηριόνης δὲ Φέρεκλον ἐνήρατο, τέκτονος υἱόν· ἁρμονίδεω, ὃς χερσὶν ἐπίστατο δαίδαλα πάντα· τεύχειν ἔροχα γάρ μιν ἐφίλατο Παλλὰς Ἀθήνη· ὃς καὶ Ἀλεξάνδρῳ τεκτῆνατο νῆας εἰσας· ἀρχέκακους, αἱ πᾶσι κακὸν Τρώεσσι γέγοντο· οἱ τ' αὐτῶ, ἐπεὶ οὐ τι θεῶν ἐκ θέσφατα ἦδῃ.

ίδιοι Τρώες αλλά κάποιοι από τους συμμάχους.³ Έτσι η θάλασσα δε συνδέεται ούτε και με αυτόν τον τρόπο με τους Τρώες.

Ενώ, εξάλλου, οι Έλληνες έχουν ήδη πραγματοποιήσει θαλάσσια εκστρατεία κατά της Τροίας, ο Αχιλλέας διατείνεται⁴ ότι οι Τρώες δεν είναι εχθροί του, αφού η απόσταση που τους χωρίζει από το βασίλειό του είναι αποτρεπτική γι' αυτούς, για να πραγματοποιήσουν εκστρατεία εναντίον του. Τα βουνά της Φθίας αλλιώς και η θάλασσα που μεσολαβεί δεν επιτρέπουν κάτι τέτοιο. Από την αντίφαση αυτή φαίνεται πως εκείνο που εννοεί ο Αχιλλέας στην πραγματικότητα είναι ότι οι Τρώες δεν είναι ναυτικός λαός και γι' αυτό δε θα μπορούσαν να πραγματοποιήσουν μια τέτοια εκστρατεία. Η θάλασσα είναι ο αποτρεπτικός για τους Τρώες παράγοντας για κάτι τέτοιο.

Επίσης, η εμπλοκή με τη θάλασσα είναι αυτή καθαυτή μια παράτολμη περιπέτεια για τους Τρώες. Από τον Ελλάνικο⁵ γνωρίζουμε ότι οι Τρώες είχαν πάρει χρησμό, να ασχοληθούν μόνο με τη γεωργία και να απέχουν από τη ναυτιλία, γιατί υπήρχε κίνδυνος η χρήση της θάλασσας να τους προκαλέσει ολοκληρωτική καταστροφή. Αυτό τηρήθηκε και η πόλη άκμασε απέχοντας από ναυτιλιακές δραστηριότητες, ώσπου ήρθε η υπόσχεση της Αφροδίτης για την Ελένη της Σπάρτης, οπότε ο Πάριος ναυπήγησε πλοία και πραγματοποίησε το μοιραίο θαλάσσιο ταξίδι.

Φαίνεται όμως ότι και ο χαρακτήρας του Πάριος ήταν ακατάλληλος για ένα τόσο παράτολμο ταξίδι. Του το λέει ξεκάθαρα ο Έκτορας στο Γ 46-51, όταν τον είδε να δειλιάζει μπροστά στο Μενέλαο.⁶

Τέλος, και η ίδια η Ελένη επισημαίνει, θρηνώντας τον Έκτορα, πόσο παράτολμη και επικίνδυνη ενέργεια ήταν το ταξίδι του Πάριος, που την έφερε στην Τροία.⁷ Ο θάνατος του πιο μεγάλου Τρώα πολεμιστή, που προοιωνίζεται την

3. Ε 59-64: Μηριόνης δέ Φέρεκλον ἐνήρατο, τέκτονος υἱὸν/ Ἀρμονίδεω δὲ χερσὶν ἐπίστατο δαίδαλα πάντα/ τεύχειν· ἔξοχα γάρ μιν ἐφίλατο Παλλὰς Ἀθήνη/ ὅς καί Ἀλεξάνδρῳ τεκνῆνατο νῆας εἵσας/ ἄρχεκάκους αἶ πάσι κακὸν Τρώεσσι γέγοντο/ οἳ τ' αὐτῷ ἐπεὶ οὐ τι θεῶν ἐκ θέσφατα ἦδ' ἰδ'.

4. Α 152-7: οὐ γὰρ ἐγὼ Τρώων ἔνεκ' ἤλυθον αἰχμητῶν/ δεῦρο μαχησόμενος ἐπεὶ οὐ τί μοι αἰτιῶ εἰσιν/ οὐ γὰρ πάποτ' ἐμὰς βοῦς ἤλασαν οὐδέ μὲν ἵππους/ οὐδέ ποτ' ἐν Φθίῃ ἐριβόλακι βωτιανείρῃ/ καρπὸν ἐδηλήσαντ' ἐπεὶ ἦ μάλα πολλὰ μεταξύ/ οὐρεά τε σκιόεντα θάλασσά τε ἤχησσαν.

5. Έλλάν. *FGHist*.4 F 142: ... Έλλάνικος δέ φησι χρησμὸν δοθῆναι τοῖς Τρωσὶν/ ἀπέχεσθαι μὲν ναυτιλίας, γεωργίαι δὲ προσέχειν μὴ τῇ θαλάσσει χρώ/ μενοὶ ἀπολέσωσιν ἑαυτοῦς τε καὶ τὴν πόλιν.

6. Γ 46-51: ἡ τοῖόςδε ἔων ἐν ποντοπόροισι νέεσσι/ πόντον ἐπιπλώσας, ἐτάρους ἐρίπρας ἄγειρας/ μηθεὶς ἄλλοδαποῖσι γυναῖκ' εὐεῖδ' ἀνήγες/ ἐξ ἀπίης γαίης, νυὸν ἀνδρῶν αἰχμητῶν/ πατρί-τε σὼ μέγα πῆμα πόλῃ τε παντί τε δήμῳ/ δυσμενέσιν μὲν χάριμα, κατηφείην δὲ σοὶ αὐτῷ.

7. Ω 762-4: Ἐκτορ, ἐμῷ θυμῷ δαέρων πολὺ φίλτατε πάντων/ ἦ μὲν μοι πόσις ἐστὶν Ἀλέξανδρος θεοειδής/ ὅς μ' ἄγαγε Τροίηνδ'· ὥς πρὶν ὤφελον ὀλέσθαι.

πτώση της Τρώας, είναι ολοφάνερη συνέπεια του ταξιδιού, που δεν έπρεπε να είχε γίνει ποτέ, γιατί δε συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις ούτε της οικειότητας των Τρώων με τη θάλασσα ούτε της καταλληλότητας του χαρακτήρα του Πάρι για κάτι τόσο παράτολμο.

Η περίπτωση, πάλι, του Λυκάονα⁸ αποκαλύπτει το εμπόριο δούλων που γινόταν στο Αιγαίο και ειδικότερα στα νησιά εκείνα που είναι κοντά στη βόρεια ασιατική ακτή, στην Ίμβρο και τη Λήμνο. Η Εκάβη στο Ω 753⁹ προσθέτει και τη Σάμο. Σε κάθε περίπτωση οι Τρώες είναι θύματα αυτού του εμπορίου, ενώ ποτέ μέσα στο έργο δε λέγεται γι' αυτούς ότι διεξήγαν και οι ίδιοι τέτοιου είδους εμπόριο.

Αξιοσημείωτο, εξάλλου, είναι το γεγονός ότι στην περίπτωση του Λυκάονα ο Αχιλλέας εισπράττει το αντίτιμο από την πώληση, το αργυρό κροντήρι που θέτει ως έπαθλο στο τρέξιμο στα *ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ*,¹⁰ ενώ αργότερα θα σκοτώσει κιόλας το άτομο αυτό, που από διαβολική συγκυρία βρέθηκε ξανά μπροστά του στο πεδίο της μάχης. Το περιστατικό είναι αποκαλυπτικό της τεχνικής του Ομήρου: γίνεται λογοτεχνική αξιοποίηση και επεξεργασία των ιστορικών δεδομένων –του δουλεμπορίου εν προκειμένω– ώστε αυτά να προσαρμοστούν στις ανάγκες του έργου, η μεγαλύτερη από τις οποίες είναι να καταστεί αυτό συναρπαστικό, μια παράμετρος που δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να υποτιμηθεί, καθώς εξηγεί σε πολύ μεγάλο βαθμό τη διαχρονική απήχηση της *Ιλιάδας* αλλά και της *Οδύσσειας*.

Μια άλλη παράμετρος της σχέσης των Τρώων με τη θάλασσα σε αρνητικά γι' αυτούς συμφραζόμενα είναι η παρουσία των θαλάσσιων θεοτήτων μέσα στο έργο. Οι θεότητες αυτές, λοιπόν, είναι με το μέρος των Ελλήνων: η Θέτιδα, φυσικά, ως μητέρα του Αχιλλέα μαζί με τις αδελφές της, τις Νηρηίδες, αλλά και ο Ποσειδώνας λόγω της συμπεριφοράς του Λαομέδοντα απέναντί του.

8. Φ 34-48: "Ἐνθ' οὐὶ Πριάμοιο συνήντετο Δαρδανίδαο/ἐκ ποταμοῦ φεύγοντι, Λυκάονι τόν ῥά ποτ' αὐτός/ἦγε λαβὼν ἐκ πατρὸς ἀλωῆς οὐκ ἐθέλοντα/ἐννύχιος προμολῶν· ὃ δ' ἐρινεὸν ὀξεί' χαλκῷ/τάμνε νέους ὄρπηκας, ἔν' ἄρματος ἄντυγες εἶεν/ τῷ δ' ἄρ' ἀνώϊστον κακὸν ἤλυθε δῖος Ἀχιλλεύς/καὶ τότε μὲν μιν Λήμνον ἐκτιμένην ἐπέρασσε/νηυσὶν ἄγων ἀτὰρ υἱὸς Ἰήσονος ὦνον ἔδωκε/κεῖθεν δὲ ξεινὸς μιν ἐλύσατο, πολλὰ δ' ἔδωκεν./" Ίμβριος Ἡετίων πέμπεν δ' ἐς δῖαν Ἀρίσβην/ένθεν ὑπεκπροφυγῶν πατρώϊον ἵκετο δῶμα./ένδεκα δ' ἤματα θυμὸν ἐτέρπετο οἷσι φίλοισιν/ἐλθὼν ἐκ Λήμνοιο· δυωδεκάτῃ δὲ μιν αὐτὶς/χερσὶν Ἀχιλλῆος θεὸς ἔμβαλεν, ὅς μιν ἔμελλε/πέμπειν εἰς Αἴδαο καὶ οὐκ ἐθέλοντα νέεσθαι.

9. Ω 751-3: ἄλλους μὲν γὰρ παῖδας ἐμούς πόδας ὥκως Ἀχιλλεύς/πέρνασχ' ὄν τιν' ἔλεσκε πέρην ἀλὸς ἀτρυγέτοιο/ἐς Σάμον ἔς τ' Ίμβρον καὶ Λήμνον ἀμιχθαλόεσαν·

10. Ψ 740-9: Πηλεΐδης δ' αἶψ' ἄλλα τίθει ταχυτήτος ἄεθλα,/ἀργύρεον κρητῆρα, τετυγμένον· ἔξ δ' ἄρα μέτρα/χάνδανεν, αὐτὰρ κάλλει ἐνίκᾳ πᾶσαν ἐπ' αἶαν/πολλόν· ἐπεὶ Σιδόνες πολυδαίδαλοι εὖ ἤσκησαν./Φοῖνικες δ' ἄγον ἄνδρες ἐπ' ἡεροῖδεα πόντον,/σθήσαν δ' ἐν λιμένεσσι, θόαντι δὲ δῶρον ἔδωκαν/υἱὸς δὲ Πριάμοιο Λυκάονος ὦνον ἔδωκε/Πατρόκλῳ ἥρωϊ Ἰησονίδης Εὐνήος./καὶ τὸν Ἀχιλλεύς θῆκεν ἄεθλον οὐδ' ἐταῖροιο,/ὅς τις ἐλαφρότατος ποσσὶ κραινοῖσι πέλοιτο·

Ωστόσο η δράση των δύο θεοτήτων είναι διαφορετική μέσα στο έργο. Η παρέμβαση της Θέτιδας¹¹ είναι βασικά υπέρ του Αχιλλέα και όχι γενικά των Ελλήνων. Είναι αυτή που μεσολαβεί στο Δία για χάρη του γιου της και ενεργοποιεί το σχέδιο που κυριαρχεί σε ολόκληρη την Ιλιάδα. Μέσα σε αυτό το σχέδιο παρεμβάλλονται και ήττες των Ελλήνων. Στο τέλος όμως ο γιος της δοξάζεται με μοναδικό τρόπο, αφού φονεύει τον Έκτορα. Επίσης, μεσολαβεί και αντίστροφα στο γιο της, για να εκπληρωθεί η επιθυμία του Δία, να αποδοθεί το σώμα του Έκτορα στον Πρίαμο.

Η παρέμβαση του Ποσειδώνα, από την άλλη, είναι σαφώς υπέρ των Ελλήνων στο σύνολό τους και όχι υπέρ ενός μεμονωμένου ήρωα. Οι Τρώες τον είχαν κατάφωρα αδικήσει στο παρελθόν, όταν ο βασιλιάς Λαομέδοντας¹² τον αντιμετώπισε με σκαιότητα αθετώντας τα υπεσχημένα. Τότε ο Ποσειδώνας είχε στείλει ένα κήτος¹³ που αφάνιζε τους κατοίκους και τα ζώα της περιοχής, από το οποίο τους απάλλαξε ο Ηρακλής. Έτσι, ο Ποσειδώνας παρεμβαίνει στο Ν¹⁴ και το Ξ¹⁵ με δική του πρωτοβουλία, για να σταματήσει τον αφανισμό των Ελλήνων, εκμεταλλευόμενος την αρχικά στιγμιαία και στη συνέχεια αναπόφευκτη, λόγω Ήρας, ολιγωρία του Δία. Στην περίπτωση του ο ποιητής εκμεταλλεύεται τη γνωστή μυθική παράδοση, για να διανθίσει το έργο του με περιπέτεια: Το σχέδιο του Δία κινδυνεύει αναπάντεχα, ενώ βάδιζε προς την ολοκλήρωσή του, και τα δεδομένα ανατρέπονται για δύο ολόκληρες ραψωδίες: ο ακροατής/αναγνώστης

11. Πβ ενδεικτικά Α 357-9: "Ὡς φάτο δάκρυ χέων τοῦ δ' ἔκλυε πότνια μήτηρ/ἡμένη ἐν βένθεσσιν ἄλως παρὰ πατρί γέροντι/καρπαλίμως δ' ἀνέδου πολίης ἄλως ἧτ' ὁμίχλη....

12. Φ 441β-57: οὐδέ νυ τῶν περ/μένειναι, ὅσα δὴ πάθομεν κακὰ Ἴλιον ἄμφι/μοῖνοι νῶϊ θεῶν, ὅτ' ἀγῆγορι Λαομέδοντι/πάρ Διὸς ἐλθόντες θητεύσαμεν εἰς ἐνιαυτὸν/μισθῷ ἐπὶ ρήτῃ· ὃ δὲ σημαίνων ἐπέτελλεν/ἦτοι ἐγὼ Τρώεσσι πόλιν περὶ τείχος ἔδειμα/εὐρὺ τε καὶ μάλα καλόν, ἵν' ἄρρηκτος πόλις εἴη/Φοῖβε, σὺ δ' εἰλίποδας ἔλικας βοῦς βουκολέεσκες/Ἴδης ἐν κνημοῖσι πολυπύχου ὑλέςσης/ἀλλ' ὅτε δὴ μισθοῖο τέλος πολυγηθῆες ὦραι/ἐξέφερον, τότε νῶϊ βίησατο μισθὸν ἅπαντα/Λαομέδων ἔκπαγλος, ἀπειλήσας δ' ἀπέπεμπε/σὺν μὲν δ' γ' ἠπειλήσε πόδας καὶ χεῖρας ὑπερθε/δήσειν, καὶ περᾶν νήσων ἐπὶ τηλεδαπᾶν/στεῦτο δ' ὃ γ' ἀμφοτέρων ἀπολεψέμεν οὐατα χαλκῷ/νῶϊ δὲ ἄψορροι κίομεν κεκοτητόι θυμῷ/μισθοῦ χωόμενοι, τὸν ὑποστάς οὐκ ἐτέλεσε.

13. Υ 144-50: "Ὡς ἄρα φωνήσας ἡγήσατο κυανοχαίτης/τείχος ἐς ἀμφίχυτον Ἡρακλῆος θείοιο/ὕψηλόν, τό ρά οἱ Τρώες καὶ Παλλὰς Ἀθήνη/ποίηον, ὄφρα τὸ κῆτος ὑπεκπροφυγὼν ἀλέαιτο,/ὀππότε μιν σεύεται ἀπ' ἡϊόνος πεδίων δε/ἔνθα Ποσειδάων κατ' ἄρ' ἔζετο καὶ θεοὶ ἄλλοι,/ἀμφὶ δ' ἄρ' ἄρρηκτον νεφέλην ὥμοισιν ἔσαντο·

14. Ν 32-45: "Ἔστι δέ τι σπέος εὐρὺ βαθεῖς βένθεσι λίμνης/μεσσηγὺς Τενέδοιο καὶ Ἰμβροῦ παιπαλοέσσης/ἐνθ' ἵππους ἔστησε Ποσειδάων ἐνοσίχθων/λύσας ἐξ ὀχέων, παρὰ δ' ἄμβροσιον βάλεν εἶδαρ/ἔδμεναι· ἀμφὶ δὲ ποσσὶ πέδας ἔβαλε χρυσεῖας/ἄρρηκτους ἀλύτους, ὄφρ' ἐμπεδὸν αὐθι μένοιεν/νοστήσαντα ἄνακτα· ὃ δ' ἐς στρατὸν ὄχετ' Ἀχαιῶν· Τρώες δὲ φλογὶ ἴσοι ἀολλέες ἤε θυέλλῃ/Ἐκτορι Πριάμειδῃ ἄμοτον μεμῶτες ἔποντο,/ἄβρομοι αὐτᾶχοι· ἔλποντο δὲ νῆας Ἀχαιῶν/αἰρήσειν, κτενέειν δὲ παρ' αὐτοῖσι πάντας ἀρίστους/ἀλλὰ Ποσειδάων γαίηχος ἐννοσίγαιος/Αργεῖους ὄτρυνε, βαθεῖς ἐξ ἄλως ἐλθὼν/εἰσάμενος Κάλχαντι δέμας καὶ ἀτειρέα φωνήν·

αιφνιδιάζεται ευχάριστα και το αναμενόμενο τέλος απομακρύνεται από τον ορίζοντα, ακριβώς τη στιγμή που φαινόταν να είναι πιο κοντά από ποτέ. Τέλος, οι παρεμβάσεις του Ποσειδώνα στη *θεομαχία* του Υ¹⁶ δεν είναι ουσιώδεις, καθώς τα πράγματα έχουν πάρει ήδη το δρόμο τους με την επάνοδο του Αχιλλέα στη μάχη και την ευρεία νίκη των Ελλήνων.

Επομένως και οι θεότητες της θάλασσας στην *Ιλιάδα* ενεργούν στην ουσία κατά των Τρώων και επιταχύνουν με τη δράση τους την ήττα τους.

Πέμπτη πτυχή της σχέσης Τρώων-θάλασσας στα πλαίσια της πρώτης ομάδας παραπομπών αποτελεί το γεγονός, ότι η θάλασσα έχει φέρει ήδη δύο φορές την καταστροφή στην Τροία κατά το δραματικό χρόνο της *Ιλιάδας*. Η πρώτη φορά ήταν η εκστρατεία του Ηρακλή¹⁷ κατά του βασιλιά Λαομέδοντα, ο οποίος στάθηκε προκλητικά άδικος όχι μόνο απέναντί του αλλά και απέναντι σε θεούς, τον Απόλλωνα και τον Ποσειδώνα. Η δεύτερη φορά είναι η εκστρατεία των Ελλήνων, η οποία στοχεύει στην πλήρη καταστροφή της πόλης, όπως ρητά λέγεται από τους πρωταγωνιστές της.¹⁸

Ακόμη, βέβαια, ο στόχος δεν έχει επιτευχθεί, είναι όμως δεδομένο, ότι το άλλοτε πλούσιο κάστρο της Τροίας έχει φτωχύνει από τον πολυετή πόλεμο. Το λέει ξεκάθαρα ο Έκτορας, απορρίπτοντας την πρόταση του Πολυδάμαντα για αμυντικό πόλεμο εντός των τειχών ενόψει της επικείμενης επιστροφής του Αχιλλέα στη μάχη.¹⁹

Η θάλασσα επίσης έχει φέρει την αιτία των συμφορών: την Ελένη και τους θησαυρούς του Μενελάου που έκλεψε ο Πάρις. Η επιστροφή τους στους Έλληνες δε συζητείται ποτέ από τους ίδιους, παρά μόνο ως μέρος επαχθέστερων όρων, που προέβλεπαν την παράδοση και επιπλέον θησαυρών του τρωικού κά-

15. Ξ 363-77: αὐτίκα δ' ἐν πρώτοισι μέγα προθορῶν ἐκέλευσεν/ «Ἀργεῖοι, καὶ δ' αὐτε με-
θίμεν Ἑκτορι νίκην/ Πριαμίδη, ἵνα νῆας ἔλῃ καὶ κῶδος ἄρηται./ ἀλλ' ὁ μὲν οὕτω φησὶ
καὶ εὐχεται, οὐνεκ' Ἀχιλλεύς/ νηυσὶν ἐπὶ γλαφυρῇσι μένει κεχολωμένος ἦτορ/ κείνου δ'
οὐ τι λίην ποθὴ ἔσσεται, εἴ κεν οἱ ἄλλοι/ ἡμεῖς ὀτρυνώμεθ' ἀμυνόμεν ἀλλήλοισιν./ ἀλλ'
ἄγεθ', ὥς ἂν ἐγὼ, εἴπω πειθώμεθα πάντες/ ἄσπιδες ὅσσαι ἄρισται ἐνὶ στρατῷ ἡδὲ μέγι-
σται/ ἔσσάμενοι, κεφαλὰς δὲ παναίθησιν κορύθεοσι/ κρύψαντες, χερσὶν τε τὰ μακρότατ'
ἔγχε' ἐλόντες./ ἴομεν· αὐτὰρ ἐγὼν ἡγήσομαι, οὐδ' ἔτι φημι/ Ἑκτορα Πριαμίδην μενέειν
μᾶλα περ μεμαῶτα./ ὅς δέ κ' ἀνὴρ μενέχαρμος, ἔχει δ' ὀλίγον σάκος ὦμα./ χεῖροني φωτὶ
δότα, ὃ δ' ἐν ἄσπιδι μείζονι δύτω.

16. Βλ. σημ. 13.

17. Ε 638-42: ἀλλ' οἶόν τινά φασι βῆν Ἡρακλῆ εἶην/ εἶναι, ἐμὸν πατέρα θρασυμένονα
θυμολέοντα./ ὅς ποτε δεῦρ' ἐλθὼν ἔνεχ' ἵππων Λαομέδοντος/ ἔξ οἷς σὺν νηυσὶ καὶ ἀνδρά-
σι παυροτέροισιν/ Ἰλίου ἐξαλάπαξε πόλιν, χήρωσε δ' ἀγυιάς.

18. Β 303-4: χθιζὰ τε καὶ πρωῒς, ὅτ' ἐς Αὐλίδα νῆας Ἀχαιῶν/ ἡγαρόμεντο κακὰ Πριάμῳ καὶ
Τρωσὶ φέρουσαι,...

19. Σ 288-92: πρὶν μὲν γὰρ Πριάμοιο πόλιν μέροπες ἄνθρωποι/ πάντες μυθέσκοντο
πολύχρυσον πολύχαλκον./ νῦν δὲ δὴ ἐξαπόλωλε δόμων κειμήλια καλὰ./ πολλὰ δὲ δὴ
Φρυγίην καὶ Μηονίην ἐρατεινὴν/ κτήματα περνάμεν ἵκει, ἐπεὶ μέγας ὠδύσατο Ζεὺς.

στρω. Κάτι τέτοιο σκέπτεται προς στιγμήν να προτείνει κι ο Έκτορας στον Αχιλλέα ενόψει της μονομαχίας τους.²⁰ Ποτέ όμως δεν πραγματοποιείται αυτή η λύση κι έτσι όλο το έργο δημιουργεί σταθερά την πεποίθηση, ότι η θάλασσα έφερε στην Τροία την πλήρη καταστροφή με την τελική εκπόρθηση και λεηλασία της πόλης από τους Έλληνες. Αυτό μέσα στο έργο δεν το βλέπουμε, αλλά από όσα διαβάζουμε,²¹ ακόμη κι αν δεν ξέραμε τη συνέχεια του μύθου, σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε, παρά την εξαίρεση του Κ 25-8, όπου ο Μενέλαος φοβάται για την έκβαση της θαλάσσιας εκστρατείας λόγω της νίκης των Τρώων την προηγούμενη ημέρα.²²

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός, ότι η θάλασσα έφερε δυο φορές στην Τροία τους αδικημένους, οι οποίοι τιμώρησαν τους αδικούντες. Αυτό παρ'έμπει στην ηθική βάση του έργου, που είναι όντως ισχυρή, όσο ίσως παράξενα κι αν ηχεί αυτό για κάποιους στη σημερινή Ελλάδα. Το δίκαιο είναι με το μέρος του Ηρακλή και των Ελλήνων κι έτσι η τελική πτώση της Τροίας είναι απολύτως δικαιολογημένη.

Η επιστροφή, πάλι, των Ελλήνων με τα καράβια στις πατρίδες τους θα προϋποθέτει την καταστροφή της Τροίας· κι αυτή είναι η έκτη πτυχή της σχέσης της πρώτης ομάδας που εξετάζουμε εδώ. Αυτό το ξέρουν καλά όχι μόνο οι θεοί²³ αλλά και οι αντίπαλοι, οι Έλληνες²⁴ και οι Τρώες.²⁵ Το αναφέρει ρητά κι ο ίδιος ο ποιητής.²⁶ Είναι θεϊκή απόφαση που μεταβιβάστηκε και στους θνητούς η πτώση

20. Χ 111-21: εἰ δέ κεν ἄσπινδα μὲν καταθείομαι ὀμφαλόεσσιν/ καὶ κόρυθα βριαρὴν, δόρυ δὲ πρὸς τείχος ἐρείσας/ αὐτὸς ἰὼν Ἀχιλῆος ἀμύμονος ἀντίος ἔλθω/ καὶ οἱ ὑπόσχωμαι Ἑλένην καὶ κτήμαθ' ἅμ' αὐτῇ./ πάντα μάλ' ὅσσά τ' Ἀλέξανδρος κοίλῃς ἐνὶ νηυσὶν/ ἡγάγετο Τροίηνδ', ἥ τ' ἔπλετο νείκεος ἀρχή./ δωσέμεν Ἀτρεΐδῃσιν ἄγειν, ἅμα δ' ἅμφις Ἀχαιοῖς/ ἄλλ' ἀποδάσσεσθαι, ὅσα τε πτόλις ἦδε κέκευθε./ Τρωσὶν δ' αὖ μετόπισθε γερούσιον ὄρκον ἔλωμαι/ μή τι κατακρύψειν, ἀλλ' ἄνδιχα πάντα δάσασθαι/ κτήσιν ὅσῃν πτολίεθρον ἐπήρατον ἐντὸς ἔργει·

21. Π.χ. στο Δ 25-9, όπου η Ήρα λέει στο Δία: «αἰνότατε Κρονίδη, ποῖον τὸν μῦθον ἔειπες/ πῶς ἐθέλεις ἄλιον θεῖναι πόνον ἢδ' ἀτέλεστον./ ἰδρῶ θ' ὄν ἰδρῶσα μόγῳ, καμέτην δέ μοι ἵπποι λαὸν ἀγειροῦσι, Πριάμῳ κακὰ τοῖό τε παισίν. ἔρδ'· ἀτὰρ οὐ τοι πάντες ἐπαινεόμεν θεοὶ ἄλλοι.

22. Κ 25-8: Ὡς δ' αὐτῶς Μενέλαον ἔχε τρόμος· οὐδὲ γὰρ αὐτῷ/ ὕπνος ἐπὶ βλεφάροισιν ἐφίζανε· μή τι πάθοιεν/ Ἀργεῖοι, τοὶ δὲ ἔθεν εἵνεκα πολὺν ἐφ' ὕγρην/ ἤλυθον ἐς Τροίην πόλεμον θρασὺν ὀρμαίνοντες.

23. Ε 714-7: «ὦ πόποι, αἰγίοχοιο Διὸς τέκος, Ἀτρυτώνη/ ῥ' ἄλιον τὸν μῦθον ὑπέστημεν Μενελάῳ./ Ἴλιον ἐκτέρσαντ' εὐτείχεον ἀπονέεσθαι./ εἰ οὕτω μαίνεσθαι ἐάσομεν οὐλον Ἄρηα...»

24. Γ 48-9: «... γαῖ δ', ἐγὼ Σθένελός τε, μαχησόμεθ' εἰς ὃ κε τέκμωρ Ἴλιον εὐρώμεν· σὺν γὰρ θεῷ εἰλήλουθμεν.»

25. Ζ 456-8: «... καὶ κεν ἐν Ἀργεὶ εὐρύσσει πρὸς ἄλλῃς ἰστὸν ὑφαίνους, καὶ κεν ὕδωρ φορέεις Μεσσηΐδος ἢ Ὑπερείης/ πόλλ' ἀεκαζομένη κρατερὴ δ' ἐπικείσεται ἀνάγκη...»

26. Μ 13-8: αὐτὰρ ἐπεὶ κατὰ μὲν Τρώων θάνον ὅσοι ἄριστοι, πολλοὶ δ' Ἀργείων οἱ μὲν δάμεν οἱ δὲ λίποντο,/ πέρθετο δὲ Πριάμοιο πόλις δεκάτῳ ἑνιαυτῷ./ Ἀργεῖοι δ' ἐν νηυσὶ

της πόλης, όπως ξεκάθαρα τονίζεται με την υπενθύμιση του οιωνού που ερμήνευσε ο Κάλχας²⁷ στην Κολχίδα από τον Οδυσσέα στο Β308 κ.εξ. Το ίδιο συνέβη και με την εκστρατεία του Ηρακλή: τα καράβια του έφευγαν από τον όρμο της Τρωάδας, αφού προηγουμένως η εκστρατεία είχε στεφθεί από επιτυχία.²⁸ Από όσα ακούμε από όλες τις πλευρές μέσα στο έργο, αυτό περιμένουμε να συμβεί και σε αυτήν την εκστρατεία, ακόμη κι όταν οι Έλληνες κινδυνεύουν από την προέλαση των Τρώων, όπως στο Ο 370-6.²⁹

Ο ποιητής, πάντως, δε χάνει την ευκαιρία, κατά την προσφιλή του τακτική, να αξιοποιεί τη βεβαιότητα της πτώσης σε συνδυασμό με την ανατροπή που επιφέρει το σχέδιο του Δία, ώστε με αυτόν τον τρόπο να εκθέτει στα μάτια του ακροατή/αναγνώστη την ανθρώπινη άγνοια, που οδηγεί στη λιποψυχία, αφενός, και, αφετέρου, να επαναφέρει την τάξη των πραγμάτων στο νου μας, ακόμη κι όταν όλα φαίνονται χαμένα για τους Έλληνες.

Ωστόσο, έρχεται ο Πηνέλαος,³⁰ για να επιβεβαιώσει για άλλη μια φορά τον άτυπο φιλολογικό κανόνα, ότι πάντα υπάρχει μια εξαίρεση, καθώς ο ηγέτης των Βοιωτών χρεώνεται με τη μοναδική αναφορά στο έργο σε επιστροφή των Ελλήνων, που δεν παραπέμπει σε προηγούμενη πτώση της Τροίας ούτε σε ατιμωτική φυγή, όπως θα δούμε παρακάτω, αλλά είναι μάλλον ουδέτερη.

Άλλη μια πτυχή της σχέσης των Τρώων με τη θάλασσα μέσα στο έργο είναι η κατάληξη των νεκρών τους σ' αυτή μέσω του Σκάμανδρου. Η δράση του οργισμένου Αχιλλέα μετά την επάνοδό του στη μάχη λόγω του φόνου του Πατρόκλου δε θα μπορούσε να αποδοθεί καλύτερα από τον ποιητή. Την τύχη του Λυκάονα³¹ έχουν και πολλοί άλλοι Τρώες, που κατά ομάδες φονεύονται από τον Αχιλλέα.

φίλην ἐς πατρίδ' ἔβησαν,/ δὴ τότε μητιόωντο Ποσειδάων καὶ Ἀπόλλων/ τεῖχος ἀμαλδύναι, ποταμῶν μένος εἰσαγαγόντες.

27. Β 323-9: 'τίπτ' ἄνεω ἐγένεσθε, κάρη κομόωντες Ἀχαιοί/ ἡμῖν μὲν τόδ' ἔφηνε τέρας μέγα μητίετα Ζεὺς/ ὄψιμον, ὀψιτέλεστον, ὅου κλέος οὐ ποί' ὀλεῖται/ ὥς οὗτος κατὰ τέκνα φάγε στρουθοῖο καὶ αὐτήν,/ ὅκτώ, ἀτὰρ μήτηρ ἐνάτη ἦν, ἡ τέκε τέκνα,/ ὥς ἡμεῖς τοσσαύτ' ἔτεα πολεμίζομεν αὐθι./ τῷ δεκάτῳ δὲ πόλιν αἰρήσομεν εὐρύαγυιαν.'

28. Ξ 249-51: «... ἤδη γάρ με καὶ ἄλλο τεῖ ἐπίνυσσεν ἐφετμή/ ἡματι τῷ ὅτε κείνος ὑπέρθυμος Διὸς υἱός/ ἔπλεεν Ἰλιόθεν Τρώων πόλιν ἐξαλαπάξας....»

29. Νέστωρ αὐτε μάλιστα Γερήνιος, οὔρος Ἀχαιῶν, εὐχέτο, χεῖρ' ὀρέγων εἰς οὐρανὸν ἄστερόεντα/ «Ζεῦ πάτερ, εἴ ποτέ τις τοι ἐν Ἀργεῖ περ πολυπύρῳ/ ἢ βοὸς ἢ οἶος κατὰ πίονα μηρία καίων/ εὐχέτο νοστήσαι, σὺ δ' ὑπέσχεο καὶ κατένευσας/ τῶν μνήσαι καὶ ἄμνον Ὀλύμπιε νηλεὲς ἦμαρ,/ μὴδ' οὕτω Τρώεσσι νῆα δάμνασθαι Ἀχαιοῦς.»

30. Ξ 501-5: «εἰπέμεναί μοι, Τρῶες, ἀγαυοῦ Ἴλιονῆος/ πατρί φίλῳ καὶ μητρὶ γοήμεναι ἐν μεγάροισιν/ οὐδὲ γάρ ἢ Προμάχοιο δάμαρ Ἀλεγηνορίδαο/ ἀνδρὶ φίλῳ ἐλθόντι γανύσεται ὀππότε κεν δὴ/ ἔκ Τροίης σὺν νηυσὶ νεώμεθα κοῦροι Ἀχαιῶν.»

31. Φ 120-7: τὸν δ' Ἀχιλεὺς ποταμὸν δὲ λαβὼν ποδὸς ἤκε φέρεσθαι,/ καὶ οἱ ἐπευχόμενος ἔπεα πτερόεντ' ἀγόρευεν/ «ἐνταυθοῖ νῦν κείσομαι ἰχθύσι, αἵ σ' ὀπίσσω αἶψα/ ἀπολιχμησονται ἀκτῆδες· οὐδέ σε μήτηρ/ ἐνθεμένη λεχέσσει γοήσεται ἄλλα Σκάμανδρος/ οἷσει δινῆεις εἴσω ἄλός εὐρέα κόλπον/ θρώσκων τις κατὰ κύμα μέλαιναν φρίχ' ὑπάξει/ ἰχθύς, ὃς κε φάγησι Λυκάονος ἄργεα δημόν....»

Έτσ., η θάλασσα και με αυτόν τον τρόπο χρησιμοποιείται σε αρνητικά συμφραζόμενα για τους Τρώες, ενώ η εικόνα εντυπωσιάζει τον ακροατή/αναγνώστη με τη δύναμή της.

Η πρώτη ομάδα παραπομπών κλείνει με ευάριθμες θαλασσινές εικόνες με πρωταγωνιστές Έλληνες που χρησιμοποιούνται από τον Όμηρο, για να αισθητοποιήσουν τη δεινότητα του στρατού τους στο σύνολό του, αλλά κυρίως τη δράση των πιο φονικών –με την εξαίρεση του Αιάντα του Λοκρού– ηρώων: των Αιάντων, του Διομήδη, του Πατρόκλου και του Αχιλλέα. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η παρομοίωση στο Ξ 394-401, η οποία αισθητοποιεί τη σφοδρότητα της σύγκρουσης και των δύο στρατών κατά τη μάχη στα πλοία.³²

Στις παρομοιώσεις αυτές κυριαρχεί ο τρομακτικός θόρυβος των κυμάτων σε ξέρα³³ ή βράχο.³⁴ Αξιοποιούνται επίσης το πλήθος των κυμάτων,³⁵ η καταγίδα³⁶ από τη θάλασσα, η ανάδυση του Σείριου από τον ωκεανό,³⁷ το ψάρεμα³⁸ και το κήτος που κατασπαράσσει μικρότερα ψάρια.³⁹ Ως τέτοιες οι παρομοιώσεις αυτές είναι αυτονόητο ότι στρέφονται κατά των Τρώων.

32. Ξ 394-401: οὔτε θαλάσσης κύμα τόσον βοάα ποτὶ χέρσον,/ ποντόθεν ὀρνύμενον πνοιῇ βορέω ἀλεγεινῇ/ οὔτε πυρὸς τόσσός γε ποτὶ βρόμος αἰθομένοιο/ οὔρεος ἐν βήσσης, ὅτε τ' ὤρετο καίεμεν ὕλην/ οὐτ' ἄνεμος τόσσόν γε περὶ δρυσὶν ὑψικόμοισι/ ἥπυει ὃς τε μάλιστα μέγα βρέμεται χαλεπαίνων,/ ὅσση ἄρα Τρώων καὶ Ἀχαιῶν ἔπλετο φωνή/ δεινὸν ἀνύσαντων. ὅτ' ἐπ' ἀλλήλοισιν ὄρουσαν.

33. Δ 422-8α: Ὡς δ' ὅτ' ἐν αἰγιαλῷ πολυηχεῖ κύμα θαλάσσης/ ὄρνυτ' ἐπασσύτερον Ζεφύρου ὑπο κινήσαντος/ πόντῳ μὲν τε πρῶτα κορύσσεται, αὐτὰρ ἔπειτα/ χέρσῳ ῥηγνύμενον μεγάλη βρέμει ἄμφι δέ τ' ἄκρας/ κυρτὸν ἐὼν κορυφοῦται ἀποπτύει δ' ἄλῳς ἄχνην/ ὥς τότε ἐπασσύτεραι Δαναῶν κίνυντο φάλαγγες/ νωλεμέως πόλεμόν δε·

34. Β 394-7: Ὡς ἔφατ', Ἀργεῖοι δὲ μέγ' ἴαχον, ὥς ὅτε κύμα/ἄκτῃ ἐφ' ὕψηλῃ, ὅτε κινήσῃ Νότος ἐλθὼν,/ προβλήτῃ σκοπέλῳ τὸν δ' οὐ ποτε κύματα λείπει/ παντοίων ἀνέμων, ὅτ' ἂν ἐνθ' ἢ ἐνθα γένωνται.

35. Βλ. σημ. 33.

36. Δ 275-82: ὥς δ' ὅτ' ἀπὸ σκοπιῆς εἶδεν νέφος αἰπόλος ἀνὴρ/ἐρχόμενον κατὰ πόντον ὑπὸ Ζεφύροιο ἰωῆς/ τῷ δέ τ' ἀνευθεν ἐόντι μελάντερον ἥτε πίσσα/ φαίνεται ἰὸν κατὰ πόντον, ἄγει δέ τε λαίλαπα πολλήν,/ ῥίγησέ τε ἰδὼν, ὑπὸ τε σπέος ἤλασε μῆλα/ τοῖαι ἄμ' Αἰάντεσσι διοτρεφέναι αἰζηῶν/ δῆϊόν ἐς πόλεμον πυκινὰ κίνυντο φάλαγγες/ κυάναει, σάκεσιν τε καὶ ἔγχρσι πεφρικυῖαι.

37. Ε 4-6: δαΐε οἱ ἐκ κόρυθός τε καὶ ἀσπίδος ἀκάματον πῦρ,/ ἀστέρ' ὀπωρινῷ ἐναλίγκιον, ὃς τε μάλιστα/ λαμπρὸν παμφαίνῃσι λελουμένος ὠκεανοῖο·

38. Π 401β-10: ὁ δὲ Θέστορα, Ἦνοπος υἱόν,/ δεύτερον ὀρμηθεῖς· ὁ μὲν εὐξέστω ἐνὶ δίφρῳ/ ἦστο ἁλεις· ἐκ γὰρ πλῆγῃ φρένας, ἐκ δ' ἄρα χειρῶν/ήνία ἤχθησαν· ὁ δ' ἔγχεϊ νύξε παρὰστάς/ γναθμὸν δεξιτερόν, διὰ δ' αὐτοῦ πείρεν ὀδόντων,/ ἔλκε δὲ δουρὸς ἐλὼν ὑπὲρ ἄντυγος, ὥς ὅτε τις φῶς/ πέτρῃ ἐπὶ προβλήτῃ καθήμενος ἱερὸν ἰχθύν/ἐκ πόντοιο θύραζε λῖνα καὶ ἦνοπι χαλκῷ/ ὥς ἔλκ' ἐκ δίφροιο κεχηνότα δουρὶ φαεινῷ/ καὶ δ' ἄρ' ἐπὶ στόμ' ἔωσε· πεσόντα δὲ μιν λίπε θυμός.

39. Φ 22-6α: ὥς δ' ὑπὸ δελφίνος μεγακήτεος ἰχθύες ἄλλοι/ φεύγοντες πιμπλάσι μυχοῦς λιμένος εὐόρουμ,/ δειδιότες· μάλα γάρ τε κατεσθίει ὃν κε λάβησιν/ ὥς Τρῶες ποταμοῖο κατὰ δεινοῖο ῥέεθρα/ πτώσσον ὑπὸ κρημνοῦς.

Πέρα από αυτά, οι παρομοιώσεις λειτουργούν⁴⁰ αποτελεσματικά προς δύο κατευθύνσεις: α) είναι λογοτεχνικότατες και β) είναι πολύ πρακτικές για τον ποιητή, ο οποίος με αυτές αποφεύγει κοπιώδεις και βαρετές περιγραφές, στο βαθμό που αυτό είναι επιτρεπτό από το θέμα του έπους.

Η θάλασσα σε θετικά για τους Τρώες συμφραζόμενα:

Θα ξεκινήσουμε την περιήγηση στη δεύτερη ομάδα παραπομπών, η οποία παρουσιάζει και αριθμητική συμμετρία με την πρώτη, από εκεί που σταματήσαμε, δηλαδή από τις παρομοιώσεις.

Μία περισσότερη παρομοίωση με θαλασσινό θέμα για τους Τρώες σε σχέση με τους Έλληνες διαγράφει την αριθμητική διαφορά του θέματος. Ως προς το περιεχόμενο, όμως, των παρομοιώσεων εύκολα κανείς διαπιστώνει ουσιώδεις διαφορές. Πρώτα πρώτα στην περίπτωση των Ελλήνων, όπως είδαμε, κυριαρχεί ο θόρυβος των κυμάτων που λειτουργεί ως φόβητρο για τους αντιπάλους, ενώ στην περίπτωση των Τρώων κυριαρχεί η εικόνα της φουρτούνας που σηκώνεται στη θάλασσα από το φύσημα του ανέμου. Η φουρτούνα αυτή έχει δύο μορφές: μία που περιορίζεται στον εαυτό της⁴¹ και μία που πλήττει ένα καράβι.⁴² Στα πλαίσια αυτού του θέματος προβάλλεται και το πλήθος του τρωικού στρατού, οπότε η φουρτούνα συνδυάζεται και με ηχητική εικόνα.⁴³ Επίσης, για τους Τρώες μόνο, χρησιμοποιείται και μία θαλάσσια παρομοίωση ανακούφισης με την επάνοδο στη μάχη του Έκτορα και του Πάρι στο Η.⁴⁴

Ο αχός του τρωικού στρατού αισθητοποιείται μια φορά από κοινού με αυτόν των Ελλήνων στο Ξ 394-401⁴⁵ και μια φορά με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο στο έργο για το ίδιο θέμα στο Ρ 262-6α, όταν χρησιμοποιείται η εικόνα των κυμάτων που χτυπούν με δύναμη στις εκβολές ποταμού, όπου υπάρχουν και βράχια.⁴⁶ Το

40. Για τη λειτουργία των παρομοιώσεων πβ. και Ι. Θ. Κακριδής (1978), σσ. 114-31.

41. Λ 295-8: Ἐκτωρ Πριαμίδης, βροτολογῶ ἴσος Ἄρηι/ αὐτὸς δ' ἐν πρώτοισι μέγα φρονέων ἐβεβήκει,/ ἐν δ' ἔπεσ' ὑσμίνῃ ὑπεραεὶ ἴσος ἀέλλῃ,/ ἥ τε καθαλλομένη ἰοειδέα πόντον ὀρίνει.

42. Ο 623-9: αὐτὰρ ὁ λαμπόμενος πυρὶ πάντοθεν ἔνθορ' ὁμίλῃ,/ ἐν δ' ἔπεσ' ὥς ὅτε κύμα θοῇ ἐν νηὶ πέσῃσι/ λάβρον ὑπαὶ νεφέων ἀνεμοτρεφές· ἡ δέ τε πᾶσα/ ἄχνῃ ὑπεκρύφθη, ἀνέμοιο δὲ δεινὸς ἀήτης/ ἰστίῳ ἐμβρέμεται, τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται/ δειδιότες· τυτθὸν γὰρ ὑπ' ἐκ θανάτοιο φέρονται· ὥς ἐδαΐζετο θυμὸς ἐνὶ στήθεσσι ν' Ἀχαιῶν.

43. Ν 795-801: οἱ δ' ἴσαν ἀργαλέων ἀνέμων ἀτάλαντοι ἀέλλῃ,/ ἥ ρά θ' ὑπὸ βροντῆς πατρὸς Διὸς εἴσι πέδον δε/ θεσπεσίῳ δ' ὁμάδῳ ἀλὶ μίσγεται, ἐν δέ τε πολλὰ/ κύματα παφλάζοντα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης,/ κυρτὰ φαληριόωντα, πρὸ μὲν τ' ἄλλ', αὐτὰρ ἐπ' ἄλλα· ὥς Τρῶες πρὸ μὲν ἄλλοι ἀρηρότες, αὐτὰρ ἐπ' ἄλλοι,/ χαλκῷ μαρμαίροντες ἅμ' ἡγεμόνεσσιν ἔποντο.

44. Η 1-7: Ὡς εἰπὼν πυλέων ἐξέσσυτο φαίδιμος Ἐκτωρ,/ τῷ δ' ἅμ' Ἀλέξανδρος κί' ἀδελφεός· ἐν δ' ἄρα θυμῷ ἀμφοτέροι μέμασαν πολεμίζοντες/ ἵδμε μᾶλ' εἶναι· ὥς δὲ θεὸς ναύτησιν ἐλδομένοισιν ἔδωκεν/ οὖρον, ἐπεὶ κε κάμωσιν ἐυξέστης ἐλάτῃσι/ πόντον ἐλαύνοντες, καμάτων δ' ὑπὸ γυῖα λέλυνται,/ ὥς ἄρα τῷ Τρώεσσιν ἐλδομένοισι φανήτην.

45. Βλ. σημ. 32.

46. Ρ 262-6α: Τρῶες δὲ προὔτυψαν ἀολλέες· ἦρχε δ' ἄρ' Ἐκτωρ/ ὥς δ' ὅτ' ἐπὶ προχοῇσι

γεγονός αυτό εξηγείται ίσως από το μέγεθος της απειλής, να πάρουν οι Τρώες το νεκρό του Πατρόκλου, αλλά και για να τιμηθεί ο μεγάλος φίλος του Αχιλλέα. Έτσι ο ποιητής προκαλεί έντονα συναισθήματα στο ελληνικό κοινό του έργου, μια παράμετρος που δεν πρέπει να αγνοούμε, αν θέλουμε να καταλάβουμε πραγματικά τι κυρίως είναι η *Ιλιάδα*.

Τέλος, ενώ στην περίπτωση των Ελλήνων οι παρομοιώσεις αφορούν διάφορους ήρωες εκτός από το σύνολο του στρατού, από την πλευρά των Τρώων μόνο ο Έκτορας έχει αυτήν την ξεχωριστή τιμή.⁴⁷ Και με τις θαλάσσιες παρομοιώσεις, λοιπόν, ο ποιητής προβάλλει την ανωτερότητα των Ελλήνων, η οποία διασαλεύεται μόνο από τη δράση του Έκτορα στα πλαίσια του σχεδίου του Δία και με τελικό σκοπό, να τιμηθεί ο Αχιλλέας.

Η θάλασσα, εξάλλου, ήταν πηγή πλούτου⁴⁸ και ευχαρίστησης⁴⁹ για τους Τρώες μόνο στην περίπτωση του ταξιδιού του Πάρη, το οποίο όμως τελικά προκάλεσε την απόλυτη καταστροφή για την πόλη. Το δουλεμπόριο που υπαινίσσεται η περίπτωση της απειλής του Λαομέδοντα⁵⁰ δεν επιβεβαιώνεται από άλλη αναφορά μέσα στο έργο και γενικά δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πηγή πλούτου για τους Τρώες. Η Τροία είναι πλούσια, αλλά όχι χάρη στη θάλασσα. Το επίθετο *ἐριβῶλαξ*⁵¹ είναι αυτό που δικαιολογεί τον πλούτο της.

Ακολουθεί η μοναδική περίπτωση στην *Ιλιάδα*, όπου ο αντίπαλος αναγνωρίζεται ως πατρογονικός φίλος: το εντυπωσιακό επεισόδιο Διομήδη-Γλαύκου.⁵² Ο πόλεμος δεν καταργεί τα ήθη και τις παραδόσεις του αρχαϊκού ανθρώπου, στα οποία η φιλοξενία κατείχε ξεχωριστή θέση. Υπήρχε φυσικά πίσω από τη συνήθεια αυτή και μια πολύ πρακτική πλευρά, καθώς οι μετακινήσεις ήταν δύσκολες και επικίνδυνες και η φιλοξενία πρόσβαλλε ως αδήριτη ανάγκη, αφού κιόλας οι

διπτερές ποταμοί/ βέβρυχεν μέγα κύμα ποτὶ ῥόον, ἄμφι δέ τ' ἄκραι/ ἥϊόνες βοώσιν ἐρευγομένης ἁλὸς ἕξω./ τόσση ἄρα Τρώες ἰαχῇ ἴσαν.

47. Βλ. σημ. 41, 42, 44 και 46 και πβ. με σημ. 36-39.

48. Ζ 288-92: αὐτὴ δ' ἐς θάλαμον κατεβήσето κηῶεντα,/ ἔνθ' ἔσαν οἱ πέπλοι παμποίκιλα ἔργα γυναικῶν/ Σιδονίων, τὰς αὐτὸς Ἀλέξανδρος θεοειδὴς/ ἤγαγε Σιδονίηθεν, ἐπιπλῶς εὐρέα πόντον,/ τὴν ὁδὸν ἦν Ἑλένην περ ἄνήγαγεν εὐπατέρειαν·

49. Γ 441-6: «...ἀλλ' ἄγε δὴ φιλότῃ τραπέιομεν εὐνηθέντε· οὐ γάρ πώ ποτέ μ' ᾧδ' ὃ γ' ἔρω φρένας ἄμφεκάλυσεν,/ οὐδ' ὅτε σε πρῶτον Λακεδαίμονος ἐξ ἑρατεινῆς/ ἔπλεον ἀρπάξας ἐν ποντοπόροισι νέεσσι,/ νήσῳ δ' ἐν Κρανῇ ἐμίγην φιλότῃ καὶ εὐνῇ/ ὥς σεο νῦν ἔραμαι καὶ με γλυκὺς ἡμερος αἰρεῖ.»

50. Φ 450-4: ἀλλ' ὅτε δὴ μισθοῖο τέλος πολυγηθῆες ὦραν/ ἐξέφερον, τότε νῶϊ βιήσατο μισθὸν ἅπαντα/ Λαομέδων ἔκπαγλος, ἀπειλήσας δ' ἀπέπεμπε./ σὺν μὲν ὃ γ' ἠπείλησε πόδας καὶ χεῖρας ὑπερθε/ δῆσειν, καὶ περάαν νήσων ἐπὶ τηλεδαπῶν·...

51. Βλ. π.χ., Γ 74: «...ναίοιτε Τροίην ἐριβόλακα, τοῖ δέ νεέσθων».

52. Ζ 212-5: «Ὡς φάτο, γῆθησεν δὲ βοὴν αγαθὸς Διομήδης/ ἔγχος μὲν κατέπηξεν ἐπὶ χθονὶ πολυβοτείρῃ/ αὐτὰρ ὁ μειλιχίοισι προσήνυδα ποίμενα λαῶν/ «ἦ βᾶ νῦ μοι ξείνος πατρώϊός ἐστι παλαιός·...»

ρόλοι εύκολα θα μπορούσαν να αντιστραφούν.⁵³ Ωστόσο είναι μια πολύ ανθρώπινη στιγμή, αν σκεφτεί κανείς ότι οι ήρωες απέρριπταν ακόμη και την ικεσία πολλές φορές, φονεύοντας εν ψυχρώ τον άοπλο και γονυπετή ικέτη τους.⁵⁴ Αξιοσημείωτο είναι, πάντως, το ότι ο φίλος από τη θάλασσα δεν ήταν για λογαριασμό κάποιου Τρώα αλλά Λυκιώτη συμμάχου.

Σε θετικά για τους Τρώες συμφραζόμενα παραπέμπουν και δύο περιπτώσεις μέσα στο έργο, όπου η θάλασσα αντιμετωπίζεται από τον Έκτορα ως το μέσο εκείνο που μπορεί να μεταφέρει τη δόξα είτε τη δική του⁵⁵ είτε όλων των Τρώων⁵⁶ σε όλους τους ανθρώπους. Ο σκοπός είναι διττός: να δοξαστεί το όνομα του Έκτορα ως νικητή σε σπουδαία μονομαχία, πράγμα που αποτελεί ύψιστη τιμή για τον ιλιαδικό ήρωα, και να αποτραπεί μελλοντική εισβολή εχθρών, οι οποίοι θα έχουν πληροφορηθεί την τύχη των Ελλήνων.

Οι προσδοκίες αυτές του Έκτορα ποτέ δεν επιβεβαιώνονται. Στη μεταξύ τους μονομαχία νικητής θεωρήθηκε ο Αίαντας κι έτσι ποτέ δε χτίστηκε κάποιο μνημά στον Ελλησποντο ως αθάνατο μνημείο νίκης του Τρώα ήρωα. Ούτε βέβαια τα πλοία των επιζώντων Ελλήνων πρόκειται να μεταφέρουν μια δεινή ήττα τους στην Τροία, ώστε να αποθαρρυνθούν και άλλοι επίδοξοι εισβολείς. Αντιθέτως, η θάλασσα θα διασπείρει σε όλον τον κόσμο την είδηση της καταστροφής της Τροίας.

Πέμπτη στη σειρά πτυχή της σχέσης που εξετάζουμε εδώ είναι η μοναδική περίπτωση, όπου τα συμφραζόμενα του θαλάσσιου ταξιδιού συγκεκριμένων Ελλήνων πολεμιστών παραπέμπουν σε μοιραίο ταξίδι για τους ίδιους.⁵⁷ Δεν είναι τυχαίο που από την πλευρά των Τρώων ο ήρωας που πρωταγωνιστεί είναι ο Αινείας, δηλαδή αυτός που επέζησε της καταστροφής. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το ταξίδι των Ελλήνων ηρώων προς την Τροία αναφέρεται ως ολέθριο για τους Τρώες.

Η θάλασσα, επίσης, μεταφέρει συμμάχους των Τρώων: Θράκες του Ακά-

53. Βλ. A.W.H. Adkins (1972), σσ. 16-7.

54. Π.χ. Κ 454-7: ἥ, καὶ ὁ μὲν μιν ἔμελλε γενεῖον χειρὶ παχείῃ / ἀνάμενος λίσσεσθαι, ὁ δ' αὐχένα μέσσον ἔλασσε / φασγάνῳ ἄϊζας, ἀπὸ δ' ἄμφω κέρσε τένοντε / φθεγγομένου δ' ἄρα τοῦ γε κάρη κονίησιν ἐμίχθη.

55. Η 87-91: «...καὶ ποτὲ τις εἴησι καὶ ὀψιγόνων ἀνθρώπων, / νηὶ πολυκλήϊδι πλέων ἐπὶ οἴνοπα πόντον / ἀνδρὸς μὲν τὸδε σῆμα πάλαι κατατεθνηῶτος, / ὃν ποτ' ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἔκτωρ. / ὥς ποτὲ τις ἔρειν· τὸ δ' ἐμὸν κλέος οὐ ποτ' ὀλείται.»

56. Θ 512-6: «...μὴ μὰν ἄσπουδι γε νεῶν ἐπιβαῖεν ἔκηλοι, / ἀλλ' ὥς τις τούτων γε βέλος καὶ οἰκοθὶ πέσση, / βλήμενος ἢ ἰφ' ἢ ἔγχρ' ὀξυόεντι / νηὸς ἐπιθρόσκων, ἵνα τις στυγέησι καὶ ἄλλος / Τρῶσιν ἐφ' ἵπποδάμοισι φέρειν πολυδάκρυον Ἄρηα...»

57. Ε 549-53: «...Κρήθων Ὀρσίλοχός τε, μάχης εὖ εἰδότε πάσης, / τῷ μὲν ἄρ' ἠβήσαντε μελαινάων ἐπὶ νηῶν / ἴλιον εἰς εὐπωλὸν ἄμ' Ἀργείοισιν ἐπέστην / τιμὴν Ἀτρεΐδης, Ἀγαμέμνονι καὶ Μενελάῳ, / ἀρνυμένων τῷ δ' αὐτὶ τέλος θανάτοιο κάλυπεν.

μαντ⁵⁸, του Ρήσου⁵⁹ και του Ιφιδάμαντα,⁶⁰ Κίκονες και Παίονες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, ενώ προφανώς οι ενισχύσεις αυτές ήρθαν από τη θάλασσα, τα πλοία τους δεν αναφέρονται παρά σε μία μόνο περίπτωση.⁶¹ Τελικά φονεύονται όλοι οι αρχηγοί και οι σημαντικότεροι ήρωες των συμμάχων από τη θάλασσα,⁶² εκτός από αυτούς των Κικόνων, οι οποίοι, όμως, δεν έχουν καμία συμμετοχή στις νημετροήσεις που διηγείται ο ποιητής, με την εξαίρεση του Μέντη· κι αυτή, ωστόσο, δεν είναι πραγματική, καθώς εκείνος που ενεργεί είναι ο Απόλλωνας που πήρε τη μορφή του.⁶³

Έβδομη στη σειρά πτυχή του ζητήματος που διερευνούμε είναι η αντιμετώπιση της θάλασσας ως σωτηρίας για τους Τρώες. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια μόνιμη όσο και εύλογη προσδοκία των ίδιων των Τρώων, όπως φαίνεται και από την τοποθέτηση μόνιμου σκοπού για την αναγγελία της πολυπόθητης αναχώρησης των ελληνικών πλοίων.⁶⁴ Η απειλή για πρόωγη φυγή από την Τροία εκστομίζεται πρώτα από τον Αχιλλέα κατά τη φιλονικία του με τον Αγαμέμνονα για τη Βρισηίδα.⁶⁵ Τη σκυτάλη παίρνει ο Αγαμέμνονας, ο οποίος, μια φορά για να δοκιμάσει τη μαχητικότητα του στρατού⁶⁶ κι άλλες δύο⁶⁷⁻⁶⁸ μιλώ-

58. B 844-50: Αὐτὰρ Θρήϊκας ἦγ' Ἀκάμας καὶ Πείροος ἦρως./ ὅσους Ἑλλήσποντος ἀγάρρους ἐντὸς ἔργει./ Εὐφημος δ' ἄρχος Κικόνων ἦν αἰχμητῶν/ υἱὸς Τροϊζήνοιο διοτρεφὸς Κεάδαο./ Αὐτὰρ Πυραΐχμης ἄγε Παίονας ἀγκυλοτόξους./ τηλόθεν ἐξ Ἀμυδῶνος ἅπ' Ἀξιοῦ εὐρὺ ρέοντος./ Ἀξιοῦ, οὗ κάλλιστον ὕδωρ ἐπικίδνεται αἶαν.

59. K 433-5: εἰ γὰρ δὴ μέματον Τρώων καταδύναι ὄμιλον./ Θρήϊκες οἶδ' ἀπάνευθε νηῆλυδες ἔσχατοι ἄλλων./ ἐν δέ σφιν ῥήσος βασιλεύς, πάϊς Ἡϊονῆος.

60. Λ 221-4: Ἰφιδάμας Ἀντηνορίδης, ἧς τε μέγας τε,/ ὃς τράφη ἐν Θρήκῃ ἐριβόλακι, μητέρι μήλων./ Κισσῆς τὸν γ' ἔθρεψε δόμοις ἐνι τυτθὸν ἔοντα/ μητροπάτωρ ὃς τίκτη Θεανῶ καλλιπάρηον·...

61. Λ 227-30: γήμας δ' ἐκ θαλάμοιο μετὰ κλέος ἵκετ' Ἀχαιῶν/ σὺν δυοκαίδεκα νηυσὶ κορωνίσιν, αἳ οἱ ἔποντο./ τὰς μὲν ἔπειτ' ἐν Περκώτῃ λίπε νῆας εἵσας./ αὐτὰρ ὁ πεζὸς ἐὼν ἐς Ἴλιον εἰληλούθει·...

62. Z 5-8: Αἶας δὲ πρῶτος Τελαμώνιος, ἔρκος Ἀχαιῶν,/ Τρώων ῥῆξε φάλαγγα, φῶς δ' ἐτάροισιν ἔθηκεν./ ἄνδρα βαλὼν ὃς ἄριστος ἐνὶ Θρήκεσσι τέτυκτο,/ υἱὸν Ἐϋσώρου, Ἀκάμαντ' ἦν τε μέγαν τε. Για φόνους ἄλλων συμμάχων βλ. και Δ 517-38, K 482-97, Π 284-92, P 346-55, Y 484-9, Φ 180-2α.

63. P 71β-3: ...εἰ μὴ οἱ ἀγᾶσσοι Φοῖβος Ἀπόλλων./ ὃς ῥά οἱ Ἔκτορ' ἐπῶρσε θεῶ ἅταλαντον Ἀρηϊ./ ἀνέρι εἰσάμενος Κικόνων ἡγήτορι Μέντῃ·...

64. B 791-4: ...εἰσάτο δὲ φθογγὴν υἱὶ Πριάμοιο Πολίτῃ./ ὃς Τρώων σκοπὸς ἵξε ποδωκείῃσι πεποιθῶς./ τύμβῳ ἐπ' ἀκροτάτῳ Αἰσυήταο γέροντος./ δέγμενος ὁπότε ναῦφιν ἀφορμηθεῖεν Ἀχαιοί·...

65. A 169-71: «...νῦν δ' εἰμὶ Φθίηνδ', ἐπεὶ ἡ πολὺ φέρτερόν ἐστιν/ οἴκαδ' ἵμεν σὺν νηυσὶ κορωνίσιν, οὐδὲ σ' οἶω/ ἐνθάδ' ἄτιμος ἐὼν ἄφενος καὶ πλοῦτον ἀφύζειν.»

66. B 139-41: «...ἀλλ' ἄγεθ', ὥς ἂν ἐγὼ εἴπω, πειθώμεθα πάντες/ φευγόμεν σὺν νηυσὶ φιλὴν ἐς πατρίδα γαίαν./ οὐ γὰρ ἔτι Τροίην αἰρήσομεν εὐρυάγυιαν.»

67. I 26-8: Με τα ίδια ακριβώς λόγια που χρησιμοποίησε και στο B 139-41.

68. Ξ 74-81: «...ἀλλ' ἄγεθ', ὥς ἂν ἐγὼν εἴπω, πειθώμεθα πάντες/ νῆες ὅσαι πρῶται

ντας σοβαρά, όσο και επονείδιστα, προτείνει εγκατάλειψη της εκστρατείας.

Για τους Τρώες, πάλι, η φυγή των Ελλήνων από τη θάλασσα εκτός του ότι αποτελεί σταθερή ελπίδα, όπως ειπώθηκε ήδη, καθίσταται μετά τις πρώτες επιτυχίες και ο αντικειμενικός σκοπός των επιχειρήσεών τους.⁶⁹

Δεν πρόκειται όμως για πραγματικό ενδεχόμενο. Κάθε φορά που η αναχώρηση των Ελλήνων φαίνεται να είναι κοντά, παρεμβαίνουν είτε οι θεοί είτε οι Έλληνες ήρωες και κάτι τέτοιο απομακρύνεται.⁷⁰ Η επίκλησή του αποτελεί μέρος της τεχνικής του ποιητή, για να κρατά τον ακροατή/αναγνώστη σε εγρήγορση, προκαλώντας του εύλογη ανησυχία για την εξέλιξη της υπόθεσης αλλά και ως δικαίωση για τον Αχιλλέα και καταδίκη του Αγαμέμνονα ως υπεύθυνου για τη φιλονικία. Οι διακυμάνσεις της υπόθεσης της αναχώρησης των Ελλήνων μέσα στο έργο είναι ένα από τα δυνατά όπλα του ποιητή στην προσπάθειά του να κάνει το έργο συναρπαστικό. Τελικά, φυσικά, η θάλασσα δεν πρόκειται να σώσει την Τροία.

Η τελευταία και πιο σημαντική για την κατανόηση ολόκληρου του έργου πτυχή της σχέσης που διερευνούμε είναι αυτή της προσέγγισης των Τρώων στη θάλασσα. Η προσέγγιση αυτή τίθεται ως στόχος για πρώτη φορά μέσα στο έργο από έναν Αχαιό, τον Αχιλλέα.⁷¹ Από την αρχή, λοιπόν, καταλαβαίνουμε ότι η προοπτική της ήττας των Ελλήνων, που συναρτάται με την τρωική προσέγγιση στη θάλασσα, θα έχει περιορισμένα αποτελέσματα στο βαθμό που αυτή εξυπηρετεί τη φιλοτιμία του Αχιλλέα και όχι την ίδια την έκβαση του πολέμου.

Ωστόσο, το σχέδιο του Δία, που καταστρώνεται ύστερα από έκκληση της Θέτιδας,⁷² δε θα έχει την πορεία που θα περίμενε κανείς. Έτσι, η προσέγγιση του

εϊρύαται ἄγχι θαλάσσης,/ ἔλκωμεν, πάσας δὲ ἐρύσσομεν εἰς ἄλα δῖαν,/ ὕψι δ' ἐπ' εὐνῶν ὀρμίσσομεν, εἰς ὃ κεν ἔλθῃ/ νῦξ ἄβρότη, ἣν καὶ τῇ ἀπόσχωνται πολέμοιο/ Τρῶες ἔπειτα δὲ κεν ἐρυσσάμεθα νῆας ἀπάσας./ οὐ γάρ τις νέμεσις φυγέειν κακόν, οὐδ' ἄνὰ νύκτα/ βέλτερον ὅς φεύγων προφύγῃ κακὸν ἢ ἐάλωῃ.»

69. Θ 526-8: «...ἔλπομαι εὐχόμενος Δίί τ' ἄλλοισιν τε θεοῖσιν/ἐξελάαν ἐνθὲνδε κύνας κηρεσιφορήτους./ οὐς κῆρες φορέουσι μελαινάων ἐπὶ νηῶν....»

70. Π.χ. στο Β 172-81: ...ἄγχοῦ δ' ἵσταμένη προσέφη γλαυκῶπις Ἀθήνη/ «διογενὲς Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ,/ οὕτω δὲ οἶκον δὲ φίλην ἐς πατρίδα γαίαν/ φεῦξεσθ' ἐν νῆεσσι πολυκλήϊσι πεσόντες./ κὰδ δὲ κεν εὐχολῇ Πριάμῳ καὶ Τρωσὶ λίποιτε/ Ἀργεῖην Ἑλένην, ἣς εἵνεκα πολλοὶ Ἀχαιῶν/ ἐν Τροίῃ ἀπόλοντο, φίλης ἀπὸ πατρίδος αἵης./ ἄλλ' ἴθι νῦν κατὰ λαὸν Ἀχαιῶν, μῆδ' ἔτ' ἐρώει,/ σοῖς δ' ἄγανοῖς ἐπέεσσιν ἐρήτῃ φῶτα ἕκαστον,/ μῆδ' ἔα νῆας ἄλα δ' ἔλκμεν ἀμφιελίσσας.»

71. Α 408-12: «...αἶ κέν πως ἐθέλῃσιν ἐπὶ Τρῶεσσιν ἄρῃξαι./ τοὺς δὲ κατὰ πρύμνας τε καὶ ἄμφ' ἄλα ἔλσαι Ἀχαιοὺς/ κτεινομένους, ἵνα πάντες ἐπαύρωνται βασιλῆος./ γνῶ δὲ καὶ Ἀτρεΐδης εὐρὺν κρείων Ἀγαμέμνων/ ἦν ἄτην ὃ τ' ἄριστον Ἀχαιῶν οὐδὲν ἔτεισε.»

72. Α 503-10: «Ζεῦ πάτερ, εἴ ποτε δὴ σε μετ' ἀθανάτοισιν ὄνησας ἦ ἔπει ἡ ἔργῳ, τότε μοι κρήνην ἐέλδωρ/ τίμησόν μοι υἱόν, ὃς ὠκυμωρῶτατος ἄλλων/ ἔπλετο ἄταρ μιν νῦν γε ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων/ ἠτίμησεν ἑλὼν γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας./ ἀλλὰ σύ περ μιν τίσον Ὀλύμπιε μητιέτα Ζεῦ/ τόφρα δ' ἐπὶ Τρῶεσσι τίθει κράτος, ὅφρ' ἂν Ἀχαιοὶ/ υἱὸν ἐμὸν τίσωσιν ὀφέλλωσιν τέ εἰ τιμῇ.»

προελαύνοντος τρωικού στρατού στα πλοία των Ελλήνων και στη θάλασσα παρουσιάζει αξιοσημείωτες διακυμάνσεις. Ενώ, λοιπόν, η συγκατάνευση του Δία εξασφαλίζεται από το Α,⁷³ η προσέγγιση αυτή επιτυγχάνεται μόνο στο Θ.⁷⁴

Πολύ, βεβαίως, μελάνι έχει χυθεί από τους φιλόλογους για την εξήγηση αυτής της «καθυστέρησης».⁷⁵ γι' αυτό δε θα ήθελα να επαναλάβω εδώ τη σχετική αντιπαράθεση, που είναι πέρα από τα ενδιαφέροντα της παρούσας εργασίας. Θα επισημάνω μόνο πως ο Όμηρος –με βάση πάντα το κείμενο– έχει πολύ σοβαρούς λόγους να το κάνει αυτό. Με άλλα λόγια, έχει να λύσει κάποια προβλήματα, προτού ολοκληρώσει το σχέδιο του Δία, το οποίο στην πραγματικότητα ενεργοποιείται ήδη από τη στιγμή που ο βασιλιάς των θεών και των ανθρωπων εγγνύται με το νεύμα του στη Θέτιδα την πραγματοποίησή του.

Το πρώτο πρόβλημα που προβάλλει κατά την πορεία εφαρμογής του σχεδίου είναι το να μπουν οι δύο αντίπαλοι στρατοί στη μάχη. Φαίνεται πως οι Τρώες απέφευγαν τη μετωπική σύγκρουση στην ανοικτή πεδιάδα και προτιμούσαν την ασφάλεια του κάστρου. Αλλά και οι Έλληνες απέφευγαν με τη σειρά τους τις απόπειρες εκπόρθησης της Τροίας, γιατί τα ψηλά τείχη της πόλης θα τους υποχρέωναν σε μεγάλες και μάλλον άσκοπες θυσίες. Ακολουθούσαν, λοιπόν, κι αυτοί μια συντηρητική τακτική, περιμένοντας είτε μια αποφασιστική σύγκρουση είτε την εξάντληση και παράδοση των πολιορκημένων. Στο μεταξύ, φυσικά, πραγματοποιούσαν λεηλασίες σε βάρος γειτονικών πόλεων, για να συντηρήσουν το στρατό τους, χωρίς να εγκαταλείπουν την πολιορκία.

Το πρόβλημα από την πλευρά των Ελλήνων λύνεται με τον οὐλον Όνειρον που στέλνει ο Δίας στον Αγαμέμνονα στο Β.⁷⁶

Από την άλλη, για την έξοδο του τρωικού στρατού από το κάστρο ο Δίας επιστρατεύει την Ίριδα,⁷⁷ που με τη μορφή του Πριαμίδα Πολίτη παρεμβαίνει στη συνέλευση των Τρώων, ανακοινώνει μαζική επίθεση των Ελλήνων και καλεί τον Έκτορα να οργανώσει αμέσως την έξοδο του στρατού των Τρώων και των συμμάχων, για την άμεση αντιμετώπιση της επίθεσης.⁷⁸ Έτσι, φυσικά, και γίνεται.

73. Α 528-30: Ἡ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὀφρύσι νεῦσε Κρονίων· ἀμβρόσιαι δ' ἄρα χαίται ἐπερώσαντο ἄνακτος/κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο· μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὀλυμπον.

74. Θ 180-3: «...ἀλλ' ὅτε κεν δὴ νηυσὶν ἐπὶ γλαφυρῇσι γένωμαι,/ μνημοσύνη τις ἔπειτα πυρὸς δηϊοιο γενέσθω,/ ὥς πυρὶ νῆας ἐνὶ πρήσῳ κτείνω δὲ καὶ αὐτοὺς/ Ἀργείους παρὰ νηυσὶν ἀτυζομένους ὑπὸ καπνοῦ.»

75. Ενδεικτικά βλ. Κακριδής (1978), σσ. 172-95 και Latacz (2000), σσ. 103-94.

76. Β 8-15: «Βάσκ' ἴθι, οὐλε ὄνειρε, θεὸς ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν/ ἐλθὼν ἐς κλισίην Ἀγαμέμνονος Ἀτρεΐδαο/ πάντα μάλ' ἀτρεκέως ἀγορευέμεν ὥς ἐπιτέλλω· / θωρῆξαι ἔ κέλευε κάρη κομόωντας Ἀχαιοὺς/ πανσυδίη· νῦν γάρ κεν ἔλοι πόλιν εὐρυάγυιαν/ Τρώων· οὐ γάρ ἔτ' ἀμφὶς Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες/ ἀθάνατοι φράζονται· ἐπέγναμμεν γὰρ ἅπαντας/ Ἥρη λισσομένη Τρώεσσι δὲ κῆδε' ἐφῆπται.»

77. Β 786-7: Τρωσὶν δ' ἄγγελος ἦλθε ποδηνέμος ὠκέα Ἴρις/ παρ' Διὸς αἰγιόχοιο σὺν ἀγγελίῃ ἀλεγεινῇ...

78. Β 796-806: «ὦ γέρον, αἰεὶ τοι μῦθοι φίλοι ἄκριτοὶ εἰσιν,/ ὥς ποτ' ἐπ' εἰρήνης· πόλεμος δ'

Για την αποχή του Αχιλλέα οι Τρώες δεν ξέρουν τίποτε· το μαθαίνουν από τον Απόλλωνα στο Δ 512-3, όταν ήδη έχουν βγει από το κάστρο.

Η θαρραλέα αυτή έξοδος των Τρώων υπό αυτές τις συνθήκες δημιουργεί κάποια προβλήματα συνέπειας⁷⁹ στην υπόθεση της *Ιλιάδας*, όχι όμως σοβαρά. Μια πολύ λογική εξήγηση είναι αυτή που αναφέρει ο Έκτορας στον Πολυδάμαντα, όταν αυτός του προτείνει να κλειστούν στο κάστρο ενόψει της επανόδου του Αχιλλέα στη μάχη στο Σ 288-92: οι αντοχές του κάστρου έφτασαν στα όριά τους. Δεν μπορεί πια να συντηρηθεί ο λαός και ο στρατός. Πρέπει να επιδιωχθεί πάση θυσία η αποφασιστική αναμέτρηση με τον εχθρό.⁸⁰

Άλλη μία τέτοια εξήγηση είναι η πρόσφατη άφιξη γενναίων συμμάχων των Τρώων που ενισχύει έτσι τη μαχητικότητα του στρατού τους και τους ωθεί να πολεμήσουν έξω από τα τείχη. Εννοείται, βέβαια, εδώ ότι η τετράγωνη λογική δεν είναι κάτι που απαιτούμε από έναν ποιητή· μας αρκεί η συνέπειά του στη λογική του έργου του. Έτσι, και μόνο το γεγονός, ότι η Ίριδα ζητεί την έξοδο του στρατού, αρκεί, για να θεωρηθεί αυτή ως δικαιολογημένη, αφού κιόλας λέγεται ρητά ότι ο Έκτορας δεν αγνόησε την οδηγία της θεάς κι όχι του Πολίτη.⁸¹

Ακολουθώντας η γνωριμία μας με όλους τους συντελεστές του έργου, οι οποίοι θα συμβάλουν στο μερίδιό του ο καθένας στην ολοκλήρωσή του, αποτελεί αδήριτη ανάγκη για τον ποιητή. Έτσι, θα παρουσιαστούν οι δύο στρατοί, για να συγκρίνουμε δυνάμεις,⁸² θα αντιπαρατεθούν οι πρωταγωνιστές της διαμάχης, Μενέλαος και Πάρις, για να δικαιολογηθεί το γιατί από μια προσωπική διαφορά περνάμε σε γενικευμένη σύγκρουση,⁸³ και οι θεοί που υποστηρίζουν το κάθε στρατόπεδο, για να φανεί η απόφαση των ανώτερων θεαινών, της Αθηνάς και της Ήρας, να καταστραφεί η Τροία λόγω της διαμάχης τους με την Αφροδίτη για το μήλον της Έριδος. Επίσης θα γνωρίσουμε την Ελένη και τους πρωτόγερους της Τροίας, αλλά και το φοβερό Διομήδη⁸⁴ και, λόγω της δράσης του, το σπίτι του

άλιαστος ὄρωρεν./ ἤδη μὲν μάλα πολλὰ μάχας εἰσήλυθον ἀνδρῶν./ ἄλλ' οὐ πω τοιόνδε το-
σόνδε τε λαὸν ὥπαπα./ λίην γὰρ φύλλοισιν εἰοικότες ἢ ψαμάθοισιν/ ἔρχονται πεδίοιο
μαχησόμενοι προτὶ ἄστυ./ Ἐκτορ σοὶ δὲ μάλιστ' ἐπιτέλλομαι, ὦδε δὲ ῥέξαι· / πολλοὶ γὰρ
κατὰ ἄστυ μέγα Πριάμου ἐπίκουροι./ ἄλλη δ' ἄλλων γλῶσσα πολυσπερέων ἀνθρώπων/
τοῖσιν ἕκαστος ἀνὴρ σημαίνεται οἷσι περ ἄρχει./ τῶν δ' ἐξηγεῖσθω κοσμησάμενος πο-
λιήτας.»

79. Στο I 352-55 ο Αχιλλέας υποστηρίζει ότι όσο ο ίδιος πολέμουσε, ο Έκτορας δεν έβγαине στην πεδιάδα, για να πολεμήσει εκτός, όμως, από μία φορά.

80. Σ 288-92: «...πρὶν μὲν γὰρ Πριάμοιο πόλιν μέροπες ἄνθρωποι/ πάντες μυθέσκοντο πολ-
ύχρυσον πολύχαλκον./ νῦν δὲ δὴ ἐξάπόλωλε δόμων κειμήλια καλά,/ πολλὰ δὲ δὴ Φρυ-
γὴν καὶ Μηρινὴν ἐρατεινὴν/ κτήματα περνάμεν' ἵκει, ἐπεὶ μέγας ὠδύσατο Ζεὺς....»

81. B 807-8: «Ὡς ἔφαθ', Ἐκτωρ δ' οὐ τι θεᾶς ἔπος ἠγνοίησεν./ αἶψα δ' ἔλυσ' ἀγορήν· ἐπὶ
τεύχεα δ' ἐσσεύοντο...»

82. Ο στρατός των Ελλήνων στο B 494-759 και των Τρώων και των συμμάχων στο B 816-77.

83. Γ 58-Δ 222.

84. Στο E.

Έκτορα, τη μητέρα, τη γυναίκα και το γιο του, που θα υποστεί και αυτό την καταστροφή του πολέμου, παρά τη γενναιότητα και την ευγένεια του διαδόχου του τρωικού θρόνου.⁸⁵ Η θεϊκή και ανθρώπινη αιτιότητα μαζί με την ανθρωπιά και τη σκληρότητα της ζωής εισέρχονται με αυτούς τους τρόπους στο έργο και το εμπλουτίζουν.

Έτσι, φτάνουμε μέχρι το Η, όπου η μάχη εξισορροπείται και οδηγούμαστε στη μονομαχία Έκτορα-Αϊάντα,⁸⁶ που δε δίνει ξεκάθαρο νικητή, αλλά καθιστά σαφές πια για τους Έλληνες ότι η μάχη θα είναι πλέον αμφίρροπη και γι' αυτό πρέπει να λάβουν τα μέτρα τους. Έτσι, αποφασίζουν να χτίσουν τείχος γύρω από τα πλοία τους και να σκάψουν τάφρο μπροστά του.⁸⁷ Σχεδόν, λοιπόν, χωρίς να το καταλάβουμε είμαστε πλέον έτοιμοι να παρακολουθήσουμε την προσέγγιση των Τρώων στη θάλασσα ως το επόμενο βήμα του σχεδίου του Δία, που είναι πια μια ανάσα από την ολοκλήρωσή του.

Όντως στο Θ ο Δίας, μετά την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων, προχωρά στην επόμενη φάση του σχεδίου του: πρώτα πρώτα απαγορεύει την παρέμβαση των θεών στη μάχη και στη συνέχεια παίρνει τη θέση του στην Ίδη, ώστε να έχει άμεση επίβλεψη της κατάστασης. Έτσι, τα πράγματα επιδεινώνονται δραματικά για τους Έλληνες. Ο Έκτορας φονεύει ασυγκράτητος και οδηγεί την προέλαση του στρατού του προς τη θάλασσα. Η Ήρα με την Αθηνά, τις οποίες αυτός ο πόλεμος αφορά προσωπικά, αποφασίζουν να παρέμβουν, αλλά γίνονται αμέσως αντιληπτές από το Δία και αναγκάζονται να επιστρέψουν άπρακτες στον Όλυμπο. Τελικά η νύχτα είναι εκείνη που σταματά τους Τρώες και τον Έκτορα, που έχοντας κλείσει τους Έλληνες στο καστρότειχο, στρατοπεδεύουν για πρώτη φορά στην πεδιάδα. Ο Δίας επιστρέφει κι αυτός στον Όλυμπο και φανερώνει για πρώτη φορά το σχέδιό του στους θεούς, και ειδικά στην Ήρα και την Αθηνά, ώστε να μην αποπειραθούν εκ νέου να παρέμβουν υπέρ των Ελλήνων. Ακούμε, όμως, μια πτυχή του σχεδίου που δεν τη ζήτησε κανείς, ούτε ο Αχιλλέας ούτε η Θέτιδα: ο Αχιλλέας θα επανέλθει στη μάχη μετά το φόνο του Πατρόκλου από τον Έκτορα! Η αναπάντεχη αυτή φράση του Δία δικαιολογείται από τον ίδιο ως γραμμένο της μοίρας.⁸⁸ Γιατί όμως; Αυτό θα φανεί αμέσως μετά.

Το ίδιο βράδυ στο στρατόπεδο των Ελλήνων η κατάσταση είναι απελπιστική: Ο Αγαμέμνωνας ταπεινώνεται, καθώς προτείνει ευθέως την αποχώρηση από την Τροία. Τον συγκρατεί όμως ο Νέστορας και του προτείνει την αποστολή πρεσβείας στον Αχιλλέα. Τα δώρα που προσφέρει ο Αγαμέμνωνας ως έκφραση συγγνώμης και έκκλησης για επάνοδο δεν έχουν το ταίρι τους. Εν ολίγοις, η Βριση-

85. Στο Ζ.

86. Η 54-312.

87. Η 433-41.

88. Θ 473-6α: «...οὐ γάρ πρὶν πολέμου ἀποπαύσεται ὄβριμος Ἑκτωρ, πρὶν ὄρῃ παρὰ ναῦφι ποδώκεα Πηλεΐωνα, / ἥματι τῷ ὅτ' ἂν οἱ μὲν ἐπὶ πρύμνησι μάχωνται στείνοι ἐν αἰνοτάτῳ περὶ Πατρόκλοιο θανόντος / ὥς γάρ θεσφατόν ἐστι...»

ίδα επιστρέφεται ανέγγιχτη κι από με πάνω αμύθητα πλούτη· μέχρι και πρόταση να τον κάνει γαμπρό του απευθύνει ο βασιλιάς στο μεγάλο ήρωα.⁸⁹

Ήδη λοιπόν από το Ι ο Αχιλλέας δικαιώνεται πλήρως. Ό,τι ζήτησε η Θέτιδα από το Δία στο Α, είναι πια γεγονός. Όμως ο Αχιλλέας αρνείται.⁹⁰ Είναι φανερό ότι ξεπερνά τα όρια. Το κόστος αυτής της άρνησης θα είναι ο θάνατος του Πατρόκλου, ο οποίος θυσιάζεται γιατί ο φίλος του περίμενε να καεί το σύνολο σχεδόν του στόλου των Ελλήνων, ώσπου η φλόγα να έφτανε και στο δικό του πλοίο, οπότε και θα έμπαινε ξανά στη μάχη.

Η απειλή της προσέγγισης των Τρώων στη θάλασσα παραμένει ζωντανή και μετά την πρεσβεία και υποχρεώνει τους Έλληνες να οργανώσουν κατασκοπευτική επιχείρηση στο Κ. Το ίδιο κάνουν και οι Τρώες. Η αποστολή του Δόλωνα στα πλοία με σκοπό να αντλήσει πληροφορίες χρήσιμες για τον Έκτορα είναι μια άλλη μορφή επικίνδυνης τρωικής προσέγγισης στη θάλασσα και αποδεικνύεται μοιραία για τον ίδιο.

Στο Λ ο Δίας επιφυλάσσει μια αναπάντεχη τιμή για τον Αγαμέμνονα, που τόσο ταπεινώθηκε την προηγούμενη μέρα, πριν τον τραυματισμό του και την αποχώρησή του από τη μάχη. Η αριστεία του βασιλιά των Μυκηνών αποκαθιστά για λίγο το τρωθέν κύρος του και αλλάζει προς στιγμήν το πολεμικό σκηνικό, που, αν συνεχιζόταν στο μοτίβο της προηγούμενης μέρας, θα κατέληγε στον αφανισμό των Ελλήνων, πράγμα βεβαίως που δεν ήθελε ο Δίας και που θα έκανε τον ακροατή/αναγνώστη να χάσει το ενδιαφέρον του, παρακολουθώντας απλώς μια συνέχεια όσων διαδραματίστηκαν στο Θ.

Το μοτίβο της νίκης πριν από τον τραυματισμό και την αποχώρηση από τη μάχη επαναλαμβάνεται –πιο σύντομα– και με το Διομήδη, ο οποίος αποτρέπει τον επαπειλούμενο όλεθρο των Ελλήνων από την επίθεση του Έκτορα, με μια φοβερή βολή στο κράνος του Τρώα αντιπάλου. Η προέλαση σταματά και πάλι για λίγο, αλλά η σαΐτα του Πάρη θέτει εκτός μάχης και το Διομήδη, ενώ ο Έκτορας έχει ήδη ανακτήσει τις δυνάμεις του.

Παράλληλα οι τραυματισμοί κι άλλων Ελλήνων ωθούν τον Αχιλλέα να στείλει τον Πάτροκλο στο καλύβι του Νέστορα, για να μάθει τι ακριβώς συμβαίνει, πράγμα που αποτελεί ήδη από το Λ την αρχή της κάτω οδού για τον ίδιο τον Πάτροκλο. Τόσο ο Νέστορας όσο και ο τραυματισμένος Ευρύπυλος χρησιμοποιούν την προσέγγιση των Τρώων στη θάλασσα, για να επηρεάσουν συναισθηματικά τον Πάτροκλο και μέσω αυτού τον Αχιλλέα· και το καταφέρνουν.

Στο Μ ο Έκτορας καταφέρνει τελικά να παραβιάσει την πύλη του κάστρου των Ελλήνων και να ανοίξει έτσι διάπλατα το δρόμο προς τη θάλασσα για το στρατό του. Οι Τρώες βρίσκονται πια ένα βήμα πριν από το στόχο τους. Ωστόσο το Ν αρχίζει μ' έναν τρόπο που δεν αφήνει αμφιβολίες για το νόημα της τρωικής προσέγγισης στη θάλασσα: ο Δίας στρέφει αλλού το βλέμμα του, ώστε να έξω-
89. ΙΙ15-61.

90. Ι378: «...έχθρὰ δέ μοι τοῦ δῶρα, τίω δέ μιν ἐν καρὸς αἴσῃ...»

σοροπεί η μάχη και να αποφευχθεί ο αφανισμός των Ελλήνων. Ο ποιητής όμως θ' πάει ένα βήμα πιο πέρα και θα επιδιώξει την αντιστροφή των εξελίξεων με την ρυφή παρέμβαση του Ποσειδώνα υπέρ των Ελλήνων.

Μευτόν τον τρόπο τα αποτελέσματα της τρωικής προσέγγισης στη θάλασσα ανατρενται σταδιακά. Επιπλέον, η Ήρα επιστρατεύει τη γυναικεία πονηριά της, πλυνεί το Δία και ο Ποσειδώνας συνεχίζει απερίσπαστος τη δράση του, ώσπου ραυματίζεται ο ίδιος ο Έκτορας από τον Αίαντα στο Ξ και οι Τρώες απωθούνται πέρα από την τάφρο. Τότε, όμως, ξυπνά ο Δίας, ο οποίος διώχνει τον Ποσειδώνα και επαναφέρει τον Έκτορα στη μάχη στο Ο. Φροντίζει, μάλιστα, να ξεκαθρίσει για άλλη μια φορά τις προθέσεις του σχετικά με την τρωική προσέγγιση στη θάλασσα επαναδιατυπώνοντας ολόκληρο το σχέδιό του: νίκη Τρώων θάνατος Πατρόκλου μετά από αριστεία, θάνατος Έκτορα, πτώση Τροία.⁹¹ Αυτά τίθενται εκ νέου σε εφαρμογή και οι Τρώες στο τέλος του Ο έχουν φτάσει στο πρώτο πλοίο, το οποίο ο Έκτορας πιάνει από την πρύμνη.

Η προσέγγιση στη θάλασσα πετυχαίνει στο Π το στόχο της, όπου το πλοίο του Πρωτσίλου παραδίδεται στις φλόγες από τον Έκτορα.⁹² Ήδη ο Πάτροκλος έχει καψει την αντίσταση του Αχιλλέα και μπαίνει στη μάχη με την πανοπλία του κοτους Μυρμιδόνες με την εντολή να διώξει τους Τρώες από τη θάλασσα και μεί να επιστρέψει.

Η ισοδος του Πατρόκλου στη μάχη αποδεικνύει πόσο επικίνδυνη ήταν για τους Τρώες η προσέγγιση στη θάλασσα. Ο Πάτροκλος θερίζει τις φάλαγγες του τρωικού στρατού και σκοτώνει τον πιο μεγάλο σύμμαχο των Τρώων, το Σαρπηδόνα.⁹³ Οι Τρώες βρίσκονται μόλις ένα βήμα από το να κλειστούν στο κάστρο τους. Η προσέγγιση στη θάλασσα έχει μετατραπεί με εντυπωσιακό τρόπο σε άτακτυποχώρηση.

Ο Ιάτροκλος, πάντως, όφειλε, σύμφωνα με τις οδηγίες του Αχιλλέα, να επιδείξει αυτοσυγκράτηση και, αφού σταθεροποιήσει την κατάσταση, να επιστρέψει στα πλοία. Δεν το έκανε όμως, αποδεικνύοντας ότι στην *Ιλιάδα* όλα γίνοντάς πως θέλουν οι θεοί αλλά με έναν εντελώς ανθρώπινο τρόπο. Έτσι, μπροστά σε τρωικό κάστρο ο Πάτροκλος που απειλεί να αλώσει την πόλη, αντίθετα προς π γραμμένα, φονεύεται με την παρέμβαση του Απόλλωνα, του Εύφορβου

91. Ο 9-71: «... Έκτορα δ' ὀτρύνῃσι μάχην ἐς Φοῖβος Ἀπόλλων, / αὐτὶς δ' ἐμπνεύσῃσι μένος, ἐλάθῃ δ' ὀδυνῶν / αἶ νῦν μιν τείρουσι κατὰ φρένας, αὐτὰρ Ἀχαιοὺς / αὐτὶς ἀποστρέψιν ἀνάλκιδα φύζαν ἐνόρσας, / φεύγοντες δ' ἐν νηυσὶ πολυκλήῃσι πέσωσι / Πηλεΐδω Ἀχιλῆος· ὃ δ' ἀνστήσει ὃν ἑταῖρον / Πάτροκλον· τὸν δὲ κτενεῖ ἔγχεϊ φαίδιμος Ἔκτωρ / Ἰλίου ροπαῖοιθε πολέας ὀλέσαντ' αἰζηοὺς / τοὺς ἄλλους, μετὰ δ' υἱὸν ἑμὸν Σαρπηδόνα δῖον / ἣν δὲ χολωσάμενος κτενεῖ Ἔκτορα δῖος Ἀχιλλεύς / ἐκ τοῦ δ' ἄν τοι ἔπειτα παλῶ- ξιν παρὰ νηῶν / αἰὲν ἐγὼ τεύχοιμι διαμπερές, εἰς ὃ κ' Ἀχαιοὶ Ἰλῖον αἰπὸν ἔλαιν' Ἀθηναίης διὰ βολάς...»

92. Π 22β-23: τοὶ δ' ἔμβαλον ἀκάματον πῦρ / νηὶ θοῇ· τῆς δ' αἶψα κατ' ἀσβέστη κέχυτο φλόξ.

93. Π 42-505.

και τελικά του Έκτορα. Ο θάνατός του ήταν αναπόφευκτος για τρεις λόγους: α) η νίκη του ήταν εμπόδιο στο σχέδιο του Δία, όπως το ζήτησε ο Αχιλλέας και η Θέτιδα, καθώς θα αφαιρούσε τιμή από το μεγάλο φίλο του, αν ολοκληρωνόταν, β) δεν υπήρχε άλλος τρόπος να εισέλθει ο Αχιλλέας στη μάχη με δεδομένο ότι απέρριψε την προσβεία στο Ι – η περίπτωση να έφταναν καίγοντας οι Τρώες μέχρι το δικό του καράβι πρέπει να αποκλειστεί ως αντίθετη προς το βασικότερο δεδομένο του έργου, δηλαδή την τελική νίκη των Ελλήνων χωρίς την απώλεια του μεγαλύτερου μέρους του στόλου τους- και γ) ο Πάτροκλος ξεπέρασε τις αντικειμενικές δυνατότητές, μεθυσμένος από τη νίκη του, η οποία όμως οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στον αιφνιδιασμό. Τα ανθρώπινα λάθη, λοιπόν, αποτελούν ένα πολύ δυνατό λογοτεχνικά στοιχείο του έργου, που στα χέρια του Ομήρου αξιοποιείται με τρόπο μοναδικό.

Μετά το θάνατο του Πατρόκλου η τρωική προσέγγιση στη θάλασσα επανεκκινείται. Ο Δίας στο Ρ, συμπωνώντας τα αθάνατα άλογα του Αχιλλέα που θρηνούν για το χαμό του Πατρόκλου, οριοθετεί εκ νέου την έννοια αυτής της προσέγγισης.⁹⁴ Η υποχώρηση των Ελλήνων παρά τον ηρωισμό τους, που ποτέ δεν αμφισβητείται στο έργο, ολοκληρώνεται στο Σ, όπου είναι η παρέμβαση του άοπλου Αχιλλέα αυτή που σταματά –οριστικά αυτή τη φορά– την προσέγγιση των Τρώων στη θάλασσα. Το βράδυ στη συνέλευση των Τρώων ο Έκτορας αποκρούει πρόταση του Πολυδάμαντα για επιστροφή του στρατού στο κάστρο με το σκεπτικό που ήδη είδαμε, ότι πρέπει να επιδιωχθεί η αποφασιστική μάχη με τον εχθρό, ακόμη κι αν ο Αχιλλέας επιστρέψει στη μάχη, γιατί οι αντοχές για έναν αμυντικό πόλεμο έχουν πια εξαντληθεί. Και για την επόμενη μέρα, λοιπόν, ο στόχος των Τρώων θα είναι η προσέγγιση στη θάλασσα.

Στο Τ και το Υ το θέμα της τρωικής προσέγγισης στη θάλασσα δεν έχει πια κανένα νόημα και γι' αυτό δεν αναφέρεται καθόλου. Ο Αχιλλέας επιδίδεται σε απηνή σφαγή των Τρώων, οι οποίοι υποχρεώνονται σε χαοτική υποχώρηση. Ακραία ειρωνικό είναι το γεγονός ότι ένα τμήμα του τρωικού στρατού έχει εγκλωβιστεί κατά τη μεριά της θάλασσας, επειδή ο Αχιλλέας είναι ανάμεσα σε αυτούς και το κάστρο τους!

Από μια φορά στο Φ και το Χ ο Αχιλλέας υπενθυμίζει με τον πιο απόλυτο τρόπο πόσο επικίνδυνη ήταν για τους Τρώες η προσέγγιση στη θάλασσα, η οποία προκάλεσε τη φοβερή οργή του, που ξεσπά τώρα πάνω στους Τρώες και τον Έκτορα. Έτσι, όλα τελειώνουν με τις ελπίδες των Τρώων για προσέγγιση στη θάλασσα και νίκη, κι εκείνο που περιμένουν πια είναι η πτώση του κάστρου τους.

Ο Πρίαμος, πάντως, είναι ο τελευταίος Τρώας της *Ιλιάδας* που προσεγγίζει

94. Ρ 448-55: «...ἀλλ' οὐ μὰν ὑμῖν γε καὶ ἄρμασι δαίδαλεουσιν/Ἐκτωρ Πριαμίδης ἐποχρήσεται· οὐ γὰρ εἰσώω/ἥ οὐχ ὅλις ὥς καὶ τεύχε' ἔχει καὶ ἐπεύχεται αὐτῶς/σφῶϊν δ' ἐν γούνεσσι βαλὼ μένος ἧδ' ἐνὶ θυμῷ, ὄφρα καὶ Αὐτομέδοντα σάωσεν ἐκ πολέμοιο/νῆας ἐπὶ γλαφυράς· ἔτι γὰρ σφισι κῦδος ὀρέσσω, κτείνεν, εἰς δ' κε νῆας εὐσσέλμους ἀφίκωνται/δύη τ' ἥελιος καὶ ἐπὶ κνέφας ἱερὸν ἔλθῃ.»

τη θλασσα.⁹⁵ Και η προσέγγιση αυτή είναι εξόχως επικίνδυνη και παραμένει τέτοια ως το τέλος, παρά τη βοήθεια από τον ίδιο το Δία.

Συμπερασματικά, η τρωική προσέγγιση στη θάλασσα λειτουργεί στο έργο ως μέσος επίτευξης των σκοπών του. Με αυτήν ο Όμηρος κορυφώνει τη δράση και την αγωνία των ηρώων αλλά και κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον του ακροατή/αναγνώστη για την τελική έκβαση, που, όσο κι αν την ξέρει –κι εδώ ακριβώς έγκεται το μεγαλείο της ομηρικής τεχνικής– καθίσταται συναρπαστική, καθώς, ώσπου να ολοκληρωθεί, του προκαλεί ποικίλα, έντονα και συχνά αντικρουόμενα συναισθήματα· κι αυτός είναι ο απόλυτος σκοπός της τέχνης και η καλύτερη εξήγηση για τη διαχρονικότητα του Ομήρου –στο Δυτικό κόσμο τουλάχιστον.⁹⁶

Συμπεράσματα:

Ο τρωικός πόλεμος ήταν βεβαίως πόλεμος πεζικού. Φαίνεται όμως ότι η σχέση των δύο αντιπάλων με τη θάλασσα διαδραματίζει σπουδαίο ρόλο για την τελική έκβασή του. Έτσι, νικητές βγαίνουν οι Έλληνες, που έχουν την ικανότητα να οργανώσουν και να πραγματοποιήσουν μεγάλη ναυτική επιχείρηση και να μετοβούν από την Αυλίδα στον κόλπο της Τρωάδας, στον Ελλήσποντο. Για τα δεδμένα της εποχής πρόκειται πραγματικά για ένα πολύ μεγάλο εγχείρημα.

Η σχέση των Τρώων με τη θάλασσα, από την άλλη, δεν είναι αυτή που θα περίμενε κανείς, αν ελάμβανε υπόψη του μόνο το ταξίδι του Πάρι και την αρπαγή της Ελένης. Στην πραγματικότητα αυτό το ταξίδι δεν έχει ούτε προηγούμενο ούτε και συνέχεια. Η Τροία είναι βεβαίως μια πλούσια πόλη, αλλά αυτό δεν οφείλεται στη σχέση της με τη θάλασσα. Το επίθετο που της αποδίδει ο Όμηρος σχετικά με τον οικονομικό χαρακτήρα της, όπως είδαμε, είναι το *ἐριβῶλας*.

Οι Τρώες λοιπόν είναι στεριανοί που έγιναν συμπτωματικά θαλασσινοί. Για κακή τους τύχη, όμως, το ταξίδι τους τους έφερε αντιμέτωπους με γνήσιους και πολυπείρους θαλασσοπόρους, οι οποίοι τελικά τους κατέστρεψαν. Ο διαφορετικός χαρακτήρας των δύο αντιπάλων από τίποτε άλλο δε σκιαγραφείται πιο καθαρά παρά από τη σχέση του καθενός με τη θάλασσα. Η μειονεξία των Τρώων σε αυτόν τον τομέα είναι κάτι παραπάνω από φανερό σε όλο το έργο, ακόμη κι όταν γίνεται λόγος και για άλλες πτυχές της σχέσης αυτής, που δε σχετίζονται με την κανονότητά τους στα θαλασσινά ταξίδια. Όπου αναφέρεται η θάλασσα μέσα στην *Ιλιάδα* σε σχέση με τους Τρώες, είναι χαρακτηριστικό ότι δε δημιουργείται ποτέ η πεποίθηση, ότι υπάρχει εξοικείωση με αυτήν, πράγμα που δεν ισχύει για

95. Ω 117-9: «...αὐτὰρ ἐγὼ Πριάμῳ μεγαλήτορι Ἴριν ἐφήσω/ λύσασθαι φίλον υἱόν, ἰόντ' ἐπὶ νῆας Ἀχαιῶν/ δῶρα δ' Ἀχιλλῆϊ φερέμεν, τὰ κε θυμὸν ἰήνη.»

96. Το γιατί επιμένω στη μεγάλη αξία των ομηρικών επών ειδικά για το Δυτικό κόσμο δεν μπορεί να εξηγηθεί εδώ με λεπτομέρειες. Θα αρκεστώ μόνο να επισημάνω την προέλευση της διεθνούς βιβλιογραφίας, που επιβεβαιώνει ξεκάθαρα ποιοι κυρίως ενδιαφέρονται και γιατί για τον Όμηρο. Στο βαθμό, εξάλλου, που ο Δυτικός κόσμος παγκοσμιοποιείται αργά αλλά σταθερά ο Όμηρος διεκδικεί κι αυτός την οικουμενικότητά του.

τους Έλληνες.

Πρέπει, επομένως, να δεχθούμε ότι ο Όμηρος σκοπίμως προβάλλει και αυτήν την πλευρά της διαμάχης Ελλήνων-Τρώων, ώστε να καταστήσει σαφές και με αυτόν τον τρόπο ποιος είναι και γιατί το αδιαφιλονίκητο φαβορί για την τελική νίκη. Κατά τη γνώμη μου, η βασική διαφορά των δύο αντιπάλων έγκειται ακριβώς σε αυτό το σημείο, το οποίο οι Έλληνες ακροατές/αναγνώστες του έργου θεωρούσαν ως το πιο δυνατό τους και το τοποθετούσαν αμέσως μετά το ηθικό πλεονέκτημα της ουσίας της υπόθεσης, καθώς οι Τρώες ήταν αυτοί που παραβίασαν τα νενομισμένα με την αρπαγή της Ελένης και την κλοπή των θησαυρών του Μενελάου.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins A. W. H., *Merit and Responsibility*, Chicago- London 1960.
- , «Threatening, Abusing and Feeling Angry in Homeric Poems», *JHS* 89, 1969, 7-21.
- , *Moral Values and Political Behavior in Ancient Greece*, New York 1972.
- Κακρυδής Θ. Ι., *Ομηρικά θέματα*, τόμ. 1, Αθήνα 1978.
- Κώνστας Πρ., *Η θέση της «Έκτορος και Ανδρομάχης ομιλίας» στην δομή της Ιλιάδας*, διδ. διατρ., Αθήνα 2004.
- Latacz J., *Όμηρος: ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας*, μετάφρ. Εβ. Σιστάκου, Αθήνα 2000.
- Lynn-George M., *Epos: Word, Narrative and the Iliad*, London 1988.
- Monro D. & Allen Th., *Homeri Opera* (ed.), vol. 1-2, OUP 1978.
- Nagy G., *The Best of the Achaeans*, Baltimore and London 1979.
- , *Homeric Questions*, Austin 1996.
- Romilly de J., *Έκτωρ*, μετάφρ. Μπ. Αθανασίου – Κ. Μηλιαρέση, Αθήνα 1998.
- Schadewaldt W., *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τόμ. 2: *Ομηρικές σκηνές*, μετάφρ. Φ. Ι. Κακρυδής, Αθήνα 1989.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΝΕΜΟΙ, ΠΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΡΟΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ: ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΙΘΑΚΗΣ

1. Από το Αιγαίο και το ανατολικό Ιόνιο στην ιταλική χερσόνησο και στη Σικελία

Η ιστορία των επαφών του Αιγαίου και των νότιων Βαλκανίων με την ιταλική χερσόνησο και τα νησιά της κεντρικής Μεσογείου ξεκινά ήδη από την 4η χιλιετία π.Χ. όπως δείχνουν κάποια αρχαιολογικά στοιχεία.¹ Με την είσοδο της 2ης χιλιετίας η κίνηση από τα ανατολικά στα δυτικά φαίνεται να εντείνεται. Τα στοιχεία για τις επαφές είναι ποικίλα· κι αν για ευρήματα, όπως θραύσματα αγγείων, πρέπει να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί όσον αφορά τη χρονολόγησή τους, η μεταφρά πληροφοριών γεωργικής και τεχνικής φύσης από το χώρο του Αιγαίου στο χώρο της κεντρικής Μεσογείου δεν μπορεί να αμφισβητηθεί: υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις για μεταφορά τεχνογνωσίας σχετικά με την έκθλιψη της ελιάς για παραγωγή λαδιού, την καλλιέργεια της ήμερης συκιάς, το χρωματισμό υφασμάτων με πορφύρα, ακόμη και σχετικά με την κατασκευή οχυρώσεων με ξερολιθιά.²

• Ο Κωνσταντίνος Αντύπας είναι φιλόλογος.

1. A. Cazzella, «Conelle di Arcevia nel panorama culturale della preistoria del Mediterraneo centro-orientale e della penisola balcanica tra quarto e terzo millennio», στο A. Cazzella, M. Moscoloni και G. Recchia (εκδ.), *Conelle di Arcevia II. Tecnologia e contatti culturali*, 541-68, Casa Editrice Università degli Studi di Roma «La Sapienza», Roma, 2003. Για μια γενικότερη θεώρηση του θέματος, M. Bettelli, *Italia meridionale e mondo miceneo* (Grandi contesti e problemi della Protostoria italiana 5), Firenze, 2002, και E. Blake, «The Mycenaeans in Italy: a minimalist position», *Papers of the British School at Rome* 76 (2008), σσ. 1-34.

2. Σχετικά με την κεραμική, L. Vagnetti, «La ceramica di tipo egeo», *Bullettino di Paleontologia Italiana* 91-92 (2001-02), σσ. 188-192· M. Bettelli, S.T. Levi, R.E. Jones, L. Vagnetti, «Le ceramiche micenee in area medio tirrenica: nuove prospettive», στο *Studi di Protostoria in onore di Renato Peroni*, Firenze 2006, σσ. 399-406. Για την ελιά, L. Costantini, L. Costantini Biasini M. Delle Donne, «L'agricoltura del villaggio protostorico di Nola, loc. Croce del Papa (Napoli)», στο *Atti della XI Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria*, Firenze 2007, σ. 714. και W. Lacroix Phippen, «Vegetal remains», *Journal of Field Archaeology*

Όμως οι συστηματικές και πυκνές επαφές περιοχών της σημερινής Ιταλίας με τον ελλαδικό κόσμο της 2ης χιλιετίας π.Χ., αυτόν για τον οποίο χρησιμοποιούμε το συνοπτικό όρο «μυκηναϊκός», ξεκινούν από τον 17ο αιώνα π.Χ.³ Η αιτία της πύκνωσης των ταξιδιών από τα ανατολικά στα δυτικά είναι ένα ιστορικό παράδοξο: οι Μυκηναίοι είναι εξαιρετικοί τεχνίτες του μετάλλου· πολλές κοινότητες τους είναι κέντρα μεταλλοτεχνίας· το μέταλλο αποτελεί θεμέλιο του πολιτισμού τους· όμως, στις περιοχές τους, τα κοιτάσματα μετάλλων σπανίζουν.

Η επιτακτική ανάγκη για μέταλλο οδήγησε τους Μυκηναίους να στραφούν προς τα δυτικά, αφού η πρόσβαση στις πηγές προμήθειας μετάλλων στα ανατολικά μάλλον ήταν δύσκολη λόγω της κυριαρχίας των Μινωιτών στις εμπορικές ρότες της ανατολικής Μεσογείου κατά το πρώτο μισό της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁴ Μεταξύ του 17ου και του 15ου αιώνα π.Χ. τα μυκηναϊκά πλοία κατευθύνονται στις νότιες απολήξεις της ιταλικής χερσονήσου, στα Αιόλια νησιά, στις ανατολικές ακτές της Σικελίας και στον κόλπο της Νάπολης. Ο σκοπός των ταξιδιών ήταν κυρίως η προμήθεια χαλκού από τα κοιτάσματα των ακτών του Τυρρηνικού πελάγους, της Σικελίας και της Απουλίας· επίσης, προμηθεύονταν ποσότητες ήλεκτρου και κασσίτερου που εισάγονταν στην περιοχή, καθώς και θειάφι από τις όχθες του ποταμού Σιμέτο στη Σικελία.

Κατά το 14ο και 13ο αιώνα π.Χ. η ευκολότερη πρόσβαση στα κοιτάσματα χαλκού της Κύπρου προκαλεί τη βαθμιαία εγκατάλειψη των ταξιδιών προς τον κόλπο της Νάπολης και τη συνεχή μείωση της σημασίας των Αιολίων νησιών για το εμπόριο με το Αιγαίο και τα νότια Βαλκάνια. Αντίθετα, αυξάνονται οι επαφές με τις ακτές της Απουλίας, καθώς αναπτύσσονται και άλλες εμπορικές δραστηριότητες, εκτός από την προμήθεια μετάλλων, όπως το εμπόριο υφασμάτων βαμμένων με πορφύρα. Κατά την περίοδο αυτή, τα μυκηναϊκά καράβια δεν περιορίζονται μόνο στον κόλπο του Τάραντα, αλλά αποτολμούν να διασχίσουν προς τα βόρεια το επικίνδυνο στενό του Ότραντο και να αράξουν στα λιμάνια της ανατολικής Απουλίας, μεταξύ Μπρίντζι και Μπάρι. Κατά το 13ο και 12ο αιώνα

2 (1975), σσ. 79-80. Για τη συνία, M. Ciaraldi, «The role of plant economy at Pratola Serra (Avellino, southern Italy) in the context of the Italian Bronze Age», *Origini* xxii (1998-2000), σ. 261. Για τη βαφή υφασμάτων, A. Cazzella, C. Minniti, M. Moscoloni, G. Recchia, «L'insediamento dell'età del Bronzo di Coppa Nevigata e la più antica attestazione della produzione della porpora in Italia», στο *Conchiglie e Archeologia*, M.A. Borrello (εκδ.), Preistoria Alpina, suppl. 1, 2005, Trento, σσ. 177-182. και M.E. Alberti, «La prima porpora: primato etnico o comune patrimonio mediterraneo?», στο *Studi di Protostoria in onore di Renato Peroni*, Firenze 2006, σσ. 733-736. Για τη χρήση ξερολιθιάς V. La Rosa, «Pour une réflexion sur le problème de la première présence égéenne en Sicile», στο *Emporia. Aegeans in the central and eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference, Athens, 14-18 April 2004* (Aegaeum 25), R. Laffineur, E. Greco (εκδ.), Liège 2005, σσ. 571-588.

3. Για μια συνοπτική εξέταση του θέματος, Alberto Cazzella, Giulia Recchia, «The 'Mycenaeans' in the Central Mediterranean: a Comparison between the Adriatic and the Tyrrhenian Seaways», *Pasiphae*, 3 (2009), σσ. 27-40.

4. D. Ridgway, *The first Western Greeks*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992, σσ. 5 κ.

π.Χ. οι αναταραχές στην ανατολική Μεσόγειο, η κρίση του μυκηναϊκού κόσμου και η επακόλουθη μείωση των οικονομικών δραστηριοτήτων και δυνατοτήτων του προκαλούν μείωση των επαφών με την κεντρική Μεσόγειο. Τα πλοία των Αχαιών κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙ και την Υπομυκηναϊκή περίοδο εξακολουθούν να επισκέπτονται τακτικά μόνο τις ακτές της Απουλίας. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι σταματά το εμπόριο της κεντρικής με την ανατολική Μεσόγειο. Άλλε καράβια, από πιο ανατολικά λιμάνια της Μεσογείου, όπως η Τύρος, εκμεταλλεύονται τις παλιές, αλλά και τις νέες ρότες, που τώρα απλώνονται βαθιά στην Αδριατική, μέχρι την περιοχή του Βένετο, και δυτικά μέχρι τη Σαρδηνία.⁵

2. Τα δεδομένα του ταξιδιού

Είναι αυτονόητο ότι κατά τη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου οι τεχνικές βελτιώσεις δημιούργησαν θεαματικές αλλαγές στις συνθήκες θαλάσσιου ταξιδιού.⁶ Όμως κάποια πράγματα παραμένουν σταθερά: τα πλοία έχουν ορθογώνιο πανί—άρα δεν μπορούν να ορτσάρουν—είναι χαμηλά, χωρίς κουπαστή—άρα ευάλωτα στο κύμα που έρχεται από τις μπάντες—για μανούβρες προσόρμισης και απόπλου, για κίνηση αντίθετα στον καιρό ή για να απομακρυνθούν από κάποιο κίνδυνο χρησιμοποιούν κουπιά—η μόνωσή τους από το θαλασσινό νερό (επίστροψη από ρετσίνι και κερί)⁷ δεν είναι ιδιαιτέρως αποτελεσματική—άρα χρειάζονται οπωσδήποτε επισκευή μετά από κάθε πλώιμη περίοδο, καθώς τα ξύλα σκεφρώνουν και το καράβι μπάζει νερά—τα πληρώματά τους επιδιώκουν να ταξιδεύουν μόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας—και τέλος, χρειάζονται μια καλή αμμουδιά, για να αράξουν τη νύχτα και καλούς ανθρώπους, για να αράξουν με ασφάλεια.

Πριν προχωρήσουμε σε υποθέσεις σχετικά με τις κινήσεις αυτών των καραβιών, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν τα εξής στοιχεία:

5. Για μια γενική θεώρηση, M. Bettelli, .ό.π.: Anna-Maria Bietti Sestieri, (1988), «The "Mycenaean Connection" and its impact on the central Mediterranean societies», *Dialoghi di Archeologia* 6 (1988), 23-51· E.H. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea: International trade and the LBA Aegean*, BAR International Series 591, 1994 [2009]· T. R. Smith, «Mycenaean Trade and Interaction in the West Central Mediterranean 1600-1000 B.C.», BAR International Series 371 (1989)· Sebastiano Tusa, *La Sicilia nella preistoria*, Sellerio, Palermo, 1999. Σχετικά με τις απόπειρες εισόδου στην Αδριατική, A. M. Bietti Sestieri, «L'Adriatico fra l'età del Bronzo e gli inizi dell'età del Ferro (ca. 2200-900 a.C.)», στο *L'archeologia dell'Adriatico dalla Preistoria al Medioevo*, Bologna 2003. Ειδικότερου ενδιαφέροντος, αλλά διαφωτιστικά είναι τα κείμενα των M.P.-Moscetta, «Il ripostiglio di Lipari. Nuove considerazioni per un inquadramento cronologico e culturale», *Dialoghi di Archeologia* iii s. 6,1 (1988), σσ. 53-78· C. Giardino, «La Sicilia. I ripostigli», στο *Il Bronzo Recente in Italia*, D. Cocchi Genick, (εκδ.), Viareggio 2004· F. Lo Schiavo, «Ipotesi sulla circolazione dei metalli nel Mediterraneo centrale», στο *Atti della xxxix Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria*, Firenze 2006, σσ. 319-337.

6. Lionel Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Johns Hopkins University Press, Baltimore-London, 1995, σσ.30-39 και σε διάφορα σημεία.

7. Casson, .ό.π., 211-212.

α) Η μέση στάθμη της Μεσογείου κατά τα τελευταία 4.000 χρόνια δεν έχει ανέλθει πάνω από 3 μέτρα.⁸ Κι ενώ αυτή η αλλαγή έχει σημαντικές επιπτώσεις στην κλίμακα των ανθρώπινων εγκαταστάσεων και οικονομιών, η προβολή του ισοβαθούς των 3 μέτρων ως ακτογραμμής δείχνει σαφώς ότι το περίγραμμα των κυριότερων νησιών του Ιονίου, και επίσης της Λέσβου και της Χίου, παραμένει αμετάβλητο σε σχέση με το σημερινό, άρα οι συνθήκες παράκτιας ιστιοπλοΐας δεν έχουν διαφοροποιηθεί ουσιαστικά από το 2.000 π.Χ. μέχρι σήμερα.

β) Θεωρούμε ότι στο διάστημα των 4.000 ετών δεν έχουν υπάρξει καθοριστικές αλλαγές στη γεωγραφία του χώρου της Μεσογείου. Άλλωστε αυτό προκύπτει και από όλες τις γραπτές πηγές των πολιτισμών που άνθισαν στις ακτές της Μεσογείου.

γ) Είναι χαρακτηριστικό ότι η μέση θερινή επιφανειακή θερμοκρασία των υδάτων της Μεσογείου από το 2.000 π.Χ. μέχρι σήμερα κινείται μόλις κατά $\pm 1^\circ \text{C}$ γύρω από τους 24°C .⁹ Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι οι αλλαγές των κλιματολογικών συνθηκών μπορεί να προκάλεσαν θεαματικές επιπτώσεις στην ανθρώπινη κλίμακα (για παράδειγμα, εντυπωσιακή μείωση των υδάτων του Νείλου μεταξύ του 1.600 και του 800 π.Χ.), όμως δεν επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές στο βασικό σχήμα ρευμάτων και ανέμων της Μεσογείου.

Στη βάση όλων των παραπάνω στοιχείων, θεωρούμε ότι νομιμοποιείται η χρήση σύγχρονων διαπιστώσεων και στατιστικών δεδομένων για να σκιαγραφήσουμε ένα περίγραμμα σχετικά με τη ρότα που θα ακολουθούσε ένα καράβι κατά την εποχή του χαλκού.

3. Η ρότα προς τα δυτικά

Η ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο καθορίζεται από κάποια σταθερά χαρακτηριστικά:

α) Οι άνεμοι από τον Απρίλιο μέχρι και το Σεπτέμβριο πνέουν κυρίως από τα βορειοανατολικά (γρέγος ή μελέμι και γρεγοτραμουντάνα). Οι άνεμοι από τα νότια (όστρια, οστριοσιρόκος και οστριογάρμης), αυτοί που σπρώχνουν το πλοίο από τις δυτικές ακτές του Αιγαίου προς το Βόσπορο, εμφανίζονται αραιά από τον Απρίλιο μέχρι τα μέσα Ιουνίου, για να εξαφανιστούν ουσιαστικά από τα τέλη Ιουνίου μέχρι τα μέσα Σεπτεμβρίου.¹⁰

8. K. Lambeck, Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time, *Antiquity* 70 (1996) 588- 611· Σεραφείμ Ε. Πούλος, «Μεταβολές της Στάθμης της Θάλασσας», ανακοίνωση στα πλαίσια του προγράμματος *Υλικά Δομής των Αρχαίων. Γεωμορφολογική Εξέταση της Δυτικής Κρήτης κατά τους Προϊστορικούς και Ιστορικούς Χρόνους*, Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αθηνών, Κίσσαμος, Αύγουστος 2011.

9. E.J.Rohling, A. Hayes, P.A. Mayewski και M. Kucera, M. «Holocene climate variability in the eastern Mediterranean, and the end of the Bronze Age», στο C. Bachhuber και G. Roberts (εκδ.), *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, Oxford, Oxbow Press, 2009 σσ. 2-5.

10. Σύμφωνα με συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία των αεροδρομίων Αθηνών, Ικαρίας,

β) Στο Αιγαίο υπάρχουν δυο σταθερά ρεύματα: το πρώτο κινείται από τα Δωδεκάνησα προς το Βόσπορο, παράλληλα προς τις μικρασιατικές ακτές· το δεύτερο πηγάζει από το Βόσπορο, διασχίζει το Θρακικό πέλαγος, περνά κάτω από τη Θάσο και τα πόδια της Χαλκιδικής και κατόπιν στρέφεται προς τα νότια, όπου ακολουθεί την ακτογραμμή της ελληνικής χερσονήσου, για να χαθεί στον κάβο Μελιά.¹¹

γ) Από κάθε σημείο του Αιγαίου είναι ορατή μια «απέναντι ακτή», άρα διαγράφεται στο μάτι μια ξεκάθαρη διαδρομή.

Στηριζόμενοι σε όλα τα παραπάνω, ας παρακολουθήσουμε την πορεία ενός πλοίου της εποχής του χαλκού που σαλπάρει από κάποια ακτή του δυτικού Αιγαίου με προορισμό την Απουλία ή τη Σικελία.

Θα ξεκινήσει προς το τέλος της άνοιξης ή στην αρχή του καλοκαιριού. Η ακριβής ημέρα αναχώρησης δεν είναι θέμα προγραμματισμού, αλλά καιρού: ο έμπειρος καπετάνιος θα σαλπάρει, όταν διαπιστώσει ότι υπάρχουν οι –πολύ συνηθισμένες– κατάλληλες συνθήκες: γρήγος ή μελτέμι, που θα διαρκέσει μέχρι το σούρουπο.

Με το ξημέρωμα, οι ναύτες θα σπρώξουν το καράβι από την παραλία στο νερό. Αν χρίνουμε από τον Οδυσσέα, που σπρώχνει μια πεντηκόντορο από την αμμουδιά στη θάλασσα με τη βοήθεια ενός απλού κονταριού,¹² αυτή η μανούβρα είναι απλή. Καθώς η πρωινή αύρα πνέει από τη θάλασσα προς τη στεριά, οι ναύτες θα κινήσουν αρχικά το πλοίο με τα κουπιά και θα ξανοιχτούν τόσο, ώστε να πιάσουν τον κύριο άνεμο. Κατόπιν θα τραβήξουν μέσα τα κουπιά, θα υψώσουν το κατάρτι, θα στήσουν το πανί και θα αφήσουν το καράβι να κινηθεί με τον άνεμο πρίμα ή, στη χειρότερη περίπτωση, δευτερόπριμα.

Το πλοίο θα κινηθεί σε ευθεία, με ελάχιστες αλλαγές στην πλεύση και στην ιστιοφορία: τα δομικά στοιχεία του καραβιού της εποχής του χαλκού¹³ καθώς και το ορθογώνιο πανί κάνουν επικίνδυνη ή αδύνατη την αλλαγή πλεύσης. Για την ταχύτητα του πλοίου μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες ασφαλείς υποθέσεις. Η πλεύση στα πρίμα δεν επηρεάζεται τόσο από τα δομικά στοιχεία του ιστιοφόρου ή από τον τύπο του πανιού του, αλλά από το μέγεθος του πλοίου: ένα ιστιοφόρο μήκους 30-50 ποδών, με τον άνεμο στη πρύμνη, αναπτύσσει τελική ταχύτητα 6-11 κόμβων. Μια *έξικόσορος*, ένα καράβι με 20 κουπιά, είχε γύρω στα 50 πόδια μήκος.¹⁴ Άρα, σε ιδανικές συνθήκες θα μπορούσε να προσεγγίσει την ταχύτητα των 10 κόμβων –μια ταχύτητα με την οποία κάλυψε ο Τηλέμαχος τα 100

Χίου, Αλαττί και Σκύρου, από το Νοέμβριο του 2000 έως και τον Ιούνιο του 2011 και από τοπική ώρα 07.00 έως 19.00.

11. Πηγή: Ελληνικό Κέντρο Θαλάσσιων Ερευνών, σύστημα *Ποσειδών*. Από την ίδια πηγή προέρχονται και όλες οι επόμενες αναφορές σε ρεύματα.

12. Οδ., ι 486-488.

13. Casson, *ό.π.*, σ. 240 κε.

14. Casson, *ό.π.*, σ. 55.

ΙΘΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

περίπου μίλια που χωρίζουν την Ιθάκη από την Πύλο μέσα σε μια νύχτα.¹⁵

Φυσικά, μια τέτοια μέση ταχύτητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν υπάρχει κάποιος θεός ανάμεσα στο πλήρωμα. Αν κρίνουμε από τις επιδόσεις του *Κυρήνεια II*,¹⁶ η μέση ταχύτητα στις διάφορες διαδρομές κυμαινόταν μεταξύ 2-4 κόμβων, με ανώτατη μέση ταχύτητα 4,6 κόμβους υπό ιδανικές συνθήκες. Η διαπίστωση αυτή συμφωνεί με τις πληροφορίες που προσφέρονται από αρχαίους συγγραφείς διαφόρων περιόδων σχετικά με τη διάρκεια των ταξιδιών τους.¹⁷ Έτσι, το αιγαιοπελαγίτικο πλοίο μας σε μια όμορφη καλοκαιρινή μέρα και με πρώτο άνεμο 4-5 μποφόρ δεν μπορεί να καλύψει πάνω από 40 μίλια σε μια περίοδο 10-12 ωρών, όσο δηλαδή είναι το καθαρό διάστημα του πλου με πανί.

Ταξιδεύοντας από το ξημέρωμα μέχρι το σούρουπο, σε ευθεία πορεία, από παραλία σε παραλία που τις χωρίζει μια απόσταση 20-40 μιλίων, το καράβι θα φτάσει γρήγορα στα νότια της Πελοποννήσου. Φυσικά, θα αντιμετωπίσει κάποιους κινδύνους, όπως ο απρόβλεπτος καιρός στις Σποράδες, η διέλευση από το στενό του Καφηρέα (τον κάβο Ντόρο), ή η απόπειρα κάποιου άπειρου καπετάνιου να περάσει το αδιάβατο στενό μεταξύ Άνδρου και Τήνου.

Όμως, τα προβλήματα γίνονται πραγματικοί κίνδυνοι, όταν το καράβι φτάσει στον κάβο Μαλιά: ξαφνικές και ισχυρές ριπές ανέμου, μόνιμη θαλασσοταραχή, ακόμη κι όταν ολόκληρη η Μεσόγειος είναι γαλήνια,¹⁸ και καιρός μονίμως άστατος. *Μαλέαν δὲ κάμψας, ἐπιλάθου τῶν οἴκαδε*, υποστηρίζει μια αρχαία παροιμία,¹⁹ ενώ ένα από τα πολλά νεοελληνικά επίθετά του είναι *Ξυλοχάφτης*. Αυτό που ελπίζει ο καπετάνιος είναι να συναντήσει άνεμο από τα ανατολικά, κάτι που ευτυχώς είναι συχνό.²⁰ Αν τα βγάλει πέρα με τη μόνιμη φουρτούνα και τις απρόβλεπτες αναποδιές, θα περάσει βόρεια από τα Κύθηρα και νότια από την Ελαφρόνησο, θα διανύσει κάτι λιγότερο από 20 μίλια και νωρίς το απόγευμα θα μπορεί να επιλέξει ένα λιμάνι ανάμεσα στο σημερινό Πόρτο Κάγιο και στο Γερολιμένα. Αν ο καπετάνιος δοκιμάσει να καβατζάρει το ακρωτήριο μετά τα μέσα Σεπτεμβρίου ή αν είναι άτυχος, θα πέσει πάνω σε σταθερό βοριά· τότε θα πρέπει να ακολουθήσει το επικίνδυνο παράδειγμα του Οδυσσέα και να ανοιχτεί στη Θάλασσα των Κυθίων, περιμένοντας τον σιρόκο, το νοτιοανατολικό άνεμο που επικρατεί στις νότιες ακτές της Μεσογείου, να τον σπρώξει προς το Ιόνιο.

15. Οδ. β 388 κε.

16. Michael Katzev, «An Analysis of the Experimental Voyages of KYRENEIA II», *Proceedings of the 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity- Tropis II*, Δελφοί 1987, σσ. 245-256.

17. Casson, ό.π., σ. 281 κε.

18. Μια ματιά στους ημερήσιους χάρτες πρόγνωσης ύψους κύματος διαφόρων μετεωρολογικών υπηρεσιών (σήμερα είναι εύκολα διαθέσιμοι και μέσω διαδικτύου) αποδεικνύει ότι αυτή η διαπίστωση δεν είναι σχημαλόγος.

19. Στράβων, *Γεωγραφία*, 8.6.20.

20. Σύμφωνα με συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία του αεροδρομίου Κυθίων, από το Νοέμβριο του 2000 έως και τον Ιούνιο του 2011 και από τοπική ώρα 07.00 έως 19.00.

Αν όλα πάνε καλά, θα βρεθεί κάποια στιγμή στις αμμουδιές της Πύλου. Από εδώ, με τη βοήθεια ενός άλλου σταθερού ρεύματος, που ξεκινά από τις νοτιοδυτικές ακτές της Πελοποννήσου και ανεβαίνει κατά μήκος των ανατολικών ακτών του Ιονίου και της Αδριατικής, το πλοίο θα διανύσει μια ακόμη ημερήσια διαδρομή, με τελική κατάληξη το βορειοδυτικό άκρο της Πελοποννήσου, κάπου μεταξύ του ακρωτηρίου Τρυπητή και του ακρωτηρίου της Γλαρέντζας. Το ζητούμενο είναι να φτάσει στην περιοχή μέχρι και τα μέσα Ιουνίου, αφού μετά το χρονικό αυτό σημείο, οι νότιοι άνεμοι, που επιτρέπουν την πορεία προς τα βόρεια είναι σπανιότατοι.²¹

Το επόμενο λιμάνι του θα είναι το τελευταίο πριν ριχτεί στο θαλάσσιο χάος που χωρίζει τις ανατολικές από τις δυτικές ακτές του Ιονίου.

Οι πιθανές πορείες είναι τρεις:

α) Να κατευθυνθεί προς τις νοτιοδυτικές ακτές της Κεφαλονιάς, να ανεφοδιαστεί και να περιμένει τον κατάλληλο καιρό για το μεγάλο πήδημα προς την Κάτω Ιταλία. Όμως η ρότα αυτή είναι άκρως επικίνδυνη. Καταρχάς, δεν υπάρχει λιμάνι που να προσφέρει την αναγκαία προστασία από τον καιρό. Οι πιθανοί τόποι όπου μπορεί να αράξει ένα ιστιοφόρο με τις προδιαγραφές που ορίσαμε παραπάνω είναι είτε η παραλία από το ακρωτήριο της Μούντας μέχρι και το ακρωτήριο του Κατελείου είτε η παραλία του όρμου του Λουρδά. Όμως και οι δύο αμμουδιές είναι εντελώς εκτεθειμένες στους δυτικούς και νότιους ανέμους, άρα ακατάλληλες για προσόρμηση. Μια δεύτερη δυσκολία είναι ότι το πλοίο πρέπει να διασχίσει το θαλάσσιο πέραςμα ανάμεσα στο ακρωτήριο Σχοινάρι της Ζακύνθου και το ακρωτήριο Μούντα της Κεφαλονιάς. Ακατάστατα, παροδικά ρεύματα και ξαφνικές ριπές ανέμου έχουν προκαλέσει κατά το παρελθόν πάμπολλα ναυάγια.²² Συχνότερα κατά την άνοιξη και τις αρχές καλοκαιριού, αλλά και σποραδικά σε όλη την πλώιμη περίοδο ενός πλοίου της αρχαιότητας, ξεσπούν τοπικοί άνεμοι έντασης 8 μποφόρ με ριπές που φτάνουν και τα 10. Τέλος, οι συχνοί δυτικοί άνεμοι μπορούν να θέσουν σε άμεσο κίνδυνο το πλοίο, αν δεν ποδίσει αμέσως. Είναι εύκολα κατανοητό ότι ένα πλοίο της εποχής του χαλκού, βαριά φορτωμένο με εμπορεύματα και ανθρώπους, χωρίς κατάστρωμα, όταν δεχτεί το κύμα και τον άνεμο από τη μπάντα, κινδυνεύει άμεσα να πλαγιάσει και να βυθιστεί. Όσο ικανό κι αν είναι το πλήρωμα, η δυσχέρεια χειρισμού ενός τέτοιου πλοίου κάνει εξαιρετικά δύσκολη τη μανούβρα αποφυγής.

β) Η ρότα προς τις Εχινάδες και τη Λευκάδα είναι ακόμη πιο απίθανη. Η απόσταση από τη Γλαρέντζα μέχρι και τις νότιες ακτές της Λευκάδας είναι περί τα 50 μίλια· άρα είτε το πλοίο θα νυχτωθεί μεσοπέλαγα είτε θα χρειαστεί δύο

21. Σύμφωνα με συγκεντρωτικά στατιστικά στοιχεία των αεροδρομίων Αράβοι και Ανδραβίδας, από το Νοέμβριο του 2000 έως και τον Ιούνιο του 2011 και από τοπική ώρα 07.00 έως 19.00.

22. Καβατζάρεις το Σχοινάρι, θα σε κλάψουν κι οι γαϊδάροι, έλεγαν οι ναυτικοί στην Κεφαλονιά μέχρι και πριν μερικές δεκαετίες.

ημερήσιες διαδρομές μέχρι το τελικό λιμάνι πριν το πήδημα προς τα δυτικά. Κατόπιν, πρέπει να περάσει πλάι από ουσιαστικώς αλίμενα νησιά, όπως οι Εχινάδες, η Άτοκος και το Αρκούδι, μέσα από ένα αρχιπέλαγος άκρως επικίνδυνο για τη ναυσιπλοΐα, για να αράξει κάπου στη Λευκάδα, με πιθανότερο σημείο τον όρμο της Βασιλικής. Φυσικά, κανένα πλήρωμα δεν είχε διάθεση να υποβληθεί σε τέτοιο κίνδυνο και σε τόση ταλαιπωρία, με μοναδικό αποτέλεσμα να χάσει τόσο πολύ από τον πολύτιμο χρόνο του (πολύτιμο, με την έννοια ότι το ταξίδι του πηγαίου και το ταξίδι της επιστροφής έπρεπε να ολοκληρωθούν μέσα σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα).

γ) Η τρίτη πορεία είναι μέσα από το στενό της Ιθάκης. Εδώ τα πράγματα φαίνονται να απλουστεύουν. Η απόσταση που χωρίζει το βόρειο άκρο του στενού από το δυτικό της Πελοποννήσου είναι κάτι λιγότερο από 40 μίλια. Καθώς η κατεύθυνση του στενού είναι νοτιοανατολική-βορειοδυτική, το πλοίο, σαλπάροντας από οποιοδήποτε σημείο μεταξύ Τρυπητής και Γλαρέντζας, κινείται ουσιαστικά σε απόλυτη ευθεία για να φθάσει ακόμη και μέχρι τη βόρεια έξοδό του. Μέχρι και τα μέσα Ιουνίου, η συχνότητα και η διάρκεια των ανέμων από το νότιο τεταρτημόριο είναι τέτοια ώστε ο καπετάνιος γνωρίζει ότι η αναμονή στην Πελοπόννησο, μέχρι να βρει τον κατάλληλο καιρό, θα είναι στα όρια του αποδεκτού.²³ Ο καιρός είναι προβλέψιμος, ενώ οι νότιες ακτές της Κεφαλονιάς και οι βόρειες της Ζακύνθου, που τόσα προβλήματα δημιουργούν σε όποιο ιστιοφόρο δοκιμάσει να διασχίσει το στενό που τις χωρίζει, λειτουργούν ως τείχος προστασίας από τους δυτικούς ανέμους και το δυτικό κυματισμό: το καράβι δεν φοβάται ένα ξαφνικό καιρό από τα δυτικά.

Το ερώτημα είναι πού τελικά θα αράξει; Οι παραλίες κοντά στον Πόρο, στα 20 περίπου μίλια, είναι κοντινές και εύκολες στην προσέγγιση, αλλά δεν προσφέρουν ικανοποιητική λύση: δεν υπάρχει τρόπος να συνεχιστεί το ταξίδι προς τα δυτικά. Οι παραλίες της Σάμης και της Αντισάμου, στα 30 μίλια, παρουσιάζουν το ίδιο πρόβλημα, ενώ είναι ευάλωτες στον καιρό. Το πλοίο θα συνεχίσει την πορεία του προς *ζόφον*. Εδώ, είναι σκόπιμο να κάνουμε μια παρέκβαση. Η σημερινή αίσθηση των σημείων του ορίζοντα προέρχεται από τη χρήση του χάρτη και της πυξίδας. Για εμάς, η ανατολή και η δύση, ο βορράς και ο νότος είναι σταθερά σημεία: άρα, με τη δική μας οπτική, η Κεφαλονιά βρίσκεται στα δυτικά και η Ιθάκη στα ανατολικά. Όμως, για τους ναυτικούς προ πυξίδας και χάρτη, τα σημεία του ορίζοντα είναι σχετικά. Έτσι, η κατεύθυνση προς *ζόφον* είναι νοτιοδυτική το χειμώνα και βορειοδυτική το καλοκαίρι, αφού το χειμώνα ο ήλιος δύει στα νοτιοδυτικά και το καλοκαίρι στα βορειοδυτικά. Για όποιον έχει διασχίσει το στενό της Ιθάκης το καλοκαίρι, με κατεύθυνση από τη Σάμη προς το Φισκάρ-

23. Θεωρώ ότι από ναυτική άποψη είναι απολύτως αποδεκτή η πρόταση του Bérard (*Οδύσσεια*, έκδοση V. Bérard, Les Belles Lettres, Paris, 1933, 2η έκδοση) σχετικά με τη διόρθωση του στίχου β' 845 της *Οδύσσειας*. Το κείμενο γίνεται απολύτως σαφές, αν αντί για *Ἄστερις, οὐ μεγάλη λιμένες δ' ἔνι ναυλόχοι αὐτῇ / ἄμφιδυμοι διαβάσσουμε Ἄστερις, οὐ μεγάλη λιμένες δ' ἔνι ναυλόχοι ἄντην / ἄμφιδυμοις*.

δο, ο *ζόγρος*, η δύση, το σκοτάδι, βρίσκεται στο άκρο του στενού, εκεί που στο χάρτη βλέπουμε το βόρειο άκρο της Κεφαλονιάς και το βόρειο άκρο της Ιθάκης.

Όμως, τα δίδυμα λιμάνια του Φισκάρδου²⁴ δύσκολα μπορούν να αποτελέσουν τον τελικό προορισμό. Τα 40 μίλια που χωρίζουν την περιοχή από τις ακτές της Πελοποννήσου είναι μια απόσταση που μπορεί να καλύψει σε μια ημέρα ένα πλοίο της εποχής του χαλκού, αλλά, εν πάση περιπτώσει, βρίσκεται στα άκρα των δυνατοτήτων του.

Η παραλία της Πόλης στην Ιθάκη, τέσσερα μίλια νοτιότερα από το Φισκάρδο, ακριβώς κάτω από τον οικισμό του Σταυρού, φαίνεται ότι είναι το ιδανικότερο λιμάνι του στενού. Η παραλία είναι προστατευμένη από τους καλοκαιρινούς ανέμους αν όλα πάνε καλά, το πλοίο που σαλπάρει από την Πελοπόννησο μπορεί να προσεγγίσει στο λιμάνι αρκετά πριν το σούρουπο—κι αν κάτι πάει στραβά, μπορεί να ποδίσει σε κάποιο από τα λιμάνια που σχηματίζονται στις δύο ακτές του στενού· τέλος, από τον όρμο της Πόλης και, κυρίως, από το γειτονικό ύψωμα της Εξωγής, είναι δυνατόν να ελεγχθούν τα σημάδια του καιρού, για να διαπιστωθεί η κατάλληλη στιγμή που το πλοίο θα ριχτεί στην περιπέτεια του μεγάλου διάπλου προς τα δυτικά.

Η κίνηση προς την Απουλία και τη Σικελία σημαίνει ότι το πλοίο θα καλύψει κάπου 200 μίλια βλέποντας μόνο θάλασσα και ουρανό. Το πλήρωμα είναι υποχρεωμένο να ταξιδεύει συνεχώς, για τρεις ημέρες και δυο νύχτες, μέχρι να διακρίνει την απέναντι στεριά. Δεν θα επιμείνουμε εδώ στις λεπτομέρειες αυτού του διάπλου· πάντως, σε γενικές γραμμές, ο καπετάνιος, με τη βοήθεια του ισχυρού ρεύματος που κινείται με δυτική κατεύθυνση πάνω από τις βόρειες ακτές της Κεφαλονιάς, θα μπορέσει να ανοιχτεί με ασφάλεια στο πέλαγος. Τα αστέρια μιας αίθρας καλοκαιρινής νύχτας θα τον βοηθήσουν να μη φύγει από την πορεία του μέσα στο σκοτάδι, ενώ η διαδρομή δεν κρύβει κινδύνους όπως χαμηλά νησάκια, υφάλους, σκοπέλους ή περιοχές μόνιμης θαλασσοταραχής.

4. Το ναυτικό βασίλειο του στενού της Ιθάκης

Αν το πέρασμα από το στενό της Ιθάκης είναι η ευκολότερη και συντομότερη οδός για όσα ιστιοφόρα κατευθύνονται προς την κεντρική Μεσόγειο και για όσα έρχονται από εκεί, τότε είναι σαφές ότι η αυξανόμενη ναυτική σημασία του είχε ως αποτέλεσμα και την αύξηση της οικονομικής και πολιτικής σημασίας του.

Όπως συμβαίνει πάντοτε στη ναυτική ιστορία, η επιλογή της βέλτιστης ρότας είναι το αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας δοκιμών, αποτυχιών και ναυαγίων. Θα υπενθυμίσουμε ότι η *Volta do Mar*, η τεχνική που ανακάλυψαν οι Πορτογάλοι ώστε να παραπλέουν προς τα νότια την ακτή της Αφρικής και κατόπιν να επιστρέφουν στην πατρίδα μέσω των Καναρίων ή των Αζορών το πρώτο βήμα για τις Μεγάλες Ανακαλύψεις—χρειάστηκε τρεις αιώνες για να παγιω-

24. Alfredo Pinheiro Marques, *Guia de História dos Descobrimentos e Expansão Portuguesa*, Lisboa 1987, σ.157 κε.

θεί,²⁵ ενώ οι κεφαλονίτες καπεταναίοι στη Βλαχία χρειάστηκαν κάπου 150 χρόνια, από τις αρχές του 17ου έως και τα μέσα του 18ου αιώνα, για να καταγράψουν με ακρίβεια τις οδηγίες ανάπλου του Δούναβη με ιστία και να γίνει εφικτή η αποκλειστική χρήση πανιού για το ταξίδι από τη Μαύρη Θάλασσα στη Βιέννη.

Αρα, όσο παγιωνόταν η προτεραιότητα του περάσματος μέσα από το στενό της Ιθάκης έναντι των δύο άλλων επιλογών, από τα δυτικά της Κεφαλονιάς και τα ανατολικά της Ιθάκης, τόσο σημαντικότερη γινόταν η μικρή Ιθάκη έναντι της μεγαλύτερης και ευπορότερης Κεφαλονιάς. Αυτή η βαθμιαία μετατόπιση έχει, ίσως, την αντανάκλασή της στην ονοματολογία της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*.

Στην *Ιλιάδα* ο Οδυσσεύς ηγείται των Κεφαλλήνων,²⁵ αν και μεγάλωσε στην Ιθάκη,²⁶ η οποία είναι απλώς μια από τις περιοχές του κράτους των Κεφαλλήνων.²⁷ Όσο για το επίθετο *Ίθακήσιος*, εμφανίζεται μόνο μια φορά, όχι όμως ως προσδιορισμός του Οδυσσέα, αλλά του κήρυκα Ευρυβάτη.²⁸

Στην *Οδύσσεια* κυριαρχούν τα ονόματα *Ίθακη* και *Ίθακήσιος*. Το όνομα *Κεφαλλήνες* χρησιμοποιείται είτε στα πλαίσια του προσδιορισμού του σημειννού νησιού της Κεφαλονιάς²⁹ είτε σε αντιδιαστολή με τους *Ίθακήσιους*.³⁰ Μόνο στο στίχο ω 429 της *Οδύσσειας* χρησιμοποιείται για να δηλώσει το σύνολο των κατοίκων της επικράτειας του Οδυσσέα, αν και πάλι η λέξη *Κεφαλλήνων* αντικαθίσταται από τη γραφή *ἐν δήμῳ* σε μια οικογένεια κωδίκων. Σημαντικότερη από όλα αυτά, όμως, είναι η υπενθύμιση του Λαέρτη πως, όταν ήταν νέος, κατέλαβε έναν οικισμό στην απέναντι ηπειρωτική ακτή *Κεφαλλήνεσιν ἀνάσσων*.³¹

Στη βάση όλων των προηγούμενων μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ο *προγενέστερος* Οδυσσεύς της *Ιλιάδας* και ο αντικειμενικά *προγενέστερος* Λαέρτης κυβερνούν μια κρατική οντότητα στο κέντρο της οποίας βρίσκεται ένας λαός, οι *Κεφαλλήνες*. Αντίθετα, ο *μεταγενέστερος* Οδυσσεύς της *Οδύσσειας* είναι ηγέτης μιας κρατικής οντότητας, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται όχι ένας λαός, αλλά ένας τόπος: η Ιθάκη.

Όμως, ποια εξουσία ασκεί αυτός ο βασιλιάς της Ιθάκης;

Ο τύπος εξουσίας του Οδυσσέα πάντοτε δημιουργούσε ερωτηματικά: πώς ένα από τα σημαντικότερα μέλη του επιτελείου των Αχαιών στην Τροία έχει υπό τις διαταγές του έναν ασήμαντο στόλο 12 πλοίων και ένα μικροσκοπικό εκστρατευτικό σώμα 600 ανδρών; Γιατί ο σκοπός των μνηστήρων δεν είναι ένα παλατιανό πραξικόπημα, όπως αυτό που πραγματοποίησε ο Αίγισθος, αλλά επιδιώκουν

25. *Ιλ.* B 631 και Δ 330.

26. *Ιλ.* Γ 201.

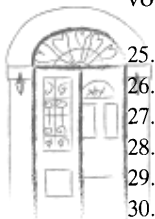
27. *Ιλ.* B 632.

28. *Ιλ.* Β 184.

29. *Οδ.* υ 184-8 και υ 209-10.

30. *Οδ.* ω 384-5.

31. *Οδ.* ω 378.

απλώς να ενσωματώσουν στην περιουσία τους την περιουσία του Οδυσσέα και να αξιήσουν το κύρος τους μέσω του γάμου με την Πηνελόπη; Τι είδους άναξ είναι, τέλος πάντων, αυτός ο Λαέρτης, ο οποίος κάποια στιγμή χάνει την εξουσία του –χωρίς να αναφέρεται πουθενά το πώς και το γιατί– υπέρ του νεαρού μοναχογιού του; Η περίπτωση του Νέστορα, που κυβέρνησε για τρεις ανθρώπινες γενιές, δημιουργεί μια εντυπωσιακή αντίθεση.

Για να κατανοήσουμε αυτό τον τύπο της εξουσίας, πρέπει να εντοπίσουμε ορισμένες παραμέτρους:

α) Ένα τέτοιο πολυσύχναστο πέραςμα, όπως το στενό της Ιθάκης θα αποτελούσε πηγή πλούτου για τους κατοίκους του.

β) Ο πλούτος ενός παραθαλάσσιου οικισμού αποτελεί πρόκληση για επίδοξους πειρατές.

γ) Το ίδιο το στενό της Ιθάκης, λόγω της ναυτικής σημασίας του, αποτελούσε πάντοτε ένα από τα σημαντικότερα σημεία πειρατείας στη Μεσόγειο, όταν δεν μπορούσε να επιβληθεί στην περιοχή η ισχύς μιας συγκροτημένης πολιτείας.

Όμως, στην *Οδύσσεια*, αναφέρεται μια μόνο περίπτωση πειρατείας εναντίον των κατοίκων του βασιλείου της Ιθάκης και μάλιστα όταν βασιλευε ο Λαέρτης: Μεσσήνιοι άρπαξαν τριακόσια πρόβατα μαζί με τους βοσκούς τους, αλλά ο έφηβος ακόμη Οδυσσεύς στάλθηκε από τον πατέρα του και τους άρχοντες να διαπραγματευτεί την επιστροφή τους.³²

Σε μια άλλη περίπτωση, η συμμετοχή ενός άρχοντα της Ιθάκης σε πράξη πειρατείας εναντίον των Θεσπρωτών προκαλεί οργή και απειλές εναντίον της περιουσίας και της ζωής του επίδοξου πειρατή· και πάλι ο Οδυσσεύς, και πάλι με διαπραγματεύσεις, θα δώσει λύση στο πρόβλημα. Όμως, το σημαντικό δεν είναι ότι ένας άρχοντας της Ιθάκης συμμετέχει σε πράξη πειρατείας, αλλά ότι οι απειλές εναντίον του πειρατή δεν προέρχονται από τα θύματά του· προέρχονται από τους ίδιους τους κατοίκους της Ιθάκης, που σε καμία περίπτωση δεν ήθελαν να διαταραχθούν οι σχέσεις τους με τους Θεσπρωτούς. Το είδος των σχέσεων καθορίζεται από μια χαρακτηριστική λέξη: οι Ιθακήσιοι και οι Θεσπρωτοί ήταν *άρθμιοι*, συνεδεδεμένοι.³³

Όσο για τους ίδιους τους κατ' επάγγελμα πειρατές, βρίσκονται υπό έλεγχο: ο Μέντης, ο άρχοντας των κουρσάρων από την Τάφο είναι προσωπικός φίλος του Οδυσσέα.³⁴

Όλα αυτά μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι η λειτουργία της κρατικής εξουσίας είναι στραμμένη κυρίως στη διατήρηση της ασφάλειας σε μια περιοχή πολυσύχναστη από πλοία. Τα διερχόμενα πλοία μπορούν να ελλιμενιστούν με ασφάλεια πριν και μετά την περιπέτεια του διάπλου από και προς τα δυτικά· οι κάτοικοι της περιοχής μπορούν να εκμεταλλευτούν με ασφάλεια τον πλούτο που προ-

32. *Οδ.* φ 18-21.

33. *Οδ.* π 424-430.

34. *Οδ.* α 209.

σφέρει η κομβική θέση τους: οι κάτοικοι των γύρω περιοχών αισθάνονται ασφαλείς όσο οι φιλικοί δεσμοί τους συνδέουν με το βασίλειο της Ιθάκης. Αυτή η ασφάλεια δεν επιτυγχάνεται με την ισχύ των όπλων, αλλά με τις διαπραγματευτικές και διπλωματικές ικανότητες του άρχοντα της Ιθάκης.

Ουσιαστικά το κράτος της Ιθάκης είναι μια αποκεντρωμένη πολιτεία, μια συνομοσπονδία ανεξάρτητων ηγεμόνων: το σημείο που τους ενώνει είναι η εκμετάλλευση των ευκαιριών που προσφέρει η βαθμιαία αύξηση της «αυτικής σημασίας» του στενού της Ιθάκης. Επικεφαλής της συνομοσπονδίας είναι ο άρχοντας του σημαντικότερου λιμανιού της περιοχής. Ένας πατερναλιστής ηγεμόνας, ένας σπουδαίος καπετάνιος, που η εξουσία του δεν στηρίζεται στον αριθμό των στρατιωτών του, αλλά στην ικανότητά του να πείθει, να συνδιαλλάσσει και να ελέγχει μέσω των προσωπικών ικανοτήτων και διασυνδέσεών του. Άλλωστε και η περιγραφή της κατοικίας του Οδυσσέα δείχνει προς αυτή την κατεύθυνση: δεν έχουμε να κάνουμε με ένα ανάκτορο που ελέγχει στρατιωτικά την περιοχή, όπως στις Μυκήνες, ούτε με ένα γραφειοκρατικό κέντρο, όπως το παλάτι στην Πύλο. Είναι το αρχοντικό ενός τοπικού άρχοντα του λιμανιού, που εξυπηρετεί κυρίως το σκοπό της εποπτείας επί των πλοίων που εισπλέουν και ελλειμνίζονται.

5. Συνοψίζοντας

Κατά την εποχή του χαλκού οι επαφές του μυκηναϊκού κόσμου με την κεντρική Μεσόγειο είναι συχνές και σημαντικές. Ο κύριος σκοπός του ταξιδιού στις περιοχές της Απουλίας, της Σικελίας και του κόλπου της Νεπολης είναι η προμήθεια χαλκού και άλλων μετάλλων, όπως κασσίτερου και ήλεκτρου. Οι επαφές των διαφόρων κέντρων της ανατολικής Μεσογείου με την κεντρική Μεσόγειο αυξομειώνονται ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν στην ανατολική Μεσόγειο.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, τα πλοία, για καθαρά ναυτικούς λόγους, είναι υποχρεωμένα να κινηθούν μέσα από στενό της Ιθάκης πριν στραφούν προς τα δυτικά, επειδή:

α) Οι δυο άλλες πιθανές διαδρομές, από τα δυτικά της Κεφαλονιάς και από τα ανατολικά της Ιθάκης, αποκλείονται γιατί η πρώτη είναι εξαιρετικά επικίνδυνη, ενώ η δεύτερη επικίνδυνη και χρονοβόρα.

β) Η διαδρομή μέσα από το στενό της Ιθάκης, προς ένα λιμάνι στα βόρεια του στενού που θα χρησιμεύσει ως τελικός σταθμός πριν το μεγάλο διήπλου προς τα δυτικά, είναι εύκολη, ασφαλής και σύντομη.

Η αύξηση της ναυτικής και οικονομικής σημασίας των λιμανιών του στενού προκαλεί την αύξηση και της πολιτικής σημασίας τους. Ο άρχοντας του σημαντικότερου από αυτά, εκείνου που στην *Οδύσσεια* ονομάζεται *Ιθάη*, λειτουργεί ως ηγέτης μιας συνομοσπονδίας ανεξάρτητων ηγεμόνων με βασική λειτουργία τη διατήρηση της ασφάλειας της περιοχής, όχι με την επιβολή της στρατιωτικής ισχύος, αλλά μέσω διαπραγματεύσεων και διπλωματικών σχέσεων.

ΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ: Ο ΓΚΙΛΓΑΜΕΣ ΚΑΙ Ο ΟΔΥΣΣΕΑΣ, Η ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΝΟΣΤΟΣ

Το βαβυλωνιακό έπος του Γκιλγκαμές είναι, το πιθανότερο, η παλαιότερη γραπτή ιστορία του κόσμου.

Τα ποιήματα που το αποτελούν καταγράφηκαν γύρω στο 2000 π.Χ. και, εννοείται, απηχούν αρκετά προγενέστερης σύνθεσης προφορικά έργα. Η μορφή στην οποία ανακαλύφθηκε το έργο αποτελεί καταγραφή του 7ου αιώνα π.Χ. και οφείλεται στην απόφαση του Ασσυρμπανιπάλ (Σαρδανάπαλος, στα ελληνικά), του βασιλιά της Ασσυρίας που οργάνωσε περίφημη βιβλιοθήκη, όπου καταγράφηκαν τα γεγονότα της εποχής του, αλλά και παλαιότεροι ύμνοι, ποιήματα και επιστημονικά και θρησκευτικά κείμενα, που βρίσκονταν στα αρχεία της Βαβυλωνίας, της Ουρούκ και της Νιπούρ, μεταφρασμένα από τα σουμερικά στα κοινά της εποχής ακκαδικά.

Γκιλγκαμές φαίνεται να υπήρξε το όνομα ιστορικού προσώπου, του 5ου βασιλιά της Ουρούκ, γύρω στα 2500 χρόνια π.Χ.. Ο Κατάλογος των Σουμερίων βασιλέων αναφέρει ότι βασίλευσε 126 χρόνια (για άλλους αναφέρει βασιλεία 1200 ετών!), προφανώς μικρότερους κύκλους χρόνου από το έτος των 365 ημερών, ίσως σεληνιακούς.

Στη μεσοποταμιακή μυθολογία ο Γκιλγκαμές είναι ένας ημίθεος με υπεράνθρωπη δύναμη που έκτισε τα τείχη της Ουρούκ και ταξίδεψε να συναντήσει τον επιβιώσαντα από τον Κατακλυσμό Ουτναπιστίμ, τον μεσοποτάμιο αντίστοιχο του Νώε.

Θα δούμε πώς παρουσιάζεται παρακάτω.

Οι λογοτεχνίες της αρχαίας Μεσοποταμίας είχαν εξαφανιστεί μαζί με τη σφηνοειδή γραφή τον 1ο αιώνα προ Χριστού, αλλά από το 1850, που βρέθηκαν σε ανασκαφές στο ασσυριακό παλάτι της Νινευί πινακίδες της, ξύπνησε το ενδιαφέρον για αυτή. Το 1872 ο Τζωρτζ Σμιθ κατέταξε τις πινακίδες, που είχε κα-

ΠΑΡΑΧΩΡΕΙΤΕΙΣ
ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

- Η Ζωή Κασιαμπούρα είναι φιλόλογος.

τορθώσει να αναγνώσει, σε κατηγορίες. Μεταξύ αυτών και λογοτεχνικές συνθέσεις, όπως αυτή που ονόμασε το «Ποίημα του Ιζμπουντάρ», το έπος για το οποίο μιλάμε δηλαδή! (Το όνομα Γκιλγκαμές διαβάστηκε σωστά το 1899). Το έπος στη μετάφραση του Σμιθ είχε ευρύτατη απήχηση και διάδοση, καθώς περιείχε την ιστορία του Κατακλυσμού, γνωστή από τα κείμενα της Παλιάς Διαθήκης.

Ακολούθησαν αλλεπάλληλες έρευνες που απέληξαν στην επισήμανση πινακίδων με το έπος του Γκιλγκαμές από την Ασσυρία, τη Βαβυλωνία και τη Χατούσα, την πρωτεύουσα των Χιτιτών, εκδόσεις και μεταφράσεις του στις ευρωπαϊκές γλώσσες. Η προσπάθεια είναι να ανασυσταθεί, κατά το δυνατόν, μια, ας πούμε, αρχική μορφή του έπους, καθώς η επιβίωσή του στις πινακίδες από διάφορα μέρη, δείχνει ότι υπήρξαν διάφορες φάσεις εξέλιξής του. Ο μελετητής Αντριου Τζωρτζ¹, από τον οποίο και έχω προμηθευτεί μεγάλο μέρος των πληροφοριών μου, χρησιμοποίησε για την έκδοση του έπους το 2003, καταταγμένα κατά χρονολογία σύνθεσης, 218 χειρόγραφα! Κι ακόμα βρίσκονται και άλλα!²

Τι είναι, λοιπόν, αυτό το έπος που οι σωζόμενες καταγραφές του αποτελούσαν σχολικό υλικό; Είναι μια σύνθεση που σώζεται σε 12 πινακίδες, με πρόλογο³ που επαναλαμβάνεται στο τέλος της 11ης, και παρουσιάζουν ως εξής την ιστορία του Γκιλγκαμές:

Ο Γκιλγκαμές, γιος του Λουγκαλμπάντα (θεοποιημένου βασιλιά, αυτού που αναφέρεται ότι βασίλεψε 1200 χρόνια!), είναι ένας αλαζονικός βασιλιάς-ημίθεος που τυραννάει το λαό και «σε μάνα κορίτσι δεν αφήνει». Όταν τα παράπονα του λαού φτάνουν στα αυτιά των θεών, αυτοί αποφασίζουν να φτιάξουν το ομόλογο του Γκιλγκαμές, τον άγριο άνθρωπο Ενκίντου, για να ανταγωνίζονται μεταξύ τους και να ησυχάσει η Ουρούκ! Ο Ενκίντου μεγαλώνει με τα ζώα και τα βοηθά εναντίον των κυνηγών, πράγμα που προκαλεί την αγανάκτηση και το φόβο των κατοίκων. Οι κάτοικοι απευθύνονται τώρα στο βασιλιά τους και ο Γκιλγκαμές στέλνει στα βουνά που τριγυρίζει ο άγριος τη Σάμχατ, μια ιέρεια της Ισάαρ, της θεάς του Έρωτα. Οδηγημένος από το ένστικτό του και από την τέχνη της Σάμχατ ο Ενκίντου μυείται στο ερωτικό σμίξιμο, αλλά όταν χορταίνει τα κάλλη της Σάμχατ, πάει να βρει τα αγρίμια του στην έρημο. Μα εκείνα δεν τον θέλουν πια: «είχε ωριμάσει και γνώση απόκτησε πλατειά» (Έπος του Γκιλγκαμές, σελ.

1. George, Andrew [1999], *The Epic of Gilgamesh: the Babylonian Epic Poem and Other Texts in Akkadian and Sumerian*, Harmondsworth: Allen Lane The Penguin Press, 1999 (published in Penguin Classics 2000, reprinted with minor revisions, 2003. ISBN 0-14-044919-1

2. George, A. R. "The Epic of Gilgamesh." *The Cambridge Companion to the Epic*. Ed. Catherine Bates. Cambridge University Press, 2010. Cambridge Collections Online. Cambridge University Press. 23 July 2011 DOI:10.1017/CCOL9780521880947.001

3. «Για αυτόν που όλα τα' αγνάντεψε στον κόσμο θα μιλήσω,
Για αυτόν που κάθετι δοκίμασε, τον κόσμο θα διδάξω.
Αυτός που όλα τα γνώθηκε και γνώση απόκτησε πολλή,
Χώρες πολλές ερευνήσε». (Μετ. Αύρα Ward).

Πολύτροπος, λοιπόν, και εδώ ο ήρωας, ός πολλών ανθρώπων ιδεν άστεα και νόον έγνω.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

41). Η Σάμχατ του προτείνει να τον οδηγήσει στην περίφρακτη Ουρούκ, όπου κυριαρχεί σαν άγριος ταύρος ο Γκιλγαμές, και ο Ενκίντου, επειδή «Η καρδιά του φωτισμένη ένα φίλο λαχταρά» (ΕτΓ, σελ. 41), δέχεται. Εν τω μεταξύ ο Γκιλγαμές βλέπει όνειρα που του εξηγεί η μητέρα του, «η σοφή γελάδα Νινσούν που όλα τα ξέρει», ότι προλέγουν την άφιξη ενός φίλου και συμβούλου.

Μετά από έναν αρχικό καυγά και πάλι στο περιβάλλον μιας γαμήλιας γιορτής, οι δυο ομόλογοι δυνατοί γίνονται φίλοι. Ταξιδεύουν στο Δάσος των Κέδρων για να πολεμήσουν τον φύλακά του, τον μανιασμένο Χουάουα (η, σε άλλη απόδοση, Χάμπαμπα), τον σκοτώνουν σε μια τιτάνια σύγκρουση, κόβουν τους κέδρους και επιστρέφουν θριαμβευτές. Στην επιστροφή τους η Ιστάρ ερωτεύεται τον Γκιλγαμές και του τάξει πλούτη και μεγαλεία (πιο πολλά από ό,τι πρόσφερε η Καλυψώ στον Οδυσσέα!). Ο Γκιλγαμές όμως, επικαλούμενος την αδυναμία του να της κάνει ανάλογες αντιπροσφορές, όχι απλώς αρνείται, αλλά την αποκαλεί, προσβλητικά «μια πόρτα που τα ρεύματα κι οι θύελλες περνάνε» και της θυμίζει πόσο κακιά ερωμένη υπήρξε για τους μέχρι τώρα εραστές της (ΕτΓ, σελ. 88-89). Οργισμένη η Ιστάρ ζητάει από τον πατέρα της τον Άνου να της δώσει τον Ταύρο του Ουρανού, αλλιώς θα σπάει, λέει, τις θύρες του Κάτω Κόσμου για να βγουν οι πεθαμένοι να φάνε τους ζωντανούς. Μπροστά σε αυτή την απειλή τι να κάνει κι ο Άνου; Υπόσχεται στην κόρη του 7 άγονα χρόνια για την Ουρούκ και της δίνει και τον Ταύρο, που ρουθουνίζει κι ανοίγουν χάσματα στη γη. Ο Γκιλγαμές και ο Ενκίντου όμως όχι μόνο σκοτώνουν τον Ταύρο, που τους επιτίθεται, αλλά ο Ενκίντου κόβει το μπούτι του ζώου και το πετάει στην Ιστάρ για να την ταπεινώσει!

Οι θεοί, μετά από αυτό, αποφασίζουν ότι ένας από του δυο φονείς του Χουάουα και του Ταύρου του Ουρανού πρέπει να πεθάνει. Αρρωσταίνει ο Ενκίντου και πεθαίνει και ο Γκιλγαμές τον θρηνεί με πόνο. Συνειδητοποιεί ότι και αυτός θα πεθάνει και αποφασίζει να επισκεφτεί τον Ουτναπιστίμ. Φτάνει στο βουνό Μάσου, όπου άνθρωποι-σκορπιοί φύλαγαν τον Ήλιο σε ανατολή και δύση και τους πείθει να τον αφήσουν να συνεχίσει το δρόμο ως το στόχο του. Ταξιδεύει 10 λεύγες στο σκοτάδι και μετά βρίσκεται σε έναν παραδεισένιο κήπο που τα δέντρα του είναι πολύτιμοι λίθοι.

Συναντά την ταβερνιάρισα Σιντούρι στην παραλία. Εκείνη τρομάζει από την όψη του και ο Γκιλγαμές δικαιολογείται ότι είναι έτσι άγριος διότι πέθανε ο φίλος του και για αυτό φοβήθηκε πολύ το θάνατο που σίγουρα περιμένει και τον ίδιο. Η Σιντούρι είναι γυναίκα κατασταλαγμένη. Αξίζει να ακούσουμε αυτολεξεί τη φωνή της:

«Γκιλγαμές, πού τριγυρνάς αδιάκοπα;

Τη ζωή που αναζητάς γύρω σου δεν θενά βρεις.

Σαν οι Θεοί πλάσαν την ανθρωπότητα

Θάνατο όρισαν για αυτήν.

Στα χέρια τους κράτησαν τη ζωή.

Εσύ Γκιλγαμές, γέμισε την κοιλιά σου,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ**

*Μέρα και νύχτα γλέντησε
Γιορτή χαράς κάνε την κάθε μέρα
Μέρα και νύχτα χόρευε και παίζε.
Τα ρούχα να χεις πεντακάθαρα,
Κεφάλι καθαρό, πάρε νερό και πλύσου.
Στοργή δείξε στο μικρό που από το χέρι σου κρατιέται
Άσε τη γυναίκα σου την αγκαλιά σου να χαρεί.
Αυτή είναι των ανθρώπων η αποστολή».*

Ο Γκιλγαμές την παρακαλεί να του δείξει το δρόμο για να περάσει τις θάλασσες. Με τη συμβουλή της πλησιάζει τον Ουρσανάμπι, τον βαρκάρη του Ουτναπιστίμ, και του καταστρέφει κάτι μυστηριώδη «πέτρινα αντικείμενα», τα οποία ήταν προφανώς απαραίτητα για το πέρασμα της θάλασσας, ώστε να μην αγγίζει του Χάρου τα νερά, και να φτάσει σώος στον Ουτναπιστίμ. Εκείνος (τι να κάνει;) τον προτρέπει να κόψει στο δάσος «120 κοντάρια εξήντα πήχες το καθένα», να τα οξύνει, να τα πισσώσει και να φύγουν για το ταξίδι. Το έκανε ο Γκιλγαμές, έπλευσαν σε τρεις μέρες την απόσταση 1,5 μήνα και έφτασαν στου Χάρου τα νερά, που τα πέρασαν σπρώχνοντας τη βάρκα με τη βοήθεια των ψηλών κονταριών, χωρίς να τα αγγίξουν. Και ο Γκιλγαμές συνάντησε τον Ουτναπιστίμ, ο οποίος βέβαια του μίλησε για το αναπόφευκτο του θανάτου. Του είπε επίσης την ιστορία του, πώς έγινε κατακλυσμός και πώς αυτός γλίτωσε με τη βοήθεια των θεών, οι οποίοι τον έκαναν αθάνατο. Πώς όμως να βοηθήσει τον Γκιλγαμές; Πως να ανταποκριθεί στο αίτημά του για αθανασία; Του συνιστά να μην κοιμηθεί 6 μέρες και επτά νύχτες. Αλλά εκείνος κοιμάται αμέσως! Όταν ξυπνάει, μετά από 7 νύχτες, απελπισμένος που δεν μπορεί να βρει βοήθεια απέναντι στο θάνατο, δέχεται τις περιποιήσεις και τα δώρα του Ουτναπιστίμ και της γυναίκας του και φεύγει για το ταξίδι της επιστροφής. Ο Ουτναπιστίμ του προσφέρει ως δώρο τις οδηγίες να βρει το φυτό που χαρίζει νέα ζωή, που ξανανιώνει. Βουτάει στα βάθη μιας πηγής ο Γκιλγαμές και παίρνει το φυτό που νικάει τα γεράματα, μα σε μια στάση του ταξιδιού προς την Ουρούκ ένα φίδι αρπάζει και τρώει το φυτό και βέβαια αμέσως ξανανιώνει, αλλάζει δέρμα! Ο Γκιλγαμές απελπίζεται, τα παρατάει, αφήνει τη βάρκα στην παραλία και επιστρέφει στην Ουρούκ για να δείξει περήφανος τα τείχη της στον βαρκάρη Ουρσανάμπι! Αφού δεν έχει την αθανασία, ας καμαρώνει για τα τείχη!

Αυτό είναι το μακρύ ταξίδι του Γκιλγαμές προς την αποδοχή της θνητότητας!

Το ταξίδι του Οδυσσέα εμείς εδώ τουλάχιστον το ξέρουμε καλύτερα, όχι από εμπειρία βέβαια, αλλά από μελέτη.

Η καταγραφή των δύο επών γίνεται σε κοντινές εποχές, τα στοιχεία στον τρόπο της αφήγησης που τα εντάσσουν και τα δύο ότι είναι αρκετά, αλλά από την περιγραφή της θάλασσας και μόνο, θα προσπαθήσω να δείξω ότι το ομηρικό έπος έχει ταξιδέψει πολύ μακρύτερα και έχει φτάσει αρκετά εγγύτερα στην αίσθηση της θνητότητας του ανθρώπου, στην αποδοχή της ζωής και στην ένταξη

του ανθρώπου στη φύση.

Διότι, αν δούμε ειδικά το θέμα της θάλασσας στην Οδύσσεια θα βρεθούμε μπροστά στην περιγραφή ενός γνωστού χώρου, αρκετά φοβερού, αλλά αγαπημένου. Περιγραφή που της δίνει προσωπικότητα, περιγραφή που ανακαλεί ρεαλιστικά την εικόνα της, περιγραφή με γνώση. Ενώ η ελάχιστη αναφορά της θάλασσας στο βαβυλωνιακό έπος της αποδίδει το ζόφο του φοβερού, επικίνδυνου άγνωστου.

Ας αρχίσουμε από τον Γκιλγαμές:

Όταν ο ήρωας, τρομοκρατημένος από το θάνατο του Ενκίντου αναζητά τον Ουτναπιστίμ για να τον ρωτήσει αν και ο ίδιος θα πεθάνει, μετά από μακρύτατο ταξίδι στη σκοτεινιά, φτάνει, στην αφήγηση της 10ης πινακίδας, στην άκρη της θάλασσας, όπου βρίσκει την ταβερνιάρισα Σιντούρι. Περιγράφεται η ταβέρνα, το ντύσιμο των ανθρώπων, η κλειδαριά στην πόρτα, αλλά η θάλασσα όχι. Αναφέρεται, βέβαια, αλλά ως άθλος:

Ρωτάει Ο Γκιλγαμές:

«Ποιος είναι ο δρόμος για τον Ουτναπιστίμ;

(...) Αν είναι μπορετό, θάλασσες θα περάσω.

Αν είναι αδύνατο, θα περιπλανηθώ στην ερημιά».

Η ταβερνιάρισα στον Γκιλγαμές μίλησε κι είπε:

«Γκιλγαμές, τρόπος να περάσεις ποτέ δεν ήτανε,

κανείς απ' τον παλιό καιρό τη θάλασσα δεν πέρασε,

ο μόνος που τη θάλασσα περνάει είναι ο Σάμας⁴.

Ποιος άλλος τη θάλασσα μπορεί να την περάσει;

Το πέρασμα είναι δύσκολο, ύπουλο το ταξίδι,

Κι ανάμεσα του Χάρου τα Νερά να πλησιάσεις εμποδίζουν».

Πάντως ο Γκιλγαμές δεν αποθαρρύνεται, προχωρεί και βρίσκει τον βαρκάρη του Ουτναπιστίμ, τον Ουρσανάμπι, του οποίου μάλιστα, όπως είπαμε, σπάει τα μυστηριώδη «πέτρινα αντικείμενα» (θα περιμένουμε τις προόδους της Ασσυριολογίας, γιατί η μετάφραση της λέξης είναι εντελώς ασαφής). Τα αντικείμενα αυτά όμως ήταν που τον βοηθούσαν να περνάει τη θάλασσα:

«Τα πέτρινα αντικείμενα, Γκιλγαμές, με βοηθούσαν

του Χάρου τα Νερά να μην αγγίζω.

Τάσπασες πάνω στο θυμό σου».

Ως εναλλακτική λύση, όπως αναφέραμε, του προτείνει να μπει στο δάσος, να κόψει, 120 κοντάρια, να τα πελεκήσει και με αυτά εξοπλισμένοι να μπουν στη θάλασσα με τη βάρκα. Και ναι, μεν κάνουν ταχύτατο ταξίδι, αλλά το κανονικό ταξίδι ως να βρουν τον Ουτναπιστίμ είναι ενάμιση μήνας πλου. Και φτάνουν στον Χάρου τα Νερά χρησιμοποιούν τα κοντάρια, όπως το καθένα γιατί όταν βραχεί κάποιο δεν ξαναχρησιμοποιείται, και χρησιμοποιούν και το ρούχο του

4. Μεγάλος Θεός, κύριος των ανέμων

Γκιλγαμές για πανί. Και φτάνουν, μετά από ένα ταξίδι στο οποίο, όπως το περιγράφει ο Γκιλγαμές,

«Διάβηκα δύσκολα βουνά

Τις θάλασσες τις πέρασα όλες» (ΕτΓ, σελ. 129).

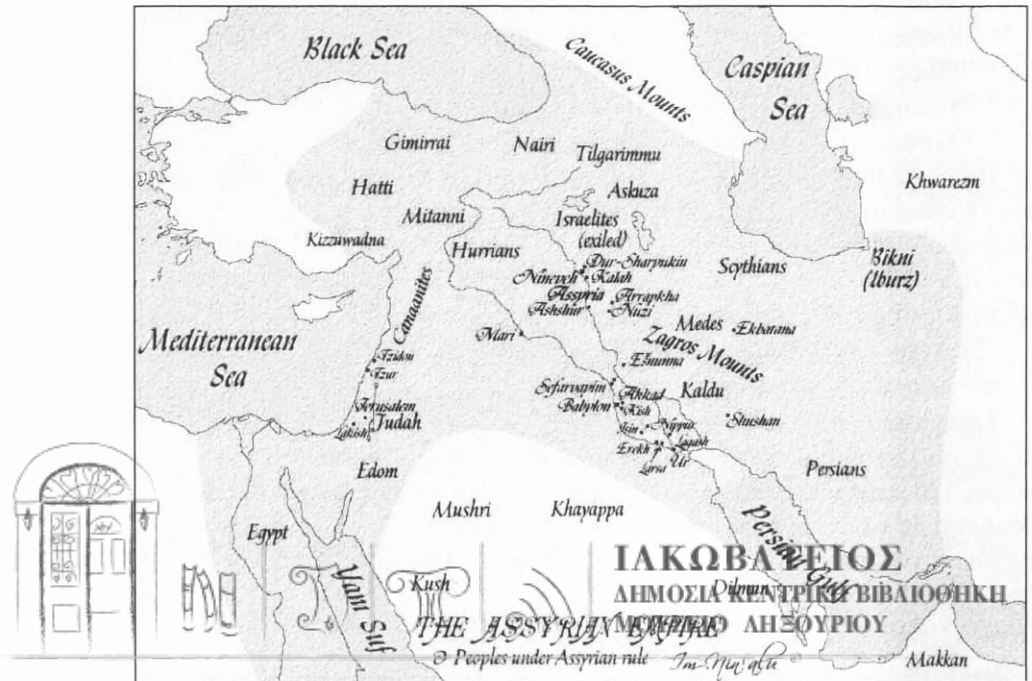
Αυτές είναι οι αναφορές στη θάλασσα και μια ακόμη, όταν την παρουσιάζει ο Ουτναπιστίμ μετά τον κατακλυσμό:

«Έψαξα να ιδώ μια γη πέρα από τη θάλασσα.

Στις δώδεκα λεύγες φάνηκε στεριά».

Όμως αυτή είναι η θάλασσα του κατακλυσμού, το νερό που έχει σκεπάσει τα πάντα. Πάντως, τον Ουτναπιστίμ μετά από την περιπέτειά του και την επιβίωσή του τον έκαναν αθάνατο οι θεοί και τον έστειλαν, μαζί με τη γυναίκα του, να ζει, μακριά, στη θάλασσα, «στων ποταμών τις εκβολές»! Μα, ήταν τόσο μακριά των ποταμών οι εκβολές;

Ναι ήταν! Αν δούμε στο χάρτη, η Βαβυλώνα και η Νινευί, ακόμα και η Νιπούρ, απέχουν τόσο από τη θάλασσα ώστε να μην την χρησιμοποιούν άμεσα. Οπότε, είναι το όριο του κόσμου τους. Γνωρίζουν τα καράβια και τας πλότες, αλλά τα τραγουδούν ως σπάνιες περιπέτειες, ίδιες σε αξία με το κόψιμο των Κέδρων από το μακρινό βουνό του Λιβάνου και με την πάλη με τον Ταύρτου Ουρανού! Η θάλασσα δεν περιγράφεται, αναφέρεται ως περιέχουσα στοβάθος της βέβαια, όχι στην ακτή της ταβερνιάρισσας, του Χάρου τα νερά που δεν πρέπει να

αγγιχτούν. Ως δοκιμασία. Ως σύμβολο του απόλυτα μακρινού και ξένου, του αχανούς, του επικινδυνά άγνωστου.

Προφανώς τα τραγούδια που συνέθεσαν το έπος αναφέρονται σε πολύ παλιές εποχές παρατοτάμων πληθυσμών, και μένοντας σταθερά στο χρόνο, ιεροποιημένα και αμεάβλητα, διατηρούν για τη θάλασσα ένα ρόλο σχεδόν ψυχαναλυτικό, της αρχέτυπης και αρχέγονης φοβερής άγνωστης δύναμης.

Το ρεαλισμό στην αντιμετώπισή της θα τον βρούμε στην Οδύσσεια!

Το πρώτο θαλασινό ταξίδι, αυτό του Τηλέμαχου στην Πύλο, παρουσιάζεται ως εξής (passim, λ,420-434):

«Τοῖσιν δὲ ἵκμενον οὐρον ἱεὶ γλαυκῶπις Ἀθήνη,
Ἀκραῇ Ζερυρον, κελάδοντ' ἐπ' οἶνοπα πόντον.
(...) Ἐπρησεν δ' ἄνεμος μέσον ἰστίον, ἀμφὶ δὲ κῦμα
στεῖρην ποιφύρεον μεγάλ' ἵαχε νηὸς ἰούσης.
Ἥ δ' ἔθεεν κατὰ κῦμα διαπρήσσοις κέλευθον».

Μια θάλασσα ξιολάτρευτη! Ταξίδι σαν ταξιδάκι αναπνυχής!

Αλλά και στη αρχή, το ταξίδι επιστροφής του Νέστορα από την Τροία, παρόμοιο ήταν (Γ, 1'6-181, passim):

«Πρίμῳ αἰετῶν δύνατο φουσούσε κι ἄψε σβήσε
Τὴν ψαρολόφα θάλασσα πέρασαν τα καράβια
Κι ἀράξαε στὴ Γεραιστό τὴ νύχτα (...)
Τὴν τέτατση πια μέρα\

Στ' Ἀργος\ ναύτες ἀράξαν του μαχητὴ Διομήδη

(...) *μα εγὼ στὴν Πύλο πῆγα*». (Μετάφραση Ζήσιμου Σίδερη, εἰς ἐνδειξὶν δικῆς μου ὀσταλγίας τῆς πρώτης ομηρικῆς προσέγγισης...).

Και ἥρεμα τσιδεύουν, και γρήγορα, και αναφέρονται στο έπος οι πόλεις, σαν σε χάρτη.

Ακόμα κι όταν τα ταξίδια δεν είναι ἥρεμα, η θάλασσα είναι γνωστή και χαρτογραφημένη. Διαβάσουμε (Γ, 286-300, passim):

«Στο ψηλοῦνι του Μακιά σαν ἔφτασε τρεχάτος,
(...) πικρὸ ἀξίδι τούγραψε ὁ ψηλοβρόντης Δίας
και τούστελε των πιο σφοδρῶν ἀνέμων τὴν ἀντάρα
και φουσκωμένα κύματα σαν τα βουνά μεγάλα.
Εκεῖ τα πλῖα σκόρπισαν κι ἄλλα στὴν Κρήτῃ πῆγαν
(...) μεσ' σο γαλάζιο πέλαγος, στὴς Γόρτυνας τὴν ἀκρῇ.

Κι ἐκεῖ ἡ Νοτιά πρὸς τὴ Φαιστό, τ' αἰριστερὸ ἀκρωτήρι,

Πελώρια ζέρνει κύματα και τὴ μεγάλη ορμὴ τους

Τὴν κόβει βράχος ὁ μικρός. Εκεῖ ἤρθαν τα καράβια

Κι οἱ ναῦτες ὅλοι σῶθηκαν ἀπ' τὸν πνιγμὸ με κόπο.

Μα τα καράβια τάσπασαν τα κύματα στὸς βράχους

Πέντε μονίχα γλίτωσαν μαυρόπλωρα καράβια

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΒΟΥΛΕΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Κι ο άνεμος και η θάλασσα στην Αίγυπτο τα πήγαν».

Και είναι τόσο κοινό το θαλασσινό ταξίδι, ώστε να λείει η Πηνελόπη:
(Δ, 708-709) «Δεν είχε ανάγκη στα γοργά να μπαίνει τα καράβια
που γίνονται της θάλασσας αμάξια για τους άντρες,
και σ' αφρισμένα κύματα τ' ατέλειωτα τους πάνε».

Κι όταν το θαλασσινό ταξίδι δεν είναι ευχάριστο, περιγράφεται πάλι λεπτομερώς, αναλύεται και αιτιολογείται. Πότε η θυμωμένη Αθηνά (Ε, 109):

«Σήκωσε έναν αγέρα

Για αυτούς κακοταξίδευτο και κύματα αφρισμένα».

Πότε ο Ποσειδώνας σηκώνει την τριαινά του και (ε, 292-296):

«πάσας ὀρόθυνεν ἀέλλας

παντοίων ἀνέμων, σὺν δὲ νεφέεσι κάλυπεν

γαῖαν ὁμοῦ καὶ πόντον. Ὀρώρει δ' οὐρανόθεν νύξ.

Σὺν δὲ Εὐρος Νότος τ' ἔπεσον Ζέφυρος τέ δυσαῆς

*Καὶ Βορέης αἰθρηγενέτης μέγα κύμα κυλίνδων».*⁵

Ας πούμε ότι γλιτώνει κάποιος από το ναυάγιο, δεν πνίγεται όταν το καράβι ή η σχεδιά του καταστρέφεται. Δεν είναι εύκολο να βγει στη στεριά! Με πολύ ρεαλισμό περιγράφονται στην ραψωδία ε οι διαψεύσεις του Οδυσσέα και η απελπισία του όταν, πλησιάζοντας τη γη των Φαιάκων (ε, 425 κ.ε.):

«Κύμα σκαστό τον πέταξε στα ανώμαλα ακροβράχια.

Θάσπαξε εκεί τα κόκκαλα και θάγδερνε τις σάρκες,

Αν η λιοθώρητη Αθηνά δεν φώτιζε το νου του.

Απόνα βράχο πιάστηκε με τα γερά του χέρια,

Χυμώντας και κρατήθηκε με την ψυχή στο στόμα,

Όσο που πέρασε γοργό το αφροντυμένο κύμα.

Έτσι το ξέφυγε. Μα ευτύς ξανάστροφα γυρνώντας

Τον χτύπησε και στον γιαλού τον πέταξε το βάθος».

Κι όλη αυτή η πάλη με τη θάλασσα, που την ξέρουν λεπτομερώς έχει τα αποτελέσματά της. Στη σύναξη των Φαιάκων, ο Λαοδάμας, γιος του Αλκίνου, αναγνωρίζει στον Οδυσσέα τα βάσανα του θαλασσινού (Θ, 138-139):

«Γιατί δε βρίσκεται άλλο

χειρότερο απ' τη θάλασσα κακό σ' αυτό τον κόσμο

να καταλεί τον άνθρωπο κι ας είναι κι αντρειωμένος».

Είναι προφανώς κοινοτοπίες. Αλλά η κοινοτοπία σημαίνει, ακριβώς, το συνηθισμένο, το γνωστό, το επαναλαμβανόμενο, το κοινό. Όλοι γνωρίζουν τη θάλασσα, το Αιγαίο, το Ιόνιο, το Κρητικό, το δρόμο για την Αίγυπτο. Κι όταν ακόμα

5. Κι όπως τις μπορείς σήκωσε κάθε λογής ανέμου και σπάσσε στεριά μαζί και θάλασσα με νέφια. Απ' τα ουράνια χύθηκε σκοτάδι και φυσούσαν μαζί ο Σιρόκος κι η Νοτιά κι ο Ζέφυρος, αέρας φορτοτυνιασμένος, κι ο Βοριάς που φέρνει παγοκαίρι, θεριά μεγάλα κύματα στο διάβα του κυλώντας.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

στη ρανωδία Ι ο Οδυσσέας αρχίζει να διηγείται τις φοβερές του περιπέτειες, περιγράφει ταξίδια εννιά και δέκα ημερών από τα Κύθηρα ως τους Λωτοφάγους, ως ποίει, ή από το νησί του Αιόλου ως την Ιθάκη, αλλά, ενώ συναντά τερατώδεις καταστάσεις με τους κατοίκους των νησιών, η θάλασσα δεν τον φοβίζει, ούτε τη βρίσκε περιέρρη. Τις φουρτούνες τις τις φοβάται, κόβονται τα γόνάτα του, αλλά είναι κίττι που στέλνουν οι θεοί για να αναστατώσουν μια κατάσταση ήρεμη και γνωστή. Φοβάται τους Θεούς, όχι τη θάλασσα!

Βέβαια, περνά και ο Αχαιός ήρωας τα σύνορα του κόσμου, όχι για να βρει κάποιον αθάνατο όπως ο Γκιλγαμές, αλλά για να μεταβεί στην ίδια τη Χώρα του Θανάτου. Από την αρχή της ραψωδίας Λ, το καράβι από το νησί της Κίρκης, μετά από μισς μέρας πλου, φτάνει με τη μαγική δύναμη της Κίρκης στην άκρη του Κόσμου, στα πέρατα του ωκεανού, στη χώρα των Κιμμερίων, στο αιώνιο σκότος. Εδώ διν ισχύουν οι ρεαλιστικές εκτιμήσεις, το ταξίδι είναι μαγικό, δεν πλέουν στη θά.ασσα, αλλά ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο, γι' αυτό και η απόσταση δεν έχει σημασία. Η μητέρα του Οδυσσέα τού περιγράφει το ταξίδι ως εδώ πολύ επικίνδυνο (Λ, 156-159, σίχοι αμφισβητούμενοι):

*«Δύσκολο νάρθουν ζωντανοί να ιδούν αυτά εδώ κάτω
Γιατί έχει ρέματα βαθειά και ποταμούς μεγάλους
Στη μέση, πρώτα ο ωκεανός που δεν μπορεί κανένα
Δίχως καράβι γλήγορο πεζός να τον περάσει».*

Όμως, όπως είδαμε, ο Οδυσσέας δεν το περιγράφει ως τέτοιο. Το αφήνει ασχολιαστο. Δεν τον ενδιαφέρει;

Ή δεν θέλει ο ραψωδός να μιλήσει για άγνωστα και τρομακτικά θαλάσσια ταξίδια;

Μιά για άλλα επικίνδυνα ταξίδια, όταν αναφέρεται στις περιπέτειές του («Τερατολογεί», όπως υποστήριξε πέρυσι εδώ σε αυτόν το χώρο ο καθηγητής κύριος Κακριδής): Περιγράφει δυο φορές την πάλη του με τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη (Μ, 235 κ.ε.), αλλά οι περιγραφές είναι περιγραφές της ανεξήγητα αγριεμένης θάλασσας και των επικίνδυνων βραχυδών περασμάτων.

Μπορούμε να βρούμε κι άλλες πολλές περιγραφές της θάλασσας στην Οδύσεια, αλλά δεν θεωρώ ότι προσθέτουν στο θέμα μας.

Ξεκαθαρίζω, λοιπόν, τα μέχρι τώρα, επαναλαμβάνοντας:

Τα θαλασσινά ταξίδια περιγράφονται τότε ως ευχάριστες εκδρομές, τότε ως επικίνδυνες περιπέτειες που έχουν να κάνουν με τη βούληση των θεών. Βρίσκουμε σε πολλά σημεία «Γαίαν ομού και πόντον. Ορώρει δ' ουρανόθεν νύξ», αλλά επειδή το προκαλούν ο Δίας, η Αθηνά κι ο Ποσειδώνας. Τα νησιά και τα λιμάνια τους, τα φίλικα και τα επικίνδυνα, ως την άκρη του κόσμου, ως τον Ωκεανό είναι γνωστά στους θαλασσοπόρους. Κι ο κίνδυνος είναι κίνδυνος και ο καταστροφός στη θάλασσα κοινός και συνήθεις, αλλά, όπως είτε και η Πηνελόπη, επαναλαμβάνω, τα καράβια

γίνονται της θάλασσας αμάξια για τους άντρες,

και στ' αφρισμένα κύματα τ' ατέλειωτα τους πάνε.

Και ούτε φαίνεται να αποφεύγει κανείς το ταξίδι εξαιτίας των κινδύνων...

Έχουμε, λοιπόν, στα δύο έπη που εξετάζουμε να κάνουμε με δύο θάλασσες, και κατ' επέκταση με δύο κοσμοθεωρίες:

Οι Μεσοποταμίτες, την εποχή της σύνθεσης των ασμάτων του Έπους, γύρω στα 1800 π.Χ. ας πούμε, είχαν θάλασσα και σίγουρα τη χρησιμοποιούσαν για ψάρεμα ή μετακίνηση στα παράκτια της, αλλά γενικά τη θεωρούν ως την άκρη, το σύνορο και το έσχατο του κόσμου. Να την περάσεις δεν είναι δυνατόν, άρα ούτε να την περιγράψεις. Ταυτίζεται με το θάνατο, καθώς περιλαμβάνει τον Χάρου τα Νερά, και καθώς οι άνθρωποι σαν τον Ουτναπιστίμ, που έφυγαν από τον κόσμο των θνητών και έγιναν αθάνατοι, μεταφέρθηκαν στο επέκεινα, στις εκβολές των ποταμών, στη θάλασσα ακριβώς!

Το έργο μιλάει, κυρίως, για τους θνητούς και την αποδοχή της θνητότητας. Ο Γκιλγαμές, ημίθεος, κατορθώνει να υποτάξει γίγαντες, θεούς και ουράνιους ταύρους, αλλά αποδέχεται με τα πολλά ότι είναι θνητός και θα πεθάνει. Στην αφήγηση αυτή η θάλασσα έχει απλώς το ρόλο του άγνωστου, του φοβερού, του ορίου της γνώσης και της ζωής.

Στο ομηρικό έργο όμως, αργότερα, η αθανασία των ηρώων δεν αποτελεί καν θέμα: θρηνεί ο Αχιλλέας για το θάνατο, αλλά ξέρει ότι δεν γίνεται αλλιώς. Του προσφέρεται του Οδυσσέα ζωή δίπλα στη νύμφη, ως αθάνατο κι αγέραςτο (Ε, 135), κι αυτός δεν τη θέλει! Εδώ η θνητότητα είναι γνωστή και αποδεκτή (όσο μπορεί να είναι αποδεκτή από τον άνθρωπο, όλων των εποχών...). Η βασική ιστορία είναι ενός ανθρώπου που περιπλανιέται στη θάλασσα και επιδιώκει να γυρίσει στο σπίτι του. Η ιστορία ενός θνητού ναυτικού, που βρίσκει δυσκολίες πραγματικές, αισθάνεται τη βοήθεια ή την οργή των θεών, φαντασιώνεται, όπως θα λέγαμε σήμερα, υπεράνθρωπες καταστάσεις, αλλά είναι άνθρωπος. Και τη θάλασσα τη γνωρίζει σαν άνθρωπος και έτσι την περιγράφει, έτσι την αντιμετωπίζει: και άγρια και τρομερή και πλουτοφόρα, που θα τον ταξιδέψει και θα τον ξαναπάει σπίτι του!

Ανάμεσα στο έπος του Γκιλγαμές και την Οδύσσεια φαίνεται ότι για την ανθρωπότητα, έστω για τους ραψωδούς, μερικά πράγματα ξεκαθάρισαν:

A. Η ζωή των ανθρώπων είναι ζωή στη γη και μόνο.

B. Η θάλασσα είναι και αυτή χώρος αυτής της ίδιας της ζωής και της περιπέτειάς της.

Και αν (ακόμα και σήμερα) η θάλασσα, όπως και πολλά άλλα, δεν έπαψε να είναι σύμβολο, από τον καιρό της Οδύσσειας ήταν ήδη απλώς χώρος και τρόπος ζωής!

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι, σας ευχαριστώ που με ακούσατε και θέλω να αφιερώσω την εργασία μου στη μνήμη του αδελφού μου Δημήτρη που στις 5 Αυγούστου μας έκανε να συνειοτοποιήσουμε οδυνηρά τη θνητότητα...

ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
ΣΤΟΝ ΟΜΗΡΟ

Στον πλατωνικό «Πολιτικό, ο θεός, λίγο πριν ο κόσμος καταστραφεί και χαθεί μέσα στη σύγχυση, πιάνει το πηδάλιο και με χέρι σταθερό τον οδηγεί στην αθανασία και την αιώνια νεότητα. Η φράση την οποία ο Πλάτων χρησιμοποιεί για να αποδώσει τη σύγχυση είναι: «εἰς τὸν τῆς ἀνομοιότητος ἄπειρον ὄντα πόντον».¹ Η έννοια της ανομοιότητας στο πλατωνικό λεξιλόγιο αποδίδει την ασάφεια, την απροσδιοριστία, την ακαθοριστία, αυτό που με μεγαλύτερη σαφήνεια αποδίδεται με τον όρο «κακό άπειρο».² Και το άπειρο με τη σειρά του αποτελεί όρο αντιθετικό στην έννοια του κόσμου, δηλαδή του τακτοποιημένου και ομαλού βιοτικού ανθρώπινου περιβάλλοντος. Με τις πρώτες αυτές παρατηρήσεις βρισκόμαστε ήδη στο κέντρο ενός καθαρά ανθρωποκεντρικά προσανατολισμένου και διευθετήσιμου διπόλου. Από τη μια μεριά τοποθετείται το εὖτακτο και πεπερασμένο ανθρώπινο σύμπαν, από την άλλη το άστατο άπειρο. Και η παρουσία ακριβώς μιας αρχής δυαδικής αντίθεσης –μιας αρχής δηλαδή την οποία ο Levy - Strauss θεωρεί ως το πρόπλασμα της συνειδητής ανθρώπινης παρουσίας στο εσωτερικό μιας ομογενούς φύσης³– ξεκλειδώνει τη διαφορική πα-

1. Πλάτωνος, Πολιτικός 273 d - e

2. "In the Pythagorean myth of Plato's Politicus, the world is regarded as a ship, of which God is the κυβερνήτης (272 a sqq.). The πόντος της ἀνομοιότητος (273 d) is just the άπειρον, John Burnet, Early Greek Philosophy, σ. 148, σημ 74

3. «Το πρωταρχικό λοιπόν είναι η δομή του πνεύματος, η οποία μένει σταθερή· ... αυτό επιβάλλει τους σταθερούς, αμετάλλακτους νόμους του στη συμβολική λειτουργία του ανθρώπινου πνεύματος. Ποιοι είναι οι νόμοι αυτοί; Στον Τοτεμισμό σήμερα έμοιαζαν να συμποσούνται στην – πολύ βασική, άλλωστε – αρχή της «δυαδικής αντίθεσης» (opposition binaire)» Προλεγόμενα της Άλκης Κυριακίδου – Νέστορος στο Claude Lévi - Strauss, Η άγρια σχέση, σ. 81. «Οι έννοιες της αντίθεσης και του συσχετισμού, η έννοια του ζευγαριού των αντιθέτων, έχουν μια μακριά ιστορία· αλλά η στρουκτουραλιστική γλωσσολογία, και, στη συνέχεια, η στρουκτουραλιστική

• Ο Βασίλης Μάστορης είναι φιλόλογος, Διευθυντής Γυμνασίου Κύμης.

ρουσία του ανθρώπινου όντος, του υποκειμένου. Από τη στιγμή που το ανθρώπινο ον συνειδητοποιεί τον εαυτό του, την ύπαρξή του την οργανώνει, τη διαμορφώνει και την διευθετεί σε αντίθεση προς το φυσικό της περιβάλλον.

Η επικράτεια της ανομοιότητας, είναι κατά την πλατωνική φράση άπειρη. Αυτό σημαίνει ότι η προσπάθεια του όντος που είμαστε να διαμορφώσει ένα τακτικό και κατοικήσιμο πεδίο βρίσκεται αντιμέτωπη με την απειρότητα της ακαθοριστίας, κάτι που εγκλωβίζει δια παντός το ανθρώπινο ον στη θεμελιακή για την υπόστασή μας αρχή της δυαδικής αντίθεσης. Και σαν αποκορύφωμα της εχθρικής σχέσης του όντος που είμαστε με ό,τι μας περιβάλλει, το κακό αυτό άπειρο της ακαθοριστίας ονομάζεται πόντος, ωκεανός. Η πιο κοντινή πηγή του κινδύνου του απείρου που κινείται απειλητικά δίπλα μας είναι η θάλασσα.

Φαίνεται ότι η εικόνα της θάλασσας, ως του πλέον συνεκτικού και συνοπτικού τρόπου απόδοσης μιας αρχής σύγχυσης αποτελεί σταθερά της ελληνικής κοσμοαντίληψης. Αυτό μπορούμε να το διαπιστώσουμε ήδη στα ομηρικά έπη. Μπροστά μας αναδύεται το ανθρώπινο ον στην προσπάθειά του να οικοδομήσει ένα βιώσιμο τοπίο μέσα στον χαώδη κόσμο. Κύριος αντίπαλος, φυσικός και συμβολικός, η αταξία την οποία αντιπροσωπεύει η τρικυμία. Επιχειρώντας μια προσέγγιση *in medias res*, ας παρακολουθήσουμε εκ του σύνεγγυς τον Οδυσσέα τη στιγμή που εξέρχεται από τη φοβερή θαλασσοταραχή που εξαπέλυσε εναντίον του ο Ποσειδώνας και αντικρίζει μπροστά του τη στέρα γη της χώρας των Φαίακων. Το θεμελιακό εργαλείο που χρησιμοποιεί ο ποιητής στον προσανατολισμό του εντός του ταραχώδους κόσμου και συγχρόνως στην απαγκίστρωση από τα χαώδη χαρακτηριστικά αυτού του κόσμου είναι η παρομοίωση

- 435 Πόση αγαλλίαση νώθουν τα παιδιά που αναστήθηκε ο πατέρας τους
– τον είχε βρει και τον κρατούσε στο κρεβάτι
Βαριά αρρώστια που τον παίδεψε πολύ μέρα τη μέρα έλιωνε
Καθώς ο δαίμονας τον χτύπησε ο φριχτός. Και τώρα
Που οι θεοί του λύνουν τα δεσμά της συμφοράς του,
440 Αγάλλεται. Τόση αγαλλίαση δίνει στον Οδυσσέα η θέα
Της στεριάς της δασωμένης. ε 435 - 441

Το ζήτημα που αφορά τη συγκεκριμένη παρομοίωση είναι διπλό. Αφενός μεν η ριζική ετερογένεια των αντιπαραβαλλόμενων πεδίων, η σύγκλιση της αγαλλίασης που προκαλεί η ανάρρωση του πατέρα στα μάτια των παιδιών αλλά και η αγαλλίαση του ίδιου του πατέρα με την αγαλλίαση που προκαλεί στον Οδυσσέα το όραμα της δασωμένης στεριάς. Ο Οδυσσέας παρομοιάζεται άραγε με τα παιδιά ή με τον πατέρα; Δίλημμα. Αφετέρου, ως συνάραξη και συνεκδοχή του προηγούμενου ερωτήματος, το στοιχείο της ευμενούς ψυχικής διάθεσης έχει τριπλή

ανθρωπολογία, είναι αυτές που τις αποκατέστησαν στο λεξιλόγιο των επιστημών του ανθρώπου», C.-L. Strauss, Ο τοτεμισμός σήμερα, σ. 127

ρίζα, υπερβαίνοντας έτσι τον όρο της πολικότητας, εντός του οποίου συνήθως ενεργοποιείται η ομηρική παρομοίωση, μια πολικότητα που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, έχει εκτρέψει την αναλυτική προσέγγιση της παρομοίωσης προς την πλευρά της αντίθεσης, τη στιγμή που η ίδια η ρηματική διατύπωση του όρου της παρομοίωσης εμφανίζει προς την ομοιότητα. Οι φορείς λοιπόν της παρομοιωτικής δραστηριότητας διασπείρονται πολλαπλασιαστικά, με αποτέλεσμα να διαφεύγει από την άμεση κατανόηση κυρίως το υποκείμενο των συγκρινόμενων παρομοιώσεων. Μια προειδοποίηση. Χρησιμοποιώ εδώ τη λέξη σύγκριση εντελώς καταχρηστικά για λόγους που θα εκθέσω στη συνέχεια. Το πρόβλημα λοιπόν είναι ότι η διασπορά του υποκειμένου, παραβιάζει κατάφορα τις αναλυτικές μας δυνατότητες, οπότε είμαστε υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε τη συγκεκριμένη παρομοίωση – της οποίας η νοηματική απόκλιση είναι ομολογουμένως ελάχιστη: τρεις φορείς παρομοίωσης αντί για δύο – υπό το σχήμα του διλήμματος στο οποίο προαναφερθήκαμε. Πρόκειται άραγε για μια απλά αποτυχημένη παρομοίωση ή για κατάλοιπα πρωτογενούς αντιληπτικότητας, κάτι που σημαίνει ότι, ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα της παρομοιωτικής δραστηριότητας, για την πρωτόγονη αντιληπτικότητα οι τελεστές της παρομοίωσης ενδεχομένως θα πολλαπλασιάζονταν με άπειρο τρόπο, ενώ η εξέλιξη της αντιληπτικότητας θα εμορφοποιείτο βαθμιαία στη δραστική συστολή της άμεσης παρομοιωτικής δράσης σε ένα διπλό τελεστή, για να οβήσει τελικά εντός της μεταφοράς και της αναλογίας; Το γεγονός ότι η έκταση της δράσης των παρομοιώσεων στη συνέχεια της ποιητικής δραστηριότητας θα μειωθεί δραστικά, νομίζω ότι νομιμοποιεί την ανάγνωσή μας της τριπλής αυτής παρομοίωσης ως κατάλοιπου μιας πρωτογενούς αντιληπτικότητας. Όπως άλλωστε θα δούμε στη συνέχεια, όταν η ανάλυση θα βρεθεί αντιμέτωπη έστω και με την τυπική, τη δυαδική μορφή της παρομοιωτικής δραστηριότητας, θα επιχειρήσει να την ερμηνεύσει ως μαγικό κατάλοιπο.

Ποια συγκεκριμένη κατάσταση ή συνθήκη έχει να περιγράψει ο Όμηρος όταν αναγκάζεται, ή απλά καταφεύγει στη συγκεκριμένη μη κεντροθετημένη παρομοίωση; Κατά την πολυφωνική περί συγγραφώς θεωρία του Μιχαήλ Μπαχτίν,⁴ ο συγγραφέας δανειίζει κατά κάποιο τρόπο τα εκφραστικά μέσα που είναι απαραίτητα στον ήρωά του προκειμένου ο τελευταίος να διατυπώσει τη θέση του έναντι της ζωής. Πιστεύω ότι δεν είμαστε μακριά από το πνεύμα του Μπαχτίν αν σε αυτή τη διαδικασία «δανειοδότησης» προσθέσουμε, εκτός των εκφραστικών μέσων, και την ψυχική διάθεση. Μεταξύ ποιητή και ήρωα αναπτύσσεται μια διαδικασία δια – «δανειοδότησης» ή αμοιβαίας συμμετοχής σ' έναν κοινό εκφραστικό πυρήνα. Όταν λοιπόν ο Οδυσσεάς βλέπει μπροστά του τη στεριά που θα

4. «Ο Ντοστογιέφσκι, όπως ο Προμηθέας του Γκαίτε, δεν δημιουργεί (σαν τον Δία) άφωνους δούλους αλλά ελεύθερους ανθρώπους, ικανούς να σταθούν δίπλα στο δημιούργητό τους να διαφωνήσουν μαζί του, ακόμα και να επαναστατήσουν εναντίον του». Μιχαήλ Μπαχτίν, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, σ. 11 «... τα λόγια ενός ήρωα ασκούν σχεδόν πάντοτε επιρροή (μερικές φορές ισχυρή) πάνω στο λόγο του συγγραφέα ...», Μ. Μπαχτίν, *Πρόβλημα λογοτεχνίας και αισθητικής*, σ. 176

υπάρξει το τελευταίο βήμα του δεκάχρονου νόστου, τσακισμένος τρεις μέρες στο πέλαγος, ο ποιητής αντίει από αυτόν τον συμμετοχικό ψυχικό - εκφραστικό πυρήνα τη συγκεκριμένη μη κεντροθετημένη παρομοίωση, κυρίαρχο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η διασπορά του υποκειμένου, ενός υποκειμένου του οποίου το έργο του Ομήρου υπήρξε ένα από τα πρώτα φανερώματα. Είναι φανερό ότι ο Οδυσσέας, μετά από την τριήμερη μάχη με το μαύρο κύμα, βρίσκεται σε ένα μεταίχμιο, σε ένα κατώφλι, ένθεν ζωής και θανάτου. Και το πρόβλημα δεν είναι τόσο ο ίδιος ο θάνατος όσο το είδος του θανάτου, ο θαλασσινός θάνατος. Ο Οδυσσέας έχει προειδοποιήσει ο ίδιος για το επικείμενο είδος του θανάτου στο κατώφλι του οποίου βρίσκεται, αμέσως μόλις ο Ποσειδώνας εξαπολύσει εναντίον του το σύνολο των ανέμων.

- 336 Καμιά πια σωτηρία, σκέτος όλεθρος. Ευτυχισμένοι
Τρεις και τέσσερις φορές οι Δαναοί που είχαν την τύχη
Στην ευρύχωρη Τροία να χαθούν για τους Ατρείδες
Κι εγώ μακάρι εκεί να 'χα τελειώσει,
340 Εκεί να με 'βρισκε η μοίρα του θανάτου, τη μέρα εκείνη που Τρώες
Αμέτρητοι με σημαδεύαν με τα χάλκινά τους δόρατα,
Καθώς για τον νεκρό Αχιλλέα πολεμούσα.
Τότε θα με τιμούσαν και με του τάφου τα κτερίσματα
Το όνομά μου οι Αχαιοί θα το 'χαν δοξασμένο. Μα τώρα το γραφτό μου
345 Ήταν να γίνω λεία ενός ανήκουστου θανάτου ε 336 - 345

Η πρώτη μορφή θανάτου συμβαίνει στο πεδίο της μάχης, στον αγώνα για κυριαρχία και καταξιώνει το υποκείμενο, έστω και αν συνθλίβει το σωματικό του φορέα. Η δεύτερη μορφή θανάτου, ο θάνατος στη θάλασσα, μετατρέπει τον ήρωα σε λεία: «Εἵμαρτο ἄλῶναι θανάτῳ λευγαλέῳ». Το επίθετο λευγαλέος είναι ετυμολογικά συγγενές με το λυγρός ή υγρός και κατέληξε να υποδηλώνει τον αξιοθρήνητο, τον ανήκουστο ή ανυπόφορο θάνατο. Κρίσιμο όμως είναι το απαρέμφατο ἄλῶναι, που ο Μαρωνίτης μεταφράζει ως «γίνομαι λεία». Το Liddel - Scott, παραπέμποντας στο έργο του Αριστοτέλη «Τῶν περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν», 593a 14 - 24 και 546 b 26 - 54, μεταφράζει τη λέξη ἄλωσις ως ἄγρευσις, προκειμένου όμως μόνο περί πτηνῶν και ιχθύων. Η λέξη ἄλωσις δεν φαίνεται να έχει εφαρμογή προκειμένου περί ζῶων της ξηράς, άρα ζῶων συγγενῶν προς τον ανθρώπινο κόσμο. Η λέξη ἄλωσις αφορά τον κόσμο της θάλασσας και τον κόσμο του αέρα, τα όντα των οποίων συλλαμβάνονται με τρόπους που δεν αρμόζουν στο γήινο - ανθρώπινο τρόπο.

Επὶ οὖν να αντιμετωπίζεται ως δόλιος θάνατος του λυγρού του λευγαλέου θανάτου, θάνατος αιματωδής και επανειληπτός και επαναλαμβανόμενος, γιατί μάστιγα που είχε και διάρκεια βαθιά μέσα στην κλασική εποχή, όπως γνωρίζουμε από τη δίκη των δέκα στρατηγών στην Αθήνα για τη μη ανακο-

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΝΗΣΟΙΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΥΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΣΧΥΡΙΟΥ

μιδή των νεκρών στις Αργινούσες. Άλλη μια παρομοίωση, προς το τέλος της ερσιφωδίας, η παρομοίωση του χταποδιού με την οποία θα ασχοληθούμε στη συνέχεια μας δείχνει ότι ο κόσμος της θάλασσας αντιμετωπίζεται σχεδόν ως το απόλυτο δομικό σύμμετρο ή αντιστροφή του ανθρώπινου κόσμου. Στο γήινο κόσμο, άνθρωποι και ζώα έρχονται αντιμέτωποι ο ένας στον άλλο ή και μεταξύ τους πρόσωπο με πρόσωπο. Ο τρόμος του Οδυσσέα μπροστά στο θαλασσινό θάνατο φαίνεται να ανάγεται σε μια δομική, απολύτως σύμμετρη αντιστροφή της άγρευσης, της σύλληψης των θαλάσσιων όντων. Τα θαλάσσια όντα συλλαμβάνονται με δόλο και άρα, ως δολίως αγρευόμενα τουλάχιστον, η θανάτωσή τους έξω από τον κόσμο τους, το θαλασσινό τόπο, είναι ατιμωτική. Ο ανθρώπινος επομένως θάνατος εκτός του γήινου κόσμου δεν μπορεί παρά να αποτελεί το δομικό σύμμετρο του θανάτου των όντων της θάλασσας έξω από τον κόσμο τους. Το να πεθάνεις στη θάλασσα ισοδυναμεί με το να μετατραπείς σε λεία του άλλου κόσμου.

Η προσέγγιση, η όσμωση αν θέλετε του κόσμου της θάλασσας και του κόσμου της ξηράς είναι σε κάθε περίπτωση επικίνδυνη, ενώ κάθε βαθμιαία προσέγγιση αποκλείεται. Πίσω από κάθε σχεδόν προσέγγιση καιροφυλακτούν πράξεις βίαιης απόσπασης ένθεν και ένθεν των κόσμων, ενώ η δυνατότητα εμπιστοσύνης μεταξύ των δύο αυτών κοσμικών πεδίων είναι εξ υπαρχής υπονομευμένη. Ας μην ξεχνάμε ότι η Οδύσεια αρχίζει με μια πράξη δόλου των ιδίων των θεών. Η απόφαση για την επιστροφή του Οδυσσέα λαμβάνεται κατά την απουσία της συμβολικής υποτύπωσης του θαλασσινού στοιχείου από το συμβούλιο των κοσμικών δυνάμεων στον Όλυμπο. Η αποκατάσταση αυτής της ανισορροπίας υπήρξε σχεδόν αυτόματη. Ο Shadewaldt θεωρεί άτυχο τον Οδυσσέα που η άφιξή του στη γη των Φαιάκων συμπίπτει με την επιστροφή του Ποσειδώνα από τη χώρα των Αιθιόπων.⁵ Πόσες πιθανότητες είχαν στο αχανές πέλαγος να συμπέσουν ο Ποσειδώνας και ο Οδυσσέας στο ίδιο σημείο; Αντιμετωπίζοντας ως θέμα τύχης αυτήν την απρόσμενη και αλλόκοτα βίαιη συνάντηση απλώς την εξανθρωπίζουμε. Οι κανόνες που διέπουν τον ανθρώπινο κόσμο δεν έχουν ισχύ στο πεδίο της άστατης θάλασσας, τολμούμε να πούμε στο πεδίο του τερατώδους. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι πηγή της σύγκρουσης του Οδυσσέα και του Ποσειδώνα υπήρξε η τύφλωση του Πολύφημου, ενός τερατώδους γεννήματος της θάλασσας που ζούσε σε μια οιονεί στεριά αδικίας χωρίς σεβασμό στους θεούς και τους ξένους. Δεδομένου λοιπόν ότι αυτό που εμείς εκλαμβάνουμε ως ατυχία, για την αρχαία κοσμοαντίληψη θα έπρεπε να εκληφθεί ως απουσία λειτουργικής συνάφειας – ή αρετής – η συνάντηση με τον κόσμο της θάλασσας πρέπει να θεωρηθεί ως συνάντηση με το απρόσμενο.

Έχουμε ως τώρα λοιπόν τρεις προσεγγίσεις του κόσμου της θάλασσας. Στην πρώτη η θάλασσα εμφανίζεται ως κατώφλι μεταξύ του κόσμου της ζωής και του

5. «Αυτήν όμως τη στιγμή η παλιά μοιραία κακοτυχία του ήρωα ορθώνεται, για να του σώσει ένα ακόμη, τελευταίο, φόβερό χτύπημα». W. Shadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τ. II, σ. 212.

κόσμου του θανάτου, ένα κατώφλι που διασπείρει το υποκείμενο και διαλύει τη θεμελιακά δυαδική του συγκρότησή. Στη δεύτερη ο θάνατος που καιροφυλακτεί πέρα από το θαλασσινό κατώφλι αφανίζει με τρόπο ολέθριο και τα έσχατα ίχνη παρουσίας του υποκειμένου μετατρέποντάς το σε λεία του άλλου κόσμου. Στην τρίτη η συνάντηση στο θαλασσινό πεδίο είναι συνάντηση με το απρόσμενο, με αυτό που δεν ταξινομείται λειτουργικά στο πεδίο της συνύπαρξης των κοσμικών δυνάμεων. Οι τρεις πρώτες προσεγγίσεις ίσως αρκούν για να δώσουν ένα αχνό περίγραμμα αυτού που στον τίτλο της εισήγησής μας εμφανίζεται ως μεταφυσική διάσταση της θάλασσας

Ευθεία απάντηση στο ερώτημα «τι είναι η μεταφυσική» δεν είναι δυνατή. Εφικτή είναι μόνο η απάντηση σε συγκεκριμένο μεταφυσικό ερώτημα. Βασικό όμως χαρακτηριστικό κάθε μεταφυσικού ερωτήματος είναι ότι «περιλαμβάνει πάντοτε το όλον της μεταφυσικής προβληματικής. Αποτελεί εκάστοτε αυτό τούτο το όλον».⁶ Με αυτή τη μεθοδολογική παρατήρηση ο Μ. Heidegger επιχειρεί να στρέψει τη διάλεξή του που έχει ως τίτλο «Τι είναι η Μεταφυσική;», το ερώτημα δηλ. που στρέφεται και αναζητά την ουσία της μεταφυσικής, σε αυτό που ο ίδιος εκλαμβάνει ως θεμελιώδες μεταφυσικό πρόβλημα, το ερώτημα περί του μηδενός. Αυτό που εμείς από την πλευρά μας μπορούμε να κάνουμε δεν είναι τόσο να επαναλάβουμε το ερώτημα, αν και η ως τώρα ανάπτυξη πλησίασε αρκετές φορές στο ερώτημα της συμβολικής συγγένειας της θάλασσας τόσο προς το φυσικό όσο και προς το μεταφυσικό μηδέν της εντός της εξαφάνισης. Αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να ακολουθήσουμε την αντίστροφη μεθοδολογική πορεία από αυτήν που ακολούθησε ο Heidegger στη διάλεξή του. Αντί λοιπόν να βαδίσουμε από τη διατύπωση του ερωτήματος στη διακλάδωση των επιμέρους πραγματώσεων του, να αναζητήσουμε στις επιμέρους εκδηλώσεις που μας οδήγησαν στην περί μεταφυσικής απορία, να εντοπίσουμε τον κοινό μεταφυσικό τους πυρήνα που μας καθοδήγησε τελικά στη διαμόρφωση του μεταφυσικού ερωτήματος. Κοινός λοιπόν πυρήνας των τριών προσεγγίσεων του κόσμου της θάλασσας στις οποίες οδηγήθηκε η ανάπτυξή μας είναι ο κίνδυνος διάσπασης και διασποράς του υποκειμένου, του εγώ. Το μεταφυσικό πρόβλημα συγκεντρώνεται, συμπυκνώνεται, συσπειρώνεται γύρω από το πρόβλημα της σωτηρίας του απειλούμενου εγώ. Πέρα ακόμα και από το φυσικό θάνατο, το ηρωικό εγώ απειλείται με διάσπαση ή τριχοτόμηση, με άγρευση ή παγίδευση στα υγρά θαλασσινά μονοπάτια και τέλος, αν και συγχρόνως πρωταρχικά, με συνάντηση με το απρόσμενο εκείνο που διασαλεύει τις κοσμικές διευθετήσεις που καθιστούν τον κόσμο συγγενή προς τη νοηματική του συγκρότηση ως όντος. Πέρα από την απειλή της φυσικής, η θάλασσα αντιπροσωπεύει τον κίνδυνο της νοηματικής εκμηδένισης, του στοιχείου δηλαδή που καθιστά το εγώ δυνατό. Η σωτηρία του εγώ – ή απλά το εγώ, αφού η εξατομίκευση έχει νημά μόνο κάτω από την απειλή της φυσικής αφομοίωσης – άρα το εγώ ταυτίζεται με τη σωτηρία του – δυνατά τον

6. Martin Heidegger, *Τι είναι η Μεταφυσική*, μτφ. Π.Κ. Θανάσας, εκδ. Πατάκη, σ. 67

πυρήνα κάθε μεταφυσικής. Μιλώντας βέβαια τυπικά, τα βιβλία του Αριστοτέλη είχαν ως τίτλο «περί των πρώτων αρχών». Και σήμερα ακόμα η τυπική απάντηση στο ερώτημα περί της ενασχολήσεως της μεταφυσικής είναι οι πρώτες αρχές των όντων. Λανθάνων όμως πυρήνας και μη ρητή καθοδήγηση του ερωτήματος παραμένει το ίδιο το ον που θέτει το ερώτημα στην αγωνία του να διασώσει κατάσκευαστικά την πρωταρχική, θεμελιακή του σχέση με τα όντα, μια σχέση διαρκώς σε διακινδύνευση μέσα στην αστάθεια και την αβεβαιότητα των ιδίων των κυματισμών του λόγου του.

Η αρχική δέσμη παρομοιώσεων που με καθοδήγησαν και με προέτρεψαν σε αυτή την ανάγνωση δεν περιελάμβανε την παρομοίωση που έχει ως τώρα αναλυθεί. Η βασική παρομοίωση που λειτούργησε ως πυρήνας διοργάνωσης της όλης σκέψης είναι η παρομοίωση που εκτίθεται στους στίχους 362 έως 364 της εραψωδίας.

- 362 *Πώς ο χειμερινός βοριάς σαράνει στον κάμπο αγκάθια,*
Κι αυτά σφιχταγκαλιάζονται και γίνονται ένα πράμα,
 354 *Έτσι και τη σχεδία οι άνεμοι εδώ κι εκεί την φέρναν και την πήγαιναν*
 ε 362 - 364

Η θαλασσινή ταραχή αντιπαραβάλλεται με το σφοδρό βοριά που στην ξηρά ανακατεύει τα ξερά αγκάθια, τα στροβιλίζει και τα παρασέρνει αδέσποτα δεξιά κι αριστερά. Το κρίσιμο στη συγκεκριμένη παρομοίωση είναι αυτό που ο Μαρωνίτης απέδωσε ως : «γίνονται ένα πράμα». Όχι ένα πράγμα αλλά ένα πράμα, τη λέξη που η λαϊκή αίσθηση χρησιμοποιεί προκειμένου να ονομάσει το συγκεκριμένο, το ακαθόριστο, αυτό που δεν γνωρίζει πώς να το ταξινομήσει. Η ομηρική έκφραση είναι: πυκινάι ἄκάνθαι ἔχονται». Η επιλογή της λέξης πυκινός στο θαλάσσιο περιβάλλον ομολογουμένως ξενίζει, δεδομένου ότι η λέξη δηλώνει την πυκνότητα, τη σταθερότητα, τη στιβαρότητα, ίσως και την οργανική και οργανωτική συνάφεια. Εδώ όμως το επίθετο πυκινός αποδίδεται σε ένα ανακάτωμα από αγκάθια, ένα κουβάρι όπου δεν μπορεί κανείς να διακρίνει την αρχή και το τέλος του. Η λέξη πυκινός επομένως επιτείνει την εικόνα της σύγχυσης, χρησιμοποιούμενη ουσιαστικά ως προσδιορισμός της σύγχυσης. Οικοδομείται έτσι μια εξαιρετικής πυκνότητας εικόνα σύγχυσης και αστάθειας.

Η παρομοίωση στην οποία μόλις αναφερθήκαμε λειτουργεί σαν ένα είδος κλειδιού, όντας συγχρόνως κάτι σαν κόμβος διασταύρωσης των νημάτων ή των ρευμάτων που διαπερνούν και διοργανώνουν το κείμενο της εραψωδίας της Οδύσσειας. Εκτός από τη λειτουργία της όμως ως κλειδαριθμού, ή μάλλον δύναμει ακριβώς αυτής της λειτουργίας –ενός κλειδαριθμού που κλείνει τα νημάτια ματικά ρεύματα που διαπερνούν το κείμενο– μπορεί ίσως νομίζοντας απολύτρευτα ως εκ του κεντροθετικού της χαρακτήρα, μπορεί να μας ανοίξει ένα παράθυρο στο εργαστήρι του ποιητή. Ας προσέξουμε λοιπόν τον τρόπο με τον οποίο δια-

τάσσονται οι διαδοχικές κορυφώσεις της ποιητικής δράσης, και τα μορφολογικά κλειδιά αυτών των κορυφώσεων είναι κυρίως οι παρομοιώσεις. Αν προσέξει λοιπόν κανείς τις κορυφώσεις της ραψωδίας θα διακρίνει ως αχνό σχέδιο την εξής διάταξη. α. συνάντηση με το απρόσμενο, β. κίνδυνος μετατροπής σε λεία του άλλου κόσμου, γ. η εικόνα της σύγχυσης που προωθείται με την κομβική παρομοίωση των αγκυθίων, στην πραγματικότητα γειώνει την κορύφωση αυτή και λειτουργεί σαν ελατήριο για την εκτόξευση της τρομαχτικής πάλης με τη θάλασσα, δ. η πάλη με τα κύματα θα κορυφωθεί με τη λήξη της, με την έξοδο που συνοδεύει τον Οδυσσέα, με την τριχοτόμηση του υποκειμένου. ε. η λήξη της έντασης θα έρθει με την περιέργη παρομοίωση του χταποδιού, κατά την οποία ο ήρωας μετατρέπεται για άλλη μια φορά εικονικά σε λεία του άλλου κόσμου, αυτή τη φορά όμως ως ένα είδος τελετουργικής ανταμοιβής για την επερχόμενη σωτηρία.

- 483 *Πώς όταν ξεκολλούν χταπόδι απ' το θαλάμι του,*
κολλούν απάνω στις θηλές του τα πυκνά χαλίκια,
παρόμοια μείναν κολλημένες κι οι σάρκες από τα θρασιά του χέρια
 486 *πάνω στα βράχια.* ε 483 - 486

Η αντιστροφή των όρων των δύο κόσμων, του κόσμου της στεριάς και του κόσμου της θάλασσας είναι –ας μας επιτραπεί αυτή η διατύπωση– σημειακή. Σημείο προς σημείο το κάθε πέρασμα από τον ένα κόσμο στον άλλο μέσω της παρομοίωσης, εκπλίνει στο δομικό του σύμμετρο. Το χταπόδι από το θαλάμι του, το ζωτικό του χώρο, αποσπάται βίαια και με δόλο. Ο ήρωας αποσπάται βίαια από το ζωτικό βράχο. Ο δόλιος χαρακτήρας της αρπαγής προκύπτει ως εκ του δόλου της απόσπασης του χταποδιού, του δομικού ομόλογου του ήρωα, από το θαλάμι του. Στις θηλές, στις βεντούζες του χταποδιού απομένει κολλημένη ανόργανη ύλη στην προσπάθειά του να αρπαχτεί από τον κόσμο του. Αντίθετα στην ανόργανη ύλη του κόσμου της στεριάς – και της σωτηρίας του ήρωα – απομένει κολλημένη οργανική ύλη. Το χταπόδι τραβάει μαζί του κάτι ξένο - ανόργανη ύλη. Ο Οδυσσέας αφήνει κάτι δικό του, την ίδια του τη ζωτική ύλη. Η δομικά συμμετρική – ή και αντιδιαμετρική αν προτιμάτε – οργάνωση της ύλης της τελευταίας παρομοίωσης ανοίγει μια σειρά ζητήματα. Αν κάτι αποδεικνύει αυτή η σημείο προς σημείο αντιστροφή των παρομοιωτικών όρων, αυτό είναι η δράση ενός υποκειμένου, ενός υποκειμένου μάλιστα το οποίο η προηγούμενη παρομοίωση του κουβαριού με τα αγκυθία το απειλούσε με απώλεια μέσα στη σύγχυση, ενώ η δεύτερη παρομοίωση, η χαρά για την ανάρρωση του πατέρα, διασπούσε τους πόλους διάταξης της θεμελιώδους οργανωτικής αντίθεσης. Απομένει λοιπόν η παρομοίωση αυτή εισήγαγε ένα λαθραίο τομή, το οποίο καθιστά αδύνατη την ενεργοποίηση της ταξινομητικής αντίθεσης που διέπει και καθοδηγεί κάθε

υποκειμενική δράση. Η παρομοίωση του χταποδιού ενεργοποιεί, και μάλιστα με τρόπο απόλυτο, ολοκληρωτικό και σημειακό τη δυαδική αντίθεση. Το άμεσο συμπέρασμα είναι ότι το πρωτοαναδυόμενο υποκείμενο επιβίωσε στη μάχη του με τη σύγχυση η οποία αντιπροσωπεύεται από το θαλασσινό τοπίο. Για να μπορεί όμως να υπάρξει ένα υποκείμενο που διασώζεται, λογικά πρέπει να προϋπάρχει υποκείμενο που διευθετεί τη σωτηρία του. Όπως κάθε έννοια το υποκείμενο είναι εντεπλεγμένο βαθιά στον ερμηνευτικό ή φαύλο κύκλο.⁷ Για να διασωθεί το υποκείμενο της ποιητικής δράσης ως υποκείμενο πρέπει υποκείμενο ομολογίας τάξης να ενεργοποιηθεί ακριβώς ως παράγοντας διάλυσης της σύγχυσης. Και αυτό το υποκείμενο, υποτίθεται, δεν μπορεί να είναι άλλο από τον ποιητή. Το επόμενο εύλογο βέβαια ερώτημα είναι αν ο ποιητής ενεργούσε ως υποκειμενικός παράγων και την ίδια τη στιγμή της θαλάσσιας σύγχυσης και παραζάλης. Νομίζω ότι, για να μην εμπλακούμε ακόμα βαθύτερα σε ένα ζήτημα που δεν εντάσσεται με τρόπο κεντρικό στην ανάλυσή μας, μπορούμε να κάνουμε λόγο για ένα είδος ομοιόστασης των δύο ενεργών υποκειμένων της ποιητικής δραστηριότητας. Βύθιση του Οδυσσέα στη σύγχυση και το θάνατο θα ισοδυναμούσε, με τρόπο ομολογο, με βύθιση στη σύγχυση και του ίδιου του ποιητή. Την κατεύθυνση αυτή την προμηθεύει το ίδιο το έργο όταν, στις επόμενες ραψωδίες, ο Οδυσσέας, με το λόγο και το στόμα του Ομήρου, σε μια διαδικασία αλληλομεταχώρισης και αμοιβαίας αλληλοπαραχώρησης, θα γίνει μπροστά στο κοινό των Φαιάκων ο ραψωδός των ιδίων του των περιπετειών. Μάλλον πρέπει να σκεφτούμε ξανά και καλά τον πρώτο στίχο της Οδύσσειας και ιδίως τη σημασία του ένεπε, αφού, απ' ό,τι όλα δείχνουν ήρωας και ποιητής της Οδύσσειας σχετίζονται μ' ένα είδος σχέσης που θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε συνάρτηση αλληγορικής ταυτότητας. Και το κρισιμότερο βέβαια είναι ότι αυτή η μορφική και νοηματική συνάρτηση έχει έκτοτε διαποτίσει την ποίηση της δύσης.

Υπάρχει βέβαια ένα άλλο ερώτημα που λανθάνει και καιροφυλακτεί στην ως τώρα ανάπτυξη, ένα ερώτημα που θα μπορούσε να θεωρηθεί λειτουργικό κατάλοιπο της κλασσικής φιλολογίας. Το ερώτημα είναι αν ο ποιητής συνειδητά είχε σχεδιάσει τη συγκεκριμένη πλοκή, διατάσσοντας και ενθυλακώνοντας εντός των παρομοιώσεων τις κορυφώσεις της δράσης. Είναι όμως σχεδόν αδύνατο ένας ανθρώπινος νους να καταστρώσει με τέτοια λεπτομέρεια ένα τέτοιο σχέδιο, και πόσο μάλλον να το εκτελέσει. Η πρώτη λοιπόν, εμπειρικού τύπου προσέγγιση ή απάντηση θα μπορούσε να είναι ότι ο ποιητής έχει σχέδιο για τη διάταξη της δομής και των κορυφώσεων της ραψωδίας, όσο και το ομολογώ του ποιητικό υποκείμενο διέθετε σχέδιο προκειμένου να γλυτώσει από την καταιγίδα που εξαπέλυσε εναντίον του ο Ποσειδώνας. Απάντηση απλή και αυτονόητη. Δεν διέθετε κανένα σχέδιο. Το μόνο στοιχείο που είχε στη διάθεσή του ήταν η διαρκής ανησυχία και αγωνία για το δόλο και τις παγίδες που καιροφυλακτούσαν πίσω από τις θεικές επιφάνειες. Πρόκειται για μια κατάσταση της σχέσης που, ακο-

7. Martin Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, § 32, σ.σ. 152 - 153

λουθώντας τη θεωρία που εκλαμβάνει ως συνομολόγο τον ποιητή και τον ήρωα, τη συναντάμε τακτικά στις εισαγωγικές παραστάσεις της αρχαίας ποίησης. Οι μούσες του Ησιόδου γνωρίζουν και τα ψεύδη που μοιάζουν της αλήθειας αλλά και τα αληθή. Ο Οδυσσεάς σε δύο περιπτώσεις, μόνο στην ε ραψωδία, υποψιάζεται το θεϊκό δόλο. Όταν η Καλυψώ του προσφέρει την ελευθερία του⁸ αλλά και όταν η Λευκοθέη του προσφέρει το θεϊκό μαγνάδι για να σωθεί.⁹ Τόσο η κατάσταση του ήρωα όσο και η ομολογή κατάσταση του ποιητή κυβερνάται από περιορισμένη εμπιστοσύνη στο λόγο, έναν λόγο όμως που δεν τους ανήκει, απλά αναδύεται χρησιμοποιώντας ως σκεύος τον ποιητή. Η έκδηλη επιφύλαξη έναντι του θεού και του λόγου ίσως να ανάγεται στην άνευ όρων παραχώρηση του εαυτού. Το μέλλον του υποκειμένου χτίζεται με τη βαθμιαία διαμόρφωση των όρων αυτής της παραχώρησης. Ας προσέξουμε τη φρασεολογία των μουσών του Ησιόδου. Τα ψεύδη τους είναι «όμοια ἐτύμοισιν» (Θεογονία 27).

Το ἔτυμον αποδίδει εκείνη τη μορφή της αλήθειας που ανάγεται στην πρωταρχική παροχέτευση ή διακλάδωση του πραγματικού εντός του λόγου. Πίσω του φαίνεται να κρύβονται οι μαγικές στιγμές του Κρατύλου. Έκτοτε όμως αυτό που κατακρατήθηκε αρχέγονα μέσα στο ἔτυμον αποδίδεται σε και από ένα σύμπαν λόγου απείρως διασπαρώμενο. Και η σχέση αλήθειας που μπορεί να συντηρήσει ο άπειρα διασπαρώμενος λόγος με την αρχέγονη ουσία της αλήθειας, που αποδίδεται μέσω της σημασίας της λέξης ἔτυμον, είναι μόνο σχέση ομοιότητας. Στο ποίημα του Παρμενίδη διατηρείται ακόμα η ελπίδα της ταυτότητας τουλάχιστον του νοεῖν με το εἶναι, αν και δεν είναι καθόλου αυτονόητο ότι το περιεχόμενο του νοεῖν διατηρείται αναλλοίωτο εντός του λέγειν. Υπάρχει βέβαια στο απόσπασμα 6 από τα σχόλια του Συμπλίκιου εἰς Φυσικά (86, 27 - 28 117, 4 - 13) η διατύπωση αυτής της προσδοκίας περί ταυτότητας του λόγου, του νοήματος και του εἶναι: «χρή τή λέγειν τε νοεῖν τ' ἐὼν ἔμμεναι».¹⁰ Για την ποίηση όμως αυτή η σχέση ταυτότητας την οποία αγωνίζεται να διασώσει η φιλοσοφία έχει ήδη εξαρχής εκπέσει σε σχέση ομοιότητας.¹¹

8. «Το βλέπω, άλλο πράγμα έχεις, θεά, στο νου σου, όχι το γυρισμό μου/ που με παρακινείς σε μια σχεδία να περάσω/ το μέγα κύμα της θαλάσσης, τόσο αποτρόπαιο και φοβερό, που μήτε/ ισόρροπα και γρήγορα καράβια να το περάσουν δεν μπορούν,/ κι αν έχουν πίσω τους πρίμο το αγέρι του Διός./ Σ' το λέω: εγώ δεν πρόκειται ν' ανέβω σε σχεδία,/ αν πράγματι εσύ δεν το 'χεις αποφασισμένο./ Εκτός κι αν δέχσαι τον μέγα όρκο να προσφέρεις, πως άλλο πια κακό δεν σκέφτεσαι για μένα.» Οδύσσεια ε 190 - 197, μετάφραση Μαρωνίτη.

9. «Αλίμονο, και ποιος αθάνατος πάλι μου πλέκει δόλο,/ που με παρακινεί να παρατήσω τη σχεδία». Οδύσσεια ε 393 - 394, μετάφραση Μαρωνίτη.

10. Απόσπ. 6, Συμπλίκιος, εἰς φυσικά 86, 27 - 28¹¹⁷, 4 - 13. Παρατίθεται από G.S. Kirk - J.E. Raven - M. Schofield, Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι, σ. 254.

11. Η ίδια ακριβώς διατύπωση σε πολύ ισχυρότερο περιβάλλον υπάρχει και στην Οδύσσεια, αμέσως πριν την εκπληκτική παρομοίωση των δακρύων της Πηνελόπης με το λιώσιμο του μισογιού στα ψηλά βουνά. «ἴσκε ψεύδεα πολλὰ λέγων ἔτυμοισιν ὅμοια». «Δοσάδιαζε δηγώντας ψέματα πολλὰ, που ὅμως ἔμοιαζαν αληθινά». Οδύσσεια, τ 218. Αποφυγάμε αυτή την αναφορά στο κυρίως κείμενο γιατί η παρομοίωση αυτή δεν θα μπορούσε να μείνει ασχολίαστη και γιατί

Βρισκόμαστε εκόντες άκοντες βυθισμένοι στο χώρο της ερμηνευτικής, σε αυτό που ο Heidegger ονόμασε δομή ως.¹² Κάτι μπορεί να γίνει κατανοητό, μάλλον το κατανοητό μπορεί να διοχετευθεί εντός ερμηνευτικού πλαισίου ως κάτι έτερον. Ξαί το μεγάλο, το μόνιμο πρόβλημα της φιλοσοφίας είναι η σχέση της λεκτικής φόρμουλας προς το πραγματικό. Δεν χρειάζεται βέβαια ιδιαίτερη προσπάθεια τροκειμένου να αντιληφθούμε ότι η ίδια δομή αντιληπτικότητας κυοφορείται και μέσα στην ομηρική παρομοίωση. Από την άλλη η έκταση της χρήσης της παραμιακής μορφής στο ομηρικό έργο καθώς και η βαθμιαία εγκατάλειψη της μορφής αυτής στη συνέχεια της ποιητικής δημιουργίας, μπορεί ίσως να ερμηνευθεί από τη θεώρηση της παρομοίωσης ως της ουσιώδους μήτρας του λόγου ή, τουλάχιστον, ότι λόγος και παρομοίωση ανάγονται σε μια κοινή αντιληπτική μήτρα, της στοίας η εκτροπή εντός του ποιητικού σχήματος εξαντλείται μεταλλασσόμενη σε στοιχειακή μήτρα του εν γένει λόγου, σε θεμέλιο της δυνατότητας του λόγου να εξεικονίζει μέσω ομοίωσης το νόημα και την πραγματικότητα. Η σύγχρονη σκέψη όμως αισθάνεται στα νερά της όταν ερμηνεύει τους όρους της ομοιότητας ως όρους αντίθεσης. Έχω υπόψη μου δύο τουλάχιστον απόπειρες. Κατ' αρχές το άρθρο με τίτλο «Αίσθηση και παραιοήση» που δημοσίευσε στην εφημερίδα «το Βήμα» της 30ης Απριλίου 2011 ο καθηγητής κ. Μαρωνίτης. Εκεί δηλώνεται ότι «προτείνεται εδώ ο λειτουργικός ορισμός και προορισμός της παρομείωσης προκειμένου να διακριθούν τα δύο συμπληρωματικά επίπεδα της επικής ποίησης, το πραγματικό από το φανταστικό, το αντικειμενικό από το υποκειμενικό· εντέλει η αίσθηση από την παραιοήση». Οι αντιθετικοί όροι που εδώ διακρίνονται λειτουργικά και μεθοδολογικά είναι ακριβώς οι ίδιοι που μέσω της παραιοήσης συνδέονται ομοιοστατικά. Μέσα από την παρομοίωση ακριβώς το πραγματικό «μοιάζει» στο φανταστικό, το αντικειμενικό στο υποκειμενικό και εντέλει το αισθητό στο παραιοθητικό. Πόσες δυνατότητες, ή ποιες, έχει κάθε ανθρωποκεντρικά προσανατολισμένη μεθοδική και ταξινομητική σκέψη να αναδείξει τις ομοιότητες εις βάρος ομόριζων διαφορών προς τις οποίες αυτονομία τείνει ως εκ της ιδιοσυστατικής οργάνωσης της ανθρώπινης νοημοσύνης; Οι δυνατότητες αυτές είναι εξ ορισμού μηδενικές.

Ε προσέγγιση βέβαια του κ. Μαρωνίτη διαθέτει ρητή ταξινομητική αρχή, τον ανθρωποκεντρισμό. «Αυτή η ανθρωποκέντρωση του δεικτικού μέρους μετασχηματίζεται στο αναφορικό μέρος της παρομοίωσης σε αποκέντρωση καθώς τα ηρωκά υποκειμένα τώρα φασματοποιούνται σε πολλαπλά είδωλα». Αυτό που οφείλουμε να συγκρατήσουμε από την ανάλυση αυτή είναι η αξιακή προτεραιότητα που την διέπει και η οποία λειτουργεί συγχρόνως ως οργανωτική αρχή. Την ίδια ρητή μεθοδολογική αρχή επικαλείται και ο Bruno Snell, στην «Ανακάλυψη του Πνεύματος». Απέναντι στη μεθοδολογία του Μαρωνίτη που εκθέτει την ανθρωποκέντρωση ως το αντίπαλο και αντιθετικό δέος της κοσμικής διασπο-

προμήσαμε να αναδείξουμε τη σημασία της λέξης στην ποίηση γενικότερα.

12. "Als - Structur", Martin Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, § 32 σ.σ. 148 κ.ε.

ράς που αποτυπώνεται στην παροιμιακή δομή, ο Snell προβάλλει τον ανθρωπομορφισμό ως λειτουργική ερμηνευτική αρχή πρώτου επιπέδου μεταθέτοντας τις αντίρροπες τάσεις σε ένα συμπληρωματικό δεύτερο επίπεδο υπολειμματικού χαρακτήρα. «Το γεγονός ότι ο βράχος, ένα άψυχο αντικείμενο, διαφωτίζει μια ανθρώπινη στάση, τη συμπεριφορά ενός έμψυχου όντος, οφείλεται στο ότι αυτό το άψυχο αντικείμενο αντιμετωπίζεται ανθρωπομορφικά».¹³ Το πρόβλημα βέβαια με τις παρομοιώσεις είναι ότι η νοηματική και σημασιολογική ισχύς του λεγόμενου αναφορικού πεδίου είναι εξαιρετικά ισχυρότερη, καθορίζει την ανθρωποκέντρωση του δεικτικού. Ο Snell το ερμηνεύει ως υπολειμματική αντιστροφή: «ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίζει το βράχο ανθρωπομορφικά, γιατί μπορεί συγχρόνως να αντιμετωπίζει τον εαυτό του πετρομορφικά».¹⁴ Πρόκειται προφανώς για λεκτικά τεχνάσματα σε μια προσπάθεια της σύγχρονης διανόησης, ομολογία της προσπάθειας του πρώτου ανθρώπου, του Οδυσσέα, να συγκρατήσει τον βαθμιαία οικοδομούμενο εαυτό του απέναντι στην εξοντωτική δύναμη της κοσμικής διασποράς. Παρά τα φαινόμενα βρισκόμαστε ακόμα μεσοστρατίς του δρόμου για τη διάσωση του εαυτού μας. Είμαστε ακόμα έρμαια στην ίδια εύθραυστη σχεδία.

Πιο συνεπής απόπειρα ερμηνείας της σημασιολογικής κυριαρχίας του αναφορικού πεδίου των παρομοιώσεων, μια κυριαρχία προσβλητική για τον υποτιθέμενο φορέα του νοήματος που έχει εγκαταστήσει τον εαυτό του ως κυρίαρχο του δεικτικού πεδίου δείχνει να είναι η θεωρία των μαγικών καταλοίπων. Έτσι ο B. Snell αναφέρει «ότι πίσω από αυτές τις ομηρικές συγκρίσεις ... κρύβονται πιθανόν μαγικές αντιλήψεις».¹⁵ Ο Schadewaldt από την άλλη αναφέρει ότι «τη διαμόρφωση των ομηρικών εικόνων στις παρομοιώσεις την επηρέασε και η μαγική. Σε μερικές είναι ακόμα αισθητή μια αρχέγονη συμπαθητική σχέση όπου αυτό που παρομοιάζεται και η παρομοίωση είναι πραγματικά ένα»,¹⁶ για να σημειώσει σε υποσημείωση ότι «η αρχική μαγική - συμπαθητική ταυτότητα της παρομοίωσης με το παρομοιαζόμενο είναι ακόμα αισθητή...»¹⁷ Το γεγονός πάντως ότι η σκέψη μας μπορεί να προσανατολιστεί στην αναγνώριση των ετερογενών κοσμικών πεδίων υπό όρους δομικής αντίθεσης, τη στιγμή που η ομηρική κοσμοαντίληψη προσανατολιζόταν στα ίδια ακριβώς πεδία υπό όρους δομικής συνάφειας και ομοιότητας, δείχνει ακριβώς τη συμβατικότητα και τον καθαρά ταξινομητικό χαρακτήρα του λόγου, που οικοδομεί ένα ανθρώπινο σύμπαν πάνω στη σύγχυση και την τρικυμία. Ο λόγος δεν συγκροτεί τον κόσμο, διευθετείται δε σε όρους πολιτικής αντίθεσης ο ένας πόλος της οποίας είναι το εγώ. Το εγώ (μας) τρέφεται από την αντίθεση με τον κόσμο. Η ομηρική λοιπόν αναζήτηση της

13. Bruno Snell, *Η Ανακάλυψη του πνεύματος*, σ. 267

14. Ibid. σ. 268

15. Ibid. σ. 454, σημ. 32

16. Wolfgang Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, τόμος I, σ. 184

17. Ibid. σ. 273, σημ. 37

ομοιότητας δεν είναι λοιπόν τόσο κληρονόμος μιας μαγικής συνθήκης. Κυφορρεί ακρμα το αυγό της κοσμικής αντίθεσης σε περιβάλλον συμπαντικής ομοιότητας. Όπως τελικά μόνο ο Kurt Rietzler επισημαίνει στο άρθρο του «Das homerische Gleichnis und der Anfang der griechischen Philosophie» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Antike* το 1936 –για τη μετάφραση του οποίου χρωστώ ευγνωμοσύνη στη συνάδελφο Γιώτα Βλάχου από τη Σχολική Βιβλιοθήκη του 1ου Λυκείου Ευόμου– στην ομηρική επικράτεια το υποκείμενο δεν έχει ακόμα αποσπαστεί από το αντικείμενο. Αυτή η κατάγωγική κοσμική συνάφεια του αδιάσπαστου ακόμα εγώ και του κόσμου αποτυπώνεται κυφορούμενη εντός της ομηρικής παρομοίωσης.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΟΙ ΝΗΡΗΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΜΗΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Η Νηρηΐς - ίδος, ιωνικός τύπος αντί του Νηρεΐς (από το ρήμα νάω¹ = ρέω), κόρη του **άλιου γέροντος**² Νηρέως, γιου του Πόντου, και της Δωρίδος, κόρης του Ωκεανού, ήταν νύμφη της θάλασσας, σε αντίθεση προς τη Ναϊάδα, νύμφη των πηγών. Στη νεοελληνική γλώσσα διασώθηκαν τόσο το όνομα Νερáιδα (Νερáιδες) όσο και η πίστη του ελληνικού λαού σε όντα γυναικεία, υπερ-άνθρωπα, υδατόβια, εξαιρετικής καλλονής, που γνωρίζουν τα μυστικά του μέλλοντος, απ' όπου μετωνυμικά, Νερáιδα = γυναίκα με μαγευτική ομορφιά.

Απαντώνται, κυρίως στον πληθυντικό αριθμό, Νηρηΐδες, ως υπεράνθρωπες θαλάσσιες θεότητες, προσωποποίηση των απειράριθμων κυμάτων. Ζούσαν στα βάθη της θάλασσας, **άλιαι θεαί**³, ανάμεσα στα ποντοπλάνα και θαλασσόδερτα δελφίνια, σε ασημένια σπηλιά, κοντά στον πατέρα τους, το θαλασσινό γέροντα Νηρέα, τραγουδώντας και χορεύοντας, παίζοντας μουσική και αγαλλόμεναι με το θαλασσινό δαίμονα Τρίτωνα, γιο της αδελφής τους Αμφιτρίτης, προστάτριες των ναυτικών, αλλά και πρόθυμες να συμπαρασταθούν σε άλλους θεούς ή ήρωες ή και απλούς θνητούς· περιχαρείς για την ωραιότητα και την αθανασία τους συνοδεύουν τις άμαξες των ενάλιων θεών.

Προσφιλές θέμα στην ποίηση⁴ και την τέχνη κατέχουν σημαντική θέση στη

- Ο Αναστάσιος Αγγ. Στέφος είναι Πρόεδρος Π.Ε.Φ.

1. **Ἐν δέ κρήνῃ νάει**, ζ 292. Από την ίδια ρίζα παράγονται: **άένναος** – **νάμα** – **Ναϊάς** – **ναρός** – **νῆρος** – **Νηρεὺς**.

2. Σ 141. Πρβλ. *Πινδ.* Πυθ. IX, 94.

3. Σ 37, 49. Πρβλ. *Ευριπ. Ίων*, 1081-1086, *Σοφ. Οιδ. Κολ.* 719, *Πινδ. Πρθ.* XI, 2, *Νεμ.* IV, 65, 7, 36, *Ισθμ.* VI, 6.

4. Ο Αλκαίος, κωμικός ποιητής του 4ου π.Χ. αιώνα, αναφέρει στον *Γαυμύδη* του, στ. 4, δρόμα του ποιητή Αναξανδρίδη (4ο π.Χ. αι.), με τον τίτλο *Νηρηΐδες*. Πρβλ. *Αισχ. Αποσπ.* 71-73. *Νηρεΐδες*.

λαϊκή θρησκεία και λατρεία, ιδιαίτερα στα νησιά και στα παράλια μέρη. Ένας ορφικός ύμνος⁵ εξυμνεί με ωραίους και ανάλαφρους στίχους τις *χοροπαίγμονες* και *ύδροκελεύθους* πεντήκοντα κόρες που κατοικούν στο βυθό, στο τριτώνειο κύμα, καταλήγοντας με την ευχή να στέλνουν στους μύστες πολλή ευτυχία, γιατί αυτές απεκάλυψαν πρώτες τη σεμνή τελετή του πανιέρου Βάκχου και της αγνής Περσεφόνης. Ακόμη, ο Αρριανός⁶ αναφέρει ότι ο Αλέξανδρος διαβαίνοντας τον Ελλήσποντον κάνει σπονδές, με χρυσή φιάλη, στον Ποσειδώνα και τις Νηρηίδες. Στην τέχνη εικονίζονται από παλιά με σχήματα και θέματα ανάλογα με τις εμπνεύσεις και τις αφηγήσεις της επικής, δραματικής και λυρικής ποίησης των Ελλήνων. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την αγγειογραφία⁷ (μελανόμορφη και ερυθρόμορφη του 5ου π.Χ. αι. κ.ε.), όπου εικονίζονται ως νεαρές παρθένες, ενδεδυμένες ποδήρεις χιτώνες, που μεταφέρουν τα όπλα του Αχιλλέα, ανάγλυφες παραστάσεις, με το ίδιο θέμα, αγάλματα ποιηθέντα από τον Σκόπα και τον Τιμόθεο, έφιππες Νηρηίδες από το Ασκληπιείον της Επιδαύρου. Υπέροχος, εξάλλου, είναι ο πλαστικός διάκοσμος του μνημείου των Νηρηίδων, στην Ξάνθο της Λυκίας, αποκείμενος μερικώς στο Βρετανικό Μουσείο. Παράλληλα, η άκρα σεμνότητα των μορφών και των ενδυμάτων μεταβάλλεται, υπό την επίδραση της λυρικής ποίησης, σε παραστάσεις αγγείων, επιτύμβιων μνημείων και σαρκοφάγων, σε διαφορετική εξεικόνιση: όμοιες με Αφροδίτη, παίζουν, ενίοτε γυμνές, με τους Ερωτιδείς.

Στη *Θεογονία*⁸ του Ησιόδου αναφέρονται πενήντα Νηρηίδες, κόρες του άωμου Νηρέα και της καλλίκομης Δωρίδας, κορίτσια θεϊκά αναρίθμητα στον πόντο μέσα τον ατρύγητο, που ξέρουν άσπογες δουλειές να κάνουν. Από τα ονόματα αυτά άλλα προϋπήρχαν του Ησιόδου και σχετίζονται με αρκετές γνωστές θεές, όπως η Θέτις και η Αμφιτρίτη, και άλλες πιθανόν να αντιστοιχούν σε τοπικά λατρεύμενες θεότητες που συνήθως αγνοούμε: πολλά, αναμφίβολα, αποτελούν επινόηση του Ησιόδου ή κάποιου προδρομού. Από τα συγκεκριμένα ονόματα τα περισσότερα εκφράζουν ιδιότητες της θάλασσας, όπως το χρώμα και τη λάμψη της, την ηρεμία ή την τρικυμία, ή τις κινήσεις των κυμάτων: **Γαλήνη**, **Γλαύκη**, **Γλανκονόμη**, **Κυμώ**, **Κυμοθή**, **Κυμοδόκη**, **Κυματολήγη**, **Ίπποθή**, **Ίππονόνη**, **Μενίππη**. Άλλα παραπέμπουν σε σπηλιές ή αμμουδερές ακρογιαλιές: **Άκταινη**, **Νησαίη**, **Ψαμάθη**, **Άλαμήδη**, **Νησώ**, **Σπειώ** (σπέος = σπηλιά), **Εύλιμένη**, **Ήιόνη** (ήϊώννός = ακτή). Άλλα είναι δηλωτικά της φροντίδας για τους ναυτικούς και τα καλά ταξίδια: **Πρωθώ**, **Πρωτώ**, **Ποντοπόρεια**, **Ευδόμπη**, **Φέρουσα**, **Δυναμένη**, **Ευαγόρη**, **Λειαγόρη** (= εμπορικές συναλλαγές), **Σαώ** (= Σώτεια).

5. *Νηρηίδων*, 24. Βλ. Δ.Π. Παπαδίτσα - Ε. Λαδιά, *Ορφικοί Ύμνοι* (κείμενο, μετάφραση, σχόλια), Καρδαμίτσα, Αθήνα, χ.χ.

6. Αρριανού, Αλεξάνδρου Ανάβασις, Α, XI, 6. *Σφάζοντα ταύρον τῷ Ποσειδῶνι καὶ Νηρηΐσι σπένδειν ἐκ χρυσῆς φιάλης ἐς τὸν πόντον.*

7. Βλ. Γλυπτοθήκη του Μονάχου. Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών – Μουσείο Ρώμης κ.ά.

8. Στίχ. 240-264. *Νηρηος δ' ἐγένοντο μεγέριτα τέκνα θεῶων...*

Η ποιήτρια Σαπφώ⁹ παρακαλεί την Αφροδίτη και τις Νηρηίδες να φέρουν τον αδελφό της Χάραξο σώο από το ταξίδι του πίσω στην πατρίδα. Τέλος, πολλές ονομασίες δεν σχετίζονται με τη θάλασσα, αλλά με ιδιότητες Νυμφών, την ομορφιά ή και γενναιοδωρία, όπως: **Δωρίς, Εὐδώρα, Γαλάτεια, Δωτώ, Εὐνίκη, Ἐρατώ, Θαλίη, Ἀγαυή, Εὐάρνη, Μελίτη**, ή δηλώνουν προφητικές ικανότητες, όπως του Νηρέα: **Νημερτής, Αὐτονόη, Θεμιστώ, Προνόη, Πουλυνόη, Εὐκράντη**· στη Δήλο, άλλωστε, υπήρχε κοινό μαντείο των Νηρηίδων και του θαλάσσιου δαίμονα Γλαύκου.

Στο Σ της *Ιλιάδας* αναφέρεται κατάλογος¹⁰ με 33 μόνο ονόματα: οι θείες, Νηρηίδες που συγκεντρώνονται, στα βάθη της θάλασσας, γύρω στη Θέτιδα, η οποία ξεσπάει σε κωκυτό. Είναι η μεγάλη σκηνή των Νηρηίδων την οποία αναλύει διεξοδικά ο Ι.Θ. Κακριδής, στις *Ομηρικές έρευνες*,¹¹ και η οποία βρίσκεται σε αντιστοιχία με το Α 357¹² κ.ε. Όπως και εκεί, έτσι και εδώ η Θέτις ακούει τη φωνή του παιδιού της, έρχεται, συνδιαλέγεται μαζί του και ύστερα πηγαίνει στον Όλυμπο, για να τον βοηθήσει. Τα γεγονότα έχουν ως εξής. Ο Αχιλλεύς ακούει από τον Αντίλοχο, το γιο του ξακουσμένου Νέστορα, την πικρή είδηση του φόνου του Πατρόκλου από τον Έκτορα, που δίνεται επιγραμματικά σε δύο στίχους:

σμερδαλέον δ' ὤμωξεν ἄκουσε δὲ πότνια μήτηρ
ἡμένη ἐν βένθεσσιν ἄλως παρὰ πατρὶ γέροντι. (Στίχ. 35-36).

[Έβγαλε άγριο βογκητό, τον άκουσε η σεβαστή μητέρα του που καθόταν στις θάλασσας τα βάθη, πλάι στο γέροντα πατέρα της].

... κεῖται Πάτροκλος, νέκυος δὲ δὴ ἀμφιμάχονται
γυμνοῦ ἄτᾶρ τὰ γε τεύχε' ἔχει κορυθαίολος Ἔκτωρ. (Στίχ. 20-21).

[Έπεσε ο Πάτροκλος και γύρω του για το νεκρό χτυπιούνται, γυμνό, τι ο κρανοσειστής Έκτορας επήρε τ' άρματά του!].

Ακολουθεί μια σκηνή βουβού πόνου, που σαν μαύρο σύννεφο καλύπτει τον ήρωα. Ο Πηλεΐδης ρίχνει, με τα δυο του χέρια, στάχτη στο κεφάλι του και στο λαμπερό του χιτώνα, και βρόμικη τέφρα τον σκέπασε, ασχημίζοντας το όμορφο πρόσωπό του. Ξαπλωμένος στη σκόνη, μακρύς - φαρδύς, **μέγας μεγαλωστί**, τραβάει τα μαλλιά του και θρηνεί γοερά, ενώ δίπλα του οδύρονται θρηνώντας οι ανώνυμες δμῶές –πρώτος χορός των γυναικών– και ο Αντίλοχος, που του κρατάει τα χέρια, γιατί φοβάται μήπως κόψει ο ίδιος το λαιμό του με το σίδερο. Ο Αχιλλεύς βγάζει τέλος μια φοβερή άναρθρη κραυγή, που φτάνει ως το βυθό της

9. Απόσπ. 25. *Κύπρι και Νηρηίδες, ἀβλάβην μοι τὸν κασίγνητον δότε τυιδ' ἴκεσθαι*. (Στίχ. 1-2).

10. Ο κατάλογος αθετείται από τους ομηριστές. Ο Απολλόδωρος (*Βιβλιοθήκη* Α, 1, 7) μας διασώζει 45 ονόματα, από τα οποία τα 34 συμπίπτουν με τα αντίστοιχα του παρόδευ καταλόγου.

11. Αθήνα 1967. Α. «Η σκηνή των Νηρηίδων στο Σ.» σ.σ. 85-100.

12. Βλ. Όλγα Κομνηνού - Κακριδή, *Σχέδιο και τεχνική της Ιλιάδας*, Αθήνα 1970, όπου «Σ Οπλοποιία», σ.σ. 140-149.

θάλασσας. Τον άκουσε η μητέρα του Θέτις¹³ και αντιθρηγεί. Οι Νηρηΐδες συμμερίζονται τον πόνο της – οι ίδιες που συμμετείχαν και στις χαρές της, στους γάμους της με τον Πηλέα, χορεύοντας κύκλιο χορό.¹⁴ Χύνουν δάκρυα, χτυπούν με τα χέρια τους τα στήθη, θρηνούν όλες, σαν δεύτερος επώνυμος χορός, με κορυφαία την αδελφή τους: **Θέτις δ' ἔξῃρχε γόοιο** (51). Η άμοιρη μάνα, **δυσσαριστοτόκεια**, βγαίνει από τη θάλασσα, αφήνοντας τη σπηλιά του πατέρα της, και την ακολουθούν δακρυσμένες οι **κασίγγητες** Νηρηΐδες. Πηγαίνουν μαζί της στην τρωική ακτή, όπου είναι αγκυροβολημένα τα πλοία των Μυρμιδόνων, για να συμπαρασταθεί στον πόνο του γιου της, **κατὰ δάκρυ χέουσα, ὅξυ κωκύσασα, ὀλοφυρομένη**. Ακολουθεί ο δραματικός διάλογος Θέτιδας και Αχιλλέα, που αποκαλύπτει, σ' ένα τόνο εμπιστευτικό, την περαιτέρω τύχη του ήρωα (**ὠκύμορος**¹⁵, 95), αλλά οι Νηρηΐδες δεν παίρνουν καθόλου μέρος στην όλη διαδικασία, με αποτέλεσμα να ξεχνάμε εντελώς την παρουσία τους¹⁶ όπως και του Αντιλόχου. Και μόνον όταν τελειώνει ο διάλογος μητέρας και γιου, που σφραγίζει τη μοίρα του τελευταίου, η θεά στρέφεται στις θαλασσινές αδελφές της, **άλιησι κασιγγήτησι** (139), για να τις στείλει πίσω στον πατέρα της, ενώ η ίδια ξεκινάει σαν θεά για τον Όλυμπο, για να του φέρει τη θεική πανοπλία– **κλυτὰ τεύχεα παμφανώνοντα**. «Καταδυθείτε τώρα στον ανοιχτό κόρφο της θάλασσας, να δείτε τον ενάλιο γέροντα στο πατρικό παλάτι, τα πάντα να του πείτε· εγώ ψηλά στον Όλυμπο ανεβαίνω, να βρω τον Ήφαιστο, τεχνίτη ασύγκριτο, ανίσως και δεχτεί να δώσει όπλα περιλαμπρα και φημισμένα για το γιο μου». Είπε, κι αυτές βυθίστηκαν ευθύς κάτω απ' της θάλασσας το κύμα, ενόσω η Θέτις, η ωραία θεά, τραβούσε για τον Όλυμπο, να φέρει στον αγαπημένο γιο της πανοπλία περίφημη. (Στίχ. 140-147, μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτη).

Συγκρίνοντας τους δύο καταλόγους διαπιστώνουμε ότι από τα 33 ιλιαδικά ονόματα μόνο τα 17 ανήκουν και στον Ησίοδο, ενώ τα υπόλοιπα, όπως: **Θόη, Άλίκη, Λιμνώρεια, Ίαιρα** (ιαίνω), **Άμφιθή, Δεξαμενή, Άμφινόμη, Καλλιάνειρα, Άψευδής, Καλλιάνασσα, Κλυμένη, Ίάνειρα, Ίάνασσα, Μαΐρα** (οιονεί μαρμαίρουσα), **Ωρείθυια, Άμάθεια**, αποτελούν μάλλον επίνοια του Ομήρου. Δεν αναφέρεται το όνομα της Αμφιτρίτης,¹⁸ συζύγου του Ποσειδώνα, αλληγορία ενδεχομένως του κυμαινομένου μέλανος πόντου, ενώ μνημονεύεται η Ωρείθυια (ὄρος + θύω), *furens in monte*, η εν τω ὄρει τρέχουσα ως μαινάς· το όνομά της απαντά στους αθηναϊκούς μύθους και στον πλατωνικό *Φαῖδρο*,¹⁹ ως

13. Πρβλ. Υ 207, **καλλιπλόκαμος Θέτις ἄλοσύνῃ** (=θαλασσογενής).

14. Βλ. Ευριπ. *Ιφιγένεια η εν Αυλίδι*, στίχ. 1040-1056.

15. Πρβλ. Α 352, **μινυνθάδιος** (=λιγόχρονος). Πρβλ. Jacqueline de Romilly, *Σημερινές προοπτικές για το ομηρικό έπος* (μτφρ. Αναστάσιος Στέφος), Καρδαμύτσα, Αθήνα 1992, σελ. 22 κ.ε.

16. Βλ. Ι.Θ. Κακριδής, *Ομηρικές έρευνες*, ό.π. σελ. 87.

17. Πρβλ. *σὺν ἄθανάτησ' ἄλιησιν*, ω 47 και 55.

18. Πρβλ. μ 60 (κυανῶπις-ιδος), μ 97 (ἄγαστονος), ε 492 (κλυτός).

19. 229 Α-Ε. Η αρπαγή έγινε κοντά στον Ιλισό.

κόρη του Ερεχθέα· η αρπαγή της από τον Βορέα αποτελεί αγαπητό θέμα της απτικής αγγειογραφίας. Ο Όμηρος προφανώς είχε υπόψη του τον ησιόδειο κατάλογο με τα πενήντα ονόματα των Νηρηίδων, όπως δηλώνει και ο στίχος 49, *ἄλλαι θ' αἱ κατὰ βένθος ἄλως Νηρηίδες ἦσαν*· δεν θέλησε, όμως, να τον εξαντλήσει, ίσως για να μην κουράσει τον αναγνώστη.

Ως προς την παραλληλία των σκηνών, ο Ι.Θ. Κακριδής²⁰ αναφέρει ότι ο κωκυτός και ο γόος της Θέτιδας, ανάμεσα στις άλλες Νηρηίδες που στηθοκοπιούνται, θυμίζει εκπληκτικά τη σκηνή των θρήνων²¹ στο Ω, όπου η *λευκώλενος* Ανδρομάχη μοιρολογώντας, (*ἦρχε γόοιο*, 723) θρηνεί τον Έκτορα νεκρό (στίχ. 725-745), ανάμεσα στις άλλες Τρωάδες που αναστενάζουν (*ἐπὶ στενάχοντο*, 746). Βρίσκεται, όμως, σε αντιστοιχία και δεν μας εκπλήσσει καθόλου, με τη σκηνή του Ω 83 κ.ε., όπου η *ἀελλόπους Ἴρις* επισκέπτεται, με εντολή του Διός, τη Θέτιδα, για να μεσολαβήσει στον Αχιλλέα για την απόδοση του νεκρού Έκτορα. Η Θέτις θρηνεί και πάλι στα βάθη της θάλασσας, ανάμεσα στις θαλάσσιες αδελφές της, τη θανάσιμη μοίρα του άψογου γιου της· ο Έκτωρ έχει πια σκοτωθεί και τώρα αμέσως θα ακολουθήσει και του Αχιλλέα ο θάνατος.

Ανάλογη σκηνή με το Σ έχουμε και στην Οδύσσεια, στη δεύτερη ή *μικρή Νέκυια*,²² όπου ο Αγαμέμνων διηγείται στον Αχιλλέα (στίχ. 36-97) λεπτομέρειες άγνωστες στον Πηλείδη, για όσα επακολούθησαν μετά το θάνατό του και συγκεκριμένα:

α. τη σκληρή μάχη γύρω από το σώμα του για να σώσουν και να αποσύρουν το νεκρό Αχιλλέα.

β. το καθολικό πένθος των Ελλήνων μαχητών και τον πάνδημο θρήνο.

γ. την ανάδυση από τη θάλασσα της Θέτιδας και των Νηρηίδων.

δ. την περιληπτική περιγραφή της κηδείας (καύση της σορού – εναπόθεση των λευκών οστών σε χρυσό αμφορέα).

ε. την κατασκευή επιφανούς τύμβου σε προβεβλημένη ακτή του Ελλησπόντου.

στ. την οργάνωση επιτάφιων αγώνων προς τιμήν του με θεϊκά εκθαμβωτικά έπαθλα που αθλοθετεί η μητέρα του.

Συγκλονιστική είναι η σκηνή²³ της άφιξης της μητέρας του Αχιλλέα που αναδύεται από τα βάθη της θάλασσας με τις αθάνατες αδελφές της μέσα σε μια τεράστια, θεσπέσια βοή, προκαλώντας τον τρόμο των Αχαιών. Στην κρίσιμη στιγμή της φυγής, ο συνετός γέρον Νέστωρ αποτρέπει τον πανικό με τα πειστικά του λόγια.

20. Ι.Θ. Κακριδής, ό.π. σελ. 90. Πρβλ. Α 413. Η Θέτις κλαίει καθώς βλέπει το γιο της θλιμμένο.

21. Βλ. Αναστ. Αγ. Στέφος, «Ομήρου Ιλιάς Ω, στίχ. 746-759» στο *Δοκίμια Ελληνική Γραμματεία. Ερμηνευτικές και διδακτικές δοκιμές*. Πορεία, Αθήνα 1993, σ.σ. 20-30.

22. Πρβλ. Κόνιτος ο Σμυρναίος, 3, 582-599.

23. Βλ. Αναστ. Στέφος, «Η μικρή Νέκυια στη ραψωδία ω της Οδύσσειας» *Λόγος και Πράξη*, Αθήνα 1996, σ.σ. 5-15.

«Αργεῖοι, κρατηθεῖτε, μὴ φεύγετε τῶν Ἀχαιῶν βλαστοί. Εἶναι ἡ μάνα τοῦ αὐτῇ που φτάνει, ἀπὸ τῆ θάλασσα ἀνεβαίνει με τὶς θαλασσινὲς μαζί, τὶς θυγατέρες τοῦ Νηρέα, γιὰ νὰ θρηνήσῃ τὸ νεκρὸ τῆς γιοῦ». (Στίχ. 54-56, μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτη).

Αμέσως οἱ Νηρηίδες, **κοῦραι ἁλίοιο γέροντος**, περιβάλλουν τὸ νεκρὸ με ἀφθαρτὰ ἐνδύματα, θρηνώντας, **οἴκτρ' ὀλοφυρόμεναι**, μαζί με τὶς ἐννέα Μούσες, τὸ θάνατο τοῦ ἥρωα, γιὰ δεκαεφτά ἡμέρες νυχθημερόν.

Αναλύοντας τὶς σκηνές τῶν Νηρηίδων, στὴν *Ιλιάδα* καὶ στὴν *Οδύσσεια*, οἱ ὁμηριστὲς διατύπωσαν διάφορες υποθέσεις σχετικὲς με τὶς πηγὲς ἐμπνευσης, ὅπως μεταφορὰ ὁμολογῆς σκηνῆς ἀπὸ τὸ κυκλικὸ ἔπος τῆς *Αἰθιοπίδας*, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται τὸ φόνο τοῦ Ἀχιλλέα, ἢ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἀρχαιότερης προῖλιαδικῆς *Ἀχιλλήϊδος*, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσῃ τὴν οἰκεία σκηνὴ πρῶτος ὁ ποιητὴς τῆς *Ιλιάδας* καὶ δεύτερος ὁ κυκλικὸς ραψωδός.²⁴ Οἱ Θ. Κακριδής,²⁵ ἐκπρόσωπος τῶν νεοαναλυτικῶν ὁμηριστῶν, ἀναφέρεται σὲ μιαν ἀνανέωση τῆς ἐπικῆς ὕλης που ἐποπτεῖ γενικὰ τὴν ἐπικὴ δημιουργία.

Οἱ θεωρίες που ἔχουν διατυπωθεῖ, τεκμηριωμένες μάλιστα με ἐπιστημονικὲς ἐρευνες, εἶναι σεβαστές, δὲν ἀποτελοῦν ὅμως ἀντικείμενο τῆς σημερινῆς εἰσήγησης. Ἐνὰ εἶναι βέβαιο: ὁ Ὅμηρος, με τὴν ἀπαράμιλλη ποιητικὴ του τέχνη, προβάλλει, με βάση τὴν πλούσια μυθικὴ παράδοση, μιὰ ἀπὸ τὶς θαυμασιότερες δημιουργίες του, τὴ μορφή τῆς Θέτιδας, –τὴν ὁποία θὰ πραγματευθεῖ ἡ συνάδελφος Ἀλίκη Γαλιατσάτου–, με τὸ ἦθος τῆς θεάς, ἀλλὰ καὶ πονεμένης μητέρας, γεμάτο ἀξιοπρέπεια καὶ ευγενικὴ ἐπιβολή. **Ἡ πότνια μήτηρ, θεὰ Θέτις ἀργυρόπεζα**,²⁶ κυρίαρχη μορφή στὴν *Ιλιάδα*, πλαισιώνεται σὲς ἐκάστοτε ἐκδηλώσεις συμπαραστάσεως στὸν ἀγαπημένο τῆς γιο, **ὦκύμορον καὶ οἴζυρον τέκος**, ἀπὸ τὶς Νηρηίδες. Ἡ ὁμαδικὴ αὐτὴ θεότητα τῶν Νηρηίδων, **Νηρέος εἰναλίου νύμφαι**,... **περὶ κύμασι βακχεύουσαι**,²⁷... εἶναι φανερό ὅτι εἶχε πλασθεῖ στὸ πρότυπο ἐνός χοροῦ νεανίδων παρόμοιο με αὐτὸ πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν. Πρῶτὴ ἀνάμεσά τους ἦταν ἡ Θέτις, ἡ σεμνὴ θεὰ, ἀντίστοιχη με τὴν Ἀρτεμιν, ἐπικεφαλῆς τοῦ χοροῦ τῶν Νυμφῶν. Στὸ χορὸ αὐτὸ τῶν θεϊκῶν κοριτσιῶν ἐνσωματώθηκαν παλιές θαλασσινές θεότητες, ἀπαρτίζοντας ἐπὶ τὴ θεσπέσια οὐμάδα τῶν Νηρηίδων, που τροφодότησε, με τὴν πλούσια θεματικὴ, τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη διαχρονικά.

24. Βλ. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Επιλεγόμενα στὴν ὁμηρικὴ Οδύσσεια* Κέδρος, Αθήνα 2005, II. σ.σ. 303-307.

25. Ὁπ. σελ. 96. «Ὁ ποιητὴς δὲ μειώνεται με τὸ νὰ πονεῖ ὅτι δέχθηκε ἀπὸ τὸ παλιὲς ἐπικὲς σκηνὴς τὴν παρόρμηση γιὰ νὰ δημιουργήσῃ μερικὲς ἀπὸ τὶς δικές τους».

26. Πρβλ. Ὅμηρ. *Ὑμνος στὸν Ἀπόλλωνα*, 319. *Νηρηὸς θυγάτηρ Θέτις ἀργυρόπεζα*.

27. *Ὀρφικὸς Ὑμνος*, 24, *Νηρηίδων*, ὁ.π. στίχ. 1, 3.

ΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΘΕΟΤΗΤΕΣ: ΑΠΟ ΤΟ ΜΥΘΟ ΣΤΟ ΛΟΓΟ

Ο Ωκεανός και ο Πρωτέας, ο Νηρέας και η Θέτις μεταφέρθηκαν από τον κόσμο των θεών στο φυσικό κόσμο με τη συμβολή των Ιώνων φιλοσόφων; Η μετάβαση από το μύθο στο λόγο έγινε με ανεξήγητα άλματα ή υπήρξε μία αργή και περίπλοκη διαδικασία; Πόσο μπορεί δοξασίες, ανατολικής προέλευσης κυρίως, που αφορούν στη δημιουργία του κόσμου και ήταν διάχυτες στην Ιωνία να επηρεάσαν το Θαλή ή τον Αναξίμανδρο;

Σ' αυτή την εισήγηση λοιπόν θα επιχειρηθεί η παρουσίαση μυθολογικών εννοιών που αποτελούν, κατά τη γνώμη μου, το προοίμιο των πραγματικά ορθολογικών προσπαθειών να εξηγηθεί ο κόσμος, προσπάθεια που άρχισε με τη Σχολή της Μιλήτου. Στο πλαίσιο αυτό θα παρουσιαστούν αρχικά κάποιες αντιλήψεις για τη γένεση και τη δημιουργία του κόσμου –η προσοχή μας θα είναι κυρίως στραμμένη σε ό, τι έχει σχέση με το υγρό στοιχείο– όπως αυτές υπαινικτικά τέθηκαν στον Όμηρο, συστηματοποιήθηκαν από τον Ησίοδο στη *Θεογονία* του και παρουσιάστηκαν από τους ορφικούς και τον ποιητή της χορικής ποίησης Αλκμάννα. Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν οι λογικές εξηγήσεις που πρόβαλαν οι πρώτοι φιλόσοφοι, δίνοντας προτεραιότητα στα υλικά στοιχεία τα οποία εξέλαβαν ως αίτια της δημιουργίας του κόσμου. Τέλος, θα παρουσιαστούν οι απόψεις διακεκριμένων μελετητών, οι οποίοι αναζήτησαν τη σχέση μεταξύ της μυθικής και φιλοσοφικής σκέψης, και θα γίνει κριτική αποτίμηση των απόψεων αυτών και άλλων, που η προβληματική του θέματος παράγει.

Μια απλοϊκή αντίληψη για τον κόσμο, που εντοπίζεται σε κάποια σκόρπια χωρία του Ομήρου, θέλει τον ουρανό πρώτα απ' όλα ως ένα στερεό ημισφαίριο, σαν κούπα.¹ Κάτω από αυτόν βρίσκεται η Γη, που οι ρίζες της χάνονται στον

- Η Ζωή Παπαδημητρίου καθηγήτρια Δ.Ε.

1. Γι' αυτό και τον συνοδεύουν μεταλλικά επίθετα (*χάλκεον ουρανόν, ουρανόν ες πολύχαλκον*

Τάρταρο. Γύρω από τα χείλη της Γης κυλάει ένας αχανής ποταμός, ο Ωκεανός, από τον οποίο πηγάζουν όλα τα νερά, γλυκά και αλμυρά, επίγεια και υπόγεια.

Όμ. Ιλ. Σ 607,

ἐν δὲ τίθει ποταμοῖο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο
ἄντυγα πὰρ πυμάτην σάκεος πύκα ποιητοῖο.

«Χάραξε, τέλος, την αέναη ροή του Ωκεανού,

στεφάνη ακρινή της στέρεης ασπίδας», (μτφρ: Δ. Μαρωνίτης)

Και αλλού, στη μάχη κοντά στο Σκάμανδρο, όπου ο Αχιλλέας σκοτώνει τον Αστεροπαίο, τον εγγονό του Αξίου:

Όμ. Ιλ., Φ 194

τῷ οὐδὲ κρείων Ἀχελῷος ἰσοφαρίζει

οὐδὲ βαθυρρεῖται μέγα σθένος Ὠκεανοῖο,

ἐξ οὗ περ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα

καὶ πᾶσαι κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν

«Ούτε ο πολύ ανώτερος, ο Αχελώος, δεν ισοφαρίζει,

μήτε ο βαθύρροος Ωκεανός, άφθαστη δύναμη,

απ' όπου όλοι οι ποταμοί απορρέουν, όλες οι θάλασσες,

κάθε πηγή, κάθε βαθύ πηγάδι», (μτφρ: Δ. Μαρωνίτης)

Η ιδέα ότι ο Ωκεανός είναι ένα ποτάμι που περιρρέει την κυκλική γη, αν και αναφέρεται μόνο στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα, φαίνεται ότι έβρισκε πλατιά αποδοχή, αφού εντοπίζουμε σχετικά χωρία ακόμη και στον Ηρόδοτο.² Μια τέτοια αντίληψη ωστόσο δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από την παρατήρηση και την εμπειρία, όπως συμβαίνει με τον Ουρανό, ο οποίος φαίνεται ημισφαιρικός και αδιαπέραστος ή με τη γη, η οποία φαίνεται επίπεδη. Για το λόγο αυτό, είναι περισσότερο πιθανό η αντίληψη ότι ο ορίζοντας περιβάλλεται από ένα ποτάμι, πηγή όλων των υδάτων, να γεννήθηκε ανατολικότερα, στην Αίγυπτο ή στη Μεσοποταμία, όπου πράγματι η γη αναδυόταν, όταν τα νερά υποχωρούσαν μετά τις πλημμύρες.³

Περισσότερο αναπάντεχη αλλά σχετική με το θέμα που εξετάζουμε προβάλ-

στις ιλιαδικές ραψωδίες P, 425 και E 504 αντιστοίχως, και σιδήρεον ουρανόν στο ο 329 και ο 565 της Οδύσσειας), επίθετα που δηλώνουν λαμπρότητα όσο και στερεότητα. Βλ. Kirk G.S - Raven J.E. - Schofield M., 1998, σ. 26

2. «Τὸν δὲ Ὠκεανὸν λόγῳ μὲν λέγουσι ἀπὸ ἡλίου ἀνατολέων ἀρξάμενον γῆν περὶ πᾶσαν ῥεῖν, ἔργῳ δὲ οὐκ ἀποδεικνύσι». [IV, 8]. (μετφ. Λένε οι Έλληνες ότι ο Ωκεανός, αρχίζοντας από την ανατολή του ήλιου, κυλάει γύρω απ' ολόκληρη τη γη, αλλά δεν το αποδεικνύουν έμπρακτα αυτό. Στο Μίμνερμο επίσης προϋποτίθεται αυτός ο μύθος, όταν ο ήλιος βγαίνει με το άρμα του και διασχίζει τον Ωκεανό για να φτάσει πάλι στην ανατολή λίγο πριν την αυγή. (Μίμνερμος, απόσπ. 10 Diehl).

3. Τέτοιες ιδέες είναι σχεδόν βέβαιο ότι ενσωματώθηκαν πολύ νωρίς στην ελληνική σκέψη. Ασφαλώς δεν είναι απλή σύμπτωση ότι το Σανσκριτικό «*a-avana*», που σημαίνει «αυτό που περιβάλλει» και το Χιτιτικó-Ακκαδικό «*ugina*», που σημαίνει «κύκλο», συγγενεύει γλωσσολογικά με την ελληνική λέξη «Ωκεανός». Βλ. Π.Π. Παναγιώτου, 1988, σ. 63

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΚΕΝΤΑΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΗΣ
ΣΤΟΥΤΖΕΝ ΑΠΟΣΤΡΟΦΗ

λει στο ιλιαδικό επεισόδιο της Διός απάτης η ιδέα ότι ο Ωκεανός θεωρείται αρχή των θεών και πηγή όλων των πραγμάτων.

Όμ. Ι Ε 200

εἴμι γὰρ ὀψομένη πολυφόρβου πείρατα γαίης

Ὀκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν, ...

Πηγαίνω εγώ στα πέρατα της καρποφόρας γης, θέλω να δω

τον Ωκεανό, γεννήτορα θεών, και την Τηθύ, τη μάνα τους

(μτφρ: Δ. Μαρωνίτης)

Και σ' άλλο στίχο, όταν η Ήρα ζητά από τον Ύπνο να κοιμίσει το Δία:

Όμ. Ιλ. Ε 244

ἄλλον μὲν κεν ἔγωγε θεῶν αἰειγενετάων

ῥεῖα κατευνήσαιμι, καὶ ἄν ποταμοῖο ῥέεθρα

Ὀκεανοῦ, ὃς περ γένεσις πάντεσσι τέτυκται

Άλλον θεό εγώ αθάνατο εύκολα θα τον κοίμιζα, έστω κι αν ήταν

η ροή του Ωκεανού, που υπήρξε η πηγή των πάντων

(μτφρ: Δ. Μαρωνίτης)

Θα μπορούσαμε να αντιπαρέλθουμε αυτά τα χωρία, με την ιδέα ότι δεν υπονοούν τίποτε περισσότερο από το ότι ο Ωκεανός είναι πηγή όλων των υδάτων και ότι η ιδιότητά του ως γεννήτορα των θεών είναι απλώς μία ποιητική προέκταση, αν ο Πλάτων στο Θεαίτητο (152e) και κυρίως ο Αριστοτέλης στα Μετά τὰ φυσικά (Α 3, 983 b 27) δεν προσπαθούσαν να μας πείσουν ότι ο Ωκεανός και η Τηθύς, που ήταν ομομήτρια αδελφή και γυναίκα του, αντιπροσωπεύουν μία πρώιμη κοσμογονική θεωρία.⁴ Υποστηρίζεται όμως από κάποιους ότι υπάρχει και μία παλιότερη αντίληψη για την κοσμογονική σημασία του Ωκεανού, η οποία εντοπίζεται στην πρώιμη ορφική ποίηση, όπου διαπιστώνουμε πως ο Ωκεανός και η Τηθύς είναι το πρώτο ανθρωπομορφικό ζευγάρι και είναι προγενέστεροι από τον Κρόνο και τη Ρέα.⁵ Δε διαθέτουμε όμως άλλα στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι υπήρχε στην Ελλάδα, σε μία όψιμη εποχή, ένα δόγμα που απέδιδε κοσμογονική προτεραιότητα στον Ωκεανό. Τα ομηρικά χωρία, στα οποία φαίνεται να βασίζονται οι μεταγενέστερες υποθέσεις, είναι τα μόνα που μας παρέχουν κάποια ένδειξη για την ύπαρξη μιας τέτοιας κοσμογονικής θεωρίας, η οποία ίσως να μη σημαίνει τίποτε περισσότερο παρά μόνο ότι το νερό είναι πολύ σημαντικό για τη

4. Πλάτων, *Θεαίτητος* 152e: Ὅμηρος, ὃς εἰπὼν «Ὀκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν πάντας εἰρηκεν ἔκγονα ῥοῆς τε καὶ κινήσεως». Επίσης Αριστ., *Μετὰ τὰ φυσικά*, Α3, 983b27: «εἰσὶ δὲ τινες οἱ καὶ τοὺς παμπάλαιους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντας οὕτως οἰοῦνται περὶ τῆς φύσεως ὑπολαβεῖν... Ὀκεανόν τε γὰρ καὶ Τηθύν ἐποίησαν τῆς γενέσεως πατέρας, καὶ τὸν ὄρκον τῶν θεῶν ὕδωρ, τὴν καλουμένην ὑπ' αὐτῶν [τῶν ποιητῶν] Στύγα». Βλ. Kirk G.S-Raven J.E-Schofield M., 1993 σ. 32

5. Πλάτων, *Κρατύλος* 402b: «...ὥσπερ αὐτὸς Ὅμηρος Ὀκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα Τηθύν οἶμαι δὲ καὶ Ἡσίοδος. Λέγει δὲ πού καὶ Ὀρφεύς ὅτι: Ὀκεανὸς πρώτος καλλίρροος ἦρξε γάμοιο, ὃς ῥα κασιγνήτην ὁμομήτορα Τηθύν ὅπιεν.

ζωή. Αυτό βέβαια είναι αρκετά παράξενο, αν αναλογιστούμε ότι απέχουμε ακόμη αρκετά από κάθε ορθολογική εξήγηση. Περισσότερο πιθανό φαίνεται ότι η ιδέα πως ο Ωκεανός περιρρέει τη γη προέρχεται από ανατολικές δοξασιές, όπως ήδη έχουμε πει.⁶

Συνειδητά αντίθετος στην ομηρική ποίηση και με έντονη την επιθυμία να «διαλαλήσει την αλήθεια»,⁷ ο Ησίοδος αντιπροσωπεύει μία νέα προσπάθεια να συστηματοποιηθούν οι αρχαίοι μύθοι. Αν και πρόθεσή του είναι να θέσει σε τάξη το πανάρχαιο μυθικό υλικό ώστε να καταδειχθούν οι έσχατες πηγές της εξουσίας του Δία, μέσα στη *Θεογονία* του (πιθανόν αρχές του 7ου αι. π.Χ) εντοπίζονται σπέρματα μιας κοσμολογικής θεωρίας, όπου όμως δυνάμεις, όπως το χάος, ο αιθέρας, ο έρωτας, προβάλλουν και πάλι ως παραστάσεις. Στο ίδιο έργο ο Ωκεανός, η Τηθύς και ο Πόντος είναι πρωτόγονες δυνάμεις, η δημιουργία των οποίων οδηγεί βαθμιαία στη γέννηση ανθρωπομορφικών μυθικών προσώπων και οι οποίες δυνάμεις ενδιαφέρουν τον Ησίοδο στο βαθμό μόνο που σχετίζονται με το μεγαλείο του Δία.⁸

Ἦτοι μὲν πρῶτιστα Χάος γένετ' αὐτὰρ ἔπειτα

Γαῖ' ἐρϋστερνος, στ. 116-7

[Πρώτα έγινε το Χάος, μετά η Γη η ευρύτερη,]

.....
Γαῖα δὲ τοι πρῶτον μὲν ἐγείνατο ἴσον ἑωυτῇ

Οὐρανὸν ἄστερόενθ' στ. 126-7

[Γέννησε η Γη πρώτον, όμοιο και ίσο της,
τον έναστρο Ουρανό.]

.....
ἦ δὲ καὶ ἀτρύγετον πέλαγος τέκεν, οἷδματι θυῖον,

Πόντον, ἄτερ φιλότητος ἐφιμέρου αὐτὰρ ἔπειτα

Οὐρανῷ εὐνηθεῖσα τέκ' Ὀκεανὸν βαθυδίνην

Κοῖον τε Κρεῖον θ' Ὑπερίονά τ' Ἰαπετόν τε

Θεῖαν τε Ρεῖαν τε Θέμιν τε Μνημοσύνην τε

Φοῖβην τε χρυσοστέφανον Τηθύν τ' ἔρατεινὴν στ. 131-6

[Γέννησε ακόμη, ατρύγητο κι από το κύμα φουσκωμένο πέλαγος,
τον Πόντο – ανέραστη, δίχως να ζευγαρώσει.

Ὑστερα την κοιμήθηκε ο Ουρανός, κι έτσι γεννήθηκαν

ο βαθυστροφίλος Ωκεανός,

ο Κοίος, ο Κρεῖων, Ιαπετός και Υπερίων,

η Θεία, η Ρεῖα, Θέμις και Μνημοσύνη,

η Φοῖβη χρυσοστέφανη κι η ερασμία Τηθύς.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

6. Kirk G.S.-Raven J.E.-Schofield M., 1998, σ. 34

7. Θεογ. 27 κ.εξ.

8. Kirk G.S.-Raven J.E.-Schofield M., 1998, σ. 49

Από όλους έσχατος γεννήθηκε ο δολοπλόκος Κρόνος,
 ο πιο δεινός από τους γιους...
 Τη Ρέα ο Κρόνος την κοιμήθηκε κι αυτή του γέννησε τέκνα λαμπρά...
 και τελευταίο το Δία, στοχαστικό πατέρα ανθρώπων και θεών...]⁹
 (μτφ. Δ. Μαρωνίτης)

Οι περισσότεροι μελετητές δέχονται ότι ο Ησιόδος, προκειμένου να συντάξει τη *Θεογονία* του, εκμεταλλεύτηκε παλιότερες τοπικές παραδόσεις, την προγενέστερη ομηρική θεολογία και θεογονία αλλά και την παράδοση της Ανατολής. Δικό του κατόρθωμα πάντως είναι η συγκρότηση ενός κοσμογονικού και θεογονικού συστήματος σε ποιητικό λόγο με στοιχεία που ήταν διάσπαρτα σε Ανατολή και Δύση. Κάποιοι ωστόσο τοποθετούν τον Ησιόδο στο μεταίχμιο της μυθικής σκέψης και του φιλοσοφικού στοχασμού και δε διστάζουν να κάνουν λόγο για μυθικό ορθολογισμό.¹⁰ Η θεωρητική όμως διανόηση του Ησιόδου ακολουθεί ακόμη τον καθιερωμένο παραστατικό τρόπο, όπου κυριαρχεί η προσωπική τεκνογονία, και πουθενά δε διαφαίνεται διάθεση να έρθει σε σύγκρουση με τις λαϊκές δοξασίες και αντιλήψεις.¹¹

Στους αιώνες που ακολουθούν γίνεται στην Ελλάδα μία ζύμωση, εξαιρετικής σπουδαιότητας τόσο για τη θρησκεία όσο και για τη φιλοσοφία. Κάνει την εμφάνισή της δεμένη με το όνομα του Ορφέα μία μυστηριακή θρησκεία, στη διδασκαλία της οποίας αναγνωρίζουμε μία κοσμολογική θεωρία. Ανάμεσα στις περιγραφές στις κοσμογονίας, που αποδίδονται σε ορφικούς και έχουν σχέση με το θέμα που εξετάζουμε, είναι αυτές που παραδίδονται από το νεοπλατωνιστή Δαμάσκιο. Σε μία από αυτές στην αρχή του κόσμου υπήρχε το νερό και η ύλη, μέσα από την οποία σταθεροποιήθηκε η γη. Αν και σε μια τέτοια εκδοχή μπορεί να αναγνωρίσει κανείς στοιχεία στις προσωκρατικές σκέψης, οι μελετητές επιμένουν ότι ανάμεσα στις ορφικές δοξασίες και την προσωκρατική φιλοσοφία υπάρχει πολύ μικρή σχέση.¹²

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για το θέμα που πραγματευόμαστε παρουσιάζει ένα άσμα του σπαρτιάτη λυρικού ποιητή Αλκμάννα (600 π.Χ. περίπου), το οποίο περιέχει ένα είδος θεογονικής κοσμογονίας. Στην πρωταρχή του κόσμου ο Αλκμάν τοποθετούσε μία άλλη θαλάσσια θεότητα, τη Θέτιδα, η οποία σχετίζεται με τον Πόρο, το *Τέκνωρ* και το *Σκότος*. Το κοσμογονικό σύστημα του Αλκμάν συνοψίζεται (M.L. West) ως εξής: στην αρχή υπήρχε μία αδιαμόρφωτη ύλη [*«τὴν ὕλην πάντων τεταραγμένην και ἀπόητον»*]. Τότε εμφανίζεται η Θέτις, της οποίας η δράση έχει χαρακτήρα δημιουργίας, και μαζί της ο Πόρος, που γνωρίζει τον

9. Δ. Μαρωνίτης, 1995, σ. 17, 24

10. Δ. Μαρωνίτης, 1995, σ. 68

11. Τσέλλερ-Νέσλε, 2004, σ. 14

12. Δαμάσκιος, *Περὶ πρώτων ἀρχῶν* 123 bis (DK 1B 13): «ἢ δὲ κατὰ τὸν Τερράνημον φερόμενη και Ἑλλάνικον, εἶπερ μὴ και ὁ αὐτὸς ἐστὶ, οὕτως ἔχει ὕδωρ ἦν, φησὶν, ἐξ ἀρχῆς και ὕλη, ἐξ ἧς ἐπάγη ἡ γῆ...». Βλ. επίσης Kirk G.S.-Raven J.E.-Schofield M., 1998, σ. 40, 48

τρόπο, και το Τέκμωρ, που γνωρίζει το σκοπό. Χάρη στον Πόρο και το Τέκμωρ το φως της ημέρας και των άστρων διαδέχεται τη Νύχτα και το απόλυτο σκοτάδι.¹³

Πώς μπορεί παρά ταύτα να εξηγηθεί ο ρόλος που αποδίδεται στη Θέτιδα, τη μητέρα του Αχιλλέα, τη στιγμή της γένεσης του κόσμου; Πώς μπορεί να αιτιολογηθεί το γεγονός ότι η Θέτις, μία ελάσσων θεά –αν και υπήρχε στη Σπάρτη ναός προς τιμή της– εμφανίζεται ως μεγάλη αρχέγονη θεότητα; Σπουδαίοι μελετητές (Bowra και ο Lloyd-Jones) υποστηρίζουν ότι η Θέτις συμμετέχει στην κοσμογονία του Αλκμάνα όχι επειδή είναι θαλάσσια θεότητα, την οποία ο Πηλέας κατέκτησε, παρ' όλες τις μεταμορφώσεις της, δένοντάς την μέσα στην μέγκενη των χειρών του, αλλά επειδή το όνομά της –εκ του τίθημι (Θέτις -θέσις)– δηλώνει αυτή που οργανώνει, τακτοποιεί την αδιαμόρφωτη ύλη. Προς αυτή την ερμηνεία συνηγορεί ένα σχόλιο στο ποίημα «Αλεξάνδρα» του Λυκόφροντα, όπου η Θέτις ονομάζεται *αιτία ευθεσίας*. Ο σχολιαστής του Λυκόφροντα θεωρεί ότι η Θέτις, που είναι η ίδια η θάλασσα, είναι και *αιτία ευθεσίας*, επειδή κατά την πρωταρχή του κόσμου το υγρό στοιχείο συγκεντρώθηκε και συμπυκνώθηκε, έτσι ώστε να φανεί η ξηρά και να δημιουργηθεί η ευκοσμία του σύμπαντος. Όπως κι αν είναι, το σχετικό με το όνομα της Θέτιδας λογοπαίγνιο τεκμηριώνεται, αν δεχτούμε ότι στα πλαίσια μιας κοσμογονίας η θάλασσα, προσωποποιημένη από τη Νηρηίδα, αποτελεί αρχέγονο στοιχείο.¹⁴ Πάντως, αν θέλουμε να δούμε τη Θέτιδα ως *αιτία ευθεσίας*, μπορούμε να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας και το στίχο 399 της Α ιλιάδικης ραψωδίας, στον οποίο η Θέτις βοηθά το Δία «να γλυτώσει από περίσσια πάθη, τότε που θέλαν οι άλλοι του Όλυμπου θεοί να τότε δέσουν».

Ομ. Ιλ. Α 399,

«οἷη ἐν ἄθανάτοισιν ἀεικέα λοιγὸν ἀμύναι,
ὁππότε μιν ξυνδησαι Ὀλύμπιοι ἤθελον ἄλλοι»

Ποιος είναι όμως το στοιχείο που καθιστά τις θαλάσσιες θεότητες κατάλληλες να διαδραματίσουν κοσμογονικό ρόλο στις πρωταρχές του κόσμου¹⁵ και πως αυτό αξιοποιείται από τους προσωκρατικούς στοχαστές; Ασφαλώς και κυρίως η ικανότητά τους να μεταμορφώνονται. Περιείχαν εκ των προτέρων, θα λέγαμε, όλες εκείνες τις μορφές που θα μπορούσαν να εμφανιστούν κατά την πορεία του

13. Vernant - Detienne, σ. 165

14. Vernant - Detienne, σ. 167

15. Στον Όμηρο, η Θέτις συνδέεται με μια άλλη Νηρηίδα, την Ευρυνόμη, η οποία ξεχωρίζει από το χορό των ανώνυμων Νηρηίδων, που θρηνούν μαζί με την αδελφή τους τη Θέτιδα το θάνατο του Πατρόκλου. Η Ευρυνόμη όμως –πολυπεριπλανώμενη σημαίνει το όνομα της– έπαιξε ρόλο αρχέγονης θεότητας στη Θεογονία (Επτάμυχος ή Θεοκρασία) του Φερεκύδη από τη Σύρο (6ος αι. π.Χ.), όπου μαζί με το σύζυγό της Οφίωνεα ή Οφίονα, ένα γέρο της θάλασσας, βασίλευσαν στον κόσμο, μέχρι που ο Κρόνος και η Ρέα εκθρόνισαν αυτά τα αρχαία θαλάσσια ζεύγος, γκρεμίζοντάς το από τον ουρανό στα βάθη της θάλασσας. Βλ. Kirk G.S - Raven J.E. - Schofield M., 1998, σ. 65, 78 και J.P. Vernant - M. Detienne, σ. 168. Τον ίδιο ρόλο διαδραματίζει και σε έναν πελασγικό μύθο της δημιουργίας. Βλ. Ρ. Γκρέιβς, 1998, σ. 3, 4, 8.

γίνεσθαι. Κατά τον ίδιο τρόπο, οι ορφικοί Ύμνοι απευθύνονται στο Νηρέα ως την *ἀρχήν πάντων*. Ονομάζουν επίσης τον Πρωτέα *πρωτογενή*, αυτόν δηλαδή ο οποίος φανέρωσε τις κάθε είδους μορφές (*πάσης φύσεως ἀρχάς ὃς ἔφηνεν*), δίνοντας στην ιερή ύλη όλες τις μορφές (*ὑλὴν ἀλλάσων ἱερὴν ιδέαις πολυμόρφαις*).¹⁶ Τόσο το όνομα του Πρωτέα, που σημαίνει τον πρωτογέννητο, όσο και η παροιμιώδης ικανότητά του να παίρνει όποια μορφή ήθελε, αφήνουν να διαφανεί κάποια πανάρχαια κοσμογονική αντίληψη, σημειώνει ο Ε. Ρούσσο, σύμφωνα με την οποία υπάρχει μία «πρώτη» μορφή που συμμετέχει στη γενετική διαδικασία του κόσμου. Μία πρώτη μορφή ύλης, που δικές της μεταμορφώσεις αποτελούν όλες τις άλλες μορφές του κόσμου. Η αυθεντικότητα αυτής της αντίληψης στηρίζεται σε μία πολύ πρώιμη εμπειρική διαπίστωση της γεννητικής δύναμης του νερού, την οποία αξιοποίησαν στη συνέχεια οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι.¹⁷

Οι ιδέες που παρουσιάστηκαν ως εδώ και θέλουν τις θαλάσσιες θεότητες να έχουν θεμελιακή σημασία στον κοσμογονικό μύθο είναι μία προσπάθεια του προεπιστημονικού ανθρώπου να εξηγήσει τον κόσμο. Όσο κι αν προδίδουν κάποια σκιρτήματα επιστημονικού ενδιαφέροντος, είναι ωστόσο ακόμη στενά συνδεδεμένες με τον κόσμο των θεών και των μύθων. Ο τρόπος αυτός σκέψης, έστω κι αν εμφανίζει κάποια στοιχεία ορθολογισμού, αλλάζει στην Ιωνία στις αρχές του 6ου αι., όπου υιοθετείται μία κοσμοαντίληψη περισσότερο ορθολογική και λιγότερο συμβολική και ανθρωπομορφική. Για την προέλευση του κόσμου, τη σύσταση, τη διάταξή του, τα μετεωρολογικά φαινόμενα, οι Ίωνες φιλόσοφοι προτείνουν εξηγήσεις απαλλαγμένες από την εικονοπλασία των παλιών θεογονιών και κοσμογονιών.

Ο Θαλής ήταν ο πρώτος από τους τρεις Μιλήσιους, που παραμέρισε τις μυθολογικές κοσμογονικές και κοσμολογικές πίστεις, που ήθελαν τον κόσμο να αναδύεται από το χάος με τη δράση των θεών και διαφοροποιήθηκε από αυτούς που «θεωρούσαν πηγές γενέσεως τον Ωκεανό και την Τηθύ...». Η αρχή του κόσμου, για το Θαλή, δεν είναι υπερβατική, αλλά λογική και καταληπτή και βρίσκεται σε ένα αισθητό στοιχείο από το οποίο προέρχονται τα πάντα και το οποίο μένει άφθαρτο παρά τις μεταβολές που υφίσταται.¹⁸ Το στοιχείο αυτό, η δημιουργική ουσία του σύμπαντος, η αρχή των όντων, είναι το νερό, το οποίο είναι

16. J.P.Vernant - M.Detienne, σ. 169

17. Τον Πρωτέα τον αποκαλούσαν οι ναυτικοί «Γέροντα», όπως το Νηρέα και τον Τρίτωνα. Οι παραδόσεις ότι ο Πρωτέας ήταν γιος του Δία ή του Ποσειδώνα, δεν ανήκουν στον αρχικό μύθο του Πρωτέα, αλλά δηλώνουν τις προσπάθειες των μεταγενέστερων να τον συνδέσουν με την επίσημη θρησκεία. Κακριδής 1986, σ. 246.

18. Επειδή οι Μιλήσιοι θεωρούσαν την πρώτη αρχή των όντων –νερό, αέρας, απείρο–θεϊκή, την αντιμετώπιζαν ως κάτι ζωντανό. Θεωρούσαν, για το λόγο αυτό, και όλο τον κόσμο ως κάτι ζωντανό. Η εν λόγω θεώρηση του κόσμου αποδίδεται με τον αναχρονιστικό όρο «υλοζωισμός». Είναι ένας περιγραφικός όρος που καταδεικνύει το κύριο γνώρισμα της μιλήσιας φυσικής, την εγγενή αρχή της μεταβολής. Βλ. Κ.Αλγρα, 2007, σ. 102, 103

στοιχείο μοναδικό, κοινό σε όλα τα πράγματα. Είναι ένα πράγμα και συγχρόνως είναι τα πράγματα που υπάρχουν. Είναι στοιχείο με θείες ιδιότητες, αενάως μεταβλητό και κατάλληλο να δημιουργηθούν όλα τα πράγματα και να εξηγηθούν όλα τα φυσικά φαινόμενα.¹⁹

Για να εξακριβώσουμε τα παραπάνω, πρέπει να στηριχτούμε αποκλειστικά στον Αριστοτέλη –με την επιφύλαξη ότι ερμηνεύει τους προσωκρατικούς με βάση προσωπικές ή ευρύτερα διαμορφωμένες απόψεις–, ο οποίος θεωρεί το Θαλή τον πρώτο από αυτούς που πίστευαν ότι κάποιο υλικό στοιχείο είναι η αρχή των πάντων,²⁰ «*οδηγημένος ίσως σ' αυτή την υπόθεση από την παρατήρηση ότι η τροφή όλων των όντων είναι υγρή και το ίδιο το ζεστό δημιουργείται και συντηρείται από το νερό... και ότι τα σπέρματα όλων των όντων είναι από τη φύση τους υγρά...*» (Αριστ. Μετά τα Φυσικά Α3,983β 6), [Θαλής μὲν ὁ τῆς τοιαύτης ἀρχηγὸς φιλοσοφίας ὕδωρ εἶναι φησιν ἀρχὴν τῶν ὄντων (διὸ καὶ τὴν γῆν ἐφ' ὕδατος ἀπεφάνετο εἶναι), λαβὼν ἴσως τὴν ὑπόληψιν ταύτην ἐκ τοῦ πάντων ὄραν τὴν τροφήν ὑγρὰν οὖσαν καὶ αὐτὸ τὸ θερμὸν ἐκ τούτου γιγνόμενον καὶ τούτῳ ζῶν (τὸ δ' ἐξ οὗ γίγνεται, τοῦτ' ἐστὶν ἀρχὴ πάντων), διὰ τε δὴ τούτου τὴν ὑπόληψιν λαβὼν ταύτην καὶ διὰ τὸ πάντων τὰ σπέρματα τὴν φύσιν ὑγρὰν ἔχειν τὸ δ' ὕδωρ ἀρχὴ τῆς φύσεως ἐστὶ τοῖς ὕδροις.]

Η πεποίθηση πως το νερό βρίσκεται στην αφετηρία της ζωής και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της ζωής, μπορεί πράγματι να προέκυψε από εμπειρικές παρατηρήσεις, όπως μας βεβαιώνει ο Αριστοτέλης. Άλλωστε, όπως λέει ο Burnet, το νερό είναι το στοιχείο που παίρνει τις πιο ποικίλες μορφές και μας είναι οικείο σε στερεά κατάσταση, σε υγρή κατάσταση και σε κατάσταση ατμού. Έτσι και ο Θαλής μπορεί πολύ καλά να φαντάστηκε πως βλέπει να ξετυλίγεται μπροστά στα μάτια του η πορεία του κόσμου, ξεκινώντας από το νερό για να επανέλθει στο νερό.²¹ Με το να υποστηρίξει ο Θαλής, συνεχίζει κατηγορηματικά ο Burnet, ότι το νερό είναι η αφετηρία της δημιουργίας και με το να προβάλλει ένα ορατό στοιχείο του φυσικού κόσμου, απομακρύνθηκε από τους θεολογικούς μύθους της δημιουργίας και «άφησε το δημιουργό έξω από τον κόσμο», όπως λέει πολύ χαρακτηριστικά ο Bernal.²² Έχουμε άλλωστε λόγους να πιστεύουμε ότι η πεποίθηση της πρωταρχικής σημασίας του νερού προφανώς ενισχύθηκε από την επαφή του σοφού Θαλή με τους λαούς της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας,

19. Αυτές οι ερμηνείες δόθηκαν από πολλούς μελετητές, όπως τον K.Joel, J.Barnes. Βλ. Π.Π.Παναγιώτου, 1988, σ. 58

20. Η λέξη *αρχή* άλλωστε (αριστοτελικός όρος, ο οποίος αναδρομικά προβάλλεται και σε παλιότερους φιλοσόφους) σημαίνει όχι αυτό που προηγείται χρονικά, αλλά αυτό που κυριαρχεί, που καθορίζει. Βλ. Β.Κάλας -Γ.Ζωγραφίδης, 2008, σ. 30. Ο Σταγίριτης, με τη λέξη «αρχή» εννοούσε το πρωταρχικό συστατικό στοιχείο των πραγμάτων, αλλά και αυτό που αποτελεί τον άκρο του πράγματος δεν είναι μόνο αυτό από το οποίο έχει προκύψει κάτι αλλά και αυτό που απομένει επίσης κατά τη διαδικασία της μεταβολής του. Βλ. K.Algra, 2007, σ. 99

21. J. Burnet, σ. 46

22. Π.Π. Παναγιώτου, 1988 σ. 67

οι οποίοι όφειλαν την ευμάρειά τους στους ποταμούς, Νείλο, Τίγρη και Ευφράτη. Η εξάρτηση αυτών των πολιτισμών από το νερό αποτυπώνεται και στους κοσμολογικούς τους μύθους, τους οποίους προφανώς γνώριζε ο Θαλής.²³

Από τα παραπάνω ανακύπτει λογικά το συμπέρασμα πως ο Θαλής προσπάθησε να απαντήσει στο πρόβλημα της αρχής του κόσμου κατά τον τρόπο όχι μυθολογικό αλλά βασιζόμενος στην παρατήρηση και την εμπειρία. Πώς όμως μπορεί να εξηγηθεί λογικά η τολμηρή του σύλληψη ότι «η Γη ισορροπεί, επιπλέοντας πάνω στο νερό, όπως το ξύλο ή κάτι παρόμοιο...», [Αριστ., *Περί ούρανοῦ*, B13, 294a 28: *οἱ δὲ ἐφ' ὕδατος κείσθαι (φασὶ τὴν γῆν). Τοῦτον γὰρ ἀρχαιότατον παρεilhάφμεν τὸν λόγον, ὃν φασιν εἰπεῖν Θαλῆν τὸν Μιλήσιον, ὡς διὰ τὸ πλωτὴν εἶναι μένουσαν ὥσπερ ξύλον ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον...*]; Η αντίληψη αυτή φαίνεται ότι έχει ανατολικές ρίζες, αφού στην Αίγυπτο θεωρούσαν ότι η γη είναι ένας επίπεδος δίσκος που στηρίζεται στο νερό και ότι το νερό γεμίζει επίσης τον ουρανό. Στο βαβυλωνιακό έπος ο Αψού, που αντιπροσωπεύει τα αρχέγονα νερά, είναι ο θεός των υπόγειων νερών, ενώ στους Ψαλμούς διαβάζουμε για τον Ιεχωβά, *τῷ στερεώσαντι τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων* (136, 6), *ὅτι αὐτός ἐπὶ θαλάσσιων ἐθεμελίωσεν αὐτὴν καὶ ἐπὶ ποταμῶν ἡτοίμασεν αὐτὴν* (24,2). Απέναντι σε μια πληθώρα ανατολικού υλικού που πιστοποιεί την αντίληψη ότι κάτω από τη γη υπάρχουν νερά, δεν υπάρχει αντίστοιχο ελληνικό υλικό, εκτός από τα χωρία του Ομήρου που θέλουν όμως τον Ωκεανό να περιβάλλει τη γη και να αποτελεί το γεννητόρα πάντων. Σύμφωνα με τους Kirk και Raven, είναι περισσότερο πιθανό η ιδέα του Θαλή ότι η γη επιπλέει στο νερό να βασίστηκε στην άμεση επαφή του με τη μυθολογική κοσμολογία της Εγγύς Ανατολής, αφού, ως γνωστόν, ο μίλησιος στοχαστής είχε δεσμούς με τη Βαβυλωνία και κυρίως με την Αίγυπτο.²⁴ Όσον αφορά στην αντίρρηση του Αριστοτέλη ότι ο Θαλής δεν έλυσε κάποιο πρόβλημα, επειδή δεν μπόρεσε να βρει κάτι για να στηρίξει το νερό που στηρίζει τη γη, υπάρχει περίπτωση ο Θαλής να δεχόταν τη λαϊκή αντίληψη, που εντοπίζουμε στον Όμηρο, ότι η γη απλώνεται προς τα κάτω, τόσο που οι ρίζες της χάνονται στα Τάρταρα. Πιο πιθανό όμως είναι, σύμφωνα με τους μελετητές, ο Θαλής να επηρεάστηκε από ανατολικές δοξασίες, οι οποίες θέλουν τη γη να υψώνεται καταμεσής στα αρχέγονα νερά παρά ότι έφτασε σ' αυτή την εξήγηση με την εμπειρία μόνο και την παρατήρηση.

Αν και οι ιδέες αυτές φαίνεται ότι είναι ως ένα βαθμό επηρεασμένες από μυθολογικά αρχέτυπα, ο Θαλής εγκατέλειψε τις μυθολογικές διατυπώσεις, δικαιολογώντας έτσι τον ισχυρισμό ότι υπήρξε ο πρώτος φιλόσοφος. Οι προσπάθειες όμως των Μιλησίων να προσδιορίσουν την ενιαία αρχή του κόσμου οδήγησαν με τον Αναξίμανδρο στην κατασκευή μιας μεταφυσικής ερμηνευτικής θεωρίας, πέρα από το χώρο της εμπειρίας. Ο Αναξίμανδρος έκανε την υπέρβαση να στρέψει την επιστήμη από την έρευνα των δεδομένων προς άλλες εννοιολογικές θεωρη-

23. Β.Κάλφας -Γ.Ζωγράφιδης, 2008, σ. 28

24. Kirk G.S -Raven J.E. -Schofield M., 1998, σ. 104

σεις, απομακρύνοντας οριστικά τη σκέψη από κάθε μυθολογικό αρχέτυπο. Γι' αυτό δεν προσδιόρισε την πρωταρχική δημιουργική ουσία του σύμπαντος σαν κάποιο υλικό στοιχείο, όπως το νερό ή τον αέρα, που στο μύθο αποδίδονται με τη μορφή θεών, αλλά την έκανε αφηρημένη έννοια και την ονόμασε *άπειρον*. «*Ἀναξίμανδρος φησὶ τῶν ὄντων ἀρχὴν εἶναι τὸ ἄπειρον, ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι τοὺς οὐρανοὺς καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους. ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεὼν*». (Σιμπλίκιος, *εἰς Φυσ. 24, 17*) Ἰσως η ἰδέα του *άπειρου* του Αναξίμανδρου να προήλθε από την ιδέα του Χάους της μυθολογικής κοσμογονίας, δεν έχει όμως τα διακριτικά χαρακτηριστικά των υπαρχόντων στοιχείων, όπως συνέβη στο Θαλή και τον Αναξίμενη. Το άπειρο του Αναξίμανδρου είναι ένα άμορφο μείγμα, μέσα στο οποίο συνυπάρχουν όλες οι μελλοντικές μορφές, είναι δηλαδή μία δυναμική οντότητα, απροσδιόριστη μορφολογικά, άπειρη, υπάρχουσα ανέκαθεν, αιώνια και αιωνίως κινούμενη.²⁵

Στο πρώτο στάδιο της κοσμογονίας ένα σπέρμα, «το γόνιμον» διαχωρίζεται από το *άπειρον*. Από αυτό προέκυψαν το *θερμό* και το *ψυχρό*, τα οποία περιέχονταν στο *άπειρον*. Στο δεύτερο στάδιο το θερμό (με τη μορφή φλόγας) και το ψυχρό (με τη μορφή υγρασίας) διαχωρίζονται, και η φλόγα αναπτύσσεται σαν πύρινος φλοιός γύρω από το υγρό κέντρο, το οποίο σταδιακά στεγνώνει και γίνεται γη. Στο τρίτο στάδιο η κατασκευή εκρήγνυται, τμήματα του πύρινου φλοιού εκσφενδονίζονται και σχηματίζουν πύρινους δακτυλίους γύρω από το κέντρο, το οποίο αποτελείται από γη και ομίχλη. Λίγη ομίχλη περιβάλλει στη συνέχεια αυτούς τους πύρινους δακτυλίους, αφήνοντας μικρές οπές, μέσα από τις οποίες λάμπει η φωτιά. Αυτή η φωτιά είναι ό,τι αντιλαμβανόμαστε ως ουράνια σώματα. Η δομή του κόσμου, κατά τον Αναξίμανδρο, βασίζεται στα τέσσερα στοιχεία: γη, νερό, αέρας, τα οποία είναι οι εκφάνσεις του *ψυχρού* και φωτιά, ως έκφανση του *θερμού*. Οι βασικοί αυτοί εξηγητικοί παράγοντες της δημιουργίας του κόσμου δεν είναι πια ανθρωπομορφικοί, δεν είναι θεοί. Η προσέγγιση είναι καθαρά φυσιοκρατική, αφού η γένεση του κόσμου εξηγείται με βάση τα αναγνωρίσιμα στοιχεία της φύσης.²⁶

Στην περιγραφή της γένεσης του κόσμου από τον Αναξίμανδρο δεσπόζει η εικόνα της φωτιάς που περιβάλλει τον υγρό πυρήνα ως ένα είδος φλοιού. Η ίδια εικόνα κυριαρχεί στην περιγραφή της γένεσης των έμβιων όντων, τα οποία αρχικά περικλείονται σε «ψάρι». Είναι παρακινδυνευμένο να υποστηρίξουμε ότι ο Αναξίμανδρος συνέλαβε ένα γενετικό βιολογικό πρότυπο, αλλά είναι εύκολο να διαπιστώσουμε ότι μέσω αυτού έδωσε προτεραιότητα στο υγρό στοιχείο, στην προσπάθειά του να εξηγήσει ορθολογικά τη δημιουργία των ζώων και του ανθρώπου. Τα πρώτα ζώα γεννιούνται από αυτό χάρη στην ηλιακή θερμότητα, ενώ ο άνθρωπος αναπτύχθηκε μέσα σε ένα είδος ψαριού, ίσως επειδή η γη ήταν

25. Π.Π. Παναγιώτου, 1988, σ. 120

26. Κ. Algra, 2007, σ. 94,95

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

αρχικά υγρή και τα πρώτα πλάσματα ήταν υδροβία. «Ἀναξίμανδρος ἐν ὑγρῷ γεννηθῆναι τὰ πρῶτα ζῶα» (Αέτιος Φ, 19, 4) και αλλού «τὰ δὲ ζῶα γίνεσθαι ἐξ ὑγροῦ ἐξατμιζομένου ὑπὸ τοῦ ἡλίου. τὸν δὲ ἄνθρωπον ἐτέρῳ ζῶῳ γεγονέναι, τουτέστι ἰχθύι, παραπλήσιον κατ' ἀρχάς.» (Ιππόλυτος, Ἑλ, Ι, 6, 6).²⁷

Οι κοσμολογικές αντιλήψεις του Αναξίμανδρου είναι εξαιρετικά καινοτομικές, βασίζονται σε ένα σωστό συνδυασμό εμπειρικής παρατήρησης και λογικού συλλογισμού και συνιστούν, θα λέγαμε, την πρώτη φιλοσοφική κοσμογονία. Ο Αναξίμανδρος, υιοθετώντας κατ' αρχήν την αντίληψη, που συναντούμε στα ομηρικά έπη και τις κοσμολογικές αφηγήσεις των ανατολικών λαών, οι οποίες θέλουν τη Γη ακίνητη και επίπεδη στο κέντρο του σύμπαντος, έδωσε τη δική του εξήγηση για την ακινησία της Γης. «Η Γη δε στηρίζεται πουθενά, επειδή βρίσκεται στο κέντρο και απέχει ίση απόσταση από τα πάντα.» [Αριστ. *Περὶ οὐρανοῦ* Β 13, 295β10: *μᾶλλον μὲν γὰρ οὐθὲν ἄνω ἢ κάτω ἢ εἰς τὰ πλάγια φέρεσθαι προσήκει τὸ ἐπὶ τοῦ μέσου ἰδρυμένον καὶ ὁμοίως πρὸς τὰ ἔσχατα ἔχον ἅμα δ' ἀδύνατον εἰς τὰ ἐναντία ποιεῖσθαι τὴν κίνησιν, ὥστε ἐξ ἀνάγκης μένειν.*] Πώς μπόρεσε ο Αναξίμανδρος να συλλάβει την ιδέα ενός γεωμετρικού σύμπαντος, όπου η Γη βρίσκεται στο κέντρο ενός κύκλου, αφού τα μαθηματικά δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί; Ο Vernant αναζητώντας την πηγή έμπνευσης του Αναξίμανδρου, μας δίνει μία γοητευτική ερμηνεία, επισημαίνοντας την αντιστοιχία που υπάρχει ανάμεσα στην κοσμολογία του και την ανάπτυξη της ελληνικής πόλης - κράτους. Στην αρχαϊκή πόλη η εξουσία έχει την κάθετη δομή της πυραμίδας, όπου στην κορυφή βρίσκεται ο βασιλιάς. Η δημοκρατική οργάνωση της πόλης αντίθετα είναι κυκλική, όπου οι θεσμοί της δημοκρατικής εξουσίας καταλαμβάνουν το κέντρο και η πόλη αναπτύσσεται ακτινωτά. Έτσι διαφαίνεται μία σύνδεση των πολιτικών και πνευματικών διεργασιών, η οποία εξηγεί τις διανοητικές αλλαγές που συντελούνται σε μία φιλελεύθερη και αναπτυγμένη πόλη, όπως ήταν η Μίλητος τον 6ο αι. π.Χ.²⁸

Ο κύκλος των μεγάλων Μιλήσιων στοχαστών κλείνει με τον Αναξίμενη, ο οποίος οφείλει κάποιες από τις απόψεις του στον Αναξίμανδρο και στο Θαλή. Η αναξιμένεια όμως πρωταρχική ουσία βρίσκεται πιο κοντά σ' αυτή του Θαλή, καθώς ο αέρας μπορεί με την πύκνωση και την αραιώση να πάρει πολλές μορφές και να δημιουργήσει τα πάντα (τη γη και τα ουράνια σώματα) με την κίνηση. Όπως και στην περίπτωση του Αναξίμανδρου, η αιτία της συμπίκνωσης είναι μόνο η αιώνια κίνηση, την οποία αιώνια κίνηση και αλλαγή προκαλεί η θεία πρωταρχική ουσία.²⁹ [Ψευδοπλούταρχος, *Στρωμ.* 3 (DK 13a6): *... γεννᾶσθαι τε πάντα κατὰ τινὰ πύκνωσιν τούτου (ενν.:αέρος) καὶ πάλιν ἀραιώσιν. Τὴν γε μὴν κίνησιν ἐξ αἰῶνος ὑπάρχειν. Πιλουμένου δὲ τοῦ αέρος πρώτην γεγενῆσθαι λέγει τὴν γῆν πλατεῖαν μάλα...*]. Αν και ο W. Guthrie υποστηρίζει ότι τα πρώτα

27. Kirk G.S.-Raven J.E.-Schofield M., 1998, σ. 150, 151

28. Β.Κάλας -Γ.Ζωγραφίδης, 2008 σ. 43, 44. Επίσης J.P. Vernant, 1992, σ. 168, 169

29. Τσέλλερ-Νέστλε, 2004, σ. 36

παράγωγα της μεταβολής του αέρα, φωτιά - νερό - γη κατείχαν το πρωτείο για τον Αναξιμένη, επειδή το κατείχαν και για τους μυθολογικούς τους προδρόμους, για τους οποίους ο Ωκεανός, η Γαία και ο Ουρανός ήταν πρωταρχικές θεότητες,³⁰ εμείς ωστόσο πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο Αναξιμένης με τη θεωρία του για την πυκνώση και την αραίωση του αέρα βρίσκεται πλησιέστερα στην επιστημονική σκέψη από κάθε άλλο στοχαστή. Και τούτο, επειδή συνέλαβε την ιδέα ότι ο διαφορετικός βαθμός πυκνότητας, διαχωρίζει τις διάφορες ουσίες μεταξύ τους και μεταβάλλει τις ιδιότητές τους.³¹

Αν ο Αναξιμανδρος χρησιμοποίησε ένα στοιχείο κοινής εμπειρίας –τη διάδραση ανάμεσα στη φωτιά και το νερό– για τις κοσμογονικές και κοσμολογικές του εξηγήσεις, ο Αναξιμένης συνεχίζοντας στο δρόμο του δασκάλου του, πρόβαλε τον ισχυρισμό ότι ποιοτικές διαφορές μπορούν να προέλθουν από ποσοτικές διαφορές (πύκνωση-αραίωση), βασιζόμενος στα ατμοσφαιρικά φαινόμενα και τις βροχές αλλά και στο απλό φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο η αναπνοή μας ψύχεται, όταν συμπιέζουμε τα χείλη μας, και θερμαίνεται, όταν τα χαλαρώνουμε. [Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ πρώτως ψυχροῦ* 7, 947 ζ (DK 13b 1: «...ψύχεται γὰρ ἡ πνοὴ πιεσθεῖσα καὶ πυκνωθεῖσα τοῖς χείλεσιν, ανειμμένου δὲ τοῦ στόματος ἐκπίπτουσα γίγνεται θερμὸν μανότητος...)]

Όσον αφορά στη γένεση του κόσμου, ο Αναξιμένης υποστήριξε ότι πρώτα σχηματίστηκε η γη, η οποία είναι επίπεδη, και από αυτή με αναθυμιάσεις όλα τα άλλα ουράνια σώματα, τα οποία στριφογυρίζουν στον αέρα σε πλάγια θέση. «*Τα ουράνια σώματα προέρχονται από τη γη, αλλά μόνο με την έννοια ὅτ. υγροὶ ατμοὶ ἀναδύονται ἀπὸ τα υγρά μέρη της γῆς. Αυτοὶ οἱ ατμοὶ ἀραιώνουν ἐκὼμῃ περισσότερο και γίνονται φωτιά, ἀπὸ την οποία ἀποτελοῦνται τα ουράνα σώματα*», Ιππόλυτος, *Ἑλ. Ι, 7, 5: γεγενέναι δὲ τὰ ἄστρα ἐκ γῆς διὰ τὸ τὴν ἰκμάδα ἐκ ταύτης ἀνίστασθαι, ἧς ἀραιουμένης τὸ πῦρ γίνεσθαι, ἐκ δὲ τοῦ πυρὸς μετεωριζομένου τοὺς ἀστέρας συνίστασθαι*.³² Σύμφωνα με τους ερμηνευτές (L. Robin), ο Αναξιμένης θεωρεί τον αέρα ως πρωταρχική δημιουργική ουσία, όχι επειδή αυτός αλλάζει καταστάσεις – κάτι τέτοιο μπορεί να κάνει και το νερό – αλλά επειδή δεν έχει ανάγκη από υποστηρίγματα, προσφέροντας έτσι λύση στο πρόβλημα της σταθερότητας της γης.³³

Όσο απλοϊκές και παράδοξες κι αν φαίνονται μερικές από τις διξασίες των τριών Μιλησίων φιλοσόφων, χαρακτηρίζουν ωστόσο την τεράστια μεταστροφή από τις μυθολογικές παραστάσεις στη φυσική, επιστημονική αντίληψη του κόσμου. Ενώ ο Ωκεανός και η Θέτις στις κοσμογονίες είναι αρχέγονες δυνάμεις, μετατρέπονται στις κοσμολογίες των Ιώνων στοχαστών στο φυσικό ποίχλειο του νερού, το οποίο αποτελεί πρωταρχικό συστατικό όλων των πραγμάτων. Για

30. Π. Π. Παναγιώτου, 1988 σ. 139

31. B. Snell, 2009, σ. 306

32. Kirk G. S - Raven J. E. - Schofield M., 1998, σ. 160

33. Π. Π. Παναγιώτου, 1988 σ. 139

κάποιους η μεταστροφή αυτή, η διανοητική επανάσταση, φαίνεται τόσο ακατανόητη, ώστε θεωρήθηκε ως ανεπίδεκτη ερμηνείας. Γι' αυτό και κάνουν λόγο για το *ελληνικό θαύμα*. Ο Burnet, ο σημαντικότερος εκφραστής αυτής της άποψης, θεωρεί τους μύθους που μιλούσαν για την αρχέγονη όψη του κόσμου έτοιμους να καταρρεύσουν «με το πρώτο αεράκι που θα φύσαγε από μία εμπειρία πιο πλατειά και ακόμη πιο τολμηρή περιέργεια».³⁴ Κι αυτή της ευκαιρία την προσέφερε ο αποικισμός στα νησιά και στις περιοχές της Μ. Ασίας, όπου ήταν δύσκολο να διατηρηθούν τα έθιμα, οι παραδοσιακοί τρόποι σκέψης αλλά και οι μύθοι, οι οποίοι έχουν ούτως ή άλλως τοπικό χαρακτήρα. Μπορεί οι μετανάστες να μετέφεραν τα ονόματα των προγονικών τους ιερών, δεν μπόρεσαν ωστόσο να μεταφέρουν μαζί με τα ονόματα και τα παλιά αισθήματα σεβασμού. Είναι μάταιο λοιπόν να αναζητούμε τις απαρχές της ιωνικής επιστήμης σε κάποιες μυθολογικές αντιλήψεις, λέει ο Burnet.³⁵

Είναι όμως πολύ δύσκολο να παραδεχτούμε ότι η φιλοσοφία προέκυψε ξαφνικά και εκ του μηδενός. Γι' αυτό απόψεις, όπως του Cornford, οι οποίες υποστηρίζουν, με τις απαραίτητες αποδείξεις, τη μυθική και ιερουργική καταγωγή της πρώτης ελληνικής φιλοσοφίας και αποκαθιστούν το νήμα ανάμεσα στο φιλοσοφικό στοχασμό και τη θρησκευτική σκέψη, δεν μπορούν να παραμεριστούν άκριτα. Ο Cornford υποστηρίζει ότι η πρώτη αυτή φιλοσοφία είναι περισσότερο μία μυθική κατασκευή παρά μία επιστημονική θεωρία. Σ' αυτή την άποψη συντελεί η διαπίστωση ότι οι κοσμολογίες των πρώτων φιλοσόφων δεν αναζητούν, όπως η επιστήμη, τους νόμους της φύσης, αλλά προσπαθούν να απαντήσουν στο ίδιο ερώτημα που τίθεται από τους κοσμογονικούς μύθους: Πώς ένας κόσμος όλο τάξη ξεπρόβαλε από το χάος; Πίσω από τα «στοιχεία» των Ιώνων, συνεχίζει ο Cornford, διαγράφεται η μορφή αρχαίων θεοτήτων της μυθολογίας και η αναλογία είναι σαφής. Αν ο κόσμος του Ομήρου έχει κατανεμηθεί ανάμεσα στους μεγάλους θεούς: στο Δία ανήκει το εκτυφλωτικό φως του ουρανού (πρβ. αἰθήρ), στον Άδη το ομιχλώδες σκότος (ζόφον ἡερόντα, πρβ. ἄηρ), στον Ποσειδῶνα το υγρό στοιχείο (πρβ. ὕδωρ), (*Ιλιάς*, Ο 189-194), ο κόσμος των Ιώνων οργανώνεται με βάση τη διαίρεση του σύμπαντος και το μίγρσασμα των εποχών ανάμεσα σε αντίθετες δυνάμεις που συγκρούονται και τελικά ισορροπούν.³⁶

Στην άποψη του Cornford μία ένσταση διατυπώνεται από αυτούς (J.P. Vernant) που πρεσβεύουν ότι η φιλοσοφία δεν είναι απλά ο μύθος ορθολογισμένου. Πρώτα - πρώτα η φιλοσοφία διατυπώνει προβλήματα στα οποία προσπαθεί να δώσει απάντηση, ενώ ο μύθος είναι απλά μια διήγηση, η οποία παρουσιάζει τις διαδοχικές γεννήσεις που έδωσαν στον κόσμο αυτή τη μορφή. Μπορεί και στους Μιλήσιους ακόμη να διατηρούνται κάποια θέματα παλιών μύθων και τα πάντα να συνεχίζουν να είναι *πλήρη θεών*, όπως μας βεβαιώνει ο

34. J. Burnet, σ. 6

35. J. Burnet, σ. 6, 8

36. J.P. Vernant, 1992, σ. 141, 142

Θαλής, αλλά δεν υπάρχει τίποτε υπερφυσικό, τίποτε που να μη βρίσκεται στη φύση την αιτία του. Η φύση είναι εκείνη που παίρνει τη θέση των αρχαίων θεών και κλείνει μέσα της τη δύναμη της ζωής και την αρχή της ισορροπίας.³⁷ Ύστερα, συνεχίζει ο Vernant, είναι εξαιρετικά απλουστευτικό να υποστηρίζουμε ότι στην ιωνική φιλοσοφία θεοί όπως ο Ωκεανός και η Γαία έχασαν απλά τον ανθρωπομορφικό τους χαρακτήρα και έγιναν το νερό και η γη αντιστοίχως. Τα στοιχεία των Μιλησίων δεν είναι μυθικά πρόσωπα ούτε όμως και συγκεκριμένα πράγματα, όπως η γη και το νερό, αλλά δυνάμεις αιώνια ενεργητικές, θείκες και συνάμα φυσικές, που γίνονται καταληπτές με αφηρημένο τρόπο. Από τη στιγμή που τα φυσικά στοιχεία γίνονται αφηρημένα, δε χρειάζεται να ενωθούν με γάμο όπως οι άνθρωποι, ούτε χρειάζονται το όνομα της Αφροδίτης και του Άρη, για να προσδιοριστούν οι οργανωτικές αρχές, οι οποίες ενώνουν και διασπούν (Φιλότης και Νείκος), τις «ρίζες» του Εμπεδοκλή.³⁸

Ύστερα από μία τέτοια θεώρηση προβάλλει το ερώτημα, αν η μετάβαση από το μύθο στο λόγο είναι απλώς μία διαδικασία αποπροσωποποίησης ή απομυθολογοποίησης ή είναι μία πιο επαναστατική μεταστροφή στον τρόπο σκέψης, η οποία επέφερε αλλαγές όχι μόνο στο διανοητικό αλλά και στο πολιτικό, κοινωνικό και θρησκευτικό πεδίο. Απάντηση μπορεί να δοθεί, αν εντοπίσουμε πρώτα απ' όλα τα περιγράμματα που αποκτά η αντίθεση ανάμεσα στη λογική και τη μυθική σκέψη. Η αντίθεση αυτή, λέει ο B.Snell, προβάλλει με μεγαλύτερη ενάργεια από τη στιγμή που ο άνθρωπος προσπαθεί να δώσει εξήγηση στα φυσικά φαινόμενα. Ό,τι πριν θεωρούνταν πράξη ενός θεού ή δαίμονα ή ήρωα, αργότερα με την ιωνική «φυσική» βρίσκει τη λογική του εξήγηση. Επειδή όμως τον άνθρωπο δεν τον απασχολεί μόνο η φύση που τον περιβάλλει αλλά και η αρχή των όντων, όπως και το ίδιο το «είναι», ποτέ δεν παύει να ανάγει τις πράξεις, τα αισθήματα, τις επιθυμίες του σε επέμβαση των θεών. Έτσι μοιάζει πολύ δύσκολο να παραμεριστεί εντελώς η μυθική σκέψη και να προτιμηθεί η λογική εξήγηση για οτιδήποτε τον προβληματίζει. Η μυθική και η λογική σκέψη δεν επικαλύπτονται, ούτε αποκλείει η μία την άλλη, αφού άλλες περιοχές είναι προσιτές με τη λογική και άλλες με το μύθο.³⁹ Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι «μύθος» αρχικά σήμαινε ομιλία και επομένως δε διακρίνεται αντίθεση μεταξύ «μύθου» και «λόγου», τουλάχιστον στην αφετηρία. Ούτε επίσης αποκλείεται η ύπαρξη διανοητικών στοιχείων και μιας λογικά οργανωμένης σκέψης μέσα σε κάθε μύθο (Όμηρος, Ησίοδος).⁴⁰

Το πιο ουσιαστικό όμως γνώρισμα της μυθικής σκέψης είναι ότι χρησιμοποιεί παρομοιώσεις, αναλογίες, παραστάσεις και εικόνες, που απευθύνονται στη φαντασία και γίνονται άμεσα κατανοητές, ενώ η λογική χρησιμοποιεί την έρευνα, για να διερευνήσει την αλήθεια, η οποία απαιτεί δραστηριότητα και συνεχή

37. J.P. Vernant, 1989, σ. 197

38. J.P. Vernant, 1989, σ. 164. Επίσης Kirk G.S-Raven J.E., Schofield M., 1998, σ. 84

39. B.Snell, 2009, σ. 292

40. J.P. Vernant, 1996, σ. 10, 11

επαγρύπνηση. Η διαφορά λοιπόν βρίσκεται στη μέθοδο, –έστω κι αν η ιωνική φιλοσοφία από την άποψη της μεθόδου είναι καθαρός δογματισμός⁴¹–, που για τη φιλοσοφία είναι η λογική και η επιχειρηματολογία, και αυτό είναι το στοιχείο που τη διακρίνει από τον ποιητικό στοχασμό, τη μυθική και θρησκευτική κοσμοθεωρία.⁴² Αυτός ο διαφορετικός τρόπος θεώρησης προσιδιάζει στο πνεύμα της αρχαϊκής εποχής, η οποία εκτός των άλλων χαρακτηρίζεται από μία υπέρμετρη διάθεση για μάθηση. Προσιδιάζει επίσης στις κοσμοπολιτικές κοινωνίες της Ιωνίας, που αγαπούσαν τη θεωρητική σκέψη, –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν τους ενδιέφερε να κάνουν πράξη όσα είχαν θεωρητικά κατακτήσει– και στις οποίες τα ορθολογικά στοιχεία της ομηρικής και της ησιόδειας ποίησης, χωρίς να έρθουν σε σύγκρουση με τους μύθους και τη θρησκεία, μπόρεσαν να προσαρμοστούν σε ένα πλατύτερο και αντικειμενικότερο κοσμοείδωλο. Με σχετική ευκολία υποθέσαμε ότι κάποιες από τις ιδέες των Ιώνων φιλοσόφων προήλθαν από την επαφή τους με τους Ανατολικούς λαούς. Οι δοξασίες όμως των Αιγυπτίων, των Βαβυλωνίων και των Ινδών ακόμη, σε καμία περίπτωση δε συνιστούν φιλοσοφικό στοχασμό, ο οποίος χρειάζεται απαραίτητως μία αφηρημένη γλώσσα για να εκφραστεί, και τέτοια δε διέθεταν οι λαοί αυτοί. Ας αναλογιστούμε επίσης ότι η φιλοσοφία από τη μία απορρίπτει το υπερφυσικό και θαυμαστό και από την άλλη χρησιμοποιεί επιστημονικούς όρους, οι οποίοι δημιουργήθηκαν σε μία γλώσσα που είχε από νωρίς τους κατάλληλους εκφραστικούς τρόπους, την ελληνική.

Η γέννηση λοιπόν της φιλοσοφίας είναι ένα ιστορικό γεγονός, ριζωμένο στο παρελθόν και συγχρόνως αντιτασσόμενο σ' αυτό.⁴³ Η νοητική αυτή αλλαγή συντελέστηκε μεταξύ του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. και είναι στενά δεμένη με την πολιτική συγκρότηση της ιωνικής πόλης-κράτους, όπου η ατομική προσωπικότητα χειραφετείται και υψώνεται πάνω από τη μάζα με την αξίωση για προσοχή και αναγνώριση. Στην πόλη αυτή, όπου γεννήθηκε η έννοια του δημόσιου δικαίου, άλλαξε η αντίληψη για την κοινωνία και τα παλιά θεϊκά και ηρωικά αρχέτυπα παραμερίστηκαν ως ξεπερασμένα και αδιάφορα.

Είναι καταφανές ότι η μετάβαση από το μύθο στο λόγο δε συνέβηκε ξαφνικά, αλλά πραγματοποιήθηκε βαθμιαία και με αργό ρυθμό, και, το πιθανότερο, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Κάτι τέτοιο μας βεβαιώνει και ο Θ. Βέικος, ο οποίος δε θεωρεί ότι η φιλοσοφία ήρθε στον κόσμο σαν ένα ξαφνικό ξέσπασμα της ανθρωπίνης σκέψης, σαν μία επαναστατική καινοτομία, αλλά και στα προχωρημένα ακόμη στάδια ανάπτυξης της φιλοσοφικής σκέψης ο σύνδεσμος ανάμεσα στο μύθο και το λόγο ποτέ δε λύθηκε. Το σταθερό χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής

41. Η ιωνική φιλοσοφία δεν ερευνά πρώτα την ανθρώπινη γνωστική ικανότητα, αλλά ασχολείται ευθύς εξ αρχής με τα προβλήματα που αφορούν στην προέλευση του κόσμου. Βλ. Τσέλλερ-Νέστλε, 2004, σ.29.

42. Θ.Βέικος, 1998, σ. 29

43. J.P.Vernant, 1989, σ. 190

πορείας άλλωστε είναι μια συνεχής ανοικτή διαδικασία μετασχηματισμού μύθων και μυθικών στοιχείων σε τάξεις εννοιών και σε ορθολογικά σχήματα ερμηνείας του κόσμου. Υπ' αυτή την έννοια η μυθική σκέψη, η οποία εκφράζεται με εικόνες, παραστάσεις, μεταφορές και αναλογίες, συνέβαλε στην ανάπτυξη του φιλοσοφικού στοχασμού στην Ελλάδα τόσο όσο και το πρακτικό και ορθολογικό πνεύμα των Ελλήνων.⁴⁴

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Algra K., 2007, «Οι απαρχές της κοσμολογίας», στο Α.Α. Long, *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Νικολαΐδης Θ.- Τυφλόπουλος Τ., εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα
- Βέικος Θ., 1998, *Οι Προσωκρατικοί*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Burnet J., *Η αυγή της ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Βαγενά Α., εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα
- Ρ.Γκρέιβς, 1998, *Οι ελληνικοί μύθοι*, τομ. 1, μτφρ. Ζενάκου Α., εκδ. Κάκτος, Αθήνα
- Κάλφας Β.- Ζωγραφίδης Γ., 2008, *Αρχαίοι έλληνες φιλόσοφοι*, εκδ. Ι.Ν.Σ., Αθήνα
- Κακριδής Ι.Θ., 1986, *Ελληνική Μυθολογία*, τομ. 2, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα
- Kirk G.S -Raven J.E. -Schofield M., 1998, *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μετφ. Κούρτοβικ Δημ., Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα
- Μαρωνίτης Δ., 1995, *Εκλογές από τον Ησίοδο. Θεογονία, Έργα, Ηοίαι*, εκδ. Ροδακίό, Αθήνα
- Παναγιώτου Π.Π., 1988, *Οι Ίωνες προσωκρατικοί στοχαστές*, εκδ. Νέα Σύνορα. Α.Α.Λιβάνη, Αθήνα
- B.Snell, 2009, *Η ανακάλυψη του πνεύματος*, μετφ. Ιακώβ Δ., εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα
- Τσέλλερ-Νέστλε, 2004, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, μετφ. Θεοδωρίδη Χ., εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα
- Vernant J.-P. -Detienne M., *Μήτις: η πολύτροπη νόηση στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Παπαδοπούλου Ι., εκδ. Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα
- Vernant J.-P., 1989, *Μύθος και σκέψη στην αρχαία Ελλάδα Β'*, μτφρ. Γεωργούδη Σ., εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα
- Vernant J.-P., 1992, *Οι απαρχές της ελληνικής σκέψης*, μτφρ. Κακοσαίου - Νικολούδη, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Vernant J.-P., 1996, *Η ελληνική σκέψη*, μτφρ. Αναγνωστοπούλου Σ., εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

44. Θ.Βέικος, 1998, σ. 15

**ΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΗΣ ΙΝΟΥΣ ΚΑΙ
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙΑ.
ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ**

Ο ρόλος της θάλασσας στην *Οδύσσεια* είναι καθοριστικός για την επίτευξη του νόστου, της επιστροφής του Οδυσσέα στο νησί του. Η πολύχρονη περιπλάνηση του Οδυσσέα διαδραματίζεται στο μεγαλύτερο μέρος της στην θάλασσα, μέσω της οποίας ευελπιστεί να φτάσει στην πολυπόθητη πατρίδα του. Συχνά ωστόσο η θάλασσα στέκεται εμπόδιο στον στόχο του, λόγω του θυμού του Ποσειδώνα, ο οποίος προσπαθεί να τον κρατήσει μακριά από την Ιθάκη. Αυτή η διττή λειτουργία της θάλασσας ανιχνεύεται σε όλη την έκταση του δεύτερου μέρους της *Οδύσσειας*, στους Νόστους, ενώ η ραψωδία ε αποτελεί το αποκορύφωμα της πάλης του Οδυσσέα με το υγρό στοιχείο και χαρακτηρίζεται από έντονη δράση και διαρκή αγωνία για την τύχη του ήρωα.¹

Την στιγμή της κορύφωσης και της μεγαλύτερης έντασης για τη ζωή του παρακολουθούμε την εμφάνιση της Ινώ με το μαγικό μαγνάδι, το οποίο θα σώσει τον πολύπαθο ήρωα. Η Ινώ-Λευκοθέα, θαλάσσια θεότητα, βλέποντας τον Οδυσσέα να υποφέρει εξαιτίας της οργής του Ποσειδώνα και να παλεύει με τα κύματα του αφήνει ένα μαντήλι και τον συμβουλεύει, αφού βγάλει τα ρούχα του, να δέσει το μαντήλι στη μέση του για να σωθεί κι, αφού φτάσει στην στεριά, να πετάξει το μαντήλι στο πέλαγος. Στόχος της παρούσας ανακοίνωσης είναι να εξετάσει το επεισόδιο της Ινώ και την λειτουργία του μέσα στη ραψωδία ε και γενικά στη δομή του έπους. Συγκεκριμένα εστιάζεται στη σημασία του επεισοδίου για την πλοκή και την εξέλιξη της επικής αφήγησης, σε σχέση με άλλα παρόμοια επεισόδια μέσα στο ίδιο έπος. Επιπλέον, επισημαίνονται οι αναλογίες και οι σχέσεις του παραπάνω επεισοδίου με την ωδή 17 του Βακχυλίδη, όπου ο Θησέας σώζεται από την Αμφιτρίτη.

- Η Ελένη Παπαδογιαννάκη είναι καθηγήτρια Δ.Ε., διδάκτωρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

1. Γενικά για την θάλασσα και τον ρόλο της στην *Οδύσσεια*, βλ. Clare 1-5.

Ας αρχίσουμε από την *Οδύσσεια* και την ραψωδία ε. Ο Οδυσσεύς μετά από εντολή του Δία, που μεταφέρεται στην Καλυψώ από τον Ερμή, φεύγει από το νησί της Καλυψώς και μόνος ταξιδεύει στο πέλαγος. Ο Ποσειδώνας, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, τον εχθρεύεται, προκαλεί μεγάλη τρικυμία και ο ήρωας βρίσκεται μεταξύ ζωής και θανάτου. Εκείνη την κρίσιμη στιγμή εμφανίζεται η Ινώ² και με την παρέμβασή της σώζει τον Οδυσσέα. Αν και πρόκειται για μια μικρή θεότητα, η εμφάνισή της αποδεικνύεται καταλυτική για την σωτηρία του ήρωα. Η Ινώ μας παρουσιάζεται από τον ποιητή ως θυγατέρα του Κάδμου³ και χαρακτηρίζεται *καλλίσφυρος*, δηλαδή με όμορφους αστραγάλους (333). Το ομηρικό αυτό επίθετο αποδίδεται στην *Οδύσσεια* μόνο στην Ήβη (λ 603) και στην *Ιλιάδα* κυρίως σε Νύμφες (I 557, I 560, Ξ 319), επομένως φαίνεται να χαρακτηρίζει ελάχιστονες θεότητες. Ο ποιητής αναφέρει και τα δύο ονόματα της Ινούς (Ινώ-Λευκοθέα) και τονίζει ότι η Ινώ πριν γίνει θεά ήταν θνητή (πριν μὲν ἔην βροτὸς αὐδ' ἑσσα 334). Με τον τρόπο ενός πτηνού⁴ μιλάει στον Οδυσσέα, συμβουλευόντάς τον να αφήσει την σχεδία, να βγάλει τα ρούχα του και να δέσει κάτω από το στέρνο του *κρήδεμνον ἄμβροτον* 346 (ἀφθαρτο μαντήλι), το οποίο θα τον σώσει. Μόλις φτάσει στην στεριά να λύσει το μαντήλι και να το πετάξει στο πέλαγος μακριά κοιτάζοντας από την άλλη μεριά (*αὐτὸς δ' ἀπονόσφι τραπέσθαι* 350). Επομένως, η Ινώ: α) εκφράζει την συμπάθειά της προς τον Οδυσσέα (339-41) [τον προσφωνεί με το επίθετο *κάμμορος* = δύσμοιρος, χαρακτηρίζει τον θυμό του Ποσειδῶνα υπερβολικό (*ἐκπάγλως* 340), μιλάει για *κακὰ πολλὰ* 340], β) του παρέχει πληροφορίες για τα αίτια της τρικυμίας (342) και την άφιξή του στο νησί των Φαίακων (346), γ) του δίνει συμβουλές (346, 349, 350)⁵ και δ) του αφήνει ένα μαγικό μαγνάδι (346).⁶

Ο Οδυσσεύς αρχικά είναι δύσπιστος φοβούμενος μήπως η Ινώ του πλέκει κάποιον δόλο,⁷ αλλά, όταν πράγματι βρίσκεται σε μεγάλο κίνδυνο, ακολουθεί τις

2. Σύμφωνα με τον μύθο, η Ινώ είναι κόρη του Κάδμου και της Αρμονίας, αδερφή της Αυτονόης, της Σεμέλης και της Αγαύης. Οι περισσότερες εκδοχές του μύθου την παρουσιάζουν ως δεύτερη γυναίκα του βασιλιά της Θήβας Αθάμαντα, και μητριά του Φριξου και της Έλλης, παιδιών από τον πρώτο του γάμο. Για λεπτομερείς αναφορές στη μυθική παράδοση της Ινούς βλ. Δημοπούλου 5-11.

3. Είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος που συστήνεται η Ινώ, καθώς είναι ανάλογος του τρόπου που συστήνονται οι ψυχές των γυναικών στον Κάτω Κόσμο στη ραψωδία λ, τη Νέκυια. Πιθανόν ο ποιητής τονίζει την πρότερη θνητότητα της Ινούς, στην οποία αναφέρεται ρητά αμέσως παρακάτω (στ. 334).

4. Η Ινώ δεν μεταμορφώνεται σε πτηνό, αλλά μιλάει στον Οδυσσέα, όπως θα μιλούσε ένα πτηνό. Για την επισήμανση αυτή, βλ. West-Heubeck-Hainsworth ad loc. Πρόκειται για σύγκριση και όχι για μεταμόρφωση. Βλ. de Jong ad loc.

5. Είναι άξια προσοχής στους παραπάνω στίχους η χρήση επιρρημάτων επιπροστακτικής (τάνυσσά, βαλέειν, τραπέσθαι), όπως συνηθίζεται σε παρανέσεις ή συμβουλές. Βλ. de Jong ad loc.

6. Η δομή του λόγου της Ινούς βασίζεται στην de Jong 142.

7. Βλ. ε 356-357. Ήδη ο Οδυσσεύς έχει πέσει θύμα του δόλου της Κίρκης και της Καλυψώς,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

παραινέσεις της Ινούς, δένει γρήγορα το μαγνάδι κάτω από το στήθος του και καταφέρνει να φτάσει στο νησί των Φαιάκων (ε 372-373):

*εἶματα δ' ἐξαπέδυνε, τὰ οἱ πόρε διὰ Καλυψώ.
αὐτίκα δὲ κρήδεμνον ὑπὸ στέρνοιο τάνυσσεν...*

Στο τέλος, επιστρέφει το μαγνάδι στο πέλαγος και η Ινώ το παίρνει πίσω (ε 458-462):

*ἀλλ' ὅτε δὴ ῥ' ἔμπνυτο καὶ ἐς φρένα θυμὸς ἀγέρθη
καὶ τότε δὴ κρήδεμνον ἀπὸ ἔο λῦσε θεοῖο.
καὶ τὸ μὲν ἐς ποταμὸν ἀλιμυρήεντα μεθήκεν,
ἄψ δ' ἔφερεν μέγα κῦμα κατὰ ῥόον, αἶμα δ' ἄρ' Ἰνώ
δέξατο χερσὶ φίλῃσιν.*

Το ερώτημα που τίθεται είναι ποια είναι η λειτουργία του συγκεκριμένου επεισοδίου και αν πράγματι είναι τόσο καθοριστική η παρέμβαση της Ινούς για την σωτηρία του ήρωα. Σε πρώτο επίπεδο το επεισόδιο με την Ινώ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εμβόλιμο και περιττό. Είναι ήδη γνωστό ότι η Αθηνά φροντίζει για την ασφάλεια του ήρωα και για την επιστροφή του στην Ιθάκη. Η Romilly επισημαίνει ότι ο Όμηρος αποφεύγει να δώσει σαφή απάντηση στο ερώτημα σε ποιον χρωστάει ο Οδυσσεύς την σωτηρία του, στην Ινώ ή στην Αθηνά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η Ινώ του εξασφαλίζει την επιβίωση και η Αθηνά την άφιξη στο νησί των Φαιάκων.⁸ Σύμφωνα με τον Μαρωνίτη, όλη η σκηνή της τρικυμίας δεν υπήρχε στην προφορική παράδοση, αλλά αποτελεί προσθήκη του Ομήρου.⁹ Όλη αυτή η σκηνή θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μεταβατική. «Το ναυάγιο ξεγυμνώνει τον ήρωα από το ηρωικό παρελθόν του και σηματοδοτεί την μετάβαση από τον περικλειστο στον ανοιχτό χώρο και από τον παρελθόντα στον παρόντα χρόνο».¹⁰ Με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις του Μαρωνίτη, τόσο από άποψη χώρου, όσο και από άποψη χρόνου, βρισκόμαστε σε ένα μεταίχμιο.

Το επεισόδιο της Ινούς τίθεται στην κορύφωση αυτής της μετάβασης και συντελεί στο πέρασμα από την μια κατάσταση στην άλλη. Προετοιμάζει το επεισόδιο με την Ναυσικά στο νησί των Φαιάκων: εξηγεί γιατί ο Οδυσσεύς φτάνει γυμνός στο νησί.¹¹ Η συνάντηση με την Ναυσικά παρουσιάζει κάποιες αναλογίες, καθώς η Ναυσικά και οι κοπέλες που είναι μαζί της παίζουν με το τόπι «ἀπὸ κρήδεμνα βαλοῦσαν» (ζ 100). Ο ποιητής χρησιμοποιεί την ίδια λέξη κρήδεμνον,

επομένως είναι καχύποπτος και με την Ινώ. Για την σχέση του δόλου με την ύφανση και τους σχετικούς συμβολισμούς βλ. Χριστόπουλος 93-95.

8. Βλ. Romilly 85 και κυρίως σημ. 24.

9. Πρβλ. Μαρωνίτης 60.

10. Πρβλ. Μαρωνίτης 73.

11. Βλ. West-Heubeck-Hainsworth ad loc.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

που είδαμε και στην Ινώ.¹² Ο κεφαλόδεσμος ήταν σύμβολο σεμνότητας και αρετής. Η απομάκρυνσή του και η εμφάνιση της νέας με ξέσκεπο κεφάλι μπροστά σε έναν ξένο άντρα αποκτά ερωτικές συνδηλώσεις.¹³

Παράλληλα, το επεισόδιο της Ινούς παρουσιάζει αναλογίες και με το επεισόδιο της Ειδοθέας, της κόρης του Πρωτέα, το οποίο αφηγείται ο Μενέλαος στον Τηλέμαχο κατά την επίσκεψή του στην Σπάρτη (δ 363 κ.ε.). Πρόκειται για μια επίσης ελάσσονα θαλάσσια θεότητα, η οποία βοηθάει τον Μενέλαο σε μια δύσκολη στιγμή, ώστε να μπορέσει να πάρει την προφητεία του Πρωτέα που άλλαζε συνεχώς μορφή. Τόσο η Ινώ όσο και η Ειδοθέα σπλαχνίζονται τους δύο ήρωες: το ρήμα *ἔλεησεν* χρησιμοποιείται και για τις δύο θεότητες:

ἦρ' Ὀδυσῆ, ἔλεησεν ἁλώμενον, ἄλγε' ἔχοντα
(ε 336)

... εἰ μὴ τίς με θεῶν ὀλοφύρατο καὶ μ' ἔλεησε,
Πρωτέος ἰφθίμου θυγάτηρ ἁλίοιο γέροντος,
Εἰδοθέη·
(δ 364-366)

Το επεισόδιο της Ινούς, επομένως, έχει προβολές και αναλογίες, τόσο πριν την ραψωδία ε, όσο και μετά. Λειτουργεί διττά: ανακαλεί στην μνήμη των ακροατών προηγούμενο αντίστοιχο επεισόδιο και προετοιμάζει για ό,τι πρόκειται να ακολουθήσει στην αφήγηση.

Η προβολή στην μελλοντική αφήγηση ενισχύεται από την μεταχρυσία κατάσταση στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως. Ο Οδυσσεύς μεταβαίνει σε έναν άλλο κόσμο, και στον παρόντα χρόνο. Στην ραψωδία ε βλέπουμε τον Οδυσσεύα για πρώτη φορά στο έπος. Στο επίπεδο του χρόνου της ιστορίας ο Οδυσσεύς ετοιμάζεται για την τελευταία φάση της επιστροφής του στην Ιθάκη. Περνάει από το ηρωικό παρελθόν στο «οικογενειακό» παρόν, από τον πόλεμο και τις περιπέτειες στην ειρηνική οικογενειακή ζωή στο παλάτι του. Ως προς την σχέση του με τις γυναίκες, η μετάβαση που συντελείται είναι αξιοπρόσεκτη: ο Οδυσσεύς μέσω της Ινούς μεταβαίνει από τις θεές στις θνητές γυναίκες. Η απομάκρυνση όλων των ενδυμάτων που του έδωσε η Καλυψώ και η γυμνή εμφάνισή του μπροστά στην Ναυσικά σηματοδοτεί το πέρασμα από τις θεές (Κίρκη, Καλυψώ), στις θνητές γυναίκες που θα συναντήσει στο εξής (Ναυσικά, Πηνελόπη). Οι θεές παρουσιάζονται επικίνδυνες, προσπαθούν να αποπλανήσουν τον Οδυσσεύα και ασχολούνται με γυναικείες δραστηριότητες (αργαλειός, τραγούδι), ενώ οι θνη-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝ

12. Για εκτενή αναφορά στην ομηρική λέξη *κεφάλδεσμος* και την χρήση της βλ. Kardulias 50-55.

13. Βλ. West-Heubeck-Hainsworth ad loc. Για εκτενέστερη ανάλυση της συνάντησης με την Ναυσικά με αξιοποίηση και σύγχρονων φεμινιστικών θεωριών βλ. Kardulias.

τές γυναίκες προσπαθούν να τον βοηθήσουν.¹⁴ Έχει απορρίψει τη ζωή που του πρόσφεραν οι δύο θεές, που κοντά τους πέρασε περίπου εννέα από τα δέκα χρόνια των περιπλανήσεών του, και έχει αποφασίσει ότι θέλει να επιστρέψει στην γυναίκα του, την Πηνελόπη. Μεταβαίνει, δηλαδή, από την συμπεριφορά των θειαιών, τις οποίες δεν μπόρεσε να εμπιστευτεί, στην συμπεριφορά των θνητών γυναικών, οι οποίες προβληματίζονται, όταν τον συναντούν, αν μπορούν να τον εμπιστευτούν.¹⁵ Μάλιστα, υπάρχει ένα ακόμη σχετικό στοιχείο, που χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς: η Ινώ ήταν θνητή και έγινε θεά, όπως ανέφερα και νωρίτερα ότι τονίζει ο ποιητής. Και η ίδια πέρασε από την μία φύση στην άλλη, συμβολίζοντας τώρα την μετάβαση του Οδυσσέα από την μια κατάσταση στην άλλη. Το τέλος του μεταβατικού σταδίου σηματοδοτείται από την επιστροφή του μαγικού μαντηλιού στην Ινώ. Την στιγμή που ο Οδυσσέας το πετάει στο πέλαγος έχει πλέον ολοκληρωθεί η μετάβαση και έχει περάσει στον κόσμο των θνητών γυναικών, πράγμα που επιβεβαιώνεται από την συνάντησή του με την Ναυσικά αμέσως μετά.¹⁶

Ας εστιάσουμε στο *κρήδεμνον* και τις μαγικές του ιδιότητες.¹⁷ Η Ινώ συμβουλεύει τον Οδυσσέα να το φορέσει γύρω από το στέρνο του, όχι απλώς να το κρατάει, και να το πετάξει στην θάλασσα κοιτάζοντας προς την αντίθετη μεριά. Ο Οδυσσέας αρχικά την αμφισβητεί,¹⁸ μετά όμως ακολουθεί ό,τι του είπε. Όταν, ωστόσο, το πετάει στην θάλασσα δεν έχουμε κάποια ένδειξη στο κείμενο ότι κοιτάζει προς την αντίθετη κατεύθυνση. Είναι πιθανόν να παρακούει την Ινώ στο συγκεκριμένο σημείο και να κοιτάζει προς το πέλαγος. Το *κρήδεμνον* χαρακτηρίζεται από την Ινώ *ἄμβροτον*, δηλαδή αθάνατο, άφθαρτο. Το επίθετο αυτό χρησιμοποιείται αργότερα και από τον Οδυσσέα στην αφήγησή του στο νησί των Φαιάκων για να χαρακτηρίσει τόσο τα ρούχα που φορούσε όσο ήταν στο νησί, όσο και αυτά που του έδωσε η Καλυψώ,¹⁹ όταν έφευγε από το νησί (η 260): *...εἵματα δ' αἰεὶ / δάκρυσι δεύεσκον, τὰ μοι ἄμβροτα δῶκε Καλυψώ* και λίγο παρακάτω (η 264-265): *πέμπε δ' ἐπὶ σχεδίδης πολυδέσμου, πολλὰ δ' ἔδωκε, / σῖτον καὶ μέθυ ἡδύ, καὶ ἄμβροτα εἵματα ἔσσειν*. Η παρατήρηση αυτή μάς οδη-

14. Βλ. και Schein 17-27.

15. Για το σχόλιο βλ. Kardulias 31.

16. Ο Μαρωνίτης σχολιάζει τη σχέση των γυναικών με τον Οδυσσέα και επισημαίνει τις ομοιότητες και τις διαφορές Καλυψώς, Κίρκης και Ναυσικάς. Βλ. 111-114 και 287-289.

17. Η Romilly εντάσσει το μαγνάδι της Ινούς μεταξύ των μαγικών αντικειμένων που απαντούν στα δύο ομηρικά έπη.

18. Στον εσωτερικό μονόλογο που ακολουθεί τον λόγο της Ινούς (ε 354-364) μπορούμε να διακρίνουμε τρία από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Οδυσσέα: την δυσπιστία του, την αποφασιστικότητά του να αντέξει και την προνοητικότητά του. Βλ. de Jong ad loc.

19. Η Καλυψώ δεν είναι η μόνη γυναίκα που δίνει ρούχα στον Οδυσσέα, αλλά τα ρούχα της Καλυψώς παίζουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της πλοκής και αποκτούν και συμβολικό χαρακτήρα. Ρούχα προσφέρουν στον Οδυσσέα και η Ναυσικά, η Αρήτη, η Κίρκη, η Αθήνα, η Πηνελόπη. Βλ. de Jong ad loc.

γεί σε άλλες ατραπούς, αν λάβουμε υπόψη την αφήγηση του ίδιου επεισοδίου από τον ποιητή στην ραψωδία ε: η Καλυψώ ετοιμάζει τον Οδυσσέα για το ταξίδι του *εἴματά τ' ἀμφιέσασα θυώδεα καὶ λούσασα* (ε 264). Εδώ τα ρούχα χαράκηριζονται *θυώδεα* (που μοσχομυρίζουν) και όχι άφθαρτα. Πρόκειται λοιπόν για προσθήκη του Οδυσσέα ως αφηγητή του περιστατικού πιθανόν για να τονίσει την συνειδητή του απόφαση να αφήσει την Καλυψώ και την αθανασία που του πρόσφερε, για να επιστρέψει στην Ιθάκη. Σύμφωνα με τον Χριστόπουλο, «τα ρούχα αυτά είναι το τελευταίο "κάλυμμα" που δίνει η "Καλυψώ", αυτή που καλύπτει».²⁰ Εξάλλου, στο κείμενο δηλώνεται ότι τα ρούχα αυτά τον τραβάνε προς τον βυθό (321): *εἴματα γάρ ῥ' ἐβάρυνε, τὰ οἱ πόρε δια Καλυψώ*. Πρέπει να τα βγάλει από πάνω του για να μπορέσει να περάσει από την μια κατάσταση στην άλλη, από τις θεές στις θνητές, από την ακινησία στην κίνηση, από την αδράνεια στη δράση, από τις περιπλανήσεις στην πατρίδα του.

Αναλογίες με το επεισόδιο της Ινούς, ωστόσο, δεν βρίσκουμε μόνο μέσα στο ομηρικό έπος, αλλά και στην ωδή 17 του Βαχχυλίδη, όπως ανέφερα στην αρχή. Η ωδή αυτή αποτελεί έναν διθύραμβο²¹ που αναφέρεται στον Θησέα και τον Μίνωα. Ο Μίνωας, παρακινήμένος από την Αφροδίτη, παρενοχλεί την Ερίβοια, μία από τις επτά νέες που στέλνουν κάθε χρόνο οι Αθηναίοι ως φόρο υποτέλειας στην Κρήτη, και εκείνη καλεί σε βοήθεια. Ο Θησέας επιπλήττει τον Μίνωα τονίζοντας την θεϊκή του καταγωγή ως γιου του Ποσειδώνα, και ο Μίνωας θυμώνει και προκαλεί τον Θησέα να φέρει ένα χρυσό δαχτυλίδι, που εκείνος πετάει στην θάλασσα. Ο Θησέας βουτάει στην θάλασσα και μεταφέρεται από τα δελφίνια στον βυθό, όπου συναντά τις Νηρηίδες και την γυναίκα του Ποσειδώνα, την Αμφιτρίτη, που του δίνει έναν χιτώνα και ένα στεφάνι,²² με τη βοήθεια των οποίων ο Θησέας κατορθώνει να ανέβει στο πλοίο προς έκπληξη όλων, χωρίς όμως να έχει πιάσει το δαχτυλίδι του Μίνωα.²³

Και στην ωδή αυτή έχουμε μια κατάβαση στον βυθό και την επιστροφή του ήρωα στην στεριά. Ο Θησέας βγαίνει από το νερό στεγνός (*ἀδιάντος* 122) θαύμα για όλους (*θαύμα πάντεσσι* 123). Η κατάδυση αποτελεί μία κάθετη κίνηση, σε αντίθεση με την οριζόντια κίνηση του πλοίου. Η απότομη ανάδυση καταδεικνύει το γεγονός ότι πρόκειται για θαύμα²⁴ και σηματοδοτείται με το επιφώνημα

20. Για το σχόλιο βλ. Χριστόπουλος 83.

21. Η ειδολογική κατάταξη της ωδής έχει απασχολήσει την έρευνα. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι πρόκειται για παιάνα. Για εκτενή αναφορά στο θέμα αυτό βλ. Calame και Tsagalis, όπου συζητείται εκτενώς και η σχετική βιβλιογραφία.

22. Για την πολιτική διάσταση των δώρων της Αμφιτρίτης σε αντιδιαστολή με το δαχτυλίδι του Μίνωα, βλ. Gartziou-Tatti 8-10. Επισημαίνει ότι η ανάδυσή τους από τον βυθό, από τον ιδιωτικό χώρο του οίκου στη θέα όλων, έχει πολιτικό χαρακτήρα και συμβολίζει την ανάληψη της εξουσίας από τον Θησέα. Αντιθέτως, η εξαφάνιση του δαχτυλιδιού του Μίνωα σημαίνει την ήττα του.

23. Για τις ιστορικές και τις πολιτικές απηχήσεις της ωδής βλ. Αθανασάκη 286-306.

24. Για τις παραπάνω παρατηρήσεις σχετικά με τον χώρο βλ. Heirman 18-19.

φεῦ.²⁵ Με την κατάδυση συντελείται κι εδώ, όπως και στην *Οδύσσεια*, μια «μεταμόρφωση»: ο κόσμος της ωδής μεταμορφώνεται από πολεμικό, επικό, ανδρικό εξαιτίας της διαμάχης Μίνωα-Θησέα σε λυρικό, θηλυκό. Στο πολεμικό κλίμα της αρχής της ωδής αντιπαρατίθεται η γαλήνη και η ηρεμία του βυθού με την έντονη παρουσία του θηλυκού στοιχείου (Αμφιτρίτη, Νηρηίδες), η οποία συντελεί στην μεταστροφή του κλίματος και πάνω στο πλοίο μετά την ανάδυση του Θησέα.²⁶ Οι νέοι ψάλλουν έναν παιάνα για να υμνήσουν τον Απόλλωνα για το θαύμα της ανάδυσης του Θησέα. Επομένως, η ωδή κλείνει με πανηγυρικό τρόπο, όπως υπογορεύουν οι λυρικές συμβάσεις.

Ένα σημείο αξίζει ιδιαίτερη προσοχή: στο α' μέρος της ωδής, πριν από την κατάδυση, η θάλασσα είναι επικίνδυνη (πρβλ. *Οδύσσεια*).²⁷ Οι φράσεις *ἐκ βαθείας ἄλως*²⁸ (62) και *βαρύβρομον πέλαγος*²⁹ (76-77) υποστηρίζουν την παραπάνω διαπίστωση. Η ανάδυση του Θησέα ανατρέπει αυτή την εικόνα της θάλασσας, η οποία πλέον δεν θεωρείται επικίνδυνη. Η ανάδυση, ωστόσο, οφείλεται στα μαγικά δώρα της Αμφιτρίτης. Η Αμφιτρίτη δίνει στον Θησέα έναν πορφυρό χιτώνα (*ἄϊόνα προρφυρέαν*, 112) και ένα στεφάνι με πολύχρωμα τριαντάφυλλα (*ἄμεμφέα πλόκον ῥόδοις ἐρεμνόν*, 114-116), γαμήλια δώρα της Αφροδίτης.³⁰ Οι συνδηλώσεις του χιτώνα (εξουσία, διαδοχή στην εξουσία, δείγμα πολιτισμού) είναι έξω από το πλαίσιο της συγκεκριμένης ανακοίνωσης.³¹ Το στεφάνι, ωστόσο, χαρακτηρίζεται με το επίθετο *ἄμεμφές* = άμεμπτο, τέλειο, και κατ' ἐπέκτασι, σύμφωνα με την Burnett, αμάραντο, δηλαδή αθάνατο, ενώ τα τριαντάφυλλα, αν και προέρχονται από την γη, φυλάσσονται στον βυθό της θάλασσας. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν την μαγική ιδιότητα του στεφανιού.³²

Οι αναλογίες με το επεισόδιο της Ινούς είναι εμφανείς. Παρά το γεγονός ότι

25. Τα επιφωνήματα χρησιμοποιούνται συχνά σε περιπτώσεις όπου ο ομιλητής αδυνατεί να εκφραστεί με δομημένο λόγο. Το επιφώνημα *φεῦ* εδώ δηλώνει έκπληξη. Ο Βακχυλίδης μάλλον το δανείζεται από την τραγωδία, όπου χρησιμοποιείται ευρέως για να δηλώσει συνήθως λύπη. Υπάρχουν όμως και στην τραγωδία περιπτώσεις όπου δηλώνει έκπληξη. Για περισσότερες διευκρινίσεις και παραδείγματα βλ. Παπαδογιαννάκη s.v. Πρβλ. και Maehler ad loc.

26. Για την μεταμόρφωση που συντελείται βλ. Burnett 27 και 165, σμμ. 16.

27. Η θάλασσα σηματοδοτείται αρνητικά στην *Οδύσσεια* ως επικίνδυνη. Συγκεκριμένα για την ραψωδία ε βλ. Clare 4. Ο Χριστόπουλος 76 επισημαίνει ότι η θάλασσα συμβολίζει τη ρευστότητα και την αστάθεια.

28. Στην πρώιμη ελληνική ποίηση ο συνδυασμός του ουσιαστικού *ἄλς* με το επίθετο *βαθύς* χρησιμοποιείται μόνον για θεούς (*Ιλιάδα* A 532 για την Ίριδα, *Ιλιάδα* N 44 για τον Ποσειδώνα). Η χρήση της φράσης εδώ υποδηλώνει την μεγάλη δυσκολία του εγχειρήματος για τον Θησέα. Βλ. Heitman.

29. Το επίθετο *βαρύβρομος* απαντά μία φορά στην επική ποίηση (fr. 17) και χαρακτηρίζει σκυλιά. Ίσως εδώ υποδηλώνει την εχθρότητα της θάλασσας προς τον Θησέα. Βλ. Heitman.

30. Το δώρο των Νηρηίδων στην Αίθρα, ένα χρυσό κάλυμμα (στ. 36-38), προοικονομεί τα δώρα της Αμφιτρίτης στον Θησέα στη συνέχεια της ωδής. Βλ. Αθανασάκη 295.

31. Για την λειτουργία του πορφυρού χιτώνα και τις συνδηλώσεις του βλ. Burnett 26-27.

32. Για τις μαγικές ιδιότητες των δώρων βλ. Burnett 28-29 και 166, σμμ. 24.

πρόκειται για διαφορετικά γραμματειακά είδη με διαφορετική στόχευση και διαφορετικές συμβάσεις, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε το στοιχείο της σωτηρίας των δύο ηρώων με την βοήθεια μιας θαλάσσιας θεότητας, η οποία προσφέρει ένα αντικείμενο με μαγικές ιδιότητες. Τόσο ο Οδυσσέας, όσο και ο Θησέας φοράνε πάνω τους ο πρώτος το μαγνάδι και ο δεύτερος τον χιτώνα, ενώ το αμάραντο στεφάνι που φέρει ο Θησέας στην κόμη του ανακαλεί το αθάνατο μαγνάδι της Ινούς. Ο Οδυσσέας πρέπει να σωθεί για να επιστρέψει στην πατρίδα του. Η σωτηρία του Θησέα προοικονομεί τη νίκη του εναντίον του Μινώταυρου και τον γάμο του με την Αριάδνη. Και οι δύο ήρωες σώζονται σε μια κρίσιμη στιγμή με παρεμφερή τρόπο.

Κλείνοντας, θα λέγαμε ότι το επεισόδιο της Ινούς κατέχει κεντρική θέση στην αφήγηση της *Οδύσσειας*, καθώς σηματοδοτεί την μετάβαση από το ηρωικό παρελθόν του Οδυσσέα στο παρόν και από την συναναστροφή του με θεές στην συναναστροφή του με θνητές γυναίκες στο εξής. Το επεισόδιο διαλέγεται, τόσο με το επεισόδιο της Ειδοθέας πριν την ραψωδία ε, όσο και με την συνάντηση Οδυσσέα-Ναυσικλούς αμέσως μετά αποτελώντας οργανικό μέρος του έπους. Οι αναλογίες του επεισοδίου με την κατάδυση του Θησέα στην ωδή 17 του Βακχυλίδη αναδεικνύουν την πολυσημία του και τα διάφορα επίπεδα ερμηνείας. Η επιτυχής έκβαση και στις δύο περιπτώσεις προβάλλει την επικράτηση της ζωής έναντι του θανάτου, του καλού απέναντι στο κακό.

(Η παρούσα ανακοίνωση έγινε στην Ιθάκη, στο ΚΣΤ΄ Σεμινάριο Ομηρικής Φιλολογίας, με διοργανώτρια την Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Θερμές ευχαριστίες στην Ένωση για την διοργάνωση του Σεμιναρίου και την αποδοχή της συμμετοχής μου σε αυτό.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το ακροατήριο για τις εύστοχες παρατηρήσεις του. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Χριστόπουλο για τις επισημάνσεις του, καθώς και στην κ. Γκάρτζιου-Τάττη για την αποστολή ενός υπό δημοσίευση άρθρου της. Είμαι ευγνώμων στις συναδέλφους Τ. Μαρκομιχελάκη και Β. Καμπουρέλλη, οι οποίες διάβασαν το κείμενο της ανακοίνωσης και προέβησαν σε διορθώσεις. Τέλος, οφειλόμενες ευχαριστίες στο Ίδρυμα Ωνάση, του οποίου υπήρξα υπότροφος κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής μου).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΘΑΛΑΣΣΙΑ ΘΗΛΥΚΗ ΓΟΗΤΕΙΑ: ΑΠΕΙΛΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΔΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ

Το βασικό θέμα της *Οδύσσειας* είναι οι περιπέτειες και οι περιπλανήσεις ενός άνδρα στην προσπάθειά του να πετύχει το στόχο του, που είναι ο νόστος, δηλαδή η επιστροφή στην Ιθάκη. Όσα πλάσματα συναντά στα θαλασσινά ταξίδια του είτε θνητά είτε αθάνατα εξ ορισμού αναλαμβάνουν έναν από τους δύο ρόλους: ή τον βοηθούν ή τον εμποδίζουν στην εκπλήρωση του στόχου του. Συνήθως οι ανδρικοί χαρακτήρες παρουσιάζουν μεγαλύτερη συνέπεια στη στάση τους απέναντι στον Οδυσσέα είτε αυτή είναι θετική είτε αρνητική (Πολύφημος, Κίκονες, Ποσειδώνας, Αλκίνοος, Τειρεσίας), ενώ οι θηλυκοί χαρακτήρες, ακόμη και η Πηνελόπη αλλάζουν ρόλους και είναι ασταθείς στη συμπεριφορά τους απέναντι στον ήρωα, άλλοτε υποστηρίζοντας τον στον στόχο του και άλλοτε αποτελώντας απειλή για την πραγματοποίησή του τελευταίου.

Υπάρχουν δύο κατηγορίες κινδύνων που πρέπει να αντιμετωπίσει ο ήρωας, οι φυσικοί από την μια, όπως οι τρικυμίες και οι πολεμικές αναμετρήσεις και οι πιο δολεροί και ύπουλοι από την άλλη, όπως οι ενέδρες και οι παγίδες. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν κυρίως οι κίνδυνοι που προέρχονται από το θηλυκό. Κατά μία άποψη,¹ οι θαλασσινοί κίνδυνοι αντιπροσωπεύουν για τον Οδυσσέα την αντιπαράθεση με το θηλυκό και συχνά μιλά για το πώς δραπέτευσε από αυτούς τους κινδύνους είτε επιτυγχάνοντας να εξοικειωθεί με το θηλυκό, είτε ξεπερνώντας το με τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Σύμφωνα με την προφητεία του Τειρεσία (λ, 119-37), ο Οδυσσέας πρέπει να συμφιλιωθεί τελικά με τη θάλασσα φέρνοντας τη γνώση των καραβιών σε ανθρώπους που ζουν μακριά από αυτή.

- Η Παρθένα Καρατζόγλου είναι δ.φ. Φιλολόγος

1. S. L. Schein, «Female Representations and Interpreting the *Odyssey*» στο B. Cohen (ed.), *The Staff Side: Representing the Female in Homer's Odyssey* (Oxford, 1995), 17-21

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Η υπεροχή του θηλυκού στοιχείου στην *Οδύσσεια* είναι εμφανής και στους δύο κόσμους, των αθανάτων και των θνητών.² Άλλωστε η *Οδύσσεια* είναι το ποίημα ενός άνδρα και πολλών γυναικών.³ Όπως η Πηνελόπη είναι σημαντική στον κόσμο της Ιθάκης και ένα σημαντικός λόγος για την επιστροφή του ήρωα στην πατρίδα, έτσι και οι γυναίκες που συναντά είναι το βασικό κομμάτι των παράξενων κόσμων από τους οποίους περνά. Οι δραστηριότητες αυτών των θηλυκών μορφών θέτουν σε κίνδυνο την επιστροφή και την επανάκτηση της εξουσίας στην πατρίδα.

Τα θηλυκά που απειλούν το ταξίδι της επιστροφής του είναι συχνά τερατώδη και η απειλή τους είναι κυριολεκτικά ή μεταφορικά σεξουαλική. Ο Οδυσσεύς απειλείται από τη γυναικεία μη ελεγχόμενη σεξουαλικότητα και από έναν αισθησιασμό που έρχεται σε αντίθεση με την οργανωμένη κοινωνία και την οικογενειακή ζωή.⁴ Αν ένας άνδρας κυριαρχείται σεξουαλικά από μια γυναίκα χάνει την ανθρωπιά του και γίνεται ζώο (όπως συμβαίνει με τους συντρόφους του Οδυσσέα στο νησί της Κίρκης).⁵ Η περίπτωση της Καλυψώς, πάλι, δείχνει πως, αν ένας άνδρας έχει στενή συναισθηματική σχέση με μια γυναίκα και προσκολληθεί σ' αυτήν, κινδυνεύει να χάσει τον ανδρισμό του.

Με τον ίδιο τρόπο, αλλά πιο πολύ συμβολικά, οι Σειρήνες και οι τερατώδεις Σκύλλα και Χάρυβδη, όντας ασφαλώς θηλυκά τέρατα, αποτελούν μια σεξουαλική απειλή για τον Οδυσσέα. Προσπαθούν να τον καταπιούν και να τον αφομοιώσουν, πράξεις που περιλαμβάνουν σεξουαλικό υπονοούμενο.

Από τη στιγμή που φεύγει από την Τροία και μέχρι τη στιγμή που ο Οδυσσεύς πετυχαίνει την αποκατάσταση της πατριαρχικής τάξης επαναποθετώντας τον εαυτό του στη θέση του ηγέτη του οίκου του και στο θρόνο του βασιλιά της Ιθάκης συναντά πολλές παντοδύναμες, άγριες γυναικείες θεότητες που ζουν σε ένα περιέργο αντισυμβατικό κόσμο οι οποίες προσπαθούν να τον παρασύρουν να επιστρέψει σε μια μητριαρχική τάξη.⁶

Πιο συγκεκριμένα: Τα πιο άγρια τέρατα που αντιμετωπίζει στο ταξίδι του είναι η Σκύλλα και η Χάρυβδη, οι οποίες ζουν στο ίδιο στενό και πρέπει να περάσει ανάμεσά τους, επιλέγοντας τη μια ή την άλλη. Η Χάρυβδη ρουφά το νερό και μετά το ξερνά (μ, 234-43), ενώ η Σκύλλα που έχει δώδεκα πόδια, έξι κεφάλια και τρεις σειρές από δόντια αρπάζει και καταβροχθίζει τους περαστικούς ναυτικούς (μ, 85-100). Αυτά τα πλάσματα δεν είναι τέρατα χωρίς φύλο, αλλά είναι ολοφάνερα θηλυκά και δε συνιστούν συμβολικά απλά έναν από τους θαλάσσιους κινδύνους που έχουν να αντιμετωπίσουν οι ναυτικοί. Όλο το σκηνικό με το

2. R. Butherford, «Homer» in *New Surveys in the Classics G&R* 26 (Oxford, 1996), 69

3. C. R. Beye, «Male and Female in the Homeric Poems», *Ramus* 33 (1974), 91

4. R. Just, *Women in Athenian Law and Life* (London, 1989), 222

5. S. Blundell, *Women in Ancient Greece* (Cambridge MA, 1995), 52

6. C. H. Taylor Jr., «The Obstacles to Odysseus' Return» στο C. H. Taylor Jr., *Essays on the Odyssey: selected modern criticism* (Bloomington, 1963), 98

οποίο σχετίζονται υπονοεί ότι το θηλυκό έχει τη δύναμη να αφομοιώσει ή να εκμηδενίζει τους άνδρες, αν τις πλησιάσουν πάρα πολύ. Αυτή η αφομοίωση έχει την έννοια της σεξουαλικής υποταγής στο θηλυκό και της εξαφάνισης των ανδρών. Μάλιστα, ο ίδιος ο Οδυσσέας ισχυρίζεται ότι το θέαμα της Σκύλλας να καταβροχθίζει τους συντρόφους του ήταν ό,τι πιο αποτρόπαιο αντίκρισε στις περιπλανήσεις του (μ, 258-9). Ο τρόπος για να αντιμετωπίσει τη Χάρυβδη, τη δεύτερη φορά που η τιμωρία του θεού Ήλιου τον έστειλε πάλι εκεί μόνο του, ήταν να πιαστεί από το κλαδί της αγριουσκιιάς (μ, 429-444). Σύμφωνα με τις φροϋδικές θεωρίες εδώ το κλαδί αποτελεί σύμβολο του φαλλού, με τη χρήση του οποίου ο ήρωας καταφέρνει να μην αφομοιωθεί από τη θηλυκή σεξουαλικότητα. Με τον ίδιο τρόπο γλιτώνει από την τρικυμία που δημιουργείται λίγο πριν, καταφέροντας να καθήσει πάνω στο κατάρτι του πλοίου που λειτουργεί κι αυτό με τον ίδιο τρόπο. Ιδίως αυτή η τελευταία αναφορά υποστηρίζει περραιτέρω την άποψη ότι όλα αυτά τα θαλασσινά τέρατα είναι έντονες φανταστικές εναλλαγές της ίδιας της θάλασσας μέσα στην οποία ο Οδυσσέας χάνεται και η οποία είναι η χειρότερη αντίπαλός του στην προσπάθειά του να επιστρέψει στην πατρίδα του.⁷

Τον ίδιο ρόλο παίζουν και οι Σειρήνες (μ, 182-94), οι θεότητες που μαγεύουν τους άνδρες με το τραγούδι τους και τους δελεάζουν με την υπόσχεση ότι προσφέρουν καινούρια γνώση, μια διαφορετική εμπειρία, η οποία πάλι συνιστά μια σεξουαλική απειλή (μ, 41-54), όπως είναι εμφανές από τη χρήση των λέξεων (*θέλγουσιν, λειμώνι, τερπόμενος*), που έχουν συνήθως ερωτικό περιεχόμενο στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Αφού οι Σειρήνες προκαλούν προσφέροντας την υπόσχεση της ικανοποίησης, μετά εκμηδενίζουν και εξαφανίζουν το αρσενικό. Για μια ακόμη φορά ο τρόπος αντιμετώπισης των Σειρήνων είναι ή να βουλώσουν τα αυτιά τους με βουλοκέρι, όπως κάνουν οι σύντροφοι του Οδυσσέα, ή να δεθεί ο ίδιος στο κατάρτι, σύμβολο του φαλλού για ακόμη μια φορά.

Παρόμοια απειλή συνιστά η Κίρκη, που ξεκάθαρα μαγεύει τους άνδρες μετατρέποντάς τους σε ζώα, όταν υποκύψουν στη σεξουαλικότητά της (κ, 233-40), ενώ η νύμφη Καλυψώ έχει τη δυνατότητα να προσφέρει μια υπεράνθρωπη εμπειρία στον Οδυσσέα, τη δυνατότητα αθανασίας, πράγμα που όμως θα τον παρέλυε και θα τον αποδυναμώνε.⁸ (Ετυμολογικά, φαίνεται ότι το «Καλυψώ» προέρχεται από το καλύπτω = κρύβω, μια και η ίδια εξαφανίζει τον ανδρισμό του Οδυσσέα και τον κάνει να ζει στη σκιά της).

Η ανατροπή της φυσιολογικής ανθρώπινης ζωής είναι ολοφάνερη στα δύο νησιά που είναι γυναικοκρατούμενα. Το νησί της Κίρκης (κ, 212-23) και της Καλυψώς είναι οργανωμένα με τέτοιο τρόπο, ώστε να απουσιάζει η γεωργία, η κτηνοτροφία, το κυνήγι και γενικά οι απασχολήσεις ενός άνδρα, η πολιτικά και κοινωνικά οργανωμένη ζωή. Αντίθετα το τραγούδι, το να υφάνει κανείς και η

7. Pöb. Schein, σημείωση I, σ. 20.

8. Η καινούρια εμπειρία της αθανασίας παραπέμπει στην ανάλογη εμπειρία που υπόσχονταν να προσφέρουν οι Σειρήνες.

φροντίδα του νοικοκυριού είναι βασικά στοιχεία στον κόσμο τους. Οι γυναίκες παγιδεύουν τους άνδρες με το να τραγουδούν και το να υφαίνουν. Το μοτίβο του μαγευτικού τραγουδιού και του κατασταλτικού αποτελέσματος που αυτό έχει στους άνδρες παραπέμπει στην περίπτωση των Σειρήνων, ενώ το μοτίβο του δόλου μέσα από την ύφανση σχετίζεται με την περίπτωση της Πηνελόπης και το ξήλωμα του υφαντού που πραγματοποιούσε τη νύχτα, αποφεύγοντας έτσι το γάμο (τ, 148-58). Σ' αυτό τον κόσμο οι άνδρες μαγεύονται και συγκεκριμένα ο Οδυσσέας κινδυνεύει να χάσει την προσωπικότητά του και την εκπλήρωση του στόχου του. Η σεξουαλικότητά της θέτει σε κίνδυνο τον νόστο του Οδυσσέα. Μετά από ένα χρόνο ξεχασμένος στο νησί της Κίρκης έχει ανάγκη από την υπενθύμιση των συντρόφων του για να συνεχίσει να επιδιώκει την επιστροφή στην Ιθάκη (κ, 467-74).

Η Κίρκη ανήκει στις θηλυκές μορφές που η συμπεριφορά τους απέναντι στον ήρωα δεν είναι προβλέψιμη. Βοηθά τον ήρωα στην αρχή, γίνεται επικίνδυνη αργότερα και μετά από τη νίκη του Οδυσσέα, μετατρέπεται από επικίνδυνο αντίπαλο σε πιστή ερωμένη του. Στην περίπτωσή της, η σεξουαλική κυριαρχία από μια γυναίκα φέρνει ως αποτέλεσμα τη μεταστροφή των ανδρών σε κτήνη. Επιπλέον, η Κίρκη έχει την ικανότητα να μειώσει τη δύναμη των ανδρών, όταν είναι γυμνοί. Στην περίπτωση του Οδυσσέα ο ανδρισμός του φαίνεται να επιβάλλεται με τη χρήση του σπαθιού που πάλι παραπέμπει σε φαλλικό σύμβολο (κ, 321-35). Όταν πια έχει τον έλεγχο, τότε μπορεί να απολαύσει τη σεξουαλική δραστηριότητα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και μόνο ο έρωτας των γυναικών μπορεί να αποβεί ευεργετικός.

Παρόμοιο ρόλο παίζει και η Καλυψώ για την τύχη του ήρωα με τη διαφορά ότι αυτή δεν αποτελεί μια τρομακτική φιγούρα, αλλά είναι αυτή που τον σώζει, τον αγαπάει και προσπαθεί να κάνει τη ζωή του στο νησί καλύτερη (ε, 130-6). Αν και είναι η πιο συμπαθητική αθάνατη μορφή στην *Οδύσσεια*, αποτελεί το μεγαλύτερο εμπόδιο για την επιστροφή του Οδυσσέα. Έχει τη δύναμη να ελέγχει τη ζωή του για επτά χρόνια και είναι ισχυρότερη από αυτόν (ε, 151-8). Η Καλυψώ φτιάχνει αυτή τους κανόνες σε αντίθεση με τις θνητές γυναίκες και την κατάσταση στην Ιθάκη. Η διαμονή του στο νησί είναι αναγκαστική και όντας αποκλεισμένος δεν έχει τη δύναμη να αντιδράσει παρὰ κάθεται και θρηνεί, όπως θα έκανε μια γυναίκα. Η αντιστροφή των ρόλων είναι εμφανής στην περίπτωση της Καλυψώς, η οποία θα μπορούσε να του προσφέρει ηδονή και αθανασία.⁹ Για να μπορέσει όμως ο Οδυσσέας να τα απολαύσει αυτά τα δώρα θα έπρεπε να θυσιάσει τη σχέση του με τον πολιτισμένο κόσμο και να απαρνηθεί τον ανθρώπινο τρόπο ζωής, όσο οδυνηρός κι αν είναι, και τη δύναμη και τις πρωτοβουλίες που έπαιρνε ως άνδρας.

9. Για την αντιστροφή των ρόλων στην *Οδύσσεια* και ιδίως μέσα από τις παρομοιώσεις που χρησιμοποιούνται δεξ H. P. Foley, «Reverse Similes and Sex Roles in the *Odyssey*», *Arethusa* 11 (1978), 7-26

Συμπερασματικά, τα βασικά στοιχεία του θηλυκού διατηρούνται στους μη ανθρώπινους χαρακτήρες της Οδύσσειας: η σεξουαλικότητα, η φροντίδα του νοικοκυριού, η απουσία των πολιτικών ικανοτήτων, το στοιχείο του άγριου. Παρόλα αυτά, αυτές οι άγριες μορφές ελέγχουν την τύχη του Οδυσσέα και έχουν ασυνήθιστα μεγάλες δυνάμεις. Όλα αυτά είναι σημάδι κοινωνικής δυσλειτουργίας η οποία χρειάζεται να αποκατασταθεί. Στην πραγματικότητα, όλες αυτές οι κουλτούρες που αντιμετωπίζει αποτελούν αντιστροφή ή ατελή παραλλαγή της κοινωνίας της Ιθάκης, ενώ οι γυναικείες μορφές που συναντά σχετίζονται ή αντιτίθενται με τη μορφή της Πηνελόπης, του πιο ανεπτυγμένου γυναικείου χαρακτήρα του έργου,¹⁰ η σχέση με την οποία μόνο θα τον επιβεβαιώσει ως άνδρα.

Καθώς ο Οδυσσέας φεύγοντας από το νησί της Καλυψώς πέφτει για ακόμη μια φορά θύμα της οργής του Ποσειδώνα και κινδυνεύει να πνιγεί, βρίσκει συμπαράσταση στο πρόσωπο μιας θηλυκής θεότητας που όμως πρώτα ήταν θνητή, της Ινώ-Λευκοθέας (ε, 333-53). Η τελευταία προσφέρει βοήθεια στον Οδυσσέα, ίσως γιατί σε αντίθεση με τις προηγούμενες θεότητες ήταν πρώτα θνητή, ο ίδιος ο ήρωας όμως με βάση τις προηγούμενες εμπειρίες του από το θηλυκό στοιχείο δεν την εμπιστεύεται και φοβάται τον πιθανό διπλό της ρόλο (όπως της Κίρκης). Επιπλέον, η σεξουαλικότητά της υπονοείται έντονα μέσα από την αναφορά στο μαγνάδι, που αποτελεί σύμβολο της γυναικείας ομορφιάς και από την αναφορά στην απογύμνωση του Οδυσσέα από τα ρούχα της Καλυψώς. Έτσι, αυτός απομακρύνεται από τον κόσμο των παράξενων θεοτήτων που συνιστούσαν απειλή για την επίτευξη του στόχου του και η Ινώ-Λευκοθέα σηματοδοτεί το ενδιαμέσο μεταβατικό στάδιο της απομάκρυνσής του από τον κόσμο του παραμυθιού.

Η περίπτωση της Ναυσικάς πρέπει να αναφερθεί, αν και δεν είναι κάποια θαλάσσια θεότητα, ανήκει κι αυτή όμως σε ένα μεταβατικό κόσμο, αφού ζει στα όρια ανάμεσα στον πολιτισμένο και στον μαγικό κόσμο και αποτελεί το ενδιαμέσο στάδιο για τον πέρασμα στην ανθρωπότητα.¹¹ Παρότι το νησί κατοικείται από θνητούς που ζουν σε οργανωμένη κοινωνία κάτω από την κυριαρχία ενός πολιτικού αρχηγού, δεν συνιστά έναν εντελώς πραγματικό κόσμο, αλλά το βασίλειο της ουτοπίας, το γεωγραφικό και ψυχολογικό όριο ανάμεσα στους δύο κόσμους, του μύθου και της πραγματικότητας. Γι' αυτό άλλωστε και το ταξίδι από την Ωγυγία στη Σχερία ήταν το πιο δύσκολο και κράτησε είκοσι μέρες. Αντίστοιχα, στο ταξίδι από τη Σχερία στην Ιθάκη ο Οδυσσέας κοιμήθηκε, πράγμα που υποδηλώνει τη μεταφορά του στην πραγματικότητα (ν, 79-92). Τα πάντα είναι ιδανικά σ' αυτό το νησί: κανένας εχθρός δεν επιτίθεται (ζ, 201-5), στις θυσίες των ανθρώπων οι θεοί κατεβαίνουν και κάθονται μαζί τους (η, 201-3), η γη βγά-

10 L. Doherty, *Siren Songs: Gender, Audiences, and Narrators in the Odyssey* (Ann Arbor, 1995), 80

11. P. Vidal-Naquet, «Land and Sacrifice in the *Odyssey*» in S. L. Schein (ed.), *Reading the Odyssey, selected interpretive essays* (Princeton, c1996), 47

ζει συνέχεια καρπούς χωρίς κόπο και υπάρχει πάντα ένας ευνοϊκός δυτικός άνεμος (η, 117-9). Οι άνδρες γνωρίζουν πολύ καλά την τέχνη της ναυσιπλοΐας και οι γυναίκες την τέχνη του αργαλειού. Επιπλέον, υπάρχει πολύς πλούτος και χρυσάφι και, αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο, η παρουσία των γυναικών είναι πιο έντονη από τις άλλες ανθρώπινες κοινωνίες, καθώς εδώ έχουν μια κάπου μορφή ελέγχου.¹²

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η Ναυσικά η οποία αποτελεί τον τελευταίο πειρασμό που πρέπει να αντιμετωπίσει ο Οδυσσέας, καθώς με την αθώα σεξουαλικότητά της και τα ανθρώπινα στοιχεία της, που είναι οικεία στον Οδυσσέα, αποτελεί το τελευταίο εμπόδιο στον δρόμο του για την πατρίδα.¹³ Έτσι, για ακόμη μια φορά το θηλυκό παίζει τον διπλό ρόλο του ευεργέτη, αλλά και του εμποδίου συγχρόνως. Η σεξουαλικότητά της υπονοείται σε όλη τη ραψωδία ε, καθώς το θέμα του γάμου επέχει κυρίαρχη θέση (ζ, 25-8, 239-45). Φλερτάρει με τον Οδυσσέα ελπίζοντας να τον κρατήσει στο νησί, κάνοντάς τον σύζυγό της. Άλλωστε, ως ένα νεαρό κορίτσι συνδέεται με το στοιχείο του άγριου και αδάμαστου και μ' αυτό τον τρόπο συνδέεται με τις άλλες θεότητες που συνάντησε στο δρόμο του. Η σύγκρισή της με την Άρτεμη, βασική θεότητα προς τιμήν της οποίας γιορτάζονταν οι Βραυρώνιες τελετές, στηρίζει τη θέση αυτή (ζ, 102-9, 149-52). Η Ναυσικά παίρνει πολλές πρωτοβουλίες με τέτοιο τρόπο που ο Οδυσσέας παραμερίζεται και έτσι η επιστροφή του στην ανθρωπότητα και στον ανδρισμό δεν θα ήταν πλήρης αν παρέμενε στο νησί αυτό και δεν πάλευε με όσα τον περιμένουν στην Ιθάκη.

Αντίθετα, στην Ιθάκη ο Οδυσσέας βρίσκει τη σύντροφο που του ταιριάζει παλεύοντας για να την κατακτήσει, υπερνικώντας όσους τη διεκδικούν, αλλά και κερδίζοντας για ακόμη μια φορά την καρδιά της. Η πάλη αυτή και η ανάκτηση της περιουσίας του και της εξουσίας του τον επιβεβαιώνει όχι μόνο ως βασιλιά, αλλά και ως άνδρα. Η Πηνελόπη αντιπροσωπεύει για αυτόν κάτι σημαντικότερο από την αισθησιακή ηδονή. Είναι μέρος αυτού του δικτύου της οικογένειας, των συγγενών και των φίλων που σχηματίζουν το κοινωνικό περιβάλλον χωρίς το οποίο ο Οδυσσέας δεν έχει ταυτότητα ως άνδρας.¹⁴ Ενώ και η Πηνελόπη έχει πολλή δύναμη και ελέγχει περισσότερο απ' όλους τη μοίρα του Οδυσσέα,¹⁵ είναι παράλληλα η ιδανική, συμβατική γυναίκα που ασχολείται με τη φροντίδα του σπιτιού, σε αντίθεση με τις απολίτιστες θηλυκές μορφές που απειλούν την ύπαρξή του. Η ένωσή του μαζί της δεν απειλεί την προσωπικότητά του, αλλά είναι η

12. M. B. Arthur, «Early Greece: The Origins of the Western Attitude toward Women», *Arethusa* 6 (1973), 18

13. N. Austin, *Archery at the Dark of the Moon: Poetic Problems in Homer's Odyssey* (Berkeley, 1975), 201

14. Πβλ. Just, σημείωση 4, 223

15. H. P. Foley, «Penelope as Moral Agent» στο B. Cohen (ed.) *The Distaff Side: Representing the Female in Homer's Odyssey* (Oxford, 1995), 93

αποκατάσταση του ρόλου του ως βασιλιά και ως ηγέτη του οίκου του. Ο χαρακτήρας της περιλαμβάνει στοιχεία από όλα τα διαφορετικά θηλυκά που γνώρισε και οι εμπειρίες μαζί τους τον βοηθούν να φτάσει σε μια βαθύτερη κατανόηση του γυναικείου φύλου. Έχει αποκτήσει κάποιες ικανότητες που θεωρούνται τυπικά γυναικείες,¹⁶ όπως η ευγένεια, η πονηριά, η αυτοσυγκράτηση, έχει μάθει να περιμένει, να εξαρτάται από άλλους, να περιορίζει τον εαυτό του. Κέρδισε τις καλύτερες νίκες του στη Σχερία και στην Ιθάκη μεταμορφωμένος ως ζητιάνος και όχι ως γενναίος πολεμιστής.¹⁷ Όλες αυτές οι εμπειρίες από τις θηλυκές μορφές τις οποίες νίκησε ή ξεπέρασε τον βοηθούν να κατακτήσει τη γυναίκα του και να αποκτήσει την παλιά του θέση.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

16. Felson-Rubin, *Regarding Penelope: From Character to poetics* (Princeton, 1994), 44

17. M. R. Lefkowitz, *Heroines and Hysteries* (Duckworth, 1981), 44

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- M. B. Arthur, «Early Greece: The Origins of the Western Attitude toward Women», *Arethusa* 6 (1973), 7-58
- N. Austin, *Archery at the Dark of the Moon: Poetic Problems in Homer's Odyssey* (Berkeley, 1975)
- C. R. Beye, «Male and Female in the Homeric Poems», *Ramus* 3 (1974), 87-101
- S. Blundell, *Women in Ancient Greece* (Cambridge MA, 1995)
- R. Butherford, «Homer» in *New Surveys in the Classics G&R* 26 (Oxford, 1996)
- B. Cohen (ed.) *The Distaff Side: Representing the Female in Homer's Odyssey* (Oxford, 1995)
- L. Doherty, *Siren Songs: Gender, Audiences, and Narrators in the Odyssey* (Ann Arbor, 1995)
- Felson-Rubin, *Regarding Penelope: From Character to poetics* (Princeton, 1994)
- H. P. Foley, «Reverse Similes and Sex Roles in the Odyssey», *Arethusa* 11 (1978), 7-26
- R. Just, *Women in Athenian Law and Life* (London, 1989)
- M. R. Lefkowitz, *Heroines and Hysterics* (Duckworth, 1981)
- Δ. Ν. Μαρωνίτης (μετάφραση), *Ομήρου Οδύσσεια* (Θεσσαλονίκη, 2006)
- P. Pucci, *Odysseus Polutropos: Intertextual Readings in the Odyssey and the Iliad* (Ithaca and London, 1987)
- S. Reece, *The Stranger's Welcome: oral theory and the aesthetics of the homeric hospitality schene* (Ann Arbor, c1993)
- S. L. Schein, *Reading the Odyssey, selected interpretive essays* (Princeton, c1996)
- C. P. Segal, «The Phaeacians and the Symbolism of Odysseus' Return», *Arion* 1 (1962), 17-64
- C. H. Taylor Jr., «The Obstacles to Odysseus' Return» in C. H. Taylor Jr., *Essays on the Odyssey: selected modern criticism* (Bloomington, 1963)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΑ ΘΑΛΑΣΣΙΝΑ ΤΑΞΙΔΙΑ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ

Πρόλογος

Ένας λόγος για τον οποίο η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* έχουν προσεγγισθεί από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας με ένα πλήθος τρόπων είναι επειδή δημιουργούν αμέσως την αίσθηση πως πρόκειται για κείμενα τα οποία οργανώνονται βάσει κανόνων που ρυθμίζουν τόσο μεμονωμένα τμήματά τους όσο και αυτά ολόκληρα. Οι μελετητές όμως δεν συμφωνούν ακριβώς ως προς το ποιο αποτελούν τους ρυθμιστικούς κανόνες των επών. Η ασυμφωνία δεν χαρακτηρίζει μόνο τους ερευνητές διαφορετικών εποχών, αλλά και αυτούς που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως και στη δική μας. Ακόμη και η πολλά υποσχόμενη θεωρία της προφορικής σύνθεσης των ομηρικών ασμάτων, η διατυπωμένη από τους M. Parry και A. Lord, τροποποιήθηκε σε αρκετά σημεία συμβιβασόμενη με τη Νεοανάλυση και με τη πιθανότητα της συμβολής της εγγραμματοσύνης κατά τη δημιουργία των δύο επών. Το ομηρικό κείμενο συνιστά λοιπόν μια αντίφαση, αφού φαίνεται να συγκροτείται με τη βοήθεια τεχνικών και νόμων αλλά, συγχρόνως, να μην υπακούει απόλυτα σε καμιά συστηματοποίηση.

Χρειάζεται, άρα, μια αντιμετώπιση των δύο επών η οποία να σέβεται τη συγκεκριμένη ιδιομορφία. Ένας τρόπος να αντιπαρέλθει κάποιος την αντίφαση είναι να διακρίνει τις τάσεις και τις ροπές που εμφανίζονται στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια* χωρίς να επιχειρήσει να τις υπαγάγει σε ένα στενό σύστημα κανόνων, περιοριζόμενος στην παρατήρηση του πώς επιδρούν στην αφήγηση.

Νομίζουμε ότι όσα προηγήθηκαν ήταν απαραίτητα, επειδή το ζήτημα το οποίο διερευνούμε είναι ως ένα βαθμό μεθοδολογικό. Αφορά στην απομόνωση ενός στοιχείου, στην προκείμενη περίπτωση του θαλασσινού ταξιδιού και στην παρακολούθησή του, όπως προαναφέραμε, των τάσεων τις οποίες παρουσιάζει η εκτύλιξή του, σε μια προσπάθεια να εξετασθεί κατά πόσο επενεργούν στο περιε

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΛΗΜΝΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

- Ο Παναγιώτης Βούζης είναι διδάκτωρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας.

χόμενο και επηρεάζουν την ερμηνεία του. Συνεπώς το θέμα που πραγματευόμαστε απορρέει από μια συγκεκριμένη προσέγγιση των ομηρικών επών.

Το πεδίο της εργασίας μας είναι κυρίως η *Οδύσσεια*, αφού το θέμα μας είναι η αντίθετη εξέλιξη την οποία έχει το ταξίδι του Τηλέμαχου στη θάλασσα από εκείνη του νόστου του Οδυσσέα. Μπορούμε να μιλάμε για ένα λανθάνοντα ανταγωνισμό ανάμεσα στην τηλεμάχεια και στην οδυσειακή θαλασσοπλοΐα με νικήτρια την πρώτη· λανθάνοντα επειδή δεν διακρίνεται τόσο μέσα στο περιεχόμενο, δεδομένου ότι ο Τηλέμαχος αναχωρεί με σκοπό να μάθει για την τύχη του πατέρα του όχι να τον ξεπεράσει ως προς τη ναυτιλία, όσο στις ροπές τις οποίες εμφανίζουν οι πλόες γιου και πατέρα.

Συμμορφούμενοι σήμερα με το πλαίσιο μιας ανακοίνωσης περιοριζόμαστε στον εντοπισμό του συγκεκριμένου ανταγωνισμού στα γεγονότα τα οποία σχετίζονται πρωτίστως με την τηλεμάχεια ναυσιπλοΐα. Η ανάλυσή μας διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες.

1. Τα θαλασσινά ταξίδια δεσπόζουν στις δεκαέξι πρώτες ραψωδίες της *Οδύσσειας*. Από την α ραψωδία μέχρι τη δ ο ήρωας που δίνει το όνομά του στο συγκεκριμένο έπος απουσιάζει, με αποτέλεσμα να προσφέρεται ζωτικός κειμενικός χώρος στον Τηλέμαχο, που, στην αρχή, βρίσκεται καθηλωμένος στο νησί του.¹ Η Ιθάκη τότε είναι για τον Τηλέμαχο ό,τι η Ωγυγία, το νησί της Καΐυψώς, για τον Οδυσσέα· τόπος ακυρωτικός του πλου. Από αυτή τη κατάσταση κινήσις ο Τηλέμαχος ξεφεύγει χάρη στην παρακίνηση της Αθηνάς, με της οποίας την αρωγή αναχωρεί με σκοπό να μάθει για την τύχη του πατέρα του. Εβ ραψωδία αποτελεί την αφετηρία της τηλεμάχειας θαλασσοπλοΐας, η οποία καλύπτει τη μεγαλύτερη περιφέρεια στην έκταση της *Οδύσσειας*, αφού το ταξίδι του

1. Η προσέγγισή μας όντας συγχρονική δεν υπεισέρχεται στο ζήτημα της γένεσης της Τηλεμάχειας και της σχέσης της με την υπόλοιπη *Οδύσσεια*. Σημειώνουμε μόνο το γεγονός ότι ο Τηλέμαχος χρειάζεται έναν ευρύ ζωτικό χώρο στην αρχή του έπους ώστε να εγκαθιδρύσει το κλέος του σε αντίθεση με τον πατέρα του, ο οποίος κάνει την είσοδό του στην *Οδύσσεια* μόνο ως όνομα, ως δηλαδή ήδη εγκαθιδρυμένο κλέος, γεγονός που αποτελεί ένα τεκμήριο υπέρ της άποψης ότι η Τηλεμάχεια αποτελεί ομηρική επινόηση (πρβλ. για πρδγμ. Woodhouse 1930, 211). Για τις λειτουργίες της Τηλεμάχειας βλ. για πρδγμ. Murnaghan 1987, 158-166, Μερωνίτη 1991, 16-149, Delebecque 1994, Klingner 1999, 165-217 και Μανακίδου 2002 η οποία επισημαίνει την καθιέρωση μέσω της Τηλεμάχειας του μεταοδυσειακού κόσμου των απωγόνων των μεγάλων ηρώων (βλ. κυρίως 348)· για τον Τηλέμαχο βλ. Woodhouse αυτ., 210 και 212-214, ο οποίος αναφέρεται στη μαθητεία του γιου του Οδυσσέα και στην εξέλιξη του συγκεκριμένου χαρακτήρα κατά την εκτύλιξη της *Οδύσσειας*, Jaeger 1947, 29-34, όπου εκφράζεται η άποψη ότι ο χαρακτήρας του Τηλέμαχου παρουσιάζεται στις τέσσερις πρώτες ραψωδίες της *Οδύσσειας* με τέτοιο τρόπο ώστε να υπηρετεί ένα συνειδητό παιδαγωγικό στόχο (βλ. κυρίως 30), Murnaghan αυτ., 33-38 για την ανεξάρτητη από τον πατέρα ενηλικίωση του Τηλεμαχου, Klingner αυτ. σχετικά με την αφύπνιση του γιου του Οδυσσέα, Buchan 2004, 1173 για την εξέλιξη του Τηλέμαχου σε νέο σημαντικότα, δηλαδή ηγέτη. Βλ. επίσης Olson 1995, 65-90 για μια θέση αντίθετη σε σχέση με τους μελετητές που υποστηρίζουν την εξέλιξη του γιου του Οδυσσέα στις ραψωδίες α-δ.

Τηλέμαχου ολοκληρώνεται μόλις στην π, όταν ο Πείραιος με εντολή του γιου του Οδυσσέα οδηγεί το πλοίο στο λιμάνι της Ιθάκης.

Στη β ραψωδία δεν εκκινεί απλώς ο πλους του Τηλέμαχου, αλλά προσημαίνεται η κατίσχυσή του στα θαλασσινά ταξίδια με τρεις τρόπους: ένα δομικό, ένα αφηγηματολογικό και, τέλος, ένα διακειμενικό. Η κατίσχυση αυτή συνιστά μια ανταγωνιστική κίνηση από τη μεριά του Τηλέμαχου κατά του Οδυσσέα, επειδή ο δεύτερος είναι ο κατεξοχήν ναυτικός.² Ας αναλύσουμε, λοιπόν, τους τρόπους με τους οποίους γίνεται η προσημάνση της υπεροχής του γιου του Οδυσσέα στον πλου.

Το ταξίδι στη θάλασσα αποτελεί τυπική σκηνή, επανερχόμενο, δηλαδή, στα ομηρικά έπη τμήμα αφήγησης με αναγνωρίσιμη δομή, επειδή τα στοιχεία που το συνθέτουν είναι κάθε φορά περίπου τα ίδια, αναφέρονται με όμοια σειρά και διατυπώνονται με παγιωμένη φρασεολογία.³ Τα δομικά στοιχεία του πλου στη β ραψωδία παίρνουν τη μορφή μιας σπείρας. Η μορφή αυτή προβάλλεται στη γραμμική εκτύλιξη του κειμένου ως διασπορά, αρχικά, στοιχείων της θαλασσοπλοΐας, μετά ως βαθμιαία αύξησή τους και, στο τέλος, ως μέγιστη συσπείρωση των συγκεκριμένων στοιχείων κατά τις φάσεις του απόπλου και του καθεαυτόν πλου του Τηλέμαχου.

Διεσπαρμένες οι αναφορές στο θαλασσινό ταξίδι βρίσκονται στη συνέλευση των Ιθακησίων την οποία συγκαλεί ο γιος του Οδυσσέα (στίχοι 17-18, 27, 172-173 και 226). Εδώ εκφράζει ο Τηλέμαχος το αίτημα να του δοθούν καράβι και πλήρωμα, ώστε να ρωτήσει στην Πύλο και στη Σπάρτη σχετικά με τον νόστο του Οδυσσέα (212-215).

Η βαθμιαία αύξηση των δομικών στοιχείων του πλου αρχίζει από την προσηυχή του Τηλέμαχου προς την Αθηνά και την απάντηση της όταν έρχεται κοντά του με τη μορφή του Μέντορα (262-265 και 285-295). Στη συνάντηση, αργότερα, του γιου του Οδυσσέα με τους μνηστήρες ο Αντίνοος υπόσχεται αόριστα στον πρώτο πως θα του εξασφαλιστούν το σκάφος και το πλήρωμα που ζητά (306-308), με σκοπό, βέβαια, ο Τηλέμαχος να εφησυχάσει και να ξεχάσει το αίτημά του. Ο γιος, όμως, του Οδυσσέα αντιδρά λέγοντας ότι, έστω και ως έμπορος, δηλαδή ως επιβάτης, αφού δεν έχει ούτε άντρες ούτε πλοίο, θα πραγματοποιήσει ένα όχι μάταιο ταξίδι, ότι η όδός του δεν θα είναι *άλιη* (318-320). Όταν ο Τηλέμαχος φεύγει, κάποιος από τους μνηστήρες με τη μορφή ερώτησης εκφράζει την ευχή να χαθεί περιπλανώμενος, όπως ο πατέρας του (332-333: «τίς δ' οἶδ' εἰ κε καὶ αὐτὸς ἰὼν κοίλης ἐπὶ νηὸς / τῆλε φίλων ἀπόληται ἀλῶμενος ὥς περ Ὀδυσσεύς»). Εδώ και στους στίχους 369-370, όπου μιλά η Ευρύκλεια, βλέπουμε να

2. Πρβλ. Austin 1975, 182-200, Apthorp 1980, 12-22 και Clarke 1989, 40-43 για τις παραλληλίες του τηλέμαχειου πλου με τον οδυσσειακό (Στον Apthorp συγκεκριμένα το ταξίδι του Τηλέμαχου αντιστοιχίζεται με τις περιπλανήσεις του Οδυσσέα ως προς το θέμα του πειρασμού: βλ. αὐτ., 12 υποσημ. 53 για περαιτέρω βιβλιογραφία σχετικά με τις συγκεκριμένες παραλληλίες).

3. Σχετικά με τις τυπικές σκηνές γενικότερα βλ. Edwards 1992, 285.

επιστρατεύεται για τον Τηλέμαχο ένα μοτίβο το οποίο συνήθως συνδέεται με τον Οδυσσέα, αυτό των κακών και των περιπλανήσεων που συνεπάγεται το ταξίδι στη θάλασσα. Εδώ, μάλιστα, μέσω της παραβολικής πρότασης στον στίχο 333 ο γιος ταυτίζεται με τον πατέρα. Κατά την εντολή του Τηλέμαχου στην Ευρύκλεια να ετοιμάσει τις προμήθειες του ταξιδιού (349-360) προσδιορίζεται χρονικά η αναχώρηση με το επιρρηματικό κατηγορούμενο *έσπεριος* (357). Η υπηρέτρια εκτελεί την εντολή (379-380) και η Αθηνά με τη μορφή του Τηλέμαχου συγκεντρώνει πλήρωμα και ζητά πλοίο από τον Νοήμονα (382-387). Η προετοιμασία του απόπλου εκτελείται από μόνη τη θεά, η οποία, μόλις βραδιάζει, κατεβάζει το σκάφος στο νερό, τοποθετεί μέσα τα άρμενά του και το αράζει στο άκρο του λιμανιού· τότε προσέρχεται το πλήρωμα (388-392).

Η μέγιστη συσπείρωση των στοιχείων της ναυτιλίας ξεκινά από τους στίχους 402-404, όπου η Αθηνά υπερβάλλοντας αναφέρει ότι οι σύντροφοι κάθονται ήδη στα κουπιά, για να κάνει τον Τηλέμαχο να βιαστεί. Ακολουθεί το χωρίο το οποίο περιλαμβάνει τον απόπλου και τον καθεαυτόν πλου. Αυτοί συντίθενται από πλήθος δομικών στοιχείων, από τα οποία, μάλιστα, κάποια εμφανίζονται επεκτεταμένα:

(Ὡς ἄρα φωνήσας ἠγήσατο Παλλὰς Ἀθήνη
καρπαλίμως· ὁ δ' ἔπειτα μετ' ἵχνια βαίνει θεοῖο.)
407-434: αὐτὰρ ἔπει ῥ' ἐπὶ νῆα κατῆλυθον ἥδ' ἐθάλασσαν,
εὗρον ἔπειτ' ἐπὶ θινὶ κάρη κομόωντας ἐταίρους.
τοῖσι δὲ καὶ μετέειπ' ἱερὴ Ἴς Τηλεμάχοιο·

«Δεῦτε, φίλοι, ἧῖα φερώμεθα· πάντα γὰρ ἤδη
ἄθρό' ἐνὶ μεγάρῳ μῆτηρ δ' ἐμοὶ οὐ τι πέπυσται,
οὐδ' ἄλλαι δμῳαί, μία δ' οἷη μῦθον ἄκουσεν.»
Ὡς ἄρα φωνήσας ἠγήσατο, τοὶ δ' ἅμ' ἔποντο.
οἱ δ' ἄρα πάντα φέροντες ἐϋσσέλμῳ ἐπὶ νηϊ
κάτθεσαν, ὡς ἐκέλευσεν Ὀδυσσῆος φίλος υἱός.
ἂν δ' ἄρα Τηλέμαχος νηὸς βαῖν', ἄρχε δ' Ἀθήνη,
νηϊ δ' ἐνὶ πρύμνῃ κατ' ἄρ' ἔξετο· ἄγχι δ' ἄρ' αὐτῆς
ἔξετο Τηλέμαχος· τοὶ δὲ πρυμνήσι ἔλυσαν,
ἂν δὲ καὶ αὐτοὶ βάντες ἐπὶ κληῖσι καθίζον.
τοῖσιν δ' ἴκμενον οὐρον ἱεὶ γλαυκῶπις Ἀθήνη,
ἄκραν Ζέφυρον, κελάδοντ' ἐπὶ οἴνοπα πόντον.
Τηλέμαχος δ' ἐτάροισιν ἐποτρύννας ἐκέλευσεν
ὄπλων ἅπτεσθαι· τοὶ δ' ὀτρύνοντος ἄκουσαν
ἰστὸν δ' εἰλάτινον κοίλης ἐντόσθε μεσόδης
στήσαν ἀείραντες, κατὰ δὲ προτονοῖσιν ἐδρσαν,
ἔλκον δ' ἰστία λευκὰ ἐϋστρέπτοισι βοεῦσιν.
ἔπρησεν δ' ἄνεμος μέσον ἰστίον, ἅμφι δὲ κύμα

ΠΑΡΟΛΟΓΟΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΕΛΤΑΡΙΟΥ

στείρη πορφύρεον μεγάλ' ἴαχε νηὸς ἰούσης·
 ἥ δ' ἔθεεν κατὰ κῦμα διαπρήσσουσα κέλευθον.
 δησάμενοι δ' ἄρα ὄπλα θοὴν ἀνὰ νῆα μέλαιναν
 στήσαντο κρητῆρας ἐπιστεφέας οἶνοιο,
 λείβον δ' ἄθανάτοισι θεοῖς αἰειγενέτησιν,
 ἐκ πάντων δὲ μάλιστα Διὸς γλαυκῶπιδι κούρῃ.
 παννυχίη μὲν ῥ' ἦ γε καὶ ἡὼ πεῖρε κέλευθον.⁴

Η Αθηνά και ο Τηλέμαχος φθάνουν στο πλοίο (407⁵), ο δεύτερος δίνει εντολή να μεταφέρουν οι σύντροφοι τις προμήθειες στο σκάφος και εκείνοι εκτελούν (410-415, επέκταση του συγκεκριμένου στοιχείου), η θεά και ο γιος του Οδυσσέα επιβιβάζονται (416) και κάθονται στο πλοίο (417-418), οι άντρες του πληρώματος λύνουν τα πρυμνήσια σχοινιά (418), επιβιβάζονται και κάθονται στα κουπιά (419), η Αθηνά στέλνει ούριο άνεμο (420-421, επέκταση), ο Τηλέμαχος δίνει εντολή να διευθετήσουν τα άρμενα και οι σύντροφοι τοποθετούν το κατάρτι στη *μεσόδμην*, το στερεώνουν με τη βοήθεια σχοινιών, των *προτόνων* και ανοίγουν το πανί (422-426, επέκταση), φυσά ο ούριος άνεμος (427), το πλοίο γρήγορο σχίζει το κύμα (επέκταση του καθεαυτόν πλου 427-429⁶), λήγει η διευθέτηση των άρμενων (430), κάνουν σπονδή στους θεούς (431-433), τέλος, δίνεται η διάρκεια του ταξιδιού (πλέουν όλη τη νύχτα και την αυγή 434)⁷.

Το πλήθος των δομικών στοιχείων της ναυτιλίας, το οποίο χρησιμοποιείται μέχρι και την περιγραφή της αναχώρησης του Τηλέμαχου από την Ιθάκη και το οποίο παρουσιάζει αυξητική και συσπειρωτική τάση, αποτελεί τον ένα από τους τρεις τρόπους που, όπως αναφέραμε προηγουμένως, προετοιμάζουν την κατίσχυση του γιου του Οδυσσέα στη ναυσιπλοΐα.

Ο δεύτερος τρόπος είναι ο αφηγηματολογικός. Πρόκειται για το γεγονός ότι η έναρξη και η εκτύλιξη της θαλασσοπλοΐας του Τηλέμαχου στη β ραψωδία συνιστούν μια πρόληψη του ταξιδιού της επιστροφής του από την Πύλο στις ο και π, τότε που ο Τηλέμαχος κυβερνά το καράβι δίχως την ανάγκη συνοδείας από την Αθηνά κυριαρχώντας έτσι στη ναυτιλία. Συνιστούν πρόληψη επειδή η επεκτεταμένη σκηνή της αναχώρησης του Τηλέμαχου αντιστοιχεί στον ακόμα πιο επεκτεταμένο γυρισμό του, και επειδή ο απόπλους από την Ιθάκη και το ταξίδι του γιου

4. Τα χωρία της *Οδύσσειας* προέρχονται από την έκδοση του T. W. Allen, *Homeri opera*, tom. III-IV, Oxford 1917² και 1919², ενώ της *Ιλιάδας* από την έκδοση των D.B. Monro - T.W. Allen, *Homeri opera*, tom. I-II, Oxford 1920¹.

5. Να επισημανθεί ότι αυτός ο στίχος θεωρείται παρέμβλητος, βλ. Heubeck - West - Hainsworth 1988, 155.

6. Να επισημανθεί, επίσης, ότι ο στίχος 429 θεωρείται παρέμβλητος, βλ. ο. π., 157.

7. Η συσπείρωση των δομικών στοιχείων της τηλεμάχειας θαλασσοπλοΐας συνεχίζεται στη γ ραψωδία με τον κατάπλου του γιου του Οδυσσέα στην Πύλο. Τα στοιχεία στα οποία αναλύουμε γενικά τη διαδικασία του ταξιδιού στη θάλασσα βασίζονται σε αυτά που διακρίνει ο Arend 1933, 79-86.

του Οδυσσέα αντανάκλονται ως ένα βαθμό στον απόπλου του από την Πύλο και στο ταξίδι πίσω στο νησί του (ο 199-225 και ο 256-300).

Η αντανάκλαση αυτή δημιουργείται ως εξής: Οι στίχοι β 416-418 [έως την πενθημιμερή τομή του 418] βρίσκονται σε μια σχέση κατοπτρισμού με τους ο 284-286 [έως την πενθημιμερή τομή του 286], αφού στο πρώτο χωρίο η Αθηνά ανεβαίνει στο πλοίο ακολουθούμενη από τον Τηλέμαχο, κάθετα στην πρύμνη και ο Τηλέμαχος κάθετα κοντά της, ενώ στο δεύτερο επιβιβάζεται ο Τηλέμαχος και ακολουθεί ο μάντης Θεοκλύμενος⁸, ύστερα ο γιος του Οδυσσέα κάθετα στην πρύμνη και βάζει τον Θεοκλύμενο να καθίσει δίπλα του· δηλαδή το ένα χωρίο αποτελεί κυριολεκτική σχεδόν αντανάκλαση του άλλου· οι στίχοι β 418 και ο 286 από την πενθημιμερή τομή και μετά είναι ίδιοι· ο β 419 είναι παρόμοιος με τον ο 221· ο β 420 είναι ίδιος με τον ο 292· οι στίχοι β 422-426 σχεδόν επαναλαμβάνονται στους ο 287-291⁹· στους β 431-433 ο Τηλέμαχος κάνει σπονδή στους θεούς, ιδιαίτερα στην Αθηνά και στους ο 222-223 θυσιάζει, επίσης, στη συγκεκριμένη θεά· τέλος, και στη β και στην ο ραψωδία ο καθεαυτὸν πλους του γιου του Οδυσσέα αποδίδεται με επέκταση (στους στίχους β 427-429 η επέκταση δημιουργείται με την εικόνα του φουσκωμένου από τον άνεμο πανιού, με τον ήχο του κύματος καθώς σχίζεται από την καρίνα και με την αναφορά στην ταχύτητα με την οποία το πλοίο διανύει την απόσταση· στους ο 295 και ο 297-299 ο πλους επεκτείνεται χάρη στην παρακολούθηση του δρομολογίου του σκάφους).¹⁰

Ο τρίτος τρόπος με τον οποίο προσημαίνεται η υπεροχή του Τηλέμαχου στη ναυτιλία είναι η διακειμενικότητα και συγκεκριμένα η επαφή της σκηνής της αναχώρησης του γιου του Οδυσσέα από την Ιθάκη με αυτή στους στίχους Α 475-487 της *Ιλιάδας*, όπου το πλοίο των Αχαιών με κυβερνήτη τον Οδυσσέα επιστρέφει από τη Χρύση στο ελληνικό στρατόπεδο, αφού έχουν φέρει τη Χρυσηίδα πίσω στον πατέρα της και έχουν προσφέρει εξευμενιστική θυσία στον Απόλλωνα, ώστε να λήξουν η οργή του και η επιδημία που αυτή προκάλεσε. Εάν η επιστροφή του κοριτσιού και η θυσία γίνουν αποδεκτές από τον θεό, τότε η νόσος των Αχαιών θα ιαθεί και θα επανενεργοποιηθεί ο ιλιάδικός πόλεμος. Το χωρίο έχει ως εξής:

Ἦμος δ' ἥελιος κατέδυσ καὶ ἐπὶ κνέφας ἦλθε,
δὴ τότε κοιμήσαντο παρὰ πρυμνήσια νηὸς·
ἦμος δ' ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἥως,
καὶ τότε ἔπειτ' ἀνάγοντο μετὰ στρατὸν εὐρὺν Ἀχαιῶν·
τοῖσιν δ' ἵκμενον οὖρον ἱεὶ ἐκάεργος Ἀπόλλων·
οἱ δ' ἴστων στήσαντ' ἀνά θ' ἵστια λευκὰ πέτασσαν,

8. Βλ. και de Jong 2001, 374.

9. Ο στίχος β 422 επαναλαμβάνεται και στον ο 217.

10. Και ο στίχος β 388 της προετοιμασίας από την Αθηνά του απόπλου του Τηλέμαχου είναι ίδιος με τον ο 296.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ἐν δ' ἄνεμος πρῆσεν μέσον ἰστίον, ἄμφι δὲ κῦμα
στεῖρη πορφύρεον μεγάλ' ἴαχε νηὸς ἰούσης·
ἢ δ' ἔθεεν κατὰ κῦμα διαπρήσσουσα κέλευθον.
αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ' ἴκοντο κατὰ στρατὸν εὐρὺν Ἀχαιῶν,
νῆα μὲν οἷ γε μέλαιναν ἐπ' ἠπείροιο ἔρυσσαν
ὑποῦ ἐπὶ ψαμάθοις, ὑπὸ δ' ἔρματα μακρὰ τάνυσσαν·
αὐτοὶ δὲ σκίδναντο κατὰ κλισίας τε νέας τε.

Η πραγματέυση της συγκεκριμένης σκηνῆς υποδηλώνει ὅτι ἡ ἀποστολή των Ἑλλήνων θα ἐπιτύχει τον ἐξιλεωτικό στόχο της: Ὁ Ἀπόλλωνας στέλνει εὐνοϊκό ἄνεμο στο πλοῖο των Ἀχαιῶν (Α 479)¹¹· τὸ ταξίδι ἔχει ἐπεκτεταμένη περιγραφὴ (Α 481-483), ἡ οποία ἐκπέμπει μιὰ χαρούμενη διάθεση.¹²

Ανάμεσα στο παραπάνω χωρίο της *Ιλιάδας* καὶ στους ἀπόπλου καὶ καθεαυτὸν πλου του Τηλέμαχου στη β ραψωδία της *Οδύσσειας* ἀνοίγεται, ὅπως εἶπαμε, μιὰ διακειμενικὴ ἐπικοινωνία: Ὁ στίχος Α 479 μοιάζει με τον β 420, γιατί ὁ δεῦτερος στίχος διαφοροποιεῖται μόνο ὡς πρὸς τον λογότυπο γιὰ τον θεό· ὁ *ἐκάεργος Ἀπόλλων* του Α 479 ἀντικαθίσταται στον β 420 ἀπὸ τὴ φόρμουλα *γλαυκῶπις Ἀθήνη* στην ἴδια θέση, ἀπὸ τὴν ἐφθιμμερὴ τομὴ καὶ μετὰ· Οἱ στίχοι Α 481-3 ἐπαναλαμβάνονται στους β 427-9, με τὴ διαφορὰ ὅτι στην ἀρχὴ του β 427 ὑπάρχει ἡ μικρὴ παραλλαγή *ἔπρῃσεν δ' ἄνεμος* ἀντὶ γιὰ τὸ σύνταγμα *ἐν δ' ἄνεμος πρῆσεν* στο *ἑκκίνημα* του στίχου Α 481.

Η ἐπαφὴ του ἱλιαδικοῦ χωρίου με αὐτὸ τῆς ἀναχώρησης του Τηλέμαχου ἀπὸ τὴν Ἰθάκη μεταδίδει στο δεῦτερο τὰ εὐνοϊκὰ σήματα που διακρίνονται στο πρῶτο. Με τὴ διακειμενικὴ, δηλαδή, διασταύρωση των δύο ἐπὶ τὰ σημάδια, τὰ οποία ἐπιβεβαιώνουν τὴν αἴσια ἐκβάση τῆς θαλασσινῆς ἀποστολῆς των Ἀχαιῶν, μεταφέρονται καὶ στο ταξίδι στη θάλασσα του γιου του Ὀδυσσεῆα καὶ προοιωνίζονται καὶ τὴ δικὴ του εὐδῶση που ἐγκτεῖται στη ναυσίπλοικὴ ωρίμανση του νεαροῦ πρίγκηπα.¹³ Οἱ συγκεκριμένοι διακειμενικοὶ συνειρμοί, λοιπόν, προσημαίνουν με τὴ σειρά τους τόσο τὴν ἐπιτυχία του γιου του Ὀδυσσεῆα στη θαλασσοπλοῖα ὅσο καὶ τὴν κατῆχυσή του σε αὐτὴ, αφοῦ με ἓνα εἰρωνικό τρόπο ἡ ἀναχώρηση του Τηλέμαχου οικειοποιεῖται στοιχεῖα που ἀνήκουν στη θαλασσινὴ ἀποστολὴ τῆς ὁποίας ἡγεῖται ὁ Ὀδυσσεύς. Ὑποβόσκει, δηλαδή, ἐδῶ ὁ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στην τηλεμάχεια καὶ στην ὀδυσσειακὴ θαλασσοπλοῖα ὁ ὁποῖος θα καταλήξει στην υπεροχὴ τῆς πρώτης ἐναντὶ τῆς δεύτερης.

11. Βλ. Kirk 1985, 104.

12. Βλ. Edwards 1980, 22.

13. Η ταύτιση τῆς ἐπιτυχίας του ταξιδιοῦ του Τηλέμαχου με τὴ ναυσίπλοικὴ ωρίμανση του νέου γίνεται, βέβαια, ὑπογίως καὶ ἐφόσον ἀντιμετωπίζουμε τὸ κείμενο ὑπὸ τὸ πρίσμα του πλου. Στο ἐπίπεδο του περιεχομένου τὸ ταξίδι εὐοδῶνεται, αφοῦ ὁ Τηλέμαχος μαθαίνει ἐιδήσεις γιὰ τον χαμένο Ὀδυσσεῆα ἀπὸ τον Μενέλαο (δ 555-560) καὶ ἀποκτᾶ κλέος (βλ. γιὰ παραδείγματα τους στίχους α 93-95 καὶ ν 422-423).

2. Η έναρξη και η εκτύλιξη του ταξιδιού του Τηλέμαχου στη β ραψωδία ανήκουν στο πλαίσιο της μαθητείας του στον πλου με διδάσκαλό του την Αθηνά, η οποία στην α ραψωδία παίρνοντας θνητή μορφή του συστήνεται ως ο Μέντης, ο βασιλιάς των *φιλήρετμων*, δηλαδή των ναυτικών, Ταφίων (180-181). Αν θυμηθούμε ότι το επίθετο *φιλήρετμοι* είναι ο συνήθης προσδιορισμός των Φαιάκων¹⁴ που γνωρίζουν μια υπέρετρη ναυτιλία, συμπεραίνουμε ότι εδώ η Αθηνά συνδέεται υπογείως με τους τέλειους θαλασσινούς, γεγονός το οποίο την καθιστά απολύτως αρμόδια για τη συγκεκριμένη μαθητεία του Τηλέμαχου. Έτσι ο γιος του Οδυσσέα ξεφεύγοντας από την κατάσταση καθήλωσης στην Ιθάκη βαθμιαία κατακτά με τη βοήθεια της θεάς τη διαδικασία του ταξιδιού στη θάλασσα.¹⁵ Η ναυσιπλοϊκή του ικανότητα εκκινώντας από ένα σημειακό μηδέν τείνει διαρκώς στην αρτιότητα, όπως αποδεικνύεται και από την αυξανόμενη πληρότητα των πλόων του.

Η Αθηνά συνοδεύει τον Τηλέμαχο κατά το ταξίδι του στην Πύλο. Δεν πράττει όμως ανάλογα για τον πατέρα του. Μια φορά μόνο τον βοηθά στη θάλασσα χωρίς να εμφανιστεί (ε 382-7), όταν αυτός έχει πλέον στερηθεί τον στόλο του, το δικό του σκάφος ακόμη και τη σχεδία του. Το παράπονο του Οδυσσέα στους στίχους ν 316-319 ότι ποτέ κατά τον νόστο δεν είδε τη θεά να επιβαίνει στο πλοίο του είναι απολύτως θεμελιωμένο. Συγκρίνοντας τους προηγούμενους στίχους με την σκηνή του απόπλου του Τηλέμαχου μαζί με την Αθηνά από την Ιθάκη αντιλαμβανόμαστε τη διάσταση ανάμεσα στο ευνοϊκό ταξίδι του γιου και στο δυσμενές του πατέρα· διάσταση η οποία υπογραμμίζει την αντιπαλότητά τους στο επίπεδο της ναυσιπλοΐας.

Όμως ο ανταγωνισμός τους, εξίσου λανθάνων, ανιχνεύεται επίσης στις τέσσερις πρώτες ραψωδίες της *Οδύσσειας*, από όπου ο κατεξοχήν ναυτικός, ο Οδυσσέας, απουσιάζει, με συνέπεια να μη συμμετέχει καθόλου στη μαθητεία του γιου του στον πλου. Παρόλα αυτά η τηλεμάχεια ναυσιπλοΐα δεν βλάπτεται, αντίθετα κυριαρχεί στον συγκεκριμένο ανταγωνισμό, αφού προσκτάται τους θαλασσινούς νόστους του Νέστορα και του Μενέλαου στις ραψωδίες γ και δ αντίστοιχα.

Οι αφηγήσεις από τους δύο Αχαιούς ηγέτες των ταξιδιών τους στη θάλασσα εντάσσονται στο πλαίσιο της μαθητείας του Τηλέμαχου. Ο τελευταίος εφαρμόζει όσα έχει διδαχθεί για τον νόστο από τους δύο βασιλείς κατά την επιστροφή του από την Πύλο, με αποτέλεσμα τα δομικά στοιχεία των ταξιδιών τους να αφομοιώνονται από τη δική του ναυσιπλοΐα.¹⁶ Ο Τηλέμαχος ολοκληρώνει τη μαθητεία

14. Το συγκεκριμένο επίθετο συναντάται στην *Οδύσσεια* στους στίχους α 181 και α 419 ως προσδιορισμός των Ταφίων και στους ε 386, θ 96, θ 386, θ 535, λ 349 και ν 36 ως προσδιορισμός των Φαιάκων.

15. Στην παρούσα εργασία εστιάζουμε στην εξέλιξη του Τηλέμαχου ειδικά στη ναυτιλία. Υπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία για τη γενικότερη μαθητεία και φοιτητική του του Οδυσσέα· βλ. σχετικά στις υποσημειώσεις 1 και 24. Πρβλ. επιπλέον, Harris 2001, 26 για την Αθηνά ως κάτοχο της τεχνικής της ναυπήγησης και της κυβέρνησης του σκάφους.

16. Το ταξίδι της επιστροφής του γιου του Οδυσσέα συνδέεται με πολλούς τρόπους με τις

του γυριζοντας στην Ιθάκη ως επιδέξιος κυβερνήτης του πλοίου όπου επιβαίνει, αφού δεν συνοδεύεται πλέον από τη διδάσκαλό του Αθηνά.¹⁷ Η αναχώρηση, εξάλλου, του γιου του Οδυσσέα από το νησί του μαζί με την Αθηνά στη βραψωδία, κομβικό σημείο της έναρξης της μαθητείας, συνιστά ταυτόχρονα, όπως δείξαμε, μια πρόληψη του γυρισμού του, ο οποίος ξετυλίγεται στις ραψωδίες ο και π. Έτσι η εφαρμογή από τον Τηλέμαχο της διδασκαλίας του νόστου από τους Νέστορα και Μενέλαο δεν απαντά μόνο κατά την επιστροφή του στην Ιθάκη· αντανακλάται, επιπλέον, στην αναχώρησή του από εκεί, σε ένα, δηλαδή, γεγονός που προηγείται της συνάντησης με τους δύο Αχαιούς ηγεμόνες.¹⁸

εμπειρίες του κατά τη διαμονή του στα ανάκτορα του Νέστορα και του Μενέλαου και με τις αφηγήσεις των νόστων τους. Ο κοινός πλους των δύο Αχαιών ηγεμόνων (γ 168-179) εμφανίζει μια παρόμοια «γεωγραφική» επέκταση με αυτόν του Τηλέμαχου (ο 295-299)· και στις δύο περιπτώσεις περιγράφεται η πορεία που ακολουθείται (πρβλ. και στους στίχους δ 81-91 τον «χάρτη» της περιπλάνησης του Μενέλαου). Το δομικό στοιχείο της μεταφοράς θησαυρού μέσα στο σκάφος απαντά στα ταξίδια και των τριών: Νέστορας γ 154, Μενέλαος γ 301, γ 312, δ 82 και δ 90-91, Τηλέμαχος ο 206-207· ο τρίτος μάλιστα μεταφέρει ένα δώρο του Μενέλαου που ο τελευταίος απέκτησε κατά τον νόστο του (ο 115-119). Στους δύο Αχαιούς ηγεμόνες όπως και στον Τηλέμαχο το δομικό στοιχείο της θυσίας παίζει σημαντικό ρόλο κατά τους πλόες τους· η θυσία που προσφέρει ο Νέστορας στους θεούς αποτελεί επαναλαμβανόμενο συστατικό της αίσιας του θαλασσοπορίας (γ 159-160 και γ 178-179)· η οφειλόμενη στους θεούς θυσία η οποία δεν πραγματοποιείται από τον Μενέλαο αποτελεί αιτία άπλοιας (δ 351-353, δ 472-473 και δ 477-479) και η προσφορά εν τέλει της θυσίας επανεκκινεί τον πλου (δ 581-586)· ο Τηλέμαχος θυσιάζοντας πριν την αναχώρηση από την Πύλο (ο 222-223 και ο 257-258) ακολουθεί το παράδειγμα του Νέστορα και φαίνεται ότι διδάχθηκε από το παράδειγμα προς αποφυγή του Μενέλαου· το στοιχείο της θυσίας είναι εδώ βασικό επειδή προετοιμάζει τη συνάντησή με τον Θεοκλύμενο (βλ. de Jong 2001, 371). Όπως ο Νέστορας δίνει συμβουλή στον Τηλέμαχο να ταξιδέψει στη Σπάρτη είτε με πλοίο είτε με άρμα (γ 317 κ.ε.), έτσι και ο γιος του Οδυσσέα κατά την αποβίβασή του στην Ιθάκη καθίσταται πλέον ικανός να δίνει οδηγίες για τη συνέχιση του ταξιδιού του πλοίου μέχρι το λιμάνι της πόλης με κυβερνήτη τώρα τον Πείραιο (ο 503). Ο Τηλέμαχος αφηγείται στην Πηνελόπη τις εμπειρίες από το ταξίδι του (ρ 108-149), όπως ο Νέστορας και ο Μενέλαος αφηγήθηκαν σε αυτόν τις δικές τους, εγκιβωτίζοντας μάλιστα στη διήγησή του τον λόγο και τη διήγηση του Μενέλαου (ρ 124-141 = δ 333-350 και ρ 142-146 = δ 556-560, αντίστοιχα). Τέλος, η σκηνή της επιβίβασης του Θεοκλύμενου στο πλοίο του Τηλέμαχου συνιστά την εφαρμογή από τον τελευταίο των μαθημάτων φιλοξενίας από τους Νέστορα και Μενέλαο, επειδή θυμίζει σκηνή φιλοξενίας (ο 280-286).

17. Πρβλ. Scott 1918, 424: «Κατά το ταξίδι από την Ιθάκη στην Πύλο ο Τηλέμαχος ήταν, όπως ο ίδιος είχε πει, ένας απλός επιβάτης... Είχε μικρή ανάμειξη με την προετοιμασία ή με την πλεύση του σκάφους· τα πάντα βρίσκονταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο της Αθηνάς. Κατά την επιστροφή, όμως, ήταν ο μοναδικός κυβερνήτης και φρόντιζε για όλα τα ζητήματα που αφορούσαν το πλοίο και το πλήρωμα με την πεποίθηση ενός παλαιού θαλασσοπόρου». Πρβλ. και Millar - Carmichael 1954, 61.

18. Ο απόπλους του Τηλέμαχου από την Ιθάκη συσχετίζεται και για άλλους λόγους με τη ναυτιλία του Νέστορα και του Μενέλαου και όχι μόνο εξαιτίας του γεγονότος ότι αποτελεί πρόληψη του ταξιδιού επιστροφής του. Πρώτον, το δομικό στοιχείο της θυσίας (β 431-433) έχει ξεχωριστή θέση στην αναχώρησή του Τηλέμαχου επειδή μόνο εδώ συναντούμε οπονόη εν πλω (βλ. de Jong 2001, 67) και επειδή αυτό το στοιχείο προοικονομεί την αίσια έκβαση του ταξιδιού του (βλ. Greene 1995 για την εξάρτηση της αίσιας ολοκλήρωσης ενός πλου από τη θυσία).

Επειδή, λοιπόν, ο Οδυσσεάς, αυτός ο έμπειρος θαλασσινός, αποσιιάζει, η μαθητεία του γιου του εκκινεί με τη Αθηνά και συνεχίζεται στην Πύλο με τον Νέστορα και ύστερα στη Σπάρτη με τον Μενέλαο. Η εμπειρία την οποία ιερδίζει ο γιος από τους Αχαιούς πολεμιστές και ναυτικούς μεταφράζεται στη διεύρυνση του δικού του πλου. Οι νόστοι των δύο βασιλέων λειτουργούν ως υποδείγματα για τον νεότερο ναυτιλλόμενο και κατά κάποιον τρόπο ενσωματώνονται στη ναυτιλία του. Η ενσωμάτωση των αφηγημένων πλόνων του Νέστορα κα του Μενέλαου στο τηλεμάχειο ταξίδι τεκμηριώνεται επίσης από το γεγονός ότι βρίσκονται σε αντιθετική συμμετρία με τους ψευδοπλόες τους οποίους αφηγείται κατά τις πλαστές διηγήσεις του ο Οδυσσεάς στις ραψωδίες ν και ξ, αφού ιι πρώτοι τοποθετούνται πριν και οι δεύτεροι μετά το κέντρο της δεκαεξίδας των ραψωδιών με τις βασικές θαλασσοπλοίες στην *Οδύσσεια* (α-π). Παρατηρούμε, δηλαδή, ένα σχήμα ανταγωνιστικών λόγων με περιεχόμενο τη ναυτική των μεν υπέρ του γιου των δε υπέρ του πατέρα.

Οι νόστοι από την Τροία των δύο αρχηγών του ελληνικού στρατού ανιστούν ένα κατοπτρικό είδωλο των Απόλογων στις ραψωδίες ι ως μ. Εγκιβωπτίζονται ως αναδρομικές διηγήσεις στο κείμενικό τμήμα της αναζήτησης του Οδυσσέα από τον Τηλέμαχο. Ομοίως οι Απόλογοι, που αποτελούν τη διήγηση από τιν Οδυσσέα των θαλασσινών του περιπλανήσεων, εγκιβωπτίζονται στο πλαίσιο της Φαιακίδας επίσης ως ανάληψη. Στη δεύτερη περίπτωση το ακροατήριο απαριζούν οι κάτοικοι της Σχερίας, οι οποίοι κατέχουν τη γνώση της ιδανικής θαλασσοπλοίας. Η ανταπόκριση των ραψωδιών ι ως μ με τις γ και δ προσημαίνει τη ναυτιλοική ανέλιξη του ακροατή των νόστων των δύο βασιλέων, δηλαδή του Τηλέμαχου, αφού τον συνδέει με τους Φαίακες, τους τέλειους θαλασσοπόρους. Η πύνδεση του γιου του Οδυσσέα με τους Φαίακες ενισχύεται αν λάβουμε υπόψη και τη λεκτική συσχέτιση ανάμεσα στο όνομα του *Νοήμονος*, με του οποίου τι σκάφος ταξιδεύει ο Τηλέμαχος και στα *νοήματα*, τη σκέψη των επιβαινόντων την οποία γνωρίζουν τα μαγικά φαιακικά πλοία, ώστε δεν χρειάζονται ούτε κυβερνήτη ούτε

Όπως παρατηρήσαμε στην προηγούμενη σημείωση, η θυσία παίζει επίσης σημαντικό ρόλο κατά τους πλόες των δύο Αχαιών ηγεμόνων. Δεύτερον, η Αθηνά μεταμορφωμένη σε Μέντη συμβουλεύει τον Τηλέμαχο να αναχωρήσει για να μάθει για τον πατέρα του και, α' ακούσει ότι πέθανε, να γυρίσει και να του εγείρει ταφικό σήμα (α 289-292). Παρόμοια ο Μενέλαος αφηγείται στον γιο του Οδυσσέα ότι ύψωσε τύμβο για τον Αγαμέμνονα όταν πληροορήθηκε από τον Πρωτέα τον θάνατο του αδελφού του (δ 584). Ο απόπλους, δηλαδή, του Τηλέμαχου ξεκινά με την πιθανότητα της επιβεβαίωσης του θανάτου του Οδυσσέα και ο νόστος του Μενέλαου περιλαμβάνει την πιστοποίηση της δολοφονίας του Αγαμέμνονα. Τρίτον, η κυριολεκτική άπλοια του Μενέλαου στο νησί Φάρο μπορεί να παραλληλιστεί με τη μεταφορική αδυναμία για πλου του Τηλέμαχου από την α μέχρι τη β ραψωδία. Όπως μια θεά, η Ειδοία, καθιστά ξανά δυνατή τη ναυτιλία για τον Μενέλαο, έτσι η Αθηνά βοηθά τον γιο του Οδυσσέα να ξεκινήσει τη θαλασσοπλοία· βλ. τις αντίστοιχες σκηνές στους στίχους β 260 κ.ε. και 363 κ.ε.: στην πρώτη η Αθηνά σπεύδει στον απογοητευμένο Τηλέμαχο που προσεύχεται απομωμένος μετά την αρνητική κατάληξη της συνέλευσης κατά την οποία απήχθη πλου και πληρωμα· στη δεύτερη η Ειδωθέα προστρέχει στον επίσης μόνο του Μενέλαο, τον οποίο ασανίζει η κατάσταση της άπλοιας.

τε πηδάλιο για νι φθάσουν στον προορισμό τους (θ 557-559).¹⁹

Έτσι ο τηλεμάχιος πλους παρουσιάζει επίδοση χάρη στην πλούσια περιγραφή από τους Νέστορα και Μενέλαο της ναυτιλίας τους και παρά την απουσία της οδυσσειακής ναυσιπλοΐας· απουσία με την οποία υποδηλώνεται ο ανταγωνισμός πατέρα και γιοι στη θάλασσα. Ενδεικτικό στοιχείο, άλλωστε, της συγκεκριμένης αντιπαλότητας αποτελεί και το γεγονός ότι όταν διηγείται ο Οδυσσέας στον Τηλέμαχο τον δικό του νόστο, τότε περιορίζεται σε μια συνοπτική περιγραφή της άφιξής του στη Ιθάκη με το πλοίο των Φαίακων (π 227-232). Ως συνέπεια, το οδυσσειακό ταξίδι δεν ενσωματώνεται στο συνεχές της ναυσιπλοΐας του Τηλέμαχου, όπως συμβαίνει με τους πλόες των δύο άλλων Αχαιών αρχηγών. Ο πατέρας αποστασιοποιείται από τον γιο και περιμένει μέχρι το τέλος της ψ ραψωδίας για να αφηγηθεί, στην Πηνελόπη τις θαλασσινές του περιπέτειες (310-341).

3. Στην *Οδύσεια* παίζει σημαντικό ρόλο το δίπολο περιπλάνηση (άλλη)²⁰ – οίκος. Ο Οδυσσεύς διαγράφει κύκλους περιπλάνησης μέχρι να φθάσει στον οίκο του. Ο Τηλέμαχος, από την άλλη, δεν περιπλανάται. Αναχωρεί με συνοδό την Αθηνά, διαμένει στην Πύλο και στην Σπάρτη σε οίκους πιο ευνομούμενους από τον δικό του. Ο υιός ταξιδεύει τόσο εύκολα όσο δύσκολα ο πατέρας. Ο πλους του είναι άλυπος σε αντίθεση με τον οδυσσειακό. Έτσι η ενέδρα στη θάλασσα, την οποία ετοιμάζουν οι μνηστήρες κατά του Τηλέμαχου στη δ ραψωδία, συνιστά ένα αγκάθι στην ακάματη αυτή ναυτιλία²¹· αγκάθι που καθίσταται αιχμηρότερο εάν κάποιος διερευνήσει τη δόμηση και τη φρασεολογία της ενέδρας.

Η προετοιμασία του απόπλου από τους μνηστήρες για το νησί της Αστεριδάς, όπου θα στηθεί ενέδρα, αποτελεί μια τυπική σκηνή. Περιλαμβάνει, λοιπόν, δομικά στοιχεία τα οποία συναντάμε και σε άλλες ομόλογες περιπτώσεις. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η προετοιμασία του θαλασσινού ταξιδιού των μνηστήρων μοιάζει εξαιρετικά, ως προς τη δόμηση και τη φρασεολογία, με συγκεκριμένη αντίστοιχη σκηνή στη θ ραψωδία, αυτή της προπαρασκευής από τους Φαίακες του πλοίου που θα μεταφέρει τον Οδυσσέα στην Ιθάκη. Μπορούμε έτσι να υποστηρίξουμε ότι δημιουργείται ανταπόκριση μεταξύ των σχετικών χωρίων, η οποία οδηγεί και σε μια ερμηνευτική πρόταση.

δ 778-786: Ὡς εἰπὼν ἐκρίνατ' ἐείκοσι φῶτας ἀρίστους,
βαν δ' ἰέναι ἐπὶ νῆα θοὴν καὶ θῖνα θαλάσσης.
νῆα μὲν οὖν πᾶμπρωτον ἄλως βένθοσδε ἔρυσσαν,

19. οὐ γὰρ Φαιήκεσσι κυβερνητῆρες ἔασιν, / οὐδέ τι πηδάλι' ἐστί, τὰ τ' ἄλλα νῆες ἔχουσιν / ἀλλ' ἴσασι νοήματα καὶ φρένας ἀνδρῶν.

20. Ηλέξη απαντά στους στίχους κ 464, ο 342, ο 345 και φ 284.

21. Η Katz 1991, 72-74 αναπτύσσοντας διάλογο με τον Edwards 1985 υποστηρίζει ότι με το μονότιβο του λόγου ο τραγικός ρόλος του Αγαμέμνονα στην ιστορία των Ατρείδων μετατίθεται από τον Οδυσσέα στο Τηλέμαχο.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ἐν δ' ἰστόν τε τίθεντο καὶ ἰστία νηϊ μελαίνῃ,
 ἥρτύναντο δ' ἔρετμὰ τροποῖς ἐν δερματίνοισι
 πάντα κατὰ μοῖραν· ἀνά θ' ἰστία λευκὰ πέτασσαν·
 τεύχεα δέ σφιν ἔνεικαν ὑπέρθυμοι θεράποντες.
 ὕψοῦ δ' ἐν νοτίῳ τὴν γ' ὄρμισαν, ἐκ δ' ἔβαν αὐτοί·
 ἔνθα δὲ δόρπον ἔλοντο, μένον δ' ἐπὶ ἔσπερον ἐλθεῖν.

θ 48-56: *κούρω δὲ κρινθέντε δύω καὶ πεντήκοντα
 βήτην, ὥς ἐκέλευσ', ἐπὶ θιν' ἄλὸς ἀτρυγέτοιο.
 αὐτὰρ ἐπεὶ ῥ' ἐπὶ νῆα κατήλυθον ἠδὲ θάλασσαν,
 νῆα μὲν οἱ γε μέλαιναν ἄλὸς βένθοσδε ἔρυσσαν,
 ἐν δ' ἰστόν τ' ἐτίθεντο καὶ ἰστία νηϊ μελαίνῃ,
 ἥρτύναντο δ' ἔρετμὰ τροποῖς ἐν δερματίνοισι,
 πάντα κατὰ μοῖραν· ἀνά δ' ἰστία λευκὰ πέτασσαν.
 ὕψοῦ δ' ἐν νοτίῳ τὴν γ' ὄρμισαν· αὐτὰρ ἔπειτα
 βάν ῥ' ἴμεν Ἀλκινόοιο δαΐφρονος ἐς μέγα δῶμα.*

Συγκρίνοντας τα χωρία δ 778-786 και θ 48-56 διαπιστώνουμε ότι εμφανίζουν τα εξής παράλληλα δομικά στοιχεία: επιλογή πληρώματος (δ 778 - θ 48), κίνηση προς το πλοίο (δ 779 - θ 49-50), σύρσιμο του σκάφους στο νερό (δ 780 - θ 51), διευθέτηση των ἄρμενων του πλοίου (δ 781-783 [τοποθετούν το κατάρτι και τα πανιά, δένουν με δερμάτινους ἰμάντες τα κουπιά στους σκαλμούς, ανοίγουν τα πανιά] - θ 52-54), προσωρινή προσόρμιση (δ 785 - θ 55). Κοινά, επίσης, στοιχεία στις δύο αυτές τυπικές σκηνές έναρξης της θαλασσοπλοΐας που, όμως, υπερβαίνουν το πλαίσιο των υπό ανάλυσιν χωρίων αποτελούν, πρώτον, το γεῦμα μετά την προπαρασκευή του απόπλου, η αναφορά στο οποίο είναι συνοπτική στην περίπτωση των μνηστήρων (δ 786), αλλά εκτενής σε αυτή του φαιακικού πληρώματος (θ 57 κ. ε.)· δεύτερον, η νύχτα ως χρονικός προσδιορισμός της αναχώρησης (δ 786 και 841 - ν 28-30)²². Η φρασσεολογία, επιπλέον, στους στίχους 780-783 και 785 του χωρίου από τη ραψωδία δ και στους στίχους 51-55 αυτού της θ είναι σχεδόν πανομοιότυπη.²³

Με τα παραπάνω τεκμηριώνεται ότι η προκαταρκτική διαδικασία του από-

22. Η δομική παραλληλία των δύο αυτών σκηνών ενισχύεται και από το γεγονός ότι η προετοιμασία των Φαιάκων για απόπλου συνιστά εκτέλεση της σχετικής εντολής του Αλκίνοου, η οποία προηγείται (θ 34-39) και, φυσικά, περιλαμβάνει δομικά στοιχεία της εκτέλεσης: σύρσιμο του σκάφους στο νερό (θ 34-35), επιλογή πληρώματος (θ 35-36), διευθέτηση των ἄρμενων του πλοίου (θ 37 [δέσιμο των κουπιών στους σκαλμούς]), αποβίβαση του πληρώματος (θ 38 [στοιχείο που δεν υπάρχει στην περιγραφή της εκτέλεσης της εντολής του Αλκίνοου, αλλά που έχει το αντίστοιχό του στη σκηνή της αναχώρησης των μνηστήρων, στον στίχο δ 785]), γεῦμα (θ 38-39).

23. Πρέπει να επισημανθεί, βέβαια, ότι ο στίχος δ 783 θεωρείται παρέμβλητος, βλ. Heubeck - West - Hainsworth 1988, 241.

πλου του Οδυσσέα από τη Σχερία δανείζεται τόσο τη δόμηση όσο και το λεξιλόγιο της προετοιμασίας από τους μνηστήρες της θαλάσσιας τους ενέδρας. Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, υπάρχει μέσα στην *Οδύσσεια* μια ένταση ανάμεσα στα δύο ευρύτερα διαρθρωμένα ταξίδια στη θάλασσα, σε αυτό του Τηλέμαχου και σε εκείνο του πατέρα του. Η ένταση καθίσταται εμφανής και εδώ όπου ο δυννητικά ακυρωτικός του τηλεμάχειου πλους των μνηστήρων δημιουργεί ανταπόκριση με την οδυσειακή θαλασσοπλοΐα. Στο επίπεδο της πλοκής οι υποψήφιοι γαμπροί της Πηνελόπης θέλουν να αφανίσουν τον γιο της, στο ερμηνευτικό όμως επίπεδο διαφαίνεται μια αντιπαλότητα μεταξύ των πλόων του Τηλέμαχου και του πατέρα του. Υπεραπλουστεύοντας τα πράγματα θα λέγαμε ότι μοιάζει σαν ο Οδυσσέας να συνωμοτεί με τους μνηστήρες, ώστε να υπονομεύσει τη ναυτιλία του γιου του.

4. Ο τηλεμάχειος πλους ξεκινά από ένα σημειακό μηδέν στην α ραψωδία, όταν ο γιος του Οδυσσέα φιλοξενεί την Αθηνά, η οποία παρουσιάζεται ως ο τάφιος Μέντης (113 κ. ε.).²⁴ Από εκεί και ύστερα η θαλασσοπλοΐα του Τηλέμαχου γνωρίζει εξαιρετική επίδοση και ανταγωνιζόμενη υπογείως τον πλου του πατέρα τον νικά και τον παγιδεύει. Αυτή η παγίδευση διακρίνεται, εάν κάποιος λάβει υπόψη τα παρακάτω.

Τα βασικά θαλασσινά ταξίδια στην *Οδύσσεια* εκτυλίσσονται, όπως ήδη έχου-

24. Παραθέτουμε εδώ επιπλέον βιβλιογραφία για τον Τηλέμαχο και την Τηλεμάχεια: Millar - Carmichael 1954, 58-64 για τον Τηλέμαχο ως τον μοναδικό χαρακτήρα στην αρχαία λογοτεχνία που παρουσιάζει εξέλιξη· Allione 1963, 9-59, η οποία εναντιώνεται στη θεωρία της σταδιακής παιδείας του γιου του Οδυσσέα, θεωρία που εκκινεί από τον Πορφύριο, και η οποία αντίθετα πιστεύει ότι η μεταβολή του Τηλέμαχου γίνεται σε μια στιγμή κατά τη συνομιλία του με την Αθηνά - Μέντη, βλ. επίσης αυτ. για τις λειτουργίες της Τηλεμάχειας· Austin 1969, 45-63 σχετικά με την εξέλιξη του Τηλέμαχου σε πολυμήχανο όπως ο πατέρας του· Thornton 1970, 68-77 επίσης για την ανέλιξη του γιου του Οδυσσέα· Alden 1987, 129-137 για το πώς ο ρόλος του Τηλέμαχου καθορίζεται από έναν ιδιαίτερο συνδυασμό δύο θεμάτων (themes) που απαντούν στην παραδοσιακή ποίηση διαφόρων λαών· Clarke 1989, 30-44 για το τηλεμάχειο ταξίδι ως διαδικασία εισόδου στην ηρωική ζωή· Katz 1991, 31-48 σχετικά με το πώς στην Τηλεμάχεια αναδεικνύεται η ιστορία του οίκου των Ατρείδων ως μια αρνητική εκδοχή η οποία απειλεί να ταυτιστεί με την πλοκή της *Οδύσσειας*, 63-72 σχετικά με το κλέος του Τηλέμαχου, 73-74 και 120-128 σχετικά με το ότι ο γιος του Οδυσσέα δεν αλλάζει ως προς τον χαρακτήρα του αλλά μεταβάλλεται ως προς την κοινωνική του θέση, και 157-159 σχετικά με τον Τηλέμαχο που υποκρίνεται τον κύριο του οίκου· Race 1993, 80-83 για το *ἦθος* του γιου του Οδυσσέα όπως αυτό σκιαγραφείται στη σκηνή της πρώτης του εμφάνισης· Roisman 1994, 1-22 για την ομοιότητα του Τηλέμαχου με τον Οδυσσέα ως προς τα *κέρδεα*. Εμείς παρακολουθώντας την πορεία του Τηλέμαχου διαφοροποιούμαστε από τις σχετικές έρευνες, επειδή θέτουμε ως κριτήριο τον έλεγχο που αυτός ασκεί επάνω στην τυπολογία του πλου. Όπως γίνεται, εξάλλου, φανερό η εργασία μας δεν έχει ως αντικείμενο την αρχαιολογία της ναυσιπλοΐας αλλά την κειμενική εκτύλιξη του πλου χάρι στους μηχανισμούς του έπους· για τα σκάφη και για τη ναυτιλία κατά την περίοδο στην οποία αναφέρονται ή ανήκουν οι ομηρικές συνθέσεις βλ. για πρδγμ. Cuisenier 2005 (ειδικότερα 69-87 για την αναχώρηση και την επιστροφή του Τηλέμαχου στην Ιθάκη).

με επισημάνει, στις τέσσερις πρώτες τετράδες ραψωδιών. Στο τμήμα αυτό περιλαμβάνονται ο πλους του Τηλέμαχου στην Πύλο (β-γ ραψωδία), οι αφηγημένοι νόστοι των Αχαιών (γ και δ), η θαλασσινή ενέδρα των μνηστήρων (δ), η αναχώρηση του Οδυσσέα από το νησί της Καλυψώς (ε), οι Απόλογοι (ι-μ), το ταξίδι του Οδυσσέα από τη Σχερία στην Ιθάκη (στη θ ραψωδία η προετοιμασία και στη ν η πραγματοποίησή του), δύο από τους οδυσσειακούς ψευδοπλόες (ν και ξ), η διήγηση της αναχώρησης των Φοινίκων που απήγαγαν τον Εύμαιο (ο), η επιστροφή του Τηλέμαχου (ο και π) και ο γυρισμός των μνηστήρων μετά την άκαρπη ενέδρα (π). Εκτός του συγκεκριμένου τμήματος απομένουν οι υπόλοιποι ψευδοπλόες στις ραψωδίες ρ, τ και ω και οι Μικροί Απόλογοι, δηλαδή η αφήγηση από τον Οδυσσέα στην Πηνελόπη των θαλασσινών του περιτετειών, στην προτελευταία ραψωδία. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η ναυσιπλοΐα του Τηλέμαχου τίθεται στα άκρα της κειμενικής περιοχής όπου βρίσκονται οι βασικοί πλόες της *Οδύσσειας*, με συνέπεια να αποτελεί μια περιφέρεια η οποία στο εσωτερικό της παγιδεύει τα οδυσσειακά ταξίδια. Η ποντοπορία του πατέρα αποκλείεται εντός των ορίων της θαλασσοπλοΐας του γιου. Εκτός των ορίων ξεφεύγουν μόνο τρεις επινοημένοι από τον Οδυσσέα πλόες και οι Μικροί Απόλογοι, που ως διαγραμματική αναδρομική αφήγηση αποτελούν τη σκιά των γεγονότων στα οποία παραπέμπουν.

Ο Τηλέμαχος σταδιακά διαπρέπει στον πλου, συμπεράσμα στο οποίο οδηγούμαστε και μόνο συγκρίνοντας, ως προς την έκταση που καταλαμβάνουν στο κείμενο, το ταξίδι του από την Ιθάκη με την επιστροφή του σε αυτή. Ο απόπλους και ο καθεαυτόν πλους του γιου του Οδυσσέα στην Πύλο συνιστούν, όπως έχουμε διαπιστώσει, το κέντρο μιας σπείρας το οποίο εντοπίζεται στους στίχους 407-434 της β ραψωδίας. Το κέντρο αυτό προεκτείνεται και στη γ με την άφιξη του Τηλέμαχου στην Πύλο στους στίχους 1-5 και 10-12. Όταν, στην ο ραψωδία, επανενεργοποιείται η τηλεμάχεια θαλασσοπλοΐα, παρουσιάζεται εκτενέστερη από ό,τι στις εναρκτήριες ραψωδίες. Η αναχώρηση, που επιμηκύνεται κειμενικά λόγω της εμφάνισης του φυγάδα Θεοκλύμενου ο οποίος ζητά να επιβιβαστεί στο σκάφος, και το ταξίδι πίσω στην Ιθάκη, που επεκτείνεται χάρη στην περιγραφή της πορείας, καταλαμβάνουν τους στίχους 199-225 και 256-300. Παρεμβάλλεται η συζήτηση του Οδυσσέα με τον Εύμαιο και ύστερα περνούμε στη σκηνή της αγκυροβόλησης του πλοίου του Τηλέμαχου έξω από την πόλη της Ιθάκης, για να αποβιβαστεί ο γιος του Οδυσσέα και να κατευθυνθεί στο υποστατικό του Εύμαιου, όπου θα συναντήσει τον πατέρα του (495-500). Η τηλεμάχεια, όμως, θαλασσοπλοΐα δεν ολοκληρώνεται εδώ, αντίθετα συνεχίζεται με τον εκ νέου απόπλου του σκάφους για την πόλη της Ιθάκης με κυβερνήτη τον Πείραιο (547-554) και με τον κατάπλου του στο λιμάνι στην π ραψωδία (322-327), επειδή αφομοιώνει τις δύο αυτές ναυσιπλοϊκές φάσεις. Πρόκειται, βεβαίως, να εξηγήσουμε πώς επιτυγχάνεται αυτό.

Κατ' αρχάς, η κυριότητα των δύο συγκεκριμένων φάσεων μεταβιβάζεται από τον Πείραιο στον Τηλέμαχο εξαιτίας της επανερχόμενης αναφοράς της διαταγής

του τελευταίου στους εταίρους για συνέχιση του ταξιδιού μέχρι την πόλη της Ιθάκης στα χωρία μετά την αποβίβασή του (ο 502-503), κατά τον απόπλου ξανά του πλοίου με κυβερνήτη τον Πείραιο (ο 553-554) και μετά τον καταληπτικό κατάπλου στην πόλη (π 330-331). Με τον τρόπο αυτό η πλεύση του Πείραιου πλαισιώνεται κειμενικά από τη διαταγή του Τηλέμαχου, με συνέπεια ο γιος του Οδυσσέα να αναδεικνύεται σε κύριο αυτής της πλεύσης υπαγορεύοντας ερήμην του την εκτύλιξη και την κατάληξή της.

Ύστερα, οι στίχοι με τους οποίους διατυπώνεται η άφιξη του Πείραιου στο λιμάνι της Ιθάκης (π 322-323: *ἢ δ' ἄρ' ἔπειτ' Ἰθάκηνδε κατήγετο νηὺς εὐεργής, / ἢ φέρε Τηλέμαχον Πυλόθεν καὶ πάντας ἐταίρους*) δεν απομονώνουν τον συγκεκριμένο κατάπλου, που εκτελείται χωρίς τον Τηλέμαχο, αλλά τον ενσωματώνουν στον κατάπλου του γιου του Οδυσσέα. Αυτό συμβαίνει, πρώτον, επειδή δεν υπάρχει μνεία της πόλης της Ιθάκης αλλά δηλώνεται αόριστα ότι η άφιξη γίνεται στο νησί (*Ἰθάκηνδε* αντί *ἄστυδε*),²⁵ δεύτερον, επειδή εγγράφεται ο αρχικός τόπος αναχώρησης του σκάφους (*Πυλόθεν*), αντί εκείνου όπου έγινε η στάση για να αποβιβαστεί ο γιος του Οδυσσέα ώστε ο απόπλους κατόπιν να εκτελεστεί με κυβερνήτη τον Πείραιο. Στην ουσία, οι στίχοι π 322-323 θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην απόδοση του εισπλου με κυβερνήτη τον Τηλέμαχο έξω από την πόλη της Ιθάκης (ο 495-500). Με τον τρόπο αυτό ο γιος του Οδυσσέα αντικαθιστά τον Πείραιο κατά τον κατάπλου στην πόλη. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι το όνομα του Πείραιου δεν αναφέρεται καθόλου στο χωρίο του κατάπλου τον οποίο αυτός διευθύνει, ενώ, αντίθετα, συναντάται το όνομα του Τηλέμαχου. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ότι ο τελευταίος καθίσταται κύριος και των δύο εισπλόων, γεγονός που, επίσης, μετατρέπει την πορεία από την Πύλο μέχρι το λιμάνι της Ιθάκης σε ένα συνεχές το οποίο ελέγχει ο νεαρός πρίγκιπας.

Η επιστροφή του Τηλέμαχου συνιστά, άρα, μια ναυσιπλοϊκή μακροδομή που πιστοποιεί τη ναυτική του ωρίμανση.²⁶ Αυτή, όμως, η ωρίμανση ισοδυναμεί με κατίσχυση, εφόσον μεταξύ του Οδυσσέα και του γιου του λανθάνει ένας ανταγωνισμός, που τελειώνει με τη νίκη του δεύτερου, όταν η τηλεμάχεια θαλασσοπλοΐα φθάνει στη μέγιστή της επίδοση στις ραψωδίες ο και π, και ταυτόχρονα, κλείνει, όπως έχει στις β και γ ανοίξει, το μεγάλο τμήμα με τους βασικούς πλόες της *Οδύσσειας*. Συνεπώς ο Τηλέμαχος και όχι ο κατεξοχήν ναυτικός, ο Οδυσσέας, καθορίζει το σχήμα των θαλασσινών ταξιδιών στο συγκεκριμένο έπος.

25. Βλ. Heubeck - Hoekstra 1989, 279, όπου εκφράζεται η απορία για την απουσία κάποιας ένδειξης ότι εδώ πρόκειται συγκεκριμένα για την κατεύθυνση του πλοίου προς τη πόλη, πράγμα που συμβαίνει, για παράδειγμα στον στίχο ο 503 (*ὑμεῖς μὲν νῦν ἄστυδ' ἐλάνυετ' νῆα μέλαιναν*).

26. Πρβλ. West 1981, 173-175 για μια εκδοχή της Τηλεμάχειας με περισσότερες περιπλοκές.

Αλλά παρόλο που η πλάστιγγα γέρνει υπέρ της θαλασσοπλοΐας του γιου, ο πλους του πατέρα παραμένει ανταγωνιστικός. Η άφιξη των μνηστήρων στην Ιθάκη (π 351-353 και 358-360) μετά την ανεπιτυχή τους ενέδρα κατά του Τηλέμαχου σφραγίζει τον κειμενικό χώρο, όπου εκτυλίσσονται τα σημαντικότερα ταξίδια στη θάλασσα, και, συγχρόνως, δημιουργεί μια κατοπτρική ανταπόκριση με τον ανάπλου των διεκδικητών της Πηνελόπης για τη νήσο Αστερίδα, τον τόπο της ενέδρας.²⁷ Εάν θυμηθούμε ότι κατά τη διαδικασία αυτού του ανάπλου η οδυσειακή θαλασσοπλοΐα υπονομεύει σε επίπεδο δομικό και φρασσεολογικό την τηλεμάχεια, τότε καταλαβαίνουμε ότι, λόγω της ανταπόκρισης των δύο σκηνών, η υπονόμευση αντανακλάται στην άφιξη των μνηστήρων, με αποτέλεσμα το είδωλο του αντίπαλου πατρικού πλου να διακρίνεται ακόμη και στο απόγειο της υικής επίδοσης στη ναυτιλία.

Επίλογος

Στην προκείμενη εργασία παρακολουθήσαμε τάσεις και συσχετισμούς σκηνών στη θάλασσα που αφορούν κυρίως στον Τηλέμαχο και διακρίναμε ένα σενάριο αντιπαλότητας, το οποίο λανθάνει πρωτίτως στην *Οδύσεια*, αλλά και στην *Α ραψωδία* της *Ιλιάδας*. Οι ροπές που εμφανίζει η εκτύλιξη του πλου μέσα στα έπη επηρεάζουν ως ένα βαθμό το περιεχόμενο, αφού υπαινίσσονται μια δευτερεύουσα υπόθεση θαλάσσιου ανταγωνισμού μεταξύ του Οδυσσέα και του Τηλέμαχου, η οποία, αν και μη εγγεγραμμένη στο κείμενο, συνυπάρχει με την κύρια. Εδώ, στον επίλογο, θα δώσουμε την περίληψη αυτής της υπόθεσης.

Στις πρώτες τέσσερις ραψωδίες της *Οδύσειας* συναντάμε τη μαθητεία του Τηλέμαχου στα θαλασσινά ταξίδια. Εκεί με τη συνοδεία της διδασκάλου του, της Αθηνάς, και με δανεικό σκάφος κάνει τα πρώτα βήματα για να κατισχύσει σταδιακά στη διαδικασία του ταξιδιού με πλοίο. Ο τηλεμάχειος πλους για την Πύλο αποτελεί μια από τις σημαντικότερες τυπικές σκηνές θαλασσοπλοΐας. Η μαθητεία συνεχίζεται με τις αφηγήσεις των ναυτικών νόστων του Νέστορα και του Μενέλαου. Όταν ο γιος του Οδυσσέα επιστρέφει στην Ιθάκη, η περιγραφή του πλου του στις ραψωδίες ο και π ξεπερνά εκείνη της αναχώρησής του. Βλέπουμε, επιπλέον, τον Τηλέμαχο απόλυτο κυβερνήτη στο σκάφος, δίχως την ανάγκη συνοδείας από τη διδασκάλο του και διαπιστώνουμε ότι κυριαρχεί με τέτοιο τρόπο στο θαλασσινό ταξίδι, ώστε να υπαγορεύει την περαιτέρω εκτύλιξη του που γί-

27. Η κατοπτρική ανταπόκριση των δύο σκηνών οφείλεται στο γεγονός ότι η πρώτη ως τυπική σκηνή κατάπλου αποτελεί από δομική άποψη το αρνητικό της δεύτερης, μιας τυπικής σκηνής απόπλου, ώστε η μια γίνεται αντανάκλαση της άλλης, γεγονός που διαπιστώνεται και στο επίπεδο μεμονωμένων στίχων: Ο π 353 (πριν την κατά τρίτον τροχάϊον τομή: *ἰστία τε στέλλοντας*) συνιστά το αρνητικό του δ 783 (μετά την πεντημέρη τομή: *ἰστία λευκά πέτασσαν*), ο π 359 (*αἶψα δὲ νῆα μέλαιναν ἐπ' ἡπείροιο ἔρυσσαν*) συνιστά τον αντικατοπτρισμό του δ 780 (*νῆα μὲν οὖν πᾶμπρωτον ὅλος βενθοσδε ἔρυσσαν*), τέλος, ο π 360 (*τεύχεα δὲ σφ' ἀπένεικαν ὑπέρθυμοι θεράποντες*) αποτελεί την τέλεια αντανάκλαση του δ 784 (*τεύχεα δὲ σφιν ἔνεικαν ὑπέρθυμοι θεράποντες*).

νεται ερήμην του διατάσσοντας τον Πείραιο να οδηγήσει το πλοίο στο λιμάνι της Ιθάκης. Η θαλασσοπλοΐα του γιου του Οδυσσέα γνωρίζει συνεχώς επίδοση και δεν αποβαίνει *άλιη*, δηλαδή μάταιη· ολοκληρώνεται αναδεικνύοντάς τον σε τόσο σημαντικό ναυτικό χαρακτήρα, ώστε να καθίσταται ικανός να εξουδετερώσει τον κίνδυνο από τη θαλάσσια ενέδρα των αρίστων του βασιλείου.

Το αντίθετο συμβαίνει με τον πατέρα. Ο Οδυσσέας, ο κατεξοχήν θαλασσινός της *Οδύσσειας*, αντιδρά υπονομευτικά στη βαθμιαία επίδοση του γιου του, η οποία απειλεί τη δική του ναυσιπλοϊκή υπεροχή, χωρίς όμως να καταφέρνει να αποσοβήσει την τελική υπερίσχυση του Τηλέμαχου, αφού καταλήγει να είναι ο ναυτικός με τις μεγάλες ζημιές στη θάλασσα. Απουσιάζει από τις τέσσερις πρώτες ραψωδίες για να μη μετέχει στη μαθητεία του γιου του. Εμφανίζεται μόλις στην πέμπτη ως ο κυβερνήτης ο οποίος έχασε όλο τον στόλο του και περιήλθε σε μια κατάσταση μη πλου ναυαγισμένος στο νησί της Καλυψώς. Όταν ξαναταξιδέψει στη θάλασσα, θα το κάνει επάνω σε μια σχεδία, την πιο υποτυπώδη μορφή σκάφους και στη συνέχεια θα ολοκληρώσει τον νόστο του επιβάτης σε φαιακικό πλοίο. Σύμφωνα με την πιο απομακρυσμένη από την οδυσσειακή αφήγηση εξωτερική πρόληψη, την προφητεία του Τειρεσία στη Νέκυια (λ 121 κ. ε.), θα περιπλανάται στη στεριά με ένα κουπί στον ώμο, μια απλή μετωνυμία της πλεύσης, αναζητώντας τους ανθρώπους που δεν γνωρίζουν τη θάλασσα. Ποτέ ξανά δεν θα ανακτήσει την αρχική ναυτική υπεροχή του παρά μόνο στη γλώσσα, στην αφήγηση, δηλαδή, υποτιθέμενων ταξιδιών κατά τις πλαστές ιστορίες του και στη διήγηση των θαλασσινών του περιπετειών, ιδιαίτερα κατά τους Απολόγους μπροστά στο ακροατήριο των κατοίκων της Σχερίας. Ο Οδυσσέας υπερισχύει του γιου στη ναυτιλία μονάχα όταν λειτουργεί ως ποιητής.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alden M. J., "The Role of Telemachus in the *Odyssey*", *Hermes* 115, 1987, 129-137
- Allione L., *Telemaco e Penelope nell' Odissea*, Torino 1963
- Apthorp M. J., "The Obstacles to Telemachus' Return", *CIQu* 30 1980, 1-22
- Arend W., *Die typischen Scenen bei Homer*, Berlin 1933
- Austin N., "Telemachos Polymechnos", *CIAnt* 2, 1969, 45-63
- _____, *Archery at the Dark of the Moon. Poetic Problems in Homer's Odyssey*, Berkeley - Los Angeles - London 1975
- Buchan M., *The Limits of Heroism. Homer and the Ethics of Reading*, Michigan 2004
- Clarke H. W., *The Art of the Odyssey*, Wauconda 19892
- Cuisenier J., *Ο περίπλους του Οδυσσέα*, μτφρ. Κ. Αντύπας, Αθήνα 2005
- de Jong I. J. F., *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge 2001
- Delebecque E., *Ο Τηλέμαχος και η δομή της Οδύσσειας*, μτφρ. Ξ. Οικονομοπούλου, Αθήνα 19942
- Edwards A. T., *Achilles in the Odyssey*, *Beitrage zur klassischen Philologie* 171, 1985
- Edwards M. W., "Convention and Individuality in *Iliad* 1", *HSCP* 84, 1980, 1-28
- _____, "Homer and Oral Tradition: The Type-Scene", *Oral Tradition* 7, 1992, 284-330
- Greene E. S., "The Critical Element in the Embarkation Scenes of the *Odyssey*", *GRBS* 36, 1995, 217-230
- Hartog F., *Memories of Odysseus. Frontier Tales from Ancient Greece*, transl. J. Lloyd, Edinburgh 2001
- Heubeck A. - West S. - Hainsworth J.B., *A Commentary on Homer's Odyssey*, vol. I, Oxford 1988
- Heubeck A. - Hoekstra A., *A Commentary on Homer's Odyssey*, vol. II, Oxford 1989
- Jaeger W., *Paideia. The Ideals of Greek Culture*, transl. G. Highet, Oxford 19472
- Katz M. A., *Penelope's Renown. Meaning and Indeterminacy in the Odyssey*, Princeton - New Jersey 1991
- Kirk G. S., *The Iliad: A Commentary*, vol. I, Cambridge 1985
- Klingner F., "Οι τέσσερις πρώτες ραψώδεις της Οδύσσειας", *Επιστροφή στην Οδύσεια. Δέκα κλασικές μελέτες*, επιλ. επιμ. Δ. Γιακού - Γ. Κασάλης - Α. Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη 1999, 165-217

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

- Μανακίδου Φ. Π., *Στρατηγικές της Οδύσσειας. Συμβολή στο ομηρικό ζήτημα*, Θεσσαλονίκη 2002
- Μαρωνίτης Ν. Δ., *Αναζήτηση και νόστος του Οδυσσέα. Η διαλεκτική της Οδύσσειας*, Αθήνα 19916
- Millar M. H. - Carmichael J. W. S., "The Growth of Telemachus", GR 1, 1954, 58-64
- Murnaghan S., *Disguise and Recognition in the Odyssey*, Princeton 1987
- Olson S. D., *Blood and Iron. Stories and Storytelling in Homer's Odyssey*, Leiden - New York - Koln 1995
- Race W. H., "First Appearance in the Odyssey", *TAPA* 123, 1993, 79-107
- Roisman H., "Like Father Like Son: Telemachus' κέρδεα", *RhM* 137, 1994, 1-22
- Scott J. A., "The Journey made by Telemachus and its Influence on the Action of the *Odyssey*", *CJ* 13, 1918, 420-428
- Thornton A., *People and Themes in Homer's Odyssey*, Dunedin 1970
- West S., "An Alternative Nostos for Odysseus", *LCM* 6, 1981, 169-175
- Woodhouse W. J., *The Composition of Homer's Odyssey*, Oxford 1930

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΕΟΥΡΙΟΥ**

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΤΟΥ ΕΥΡΥΚΡΕΙΟΝΤΟΣ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ

Εὖτ' ἀστήρ ὑπερέσχε φαάντατος, ὅς τε μάλιστα
ἔρχεται ἀγγέλλων φάος Ἡοῦς ἠριγενείης,
τῆμος δὴ νήσω προσεπίλνατο ποντοπόρος νηὺς.
Φόρκυνος δέ τίς ἐστι λιμὴν, ἀλίιοιο γέροντος,
ἐν δῆμῳ Ἰθάκης· δύο δὲ προβλήτες ἐν αὐτῷ
ἄκται ἀπορρῶγες, λιμένος ποτιπεπτηῦται,
αἱ τ' ἀνέμων σκεπώωσι δυσαήων μέγα κῦμα
ἔκτοθεν· ἔντοσθεν δέ τ' ἄνευ δεσμοῖο μένουσι
νήες ἐϋσσελμοι, ὅτ' ἂν ὄρμου μέτρον ἴκωνται.
αὐτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος τανύφυλλος ἐλαίη,
ἀγχόθι δ' αὐτῆς ἄντρον ἐπήρατον ἡεροειδές,
ἱρὸν νυμφάων αἰ νηϊάδες καλέονται.
ἐν δὲ κρητῆρές τε καὶ ἀμφιφορῆες ἕασιν
λαῖνοι· ἔνθα δ' ἔπειτα τιθαιβώσσουσι μέλισσαι.
ἐν δ' ἴστοι λίθιοι περιμήκεες, ἔνθα τε νύμφαι
φάρε' ὑφαίνουσιν ἀλιπόρφυρα, θαῦμα ἰδέσθαι·
ἐν δ' ὕδατ' ἀενάοντα. δῶ δέ τέ οἱ θύραι εἰσὶν,
αἱ μὲν πρὸς Βορέαιο καταιβαταὶ ἀνθρώποισιν,
αἱ δὲ αὖ πρὸς Νότου εἰσὶ θεώτεραι· οὐδέ τι κείνη
ἄνδρες ἐσέρχονται, ἀλλ' ἄθανάτων ὁδός ἐστιν.
ἐνθ' οἳ γ' εἰσέλασαν, πρὶν εἰδότες· ἡ μὲν ἔπειτα
ἠπεύρω ἔπεκελσεν, ὅσον τ' ἐπὶ ἡμισυ πάσης,
σπερχομένη· τοῖον γὰρ ἐπείγετο χέρσ' ἐρετάν·
οἱ δ' ἐκ νηὸς βάντες ἐϋζύγου ἠπειρόνδε
πρῶτον Ὀδυσσεῖα γλαφυρῆς ἐκ νηὸς αἶεραν

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

- Ο Αναστάσιος Δασταυρίδης είναι διδάκτωρ Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας.

αὐτῷ σὺν τε λίνῳ καὶ ῥήγεϊ σιγαλόεντι,
 κὰδ δ' ἄρ' ἐπὶ ψαμάθῳ ἔθεσαν δεδμημένον ὕπνῳ,
 ἐκ δὲ κτήματ' ἄειραν, ἅ οἱ Φαίηκες ἀγαυοὶ
 ᾠπασαν οἴκαδ' ἰόντι διὰ μέγαθυμον Ἀθήνην.
 καὶ τὰ μὲν οὖν παρὰ πυθμὲν ἑλαίης ἀθρόα θῆκαν
 ἐκτὸς ὁδοῦ, μὴ πῶς τις ὁδιτάων ἀνθρώπων,
 πρὶν γ' Ὀδυσῆ' ἔγρεσθαι, ἐπελθὼν δηλήσαιτο·
 αὐτοὶ δ' αὖτ' οἰκόνδε πάλιν κίον. οὐδ' ἐνοσίχθων
 λήθεται ἀπειλάων, τὰς ἀντιθέῳ Ὀδυσῆϊ
 πρῶτον ἐπηπείλησε, Διὸς δ' ἐξείρετο βουλὴν·
 "ὦ πόποι, ἐννοσίγαι' εὐρυσθενές, οἷον ἔειπες.
 οὐ τί σ' ἀτιμάζουσι θεοί· χαλεπὸν δέ κεν εἴη
 πρεσβύτατον καὶ ἄριστον ἀτιμίησιν ἰάλλειν.
 ἀνδρῶν δ' εἴ περ τίς σε βίη καὶ κάρτεϊ εἴκων
 οὐ τί τίει. σοὶ δ' ἐστί καὶ ἐξοπίσω τίσις αἰεὶ.
 ἔρξον ὅπως ἐθέλεις καὶ τοι φίλον ἐπλετο θυμῷ."
 τὸν δ' ἡμείβετ' ἔπειτα Ποσειδάων ἐνοσίχθων·
 "αἰψὰ κ' ἐγὼν ἔρξαιμι, κελαινεφές, ὥς ἀγορεύεις·
 ἀλλὰ σὸν αἰεὶ θυμὸν ὀπίζομαι ἡδ' ἄλεείνω.
 νῦν αὖ Φαίηκων ἐθέλω περικαλλέα νῆα,
 ἐκ πομπῆς ἀνιούσαν, ἐν ἡεροειδέϊ πόντῳ
 ῥαῖσαι, ἵν' ἤδη σχῶνται, ἀπολλήξωσι δὲ πομπῆς
 ἀνθρώπων, μέγα δέ σφιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψαι."
 τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς·
 "ὦ πέπον, ὥς μὲν ἐμῷ θυμῷ δοκεῖ εἶναι ἄριστα,
 ὅπποτε κεν δὴ πάντες ἐλαυνομένην προΐδωνται
 λαοὶ ἀπὸ πτόλιος, θεῖναι λίθον ἐγγύθι γαίης
 νηὶ τοῇ ἵκελον, ἵνα θαυμάζωσιν ἅπαντες
 ἄνθρωποι, μέγα δέ σφιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψαι."
 αὐτὰρ ἐπεὶ τό γ' ἄκουσε Ποσειδάων ἐνοσίχθων,
 βῆ ῥ' ἵμεν ἐς Σχερίην, ὅθι Φαίηκες γεγάασιν.
 ἐνθ' ἔμεν' ἡ δὲ μάλα σχεδὸν ἤλυθε ποντοπόρος νηὺς
 ῥίμφα διωκομένη· τῆς δὲ σχεδὸν ἤλθ' ἐνοσίχθων,
 ὃς μιν λᾶαν ἔθηκε καὶ ἐρρίζωσεν ἐνερθε
 χειρὶ καταπρηνεὶ ἐλάσας· ὁ δὲ νόσφι βεβήκει.
 οἱ δὲ πρὸς ἀλλήλους ἔπεα πτερόεντ' ἀγόρευον
 Φαίηκες δολιχῆρετμοι, ναυσίκλυτοι ἄνδρες.
 "ὦδε δέ τις εἶπεσκεν ἰδὼν ἐς πλησίον ἄλλον·
 "ὦ μοι, τίς δὴ νῆα θοὴν ἐπέδησ' ἐνὶ πόντῳ;
 οἴκαδ' ἐλαυνομένην, καὶ δὴ προῦφάνετα πτόλιν;
 ὥς ἄρα τις εἶπεσκε· τὰ δ' οὐκ ἴσαν ὥς ἐτέλεον
 τοῖσιν δ' Ἀλκίνοος ἀγορήσατο καὶ μετέειπεν·

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

“ὦ πόποι, ἦ μάλα δὴ με παλαίφατα θέσφαθ’ ἱκάνει
πατρός ἐμοῦ, ὃς ἔφασκε Ποσειδάων’ ἀγάσασθαι
ἡμῖν, οὔνεκα πομποὶ ἀπήμονές εἰμεν ἀπάντων.
ὥς ἔφαθ’, οἱ δ’ ἔδεισαν, ἐτοιμάσσαντο δὲ ταύρους.
ὥς οἱ μὲν ῥ’ εὐχοντο Ποσειδάωνι ἄνακτι
δήμου Φαιήκων ἡγήτορες ἠδὲ μέδοντες,
ἔσταότες περὶ βωμόν.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ:

Σὰν πρόβαλε τὸ φωτερό τ’ ἀστέρι ποῦ στὰ οὐράνια
τῆς νυχτογέννητης αὐγῆς πρωτομηνάει τῇ φέξῃ,
τὸ πλοῖο τὸ πελαγόδρομο ζύγωνε πιά στὸ Θιάκι.
Βρίσκει· ἐκεῖ τοῦ Φόρκυνα, τοῦ πελαγήσου γέρου,
κάποιο λιμάνι, καὶ σ’ αὐτὸ δυὸ κάβοι ποῦ προβάλλουν,
βραχόσπαρτοι, πρὸς τὴν μπασιά τοῦ λιμανιοῦ συγκλίνουν,
κι ὀξω κρατοῦν τὰ κύματα ποῦ οἱ τρικυμιές σηκώνουν·
μὰ μέσα τὰ καλόφτιαστα συχάζουνε καράβια,
δίχως δεσίματα, ἅμα μποῦν καὶ βροῦνε ἀραξοβόλι.
Εἶναι κι ἐλιά μακρόφυλλη βαθιὰ μὲς στὸ λιμάνι·
καὶ δίπλα τῆς ἀχνόθαμπη σπηλιὰ χαριτωμένη,
ἱερό λημέρι τῶν Νυφῶν ποῦ λέγονται Ναϊάδες.
Κροντήρια καὶ διπλόχερες λαγῆνες ἐκεῖ βρίσκεις,
ποῦ τὰ μελίσσια μέσα τους πηγαίνουν καὶ φωλιάζουν.
Εἶναι καὶ πέτρινοι ἀργαλειοὶ περίτρανοι, ποῦ οἱ Νύφες
φαίνουν σκουτιὰ πορφυρωτὰ ποῦ βλέπεις καὶ θαμάζεις.
Ἔχει κι ἀστεῖρευτα νερά, καὶ θύρες δυὸ μιὰ θύρα
πρὸς τὸ Βοριὰ ποῦ δύνουνται ν’ αὐλίζουνται καὶ ἀνθρώποι,
κι ἡ ἄλλη, θεϊκιά, πρὸς τὸ Νοτιὰ, ποῦ ἀνθρώποι δὲν περνᾶνε,
μόνε εἶναι τῶν ἀθάνατων ἡ θύρα ἐκείνη δρόμος.
Αὐτὰ ἀπὸ πρὶν γνωρίζοντας μπῆκαν ἐκεῖ ν’ ἀράξουν,
καὶ τὸ καράβι στὴ στεριά ἔξω ἔπεσε ὡς τὴ μέση
μὲ τέτοια ὀρμὴ τὸ σπρώχνανε στὰ ὀμπρὸς οἱ λαμνοκόποι.
Καὶ στὴ στεριά σὰ βγήκανε ἀπ’ τὸ γερὸ καράβι,
πρῶτ’ ἀπ’ τὸ πλοῖο τὸ κουφωτὸ τὸν Ὀδυσσεὰ σηκῶσαν
μὲ τὸ σεντόνι τὸ λινὸ καὶ τὸ λαμπρὸ στρωσίδι
στὴν ἀμμουδιὰ τὸν ἔθεσαν καθὼς βαριοκοιμόταν,
κι ὕστερα βγάλαν τὰ καλὰ ποῦ οἱ Φαίακες τοῦ δῶκαν
ποῦ ἐρχόταν μὲ τῆς Ἀθηνᾶς τὴ χάρη στὴ πατρίδα.
Τὰ θεσαν ὅλα στῆς ἐλιᾶς τῇ ρίζα σωριασμένα,
ὀξω ἀπ’ τὸ δρόμο, μὴν τὰ δη περαστικός κανένας,
καὶ παη καὶ τὰ πειραξῇ πρὶν ξυπνήσῃ ὁ Ὀδυσσεὰς.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Κι αὐτοὶ ξαναγυρίζανε στὸν τόπο τους. Μὰ ὁ Σείστης
δὲν ξέχναε τίς φοβέρες του στο θεϊκὸ Ὅδυσσέα,
καὶ πῆγε τοῦ Δία στὸν Ὀλυμπο τῇ γνώμῃ νὰ ρωτήξῃ
« Δία πατέρα, ἐγὼ τιμὴ δὲ θά ᾿χω πιά καὶ δόξα
μὲς στοὺς θνητοὺς, μιάς καὶ θνητοὶ δὲ μὲ τιμοῦν ἐμένα,
οἱ Φαίακες δά, ποὺ λέγονται κι ἀπόγονοι δικοί μου.
Γιὰ τὸ Δυσσέα τὸ εἶπα ἐγὼ πὼς στὴν πατρίδα θά ᾿ρθῃ,
πολλὰ σὰν πάθῃ γυρισμὸ νὰ τοῦ ἀρνηθῶ ποτές μου
δὲ θέλῃσα, τί τὸ ᾿ταξες ἐσὺ πὼς θά γυρίσῃ.
Καὶ τώρα αὐτοὶ τὸν πέρασαν μὲ τὸ γοργὸ καράβι
καθὼς βαθικοιμότανε, τὸν ἐβγαλαν στὸ Θιάκι,
καὶ τοῦ ᾿δωκαν ἀρίφνητα χαρίσματα, χρυσάφι,
χαλκὸ καὶ δουλευτὰ σκουτιὰ, ποὺ τόσα κι ἀπ' τὴν Τροία
δὲ θά ᾿φερνε ἂν ἐρχότανε ἀποκεῖθε δίχως βλάβῃ,
μὲ τὸ σωστὸ μερίδιο τοῦ ἀπὸ λάφυρα γυρνώντας.»
Κι ὁ Δίας τοῦ ἀποκρένεται ὁ συννεφομαζώχτης·
«Σείστη, μεγαλοδύναμε, τί λόγο πῆγες κι εἶπες;
Δὲ σ' ἄψηφοῦν οἱ ἄθάνατοι καὶ πὼς θ' ἀποκοτοῦσαν
ἐσένα τὸ μεγάλο τους καὶ πρῶτο ν' ἄψηφήσουν;
Κι ἂν ἄντρας κάποιος δυνατὸς κι ἀπόκοτος θελήσῃ
νὰ σέ προσβάλῃ, ἐσὺ μπορεῖς νὰ γδικιωθῇς κατόπι.
Κάμε ὅπως θέλεις, καὶ καθὼς καλὸ τὸ κρίνει ὁ νοῦς σου.»
Κι αὐτὰ τοῦ ἀπολογήθηκε ὁ σείστης Ποσειδῶνας·
«Μεμιάς, ὦ μαυροσύννεφε, θά ᾿κανα αὐτὸ ποὺ κρένεις,
μὰ πάντα τὸ θυμὸ σου ἐγὼ φοβᾶμαι κι ἀποφεύγω.
Καὶ τώρα θέλω τ' ὁμορφο καράβι τῶν Φαιάκων
ποὺ θά ᾿ρθῃ ἀπὸ προβόδωμα στὰ θαμπερὰ πελάγη,
νὰ σπάσω καὶ στὴ χώρα τους βουνὸ νὰ ρίξω γύρω,
νὰ πάψουν καὶ νὰ μὴ μποροῦν νὰ προβοδοῦν ἀνθρώπους.»
Κι ὁ Δίας τοῦ ἀποκρένεται ὁ συννεφομαζώχτης
«Αὐτὸ θαρρῶ καλὺτερο μέσα στὸ νοῦ μου, ὦ φίλε
ὄλοι ἀπ' τὴ χώρα σὰ θωροῦν τὸ πλοῖο ν' ἀρμενίζῃ,
ἐσὺ ἀποδίπλα στὴ στεριά βράχο νὰ τὸ πετρώσῃς,
νὰ μοιάζῃ σὰν πλεούμενο, καὶ νὰ θαυμάζονται ὄλοι
καὶ μὲ τρανὸ τὴ χώρα τους βουνὸ νὰ τριγυρίζῃς.»
Αὐτὸ ἀπ' τὸ Δία σὰν ἄκουσε τοῦ κόσμου ὁ μέγας σείστης
πρὸς τὴ Σκερία ξεκίνησε, τὸν τόπο τῶν Φαιάκων,
καὶ στάθηκε σὰν πρόβαλε τ' ἀνάφρυδο καράβι
στὸ κύμα γοργολάμνοντα, ζυγώνει ὁ Ποσειδῶνας,
μὲ τὴν παλάμη τὸ βαράει, στὰ βάθια τὸ ριζώνει,
πέτρα τὸ κάνει, ξεκινάει καὶ χάνεται ἀποκεῖθε.
Κι οἱ Φαίακες οἱ μακρόλαμνοι κι οἱ θαλασσοκουσμένοι

μέ λόγια τότες φτερωτά μιλουσαν μεταξύ τους,
 κι ένας τους γύρναε κι ἔλεγε τοῦ διπλανοῦ του ἐτοῦτα
 «Ἄλλοις, καί ποιός μᾶς ἔδεσε στά πέλαγα τὸ πλοῖο,
 στή χώρα καθὼς γύριζε κι ὁλόβολο φαινόταν;»
 Αὐτὰ εἶπε καί τι γένηκε δὲ γνώριζε κανεῖς τους.
 Κι ὁ Ἄλκινος τότε ὁ βασιλιάς ξαγόρεψέ τους κι εἶπε
 «Γιὰ δῆτε πῶς οἱ παλαιϊκὲς μᾶς βγαίνουν προφητεῖες
 τοῦ κύρη μου, σὰν ἔλεγε πῶς μᾶς φτονοῦσε ὁ Σείστης,
 πὺν ὅλους ἐμεῖς ἀπείραχοι στή γῆς τους προβοδᾶμε,
 κι εἶπε πῶς κάποιο Φαιακινὸ καλόφτιαστο καράβι
 πὺν θὰ ῥθη ἀπὸ προβόδημα στά θαμπερὰ πελάγη,
 θὰ σπάση καί στή χώρα μας βουνὸ θὰ ρίξη γύρω.
 Αὐτὰ εἶπε τότε ὁ γέροντας, καί σήμερα τελιοῦνται.
 Μὰ ἔλατε τώρα, κι ὅ,τι πῶ νὰ τὸ καλοδεχτοῦμε
 μὴν προβοδᾶτε πιά θνητό, σὰν ἔρχεται κανέννας
 στή χώρα μας κι ἂς σφάζουμε τοῦ Ποσειδῶνα τώρα
 δῶδεκα ταύρους διαλεχτούς, ἴσως καί σπλαχνιστῇ μας,
 καί μὲ τρανὸ τῇ χώρα μας βουνὸ δὲν τριγυρίζη.»
 Εἶπε, κι αὐτοὶ φοβήθηκαν, καί τοίμασαν τοὺς ταύρους.
 Καί τότες προσευκλήθηκαν στὸ ρῆγα Ποσειδῶνα
 οἱ ἀφέντηδες κι οἱ προεστοὶ τῆς χώρας τῷ Φαιάκων,
 ὁλόρθοι γύρω στὸ βωμό.

Αγαπητοὶ συνάδελφοι

Πρωτέας, Αμφιτρίτη, Λευκοθέη εἶναι μερικὲς ἀπὸ τις ἐνάλιες θεότητες που ἐμφανίζονται στὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ὡς μελετητὴς καὶ διδάσκων του ὁμηρικοῦ δράματος στο μετερίζι τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, θεωρῶ σκόπιμη καὶ ἀναγκαία τὴν παρουσίαση του θαλασσινοῦ ἐπεισοδίου μέσω του ὁποίου αἱρεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἡ ἀδικία που τελεῖται ἐναντί του πρώτου των ἐναλίων θεοτήτων, του κυανοχαίτου Ποσειδῶνος.

Πράγματι ἀδικημένος! Διότι ὁ μαθητὴς που γαλουχεῖται καὶ στον ὁποῖο μεταλαμπαδεύονται οἱ ἀρχές, οἱ ἀξίες καὶ τὰ ἰδανικά των νοημάτων του διαχρονικῶς καὶ ἀενάως μελετηθέντος καὶ θαυμασθέντος ποιητοῦ, θὰ ἦταν ἀπολύτως φυσιολογικὸ νὰ ολοκληρώνει τὴ μελέτη των ἐπῶν στο γυμνάσιο καὶ νὰ θεωρεῖ τὸν Ποσειδῶνα ὡς ἓνα ἠττηθέντα καὶ ἀδύναμο θεό χωρὶς ὑπόληψη πλέον ἴσως καὶ θέση στὴν ἀνθρωπομορφικὴ κοινωνία του δωδεκαθέου μετὰ τὴν ἐπιστροφή του πολυμήχανου εἰς τὴν πατρίδα γαῖαν ἀν δὲν ὑπῆρχε τὸ περιστατικό του πετρώματος του καραβιοῦ που μετέφερε τὸν Ὀδυσσεά στὴν Ἰθάκη. (Ραψωδία Ν Ὀδύσσειας, στ. 93-187)

Συγχεκρομένα:

1ον : Στὸ 2ο μόλις στίχο τῆς πρώτης ραψωδίας τῆς Ὀδύσσειας διαβάζουμε ὅτι

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

«Ὀδυσσεύς Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσε». Ἐνας πραγματικά μοναδικός χαρακτηρισμός για την Τροία ως **ιερή**. Συνδυάζοντας το στίχο αυτό με τον 100ο της Π ραψωδίας όπου και πάλι αναφέρεται στα «τῆς Τροίης ἱερά κρήδεμνα» (κάρη: ἀκρη, δέμνον: δεσμός...επάλξεις τείχους) οφείλουμε να τονίσουμε ότι η ιερότητα του πτολίεθρου ἔγγειται στη συμβολή του Ποσειδῶνα κατά την οικοδόμηση αυτού. Με χρήση λοιπὸν ἀναγωγῆς σε σημερινούς ὅρους, θα τιλοφορούσαμε τον Ποσειδῶνα ως πολιοῦχο της Τροίας. Ωστόσο η ἀντίφαση ἔγγειται στο γεγονός ότι «εἷς θνητὸς ἔπερσε ταύτην». Προς ἐπίρρωση του ισχυρισμοῦ ἀς ἀναμοχλεύσουμε τον τραγικὸ ποιητὴ Ευριπίδη, ο οποίος στο ἔργο του «Τρωάδες» εμφανίζει τον Ποσειδῶνα σε διάλογό του με την Αθηνά και ἀναφερόμενος στην ἄλωση της Τροίας ἀναφωνεῖ:

«Νικήθηκα ἀπὸ τη θεά του Ἀργους Ἥρα καὶ ἀπὸ τη θεά Αθηνά. Ἀντὲς την Τροία ξεθεμελίωσαν. Κι ἐγὼ την ἐνδοξη την πόλη πια καὶ τους βωμούς μου εγκαταλείπω. Μέσα στην ἐρημιά των πόλεων νοσεῖ το θεῖον. Κανεῖς δε σκέφτεται λατρεῖες, σέβας καὶ τιμές.»¹

Ἐνας υποψιασμένος ἀναγνώστης, ἕνας μελετητής, γνωρίζει καλὰ ὅτι δεν εἶναι δυνατόν ὁ πρωτομάστορας της ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας Ὅμηρος νὰ ἐπιτρέψει νὰ καταπατάται ἐξόφθαλμα ἡ ὑψίστη ἀρχὴ του μέτρου.

2ον: Με τα ερείσματά μας καὶ πάλι στο ἔπος της Οδύσσειας καὶ συγκεκριμένα στη ραψωδία Ι, παρατηροῦμε την πνευματικὴ υπεροχὴ του πολύτεκτου, ἐναντι του ἔχοντος θεϊκῆς, του Ποσειδῶνος, φύτρα Πολύφημου. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ σκηνὴ κατὰ την ὁποία ὁ πρῶτον μονόφθαλμος καὶ νυν ἀόμματος ἀπευθυνόμενος στο κριάρι του ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ Οδυσσεύς του νίκησε το μυαλό με το κρασί καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκδηλώσει το μῖσος του σκορπίζοντας το μυαλό του μέσα στη σπηλιά.²

1. (στ.23-27) Νικῶμαι γάρ Ἀργείας θεοῦ
Ἥρας Ἀθάνας θ' αἰ συνεξείλον φρύγας.
Λεῖπω το κλεινὸν Ἴλιον βωμούς τ' ἐμούς.
Ἐρημία γάρ πόλιν ὅταν λάβῃ κακὴ,
νοσεῖ τὰ τῶν θεῶν οὐδὲ τιμᾶσθαι θέλει

2. (I 453-461) ἡ σὺ ἄνακτος
ὀφθαλμὸν ποθέεις, τὸν ἀνὴρ κακὸς ἐξελάωσεν
σὺν λυγροῖς ἐτάροισι, δαμασσάμενος φρένα οἶνον
Οὐτίς, ὃν οὐ πῶ φημί πεφυγμένον ἔμμεν ὄλεθρον.
Εἰ δὲ ὁμοφρονέοις ποτιφωνήεις τε γένοιτο
εἰπεῖν ὅππῃ κείνός ἐμόν μένος ἤλασκάξει.
τῶ κε οἱ ἐγκέφαλος γε διὰ σπέους ἄλλυδις ἄλλη
θεινομένου ραίοιτο πρὸς οὐδεῖ, καὶ δὲ κ' ἐμὸν κῆρ
λωφῆσειε κακῶν, τὰ μοι οὐτιδανὸς πόρεσν Οὐτίς.

(I 453-461) *Αλήθεια εσύ θα γυρεύεις του κυρίου σου το μάτι, που ένας κακός άνδρας τον στράβωσε μαζί με τους άθλιους συντρόφους του, αφού μου νίκησε το μυαλό με το κρασί. Ο Κανένας που νομίζω ότι δεν έχει γλυτώσει την καταστροφή. Αν σκεφτόσουν σαν εμένα και μπορούσες να μιλήσεις, να μου πεις πού εκείνος ξεφεύγει την ορμή μου. Τότε το μυαλό του, θα σκορπιζόταν μέσα στη σπηλιά από εδώ κι από εκεί στο έδαφος και η καρδιά μου θα ανακουφιζόταν από τις συμφορές που μου έδωσε ο τιποτένιος Κανένας.*

Ο επηρμένος ακολούθως Οδυσσέας έχοντας εξασφαλίσει τη διαφυγή του, απευθύνεται σ' αυτόν με ταπεινωτικό και εξευτελιστικό τρόπο («σχέτλιε, ούχ ἄξιο: δεν ντράπηκες / I 478) ενώ έχει επίγνωση της θεικής του καταγωγής.³ Το ξενίθ της υπερανάδειξης του θνητού και της ταυτόχρονης διαρκούς θεικής ταπείνωσης έρχεται στην τελευταία αποστροφή του Οδυσσέα προς τον Πολύφημο⁴: «Μακάρι να σε έστελνα στην κατοικία του Άδη ώστε να μη σου γιατρέψει το μάτι ούτε ο κοσμοσείστης». Με την ονομαστική αναφορά του Ποσειδώνα η προβολή προς αυτόν κορυφώνεται, γεγονός που επιβεβαιώνεται λίγους στίχους παρακάτω με την άρνηση από πλευράς κοσμοσείστη της θυσίας, της προσφερόμενης από τον Οδυσσέα.⁵

Όπως ο ίδιος ο Οδυσσέας αναγνώρισε στη Ι ραψωδία...

(I 553-555) *Εκείνος όμως δεν πρόσεχε τη θυσία, αλλά συλλογιζόταν πώς να χαθούν όλα τα καράβια μου με το ωραίο κατάστρωμα και οι αγαπημένοι μου σύντροφοι.*

3ον: Παρατηρώντας τον τρόπο με τον οποίο «φέρεται» ο Όμηρος στον Ποσειδώνα από την Α ως την Ε ραψωδία της Οδύσσειας διακρίνουμε μια μεταχείριση άνιση υπέρ του Οδυσσέα. Σκοπίμως ο ποιητής «κρατά τον Ποσειδώνα» στους Αιθίοπες ώστε να πραγματοποιηεί το μεγαλύτερο μέρος του νόστου. Κι όταν πια ο Ποσειδώνας επιστρέφει συναντώντας τον Οδυσσέα λίγα μόνο ναυτικά μίλια πριν το νησί των Φαιάκων, παρά την οργή και το χειρότερο θαλασσοδαρμό του θνητού, εκεί που οι ανθρώπινες δυνάμεις κρίνονται ως ελάχιστες μπροστά στο μένος του θεού, ο Όμηρος παρουσιάζει τη Λευκοθέη, μια σαφώς «μικρότερης εμβέλειας» θεότητα να αντιτάσσεται στον «εύρυκρειοντα γαιήοχο» και να σώζει με το μαγνάδι της τον πολύπαθο. Η θεική λοιπόν ιεραρχία θυσιάζεται

3. I 519. Ποσειδάων πατήρ δ' ἔμός· εὐχεται εἶναι

4. I 523-525· αἰ γάρ δὴ ψυχῆς τε καὶ αἰῶνος σε δυνάϊμην

εὐνὴν ποίησας πέμψαι δόμον Ἴαιδος εἶσω,

ὥς οὐκ ὀφθαλμὸν γ' ἴησεται οὐδ' ἐννοσίχθων·

5. I 553-555, ὁ δ' οὐκ ἐπαίξετο ἱρὰν

ἀλλ' ἄρα μερμηρίζεν ὅπως ἀπολλοῖατο πασαι

νῆες· εὐσελμοὶ καὶ ἔμοι ἐρήνηρες ἔταιροι...

στο βωμό της μοίρας και ταυτόχρονα καθίσταται φαινομενική η υπεροχή του Ποσειδώνα.

4ον : Με τη Λευκοθεϊκή παρέμβαση ο Οδυσσέας φτάνει τελικά στη Σχερία, στην ονειρεμένη χώρα των μύθων όπου η φαντασία των βασανισμένων ανθρώπων δημιουργεί χώρες με λαούς ατελείωτης ευτυχίας.⁶ Η λαχτάρα του νόστου βρίσκει την πλήρωσή της με τη μεταφορά από τους Φαίακες στην Ιθάκη ενός Οδυσσέα που όχι μόνο δεν ταλανίζεται από τον Ποσειδώνα, αντιθέτως είναι τόσο βαθιά παραδομένος στην αγκαλιά του Μορφέα, ώστε να χρειαστεί οι Φαίακες ναυτικοί να τον βγάλουν από το καράβι τους κοιμώμενο μαζί με δώρα εκ της πατρίδος τους ορμώμενα. Το πεπρωμένο και η επιθυμία των θεών ήταν να επιστρέψει ο Οδυσσέας. Ωστόσο κι αν ακόμα ο Όμηρος είχε μια έσχατη ευκαιρία να παραθέσει στη Ν ραψωδία της Οδύσσειας με χρήση ανθρωπομορφισμού έναν αντιστεκόμενο Ποσειδώνα, την απώλεσε κι αυτή με την αναφορά στον ταλανισμένο μεν, κοιμώμενο ωστόσο ήρωα.

Στον έχοντα τόση δύναμη ώστε, σύμφωνα με τη μυθολογία, να είναι αδελφός του πατέρα θεών και ανθρώπων, στον άμεσο κατιόντα του Κρόνου, ο Όμηρος προσάπτει επιθετικούς προσδιορισμούς, οι οποίοι αν και τυπικοί, προσδίδουν εξέχουσες ιδιότητες. **Γαιήοχος** (παραμομπή 1), **ένοσίγαιος** (παραμομπή 2), **ένοσίχθων** (παραμομπή 3), **εὐρυκρείων** (παραμομπή 4), **ἄναξ** (παραμομπή 5), όλα έχουν την έννοια του «κυρίου της γης», «του σείοντος της γης», «του κυρίου της θάλασσας». Όλα λοιπόν θα αποτελούσαν «ἔπεα πτερόεντα»⁷ αν δεν υπήρχαν οι στίχοι 93-187 της Ν ραψωδίας της Οδύσσειας.

Στο θαλασσινό αυτό επεισόδιο ο Όμηρος αποκαθιστά την αναλυθείσα αδικία έναντι του Κρονίδη. Ο Οδυσσέας είναι πλέον κάτοικος Ιθάκης. Ο Ποσειδών προσεγγίζει το Δία και εκδηλώνει το φόβο ότι μετά την «ήττα» του δε θα έχει καμιά υπόληψη ανάμεσα σε θεούς και ανθρώπους.⁸

(Ν 127-130) «Δία πατέρα, εγώ δε θα έχω πια σεβασμό ανάμεσα στους αθάνατους θεούς, δε με τιμούν πια καθόλου οι θνητοί Φαίακες, που αυτοί βέβαια είναι από τη δική μου γενιά».

Ο Δίας ειρηνικός και φιλικός πάντα με τους άλλους θεούς στην Οδύσσεια, βεβαιώνει τον Ποσειδώνα για την τιμή που νιώθουν γι' αυτόν όλοι οι αθάνατοι και του παραχωρεί το δικαίωμα να τιμωρήσει όπως νομίζει τους θνητούς που τόλμησαν να ασεβήσουν.⁹

6. Burckhardt Jakob «das Phaakenland Homers», 1941, σελ. 83-92, ανατύπωση διάλεξης του 1876 / Όλγα Κομνηνού-Κακριδή «Σχέδιο και τεχνική της Οδύσσειας», σελ. 164)

7. Α 201, Δ 69, Η 356, Μ 365, Ξ 138, Σ 72, Ψ 557, α 122δ, ε 265, γ 38, δ 9, γ 100

8. (Ν 127-130) Ζεύ πάτερ, οὐκετ' ἐγὼ γε μετ' ἀθανάτοισι θεοῖσι τιμῆϊς ἔσομαι, ὅτε με βροτοὶ οὐ τι τίονσι.

Φαίηκες, τοι πέρ τοι ἐμῆς ἔξ εἰσι γενέθλης

9. (Ν 140-145) ὦ πόποι, ἔννοσίγαι' εὐρύσθενές, οἷόν ἔειπες

(N 140-145) Σ' αυτόν απαντώντας είπε ο νεφελοσυνάχτης Δίας: Πω-πω! Κοσμοσείστη δυνατέ! Τι είναι αυτό που είπες; Καθόλου δε σε περιφρονούν οι θεοί. Δύσκολο θα ήταν να προσβάλει κανείς με ασέβειες εσένα τον πιο μεγάλο και τον πιο καλό. Και αν κάποιος από τους ανθρώπους που έχει δύναμη και τόλμη δε σε τιμά, στο χέρι σου είναι και στο μέλλον πάντα η εκδίκηση. Πράξε όπως θέλεις και όπως επιθυμεί η καρδιά σου.

...και μετά από συμβουλή του Δία πετρώνει το καράβι των Φαιάκων την ώρα που επιστρέφει και αφικνείται στο λιμάνι.¹⁰

(N 162-164) Το πλησίασε τότε ο κοσμοσείστης και το έκανε βρόχο και το ρίζωσε βαθειά αφού το χτύπησε με την παλάμη. Αυτός μετά έφυγε μακριά.

Στο σημείο αυτό και πριν την ανάλυση της σημασίας της θεϊκής τιμωρίας πρέπει να τονιστεί ότι εκτός της αποκατάστασης της τιμής του Ποσειδώνα, επαληθεύεται η προοικονομία των λόγων του Ναυσίθοου που εμφανίζεται στη ραψωδία Θ, στους στίχους 564-569.

(Θ 564-569)¹¹ Αλλά για τούτο έτσι εγώ κάποτε άκουσα ότι έλεγε ο πατέρας μου ο Ναυσίθοος, που είπε ότι θα μας μισήσει ο Ποσειδών επειδή είμαστε σωτήριοι συνοδοί όλων. Έλεγε ότι κάποτε ένα όμορφο καράβι των Φαιάκων, καθώς θα επιστρέφει από ταξίδι μέσα στη σκοτεινή θάλασσα, θα το συντρίψει και ότι θα σκεπάσει την πόλη μας ολόγυρα ένα βουνό.

Η τιμωρία του Ποσειδώνα έχει πρωταγορική σημασία (Πλάτων, Πρωταγόρας 324 Α-Σ). Χαρακτηρίζεται δηλαδή από τέλος / σκοπό διπλό:

1. Αποβλέπει στο σωφρονισμό των Φαιάκων, οι οποίοι δεν αναλογίζονταν

Οὐ τι σ' ἀτιμάζουσι θεοί. Χαλεπόν δέ κέν εἴη
 πρεσβύτατον καὶ ἄριστον ἀτιμήσιν ἰάλλειν
 ἀνδρῶν δ' εἰ πέρ τις σε βίη καὶ κάρτει εἰκῶν
 οὐ τι τίει. σοὶ δ' ἔστί καὶ ἐξοπίσω τισὶς αἰεὶ.
 ἔρξον ὅπως ἐθέλεις καὶ τοι φίλον ἔπλετο θυμῷ
 10. (N 162-164) τῆς δέ σχεδὸν ἦλθ' ἐνοσίχθων,
 ὃς μὴν λῆαν θῆκε καὶ ἐρίζωσεν ἔνερθε
 χειρὶ καταπρήνει ἑλάσας ο» δε νοσφι βεβήκει
 11. (Θ 564-569) ἀλλὰ τὸδ' ὥς ποτε πατὴρ ἐγλῶν εἰπόντος ἄκουσα
 Ναυσίθοου, ὃς ἔφασκε Ποσειδάων ἀγάγεσθαι
 ἡμῖν, οὐνεκα πομπὴν ἀπὸ νηὶν εἰμὲν ἀπάντων
 φη ποτὲ Φαιήκων ἀνδρῶν εὐεργέα νῆα
 ἐκ πομπῆς ἀνιοῦσαν ἐν ἡεροειδέϊ πόντῳ
 ραΐσεισθαι. μέγα δ' ἡμῖν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψειν

την ύβρη που διέπρατταν υπερεκτιμώντας τις ναυτικές δυνατότητές τους.¹²

(Θ 557-563) Δεν υπήρχαν κυβερνήτες στους Φαίακες, ούτε πηδάλια, όπως έχουν τα άλλα καράβια, αλλά αυτά ξέρουν τη σκέψη και τη θέληση των ανθρώπων και ξέρουν τις πόλεις όλων και τους εύφορους αγρούς των ανθρώπων και περνούν γρήγορα τα βάθη της θάλασσας σκεπασμένα με ομίχλη και σύννεφα και ποτέ δε μπορούν να πάθουν κανένα κακό ούτε υπάρχει φόβος να χαθούν

...αναφωνούσε υπερηφανευόμενος ο Αλκίνοος κάνοντας μνεία μονάχα σε ανθρώπους κι ούτε απλή νύξη στον Ποσειδώνα ή σε έτερες ενάλιες θεότητες.

2. Αποβλέπει στον παραδειγματισμό ολοκλήρου του ανθρωπίνου γένους. Ο Όμηρος διατυπώνει με τον τρόπο αυτό μια ιδέα διαχρονικής αξίας και σημασίας, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος ίσως να βρίσκεται σε διαρκή προσπάθεια να δαμάσει τη φύση, ωστόσο δεν αποτελεί ανώτερο παρά απλό μέλος της, κομμάτι του πάζλ.

Συμπερασματικά λοιπόν, αντιλαμβανόμαστε ότι ο δημιουργός της Οδύσσειας δεν είχε καμιά διάθεση υποτίμησης του θεού. Επιθυμούσε ωστόσο να μεταλαμπαδεύσει την ιδέα, το νόημα και την αξία του μέτρου που πρέπει να διέπει τη ζωή του ανθρώπου.

Ας θεωρήσουμε λοιπόν το προαναφερθέν θαλασσινό περιστατικό ως κίνηση τακτικής του Ομήρου ώστε να διδάξει στον άνθρωπο ότι αυτός είναι ο κύριος υπεύθυνος των πράξεών του, ο «βασικός μέτοχος» της ζωής του, αυτός που κρατά τα ινία και διαμορφώνει το μέλλον του. Όλα λοιπόν είναι θέμα επιλογών! Η διαρκής αναζήτηση του θεϊκού στοιχείου είναι στη φύση του ανθρώπου, είτε γιατί αναζητά κάτι ανώτερο με την πίστη ότι θα τον βοηθήσει στον εκάστοτε αγώνα του, είτε για να καλύψει τη διαρκή αίσθηση μοναξιάς. Δε θα είναι ωστόσο ο θεός αυτός που θα του κομίσει την ευδαιμονία. Ήθος ανθρώπων δαίμων... ως Ήράκλειτος έφη.

Σας ευχαριστώ.

12. (Θ 557-563) οὐ γάρ Φαιήκεσι κυβερνητῆρες ἔασιν, οὐδέ τι πηδάλι ἔστί, τὰ τ' ἄλλα νῆες ἔχουσιν ἀλλ' αὐταὶ ἴσασιν νοήματα καὶ φρένας ἀνδρῶν, καὶ πάντων ἴσασι πόλεις καὶ πόνους ἀγρούς ἀνθρώπων, καὶ λαῖμα ταχισθ' ἄλως ἐκπερώσιν ἥερι καὶ νεφέλῃ κεκαλυμμέναι. Οὐδέ ποτέ σφιν οὔτι τι πημανθῆναι ἐπὶ δέος οὐτ' ἀπολέσθαι

(παραμομπή 1)

γαιήοχος...γαῖα + Φεχω...ο κύριος της γης

Ο όρος χρησιμοποιείται 5 φορές στα ομηρικά έπη:

4 στην Ιλιάδα, 1 την Οδύσσεια

Ως επίθετο

Στην Ιλιάδα

I 183 πολλ' μάλ' εὐχομένῳ γαιήοχῳ ἐνοσίγαιῳ

N 43 ἄλλὰ Ποσειδάων γαιήοχος ἐνοσίγαιος

Στην Οδύσσεια

α 67-68 ἄλλ' Ποσειδάων γαιήοχος ἀσκελὲς αἰεὶ

Κύκλωπος κεχόλωται, ὄν ὀφθαλμοῦ ἀλάωσεν

Ως ουσιαστικό

Στην Ιλιάδα

N 59 ἦ καὶ σκηπανίῳ γαιήοχος ἐνοσίγαιος

O 201 Οὕτω γάρ δῃ τοι γαιήοχε κυανοχαῖτα

(παραπομπή 2)

Ἐνοσίγαιος...

ἐνοσίς:(σεῖσις, τιναγμός, κλόνησις) + γαῖα:(γη), ὁ σείων τήν γήν

Ως επίθετο αναφέρεται 1 φορά στην Ιλιάδα

Ως ουσιαστικό αναφέρεται 1 φορά στην Ιλιάδα και 1 στην Οδύσσεια

Ως επίθετο

Στην Ιλιάδα

N 43 ἄλλὰ Ποσειδάων γαιήοχος ἐνοσίγαιος

Ως ουσιαστικό

Στην Ιλιάδα

H 455 Ὅ πόποι ἐνοσίγαι' εὐρυσθενές, οἶον ἔειπες

Στην Οδύσσεια

ι 518 πομπήν τ' ὀτρύνω δόμεναι κλυτὸν ἐνοσίγαιον

(παραπομπή 3)

Ἐνοσίχθων...

ἐνοσίς:(σεῖσις, τιναγμός, κλόνησις) + χθών:(γη), ὁ σείων τήν γήν

Ως επίθετο αναφέρεται 3 φορές στην Ιλιάδα, 2 φορές στην Οδύσσεια

Ως ουσιαστικό αναφέρεται 2 φορές στην Ιλιάδα, 1 στην Οδύσσεια

Ως επίθετο

Στην Οδύσσεια

α 74 ἐκ τοῦ δῆ' Ὀδυσσῆα Ποσειδάων ἐνοσίχθων

ν 146 τὸν δ' ἡμείβετ' ἔπειτα Ποσειδάων ἐνοσίχθων

Στην *Ιλιάδα*

Η 445 τοῖσι δε μύθων ἦρχε Ποσειδάων ἐνοσίχθων

Ξ 384 Βάν ρ' ἴμεν ἦρχε δ' ἄρα σφι Ποσειδάων ἐνοσίχθων

Φ 287 Τοῖσι δε μύθων ἦρχε Ποσειδάων ἐνοσίχθων

Ὡς οὐσιαστικό

Στην *Ιλιάδα*

Θ 208 τὴν δέ μέγ' ὀχθήσας προσέφη κρείων ἐνοσίχθων

Φ 435 Αὐτάρ Ἀπόλλωνα προσέφη κρείων ἐνοσίχθων

Στην *Οδύσσεια*

γ 5-6 τοί δ' ἐπὶ θινὶ θαλάσσης ἱερά ρέζον

ταύρους παμμέλανας, ἐνοσίχθονι κυανοχαίτη

(**παραπομπή 4**)

Εὐρυκρείων...επίθετο

εὐρύ+κρείων(κύριος, αρχων), ὁ ἐκτεταμένον, ὁ μέγα κράτος ἔχων, ὁ μέγας βασιλεύς, ὁ ἄρχων

Αναφέρεται 5 φορές στην *Ιλιάδα*, 1 φορά στην *Οδύσσεια*

5 φορές για τον Αγαμέμνονα, 1 για τον Ποσειδῶνα

Στην *Ιλιάδα*

Α 102 ἦρως Ἀτρεΐδης εὐρύκρείων Ἀγαμέμνων

Η 107 αὐτός τ' Ἀτρεΐδης εὐρύκρείων Ἀγαμέμνων

Λ 107 δὴ τότε γ' Ἀτρεΐδης εὐρύκρείων Ἀγαμέμνων

Λ 751 καὶ νύ κεν Ἀκτορίωνδε Μολιόνε παῖδ' ἀλάπαξα

εἰ μὴ σφωε πατήρ εὐρυκρείων ἐνοσίχθων

ἐκ πολέμου ἐσάωσε, καλύψας ἥερι πολλῇ

Ν 112 ἦρως Ἀτρεΐδης εὐρύκρείων Ἀγαμέμνων

Στην *Οδύσσεια*

γ 248 πῶς ἔθαν' Ἀτρεΐδης εὐρυκρείων Ἀγαμέμνων;

(**παραπομπή 5**)

Ἄναξ: βασιλιάς

Ο ὅρος συναντάται 6 φορές στην *Ιλιάδα* και 9 φορές στην *Οδύσσεια*

Στην *Ιλιάδα*

Α 36 Ἀπόλλωνι ἄνακτι, τὸν ἡὔκομος τέκε Λητώ·

Κ 103 Ἀτρεΐδῃ κύδιστε ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον

Τ 177 ἡ θέμις ἐστὶν ἄναξ ἢ τ' ἀνδρῶν ἢ τε γυναικῶν

Ψ 417 ὥς ἔφαθ', οἳ δὲ ἄνακτος ὑποδείσαντες ὀμοκλήν

Ψ 679 Μηκιστῆος υἱὸς Ταλαϊονίδαο ἄνακτος

Ω 449 ὑψηλὴν, τὴν Μυρμιδόνες ποίησαν ἄνακτι

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΔΑΣΤΑΥΡΙΔΗΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΝΟΥΡΕΤΤΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

Στην Οδύσσεια

- α 397 αὐτὰρ γὼν οἴκοιο ἄναξ ἔσομ' ἡμετέροιο
γ 107 ἦδ' ὅσα καὶ περὶ ἄστρῳ μέγα Πριάμοιο ἄνακτος
θ 334 Ἑρμῆν δὲ προσέειπεν ἄναξ Διὸς υἱὸς Ἀπόλλων·
ι 440 οὐθατα γὰρ σφαραγεῦντο. ἄναξ δ' ὀδύνῃσι κακῇσι
λ 397 Ἄτρεΐδῃ κύδιστε, ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγάμεμνον
λ 570 ἦμενον, οἱ δέ μιν ἀμφὶ δίκας εἶροντο ἄνακτα
ξ 450 αὐτὸς κτήσατο οἶος ἀποιχομένοιο ἄνακτος
σ 299 ἐκ δ' ἄρα Πεισάνδροιο Πολυκτορίδαο ἄνακτος
φ 56 κλαῖε μάλα λιγέως, ἐκ δ' ἥρεε τόξον ἄνακτος.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Μαρούλα Παπαευσταθίου

ΣΤΙΣ ΑΜΜΟΥΔΙΕΣ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ

(Από την αγωνία στην παραμυθία)

Τα ρόδινα ακρογιάλια του Ομήρου είναι ποιητικά ακρογιάλια που υποδέχονται κάποιες από τις πιο όμορφες σκηνές που έχουν μείνει αθάνατες. Ενώ στις θάλασσες («πόντο ἐπ' ἄτρυγέτοιο») εκτυλίσσονται οι περιπέτειες και τα ναυάγια, καθώς ενέχουν διαρκή κίνδυνο απώλειας και αφανισμού των ηρώων, τα παράλια είναι η αισθητοποίηση της καταλλαγής και της γαλήνης, αλλά και η υπόσχεση της επανεκκίνησης προς ανάπτυξη της δράσης, του μετασχηματισμού της ανθρώπινης δυνατότητας σε δραστηριότητα. Οι παρομοιώσεις της θαλασσοταραχής και των ανέμων, χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν την ψυχική ταραχή των ηρώων, το φούσκωμα της καρδιάς, του ομηρικού «θυμού» και οδηγούν στη συχνή αναφώνηση του κατεξοχήν ήρωος που περιπλανήθηκε: «βάστα καρδιά μου...» (τέτλαθι φίλον ἦτορ). Ενώ οι αντίστοιχες που χρησιμοποιεί ο Όμηρος στις σκηνές που εκτυλίσσονται στην αμμουδιά, είναι σχετικές με γαλήνιες και λυτρωτικές καταστάσεις. Ένα παράδειγμα, η εικόνα του Οδυσσέα που μόλις διακρίνει τη στεριά της Ιθάκης, μετά από την τελευταία τρικυμία του Ποσειδώνα, παραλληλίζεται με την ανεκλάλητη χαρά των παιδιών που ξαναβλέπουν τον αγαπημένο τους πατέρα θεραπευμένο, ύστερα από μακροχρόνια ασθένεια. Χαρά αναγέννησης, αναζήτησης του κουράγιου και της χαμένης ελπίδας.

Στις παραλίες, τα επεισόδια, οι σκηνές, εκτυλίσσονται όλα την ημέρα. Ο χρόνος δράσης είναι η ημέρα. Στα θαλασσινά ειδύλλια του ποιητικού διηγηματογράφου της νεότερης λογοτεχνίας μας, η μυστηριώδης νύχτα με τη σελήνη αγκαλιάζει τα κρυφά όνειρα και την άφατη νοσταλγία των ηρώων του. Η ημέρα στον Όμηρο είναι ο φωτεινός χωροχρόνος δράσης. «Ἦμος δ' ἠριγένεια φάνη ροδοδάκτυλος Ἥως». Ο ουρανοδρόμος ήλιος είναι ο οδηγός και όχι η παμφαής σελήνη.

Αλλά ας δούμε την ομορφιά τεσσάρων από αυτές. Οι ομοιοπαίσεις και οι

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΜΙΟΥΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

- Η Μαρούλα Παπαευσταθίου είναι Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων Ν. Ιωαννίνων.

διαφορές θα μας απασχολήσουν σχετικά με την τοποθέτηση στο σκηνικό και ως προς τη συμμετοχή της φύσης, όπως συμβαίνει και στα δημοτικά τραγούδια. Ο Όμηρος, όπως και ο λαϊκός ποιητής, βρίσκεται πιο κοντά στις απαρχές της ποιητικής σκέψης, στο αυθεντικό αίσθημα. Νιώθει την αρχαϊκή εκείνη εγγύτητα με τη Φύση. Την λογαριάζει ως φιλική συμπαραστάτη. Το φυσικό πλαίσιο είναι το «όχι χωρίς αυτό», το «ου ουκ άνευ».

Ο ποιητής νιώθει το θάμβος του κόσμου σε όλες του τις στιγμές και το αποδίδει. Ο σκοπός είναι η αισθητική απόλαυση μαζί με την γρήγορη κατανόηση της δράσης. Όταν πολύ αναλύεται σε πεζό λόγο, καταστρέφεται η μαγεία.¹

Στη γλώσσα την ελληνική του Ομήρου, οι λέξεις έχουν οργανική σύνδεση με το σημαινόμενο.² Ακόμα και η Νέα Ελληνική χωλαίνει απέναντι στην ακρίβεια της ηχοποιητικής και σφίχτα δομημένης ομηρικής φράσης και λέξης.

Η ποίηση, και ιδιαίτερα τα ομηρικά έπη δεν πρέπει να αποτελούν αντικείμενο αυστηρής ανατομίας και συνεχούς φιλολογικής κριτικής. Απαραίτητη κάποτε είναι στο μέτρο της αποκατάστασης του κειμένου, όχι όμως επιτρεπτή στο μέτρο της απολαύσεώς του.³

1. Ράινε Μαρία Ρίλκε, *Γράμματα σ'ένα νέο ποιητή*, εκδ. Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη, σ.64. : «Τα έργα τέχνης χαρακτηρίζονται από μια ατέλειωτη μοναξιά και με τίποτε δεν τα πλησιάζει κανείς λιγότερο απ' ό,τι με την κριτική. Μονάχα με την αγάπη μπορεί κανείς να τα κατανοήσει, να τα αγκαλιάσει και να είναι δίκαιος μαζί τους». Βλ. και *Επιστροφή στην Οδύσσεια* (δέκα κλασικές μελέτες) επιλογή και επιμέλεια Δ. Ιακώβ, Ι.Καζάκης, Α.Ρεγκάκος, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 171.

2. Γι' αυτό και οι ξένοι μελετητές της αρχαιότητας και προπάντων οι φημισμένοι ποιητές καταγίνονταν να σπουδάσουν ελληνικά, για να αποκλείσουν τη διαμεσολάβηση της μετάφρασης και όσων αμαρτημάτων είναι αυτή αιτία. Παρανοήσεις, κατώτερες του προσδοκώμενου, ερμηνείες, αποδόσεις, ελλειπείς, λόγω μη αντιστοιχίας στην ξένη γλώσσα караδοκούν παντού και αποτελούν ιερό άθλημα του μεταφραστή, που ανατρέφεται με τον πλούτο των ομηρικών λέξεων. Βλ. και Ι.Θ.Κακριδί, *Μεταφραστικά προβλήματα στον Όμηρο*, Πρωτότυπο και μετάφραση. Πρακτικά συνεδρίου 1976,σ.91-98(1980).

3. Ελένη Κακριδί, *Η διδασκαλία στα Ομηρικά έπη*, (βιβλίο του καθηγητή), Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1988, σσ. 101-102:

«Στην προσπάθεια να μνήσουμε τα παιδιά στην έγνοια της ποιητικής δημιουργίας του ποιητικού σχεδίου και των προσώπων που δουλεύουν σ' αυτό θα προσκρούουμε συχνά στον ορθολογισμό τους: Τι έγινε το κοντάρι της Αθηνάς-Μέντης; Έμεινε στον δουροδόκη; Πόσο χρονών ήταν η Ελένη όταν τη γνώρισε ο Τηλέμαχος;... Θα τα βοηθήσουμε να καταλάβουν ότι στην ποίηση το δόρυ υπήρχε μόνον όσο εκτελούσε κάποιον ποιητικό προορισμό, και η Ελένη, ποιητική μορφή, δεν έχει ηλικία, όπως δεν έχουν και οι Βασιλοπούλες των παραμυθιών... Σιγά-σιγά τα παιδιά συνειδητοποιούν ότι τα ποιητικά πρόσωπα δεν υπακούουν στους ίδιους νόμους με τα πραγματικά.

Αν τώρα παρασυρόμαστε και το ξεχνούμε, είναι γιατί ο ποιητής έπλασε μορφές που δείχνουν αληθινές και προδίδουν τη βαθιά ανθρωπογνωσία του. Επειδή λοιπόν η διαχρονικότητα τους, το ότι ακόμα και σήμερα τις νιώθουμε οικείες και ζωντανές. Για τον εσωτερικό κόσμο αυτών των ανθρώπων ο Όμηρος, που δεν είναι θεωρητικός της ψυχολογίας, αλλά ποιητής, και τον 8ο π.Χ. αιώνα, δεν μας λέει τίποτα. Μας αφήνει να τον γνωρίσουμε μέσα από τα λόγια, τις πράξεις, τις κινήσεις τους.»

Από τις σκηνές αυτές, οι δύο είναι από την Οδύσσεια και δύο από την Ιλιάδα. Ο Οδυσσεύς στην παραλία της Καλυψώς, ο Οδυσσεύς στην αμμουδιά των Φαίακων. Ο Χρύσης και ο Αχιλλεύς στην αμμουδιά της Τροίας.

Θα παρακολουθούμε το χωροχρόνο, τα πρόσωπα και την εκφορά του λόγου σε παράλληλη απόλαυση μορφής και περιεχομένου.

Σκηνή Καλυψούς – Οδυσσέως

«Ἐπ' ἄκτῃς κλαῖε καθήμενος» (ε 82)

Ο Οδυσσεύς καθισμένος στα βράχια κοιτάζει το πέλαγος με τα δακρυσμένα του μάτια, τα οποία ποτέ δεν στέγνωσαν από τα δάκρυα...

«οὐδὲ ποτ' ὅσσε δακρυόφιν τέρποντο»

Και η ζωή του έλιωνε: «κατεῖβετο γλυκὺς αἰὼν» (ε 152) στου γυρισμού τον πόνο: «νόστον ὀδυρομένω» (ε 153)

Και ο πόνος του έγινε πιο οξύς από τότε που δεν χαιρόταν τη συντροφιά της νύμφης:

«ἐπεὶ οὐκέτι ἦνδανε νύμφη» (ε 153)

Αλλ' απ' ανάγκη πλάγιαζε μαζί της αθέλητά του τη νύχτα και ας τον ποθούσε εκείνη:

«οὐκ ἐθέλων ἐθελούσῃ» (ε 155)

Μόνη του παρηγοριά τη μέρα οι βράχοι και τ' ακρογιαλίες, να κοιτάζει πέτρα με καρτερία. Κι εκείνα αφουγκράζονταν τα δάκρυα, τους πόνους και τους στεναγμούς, που του σπάραζαν τα στήθια.

«δάκρυσι καὶ στοναχῇσι καὶ ἄλγεσι θυμὸν ἐρέχθων» (ε 157)

Και από την ακτή «δερκέσκετο πόντον ἐπ' ἀτρυγέτοιο», έβλεπε τα πέλαγα τα στεῖρα, «δάκρυα λείβων», χύνοντας δάκρυα. Γι' αυτό και έλλειπε από τη συνάντηση Ερμή Καλυψώς.

Η ακρογιαλιά εδώ είναι το μακριά από την ήπειρο χώρα προς την οποία είχε κατευθυνθεί ο Ερμής (ἡπειρόνδε) και τη σπηλιά (σπέος) στο δασώδες εσωτερικό του νησιού, και είναι ταυτόχρονα το κοντινότερο σημείο της φυγής, του νόστου. Μόνο που τον χωρίζει «ο ατρυγέτος πόντος», που καθιστά τη στεριά «ἀμφίρυτη» (γιαλόκλειστη), αφού είναι νησί. Όστε, ο «πολύμητις», το μόνο που ... μπορεί να κάνει εδώ, είναι να οδυνάται για τον αποκλεισμό του.

Και μπροστά στην ελευθερία του και στο «νόστιμον ἡμᾶρ» καμιά χαρά δε συγκρίνεται: ούτε τα θέλητρά της «καλὴς το δέμας και την ψυήν» Καλυψούς, ούτε η υπόσχεση της αθανασίας. Ο Οδυσσεύς στην ακτή αυτή καθημερινά προκρίνει την ανθρώπινη φύση και το γλυκό αγώνα της ζωής, αρνούμενος το δώρο της αθανασίας, ως δεσμώτης της ευθύνης.

Τα κύματα στα βράχια θα σκέπαζαν τους στεναγμούς του και το αλμυρό νερό θα δεχόταν τα αλμυρά δάκρυα. Η κίνηση της θάλασσας στη ζώνη αυτή αντιστρέφεται ως συμπαρασάτης - εκφραστής της ψυχικής έντασης. Συμπονά, συμπά-

σχει, παρέχει θέση ξεκούρασης μακριά από τη γλυκιά –μα αναγκαστική– αιχμαλωσία, η οποία ακινητοποιεί την ευφυΐα του και τη θέλησή του.

Στη ραψωδία ε της Οδύσσειας βρισκόμαστε σε μια από τις βαθύτερες πτυχώσεις του ομηρικού έργου.

Η Καλυψώ, όσες υπερφυσικές δυνάμεις και αν της αναγνωρίσουμε, δεν εφορεύει στη ζωή του Οδυσσέα ως ηθικό κίνητρο προς εσωτερική τελειότητα, αλλά σαν πλανεύτρα γόησσα. Η αληθινή φίλη του Οδυσσέα είναι η Αθηνά. Αυτή οδηγεί τα βήματά του στην ταπεινή χλόη, στα κοφτερά βράχια, σ' όλα τα σταυροδρόμια του ανθρώπινου προσορισμού, χωρίς ποτέ να του αναθέτει μια υπερβατική αποστολή ή να του δείχνει το μονοπάτι που χάνεται στην ουράνια αίγλη. Η τροχιά που του χαράζει έχει ως μοναδικό της κέντρο τον άνθρωπο.

Ο κεντρικός ήρωας του μύθου, ο «άνδρας», η λέξη-αγκωνάρι στο ποιητικό χτίσιμο της Οδύσσειας, της επίκλησης προς τη Μούσα του Προοιμίου, που ο ποιητής τον στολίζει με τα επίθετα της αξιοσύνης: *πολύτροπος, πολύφρων, πολυμήχανος, πολύμητις, ποικιλομήτις και δαιμόνιος*, με τα επίθετα της ψυχικής ευγένειας: *άντιθεος, φαίδιμος, πολύαινος και δέμας άθανάτοισιν όμοιος* είναι ένας ήρωας πρότυπο του (ομηρικού) ανθρώπου. Δεν είναι δυνατόν να δελεαστεί από την πρόσκληση-πρόκληση της αθανασίας πριν το δικό του τέλος, το κατά «μόρον», το σύμφωνο με το προσωπικό μεράδι του στη ζωή. Για να μην διαπράξει ύβριν υπερβάσεως του μέτρου και προδώσει την αποστολή του. Μετά απ' όλους τους Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπες, τις Κίρκειες μεταμορφώσεις και τις Σειρήνες να εκμαυλίζουν τ' αυτιά, ήρθε και ο «τελευταίος πειρασμός», της πρόωρης, άκαιρης και μη καταξιωμένης αθανασίας. Ο πιο δύσκολος σταθμός, καθότι οντολογικός, θα λέγαμε με φιλοσοφική (!) ορολογία, που αποτυπώνει την ποιητική-φιλοσοφική θέαση του Ομήρου. Εξάλλου το ομηρικό πρότυπο πραγματικής αθανασίας είναι η υστεροφημία. Χωρίς αυτή... πού να πάει; Κι εδώ η σκηνή συνδέεται με το παράπονο το Αχιλλέα:

«Δεν φτάνει που είμαι ολιγόζωος (*μινυνθάδιον περ έόντα*) (Α 352-356)

Επετράπη να είμαι και α-τιμος, χωρίς τιμή

και άρα χωρίς δύναμη να δράσω σαν ήρωας

και χωρίς ελπίδα για υστεροφημία, αφού θα πεθάνω χωρίς κατορθώματα».

Η Ωγυγία είναι ένα νησί απομακρυσμένο από θεούς και ανθρώπους που κι ο Ερμής δυσανασχέτησε μέχρι να διεκπεραιώσει την αποστολή που του ανατέθηκε κατ' εντολήν του Διός. Γιατί; Διότι, λέει, πέταξε πάνω από ακατοίκητες περιοχές και ερημιές «*δίχως θνητών πολιτείες, δίχως βωμούς και πλούσιες εκατόμβες*». Γεγονός που, εκτός των άλλων, επιβεβαιώνει τη μυθική τοποθέτηση της Ωγυγίας στον παραμυθικό χωροχρόνο. Ακριβώς όπως συμβαίνει με τα κάστρα των μαγισσών που τοποθετούνται πέρα μακριά..., στα παιδικά παραμύθια.

Η σφοδρή επιθυμία του Οδυσσέα καταδηλώνεται με τα δύο ρήματα που την κλιμακώνουν και ο Όμηρος τα παραθέτει δίπλα - δίπλα, χωρίς αυτό να αποτελεί

πλεονασμό.

«Έθελω καὶ ἐέλδομαι ἤματα πάντα, οἴκαδε ἐλθέμεναι καὶ νόστιμον ἡμᾶρ ἰδέσθαι»

Και σε περίπτωση αντιξοότητας, που η νύμφη του προοικονομεί, πάλι θα τα καταφέρει και θα το σηκώσει το νέο κόπο γιατί έχει στα στήθη του *ταλαπενθέα θυμόν*: Καρτερικός, καρτερόψυχος.

Πόσο σοφά όλο το έργο περί του Οδυσσέα ονόμασε η Jaquelline de Romilly. «Βάστα καρδιά μου»⁴

(α 50: «*Νήσω ἐν ἄμφιρύτῃ καὶ δενδρύνεσσα*»)

Το γιγαλόκλειστο, πολύδενδρο νησί μπορεί να είναι πλάσμα της ομηρικής φαντασίας.⁵

Συχνά διολισθαίνουμε στο σφάλμα της ιδέας πως η ποιητική αλήθεια πρέπει να'ναι αυτάδερφη της φυσικής πραγματικότητας και πως κάθε ομηρικός στίχος για να θεωρηθεί τέλειος θα πρέπει να λογοδοτεί στον αρχαιολόγο, γεωγράφο, ιστοριοδίφη, απομακρυνόμενοι έτσι από την ουσία του ομηρικού έργου, εμπίπτοντας στον εξωτερικό κόσμο επεισοδίων και παρέχοντας μόνο ατροφική ικανοποίηση στην ψυχική μας δίψα. Οπωσδήποτε υπάρχει η παράλληλη ανάγνωση, αλλά όχι ως κεντρικός στόχος.

Σ' αυτή την ακτή έγινε η στροφή της δράσης και τα γεγονότα πήραν ξαφνικά νέα τροπή. Εκεί *εὔρε καθήμενον* τον μεγαλήτορα Οδυσσέα και η νύμφη για να του ανακοινώσει την απόφασή της, με τη γνωστή συνέχεια.

Σκηνή Ναυσικάς -Οδυσσέως

«*Παρά θῖν ἄλός*»:

Στης αμμουδιάς την άκρη, πήγε η Ναυσικά με τις θεραπαινίδες της ν' απλώσει τα ρούχα που είχαν πλύνει δίπλα στο ποτάμι. Εκεί που «το κύμα στην ξηρά ξεπλένει τα χαλίκια»: «*ἤχι μάλιστα λάϊγγας ποτί χέρσαν ἀποπλύνεσκε θάλασσα*»..(ζ 94-95).

Ο ήχος του φλοιοβου συμπλέκεται με το κέλαρυσμα του ποταμού, η αξία ξεσυνέρια από το πλούσιμο των ρούχων στις γούβες («*στεῖβον δ' ἐν βόθροισιν*

4. Jacqueline de Romilly, Βάστα καρδιά μου, *Η ανάπτυξη της ψυχολογίας στα Αρχαία Ελληνικά Γράμματα*, Το Αστυ, Αθήνα 1997²

5. Είναι γνωστή η αγάπη του Ομήρου για τη λεπτομερειακή περιγραφή, γνωστή ακόμα η κατάφασή του για κάθε πλάσμα της φύσης. Δεν παραλείπει να σταματήσει την προσοχή μας, όπου του δοθεί η ευκαιρία, όχι μόνο σε θεούς και ήρωες αλλά και σε κάθε τι που μας περιβάλλει (ουρανός, γη, όπλα, σκεύη κ.λ.π). Όμως το επίθετο «γιγαλόκλειστο» παρότι μοιάζει να πλεονάζει, στρέφει για μια στιγμή την προσοχή μας στο νησί ανακαλώντας το χώρο στη φαντασία μας, αλλά υπογραμμίζει και την μοναξιά του ήρωα. Όταν δοχτεί το έργο, ο Οδυσσεύς είναι παγιδευμένος στο νησί της Καλυψούς και χρειάζεται η απόφαση των θεών για να αποδεσμευτεί. Την κρίσιμη όμως επιλογή ανάμεσα στην Καλυψώ και την Πηνελόπη, την αθανασία και το θάνατο, ο ποιητής βάζει τον Οδυσσέα να την κάνει ελεύθερα και χωρίς θεική επέμβαση.

θωας ἔριδα προφέρουσιν»), όπως συνέβαινε παλιά και στη δική μας προ-βιομηχανική εποχή, στα χωριά μας ως τελευταίως..., η αγαλλίαση από το λούσιμο, την περιποίηση του εαυτού τους με λάδια (ζ 96) η ικανοποίηση από το φαγητό που απόλαυσαν παραποτάμια («δείπνου ...εἴλοντο παρ' ὄχθησιν ποταμοῖο», ἐπεὶ σίτου τάρφθεν δμωαί τε καὶ αὐτή» (ζ 97-99), έρχονται να συμπληρωθούν από το παιχνίδι τους («σφαίρη») και το τραγούδι της Ναυσικάς:

«τῆσι δέ Ναυσικάα λευκώλενος ἄρχετο μολπῆς» (ζ 101)

Κελαρυστή εικόνα της ξεγνοιασιάς των νιάτων, της ζωντάνιας των κοριτσιών, της χαράς από την εργασία, αλλά και από την ξεκούραση, την απόλαυση της φύσης, του κατάλληλου χώρου για την έκφραση της παιδικότητας της καρδιάς τους. Την απροβλημάτιστη ζωή. Η ακρογιαλιά γεμίζει από φωνές κοριτσιών που εναρμονίζονται με τη φύση. Ο φλοίσβος είναι σαν το γέλιο τους. Το σκηνικό αποπνέει ευτυχία. Αισθητοποιεί την ευτυχία. Για λίγες στιγμές και για όλη την Οδύσσεια η ραψωδία ζ γίνεται η τονωτική ένεση ευφροσύνης, αναγέννησης και ασφάλειας, προοικονομώντας την από τούδε και στο εξής ευτυχία, αναγέννηση και ασφάλεια (σωματική, συναισθηματική και ψυχική) του πολύπαθου ήρωα. Ίσως να είναι πιο... ευτυχισμένος και από την Ιθάκη! Γιατί εκεί τον περιμένει δουλειά! Το νησί των Φαιάκων είναι η... άφιξη πριν το τέλος του ταξιδιού.

Εδώ για πρώτη φορά θα ξυπνήσει από τις φωνές και τα όμορφα γέλια γυναικών με ανιδιοτελή αγάπη, φιλόξενων ανθρώπων θεοσεβών («σφῖσιν νόος ἐστὶ θεουδής» (ζ 121)) και δίκαιων, όχι «υβριστών και αγρίων» (ζ 120).

Από την σοφή κρυψώνα του, όπου κοιμάται κατατσακισμένος, τον έκανε να προβάλλει «κουράων θήλυς αὐτή», γλυκές φωνές από κορίτσια (ζ 122).

Η παρομοίωση του Οδυσσέα ως λέοντος ορεσίτροφου, που έχει την εμπιστοσύνη του στη δύναμή του («ἄλκῃ πεποιθός») έρχεται σε αντιστοιχία, αλλά και αντίθεση, με την παρομοίωση της Ναυσικάς σαν την Άρτεμη που ξεχωρίζει από τις άλλες ξωθιές ως η πιο ψηλή και ας είναι όλες πανώριες.

Σ' αυτή την ακρογιαλιά ο Όμηρος έσθησε το άγαλμα της κόρης «κατ' ενώπιον». Ιωνικό αρχαϊκό γλυπτό με το σάστισμα και τη σοφία στην έκφραση, κοιτάζοντας κατάματα, άφοβα, σίγουρα και γλυκά μειδιώντας.

«κόρη ἐϋπλόκαμος... δ' Ἀλκινόου θυγάτηρ» (ζ 139),

την ώρα που όλες σκόρπισαν τρομαγμένες στους λόφους «ἄλλυδις ἄλλη», εκείνη στάθηκε μπρος του ασάλευτη

«στῇ δ' ἅντα σχομένη» (ζ 141).

Και μετά αρχίζουν τα μειλίχια «κερδαλέα» (πονηρεμένα) λόγια του γνωστού Οδυσσέα, που πρώτα σιγοψιθυρίζει στην καρδιά του τι να κάνει («μερμύριξεν») και γρήγορα βρίσκει τη σωστή απόφαση και τα μετατρέπει σε πράξη. Από μακριά («ἀποστάδα»), μη την προσβάλλει, της προσπελάει προς εκεία («γουννοῦμαι σε, ἄνασσα»)(ζ 150), αποκαλώντας την και θεά και παρομοιάζοντας την με την Άρτεμη.

Εκείνη μένει ασάλευτη οδηγημένη από την άφοβη παιδεία της και την ασφά-

λεια της ευγενικής καταγωγής και ανατροφής της, με την επέμβαση της έκτακτης δύναμης που της προσέδωσε η Αθηνά, βεβαίως. Χωρίς να τη δελεάζει τίποτε στον άνδρα, βλέπει μπροστά της έναν δυστυχισμένο ναυαγό. Μετά την περιποίηση που του προσφέρει με τη βοήθεια των θεραπεινίδων της και μετά και από το θάμβος, που αποπνέει, και τη χάρη, με την οποία η θεά Αθηνά τον τυλίγει και κάτι νιώθει η καρδιά της, πάλι τον οδηγεί, ανιδιοτελώς, στην εκπλήρωση του δικού του σκοπού.

Εδώ ο Όμηρος έχει πλάσει την κόρη σοφή, συνετή, βασιλοπούλα με ψυχική ευγένεια, χάρη και αρχοντιά. Η καρδιά, η έτοιμη να αγαπήσει τον αντάξιό της.

Νουθετεί και τις παρακόρες να κρατήσουν τη στάση που πρέπει, όπως η μητέρα της, η Αρήτη δικαιοκρίνει το λαό.⁶ Οι γυναίκες σ' αυτή τη χώρα κυριαρχούν με τη θηλυκή παρουσία τους χωρίς οι άνδρες να είναι καθόλου κατώτεροι. Ίσα-ίσα, με ήρεμη ευγένεια και γλυκύτητα απολαμβάνουν αυτή τη χαριτωμένη και σοφή γυναικεία φύση και την σέβονται. Ομόγνωμοι στη διακυβέρνηση του σπιτιού. Τους ...ναυσίπλους Φαίακες διακρίνει ομόνοια μεταξύ των πολιτών, όχι έριδες, ούτε πόλεμοι. Σύμβολό τους δεν είναι το δόρυ, αλλά το καράβι.⁷

Η άμαξα που οδηγείται από την καλλίσφυρο κόρη, τα άλογα, τα προικιά, τα περιβόλια, οι υπήκοοι... προδίδουν μια παραδεισένια τάξη και ευλογία, ένα πλούσιο και ειρηνικό νησί. Πρόκειται για ένα πραγματικό βασίλειο του παραμυθιού. Μακριά από τις κακές μάγισσες και τους δράκοντες.

Κι αφού το πλαίσιο αυτό υπάρχει στον Όμηρο, υπάρχει και στην ψυχή μας! Το happy end μοιάζει να τοποθετείται εδώ... Αλλά όχι ακόμα! Ο Όμηρος μας έδωσε το τέλος του παραμυθιού ένα βήμα πριν την Ιθάκη. Η πρώτη γαλήνια αμμουδιά πριν την πατρίδα. Ούτε η αθανασία της Καλυψούς, ούτε η ευτυχία ενός τέλει ανθρωπίνου συστήματος κοινωνίας του ανήκουν. Μένει το τελευταίο σκαλί της δικής του σκάλας. Το φτάσιμον εκεί είναι ο προορισμός του.

Ο ιερέας Χρύσης

«ὁ γέρων... παρά θίνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης»

Στην ακρογιαλιά βρίσκεται και ο Χρύσης παρηγοριά. Κοιτάζει πέρα κι ύστερα σηκώνει το κεφάλι του στον Απόλλωνα προσευχόμενος ως ιερέας του, βουβός από τον πόνο για την αιχμαλωσία της κόρης του.

Α, 37-39: «κλυθι μεν, ἀργυρότοξ' ὃς Χρῦσιν ἀμφιβέβηκας

Κίλλαν τε ζαθέην Τενέδοιο τε ἱφι ἀνάσσεις,

Σμινθεύ, εἰ ποτέ τοι χαρίεντ' ἐπὶ νηὸν ἔρψα»

«Επάκουσέ μου, ασημοδόξαρε, που κυβερνάς τη Χρῦσα,

και την τρισάγια Κίλλα, κι άσφαλτο την Τένδο αφεντεύεις,

6. Homeri Opera, *Οδύσσεια*, Oxford Classical Texts, ραψωδία η 73-74: και ανδρασι νεικεα λυει.

7. Ραψωδία ζ 270-272

Ποντικοδαίμονα, αν σου στέγασα ναό χαριτωμένο»
(μετάφραση Καζαντζάκη-Κακριδής)

Του Χρύση ο Φοῖβος επήκουσε ευθύς την προσευχή («τοῦ δ' ἔκλυε Φοῖβος Ἀπόλλων») και κατέβηκε από τον Ὀλυμπο χολωμένος («χωόμενος κῆρ»). Εξεπλήρωσε την επιθυμία του, γιατί τον «εἶχε στην καρδιά του» («ἐπεὶ μάλα οἱ φίλος ἦεν» Α 381). Αυτή, όμως, την πληροφορία την παρέχει ο Αχιλλέας, αργότερα στη μητέρα του (και συνεπώς και σε μας), αναδεικνύοντας στην τρυφερή κουβέντα τους, την παραπονεμένη, τη σχέση του θεού με το λειτουργό του. Δεν εξηγεί το γιατί, όμως εύκολα μπορούμε να το αντιληφθούμε και να προεκτείνουμε τη σκέψη μας, ενώ παράλληλα διαγιγνώσκουμε μια οικειότητα του ίδιου (του Αχιλλέα) με το θείο, και λόγω καταγωγής και λόγω φύσεως και ιδιαίτερης αισθαντικότητας. Ακόμη, αυτή η μικρή φράση, χωρίς να έχει ἶχνος κακεντρέχειας προς τον Αγαμέμνονα αποτελεί έναν εξαιρετικό ἔμμεσο σχολιασμό του δίκιου του αιτήματος του δικαίου ιερέως, ο οποίος εἶχε παρηρησία ενώπιον του θεού. Καταδεινύει, με μόνο μισό στίχο, την υβριστική συμπεριφορά του Αγαμέμνονα, που πρόσβαλε στο πρόσωπο του Χρύση, τον ιερέα, τον πονεμένο πατέρα, τον ικέτη, γερόμενος, έτσι, αιτία της καταστροφικής παρέμβασης του θεού.

Ο σεβασμός στο πρόσωπο του ιερέα του Απόλλωνα και από τους άλλους Αχαιοούς, φανερώνει και την ευλάβεια και το περί δικαίου αἴσθημα της ψυχής του λαού μας, ἤδη από τη χαραινὴ της ιστορίας του.

«Α 22, ἔνθ' ἄλλοι μὲν πάντες ἐπευφήμησαν Ἀχαιοὶ
αἰδεῖσθαι θ' ἱερῆα καὶ ἀγλάα δέχθαι ἄποινα»

:Οι Αργῖτες οι ἄλλοι ευθύς με μια φωνή να σεβαστούν ἔκραξαν
το λειτουργό
και τα περιλάμπρα ν' αποδεχθούμε δώρα.
(μετάφραση: Ζήσιμου Σιδέρη)

Ὅμως του Αγαμέμνονα δεν ἄρεσε η βουλή τους («οὐκ Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἦνδανε θυμῷ») και τον κακόδιωχνε φοβερίζοντάς τον («κρατερόν ἐπὶ μῦθον ἔτελλε») με λόγους σκαιούς, με τις γνωστές, υπέρ μόρον, απειλές που συνιστοῦν ὕβρι προσβάλλοντάς τον στην τριπλή του ιδιότητα.

Και ο γέρον φοβήθηκε («ἔδδισεν») και «ὑπάκουσε μῦθῳ».

«Βῆ δ' ἀκέων παρὰ θῖνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης» (Α 34)

: «πῆρε βουβός του πολυτάραχου γιாலού τον ἄμμο ἄμμο».

Να μια περίπτωση που το ψυχολογικό ενδιαμέσο, που θα ἔλεγε και η Jacqueline de Romilly,⁸ εἶναι μια μόνη γραμμή, ἀλλά τι γραμμή! Το εσωτερικό ἄλγος («ἄχος») που καταλαμβάνει τον Χρῦση εἶναι πρόδηλο με το επίθετο και μόνο «ἀκέων» (βουβός). Το επίθετο «πολυφλοίσβοιο» της θαλάσσης, λέξη ηχο-

8. Jacqueline de Romilly, ὁ.π., σ. 28

ποίητη, δεν συνιστά αντίθεση, παρά μόνο επιφανειακά ως προς τον ήχο. Κι εδώ η θάλασσα είναι αυτή που εκφράζει την πραγματική κατάσταση της ψυχής του, που σπαράζει και σκόπιμα επιλέγεται το συγκεκριμένο θορυβώδες επίθετο, δηλωτικό της συναισθηματικής του φόρτισης.

Παρακολουθούμε το βουβό Χρύση σε μία σερνάμενη πορεία στην αμμουδιά, μέχρι να αντέξει το σοκ από την απάνθρωπη αντιμετώπιση του Αγαμέμνονα και, έπειτα, («ἀπ' ἀνέυθε κιών») αφού μάκρυνε, παρακάλεσε τον Απόλλωνα, το γιο της Λητούς, μιας μάνας γιος κι αυτός κι ας είναι θεός, (υπογραμμίζεται όχι τυχαία εδώ από τον Όμηρο), να επέμβει.

Είναι κάπως περισσότερος ο χρόνος που μεσολαβεί, σε σχέση με την άμεση έκφρασή του στο έπος. Η γοργότητα της δράσης δε μας αφήνει να το δούμε. Ο Όμηρος όμως το υποδηλώνει και σε μια πιθανή σκηνοθετική αναπαράσταση θα γινόταν ορατό στην ακροθαλασσιά το τσακισμένο για ώρα σώμα του και η ψυχική κατάρρευσή του.

Ζητά ως αντάλλαγμα της πιθανής ευαρέσκειας του θεού για τις υπηρεσίες του να πληρώσουν οι Δαναοί: «τα δικά μου δάκρυα με τα δικά σου βέλη» σε μια ακριβή αντιστοιχία σαφηνείας και πυκνότητας.

«Τείσσειαν Δαναοί ἐμὰ δάκρυα, σοῖσι βέλεσσιν» Α 42

Η άμεση ανταπόκριση του Απόλλωνα φανερώνει την υποστήριξη και την αγάπη προς τον τρόπο του Χρύση συνολικά, αποκαθιστά την τάξη και επαναφέρει τη διασαλευμένη από την ύβρι ισορροπία.

Ο Αχιλλέας και η Θέτις

«θῖν' ἐφ' ἄλός πολιῆς»

Στην ακρογιαλιά καταφεύγει και ο Αχιλλέας για να φωνάξει τη μητέρα του. Μέσα στο, πολεμοχαρές περιβάλλον της Τροίας,⁹ τη θαλασσινή αγκάλη επιστρατεύει ξανά ο Όμηρος για να ξεκουράζει, να παρηγορήσει και να θωπεύσει τον τρυφερό ήρωα. Το παλληκάρι με την καρδιά παιδιού. Τον λιονταρόψυχο, αλλά τόσο ευαίσθητο άνθρωπο. Τον ωκύποδα, αλλά ακίνητο αυτή τη στιγμή, από το «ἄχος» που έχει γραπώσει την ψυχή του. Και τον κρατάει πεισματωμένο στη σκηνή. Τον τόσο ανοιχτό και άφοβο και ταυτόχρονα τόσο κλειστό από το θιγμένο του φιλότιμο. Από τη λύπη του να του αρπάξει ο εξουσιαστής Αγαμέμνονας άδιστα την «πανέννοστη Βρισοπούλα», το γέρας που του ανήκε, και να την βλέπει να πηγαίνει αθέλητα μαζί του.

Η ακροθαλασσιά είναι το πιο κοντινό σημείο για την επικοινωνία με τη

9. Εκεί που πολεμούν και ταυτοχρόνως καταγγέλουν δια της φωνής του πεπνυμένου Νέστορος τον εμφύλιο πόλεμο:

«αφρήτωρ, αθέμιστος, ανέστιος, ος πολέμον έραται

επιδημίαν οκρυόεντας» (Ι 63)

: άσπογος, άσπιτος, παράνομος, που χαίρεται αν ξεσπάσει

σε φίλους και δικούς ανάμεσα ξεφρενιασμένη αμάχη (μτφρ. Καζαντζάκη-Κακριδή).

μητέρα του ως θαλάσσια θεότητα που είναι. Η στιγμή είναι οριακή, βρίσκεται χωρίς φίλους, χωρίς τιμή, και με τη γνώση της λίγης διάρκειας της ζωής του. Η τιμή, λέξη-κλειδί για τον ήρωα της Ιλιάδος, είναι το ύψιστο αγαθό και το μεγαλύτερο κακό ή απώλειά της.

Η μουσική των κυμάτων γίνεται ένα με το αναφιλητό του που το προεκτείνει μέχρι τα ευήκοα ώτια της Θέτιδος. Η θάλασσα και η γυναικεία παρουσία του παραστέκουν. Εδώ ως μητέρα που πονάει το παιδί της.

Και τον άκουσε η γλυκιά του μάνα και «σαν αντάρα επρόβαλε», με βιάση για να προφτάσει τον υιό της. Και με το χέρι της τον χάιδεψε και του μιλούσε παραινθητικά:

«Τι κλαις παιδί μου; Ποιος σου τάραξε τα σπλάχνα τώρα;
Μίλα ανοιχτά κι οι δύο να ξέρουμε, μην το κρατάς κρυμμένο»
«Τέκνον, τί κλαίεις; Τί δέ σέ φρένας ἵκετο πένθος;
Ἐξαύδα, μὴ κεῦθε νόω, ἵνα εἶδομεν ἄμφω» (Α 362-363)

«πολλά δέ μητρί φίλῃ ἥρῃσατο χεῖρας ὀρεγνύς»
«Κι απλώνοντας τα χέρια ευκήθηκε στην ακριβή του μάνα»

Η ομηρική ακρίβεια στην επιλογή των λέξεων που άπτονται του ψυχικού πάθους και ο τρόπος που προσεγγίζει η μάνα το παιδί της είναι αξιοπαρατήρητα. Το «πένθος» που αγγίζει τις «φρένας» και η χαρακτηριστική τοποθέτηση της λύπης στο χώρο της σκέψης, σα να είναι σύγχρονος ψυχολόγος, στο κέντρο του νου εκπλήσσουν. Η παρακίνηση «ἐξαύδα», μίλα, και η επανάληψη με την αρνητική προτροπή σε σχήμα λιτότητας («μὴ κεῦθε νόω»), μη το κρατάς μέσα σου, μόνο μιας μάνας λόγος θα ήταν ή κάποιου πολύ κοντινού προσώπου που σε νοιάζεται. Και πάλι το «μέσα» είναι ο νους: «Για να το γνωρίσουμε και οι δυο»: «ἵνα εἶδομεν ἄμφω». Πόση συντροφικότητα έχει αυτό το «ἄμφω»; Και παρόλο που γνωρίζει τα γεγονότα επιμένει, για να τον βοηθήσει να αλαφρώσει την ψυχή του. Της το υπενθυμίζει ο ίδιος ο γιος της αφού είναι θεά η μητέρα του με το: «οἶσθα». Και προσθέτει:

«τίη τοι ταῦτα ἰδυῖη πάντ' ἀγορεύω».

Δηλαδή: «Τι τα θες τα λόγια μου μιας και τα ξέρεις όλα;» (Α 365)

Το βογγητό της ψυχής του καταδηλώνεται με τη φράση: «βαρύ στενάχων» («βαριά βογγώντας»).

«Τὴν δέ βαρὺ στενάχων προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς» (Α 364)

Αφού της αφηγείται τα τεκταινόμενα με τη Χρυσίδα και τη Βρυσίδα και με προσθήκη λεπτομερειών, που δεν ακούσαμε στην πρώτη παρουσίαση του περιστατικού και που ο Όμηρος τις θέλει να φωτίζονται από την αγαπητική συνομιλία θάρρους και άνεσης την παρακαλεί να δράσει. Όμοια με τον Χρυσή που, όπως είδαμε πιο πάνω, παρακαλεί τον Απόλλωνα.

«Ἀλλὰ σὺ, εἰ δυνασαί γε, περισχεο παιδὸς ἔηος» (Α 393)

:Τώρα συ, αν μπορείς, διαφέντειψε τον ανδρειωμένο γιο σου»

Προσπίπτοντας στο Δία η Θέτις, να τον παρακαλέσει να γύρει τη ζυγαριά της νίκης υπέρ των Τρώων. Για να πληρώσει ο Ατρείδης την «ἄτην». Που καταφρόνησε το πρώτο των Αχαιών. («ὄτ' ἄριστον Ἀχαιῶν οὐδέν ἔτεισε»). Α 412.

Και αυτό θα το πετύχει ως αντάλλαγμα της δικής της παλιότερης ευεργεσίας, και άρα ως αποτέλεσμα της ευαρέσκειας του, που είχε σώσει τη ζωή του Διός. «ἐπεὶ ὦνησας κραδίην Διός ἤέ καὶ ἔργῳ» Α 395

: «καμιά ως τώρα φορά του Δία τα σπλάχνα αν εύφρανες με λόγο για με πράξη».

Η Θέτις του απάντησε έπειτα, «κατά δάκρυ χέουσα»: εκεί ακούγεται το : «ᾧ, μοι τέκνον ἐμόν...», σαν το «ω, γλυκύ μου έαρ», μιας άλλης μάνας, της πανανθρώπινης Μητέρας μας.

«Τί νῦν σ' ἔτρεφον αἰνὰ τεκοῦσα;»,

«Τι σ' ανάσταινα η πικρογεννημένη;»

Αναφέρεται στην τραγικότητα της εξέχουσας αυτής φύσης, του παιδιού της, να είναι «ὠκύμορος» (λιγόχρονος) και «ὄϊζυρός περὶ πάντων» (και ο ο πιο δυστυχισμένος). Α 417.

Και θα πραγματοποιήσει την επιθυμία του παιδιού της. Συμμεριζόμενη τον πόνο του δεν θα τον αποτρέπει από την μάχη («μῆνι' Ἀχεοῖσι, πολέμου δ' ἀποπαύετο πάντα»).

Και στον Δία θα μιλήσει με την παρηγορία του καλού ονόματος και τολμηρά του λέει:

«Τίμησόν μοι «υἱόν»

Και για να τον κάμψει του παραπονιέται χρησιμοποιώντας κατ' επανάληψιν τη λέξη «τιμή» και πως η ίδια θα νιώσει «ἀτιμοτάτη» θεά ανάμεσα στις άλλες, στην αντίθετη περίπτωση.

Και αυτή η σκηνή του παραπόνου από τη θιγμένη τιμή θα φέρει τ' απάνω κάτω σ' όλο το έπος και θα αποτελέσει την έμπνευση του Ομήρου για την αρχή της σύνθεσης της Ιλιάδος, in medias res, ως γνωστόν, ως άριστος δημιουργός που είναι, όπως μας αποκαλύπτεται κάθε στιγμή.

Ανακεφαλαιώνοντας, από τις τέσσερις σκηνές-κομβικά σημεία για την έναρξη και εξέλιξη των δυο επών, θα διαπιστώναμε ότι οι τέσσερις αμμουδιές λειτουργούν ως τόποι παραμυθίας ως εξής, αρχίζοντας από την τελευταία και καταλήγοντας στην πιο χαρούμενη:

1. Σκηνή Αχιλλέως: Η παραλία ως τόπος επίκλησης της Νηρηίδας μητέρας.

2. Σκηνή Χρύση: Η αμμουδιά ως τόπος προσευχής.

3. Σκηνή Καλυπσους - Οδυσσέως: Τόπος στεναγμού, ψυχικού άλγους και νοσταλγίας.

4. Σκηνή Ναυτίκας - Οδυσσέως: Η ακροθαλασσία και ακροποταμιά ως παραδεισένιο τοπίο. Τόπος χαράς, τραγουδιού, το πανηγύρι της ζωής.

Βλέπουμε εκεί τα ιωνικά παράλια, τα δαντελωτά ελληνικά ακρογιάλια, τη ζωή, το χρώμα, το φως...

Οι τρεις πρώτες σκηνές είναι χώρος έκφρασης ψυχικού άλγους και προώθηση της δράσης. Ο τέταρτος τόπος είναι χώρος έκφρασης της ψυχικής ευφορίας. Κατάφασης της ζωής.

Χαρούμενες νότες περιέχουν και οι παραλίες των νόστων κατά την αναζήτηση του Οδυσσέα από τον Τηλέμαχο, αλλά ως φευγαλέο σκηνικό, όχι ως μουσικές συμφωνίες. Η φύση ως αληθινό σχολείο μιλάει από μόνη της. Συντροφεύει από μόνη της, αποτελεί τον χορό της τραγωδίας που άλλοτε σωπαίνει και άλλοτε σχολιάζει: Βουβός ο σπαραγμός του Χρύση - βουβάθηκε η αμμουδιά. Ηχηρός ο σπαραγμός του Οδυσσέα, ηχηρά και το κύμα που σκάει στον απορρώγα βράχο ενός Παπαδιαμάντη. Ηχηρό το κλάμα και η θιγμένη τιμή του Αχιλλέα-διαπέρασε τα σπλάχνα της θάλασσας και άγγιξε τα μητρικά σπλάχνα.

Η φύση επιτείνει την ψυχική χαρά. Είναι αφορμή ευεξίας και σύντροφος της χαράς για τα κορίτσια των Φαιάκων. Όλος ο κόσμος γελάει στη ζ ραψωδία. (Η ραψωδία Ζ της Ιλιάδος επίσης, λες και σε αντιστοιχία, εκλέχτηκε για να φιλοξενήσει την τρυφερή σκηνή της ερωτικής-συζυγικής αγάπης, που για λίγο μπόρεσε και χαμογέλασε, του εκλεκτού ζευγαριού Έκτορα-Ανδρομάχης.)

Και το γλωσσικό όργανο, η ομηρική διάλεκτος είναι το εκφραστικό μέσο και για τις εορταστικές στιγμές και για τις στενάχωρες. Η εύπλαστη ελληνική μετασχηματίζεται κατά το πάθος: χαρά-λύπη. Τα ρήματα, τα ονόματα, τα επίθετα, οι ποικίλες αποχρώσεις, το άπειρο εύρος επιλογών μεταξύ λεπτοτάτων συναισθημάτων, δημιουργούν ηχοποιητικές λέξεις, ικανές να στεγάσουν τα πιο απαιτητικά νοήματα και να τέρψουν τέρψιν βαθεία.

Επίλογος

Ο ποιητής δικαιούται να έχει μονάχη έγνοια του τη γλώσσα στις αμμουδιές του Ομήρου, συναιρώντας στον συμπυκνωμένο ποιητικό του λόγο έναν Όμηρο και μιαν Ελλάδα μαζί σε ρητό και άφατο σχήμα. Σαρχωμένος λόγος ο στίχος. Άπλωμα ψυχής κι ευρυχωρία. Σαν κι αυτή που έχει ο Όμηρος. Ύψους και βάθους και πλάτους που αγκαλιάζει τον κόσμο τον μικρόν τον μέγα, νυν και αεί, ως ποιητής Μέγας.

Της έμπνευσης κλητός και των Θεών διαλεχτός, αγκωνάρι της ανθρωπότητας, αφού όλην πεπαίδευκεν, όχι μόνο πάσαν την Ελλάδα. Μιας και Παιδεία είναι η Μουσική του κόσμου και η αναγνώρισή της από εμάς τους πάροικούς του. Αργότερα ήρθε και ως συγκεκριμένη προτροπή: «Μουσικήν ποίει και εργάζου». Προηγήθηκαν οι μεγάλοι δημιουργοί, και μεγαλύτερός τους ο πολυγραφότατος ποιητής πολύστιχων επών, οι οποίοι βίωσαν τη μερική ομορφιά του. Ο Όμηρος βίωσε την ομορφιά του κόσμου, ως κόσμια ομορφιά και στο πλαίσιο του, στον καμβά του, να όπως στην ασπίδα του, να στην Ελλάδα, καλλιτεχνούσε την ανθρώπινη δράση με όλες τις συναισθηματικές διακυμάνσεις της

ανθρώπινης ψυχής. Προσφέροντας έργο προς απαγγελία σε ακροατήριο και όχι ποίημα προς ατομική μελέτη σε κλειστά σπουδαστήρια. Αληθινά ρήματα ζωής.

Άρα οι ακρογιαλιές του Ομήρου είναι ποιητικά σκηινικά, τέτοιες που τις ήθελε ο ίδιος ο ποιητής. Η Οδύσσεια είναι έργο ποιητικής φαντασίας κι όχι ακριβολογημένος οδηγός θαλασσοπορίας, όπως είχε χαρακτηριστικά επισημάνει ο Ι. Θ. Κακριδής¹⁰ δίνοντας απόλυτο δίκαιο στον Ερατοσθένη, τον μεγάλο μαθηματικό και γεωγράφο της Αρχαιότητας, που είχε υψώσει φωνή διαμαρτυρίας από το 200 π.Χ., απέναντι στις προσπάθειες εντοπισμού των γεωγραφικών θέσεων των σταθμών του Οδυσσέα.

Τον Όμηρο τον ξανα-ανακαλύπτουν οι ποιητές, ή και εμείς, οι θεώμενοι αυτόν ως ποιητές.

Σε ερωτήσεις-τίτλους βιβλίων και περισπούδαστων μελετών του τύπου: «Ποιος χρειάζεται τον Όμηρο; Ποιος χρειάζεται τους Έλληνες;¹¹ Γιατί η Ελλάδα;» η απάντηση είναι: Εμείς χρειαζόμαστε τον Όμηρο. Εμείς χρειαζόμαστε την Ελλάδα, ιδιαιτέρως τελευταίως που αρχίζει να κλονίζεται η παιδισόθεν πεποϊθήσή μας πως ... ποτέ δεν πεθαίνει. Και λέω εμείς, γιατί φαίνεται πως απομείναμε οι μόνοι άγευστοι της πληρότητας της ζωής που κομίζει (και ο μουσολήπτος Ίωνας αιοδός-ποιητής... και όλη η κλασσική αρχαιότητα), την ώρα που το ελληνικό φως διαπερνά και την πιο μακρινή γωνιά του πλανήτη.

«Εγώ είμαι ο τόπος σου

ίσως να μην είμαι κανείς

αλλά μπορώ να γίνω αυτό που θέλεις»,

λέει ο Θαλασσινός Γέρος του Σεφέρη. Έχουμε στα χέρια μας τον πλούτο και ο χρόνος είναι ευ-μαρής!

10. Ι.Θ. Κακριδής, «Η γεωγραφία της Οδύσσειας», περ. Φιλολόγος, 14, 1978

11. Simon Goldhill, *Ποιος χρειάζεται τους Έλληνες; Ποιος χρειάζεται τα ελληνικά*; Μτφρ. Γιώργος Κουσυνέλος, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 2003.

« Γιατί προσπαθούμε να χορτάσουμε την πνευματική πείνα των παιδιών μας με ξυλοκέρατα στη χώρα της ακούσιας αιχμαλωσίας, όταν ο οίκος του πατρός τους γέμει τρυφής; Η πατρογονική μας φερόνη εξάγεται προς περιποίησιν της ψυχής άλλων εθνών και παραμελεί την παιδείαν και νουθεσίαν των δικών του σπλάχνων-ασπλάχνων. Θα μας καταγγείλουν ενώπιον της ιστορίας οι επερχόμενες γενιές γιατί κρύψαμε από τα μάτια τους θησαυρούς αφήνοντάς τες μονίμως κáπov στην Κίρκη, ή στις Σειρήνες, στη Σκύλα και στη Χάρυβδη, στους Λαιστργόνες και στους Κύκλωπες.

Πάντως ούτε στους Φαίακες, ούτε, βεβαίως, στη λυτρωτική Ιθάκη της προσωπικής τελειώσεώς τους».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος

Ο ΑΙΝΟΣ

Ο Αίνος, η ραχοκοκαλιά της Κεφαλονιάς, είναι ένα βουνό γεμάτο ομορφιές, με σπάνια χλωρίδα, πλούσια πανίδα σε αγρίμια περιζήτητα και πληθωρικό σε θρύλους παράξενους!

Μόλις οκτώ χρόνια μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Βενετούς, στα 1508, επί του τρίτου προνοητή Fant. Malipiero, σκοτώνεται το «θεριό» που το διαφέντευε.¹ Ένα στοιχειό περίεργο με δράκοντα που έσπερνε τον τρόπο στους κατοίκους και που κάποιος νέος Αη Γιώργης έμελλε να τους απαλλάξει από τις φοβέρες και την παρουσία του.²

Ο λυτρωτής αμείφθηκε πλουσιοπάροχα από τους Βενετούς με γαίες... Ίσως το θεριό να αποτελούσε το πρόσχημα για την παραχώρηση αυτή στην οικογένεια Μπρεστάνο, που είχε προσφέρει εκδουλεύσεις στην τότε εξουσία και που η λαϊκή μνήμη βρήκε ένα ηθικό κρίκο δικαιολόγησης για να τις διασώσει μυθοποιημένες.

Με τα χρόνια ο θρύλος του δράκοντα συντέθηκε σε ακριτικό έπος με πρωταγωνιστή το Διγενή και τους δώδεκα γιούς του.

Δώδεκα υιοί τοῦ Διγενῆ

Πᾶνε νά κυνηγήσουν.

Ἐπῆγαν στὸν πατέρα τους

Νά πάρουν τὴν εὐχή του.

Σύρτε παιδιά μου στό καλό

Κι ἅπ' τοῦ Ἐλάτου τό βουνό

- Ο Α.-Δ. Δεμπόνος είναι ιστορικός ερευνητής, λαογράφος.

1. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Β', ἐν Ἀθῆναις 1960, σ. 407 καὶ 532.

2. Αφήγηση για το «θεριό του Αίνου» βλ. *Εφημερίς Αργοστολίου*, φ.32.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΝΙΜΟ ΑΡΧΕΙΟ

Ἐκεῖθε μὴν περάστε.
Γιατί ἔνα κακὸ θεριό
Καί θά σᾶς φάει ὅλους.

.....
Ἐκεῖνοι παρακούσανε
Τά λόγια τοῦ πατέρα
Κι βγήκε τό κακὸ θεριό
Καί ἔφαγά τους ὅλους.

Ο δυστυχισμένος Διγενής μόλις άκουσε το απαίσιο μαντάτο απολιθώθηκε και βρίσκειται εκεί, σα βράχος που διαρκῶς κλαίει.³

Επίσης άλλο ανάλογο ακριτικό έπος συντέθηκε για να ιστορήσει τον αφανισμό όλων των γενναίων που τόλμησαν να αντιπαρατεθούν στο θεριό μέχρι να το εξοντώσουν οι αδελφοί Μπρεστάνο.

Ὁ Κωνσταντίνος ὁ μικρός κι ὁ μικροΚωνσταντίνος,
Φίλο ἔχε κειόν τόν Διγενή καί τοῦ ξαναμηνάει.
Νά ξέρεις φίλε Διγενή, πού μου ἔσακίσθαι ἡ λάντσα.
Ἡ λάντσα μου ἡ τετράγκωνη μέ τή χρυσή παντιέρα.
Κι ὁ Διγενής τοῦ μῆνυσε μέ τό πουλί τ' αηδόνι.
Ἀνάθεμά σε Κωνσταντή κι σέ καί τήν ἀντριά σου.
Π' ὅθε κι ἄν πᾶς κι ὅθε σταθεῖς ὅλο ντροπές μου κάνεις...
Κι ὁ Κωνσταντῆς τοῦ μῆνυσε μ' ἕνα καλὸ στρατιώτη.
Βολεῖ σου ὁ τόπος Διγενή καί φαίνεσ' ἀντρειωμένους.
Μ' ἄς εἶν' καλὰ τόν ξέρετε τῆς Ἀραπιάς τόν κάμπο.

.....
Φυσάει ἀέρας ὁ γλυκός κι ὁ Γιάννης τραγουδάει,
κι πῆρ' ὁ αγέρας τή φωνή τοῦ Δράκοντος τήν πάει.
Κι πῆγ' ὀμπρός καί καρτερεῖ γιά νά ῥτει νά τόν φάει.

.....
Κι ἀπό μακριά τόν ἀγναντᾷ καί ἀπό κοντά τοῦ λέει,
Καλῶς τό γίόμα πο' ῥχεται καλῶς τό δειλινό μου.

.....
Κι ὁ Γιάννης ἔβγαλε φωνή ὅσο κι ἄν ἐδυνῆθαι
Ποῦ εἰς ἀδελφέ μου Κωσταντή ποῦ εἰς ἀδελφέ μου Ἀλέξη
Ποῦ ὁ Δράκοντας ἐπείνασε καί θέλει νά μέ φάει.⁴

Τό γεγονός της δρακοκτονίας καταχωρίστηκε στην από 10 Μαΐου 1509 πρά-

3. Ι.Α. Πολάνης, *Εφημερίς Αργοστολίου*, φ. 32 ὁ.π., 3β-4αβ.

4. Ευάγγελος Καρούσος (συλλογή), *Εφημερίς Αργοστολίου*, φ. 35, 1.6.1901.

ξη του προβλεπτή Κεφαλονιάς Φαντίνου Μαλιπιέρου, ο οποίος βεβαιώνει ότι το επιστοποίησε ο ίδιος.⁵

Ἐν ὀνόματι τοῦ Χριστοῦ Ἀμήν

Ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1509, Ἰνδικτιώνος δεκάτης Μαΐου.

Ἡμεῖς Φαντίνου Μαλιπιέρος, ἐντολῇ τῆς ἐκλαμπροτάτης Ἐνετικῆς Κυριαρχίας Προνοητῆς τῆς Κεφαλληνίας διαπιστοῦμεν ὅτι, ἐνῶ συνεδριάζομεν μετὰ τοῦ Ἰωάννου Κρασσά, Γεωργίου Βοκκαρίου, Ἰωάννου Ρωσολύμου καὶ ἄλλων, ἐμφανισθέντες ἐνώπιον ἡμῶν πολλοὶ τῶν κατοίκων τῆς Νήσου ταύτης ἐξέθηκαν, ὅτι εἰς τό κατὰ τὴν θέσιν Ἀνεμοδουρί, δάσος τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὑπάρχει μέγιστος δράκων ὅστις φονεύει καὶ κατατρώγει ἀνθρώπους καὶ κτήνη. Ὅτι ἐπομένως ἐπιβάλλεται ὡς καθήκον εἰς «ἡμᾶς ἢ μέριμνα περὶ τῆς ἐξοντώσεως αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπετεύχθη. Ἐδημοσιεύσαμεν ἔνεκα τούτου προκήρυξιν διὰ τῆς ὁποίας διακηρύττομεν, ὅτι ἐάν εὐρίσκοντο ἄνδρες, οἵτινες θὰ ἀποτόλμουν τὴν ἐξόντωσιν τοῦ εἰρημένου δράκοντος θὰ παρεχωροῦντο πρὸς αὐτούς, ὡς τιμάριον, οἱ περιγραφόμενοι κατωτέρω καὶ καταγεγραμμένοι εἰς τὴν προκήρυξιν μας τῆς 8ης παρελθόντος Ἀπριλίου τόποι.

Οἱ ἐν τῷ φρουρίῳ τούτῳ διαμένοντες Ἰάκωβος καὶ Βερνάρδος ἀδελφοὶ Μπρεσιάνοι, προσεφέρθησαν μόνοι, ἵνα φονεύσωσι τὸν δράκοντα καὶ λάβωσι τὰ εἰρημένα κτήματα. Οὗτοι κατὰ τὴν 10ην τρεχ. ἐπέτειον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, καθ' ἣν δὲν ἐτόλμουν πλέον οἱ Χριστιανοὶ ἐκ φόβου νὰ μεταβαίνωσιν εἰς τὸν Ναὸν τούτου, λαβόντες παρ' ἡμῶν δύο σιδηρὰς πανοπλίας μετὰ χειριδίων καὶ προσωπίδων, ὡσαύτως σιδηρῶν, κατάρθωσαν, εἰσελθόντος τοῦ ἐνός ἐξ αὐτῶν ὀπλισμένου διὰ μαχαίρας ἐντὸς τοῦ στόματος τοῦ δράκοντος καὶ πληττοντος τοῦ ἄλλου διὰ πελέκεως τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, νὰ φονεύσωσι τὸ τρομερὸν τοῦτο θηρίον καίτοι δι' ἰσχυρῶν τῆς οὐρᾶς αὐτοῦ συστροφῶν ἐπάλαισε κραταιῶς ἐπὶ τινὰ χρόνον. Ἀμα τῇ ἀγγελίᾳ τοῦ γεγονότος τούτου ἐτελέσθη δοξολογία ἐπίσημος, ὅπως ἀποδοθῶσιν εὐχαριστίαι πρὸς τὴν Θεοτόκον, ἐγένοντο δὲ καὶ λειτουργεῖαι πολλαὶ εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Πρὸς ἀμοιβὴν τῶν ἐκτελεστῶν τοῦ μεγάλου τούτου κατορθώματος κρίναμεν ὡς ἐπιβαλλόμενον «ὑμῖν, οὐ μόνον νὰ παραχωρήσωμεν εἰς αὐτούς τὰ ὑποσχεθέντα κτήματα ἀλλὰ καὶ νὰ συντάξωμεν τὴν παροῦσαν Πρᾶξιν ὡς αἰδίδιον τῆς ἀνδρείας αὐτῶν μαρτύριον, καθόσον δι' αὐτῆς κατέστησαν ἄξιοι τῆς δημοσίας εὐγνωμοσύνης.

Ὁ δράκκος οὗτος ἔχει σῶμα πολὺ ὀγκῶδες ὀγκωδέστερον τοῦ σώματος δύο συσσωματουμένων βοῶν, ἡδύνατο δὲ εὐκόλως νὰ καταπίη ἕνα ἄνθρωπον. Τό μήκος του ἦτο ἐπτὰ πήχεων καὶ ἔφερε δύο πτέρυγας, ἐκάη δὲ ἐμπροσθεν τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Παρεχωρήσαμεν οὖν πρὸς τοὺς ρηθέντας ἀδελφοὺς τὰ κατατρεβιασθέντα κτήματα καὶ τὰς ἀποδοθείσας ἀμοιβὰς.

5. Ηλίας Τσιτοέλης, ὁ.π., σ.532.

περιγραφόμενα κτήματα μὴ ἀνήκοντα εἰς κανένα, ἀλλὰ εἰς τὴν πλήρη κυριότητα τοῦ Δημοσίου. Τουτέστιν ὅλο τὸ δάσος τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅπως ἐκτείνεται κατ' εὐθείαν γραμμὴν μέχρι τοῦ Φαγιᾶ καὶ ἀπὸ τὰς ὑπωρείας τοῦ βουνοῦ τὸ ἄνωθεν μέρος μέχρι τοῦ χωρίου Σιμωντάτα καὶ τὸ κάτωθεν μέχρι τῆς ἀγοῦσης εἰς ταύτην τὴν πόλιν δημοσίας ὁδοῦ, ὅπως ταῦτο ἀνέρχεται ἐξ αὐτῆς μέχρι τῶν ὁρίων τοῦ δάσους τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅλους ἐν γένει ἡμέρους καὶ ἀγρίους τόπους.

Φαντίνος Μαλιπιέρος Προνοητής.⁶

Ξέχωρα ὅμως ἀπὸ τους θρύλους που πλάθει ἡ ἀνθρώπινη φαντασία ἢ μεταπλάθει ἡ μνήμη, ὁ Αἶνος ἔχει καὶ τὴν παραστατικὴ ὁμορφιά που του χάρισε ἡ φύση. Ἡ φήμη του ἀπέραντου ελατόδασους, που απλώνεται ἀπὸ Αἶνο μέχρι γειτονικό Ρούδι, εἶναι πολὺ παλιά. Ἡ πλούσια καὶ πυκνὴ βλάστηση του εἰδικοῦ εἶδους ελάτης που ἀναπτυσσόταν ἀπὸ τα χαμηλὰ ὑψη τῶν 500 μ. μέχρι τα ἀπρόσιτα τῶν 1620, που εἶναι καὶ ἡ πιο ψηλὴ κορυφή, του προσέδιδε μίαν ἰδιαίχουσα ἀπόχρωση μελανή, γιὰ ὅσους το θωρούσαν πέρα ἀπὸ τὸ πέλαγος, γιὰ τοῦτο καὶ οἱ Βενετοὶ τὸ ονόμαζαν Monte Nero, Μαύρο Βουνό.

Γιὰ αἰῶνες ολόκληρους ἡ ξυλεία του πολύτιμη στὴ ναυπηγικὴ καὶ τὶς οἰκοδομές, ἐφοδιάζει τὴ Βενετσιάνικη διοίκηση με τὴν ἀπαραίτητη πρώτη ὕλη γιὰ τὴ ναυπήγηση τῶν πολεμικῶν πλοίων. Παρόλη ὅμως τὴ ληστρικὴ υλοτομία γιὰ τὸ κτίσιμο τῶν πολεμικῶν γαλέρων τῶν κατακτητῶν καὶ τὶς οἰκοδομικὲς ἀνάγκες τῶν ντόπιων καὶ παρὰ τὴν τεράστια ἐξαγωγή που πραγματοποιεῖται γιὰ τὶς ἴδιες ἀνάγκες στὰ γειτονικά νησιά Ζάκυνθο καὶ Κέρκυρα, ὅπου πάντα ναυλοχοῦν γαλέρες γιὰ ἐπισκευὴ εἴτε τῆς Κοινότητος εἴτε Μητροπολιτικῆς, τὸ δάσος ποτὲ δὲν κινδύνευε ἀπὸ τὸ τσεκούρι.

Εκεῖνο που συχνὰ το ἀφάνιζε ἀποψιλώνοντας τὶς ράχες του ἦταν ἡ φωτιά. Γιὰ τοῦτο πολλοὶ Προνοητὲς θεσπίσανε εἰδικούς Κανονισμούς καὶ ετοπογράφησαν τὸ δάσος γιὰ νὰ το διασώσουν ἀπὸ τὴν διαρπαγή. Γιατί στὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τῶν Ενετῶν οἱ πυρκαγιές καὶ συχνές εἶναι καὶ διάρκεια ἔχουν. Τοῦτο ἔδινε στοὺς ἰσχυροὺς καταπατητὲς τὴν ευκαιρία νὰ ἀρπάζουν ἀποψιλωμένα τμήματα καὶ νὰ τα μεταβάλλουν σὲ βοσκοτόπια. Αναφέροντας πυρκαγιές που κρᾶθησαν τρεῖς καὶ ἕξι ἀκόμα μῆνες, φωτίζοντας σα μέρα με τὴ μεγάλῳπρη ἀγριὰδα τῆς λάμψης τους, ἀπόμακρες περιοχές.⁷

Τὸ ελατόδασος τόσο τοῦ Ρουδιοῦ ὅσο καὶ τοῦ Αἶνου ἀνῆκαν στὴν Εγγῶρια Περιουσία καὶ μετὰ τὴν Ἑνῶση ἀποτελοῦσαν ἰδιοκτησίαν τῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων Κεφαλονιάς.⁸ Τα ἔλατα που ἀναπτύσσονται σ' αὐτὰ ἀνῆκουν

6. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ ἰταλικά, στὴν *Ἱστορία τῆς Κεφαλληνίας τῶν Ἀδελφῶν Πινιατόρου*, τομ. Β', σσ. 108-109.

7. Ἡλίας Τσιτσέλης, ὁ.π., σ. 438. Ἰωάννης Κωστὴς Λαβέρδος, *Ἱστορία τῆς Νήσου Κεφαλληνίας*, ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Π.Γ. Γρατσιάτου, ἐν Κεφαλληνίᾳ 1888, σ. 180.

8. Στὰ 1962 ὁ Αἶνος χάρι στο μοναδικὸ ελατόδασος του ἀνακηρύχθηκε Ἐθνικὸς Δρυμὸς καὶ

στην ιδιαίτερη εκείνη ποικιλία που είναι γνωστή ως Κεφαλληνιακή ελάτη, με τις χαρακτηριστικές συμμετρικές διακλαδώσεις που τα κάνουν πολύτιμα και ως καλοπιστικά δέντρα και ως εκμεταλλεύσιμη ξυλεία.

Αυτή ακριβώς η ιδιομορφία απέβαινε και ο συντελεστής καταστροφής του δάσους. Γιατί ντόπιοι και ξένοι το επιβουλεύονται προκειμένου να αρπάξουν φυτώρια ή να υλοτομήσουν οικοδομικό είτε ναυπηγικό υλικό. Τα Φιλανθρωπικά Καταστήματα, που ως είπαμε μετά την Ένωση είναι οι ιδιοκτήτες του, προσπαθούν με τους ελάχιστους φύλακες που διαθέτουν να το περιφρουρήσουν, χωρίς όμως να κατορθώνουν να το διασφαλίσουν και από τις πυρκαγιές που συνεχίζουν να είναι και αδιάκοπες και καταστροφικές. Για τούτο στα 1877 που στην ελληνική Βουλή συζητήθηκε ο νέος κανονισμός του δάσους, ο τότε ανεξάρτητος βουλευτής Κραναίας Ρόκκος Χοϊδάς, υποστηρίζοντας το νομοσχέδιο του Επαμ. Δεληγιώργη, επρότεινε να καταργηθούν οι δασοφύλακες, που στην ουσία εκάλυπταν την παράνομη υλοτομία, και αντ' αυτών να διοριστούν πυροσβέστες.⁹ Γιατί το δάσος πολλές φορές κινδύνεψε να αφανιστεί από τη φωτιά και όχι από την, έστω ληστρική, υλοτομία.

Στα 1891 η ρομαντική αυτοκρατορία της Αυστρίας Ελισάβετ, η γνωστή Σίση, έκτισε την έπαυλή της Αχίλλειο στην Κέρκυρα. Στο πάρκο που την περιτριγυρίζει είχε φυτέψει σπάνια φυτά και δέντρα φερμένα από διάφορα μέρη του κόσμου. Ανάμεσα στ' άλλα σκέφτηκε και τα κεφαλονίτικα έλατα και προς τούτο αποτάθηκε στο νομάρχη της Κέρκυρας να της προμηθεύσει μερικά φυτά, από το σπάνιο αυτό είδος.

Από την Κέρκυρα, μέσα στο Φεβρουάριο του 1892 αναχωρεί ειδικός απεσταλμένος, ο Θεόδωρος Λαμπίρης, που έφθασε συστημένος στο νομάρχη Κεφαλονιάς Λ. Βλάχο, για να τον βοηθήσει στην αποστολή του.

Το ελατόδασος, ως αναφέραμε, την εποχή αυτή ανήκει στα Φιλανθρωπικά Καταστήματα Κεφαλονιάς, των οποίων αντιπρόεδρος είναι ο Μιχαήλ Ζερβός.¹⁰ Σ' αυτόν αποτάθηκε ο Νομάρχης να του ζητήσει τη σχετική παραχώρηση.

Ἀριθ. Πρωτ. 977- Δ 450/5.2.1892

Ἐν Ἀργοστολίῳ τῇ 5ῃ Φεβρουαρίου 1892

Πρὸς τὸν Κύριον Μιχαήλ Ζερβόν

Ἀντιπρόεδρον τῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων.

Ὁ ἐν Κερκύρα ἡμέτερος συνάδελφος ἀνεκοίνωσε ἡμῖν, ὅτι ἡ Α.Μ. Αὐτοκράτειρα τῆς Αὐстроουγγαρίας ἀφίεται νὰ φυτεύσῃ εἰς τὴν

μπήκε στη δικαιοδοσία του Ελληνικού Κράτους, το οποίο ευθύνεται και για την προστασία του.

9. Αγγελό-Διονύσης Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδάς, ο Επίγονος των Ριζοσπαστών*, Αργοστόλι, 1984, σ. 171-172

10. Τα Φιλανθρωπικά Καταστήματα Κεφαλληνίας προεδρεύονται από τον εκάστοτε Μητροπολίτη.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΕΥΚΑ ΚΕΝΤΡΑΤΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΕΛΟΥΡΙΟΥ

ἐκεῖσε ἔπαυλιν τῆς μικρὰ δενδρίλια ἐλάτης.

Ἐπειδὴ εἰς τὰ ὑπὸ τὴν ὑμετέραν Διοίκησιν κτήματα τῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων ὑπάρχουσιν τοιαῦτα ἄπειρα καὶ ἐπειδὴ ἄνευ τῆς ἐγκρίσεώς σας δὲν εἶναι δυνατόν νά προμηθευθῇ ὁ ἐκ Κερκύρας πρὸς τοῦτο ἀπεσταλμένος Θεόδωρος Λαμπίρης, διὰ τοῦτο σὰς παρακαλοῦμεν, Κύριε Πρόεδρε, ὅπως εὐαρεστηθῆτε καὶ δώσητε ἐντολὴν, εἰς τοὺς δασοφύλακας ὑμῶν, ἵνα χορηγήσωσι τῷ διαμειφθέντι ἀπεσταλμένῳ δέκα ἕως δεκαπέντε δενδρίλια ἐλάτων, ἀνακοινώσητε δ' ἡμῖν ἐν καιρῷ τὰς ἀποτελεσματικὰς διαταγὰς, ὅπως γνωρίσωμεν τῷ κυρίῳ Νομάρχῃ Κερκύρας.

Ὁ Νομάρχης

Λ. Βλάχος.¹¹

Η ληστρική λαθραία υλοτομία και οι ανεξιχνίαστες πυρκαγιές, ως αναφέραμε, ανάγκασαν το Ίδρυμα για να προστατέψουν το δάσος να το φρουρούν με μικρή δύναμη δασοφυλάκων που μολονότι δεν ήσαν πάντα άμεμπτοι στο καθήκον τους, εντούτοις αποτελούσαν ένα ανασχετικό παράγοντα στην αυθαιρεσία και στην ασυδοσία τωνα καταπατητών.

Τα Φιλανθρωπικά Καταστήματα διά του αντιπροέδρου τους, έδωσαν όχι μόνο τη σχετική άδεια αλλά σύγχρονα και στην εντολή στους δασοφύλακες να συνδράμουν τον αυτοκρατορικό απεσταλμένο στη συλλογή των φυτωρίων. Τη ίδια μέρα ο Μ. Ζερβός ενημέρωνει το Νομάρχη, πώς το αίτημά τους πραγματοποιήθηκε.¹²

Ἄρθρ. 70

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος

Ὁ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἀδελφάτου τῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων Κεφαλληνίας.

Ἀργοστόλιον τῇ 5 Φεβρουαρίου 1892

Πρὸς τὸν Κύριον Νομάρχην

Ἐνταῦθα.

Ὑποβάλλω ὑμῖν εὐσεβάστως ὅτι ἅμα τῇ λήψει τοῦ Ὑμετ. ὑπ' αριθ. 977 σημερινοῦ ἐγγράφου ἀπέστειλα ἐντολὴν εἰς τοὺς δασοφύλακας τῆς Ἐγχωρίου περιουσίας ἵνα ἐπιτρέψωσιν εἰς τὸν Κύριον Θεόδωρον Λαμπίρη διὰ νά λάβῃ ἕως δεκαπέντε δενδρίλια ἐλάτων ἐκ τῶν ὁρέων Αἶνος καὶ Ροῦδι καὶ τῷ παρέξωσι συνάμα πᾶσαν συνδρομὴν, ἣν θέλει τοὺς ζητήσῃ ὁ εἰρημένος κυρ. Λαμπίρης.

11. Γενικά Αρχεία του Κράτους. Αρχεῖο Νομοῦ Κεφαλονίας. Βασίλειο τῆς Ἑλλάδος, Νομαρχία, Ἐγγραφο Αριθ. 977-Δ 450 τῆς 5.2.1892, τοῦ νομάρχῃ Κεφαλληνίας, πρὸς τὸν κύριον Μιχαὴλ Ζερβό, ἀντιπρόεδρον τῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων.

12. Στο ΣΤ Πανίδιο Συνέδριο (1997), εἶχα τὴν ἐκκαιρία νὰ πληροφορηθῶ πὺς φυτὰ αὐτῆς τῆς δωρεάς παρὰ το χαμηλὸ υψόμετρο καὶ το παραθαλάσσιο κλίμα, εὐδοκίμησαν καὶ κοσμοῦν ἀκόμα τὴν κερκυραϊκὴ γῆ, στο πασίγνωστο αὐτὸ πάρκο.

Εὐπειθέστατος
ὁ ἀντιπρόεδρος
Μ. Ν. Ζερβός.¹³

Δεν είναι όμως μόνο τα έλατα του Αίνου, που συγκινούν τους ξένους και προκαλούν το επιστημονικό ενδιαφέρον. Ολόκληρη η πλούσια χλωρίδα και η σπάνια πανίδα του Νησιού και ιδίως των ορεινών περιοχών με την αφάνταστη ποικιλία σε μοναδικά είδη, αποτελούν πρόκληση για μελέτη. Για τούτο ξένες επιστημονικές αποστολές συχνά κάνουν την επίσκεψή τους για να τις μελετήσουν και να συλλέξουν δείγματα!

Στα 1894, δύο χρόνια δηλαδή κατόπι, ξεκινά από το Σεράγιεβο Αυστροουγγρική Επιστημονική Αποστολή προκειμένου να συλλέξει, «*δείγματα πτηνών χρησιμευσουσών εις τόν πλουτισμόν τοῦ ἐν Σεραγιέβω Ζωολογικοῦ Μουσείου*».

Ο Έλληνας υπουργός των Εσωτερικών Μπουφίδης διαβιβάζει στους νομάρχες το ακόλουθο τηλεγράφημα για να τους συστήσει να συνδράμουν την αποστολή αυτή.

Ἀριθ. 8058-1767

Νομάρχας Κράτους

Κατόπιν της ὑπ'αριθ. 3751 ἐγκυκλίου ἡμῶν διαταγῆς περὶ παροχῆς νομίμου προστασίας καὶ εὐκολιῶν εἰς ἐπιστημονικὴν Αὐστροουγγρικὴν ἀποστολὴν παρακαλοῦμεν νὰ χορηγήσητε εἰς τὰ μέλη αὐτῆς ἄδειαν νὰ χρησιμοποιοῦσιν κυνηγετικά αὐτῶν ὄπλα πρὸς ἄγρην πτηνῶν χρησιμευσουσών εἰς πλουτισμόν ζωολογικοῦ μουσείου.

Ὑπουργός Ἐσωτερικῶν Μπουφίδης.¹⁴

Το πρόγραμμα της Επιστημονικής αυτής Αποστολής «των ορνιθολόγων» έχει καταρτιστεί και κοινοποιηθεί στην ελληνική Κυβέρνηση από το Μάρτη του 1894. Στο δρομολόγιό της δεν αναφέρεται η Κεφαλονιά.

Αριθ. 3751

Βασιλείον της Ελλάδος.

Τό Ὑπουργεῖον Ἐσωτερικῶν πρὸς τοὺς Νομάρχας τοῦ Κράτους

Ο κ. DE KALLAY Ὑπουργός τῶν οἰκονομικῶν τῆς Αὐστρο-Οὐγγαρίας καὶ ἀνώτατος διαχειριστής τῶν τῆς Βοσνίας καὶ Ἑρζεγοβίνης ἀπεφάσισε νὰ πέμψῃ εἰς Ἑλλάδα περὶ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς τούτου ἐπιστημονικὴν ἀποστολὴν ὑπὸ τὸν ὀρνιθολόγον τοῦ ἐν Σεραγιέβω Μου-

13. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ. ὁ.π., Ἐγγράφ. Αριθ. 70 τῆς 5.2.1892, τοῦ ἀντιπροέδρου τοῦ Ἀδελφάτου τῶν Φιλ. Κατὰσ. Κεφαλληνίας, πρὸς τὸν κ. Νομάρχην Ενταῦθα. Αριθ. Εἰσαγωγῆς 987 τῆς 6.2.1982.

14. Στο ἴδιο, Τηλεγράφημα Αριθ. 8058 τοῦ Ὑπουργείου τῶν Εσωτερικῶν, πρὸς τοὺς Νομάρχας τοῦ Κράτους. Αριθ. Εἰσαγ. 1767-2667 τῆς 4.4.1894

σείου κ. OTHAR REINER, χάριν ζωολογικῶν καὶ βοτανικῶν ἐρευνῶν. ἀνακοινούντες ὑμῖν τοῦτο παρακαλοῦμεν ὑμᾶς κύριοι, ἵνα ἐκδώ-
σητε ἐγκαίρως τὰς δεούσας διαταγὰς πρὸς τὰς ὑφ' ὑμᾶς Ἀρχάς, ἐπὶ
τῷ τέλει τοῦ νὰ παρασχεθῇ εἰς τὴν ἐν λόγῳ ἐπιστημονικὴν ἀπο-
στολὴν ἀνὰ τὰς ἐκδρομὰς αὐτῆς κατὰ τὸ κάτωθι σημειούμενον δρο-
μολόγιον, πᾶσα νόμιμος προστασία καὶ εὐκολία, πρὸς πραγματο-
ποίησιν τοῦ σκοποῦ, ὃν ἀνέλαβεν ἡ ἐπιστημονικὴ αὕτη ἀποστολὴ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 4 Μαρτίου 1894

Ὁ ὑπουργὸς Ν. Μπουφίδης.

Δρομολόγιον τῆς ἀποστολῆς

Τέλη Μαρτίου εἰς Κέρκυραν.

Τέλη Ἀπριλίου εἰς Αθήνας, Κωπαῖδα, Παρνασσόν, ἐκδρομὴ εἰς Πελο-
πόννησον Ταύγετον καὶ Ἐρύμανθον.

Τέλη Μαΐου εἰς Νάξον.

Τέλη Ἰουνίου εἰς Αἰτωλίαν.

Τέλη Ἰουλίου εἰς Βόλον, Καλαμπάκαν, εἰς Ἥπειρον καὶ Κέρκυραν.¹⁵

Παρά την απουσία της Κεφαλονιάς από το δρομολόγιο αυτό, από τα στοιχεία που προκύπτουν μετά τη δημοσίευση του προγράμματος και από χειρόγραφες σημειώσεις πάνω στα έγγραφα αυτά, βεβαιώνεται πως ανάμεσα στα ταξίδια Κέρκυρας και Αθήνας, στις αρχές δηλαδή Απριλίου 1894, η αποστολή επισκεύ-
θηκε το Νησί μας, όπου μετά από εντολή του Νομάρχου της παρασχέθηκαν όλες οι
δυνατές διευκολύνσεις για την επιτυχία του σκοπού της.

Ἀριθ. 2567- Δ 2235

Ἐν Ἀργοστολίῳ τῇ 8 Ἀπριλίου 1894

Ἀστυνόμους Νομοῦ

Συνεπεία τῆς ὑπ' ἀριθ. 8058 τηλεγραφικῆς διαταγῆς τοῦ ὑπουργείου
τῶν ἐσωτερικῶν παρακαλῶ νὰ παρέξητε πᾶσαν νόμιμον προστα-
σίαν καὶ εὐκολίαν εἰς τὴν Αὐστρουγγρικὴν Ἐπιστημονικὴν Ἀπο-
στολὴν καὶ χορηγήσητε εἰς τὰ μέλη αὐτῆς τὴν ἄδειαν ὅπως χρησι-
μοποιήσωσι τὰ κυνηγετικά αὐτῶν ὅπλα πρὸς ἄγρην πτηνῶν χρησι-
σιμευνόντων εἰς τὸν πλουτισμὸν τοῦ ἐν Σεραγιέβῳ ζωολογικοῦ
Μουσείου.

Ὁ Νομάρχης¹⁶

Δεν γνωρίζουμε τα ουσιαστικά επιστημονικά κέρδη αυτής της αποστολής στην Κεφαλονιά. Όπως ελάχιστα γνωρίζουμε για τα επιτεύγματα και τόσων άλ-
λων αποστολών που κατά καιρούς ασχολήθηκαν με τη φύση και τα παράξενα του

15. Στο ίδιο, Εγκύκλιος Αριθ. 37.51 της 4.3.1894, του Υπουργείου των Εσωτερικών προς τους Νομάρχες του Κράτους.

16. Στο ίδιο, Έγγραφο Αριθ. 2567-Δ 2235 της 8.4.1894, του Νομάρχου Κεφαλληνίας προς τους κυρίους Αστυνομούς του Νομού.

νησιού αυτού. Εκείνο όμως που μας είναι γνωστό, πως η Κεφαλονιά από τα πανάρχαια χρόνια συγκεντρώνει το ενδιαφέρον των ερευνητών και των μελετητών, τόσο στον κοινωνικό όσο και στον λαογραφικό και οικολογικό τομέα. Ο πρώτος ερμηνεύει τους χαρακτήρες, ο δεύτερος τις καταβολές και ο τρίτος που μελετά τη φύση και τις ιδιοτροπίες της, προσφέρουν άφθονο υλικό και κεντρίζουν το αμέριστο ενδιαφέρον και των ειδικών και των απλών ανθρώπων.

Να μη παραγνωρίζουμε μόνο, πως και οι τρεις τομείς είναι εξάρτηση ο ένας του άλλου και πολλές φορές παράγωγός του. Αν χάσουμε το Μεγάλο Βουνό αφήνοντας ανέμελα να διαταράσσεται η φυσική ισορροπία του και καταλήξει από Monte Nero να μεταβληθεί σε «Φαλακρό», η ζημία δεν θα είναι μόνο στις φυσικές καλλιέργειες μα και στις ψυχικές και τις πνευματικές του τόπου αυτού. Η αδιαφορία όλης της πυραμίδας και της κοινωνικής και της κρατικής σε ένα τέτοιο τέρμα οδηγεί.... Τότε όμως δεν θα κινδυνεύουμε μόνο από τη βιολογική δίψα, και ούτε θα χάσουμε απλώς την πράσινη θωριά, και την μεγαλοπρέπεια ενός δάσους. Θα χάσουμε τελεσίδικα και αμετάκλητα και την πολιτισμική και κοινωνική ταυτότητά μας. Ίσως τούτο να αποτελέσει και το πολιτιστικό τέλος της Κεφαλονιάς...

Όλα τούτα τα κακά προμαντέματα σε μία εποχή που λογαριάζεται μόνο το λογιστικό ισοζύγιο, πρέπει σε όσους πιστεύουνε και σε κάποιες αξίες ξέχωρες από τα οικονομικά ανταλλάγματα να αποτελέσει εγερτήριο ετοιμότητας για περιβαλλοντική προστασία. Μόνο έτσι θα σωθεί το όμορφο Βουνό και θα διασφαλιστεί η πορεία μέσα στο χρόνο του Κεφαλονίτικου Πνεύματος.

Εντύπωση προξενεί η έλλειψη κάθε αναφοράς, σε όλο το έγγραφο υλικό που παραθέσαμε, και σε εκείνο που παραλείψαμε, σχετικής με τα περίφημα και σήμερα πολυδιαφημιζόμενα, άλογα του Βουνού. Το πιθανότερο είναι πως τότε (19ος αιώνας) δεν υπήρχαν στον Αίνο άλογα. Άρα η θεωρία πως τα σήμερα υπάρχοντα προέρχονται από προσαρμοσμένη ράτσα των αλόγων της Πίνδου, ατονεί στη βάση της.

Μάλλον τα άλογα στο Μεγάλο Βουνό είναι απομεινάρια, ημερων, οικόσιτων, που προήλθαν από τον εξοπλισμό των αγροτών της Κεφαλονιάς, που στην δεκαετία του 1900 αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν. Μετά την ολοκληρωτική καταστροφή των αμπελώνων του νησιού από περονόσπορο, αυτά τα ζωντανά εργαλεία τους οι φιλότιμοι εκπατριζόμενοι αγρότες τα οδήγησαν στο Βουνό, αναθέτοντας στη φύση τη φροντίδα της επιβίωσής τους, αφού στα ερημωμένα χωριά δεν υπήρχαν οι προστάτες τους. Εκατό χρόνια από τότε, είναι ελάχιστο διάστημα για τη μετάλλαξη του ήμερου οικόσιτου σε άγριο. Αυτοδιοικούμενο, αυτοπροστατευόμενο, αυτοαναπαράγόμενο, και απευλεύθερο από κάθε ανθρώπινη φροντίδα. Ο πειραματισμός μέσα στο φυσικό, το άγριο και το αδυσώπητο περιβάλλον βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη. Αν το αντέχουμε να σταθούμε μόνο απλοί παρατηρητές θα ήταν η καλύτερη και επωφελέστερη προσφορά μας σ' αυτήν τη φυσική, μα πρωτόγνωρη για μας, διαδικασία.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΚΑΤΑΔΙΚΗ(;) ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΑΜΟΙΒΕΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟ Χ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Στο δέκατο¹ βιβλίο της *Πολιτείας*, μετά την καθίδρυση, στο αμέσως προηγούμενο, της αξίας της δικαιοσύνης, ο Σωκράτης επανέρχεται στο ερώτημα που είχε τεθεί στα πρώτα βιβλία για τα πλεονεκτήματα ή τα μειονεκτήματά της, δείχνει ότι δικαίως θα αρνιόταν κανείς την κρίση των ποιητών στο εκπαιδευτικό έργο της πολιτείας και δικαίως επίσης θα τους στερούσε τη λειτουργία που σφετερίστηκαν, να παρουσιάζονται δηλαδή ως εθνικοί εκπαιδευτές, και εκθέτει τις αληθινές οφειλόμενες ανταμοιβές στον δίκαιο σ' αυτόν και τον άλλον κόσμο.

1. Το βιβλίο Χ πολλοί (F. Cornford, *The Republic of Plato*, Λονδίνο, 1941, σ. 321· J. Ferguson, *Plato: Republic*, book 10, Λονδίνο, 1957) το θεώρησαν σαν ένα είδος παραρτήματος (επιφανειακά συνδεδεμένο με το προηγούμενο κείμενο και το κείμενο που ακολουθεί), στο οποίο ο Πλάτων ήθελε να προσθέσει ακόμη διάφορες σκέψεις. Δεδομένου δε ότι τα βιβλία δεν τυπώνονταν ή δημοσιεύονταν σε έναν αυστηρά καθορισμένο χρόνο, αντίγραφα χειρογράφων μερών ενός μεγάλου έργου φαίνεται ότι θα κυκλοφορούσαν ιδιωτικά και θα διέφευγαν του ελέγχου του συγγραφέα. Ίσως, λοιπόν, όπως διατείνεται ο Cornford, ο αποκλεισμός της δραματικής ποίησης από την πολιτεία του θα είχε γίνει γνωστή και θα είχε προκαλέσει αρνητική κριτική στην οποία ο Πλάτων θα ήθελε να απαντήσει.

Σύμφωνα με τον R. L. Nettleship (ό.π., σ. 340), το πρώτο μισό του βιβλίου Χ φαίνεται να είναι ξεκομμένο από το υπόλοιπο έργο και ξαφνική και αφύσικη η μετάβαση στο θέμα της τέχνης και της ποίησης. Εξηγεί όμως ο συγγραφέας ότι στο τελευταίο μέρος του βιβλίου IX ο Πλάτων προβαίνει σε μια ζωντανή ανάλυση της ανθρώπινης φύσης και περιγράφει το ηθικό κακό ως παράδοση του εαυτού μας στα κατώτερα στοιχεία του και υποταγή του πνεύματος στον κόσμο της ψευδαίσθησης και της απατηλότητας, πράγμα που θεωρεί ως την πραγματική φύση της μιμητικής τέχνης, η οποία συνεπάγεται κινδύνους τους οποίους ο φιλόσοφος εξέθεσε ενέκτασει σε προηγούμενα βιβλία του έργου.

Κατά τον Κ. Γεωργούλη (ό.π., σ. 553), ο λόγος που ο Πλάτων ξαναγύρισε στο ζήτημα της κριτικής της Τέχνης, ενώ είχε μιλήσει γι' αυτό στα προηγούμενα II και III βιβλία, είναι ότι η κριτική της Τέχνης τότε είχε θεμελιωθεί επάνω σε πολιτική και παιδαγωγική αποψη· τώρα όμως έπειτα από τις οντολογικές αναπτύξεις που παρουσίασε ο Πλάτων στο μεσαίο τμήμα του

• Ο Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος είναι Δρ. Φιλοσοφίας, Επ. Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων.

Ο Σωκράτης αρχίζει τη συζήτηση συγκαίροντας τον εαυτόν του (595a2), που σε προγενέστερη² εξέταση με τον Αδείμαντο του θέματος της αγωγής των *φυλάκων* απέκλεισε από την ιδανική πολιτεία του κάθε μιμητική ποίηση, επιτρέποντας στους μαθητές να μιμούνται μόνον «ό,τι ταιριάζει σ' αυτούς»³, και εν συνεχεία εξηγεί ότι η ορθότητα εκείνου του μέτρου γίνεται εδώ εναργέστερη από τη στιγμή που έχουν ήδη ξεχωρίσει (στο βιβλίο IV, όπως και στα βιβλία VIII και IX) τα μέρη και τις διαφορετικές δυνάμεις της ψυχής.

έργου, θα συζητήσει την αξία που έχει η ποίηση στηριγμένος στις οντολογικές του αντιλήψεις. Τα δύο θέματα του δέκατου βιβλίου δεν πρέπει να νομίσουμε ότι δεν έχουν ενότητα: το δεύτερο τμήμα δείχνει υποδειγματικά, με τη μυθική διήγηση του Ηρόδ, ποιο είδος ποίησης πρέπει να έλθει να αντικαταστήσει την ποίηση που καταδικάζεται στο πρώτο μέρος. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Πλάτων καταδικάζει μαζί όλη τη μυθική παράδοση των περασμένων καιρών και θέλει να δημιουργήσει καινούργια θεολογική και κοσμολογική μυθολογία. Ότι θα προχωρούσε προς κάποιους τέτοιους σκοπούς το είχε ο Πλάτων προαναγγείλει και στα προηγούμενα βιβλία: πρβλ. 329c: «Οὐκοῦν περὶ ἀνθρώπων ὅτι τοιοῦτους δεῖ λόγους λέγεσθαι, τότε διομολογησόμεθα, ὅταν εὐρώμεν, οἷόν ἐστι δικαιοσύνη καὶ ὥς φύσει λυσιτελοῦν τῷ ἔχοντι, ἐάν τε δοκῇ ἐάν τε μὴ τοιοῦτος εἶναι»· και 394d: «Μαντευομαι, ἔφη, σκοπεῖσθαι σε, εἴτε παραδεξόμεθα τραγωδίαν τε καὶ κωμωδίαν εἰς τὴν πόλιν, εἴτε καὶ οὐ. Ἴσως, ἦν δ' ἐγώ· ἴσως δὲ καὶ πλείω ἐτι τούτων· οὐ γὰρ δὴ ἐγωγέ πω οἶδα, ἀλλ' ὅπη ἂν ὁ λόγος ὥσπερ πνεῦμα φέρῃ. ταύτη ἴτεόν». Ακόμη το δέκατο βιβλίο έχει μεγάλη αντιστοιχία με το πρώτο, γιατί δίνει απαντήσεις για τα ερωτήματα τα σχετικά με τις μετά θάνατον αμοιβές και τιμωρίες που είχαν τεθεί στην αρχική συζήτηση του Σωκράτη και του γέροντος Κεφάλου.

2. Βλ. II, 376c-III 403c. Απαντώντας ο W. Jaeger (όπ.π., Γ', σ. 114) στο εύλογο ερώτημα γιατί θα έπρεπε να επανέλθει ο Πλάτων σε ένα θέμα με το οποίο είχε ήδη ασχοληθεί, σημειώνει πρώτα ότι, «όπως συμβαίνει συχνά στον Πλάτωνα, μια δυσκολία σύνθεσης μας φέρνει σ' ένα βαθύ φιλοσοφικό πρόβλημα», και εν συνεχεία εξηγεί: «Είναι εύκολο να διαπιστώσει κάποιος ότι οι παλαιότερες κριτικές της ποίησης που διατυπώθηκαν επί τη ευκαιρία της μόρφωσης των *φυλάκων* –και οι οποίες ήταν επιβέσεις σε χαμηλόν θρησκευτικό και ηθικό τόνο για μεγάλο μέρος της ελληνικής ποίησης– διακρίνονταν για τη δογματική μορφή την οποία ο Πλάτων καλλιέργησε σε εκείνο το επίπεδο. Έπρεπε να αποβλέπουν στην *ορθή γνώμη* («*ορθή δόξα*») του αναγνώστη χωρίς να του δίνουν καμία αληθινή γνώση του προτύπου το οποίο υπόκειται ως βάση. Η μόρφωση των αρχόντων, που έρχεται αργότερα, βασίζεται πλήρως στην καθαρά φιλοσοφική γνώση. Δεν υπάρχει σ' αυτήν χώρος για ποίηση και μουσική, ούτως ώστε ο Πλάτων δεν μπορεί να ευτεί τίποτε οριστικό για τη μορφωτική λειτουργία της ποίησης από την άποψη της φιλοσοφίας – δηλαδή της καθαρής γνώσης. Επιβαλλόταν προηγουμένως να ερμηνεύσει τη θεωρία των Ιδεών, η οποία τοποθετήθηκε στη συζήτηση ως το κύριο θέμα το οποίο θα εξεταζόταν από τους μελλοντικούς πολιτικούς. Επομένως είναι εντελώς λογικό ότι το θέμα της ποίησης θα έπρεπε να συζητηθεί για μία ακόμη φορά σε υψηλότερο επίπεδο. Από την άποψη αυτή, η αντίθεση μεταξύ ποίησης και φιλοσοφίας, η οποία ήταν μόνο σχετική στο χαμηλότερο επίπεδο της μόρφωσης των *φυλάκων*, γίνεται τώρα απόλυτη. Και από τη στιγμή που η ποίηση εθεωρείτο ως ο κύριος τροχός της παιδείας, ήταν παρεπόμενο η αντίθεση της φιλοσοφίας προς αυτήν να καταστεί οξεία ευθύς ως πρόβαλε την αξίωση να γίνει παιδεία και να κρατά ηγετική θέση στη μόρφωση.

3. Αυτό που «ταιριάζει σ' αυτούς είναι τα πρότυπα ανθρώπων θαρραλέων, μυαλωμένων, ευσεβών, με ελεύθερο φρόνημα και όλα τα παρόμοια, ενώ ανέλεστα πρότυπα δεν μπορεί ούτε να τα εφαρμόζουν στην πράξη ούτε να έχουν ιδιαίτερη ικανότητα να μιμούνται, και το ίδιο ισχύει για οτιδήποτε αισχρό, έτσι ώστε να μην τους συμβεί εξαιτίας της μίμησης τέτοιων πραγμάτων να καταντήσουν και οι ίδιοι τέτοιοι» (395c4-d1).

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ

Η συζήτηση στο βιβλίο αυτό μοιράζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος (595a-608b) η μίμηση⁴ και τα δημιουργήματά της συζητούνται υπό το φως των μεταφυ-

4. Ο R.G. Collingwood (*The Principles of Art*, Οξφόρδη, (1958) 1999, σσ. 46-48) διατυπώνει την άποψη ότι η στάση του Πλάτωνος αλλάζει στα βιβλία ΙΙΙ και Χ και ότι ενώ κάποια μιμητική ποίηση διατηρείται στο βιβλίο ΙΙΙ, όλη η μιμητική ποίηση εξορίζεται στο βιβλίο Χ επειδή είναι μιμητική. Συνεπώς, υποστηρίζει ότι, ό,τι επιτρέπεται στο βιβλίο Χ, δηλαδή ύμνοι στους θεούς και εγκώμια στους χρηστούς ανθρώπους, εκλαμβάνεται από τον Πλάτωνα ως μη μιμητικό. Ο συγγραφέας τελικά αποφαινεται (σ. 46 και 277) ότι «η Πλατωνική "επίθεση στην τέχνη" (στην *Πολιτεία*) είναι ένας μύθος, η ζωντάνια του οποίου ρίχνει ένα τρομακτικό φως στην παιδική ηλικία εκείνων που τον εφεύραν και τον διαιώνισαν». Την άποψη αυτή αντικρούουν ως μη πειστική οι R.C. Cross and A.D. Woozley (*Plato's Republic*, Λονδίνο, (1964'), 1986, σσ. 277-278 και 281-284). Πρώτα απ' όλα, λένε, ότι σκόπιμα ο Πλάτων αναφέρεται, στην αρχή του βιβλίου Χ, στη συζήτηση του βιβλίου ΙΙΙ και παρουσιάζει τον εαυτόν του ως αν έχει αποκλείσει στο βιβλίο ΙΙΙ όλη τη μιμητική ποίηση. Η άποψη όμως του Collingwood αφήνει ανεξήγητη αυτήν την αναφορά – ίσως κάποιος θα μπορούσε να πει ότι ο Πλάτων ή παραμόρφωσε ή δεν θυμόταν καλά ό,τι πράγματι είχε πει στο βιβλίο ΙΙΙ. Φαίνεται, εξάλλου, απίθανο ότι ο Πλάτων έβλεπε τους ύμνους στους θεούς κ.λπ., οι οποίοι διατηρούνται στο βιβλίο Χ, ως μη μιμητικούς.

Πολύ πιο πειστική θεωρούν οι συγγραφείς αυτοί (όπ.π., σσ. 278-279) την εξήγηση που εισηγήθηκε ο J. Tate [*"Imitation" in Plato's Republic*, *Classical Quarterly*, XII (1928) 16-23 και *«Plato and Imitation»*, *Classical Quarterly*, XXVI (1932) 161-169], ο οποίος επιχειρηματολογεί ότι ο Πλάτων χρησιμοποίησε τη «μίμηση» με διπλή σημασία, μια καλή και μια κακή. Με την καλή έννοια όχι μόνο είναι καλό το μιμούμενο πρότυπο, αλλά ο ποιητής ο ίδιος πρέπει να είναι ένας καλός άνθρωπος και να κατανοεί τις αρχές του αγαθού. Η μιμητική ποίηση με την κακή σημασία θα είναι η ποίηση που συνεπάγεται αυτό που θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε απεριόριστη μίμηση – στην περίπτωση αυτή, για να χρησιμοποιήσουμε τη γλώσσα του βιβλίου ΙΙΙ, ο χειρότερος ποιητής είναι αυτός που θα είναι πιο πρόθυμος να μιμηθεί οτιδήποτε. Επομένως, όταν στην αρχή του βιβλίου Χ αναφέρεται στον προηγούμενο αποκλεισμό «όλης της μιμητικής ποίησης», αυτό είναι σύμφωνο με το βιβλίο ΙΙΙ, αν κατανοούμε ότι ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον όρο «μιμητική» με την κακή σημασία. Άρα, η προοραφή στο βιβλίο ΙΙΙ και η νομομοποίησή της στο βιβλίο Χ αφορούν μόνο στη μιμητική τέχνη με την κακή έννοια της μίμησης. Σ' αυτήν την περίπτωση ο ποιητής ή ο καλλιτέχνης ο ίδιος αγνοεί αυτό το οποίο μιμείται. Μπορεί να αντιγράψει μόνο την εξωτερική φαινομενικότητα και το έργο του βρίσκεται σε τρίτη θέση από την αλήθεια.

Επισκοπώντας δε την όλη συζήτηση για το θέμα της *μίμησης*, οι συγγραφείς αυτοί τονίζουν (σ. 282) ότι ο Πλάτων δεν γράφει μια διατριβή για την αισθητική θεωρία αλλά μια διατριβή για την πολιτική. Το θέμα της τέχνης εγείρεται σε σχέση με την εκπαίδευση των νέων φυλάκων και ευρύτερα σε σχέση με το είδος των ανθρώπων αυτού του ιδανικού κράτους που πρόκειται να υπάρξει. Ο Πλάτων, επομένως, παντού σκέπτεται πρωτίστως με όρους εκπαιδευτικής και κοινωνικής λειτουργίας της τέχνης. Είναι αλήθεια ότι το γεγονός ότι θα επιτρέψει μόνο τόση τέχνη στην πολιτεία του όσο ικανοποιεί τα εκπαιδευτικά και κοινωνικά του αιτήματα, αυτό συνεπάγεται ότι θεώρησε πως η τέχνη δεν είχε άλλες αξιώσεις εισόδου – πλην όμως νόμιζε ότι αυτή θα είχε κάποιες άλλες αξιώσεις που θα μπορούσαν να διερευνηθούν από σποραδικά σχόλια στην ίδια την *Πολιτεία*.

Ο J. Laborde εξηγεί (*Le dialogue platonicien de la maturité*, Παρίσι, 1978, σ. 72 κ.εξ.) τι αντιλαμβάνονταν οι Αρχαίοι με τη χρήση του όρου μίμηση, σε σχέση με αυτό που αναπαράζουμε εμείς σήμερα, και ποια είναι η λειτουργία της στο πλατωνικό έργο.

Σ' εμάς, λέει ο συγγραφέας, το έργο του καλλιτέχνη φαίνεται ουσιαστικά ως δημιουργία ενός αντικειμένου, ενός ποιήματος, μιας μουσικής σύνθεσης με αυτονομία και αυθυπαρκτή ύπο-

σικών και επιστημονικών διακρίσεων με τις οποίες τα βιβλία V-VII είχαν εξοικειώσει τον αναγνώστη, και καταδικάζεται κάθε μορφήποίησης η οποία αναπα-

θεωρούνταν αντίγραφο, μμήσεις ενός προτύπου. Στην *Ποιητική* (I, 1447a13-16), Αριστοτέλης γράφει: «*Εποποιία δὴ καὶ ἡ τῆς τραγῳδίας ποιήσις, ἔτι δὲ κωμῳδία καὶ ἡ διθυραμβοποιήτικη καὶ τῆς αὐλητικῆς ἢ πλείστη καὶ κιθαριστικῆς πᾶσαι τυγχάνουσιν οὐσαι μιμήσεις τὸ σύνολον*». Πρέπει να σημειώσουμε ότι η μη διάκριση ανάμεσα στη φύση και την τέχνη είναι μια ιδέα προσφιλή στους Αρχαίους, αυτή δε η αντίληψη διατηρήθηκε στους Ρωμαίους (Σενέκας, *Επιστολές*, 84, 1-7· Κοϊνταλιανός, *Institutio oratoria*, XI, 3, 10-11). Η διάκριση ανάμεσα στους όρους φύσις, μελέτη και ἐπιστήμη είναι κοινός τόπος στον Πρωταγόρα (Diels, *ἀπόσπ.* 10), στον Πλάτωνα (*Φαίδρος* 269d, *Πολιτεία* 467a, *Νόμοι* 643b), στον Ισοκράτη (*Κατὰ των σοφιστών*, 14-15) και στον Αριστοτέλη (*Ποιητική* I-II). Αυτούς τους όρους τους συναντάμε συχνά, αφθονούν δε ιδιαίτερα στη λογοτεχνική κριτική. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε ότι αυτήν την αντίληψη για την τέχνη ως μίμηση της φύσης την συναντάμε και σε νεότερους συγγραφείς, π.χ. στον Diderot ή τον Proust. Ο Σωκράτης του Ξενοφώντος βεβαιώνει (*Απομνημονεύματα*, Γ', VIII, 5-7 και Γ', X, 1-5) ότι ο' αυτό το σημείο ο Πλάτων έμεινε πιστός στον δάσκαλό του: το καλλιτεχνικό έργο στηρίζεται στη μίμηση, αλλά δεν καταδικάζεται καθόλου. Πιο αισιόδοξος από τον Πλάτωνα, πιστεύει ότι ο καλλιτέχνης θα εγκαταλείψει μόνος του τις ποταπότητες.

Όποιες και αν είναι οι κρίσεις που διατυπώνονται για την μιμητική, ο Laborderie τονίζει ότι στην ιστορία της λογοτεχνικής και φιλοσοφικής κριτικής των Αρχαίων πρέπει να διακρίνουμε δύο είδη «*μιμήσεων*». Πρώτα απ' όλα η μίμηση με τη φιλοσοφική έννοια του όρου θέτει το ερώτημα των σχέσεων της φύσης με την τέχνη. Η διερεύνηση αυτού του θέματος έγινε από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Μπορούμε, βέβαια, να αντιληφθούμε ότι ο ποιητής και ο ρήτορας εμμένονται στα γραπτά έργα τους από άλλους καλλιτέχνες. Αυτός που κωδικοποίησε τη ρητορική διδασκαλία της μίμησης είναι ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς. Ο Αριστοτέλης, ο Κικέρων και οι Αλεξανδρινοί είναι αυτοί που ανέλαβαν να εγκαταστήσουν μια γέφυρα ανάμεσα στις δύο όψεις της μίμησης. Αλλά ενώ ο Πλάτων καταφρονεί ό,τι είναι μιμητικό, ο Αριστοτέλης φαίνεται πιο μετριοπαθής. Γι' αυτόν, η πλαστική ή η λογοτεχνία είναι μίμηση της φύσης (*Φυσικά*, II, 2, 194a· *Ποιητική*, I, 2) και μπορεί να προκαλέσει σε όλους μια επιτρεπτή ευχαρίστηση (*Ποιητική* IV, 1448b15: «*Διὰ γὰρ τοῦτο χαίρουσι τὰς εἰκόνας ὁρώντες...*») που ανταποκρίνεται σε ένα εωθετικό μας ένστικτο (*Ρητορική*, I, 1371b4-7: «*Ἐπεὶ δὲ τὸ μανθάνειν τε ἡδὺ καὶ τὸ θαυμάζειν, καὶ τὰ τοιαῦτα ἀνάγκη ἡδέα εἶναι οἷον τὸ τε μιμητικόν, ὥσπερ γραφικὴ καὶ ἀνδριαντοποιία καὶ ποιητικὴ...*»). Αντιθέτως, επειδή η ελληνική ποίηση είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της μιμητική, ο Πλάτων την καταδικάζει και εξορίζει τον Όμηρο από την ιδανική πόλη. Δεν θα έπρεπε όμως να πιστεύουμε, όπως ο Dümmle, ότι οι λόγοι του Πλάτωνος από τη σκοπιά αυτή είναι πριν απ' όλα πολεμικοί. Πράγματι, σύμφωνα με αυτόν τον συγγραφέα, οι επικρίσεις της *Πολιτείας* θα είχαν στόχο πρωτίστως τον Αντισθένη. Τα επιχειρήματα του Πλάτωνος, που είναι φιλοσοφικά και ηθικά, φαίνονται ότι συμφωνούν πλήρως προς το σύνολο του βιβλίου.

Εν συνεχεία ο συγγραφέας σημειώνει ότι δεν είναι ο Πλάτων που επινόησε αυτό που λέει σχετικά με την μίμηση· είναι πιθανόν να επηρεάστηκε από τον Δάμωνα – «*διδάσκαλον μουσικῆς*» (*Λάχης*, 180d1)–, που ανήκε στο περιβάλλον των Πυθαγορείων, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει ο M.P. Vicaire (*Platon critique litteraire*, Παρίσι, 1960, σ. 218, σημ. 7), ο οποίος δείχνει (*όπ.π.*, σ. 216) ότι υπάρχει μία «*πρώτη φάση της μιμητικής αναφοράς στον Ίωνα*». Όπως υποστηρίζει, ο ραψωδός, ερμηνευτής του ποιητή, είναι ένας κρίκος της αλυσίδας που αρχίζει από τη Μούσα για να καταλήξει στους ακροατές μέσω της θεϊκής έμπνευσης. Αυτή ενεργεί όπως ο μαγνητικός λίθος («*Ὡς περ ἐν τῇ λίθῳ ἦν Εὐροπὴς μὲν Μαγνητὴν ὠνόμασεν αὐτὴ δὲ πολλοὶ ἤρακλειαν*», *Ίων*, 533d3-4).

Ο Fr. Stahlin, εξάλλου, συγκρίνει (*Die Stellung der Poesie in der platonischen Philosophie*, Erlangen, 1901, σ. 31) αυτό το κείμενο του Ίωνος με το βιβλίο X της *Πολιτείας* (596 κ.εξ.).

ριστάνει ή περιγράφει δεδομένα του αισθητού κόσμου. Στο δεύτερο μέρος (608c-621d) γίνεται λόγος για την αθανασία της ψυχής, καθορίζονται οι αμοιβές που παίρνει ο δίκαιος στην παρούσα ζωή και το όλο έργο αποκορυφώνεται στον κοσμολογικό μύθο του Ηρός του Παμφυλίου, που αναφέρεται στην τύχη των ψυχών μετά θάνατον.

Ο Σωκράτης, αν και φοβάται, όπως χαριτωμένα λέει, το «κάρφωμά» του στους τραγικούς ποιητές και στους άλλους τεχνίτες της μίμησης [και παρά τον σεβασμό του στον Όμηρο, τον πρώτο δάσκαλο⁵ και οδηγητή όλων των μεγάλων τραγικών, που τον έθρεψε από παιδί⁶,] όμως, επειδή τα κατασκευάσματά τους που στηρίζονται στη μίμηση μοιάζουν να είναι «μολυσματική λέπρα» («λώβη») για τη διάνοια των ακροατών εκείνων που δεν έχουν ως αντιφάρμακο μια ξάστερη γνώση σχετικά με το τι είναι αυτά τα συνθέματα, και επειδή ακόμη «πάνω

Πράγματι, όσο το μυστηριώδες κύμα φτάνει στο τελευταίο στάδιο του, εξασθενεί, όπως ακριβώς η κλίνη του ζωγράφου βρίσκεται στην τρίτη θέση σε σχέση με την ιδανική κλίνη («τὸν τοῦ τρίτου ἄρα γεννήματος ἀπὸ τῆς φύσεως μιμητὴν καλεῖς», *Πολιτεία*, Χ, 597e3-4). Οι ποιητές, όπως οι ραψωδοί, δεν έχουν την επιστημονική γνώση αυτού για το οποίο ομιλούν, αλλά κατέχονται από ενθουσιασμό. Εξάλλου ο Ίων θεωρεί ότι ο ποιητής παραμορφώνει το μήνυμα των Μουσών. Κατανοούμε όμως εύκολα ότι εμβαθύνοντας τη σκέψη του, ο Πλάτων θεώρησε ότι μια παραμόρφωση ήταν αναγκαία.

Παράλληλα ο Jaeger (όπ.π., Γ', σ. 392, σημ. 11) υποστηρίζει ότι η περιγραφή του πολύπλευρου περιεχομένου του ομηρικού κόσμου των ιδεών που δίνει ο Σωκράτης στον Ίωνα (531c) είναι όμοια με εκείνην της *Πολιτείας* 598e. Στο χωρίο 533e του Ίωνος αρνείται ότι η γνώση του ποιητή βασίζεται σε μία «τέχνην», δηλ. σε μία αντικειμενική γνώση· το ίδιο ισχύει και για τους ερμηνευτές του ποιητή, διότι αυτοί ομιλούν, όπως ο ποιητής, μόνον κατόπιν θείας εμπνεύσεως. Η αιχμή της ιδέας αυτής στρέφεται, κατά τον Jaeger, εναντίον της σοφιστικής θεωρίας, ότι η παιδαγωγική του Ομήρου βασίζεται επί της καθολικής του γνώσεως, και εάν ακόμη η θεωρία αυτή δεν αναφέρεται ρητώς στον Ίωνα όπως στην *Πολιτεία* 598d.

5. Ο Πλάτων χαρακτηρίζει και στον *Θεαίτητο* (152e4-5) τον Όμηρο αρχηγό της τραγίας: «ἄκροι τῆς ποιήσεως ἑκατέρας, κωμωδίας μὲν Ἐπίχαρμος, τραγωδίας δὲ Ὅμηρος». Ο Αθηναίος επίσης παραδίδει (*Δειπνοσοφισταί*, VII, 347e) ότι ο Αισχύλος ονόμαζε τα δράματά του ψυχία από τη μεγαλοπρεπή τράπεζα του Ομήρου («τεμάχη τῶν Ὁμήρου μεγάλων δειπνῶν»).

6. Σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη (όπ.π., σ. 553), ο Πλάτων αναγνωρίζει ο ίδιος τον σύνδεσμο που έχει η σκέψη του με τον Όμηρο. Η πολεμική του, λέει, εναντίον του Ομήρου είναι πολεμική αγάπης, και επειδή αισθάνεται ότι και ο ίδιος είναι μεγάλος ποιητής, γι' αυτό στέκεται αντίκρυ στον μεγαλύτερο ποιητή του παρελθόντος. Τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στους συγγραφείς αυτούς είχαν παρατηρήσει οι αρχαίοι. Ο Πρόκλος, στα σχόλιά του στην *Πολιτεία* 163, γράφει: «Διὰ πάσης τῆς ἑαυτοῦ συγγραφῆς Ὁμήρου ζηλωτῆς ἐστὶν ὁ Πλάτων ταῖς τε λεκτικαῖς ἀρεταῖς καὶ ταῖς πραγματικαῖς». Και ο Λογγίνος στο *Περὶ ὕψους* έργο του (13, 3) σημειώνει ότι ο Πλάτων υπήρξε «Ὁμηρικῶς κατὰ τὸν Ὁμηρικὸν ἐκείνου νόματος εἰς αὐτὸν μίμριαις ὅσας παρατροπᾷ ἀποχετευσάμενος». Ο J. Adam σημειώνει (όπ.π., II, σ. 386) ότι στο χωρίο αυτό υπάρχει κάτι που αποπνέει ένα αίσθημα νικητής αγάπης και στοργής σ' αυτό που λέει ο Πλάτων για τον Όμηρο, και μπορούμε να πιστεύουμε ότι δεν απωγονίστην τους φίλους της παιδικῆς του ηλικίας χωρίς λύπη. Από τον τρόπο που ο Πλάτων ομιλεῖ εδώ φαίνεται σαν να φοβόταν ότι θα επικρατούσαν τα αισθήματά του, και συνεπώς προσπάθησε με νέα και ουσιαστικότερα επιχειρήματα νὰ εξασφαλίσει ένα «αντίδοτο» («φάρμακον», ή «ἐπιδη», 608a) τόσο για τον ίδιο όσο και για τους άλλους.

από τον άνθρωπο είναι η αλήθεια», θα επιχειρήσει να εξηγήσει τι είναι γενικά η μίμηση («μῖμῃσις»⁷), προσφεύγοντας στη συνηθισμένη, όπως λέει, μέθοδο, δηλαδή στη θεωρία των Ιδεών.

Ας πάρουμε, λέει ο Σωκράτης, οποιαδήποτε κατηγορία πραγμάτων από αυτά που χρησιμοποιούμε στην καθημερινή μας ζωή, π.χ. τις κλίνες και τα τραπέζια («κλῖναι⁸ καὶ τράπεζαι», 596b1). Ιδεατές όμως μορφές («ιδέαι») γι' αυτά τα κατασκευάσματα υπάρχουν μόνο δύο· μία για την κλίνη και μία για το τραπέζι. Όπως όμως γνωρίζουμε από τη θεωρία των Ιδεών, οι κλίνες είναι κλίνες λόγω της ιδέας της κλίνης. Επομένως, αυτό που υπάρχει πρώτο απ' όλα είναι η ιδέα⁹

7. Στο βιβλίο ΙΙΙ (392c κ.εξ.), η μίμῃσις, ως εφαρμογή στην ποίηση, εξετάστηκε πρωταρχικά σαν μια μορφή του ύφους ή της λέξεως, δηλαδή ως μιμητική ή δραματική διήγηση, και με αυτήν την έννοια περιέλαβε την τραγωδία, την κωμωδία και τα αουστρά δραματικά μέρη της επικής και της άλλης ποίησης (394c). Στην παρούσα συζήτηση θα επιχειρηθεί να ορισθεί η ουσιαστική σημασία της «μῖμῃσεως» γενικά σε σχέση με τη θεωρία των Ιδεών.

Ο Πλάτων στους *Νόμους* (668b10-c1) υποστηρίζει ότι και η μουσική είναι μίμηση: «τοῦτο γέ πᾶς ἂν ὁμολογοῖ περὶ τῆς μουσικῆς, ὅτι πάντα τὰ περὶ αὐτὴν ἐστὶν ποιήματα μῖμῃσις τε καὶ ἀπεικασία». Ο χαρακτηρισμός της τέχνης ως μίμησης φαίνεται να είναι παλαιότερος από τον Πλάτωνα. Ο Πλούταρχος στο σύγγραμμά του «Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν», 17, λέει ότι Σιμωνίδης εἶπε «ζωγραφίαν μὲν εἶναι φθεγγομένην τὴν ποίησιν, ποίησιν δὲ σιγῶσαν τὴν ζωγραφίαν».

Η σημερινή αντίληψη, παρατηρεῖ ο Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σ. 554), είναι κάπως δύσκολο να εννοήσει την ποίηση και την τέχνη γενικά ως μίμηση, γιατί σήμερα η νεότερη αισθητική εργάζεται με την έννοια της δημιουργίας. Στους αρχαίους μίμηση δεν θα ειπεί η παθητική αναπαράσταση ενός αντικειμένου αλλά η με αισθητικά μέσα παράσταση της ουσίας ενός πράγματος. Κατά τους Πυθαγορείους ο αισθητός κόσμος είναι απομίμηση του κόσμου των αριθμών· το αισθητό σύμπαν το χαρακτηρίζει ο Παρμενίδης «διάκοσμον εοικότα». Ὡστε μίμηση κατά τους αρχαίους σημαίνει την με αισθητά μέσα παράσταση του νοητού κόσμου. Η δημιουργικότητα του καλλιτέχνη κατά τους αρχαίους δεν ἔγκειται στο να δημιουργήσει τον νοητό κόσμο, (τα νοητά είδη υπάρχουν αιωνίως και δεν μπορεί κανείς να τα δημιουργήσει), αλλά στο να εὔρει τα αισθητικά μέσα που θα κατεβάσουν στο πεδίο του αισθητού κόσμου τα νοητικά περιεχόμενα.

8. Παρά τη συνήθη απόδοση του ὅρου ως «κρεβάτι», φαίνεται μάλλον ότι πρόκειται για «ανάκλιντρα» ή «καθίσματα», όπως σημειώνει ο Ν. Σκουτερόπουλος (όπ.π., σ. 903). Πρβλ. Αριστοφάνης, *Αχαρνές*, 1090: «κλῖναι τράπεζαι...». Ο J. Adam (όπ.π., ΙΙ, 387) διερωτάται γιατί ο Πλάτων επέλεξε παραδείγματα τεχνητών αντικειμένων, αφού ο ζωγράφος θα μπορούσε να ζωγραφίσει εξίσου καλά φυσικά τοιαῦτα, και δίνει διπλή εξήγηση: αφενός ο Πλάτων θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει την κατιούσα κλίμακα θεός, κλινολογός, ζωγράφος, καθώς ανάμεσα στον θεό και τον ζωγράφο παρεμβάλλεται ο τεχνίτης κατασκευαστής, κάτι που δεν θα ήταν δυνατόν αν αναφερόταν σε φυσικά αντικείμενα, π.χ. σε βουνά· και αφετέρου η επιλογή αυτών των παραδειγμάτων εξυπηρετεί τον κύριο σκοπό του, να υποβαθμίσει τη μιμητική τέχνη. Κατά τον C. Griswold πάλι («The ideas and the Criticism of Poetry in Plato's Republic, Book 10», *Journal of the History of Philosophy*, 19(1981), σ. 143), τα ανάκλιντρα και τα τραπέζια συμβολίζουν της επιθυμίες της ερωτικής συνειδήσεως, και του πάθους που συνδέονται με τα κατώτερα στοιχεία του εσθητικού μέρους της ψυχής.

9. Για την ύπαρξη ιδεών τεχνητών πραγμάτων ο Πλάτων ομιλεί και στον *Κρατύλο* (389a6-8: «Ποῖ βλέπων ὁ τέκτων τὴν κερκίδα ποιεῖ; Ἄρ' οὐ πρὸς τοιοῦτον τι ὁ ἐφευκὲς κερκίζειν; Πάνυ γε. Τί δέ; Ἄν καταγῇ αὐτῷ ἡ κερκὶς ποιοῦντι, πότερον ἄλλιν ποιήσει ἄλλην

της κλίνης, η οποία είναι μοναδική, η οποία υπάρχει στη φύση των πραγμάτων, και η οποία μπορούμε να πούμε έγινε από τον θεό.¹⁰ Δεύτερον, υπάρχουν όλες οι επιμέρους κλίνες, και αυτές έγιναν από τον κατασκευαστή, τον μαραγκό, έχοντας το βλέμμα του στραμμένο στην ιδεατή φόρμα. Όπως επίσης γνωρίζουμε από τη θεωρία των Ιδεών, μόνον η ιδέα της κλίνης είναι κατ' ουσίαν αληθινή, ενώ η κλίνη που φτιάχνει ο τεχνίτης δεν είναι κατ' ουσίαν αληθινή –είναι είδωλο και μίμηση της ιδέας της κλίνης, κάτι το σκιώδες σε σύγκριση με την αλήθεια. Εκτός όμως από τον θεϊκό τεχνίτη (τον θεό), τον δημιουργό της ιδέας, και τον κατασκευαστή που μπορεί να φτιάξει το συγκεκριμένο αντικείμενο, υπάρχει ένα άλλο είδος τεχνίτη που μπορεί να φτιάξει οτιδήποτε –και πράγματι θα μπορούσαμε να το κάνουμε μόνοι μας παίρνοντας έναν καθρέφτη και περιφέροντάς τον προς όλες τις κατευθύνσεις, φτιάχνοντας αμέσως τον ήλιο και τα άστρα, τον ουρανό, τη γη, τους ανθρώπους και τα ζώα, και τα τεχνητά αντικείμενα, μολονότι, βέβαια, έτσι θα δημιουργούσαμε εμφανίσεις («φαινόμενα») των πραγμάτων και όχι

πρός την κατεαγυίαν βλέπων, ἢ πρὸς ἐκεῖνο τὸ εἶδος, πρὸς ὅπερ καὶ ἦν κατέαξεν ἐποιεῖ; Πρὸς ἐκεῖνο, ἔμοιγε δοκεῖ. Οὐκοῦν ἐκεῖνο δικαιοῦτα' ἂν αὐτὸ ὃ ἔστι κερκὶς καλέσαιμεν; Ἐμοιγε δοκεῖ». Το βαθύτερο νόημα, σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη (όπ.π., σ. 555), είναι ότι υπάρχει για κάθε ὄργανο μια εκ των προτέρων δεδομένη διαμόρφωση που επιβάλλεται από τον τελεολογικό του προορισμό· π.χ. για να γίνει ἡ ὕφανση χρειάζεται μια κερχίδα αυτής της ορισμένης κατασκευής· το εἶδος της κατασκευής της κερχίδας δεν είναι αυθαίρετο, ἀλλὰ προορίζεται ἀπὸ τὴν ιδεώδη ἀναγκαιότητα που επιβάλλει ἡ τελεολογικὴ χρησιμοποίησή της, με ἄλλα λόγια κάθε αντικείμενο χρήσης ἔχει κάποιο ἀναγκαστικὰ καθορισμένο εἶδος. Σχετικὸ εἶναι με τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ τὸ ἀνέκδοτο που ἀναφέρει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, VI, 53: «Πλάτωνος περὶ ἰδεῶν διαλεγομένου καὶ ὀνομάζοντος τραπεζότητα καὶ κυαθότητα, "ἔγω", εἶπεν (ὁ Διογένης ὁ Κυνικός), ὦ Πλάτων, τράπεζαν μὲν καὶ κύαθον (= ποτήρι) ὁρῶ τραπεζότητα δὲ καὶ κυαθότητα οὐδαμῶς· καὶ ὅς, "κατὰ λόγον", ἔφη· οἷς μὲν γὰρ κύαθος καὶ τράπεζα θεωρεῖται ὀφθαλμοῦς ἔχεις· ὦ δὲ τραπεζότης καὶ κυαθότης βλέπεται νοῦν οὐκ ἔχεις».

10. Ο Ν. Σκουτερόπουλος παρατηρεῖ (όπ.π., σ. 904) ὅτι τὸ παραπάνω χωρίο εἶναι τὸ παλαιότερο στο ὁποῖο ἀπαντᾷ ἡ λέξη «θεός» πρὸς δήλωση τοῦ Δημιουργοῦ καὶ τοῦ μοναδικοῦ σε ὅλο το πλατωνικὸ corpus στο ὁποῖο προσγράφεται στον θεό ἡ δημιουργία μιᾶς ιδέας, τονίζοντας ὅμως ὅτι δεν πρέπει νὰ ἀποδώσουμε σ' αὐτὸ ἰδιαίτερο θεολογικὸ βᾶρος, διότι ἀντιβαίνει σε ὅ,τι ο Πλάτων ἀναφέρει σε ἄλλα σημεία (ἀκόμη καὶ στην *Πολιτεία*, λ.χ. στο 6ο βιβλίο όπου οἱ ιδέες παρὰγονται ἀπὸ τὴν ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ) γιὰ τὶς ἀχρονες καὶ ἀναλλοίωτες ιδέες, τὶς πέρα ἀπὸ κάθε γνώση καὶ φθορά.

Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἔχει διατυπώσει παλαιότερα ὁ J. Adam (όπ.π. II, σσ. 390-391), ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στο λεχθέν ἀπὸ τον B. Pansch (*De deo Platoni*, Γοτtingη, 1876, σ. 45) "*occunit, ut videtur, quasi ex improviso Platoni, Deum Idearum auctorem appellare*", λέει ὅτι δεν πρέπει νὰ ἀποδώσουμε σημασία στο χωρίο αὐτὸ καθαυτὸ ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν καταγωγή των ιδεῶν, διότι ἂν ὁ Θεός καὶ ἡ ἰδέα του Ἀγαθοῦ εἶναι τὸ ἴδιο (ὥπως λέγεται στο χωρίο 505 κ.εξ. του βιβλίου VI), ὁ Πλάτων λέει κυρίως σε θεολογικὴ γλώσσα αὐτὸ που ἄλλοτε εἶπε σε φιλοσοφικὴ, ὅταν παρήγαγε τὴν οὐσία ὅλων των ἄλλων ἰδεῶν ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ Ἀγαθοῦ (VI, 509b6-10: «Καὶ τοῖς γινώσκομένοις τοῖνυν μὴ μόνον τὸ γινώσκεισθαι φάναι ὑποδοῦ ἀγαθοῦ παρὲν οἱ, ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρεσβεία καὶ δυνάμει υπερέχοντος»). Συνοπτικὰ ὁ Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σ. 556) λέει: «Ο Πλάτων ἐδῶ δεν εκφράζεται ἀκριβολογικὰ, ἀλλὰ θέλει νὰ εἰπεῖ ὅτι ὅλες οἱ ιδέες θεμελιώνονται στην ιδέα τοῦ ἀγαθοῦ».

αληθινά όντα¹¹. Ο τεχνίτης αυτού του είδους, λέει ο Σωκράτης, είναι ο ζωγράφος. Και αυτός επίσης φτιάχνει κατά κάποιον τρόπο μια κλίνη, όχι όμως μια πραγματική κλίνη, αλλά τη φαινομενική εικόνα, το είδωλο μιας κλίνης. Αυτή είναι η φάση με την οποία ο Πλάτων συγκρίνει τη σχέση της ποίησης προς την αλήθεια και την πραγματικότητα.

Μπορούμε τώρα να χρησιμοποιήσουμε αυτά τα παραδείγματα για να αποσαφηνίσουμε τη φύση της μίμησης. Ο θεός φτιάχνει την ιδέα, ο τεχνίτης φτιάχνει τη συγκεκριμένη κλίνη, αλλά δεν μπορούμε να περιγράψουμε τον ζωγράφο ως κατασκευαστή της κλίνης, διότι αυτός μιμείται αυτό που έχουν φτιάξει οι άλλοι· και αυτό πράγματι είναι το δημιούργημα του τεχνίτη το οποίο μιμείται, και το μιμείται όχι όπως είναι στην πραγματικότητα αλλά όπως φαίνεται. Η μίμηση, επομένως, έχει σχέση με τη φαινομενικότητα, ο καλλιτέχνης είναι ένας μιμητής, και το κατασκευασμά του είναι στην τρίτη κατά σειράν θέση από την αληθινή φύση του. Την απόλυτη πλησμονή της πραγματικότητας και της αξίας τους έχουν μόνον οι Ιδέες, τα νοητά. Τα άλλα αντικείμενα (δεύτερη βαθμίδα) είναι οι ίσκιοι των Ιδεών και οι καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις τους (τρίτη βαθμίδα) είναι κατ' ανάγκην οι ίσκιοι των ίσκιων. Το ίδιο, συνεπώς, και ο τραγικός ποιητής, που είναι ένας μιμητής, και όλοι οι άλλοι μιμητές, είναι «κάτι σαν τρίτος στη σειρά μετά τον αυθεντικό άρχοντα και την αλήθεια» («*τρίτος τις από βασιλέως και της αληθείας πεφυκώς*», 597e7), διότι δημιουργούν έναν κόσμο ο οποίος δεν είναι τίποτε άλλο παρά φαινομενικός.

Η μιμητική, επομένως, απέχει πολύ από την αλήθεια και καταπιάνεται όχι με την ίδια την πραγματικότητα αλλά με το *είδωλό* της και για να υπηρετήσει τη φαινομενικότητα αλλοιώνει τις αναλογίες. Είναι μια οφθαλμαπάτη, αλλά δεν εξαπατά παρά μόνο από απόσταση και μόνον εκείνους που έχουν άγνοια, «που δεν είναι σε θέση να ελέγξουν τι είναι γνώση και τι άγνοια και μίμηση» (598d).

11. Παραθέτω αυτολεξεί την εξήγηση του Ν. Σκουτερόπουλου (όπ.π., σ. 904): «Ο ρεαλισμός της ελληνικής ζωγραφικής του 4ου αι. π.Χ. επιτρέπει στον πλατωνικό Σωκράτη να χρησιμοποιήσει το περίφημο πια μοντέλο του καθρέπτη –κατά έναν, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο S. Halliwell [1977], σ. 326, «σαρδόνιο τρόπο»– με στόχο να καταδειχθεί ότι το εγχείρημα της πιστής καλλιτεχνικής αναπαράστασης δεν έχει αυτό καθαυτό αξία ούτε αποτελεί ένδειξη γνώσης του καλλιτέχνη και ότι επομένως μια πειστική νομιμοποίηση της μίμησης προϋποθέτει κάτι περισσότερο από τον απλό ρεαλισμό και την πιθανοφανή αναπαράσταση. Ανεξάρτητα από τη μεταφυσική διάσταση αυτής της καταδίκης της τέχνης, ο Ε.Η. Gombrich παρατηρεί ότι ελάχιστες σελίδες σχετικές με τη φιλοσοφία της καλλιτεχνικής αναπαράστασης έχουν ασκήσει στην αισθητική θεωρία επίδραση ανάλογη με αυτήν την ενότητα της *Πολιτείας* από το 596a 5 έως το 598a 10. Όσο περισσότερο στοχαζόμαστε την πλατωνική διάκριση δημιουργίας και μίμησης, γράφει ο Gombrich, τόσο πιο συγκεκριμένα γίνονται τα όρια ανάμεσά τους. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτά που ο Πλάτων χαρακτήριζε «πραγματικότητα» και «φαινόμενο» είναι πολύ λεπτή και εξαρτάται από τη συγκεκριμένη κάθε φορά λειτουργία του πραγματικού. Ο κόσμος του ανθρώπου δεν είναι αποκλειστικά ένας κόσμος πραγμάτων αλλά είναι και ένας κόσμος συμβόλων, όπου η διάκριση πραγματικότητας και φαινομένου καθίσταται εξωπραγματική. Βλ. Ε.Η. Gombrich, *Τέχνη και ψευδαίσθηση* (1959), ελλην. μετάφρ. από τον Α. Παππά, Αθήνα, (1995), σ. 123 κ.εξ.».

Όπως κάθε τσαρλατανισμός είναι μια δόλια απομίμηση, μια παραχάραξη της γνώσης¹². Ο καλλιτέχνης θα μπορούσε, λέει ο Σωκράτης, να ζωγραφίσει ρεαλιστικά έναν τσαγκάρη, έναν μαραγκό και τους άλλους τεχνίτες χωρίς να γνωρίζει τίποτε για το επάγγελμά τους, και αυτό κάνουν οι ποιητές, αν και οι θαυμαστές τους υποθέτουν απερίσκεπτα ότι, επειδή αυτοί απεικονίζουν το έργο τεχνιτών, στρατηγών, ιερέων και ανθρώπων χρηστών ή μη, πρέπει να είναι γι' αυτόν τον λόγο και οι ίδιοι νομοθέτες και μεταρρυθμιστές και στρατηγοί και ειδήμονες¹³

12. Όπως σημειώνει ο Α. Diès (Platon, *La République*, Introduction, Παρίσι, 1932, σ. CXII), εδώ βρισκόμαστε στο διαλεκτικό πεδίο του *Κρατύλου*, ο οποίος θεμελιώνει τον ορισμό των πραγμάτων πάνω στον ορισμό των ουσιών [ΕΡΜΟΓ.: «Δεν γνωρίζω, εγώ τουλάχιστον, Σωκράτη, άλλην ορθότητα του ονόματος παρά αυτήν, ότι εγώ μπορώ να ονομάζω κάθε πράγμα με το όνομα που έδωσα εγώ, και εσύ με άλλο που έδωσες εσύ. Το ίδιο και στις πόλεις βλέπω ότι ορίζει καθεμιά ονόματα διαφορετικά στα ίδια πράγματα, για να ξεχωρίσουν οι Έλληνες από τους άλλους Έλληνες, και οι Έλληνες από τους βαρβάρους».

ΣΩ.: «Έλα τώρα, ας δούμε, Ερμογένη, μήπως άραγε σου φαίνεται ότι και τα πράγματα έχουν το ίδιο φυσικό, ότι δηλαδή η ουσία τους είναι ιδιαίτερη σε καθένα, καθώς το έλεγε ο Πρωταγόρας, όταν υποστήριξε ότι ο άνθρωπος είναι "μέτρον όλων των πραγμάτων", ότι επομένως όποιου είδους μου φαίνεται πως είναι τα πράγματα, τέτοια είναι για μένα, και όποιου είδους για σένα, τέτοια είναι για σένα· ή σου φαίνεται ότι έχουν από μόνα τους στην ουσία τους κάποια σταθερότητα;» (385d7-386a4) (Μτφρ. Η. Λάγιου) και κατεξοχήν στο πεδίο του *Σοφιστή* [«Αρα είναι ολοφάνερο πως ο σοφιστής κατέχει κάποια φαινομενικήν επιστήμη για όλα τα πράγματα, όχι όμως την αλήθεια», 233c10-11· πρβλ. 264c4-d5: «ΞΕ. Είχαμε χωρίσει την ειδωλοποιητική τέχνη σε δυο είδη, την **απεικονιστική** και τη **φαντασματοπλαστική**.

ΘΕΑΙ. Ναι.

ΞΕ. Και είπαμε, πως απορούμε σε ποιαν από τις δυο να τοποθετήσουμε το σοφιστή.

ΘΕΑΙ. Έτσι ήτανε.

ΞΕ. Κι ενώ βρισκόμαστε σε τούτη την απορία, μας κυρίεψεν ακόμη μεγαλύτερη παραζάλη, όταν ξεφύτρωσε στη μέση το επιχείρημα, που διαμφισβητεί απέναντι σ' όλους, πως δεν υπάρχει καν όλως διόλου μήτε εικόνα, μήτε ομοίωμα, μήτε φαινομενική παράσταση, αφού δεν υπάρχει πουθενά, ποτέ και με κανέναν τρόπο ψέμα.

ΘΕΑΙ. Αλήθεια λες.

ΞΕ. Τώρα όμως, αφού έγινε πια φανερό πως υπάρχει ψεύτικος λόγος και ψεύτικη κρίση, μπορεί βέβαια να υπάρχουνε και «απομιμήματα» των «όντων» κι από τη διάθεση να τα δημιουργήσει κανείς να γεννιέται μια **τέχνη απατητική**], ο οποίος, με τη θεωρία του για το μη είναι, εξηγεί τη μεταφυσική δυνατότητα των απατηλών τεχνών.

13. Σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη (όπ.π., σ. 557), φαίνεται ότι στην εποχή του Πλάτωνος η κοινή αντίληψη ήταν ότι ο ποιητής κατέχει όλες τις πραγματικές γνώσεις τις αναφερόμενες στα θέματα που τον απασχολούσαν. Απήχηση της αντίληψης αυτής θα ήταν και ο ατεϊσμός του Περικλέους σχετικά με τον Σοφοκλή: «Περικλέης, ποιείν με έφη, στρατηγείν δ' οὐκ *ἐπίστασθαι*». Ο Πλάτων δεν αναγνωρίζει στους ποιητές σοφία, αλλά δεν τους αρνείται έμπνευση και ενθουσιασμό, γιατί αυτοί γράφουν τα ποιήματά τους «οὐ σοφία ἀλλὰ φύσει τινὶ καὶ ἐνθουσιαζόντες»· ο ποιητής είναι ένθεος «ἐπίπνους ὢν καὶ κατεχόμενος ἐκ θεοῦ», *Μένων*, 99d2-3. Η αντίληψη για τη θεοπνευστία των ποιητών ήταν αρχαιότερη από τον Πλάτωνα· απαντά και στα αποσπάσματα του Δημοκρίτου: «Ὅμηρος φυσῶς λαχὼν θεᾶς οὐσης ἐπέων κόσμον ἐτεκτήνατο παντοίων». Σχετικά με την ποίηση του Αισχύλου παραδίδεται ότι η πηγή της ήταν ένας τέτοιος ενθουσιασμός: «Μεθύων δὲ ἐποιεῖ τὰς τραγωδίας Αἰσχύλος, ὥς φησι Χαμαιλέων. Σοφοκλῆς οὖν ὠνειδίξεν αὐτῷ ὅτι "εἰ καὶ τὰ δέοντα ποιεῖ,

για πράγματα που σχετίζονται με την αρετή και την κακία.

Η άποψη αυτή αναπτύσσεται διεξοδικότερα εν συνεχεία (598d-601b), ιδιαίτερα σε σχέση με τους τραγικούς ποιητές¹⁴ – ως πρώτον οδηγόν («*ἡγεμόνα*») των οποίων κάποιοι¹⁵ θεωρούν τον Όμηρο –, για τους οποίους ορισμένοι λένε ότι είναι κάτοχοι όλων των ειδών των δεξιοτήτων και ότι γνωρίζουν τα πάντα για την ηθική και τη θρησκεία. Αυτό, υποστηρίζει ο Πλάτων, είναι εντελώς ψευδές, διότι αν ο ποιητής κατείχε την αληθινή γνώση αυτού το οποίο μιμείται, μάλλον θα προτιμούσε να πραγματοποιεί μεγάλα έργα και να εγκωμιάζεται γι' αυτά παρά να τα μιμείται και να τα εγκωμιάζει. Ποια απάντηση μπορούν να δώσουν οι ποιητές και ο ίδιος ο Όμηρος στο ερώτημα που τους απευθύνει ο Σωκράτης για τον τρόπο αντιμετώπισης των μεγάλων προβλημάτων της κοινωνίας, για τη διοίκηση των στρατευμάτων, τη διακυβέρνηση των πολιτειών, την παιδεία του ανθρώπου και την προαγωγή του στην ιδιωτική και δημόσια ζωή τη στιγμή που στερούνται της γνώσης και της αλήθειας σε ό,τι αφορά την αρετή και την αληθινή φύση των πραγμάτων; Και ποια πολιτεία κυβερνήθηκε καλύτερα χάρη σ' αυτούς, όπως η

ἀλλ' οὐκ εἰδὼς γε», Αθήναιος, I, 22b.

14. Κατά τον Jaeger (*όπ.π.*, Γ', σ. 116), είναι η τραγωδία στην οποία πέπτει όλο το βάρος της αντίθεσης του Πλάτωνος, διότι αυτή αποκαλύπτει σαφέστερα την ευαίσθητη ή «παθητική» επίδραση της ποίησης στην ψυχή. Ως προς δε την αναφορά ότι «ορισμένοι λένε πως οι τραγικοί και ο Όμηρος είναι κάτοχοι όλων των τεχνών και όλων των ανθρωπίνων πραγμάτων που σχετίζονται με την αρετή και την κακία» (598e1-3), ο συγγραφέας παρατηρεί ότι ο κριτικός του Ομήρου Ξενοφάνης απεκάλεσε τον ποιητή ως την πηγή από την οποία όλοι είχαν λάβει τη σοφία («ἐξ ἀρχῆς καθ' Ὅμηρον ἐπειμεμαθήκασι πάντες», *απόσπ.* 9-Diehl), θεωρώντας τον ως ένα είδος εγκυκλοπαιδικού διδασκάλου ο οποίος εγνώριζε όλες τις τέχνες. Ο συγγραφέας προσθέτει ότι και ο Πλούταρχος (*Ηθικά*, «Περί Ομήρου», 1073c) μεταχειρίζεται την ποίησή του με τον ίδιο πρακτικό και παιδαγωγικό τρόπο, ως μια πηγή γνώσεων, και καταλήγει ότι «ο Πλάτων επιτίθεται κατά της γενικής ελληνικής απόψεως της παιδευτικής αξίας της ποιήσεως γενικώς και του Ομήρου ειδικώς».

15. Κάποιοι σχολιαστές υποθέτουν ότι αναγνωρίζουν εδώ τον Αντισθένη, αλλά, όπως υποστηρίζει ο Adam (*όπ.π.*, II, σ. 396), μολονότι ο Αντισθένης φαίνεται να πιστεύει στον Όμηρο, δεν υπάρχει απόδειξη ότι ήταν υπέρμαχος των τραγικών και πάντως δεν ήταν το μόνο πρόσωπο που έβλεπε τον Όμηρο ως ένα καθολικό πνεύμα και ως εκπαιδευτή όλης της Ελλάδος. Ο συγγραφέας δεν θεωρεί αναγκαίο να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων είχε κατά νουν κάποιο ιδιαίτερο πρόσωπο. Υπήρξαν, λέει, πολλοί στην εποχή του Πλάτωνος συνήγοροι του Ομήρου και της δραματικής ποίησης, και ο Πλάτων ως συνήθως εξετομικεύει τον τύπο. Θεωρεί δε ο συγγραφέας γελοίο να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων ωθήθηκε από αισθήματα ζηλοτυπίας προς τον Όμηρο και φιλοδόχησε να τον εκτοπίσει από τον θαυμασμό των συμπατριωτών του. Βλ. και Φαίδρος, 247ab: «*φθόνος γὰρ ἐξω θείου χοροῦ ἴσταται*».

Στο *Ίωνα* ο Πλάτων έχει πάρει αντιθετική στάση απέναντι στους ποιητές, γιατί αισθάνεται πως ο ίδιος ο εαυτός του είναι ο αληθινός ποιητής. Χαρακτηριστική είναι η προσφώνηση των ποιητών στους *Νόμους*, VII, 817b: «*Ὁ ἄριστοι – τὸν ξένον – ἡμεῖς ἐσμέν τραγωδίας αὐτοὶ ποιηταὶ κατὰ δύναμιν ὅτι καλλίστου ἅμα καὶ ἀρίστου πάσα οὖν ἡμῖν ἡ πολιτεία ξυνέστηκε μίμῃσι τοῦ καλλίστου καὶ ἀρίστου βίου, ὅδη φαμέν ἡμεῖς γε ὅτι οὕτως εἶναι τραγῳδῖαν τὴν ἀληθεστάτην, ποιηταὶ μὲν οὖν ὑμεῖς, ποιητὰ μὲν οὖν ὑμεῖς, ποιηταὶ δὲ καὶ ἡμεῖς ἐσμέν τῶν αὐτῶν, ὑμῖν ἀντίτεχνοι τε καὶ ἀνταγωνισταὶ τοῦ καλλίστου δράματος*».

Λακεδαιμόνων χάρη στον Λυκούργο, ή ποια πολιτεία τους μνημονεύει ως καλούς νομοθέτες και ευεργέτες τους, όπως τον Χαρώνδα¹⁶ η Ιταλία και η Σικελία και τον Σόλωνα η Αθήνα; (599d-e). Ούτε βέβαια κερδήθηκε κάποιος πόλεμος την εποχή εκείνη με αρχηγό τον Όμηρο ή τις συμβουλές του, ούτε διακρίθηκε ο ποιητής σε επινοήσεις τεχνικές ή άλλης φύσεως σαν αυτές του Θαλή του Μιλήσιου ή του Ανάχαρση¹⁷ του Σκύθι, ούτε διαμόρφωσε έναν ιδιαίτερον *ομηρικόν*¹⁸ τρόπο ζωής όπως ο Πυθαγόρας¹⁹, ούτε, αν μπορούσε να ωφελήσει τους ανθρώπους διδάσκοντάς τους την αρετή, αυτός και ο Ησίοδος, θα τους άφηναν οι σύγχρονοί τους να γυρίζουν εδώ κι εκεί απαγγέλλοντας τις ραψωδίες τους, αλλά θα γατζώνονταν επάνω τους για να λάβουν από αυτούς την παιδεία που τους ήταν απαραίτητη. Και αφαλώς δεν συγκέντρωσε ποτέ όμιλο μαθητών και οπαδών γύρω του για να επαινέσουν τα κατορθώματά του, όπως οι σοφιστές, «οι σύγχρονοι *virtuosi* της μόρφωσης»²⁰ (600a-e). Επομένως, πρέπει να πούμε κατηγορημα-

16. Ο Χαρώνδας (6ος αι. π.Χ.) από την Κατάνη της Σικελίας, ο νομοθέτης των Χαλκιδικών αποικιών στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία, δεν αναφέρεται αλλού από τον Πλάτωνα, ούτε στα σχετικά χωρία των *Νόμων* 619b, 777c και του *Τίμαιου* 20a.

17. Ο Ανάχαρσις από τη Σκυθία (6ος αι. π.Χ.) ήλθε στην Αθήνα επί Σόλωνος. Κατά τον Lesky (όπ.π., σ. 239), είναι φορέας του ιδανικού μιας αδιάφθορης και πρωτόγονης αντίληψης για τη ζωή. Για την περιπετειώδη ζωή του βλ. Ηρόδοτος, 4, 76. Ο Διογένης ο Λαέρτιος, I, 105, αναφέρεται στην εφευρετικότητά του: «*Εὔρε δ' εἰς τὸν βίον ἀγκυρὰν τε καὶ κεραμικὸν τροχόν*».

18. Κατά μίαν άλλη και ευρύτερη έννοια, αναφέρει ο Adam (όπ.π., II, σ. 399), παραπέμποντας στον Reber (*Platon und die Poesie*, σ. 25), ο Όμηρος ήταν ο θεμελιωτής ενός «τροπού ζωής», και η «*ὁδὸς Ὀμηρικὴ*», την οποία ο Πλάτων τόσο αυστηρά καταδικάζει στα βιβλία II και III, ήταν στην πραγματικότητα η «*ὁδὸς Ἑλληνικὴ*». Από τη σκοπιά αυτή ο ανταγωνισμός του Πλάτωνα προς τον Όμηρο είναι μόνο ένα σύμπτωμα της βαθιάς του διαφωνίας με αυτό το οποίο έχουμε συνθίσει να βλέπουμε ως κατεξοχήν χαρακτηριστικό της ελληνικής αντίληψης για τη ζωή.

19. Ο σκοπός του «*Πυθαγορείου βίου*» ήταν «*ἔπεσθαι θεῷ*», και οι κανόνες αποχής με τους οποίους οι πιστοί επεδίωκαν «να ακολουθήσουν τον Θεό» τους καθιστούσαν ευδιάκριτους («*διαφανείς*») και εξαιρετικούς ανάμεσα στους Έλληνες.

20. Αυτό εμφανώς είναι, κατά τον Jaeger (όπ.π., Γ', σ. 118), μια χλεύη εναντίον των σοφιστών, οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους όμοιους του Ομήρου και των άλλων κλασικών ποιητών, όπως ο Πρωταγόρας απαιτεί στον ομώνυμο διάλογο (316d κ.εξ.) να αναφερθεί μετά από αυτόν. Όλοι οι ποιητές από του Ομήρου έχουν απλώς παραγάγει είδωλα των αρετών χωρίς να εγγίζουν την αλήθεια, ούτως ώστε δεν είναι δυνατόν να γίνουν μορφωτές της ανθρωπότητας (*Φαίδρος*, 258b10-11: «...*ἐν μέτρῳ ὡς ποιητῆς ἢ ἄνευ μέτρου ὡς ιδιώτης*»). Μια βιαστική εξέταση αυτών των χωρίων, παρατηρεί ο Adam (όπ.π., II, σ. 402), θα οδηγούσε κάποιον να υποθέσει ότι ο Πλάτων όρισε την ποίηση ως «*λόγον*» που δεν έχει τίποτε περισσότερο παρά το «*μέτρον*», αλλά μπορούμε να δούμε από άλλα χωρία έργων του ότι δεν ήταν το «*μέτρον*» αλλά ο «*μῦθος*» που του φαινόταν ως το πιο ουσιώδες στοιχείο της ποίησης (*Φαίδων*, 61b3-7: «*Μετὰ δὲ τὸν θεόν, ἐννοήσας ὅτι τὸν ποιητὴν δεοί, εἶπερ μέλλοι ποιητῆς εἶναι, ποιεῖν μυθοὺς ἀλλ' οὐ λόγους, καὶ αὐτὸς οὐκ ἦν μυθολογικός, διὰ ταῦτα δὴ οὕς προχερσὺς εἶχον μυθοὺς καὶ ἠπιστάμην τοὺς Αἰσώπου, τοῦτων ἐποίησα οἷς πρώτοις ἐνέστησαν*»). Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ποιητικὴ*, IX, 1451b 27-29: «*Δήλον οὖν ἐκ τούτων ὅτι τὸν ποιητὴν μᾶλλον τῶν μύθων εἶναι δεῖ ποιητὴν ἢ τῶν μέτρων, ὅσω ποιητῆς κατὰ τὴν μίμησιν ἐστίν, μιμείται δὲ τὰς πράξεις*». Ο Αριστοτέλης φαίνεται να προσδίδει μικρότερη σημασία από τον

τικά ότι «όλοι οι ποιητές, αρχίζοντας από τον Όμηρο, είναι μιμητές των ειδώλων της αρετής και των άλλων πραγμάτων με τα οποία καταπιάνονται στις συνθέσεις τους, ενώ την αλήθεια ούτε καν την αγγίζουν»²¹ (600e). Η εξέταση των ποιητών από τον Σωκράτη τον έχει πείσει ότι αυτοί εργάζονται όχι με συνειδητή γνώση αλλά με έμπνευση, όπως οι προφήτες και οι χρησμοδοί, οι οποίοι δεν κατανοούν τη σημασία της λεπτής γλώσσας που χρησιμοποιούν²². Το μόνο που κάνει ο ποιη-

Πλάτωνα στη μετρική μορφή του ποιήματος: *Ποιητική* I, 1447b17 κ.εξ.: «Οὐδὲν δὲ κοινὸν ἔστιν Ὀμήρῳ καὶ Ἐμπεδοκλείῃ πλὴν τὸ μέτρον, διὸ τὸν μὲν ποιητὴν δίκαιον καλεῖν, τὸν δὲ φυσιολόγον μᾶλλον ἢ ποιητὴν» IX, 1451b1-2: «ὁ γὰρ ἱστορικὸς καὶ ὁ ποιητὴς οὐ τῷ ἡ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμμετρα διαφέρουσιν (εἴη γὰρ ἂν τὰ Ἡροδότου εἰς μέτρα τεθῇαι καὶ οὐδὲν ἦτοιν ἂν εἴη ἱστορία τις μετὰ μέτρον ἢ ἄνευ μέτρων) ἀλλὰ τοῦτ' αὖ διαφέρει, τῷ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο».

21. Όπως αναφέρει ο Ν. Σκουτερόπουλος (όπ.π., σ. 906), ο Α. Hauser (*Sozialgeschichte der Kunst und Literatur*, Μόναχο, (1953), 1983, σ. 102 κ.εξ.) χαρακτηρίζει την εχθρική στάση του Πλάτωνος απέναντι στην τέχνη ως «την πρώτη εικονομαχία της ιστορίας».

22. Πρβλ. *Απολογία*, 22b8-c3: «Ἐγνων οὖν αὐ καὶ περὶ τῶν ποιητῶν ἐν ὀλίγῳ τοῦτο, ὅτι οὐ σοφία ποιοῖεν ἃ ποιοῖεν, ἀλλὰ φύσει τινὶ καὶ ἐνθουσιάζοντες ὥσπερ οἱ θεομάντεις καὶ οἱ χρησμοδοί· καὶ γὰρ οὗτοι λέγουσι μὲν πολλὰ καὶ καλὰ, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι».

Με τη σφοδρή αντιπαράθεση φιλοσοφίας και ποίησης, σημειώνει η Η.-Ι. Marrou (*Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Παρίσι, 1948. Μτφρ. Β. Σερέτη, *Ιστορία της Εκπαίδευσης στην Αρχαιότητα*, Αθήνα, 2009, σ. 171), ο Πλάτων έρχεται σε πλήρη ρήξη με την ακλόνητη παράδοση που θεωρούσε τον Όμηρο βάση της αγωγής, και προκαλεί στην ελληνική ψυχή ένα σοβαρό δίλημμα: η εκπαίδευση πρέπει να παραμείνει, κατά βάση, καλλιτεχνική και ποιητική ή να μεταστραφεί σε επιστημονική; Μετά τον Πλάτωνα, το ερώτημα ταλανίζει αδιάκοπα τη συνείδηση του εκπαιδευτικού και ουδέποτε επιλύθηκε οριστικά. Άλλωστε ακόμη και σήμερα, η δική μας διδασκαλία ισορροπεί μεταξύ των αντιτιθέμενων διεκδικήσεων των «γραμμάτων» και των «επιστημών».

Η συγγραφέας υποστηρίζει ακόμη ότι ο αρχαίος πολιτισμός δεν συντάχθηκε γενικά με τον Πλάτωνα ως προς την καταδίκη του Ομήρου ούτε και αποδέχθηκε, βεβαίως, τις ριζικές λύσεις του ως προς την αυστηρή λογοκρισία των ποιητικών κειμένων, την αποκάθαρό τους, τη διόρθωσή τους και, εν ανάγκη, την αναδιατύπωσή τους! Εξάλλου το ίδιο το έργο του φιλοσόφου τον αντιμάχεται: οι *Διάλογοί* του είναι απλώς το πρότυπο μιας έξοχης ποίησης που υιοθετεί όλους τους κανόνες της ποιητικής τέχνης, μέχρι του σημείου μάλιστα που προσφεύγει στον ίδιο τον μύθο, προκειμένου να ενσταλάξει την πειθώ, μέσω μιας σχεδόν μαγικής γοητείας. Πρώτος ο Πλάτων, αναμφίβολα, αντιλαμβάνεται τη χρήση αυτή: «και εμείς, επίσης, είμαστε ποιητές», αναφωνεί και απευθύνει τολμηρότατη πρόκληση προς τους τραγικούς, καθώς μεταξυ αστείου και σοβαρού προτείνει να συμπεριληφθούν οι *Νόμοι* του στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ως κείμενο προς ερμηνείαν.

Πέραν αυτών, όμως, κάθε σελίδα των *Διαλόγων* του μαρτυρεί, κατά τη συγγραφέα (όπ.π., σ. 172), με τρόπον αδιάσειστον ότι η προσωπική μόρφωση του Πλάτωνος τροφοδοτήθηκε και επωφελήθηκε από την παραδοσιακή διδασκαλία των ποιητών. Οι παραπομπές στον Όμηρο, στους λυρικούς και τραγικούς ποιητές, γεννώνται αυθόρμητα από τη γραφίδα του και υπηρέτουν την έκφραση της βαθιάς του σκέψης, την οποία απ' ενός στηρίζουν και απ' ετέρου απεικονίζουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η πλατωνική χρήση της ποίησης καταδεικνύει, αντιτιθέμενη προς τον ίδιο τον δημιουργό της, τη γονιμότητα αυτής της αλληλογονικής παιδείας και τα οφέλη της φιλοσοφίας από την πιθανή προσφυγή στην ποίηση αυτή.

Αυτή η κριτική δεν ήταν ατελέσφορη, αλλά λειτούργησε. Αυτό δεν σημαίνει ότι εξόρισε τον Όμηρο από την αρχαία πόλη, όπως άλλωστε η κριτική του *Αιμίλιου* δεν εκδίωξε τον καλό

της είναι με τις λέξεις και τις φράσεις του να δίνει κάποια χρώματα από τη μια και την άλλη τέχνη χωρίς ο ίδιος να γνωρίζει τίποτε γι' αυτές εκτός από να τις μιμείται. Γιατί στην πραγματικότητα, τονίζει ο Σωκράτης, αν οι συνθέσεις των ποιητών ξεγυμνωθούν²³ από τα χρώματα της μουσικής και ειπωθούν χωρίς κανένα στολίδι, μοιάζουν με τα πρόσωπα των νέων εκείνων, όσοι είναι επάνω στον ανθό της ηλικίας τους χωρίς όμως να έχουν και κάλλος, τον καιρό που τα έχει εγκαταλείψει η φρεσκάδα της νιότης τους²⁴ (601b).

La Fontaine από τα γαλλικά σχολεία· εν τέλει όμως, η κριτική αυτή εισχώρησε στην αρχαία παράδοση ως θέμα συζήτησης, ως δέλεαρ, ως πρόκληση και έκτοτε κάθε γενιά, κάθε λόγιος υποχρεούται να την επανεξετάζει για λογαριασμό του.

Ο Πλάτων, παρατηρεί ο Στ. Ράμφος (*Καλλίπολις Ψυχή*, Αθήνα, 2013, σ. 292), βλέπει στη μιμητική παιδεία ως ψυχική μόρφωση ένα στοιχείο κατ' εξοχήν αρνητικό, ότι δηλαδή αντί να ενδυναμώνει το λογιστικό και να συνδέει με το μέτρο το επιθυμητικό και το θυμοειδές μαζί του («τὸ μέτρω γε καὶ λογισμῷ πιστεύον βέλτιστον ἂν εἴη τῆς ψυχῆς», 603a), αυτονομεί διαστασιακά το επιθυμητικό και το θυμοειδές από το λογιστικό και δημιουργεί ευτελή πραγματικότητα («φαῦλα γεννᾷ ἢ μιμητική», 603b), δηλαδή μια ψυχική ακοσμία... Όλα όσα καταλογίζει ο Πλάτων στη μίμηση συνδέονται με τη βασιλεία των ψευδαισθήσεων στην παιδεία του ανθρώπου, όχι με αισθητική απόλαυση και χαρά της ζωής. Άλλωστε στον *Φαίδρο* υμνεί την ερωτική απόλαυση του κάλλους, ενώ στον *Φίληβο* αναγνωρίζει ότι ζωή χωρίς απόλαυση είναι αδιανόητη. Τον ενοχλεί η εκ της ψευδαισθήσεως ηδονή που αυτονομεί το επιθυμητικό της ψυχής και το μεταβάλλει σε τύραννό της. Το ζήτημα δεν είναι η νομιμότητα της αισθητικής ή της σωματικής απολαύσεως, είναι η αλήθεια της επιθυμίας ως αυτονομημένης και ανεξέλεγκτης ψυχικής διαθέσεως. Η πλατωνική κριτική της μίμησης, τονίζει ο συγγραφέας (σ. 296), δεν αφορά το αισθητικό φαινόμενο αλλά την παιδεία και κατ' επέκτασιν τη σχέση του ανθρώπου με την αλήθεια και την πνευματική του κατάσταση όταν το επιτυγχάνει. Είναι η κατάσταση του «φρονίμου και ἡσυχίου ἥθους», μονίμως σταθερού στον ευατό του (604e), κατ' εξοχήν αμίμητου, αφού και να το μιμηθεί κανείς δεν φέρνει αποτέλεσμα καθώς η ψυχική κατάσταση που απηχεί είναι άγνωστη στο πλήθος, ώστε να εξασφαλίσει επιτυχία στον ποιητή. Για να βρει ο ποιητής ανταπόκριση στρέφεται προς «τὸ ἀγανακτικόν τε καὶ ποικίλον ἦθος διὰ τὸ εὐμίμητον εἶναι» (605a), ενισχύει το επιθυμητικό («τὸ παρὰ τὰ μέτρα δοξάζον τῆς ψυχῆς») και καταστρέφει («ἀπόλλυσι») το λογιστικό.

23. Πρβλ. Ισοκράτης, *Ευαγόρας*, 11: «Ἦν γάρ τις τῶν ποιημάτων τῶν εὐδοκιμούντων τὰ μὲν ὀνόματα καὶ τὰς διανοίας καταλίπη, τὸ δὲ μέτρον διαλύσῃ, φανήσεται πολὺ κατὰ δεστέρα τῆς δόξης ἢς νῦν ἔχομεν περὶ αὐτῶν»· Γοργίας, 502c6-8: «Φέρε δὴ, εἰ τις περιέλοιτο τῆς ποιήσεως πάσης τὸ τε μέρος καὶ τὸν ῥυθμὸν καὶ τὸ μέτρον, ἄλλο τι ἢ λόγοι γίνονται τὸ λειπόμενον»· Συμπόσιον, 205c5-9: «Ἀπὸ δὲ πάσης τῆς ποιήσεως ἔν μῦριον ἀφορισθὲν τὸ περὶ τὴν μουσικὴν καὶ τὰ μέτρα τῷ τοῦ ὅλου ὀνόματι προσαγορεύεται. Ποίησις γὰρ τοῦτο μόνον καλεῖται, καὶ οἱ ἔχοντες τοῦτο τὸ μῦριον τῆς ποιήσεως ποιηταί».

24. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1406b37-1407a: «... καὶ ἡ εἰς τὰ μέτρα τῶν ποιητῶν, ὅτι ἔοικε τοῖς ἄνευ κάλλους ὠραίοις· οἱ μὲν γὰρ ἀπανθῆσαντες, τὰ δὲ διαλυθέντα οὐχ ὅμοια φαίνεται». Η ιδέα αυτή, παρατηρεί ο Jaeger (*ὁπ.π.*, Γ', σ. 118-119), ρίπτει ακτίνα φωτός στην κατάσταση της ποίησης όπως την βλέπει ο Πλάτων. Η νεότητα είναι η πρώτη αποκάλυψη της γοητείας και χάριτος, η οποία καταλαμβάνει μια οριστική περίοδο στη ζωή του ατόμου, και η οποία, χάριν της ίδιας, είναι πηγή τέρψης για τους άλλους. Αλλά όταν φάνει, πρέπει να αντικατασταθεί από άλλες ιδιότητες και το πέρασμά της συχνά αποδεικνύει ότι το ελκυστικό ἀνδοί η κορίτσι δεν είχαν θεμελιώδη ομορφιά (γνώση). Εδώ, για πρώτη φορά στην ελληνική σκέψη εμφανίστηκε η ιδέα ότι η ποίηση είναι ένα πράγμα που δεν υπάρχει σε κάθε εποχή. Τα εθνη έχουν τη δική τους νεότητα όπως και οι άνθρωποι και η ποιητική φαντασία είναι ο τερπνός σύ-

Με σκοπό να ολοκληρώσει τον συλλογισμό του σ' αυτό το σημείο σχετικά με την άγνοια των καλλιτεχνών για το αντικείμενό τους, ο Πλάτων προσθέτει ένα σύντομο επιχείρημα (601b-602b). Μπορούμε, λέει, να διακρίνουμε τρεις τέχνες που αφορούν σε κάποιο αντικείμενο, την τέχνη της χρησιμοποίησής του, την τέχνη της κατασκευής του και την τέχνη της μίμησής του. Σχετικά π.χ. με το χαλινάρι²⁵, η ιππευτική είναι η τέχνη που το χρησιμοποιεί²⁶, η σκυτοτομική το κατασκευάζει και η ζωγραφική το απεικονίζει στη ζωγραφική αναπαράστασή του. Αυτός που έχει πραγματική γνώση του αντικειμένου είναι αυτός που το χρησιμοποιεί· αυτός μόνο γνωρίζει τον σκοπό της χρησιμοποίησής του²⁷. Αυτός μπορεί, με τη

ντροφος της νεότητάς τους. Εάν ενστερνισθούμε τις απόψεις του Πλάτωνος για τη σχέση με-ταξύ ποίησης και φιλοσοφίας τόσο πολύ κατά τρόπον αφηρημένον, ηχούν σ' εμάς ως μάλλον αισχρά, ακόμη κι αν τις δεχθούμε ως αληθινές στην κάθε λεπτομέρεια. Αλλά κάθε αλήθεια την οποία εκφράζει ο Πλάτων μάς εκπλήσσει με τις θαυμαστές, συχνά προφητικές δυνάμεις της πρόβλεψης. Στη μορφή των παγκόσμιων ιδεών, ο Πλάτων προεικονίζει το πεπρωμένο του ελληνικού πνεύματος. Η εξύμνηση της ηθικής προσωπικότητας επάνω στο έκφυλο κράτος, η ελευθέρωση του δημιουργικού πνεύματος από τις μορφές της ποίησης, η επιστροφή της ψυχής στον εαυτόν της – όλα αυτά είναι σημεία τα οποία μόνον ένας ανώτερος νους, όπως του Πλάτωνος θα μπορούσε να συγκεντρώσει και τοποθετήσει σε ένα όραμα μιας νέας εποχής, η οποία ήταν έτοιμη να γεννηθεί.

25. Πρβλ. *Ίων*, 537a κ.εξ.: «Οὐ καὶ περὶ τεχνῶν μέντοι λέγει πολλαχοῦ Ὅμηρος καὶ πολλὰ; οἷον καὶ περὶ ἡνιοχείας... Ταῦτα δὴ, ὦ Ἰων, τὰ ἔπη εἴτε ὀρθῶς λέγει Ὅμηρος εἴτε μὴ, πότερος ἂν γνοίῃ ἄμεινον, ἱατρὸς ἢ ἡνίοχος; – Ἠνιοχὸς δὴπου... Οὐκοῦν ἐκάστη τῶν τεχνῶν ἀποδεδόται τι ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἔργον οἷα τε εἶναι γινώσκειν; Οὐ γάρ που ἅ κυβερνητικὴ γινώσκομεν, γινώσμεθα καὶ ἱατρικὴ – Οὐ δὴτα».

26. Πρβλ. *Ευθύδημος* (288d-290d), ο οποίος μας δείχνει ότι όλες οι τέχνες και όλες οι τεχνικές, ακόμη και οι μαθηματικές, και αυτή η ίδια η βασιλική και η πολιτική τέχνη, είναι τέχνες των χειροτεχνών και των ημιμαθών στην υπηρεσία εκείνου που κατέχει τη γνώση του Αγαθού.

27. Σύμφωνα με το σωκρατικό ρητό, η τελειότητα και η ομορφιά κάθε πράγματος –κατασκευάσματος, ζωτανού πλάσματος ή πράξης– συνίσταται στην καταλληλότητα να υπηρετήσει την ιδιαίτερη λειτουργία του. Με την ανάγνωση αυτή, και υπό το φως των προηγούμενων βιβλίων παρατηρεί ο Guthrie (όπ.π. IV, σ. 546), βλέπουμε ότι στο περιορισμένο πεδίο του ο χρήστης ενός πράγματος είναι κάτι ανάλογο με τον φιλόσοφο-βασιλιά. Αυτός έχει άμεση εμπειρία για ποιο είναι καλό ή κακό σχετικά με ένα πράγμα, και ως εκ τούτου για το τι θα ήταν το τέλειο πράγμα, επειδή γνωρίζει ποιος είναι ο σκοπός του. Ο κατασκευαστής έχει ορθή γνώμη σχετικά με τον καλύτερο τρόπο διαμόρφωσης του υλικού του, όπως οι *φύλακες* εκπαιδεύτηκαν από τους φιλοσόφους για την απόκτηση ορθής πίστης σε θέματα του νόμου και της ηθικής. Ο μμητής δεν γνωρίζει τίποτε για την καλή ή την κακή ποιότητα του πράγματος που απεικονίζει, αλλά γράφει ως ένας αμαθής για ένα ακροατήριο εξίσου αμαθές.

Έτσι ο αληθινός ποιητής, τονίζει ο παραπάνω συγγραφέας, δείχνει προς τον φιλόσοφο, όπως θα περίμενε κανείς [στο χωρίο 597e7 ο μμητικός ποιητής (ο «τραγωδοποιός») αντιτίθεται στον «ἀρχοντα» («βασιλέα»)], και προτού κρίνει τη θέση του Πλάτωνος για την τέχνη πρέπει να είναι βέβαιος τι είναι αυτό που κρίνει. Δεν είναι μια αξιοκαταφρόνητη θεωρία ότι ένα ποίημα για έναν εραστή θα εξέφραζε όχι τόσο μια ατομική και πρόσκαιρη εμπειρία για την ουσία του τι είναι ο έρωτας, ή ότι ένα τοπίο το αποδίδει λιγότερο μια τοπογραφική αποτύπωση απ' ό,τι μια φευγαλέα θέα, μέσω της καλλιτεχνικής έκφρασης της φύσης, των καλλιτεχνών που θεώνται ένα πράγμα αιώνιο και θεϊκό. Θα ήταν ίσως απογοητευτικό όταν ερχόμαστε σε πραγματικά παραδείγματα και μαθαίνουμε ότι τα μόνα είδη της ποίησης που θα επέτρεπε ο Πλάτων είναι οι ύμνοι στους θεούς και τα εγκώμια σε χρηστούς ανθρώπους, αλλά τουλάχιστον αυ-

γνώση που έχει, να διδάξει τον κατασκευαστή, ο οποίος έτσι πάει να αποκτήσει *σωστή γνώμη* σχετικά με αυτό. Ο μιμητής, από την άλλη πλευρά δεν έχει ούτε τη γνώση που απορρέει από τη χρήση ούτε τη *σωστή γνώμη* που απορρέει από τη διδασκαλία του χρήστη. Επομένως, αυτός δεν θα έχει ούτε γνώση ούτε ορθή γνώμη για το καλό ή για το κακό των πραγμάτων τα οποία μιμείται, αλλά θα μιμηθεί αυτό το οποίο φαίνεται καλό στους πολλούς και εντελώς αδαείς. Το συμπέρασμα είναι ότι ο μιμητής γνωρίζει ελάχιστα ή τίποτα για τα πράγματα που μιμείται, ότι η μίμηση είναι κάτι σαν *παιγνίδι* και όχι σοβαρή υπόθεση, και ότι όλοι όσοι γράφουν τραγική ποίηση, με δραματική ή επική μορφή, είναι μιμητές στον ύψιστο βαθμό²⁸. Επομένως η μίμηση, είτε ως ζωγραφική είτε ως ποίηση, συνδέεται με αυτό του βρίσκεται στην τρίτη θέση μετά την αλήθεια²⁹.

Ο Σωκράτης, με τη διαπίστωση αυτή, στρέφεται στο τρίτο μέρος της παρούσας συζήτησης (602c-608b), στα ψυχολογικά δηλαδή αποτελέσματα της μίμησης

τό δεν υπόκειται σε λογική αντίρρηση που μερικές φορές έχει διατυπωθεί εναντίον αυτής της θέσης. Έχει ειπωθεί ότι τέτοια έργα, από τη στιγμή που πρέπει να καταγράφουν τα έργα των θεών και των ηρώων τους, θα είναι μιμητικά σαν τα απαγορευμένα είδη, αλλά αυτό δεν είναι σωστό. Αυτοί οι ποιητές δεν θα αναπαράγουν απλώς εσφαλμένες πίστεις γύρω από αυτά τα έργα (τέτοια που διεξοδικά τεκμηριώνονται στα βιβλία II και III), αλλά όντας συντεθειμένα με γνώμη θα λένε την αλήθεια.

28 Η πιο σαφής δήλωση για τη θέση αυτή του Πλάτωνος έγινε από τον Αριστοτέλη στην εποχή που ήταν ακόμη Πλατωνιστής. Στο απόσπασμα από τον *Προτρεπτικό* του που παραθέτουμε (κεφαλ. 10, σ. 55 Pistelli· απόσπ. 13 Ross) έχουμε το δικαίωμα να δούμε ότι αυτά που λέει για τον φιλόσοφο-πολιτικό μπορούν να προσαρμοσθούν στον ποιητή που δεν είναι (με τη μειωτική σημασία που χρησιμοποιείται εδώ από τον Πλάτωνα) μιμητικός: «Συνβαίνουν τώρα και τα φυσικά πράγματα σύμφωνα με κάποιον σκοπό, κι αυτός είναι πάντα καλύτερος από τον σκοπό για τον οποίον κατασκευάζονται τα αντικείμενα της τέχνης. Γιατί δεν είναι η φύση που απομιμείται την τέχνη αλλά η τέχνη τη φύση, και έργο της τέχνης είναι να συνεργεί και να συμπληρώνει όσα λείπουν στη φύση. Φαίνεται αλήθεια ότι η φύση μπορεί και πραγματοποιεί πολλά πράγματα μόνη της και δεν της χρειάζεται στις περιπτώσεις αυτές καμία βοήθεια, αλλά όμως πραγματοποιεί με δυσκολία ή της είναι και εντελώς αδύνατα, όπως φαίνεται καθαρά στην πρώτη δημιουργία (των ζωντανών οργανισμών)». (Μτφρ. Λίνου Γ. Μπενάκη).

29 Στο σημείο αυτό ο Cornford (όπ.π., σ. 323) παρατηρεί ότι η μίμηση έχει μια ευρύτερη έννοια από τη δραματική προσωποποίηση: η πλησιέστερη αγγλική λέξη είναι «αναπαράσταση», που εφαρμόζεται σε πολλές μορφές της καλλιτεχνίας. Η συνήθης απόδοση της «μίμησης» είναι παραπλανητική. Δεν λέμε ότι ο Garrick, ακόμη λιγότερο ο Shakespere, μιμήθηκε τον χαρακτήρα του Hamlet· ή ότι ο Raphael μιμήθηκε τον Julius II· ή ότι η μουσική των Παθών μιμείται τη θρησκευτική συγκίνηση. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η μίμηση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Οι πραγματικοί μιμητές μπορούν να αποδίδονται σ' αυτό το γενικό πλαίσιο με τον όρο «καλλιτέχνες». Από την άλλη πλευρά, η μίμηση σημαίνει επίσης απομίμηση, και αυτό ενισχύει την άποψη ότι η τραγική δράση βρίσκεται στο επίπεδο της μιμητικής και αυτή η καλλιτεχνία γενικά δεν είναι τίποτε περισσότερο από την αντιγραφή του εξωτερικού φαινομένου. Η άποψη ότι ένα έργο τέχνης είναι μια εικόνα ή ένα ομοίωμα κάποιου πρωτοτύπου, ή ότι αντικατοπτρίζει τη φύση κυριάρχησε προς το τέλος του πέμπτου αιώνα με το ρεαλιστικό δόγμα του Ευριπίδη και την υλιστική ζωγραφική του Ζεύξη. Η επίθεση του Πλάτωνα (κατά της μίμησης) υποθετεί αυτήν τη θεωρία. Η τέχνη που ισχυρίζεται ότι είναι «ρεαλιστική» είναι κατά την άποψη του, πάρα πολύ μακριά από την πραγματικότητα. Βλ. T.B.L. Webster, «Greek Theories of Art and Literature down to 400 B.C.», *Classical Quarterly*, XXXIII (1939), σ. 166.

και της δραματικής ποίησης στον χαρακτήρα του ανθρώπου. Αρχίζει με τη ζωγραφική. Τα αντικείμενα φαίνονται από απόσταση μικρότερα από όσο φαίνονται από κοντά, και ακόμη φαίνονται και καμπυλόγραμμα, λόγω της διάθλασης, και ίσια αναλόγως αν τα βλέπει κανείς μέσα ή έξω από το νερό, κ.ο.κ. Η σύγχυση που προκαλείται από αυτές τις ψευδαισθήσεις³⁰ λόγω των προοπτικών παρεκκλίσεων μπορεί να αντιμετωπισθεί με τον υπολογισμό, το μέτρομα και το ζύγισμα, «ώστε να μην κυριαρχεί μέσα μας το φαινομενικά μεγαλύτερο ή μικρότερο ή περισσότερο ή βαρύτερο» (602d8), και αυτό είναι έργο του λογιστικού στοιχείου της ψυχής. Και ενώ το λογιστικό έχει κάμει τη μέτρηση, μπορεί να του εναντιωθεί η φαινομενικότητα – δηλαδή ενώ έχει μετρήσει και έχει βρει ότι ορισμένα αντικείμενα είναι μεγαλύτερα ή μικρότερα από κάποια άλλα, συμβαίνει συχνά την ίδια στιγμή να του φαίνεται για τα ίδια αντικείμενα το αντίθετο. Αλλά (και εδώ ο Πλάτων αναφέρεται στην αρχή που χρησιμοποίησε στο βιβλίο IV, 436b) είναι αδύνατο για το ίδιο μέρος της ψυχής να σχηματίζει αντίθετες γνώμες συγχρόνως για τα ίδια πράγματα. Έτσι το μέρος της ψυχής που συμφωνεί με τις μετρήσεις και τους υπολογισμούς³¹ θα πρέπει να είναι το πιο ευγενικό, ενώ εκείνο που εναντιώνεται θα είναι από τα χειρότερα μέσα μας.

Η ζωγραφική όμως, και γενικά η τέχνη της μίμησης, αφορά στη φαινομενικότητα, είναι απομακρυσμένη από την αλήθεια και έχοντας συνάφεια με το κατώτερο στοιχείο της ψυχής μας βρίσκεται πολύ μακριά από τη φρόνηση. Ένα παρόμοιο επιχείρημα εφαρμόζεται για τη μιμητική ποίηση (603a11-b2). Συμπέρασμα: «Η μιμητική όντας φαύλη ζευγαρώνεται με κάτι που είναι φαύλο και γεννά φαύλα γεννήματα» (603b4).

30. Η έντονη αντίδραση του Πλάτωνος, παρατηρεί ο Ε.Η. Gombrich (*Τέχνη και ψευδαίσθηση*, (1959), 1977². Μτφρ. Α. Παππάς, Αθήνα, 1995, σ. 157), για τα ψευδαισθησιακά παιχνίδια και τεχνάσματα της ζωγραφικής – είχε ήδη προκληθεί έκπληξη και συγκίνηση από τις πρώτες ιλουζιονιστικές παραστάσεις στους τοίχους των ελληνικών σπιτιών – ήταν ίσως ένα είδος έκρηξης κατά της «μοντέρνας τέχνης» της εποχής. Η εποχή του Πλάτωνος, λέει, γύρω στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, ήταν ακριβώς που η ελληνική επανάσταση πλησίαζε στην κορύφωσή της, καθώς στα «τεχνάσματα» της απόδοσης των μορφών με βάση το προοπτικό βάθος προσθέτονταν βαθμιαία και τα «παιχνίδια» με το φως και τη σκιά, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για μια πραγματική τέχνη της ψευδαίσθησης. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνάμε πως η επίθεση του Πλάτωνος δεν στρέφεται μόνο κατά των εικαστικών τεχνών. Τα «τεχνάσματα» των καλλιτεχνών αποτελούν γι' αυτόν απλή επιχειρηματολογία για να καταλήξει σε κάτι πολύ πιο σοβαρό: την απαγόρευση του Ομήρου από την ιδεώδη Πολιτεία. Οι τέχνες, μας λέει, πρέπει να εξοβελιστούν, γιατί συσκοτίζουν τη μόνη σημαντική για τον Πλάτωνα διάκριση: ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα. Όχι βέβαια ότι ο φιλόσοφος απείχε από την απόλαυσή τους – δεν υπάρχει κάποια τέτοια ένδειξη. Απλώς θεωρούσε εξαιρετικά δύσκολο να εξάγεται η επιστημονική γνώση από τον μύθο και η πραγματικότητα από τα επιφανόμενα, χωρίς την ύπαρξη ενός ενδιάμεσου κόσμου, ενός λυκόφωτος που δεν μπορεί να καταταγεί ούτε στη μια ούτε στην άλλη πλευρά.

31. Ο Πλάτων, σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη (όπ.π., σ. 561), παρομοιάζει το εδομικό με τη αντίληψη για τον εξωτερικό κόσμο που οικοδομείται πάνω στα μαθηματικές επιστήμες. Είναι ακριβώς η ίδια αντίληψη που έχουν οι θετικές επιστήμες δοξάζοντας ότι ο αληθινός κόσμος είναι αυτός που προκύπτει από τις μαθηματικές μετρήσεις.

Ο Σωκράτης τώρα μετατοπίζει το θέμα της διχοστασίας της ψυχής από τις οπτικές εντυπώσεις και τις διαφορετικές γνώμες στο πεδίο των ψυχικών καταστάσεων ως αποτέλεσμα πράξεων και ενεργειών του ανθρώπου. Ένας άνθρωπος λογικός, όπως είχε ήδη λεχθεί στο βιβλίο ΙΙΙ (387 κ.εξ.), δεν θα ικανοποιήσει το κατώτερο και άλογο³² στοιχείο της ψυχής του και δεν θα υποκύψει στην υπερβολική λύπη. Όταν δηλαδή συμβεί να παρουσιαστεί μέσα στην ψυχή μας μια τέτοια έντονη κατάσταση, παρατηρούμε ότι εμφανίζονται δύο ροπές: η μια φέρνει ταραχή και ωθεί τον άνθρωπο να εκδηλώσει το πάθος που τον κατέχει με βίαιες και άτακτες εκδηλώσεις· η άλλη τον συγκρατεί στην αταραξία, στην ευσχημοσύνη και στην κοσμιότητα. Ο λογικός άνθρωπος θα συμμορφωθεί με το άριστο τμήμα, το νομοταγές, το οποίο του υπαγορεύει από τις αντίθετες παρορμήσεις που παλεύουν μέσα του να ακολουθήσει εκείνη που υπακούει στο λογικό και στον νόμο³³ και να αντισταθεί στη λύπη και να την πολεμήσει («Οὐκοῦν τὸ μὲν ἀντιτείνειν διακελευόμενον λόγος καὶ νόμος ἐστίν, τὸ δὲ ἔλκον ἐπὶ τὰς λύπας αὐτὸ τὸ πάθος;», (604a10-b1). Παρά ταύτα, το κατώτερο στοιχείο της ψυχής, με τους υπερβολικούς θρήνους, είναι το πεδίο δράσης του μιμητικού ποιητή. Ο μιμητικός ποιητής δεν απευθύνεται στο ευγενικό ήθος της ψυχής, αλλά στο κατώτερο, με τα υπερβολικά πάθη· αυτό είναι το πεδίο δράσης του και με τη μίμηση, όχι με τη μαστοριά, θα δρέψει δάφνες ενώπιον ακροατηρίου με πολυποικίλο ήθος, το οποίο εύκολα μπορεί κανείς να απομυθηθεί, ενώ αυτού του είδους το ακροατήριο δεν θα μπορούσε να κατανοήσει τη μίμηση του λογικού και ελεγχόμενου στοιχείου, αφού αυτό είναι ξένο προς την ἔξη και την πνευματική του διάθεση. Έτσι ο μιμητικός ποιητής είναι κάτι ανάλογο του ζωγράφου, γιατί του μοιάζει και ως προς το ότι φτιάχνει πράγματα που έχουν, αν συγκριθούν με την αλήθεια, πολύ μικρή αξία, και ως προς το ότι έχει συνάφεια με το τμήμα εκείνο της ψυχής που έχει ασήμαντη αξία, και όχι με το καλύτερο³⁴ (605a8-b1). Δικαιολογημένα, λοιπόν, τονίζει ο Σωκράτης, θα απαγορεύσουμε στον ποιητή να μπει σε μια ευνομημένη πόλη, γιατί ερεθίζοντας και δυναμώνοντας αυτό το τμήμα της

32. Εδώ ο Πλάτων ξεχωρίζει ως δεύτερο μέρος της ψυχής το «ἀλόγιστον», στο οποίο υπάγεται το επιθυμητικό και σε κάποιες περιπτώσεις και το θυμοειδές όταν δεν υπακούει στις εντολές του «λογιστικού».

33. Όπως υποστηρίζει ο S. Halliwell (*Plato: Republic 10*, Warminster, 1988), μολονότι ο «νόμος» δεν έχει εδώ αυστηρώς νομική σημασία, πιθανώς αναφέρεται σε μια ειδική νομοθεσία σχετική με τις κηδείες στην Αθήνα που αναγόταν στον Σόλωνα, με την οποία ο νομοθέτης ήθελε να ρυθμίσει τις δημόσιες εκδηλώσεις πένθους στην Αθήνα. Πρβλ. Πλούταρχος, *Σόλων*, 12, 5 και Κικέρων, *De legibus* 2, 64-66.

34. Κατά την P. Murray (*Plato on Poetry. Ion-Republic* 376e-398b και 595-608b, Καίμπριτζ, 1996, σσ. 221), είτε πρόκειται για οπτική ψευδαίσθηση που την εκμεταλλεύεται η ζωγραφική είτε για συναισθηματικές συγκρούσεις που μας περιγράφει η ποίηση και τα δύο αυτά ζωγραφική και ποίηση, απευθύνονται στο μη έλλογο στοιχείο της ψυχής. Εξαιρουθεί επίσης η λειτουργία εδώ η δομική παραλληλότητα ψυχής-πολιτείας (435e 1 κ.εξ.): όπως η κοινωνία καταστρέφεται όταν φαύλοι άνθρωποι αποκτούν πολιτική δύναμη, έτσι καταστρέφεται και η ψυχή όταν το κατώτερο μέρος της ενισχύεται εις βάρος του ανώτερου.

ψυχής εξαφανίζει το λογιστικό, απαράλλακτα όπως γίνεται μέσα σε μια πόλη όταν κάποιος ισχυροποιώντας τους παλιανθρώπους τούς παραδίνει την πόλη, ενώ από την άλλη εξοντώνει τους καλύτερους, εγκαθιστώντας έτσι στην ψυχή του καθενός πολίτη μια κακή πολιτική κοινότητα, ειδωλοποιώντας³⁵ είδωλα και μένοντας μακριά από την αλήθεια.

Η πιο βαριά όμως κατηγορία κατά της ποίησης ως δύναμης φθαρτικής του ήθους των πολιτών απαγγέλλεται τώρα: Ο μιμητικός ποιητής έχει τη μεγάλη δύναμη να συγκινεί ακόμη και τους καλύτερους από εμάς και να συμπάσχουμε με τους ήρωες που εκφράζουν με θρήνους, οδυρμούς και στηθοκοπήματα τα παθήματά τους. Συμμεριζόμενοι όμως τα πάθη τους³⁶ και τα αισθήματα των χαρακτήρων τους, και παίρνοντας το ζήτημα στα σοβαρά θεωρούμε ως αξιέπαινο και καλό ποιητή αυτόν που θα μας ρίξει, όσο γίνεται περισσότερο, σ' αυτήν την ψυχική κατάσταση. Με την ενδοτική στάση του απέναντι στο κατώτερο στοιχείο της φύσης μας, με την ευχαρίστηση δηλαδή και τον χορτασμό που προσφέρει, ο ποιητής επενεργεί παραλυτικά στο πιο ευγενικό στοιχείο μας, διότι, επειδή δεν έλαβε την κατάλληλη αγωγή με τον λογισμό και τον εθισμό, χαλαρώνει την επιτήρηση αυτού του ψυχικού τιμήματος που αγαπά τους θρήνους, επειδή του είναι ξένα τα παθήματα που αντικρίζει και δεν θεωρεί ντροπή να παinueύει και να λυπάται κάποιον άλλο που, ενώ κανχιέται πως είναι καλός, παραδίνεται σε άκαιρους θρήνους. Και ενώ όταν συμβεί σ' εμάς κάποια τέτοια συμφορά χαρακτηρίζουμε ως αντρική στάση το να συγκρατηθούμε και να υπομείνουμε καρτερικά –θεωρώντας ότι η ενδοτικότητα ταιριάζει στις γυναίκες–, ενώ για το αντίθετο θα ντρεπόμασταν, τώρα, μπροστά στα ξένα παθήματα, δεν αισθανόμαστε αποστροφή, αλλά απεναντίας χαιρόμαστε και τα επικροτούμε. Μια τέτοια όμως απόλαυση από πράγματα που μας είναι ξένα επιδρά αναπόφευκτα και στον ίδιο τον εαυτό μας, διότι θρέφοντας και δυναμώνοντας μέσα μας με τα ξένα παθήματα το αίσθημα του οίκτου³⁷, δεν είναι εύκολο να τα χαλιναγωγήσουμε³⁸ στις δικές μας

35. Ο Πλάτων μόλις προηγουμένως (605a) συσχέτισε την ποίηση με τη ζωγραφική, διότι α) η ποίηση επίσης παράγει «φαῦλα πρὸς ἀλήθειαν» και β) δεν απευθύνεται στο «βέλτιστον της ψυχής» αλλά στο «πρὸς ἕτερον τοιοῦτον».

36. Η συμπόνια, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη και τον Πλάτωνα, προέρχεται από την Τραγωδία: βλ. *Ποιητική*, V, 1449b27: «...δι' ἐλέου καὶ φόβου περαινούσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν»· *Πολιτικά*, VIII, 1340a12-14: «Ἐτι δὲ ἀκρωμένοι τῶν μιμήσεων γίνονται πάντες συμπαθεῖς, καὶ χωρὶς τῶν ρυθμῶν καὶ τῶν μελῶν αὐτῶν»· *Νόμοι*, VII, 800d4-5: «Ὁς ἂν δακρύσαι μάλιστα τὴν θύσασαν παραχρημα ποίηση πόλιν, οὗτος τὰ νικητήρια φέρε»· *Φίληβος*, 48a5-6: «Καὶ μὴν καὶ τὰς γε τραγικὰς θεωρήσεις, ὅταν ἅμα χαιρόντες κλάωσι»· *Ίων*, 535e1-3: «Καθὼρ γὰρ ἕκαστοτε αὐτοὺς ἄνωθεν ἀπὸ τοῦ βήματος κλάοντάς τε καὶ δεινὸν ἐμβλέποντάς καὶ συνθαμβοῦντάς τοις λεγομένοις».

37. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, παρατηρεῖ ο Adam (όπ.π., II, σ. 415), συμφωνοῦν με τὴν θέση, ὅτι ο οἶκτος εἶναι μία ἀπὸ τὶς κύριες συγκινήσεις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ τραγωδίᾳ. Σύμφωνα με τὸν Πλάτωνα, ἡ συγκίνηση ὅσο μεγαλύτερη εἶναι, ὅσο περισσότερο ἐπηρεάζει τὴν πραγματικὴ ζωὴ, κατεξοχστὴς υποχωροῦμεν ἐν αὐτῇ. Σύμφωνα με τὸν Αριστοτέλη, ἡ τραγωδία ἐπιτυγχάνει τὴν κάθαρσιν με τὸν οἶκτο καὶ τὶς ὁμοειδεῖς τοῦ συγκινήσεις καὶ μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοὺς σε θέματα πολὺ μεγάλης καὶ σοβαρῆς ση-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΚΛΕΩΤΙΚΟΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΙ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΤΙΟΥ

συμφορές. Είναι λοιπόν ολοφάνερο πως η τραγωδία μας κάνει να επαινούμε ένα ήθος που δεν θα θέλαμε να ήταν δικό μας. Έτσι το ηθικό ιδανικό μας έρχεται σε οξεία αντίθεση προς την ποιητική μας ευαισθησία. Η δική μας συγκίνηση προέρχεται από τη συμπάθεια και θαυμάζουμε τον ποιητή ο οποίος μπορεί καλύτερα να μας φέρει σ' αυτήν την κατάσταση. Η συμπάθεια είναι η ουσία ολόκληρης της ποιητικής επίδρασης. Όπως σημειώνει ο Στ. Ράμφος (όπ.π., σ. 298), ταυτιζόμενοι με τα πάθη των τραγικών ηρώων αποχαρακτηρίζουμε τα ατομικά μας πάθη για να τα αναγάγουμε σε συντελεστές ανώτερης ζωής. Η μίμηση αφαιρεί το κεντρί από τα πάθη, νομιμοποιεί την αυτονομία τους και μαζί νομιμοποιεί το επιθυμητικό.

Το ίδιο γίνεται, *mutatis mutandis*, και με την κωμωδία. Μας συνηθίζει να αρεσκόμαστε και να βρίσκουμε ευχαρίστηση σε κωμικές παραστάσεις γελοίες, που αν ακούγαμε αυτές τις γελοιότητες ακόμα και σε ιδιωτικές συναναστροφές θα ντρεπόμασταν να τις λέγαμε. Και ενώ έχουμε μέσα μας την τάση να πούμε κάτι που προκαλεί γέλιο, ο φόβος μήπως φανούμε χυδαίοι την συγκρατεί με τη δύναμη του λογικού. Η καλλιτεχνική όμως ευχαρίστηση που νιώθουμε μας δελεάζει και μας κάνει να προσοικειωθούμε, πολλές φορές και ανεπαισθήτως, το ήθος του γελοίου ανθρώπου.

Το ίδιο αρνητικό αποτέλεσμα έχει η ποιητική μίμηση στις κάθε λογής διεγέρσεις του επιθυμητικού, στις λυπητερές δηλαδή και ευχάριστες καταστάσεις που συνοδεύουν κάθε μας πράξη, γιατί ποτίζοντάς τις τις θεριεύει και τις καθιστά εξουσιαστικές μέσα μας, αντί να τις αφήνει να ξεραθούν.

Στην κατακλείδα της συζήτησης για την ποίηση στο πρώτο μέρος αυτού του Βιβλίου, ο Σωκράτης, απευθυνόμενος στον Γλαύκωνα, κατανοεί τον θαυμασμό εκείνων³⁹ που θεωρούν τον Όμηρο «διδάσκαλον της Ελλάδος» (*λέγουσιν ως την Ελλάδα πεπαιδευκεν ούτος ο ποιητής*», 606e2-3) και υποστηρίζουν ότι το έργο του είναι οδηγητικός φάρος «για τη διοίκηση και την παιδεία» των ανθρώπων, καταφάσκει τη μεγαλοσύνη και τα πρωτεία του ανάμεσα στους τραγικούς

μασίας (*Ποιητική*, VI, 1449b274 κ.εξ.).

Ο Αριστοτέλης ελπίζει να πραγματοποιήσει μέσω της θεατρικής παρόρμησης και της διέγερσης των συναισθημάτων αυτό που ο Πλάτων θα ήθελε να επιτύχει μέσω της καταλλαγής των συγκινήσεων, ακόμη και στη θεατρική σκηνή. Είναι φανερό ότι η αριστοτελική θεωρία για το δράμα αναπτύχθηκε σε αξιόλογο βαθμό ανταγωνιστικά, ευθέως και συνειδητά, προς την πλατωνική, στην οποία όμως οφείλει πολλά. Πάντως η ψυχαναλυτική θεωρία πλησιάζει περισσότερο στην αριστοτελική άποψη.

38. Ηρβλ. τις απαγορεύσεις που επιβάλλονται στους *φύλακες* ως προς τη μίμηση στο βιβλίο III (395c-d) για να είναι «επιστημονικά καταρτισμένοι εργάτες της ελευθερίας της πόλης και να μην ανακατεύονται σε καμιά εργασία που δεν συντελεί στον σκοπό αυτόν». Βλ. και Γοργίας, *Ελένης εγκώμιον* (απόσπ. 11.9): «ἐπ' ἄλλοτρίων τε πραγμάτων καὶ σμμάτων εὐτυχίαις καὶ δυσπραγίαις ἰδίον τι πάθημα διὰ τῶν λόγων ἔπαθεν ἡ ψυχή».

39. Επειδή ο Όμηρος είχε στην αρχαιότητα απειράριθμους θαυμαστές, δεν πρέπει, ίσως να προσωποποιήσουμε, όπως επιχειρήθηκε παλαιότερα από τους Dümmler και Stahlin, την αναφορά αυτήν μόνο στον Αντισθένη.

ποιητές, αλλά δηλώνει κατηγορηματικά ότι «η μόνη ποίηση που πρέπει να γίνει αποδεκτή στην πόλη είναι οι ύμνοι στους θεούς και τα εγκώμια για τους άξιους ανθρώπους»⁴⁰ (607a3-5), αποκλείοντας τόσο τη μελική όσο και την επική ποίηση, διότι είναι επικίνδυνο «να στήσουν τον θρόνο τους στην πόλη η ηδονή και ο πόνος αντί για τον νόμο και τον λόγο, που είναι το πιο ευγενικό πράγμα».

Μετά την *απολογία*, όπως λέει ο Σωκράτης, που αναγκάστηκαν να κάμουν για να δικαιολογήσουν ότι η αποπομπή της ποίησης από την πόλη ήταν μια δίκαιη πράξη, αναφέρεται σε «κάποια διαμάχη»⁴¹ που έχουν από παλιά η ποίηση και η φιλοσοφία, φέρνοντας (607b6-c3) και τα σχετικά σημάδια αυτής της αντίθεσης: «την αστόμωτη σκύλα που γαβγίζει τον αφεντικό της», τον «μέγαν στις κενολογίες των αφρόνων», τον «όχλο των πέρα ως πέρα σοφών κεφαλιών», «εκείνους που σκέπτονται με τόσο λεπτεπίλεπτες σκέψεις», γιατί βέβαια «είναι σε φτώχεια πεσμένοι»⁴².

40. Και στους *Νόμους* ο Πλάτων ανέχεται στην πόλη του μόνο τους ύμνους και τα εγκώμια: «Μετά γέ μὴν ταῦτα ὕμνοι θεῶν καὶ ἐγκώμια κεκοινωνημένα εὐχαίς ἄδοιτ' ἂν ὀρθότατα, καὶ μετὰ θεοῦς ὡσαύτως περὶ δαίμονας τὲ καὶ ἥρωας μετ' ἐγκωμίων εὐχαὶ γίνονται' ἂν τοῦτοις πᾶσι πρέπουσαι», VII, 801e1-4). Ο Κ. Γεωργούλης θεωρεῖ (όπ.π., σ. 564) ως ἀνάλογη ἔκφραση πρὸς τὸ «ὕμνοι θεῶν... ἄδοιτ' ἂν» τὸ περιλαμβανόμενο στον ορισμό της τραγῳδίας που δίνει ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ποιητική* του «ἡδυσμένω λόγῳ», το οποίο ἐπεξηγώντας στο 1449b27 γράφει: «λέγω δὲ ἡδυσμένον μὲν λόγον τὸν ἔχοντα ῥυθμὸν καὶ ἁρμονίαν καὶ μέλος».

41. Ο Adam αναφέρει (όπ.π., II, σ. 417) ὅτι γι' αὐτὴν τὴν «παλαιὰ διαμάχη» ὑπάρχουν κάποια ἰχνη στὴν πρῶμῃ ἐλληνικῇ ποίησιν (π.χ. ὁ Πίνδαρος λέει γιὰ τοὺς «φυσιολογοῦντες» (τοὺς φυσικοὺς φιλοσόφους): «ἄτελῃ σοφίας καρπὸν δρεπεῖν»). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ πρῶμοι φιλόσοφοι Ἡράκλειτος, Ξενοφάνης, Ἐμπεδοκλής, ἀκόμῃ καὶ ὁ Πυθαγόρας (ἀν ἐμπιστευθῶμε τὸν Ἰερώνυμο – Διογένης Λαέρτιος VIII, 21) ἦταν σταθερὰ ἐχθρικοὶ ἀπέναντι στὸν Ὀμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τοὺς ποιητὲς γενικὰ σὲ θεολογικὸ καὶ ἠθικὸ ἐπίπεδο. Ἀλλὰ καὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους υπεράσπιζαν τὸν Ὀμηρο δὲν διακινδύνευαν νὰ τον ἐκλάβουν τοὺς μετρητοῖς, ἀλλὰ προσέφευγαν σ' αὐτόν γιὰ τὴν ἀλληγορικὴ μέθοδο ἐρμηνείας. Ὁ ανταγωνισμὸς μετὰ φιλοσοφίας καὶ ποίησης ἐκτιμῆθηκε, κατὰ τὸν συγγραφέα, στὴν πραγματικὴ τοῦ ιστορικῆ σημασίας ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἀπολογητὲς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ὁ Κλήμης, κατέστησαν τὴ φιλοσοφία «προπαιδεῖαν» στὸν Χριστιανισμὸ: «ἐπαيداγωγεῖ γὰρ καὶ αὕτη τὸ Ἑλληνικόν, ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους, εἰς Χριστόν. Προπαρασκευάζει τοῖνυν ἡ φιλοσοφία, προδοποιούσα...» (Στρωματεῖς, I, 5.718d, 720a).

42. Κατὰ τὸν Adam (όπ.π., II, σ. 418), τὰ παραθέματα αὐτὰ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ κάποιον λυρικό ποιητὴ, θεωρεῖ δὲ ὅτι τὸ γεγονός που προκάλεσε αὐτὴν τὴν ἐπίθεση κατὰ τῆς φιλοσοφίας ἦταν ἡ ἀθεϊστικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τῶν ὁμοϊδεατῶν του σχετικὰ μὲ τὰ οὐράνια σώματα. Ὁ Wilamowitz χαρακτηρίζει τὸ χωρίο «περίεργο», παρμένο ἰσῶς ἀπὸ τὸν Σώφρονα, καὶ θεωρεῖ ὅτι «σ' αὐτὸ ὁ Σωκράτης προσπαθεῖ νὰ τεκμηριώσῃ τὸ ιστορικὸ βάθος τῆς ἐχθρότητος τῆς ποίησης ἐναντίον τῆς φιλοσοφίας».

Στοὺς *Νόμους* (XII, 967c5-d1) ὁ Πλάτων ἀναφερόμενος στὶς μετεωρολογικὲς διδασκαλίες τοῦ Ἀναξαγόρα γράφει: «Ταῦτ' ἦν τὰ τότε ἐξειρασμένα πολλὰς ἀθεότητος καὶ δυσχερείας τῶν τοιούτων ἀπτεσθαι· καὶ δὴ καὶ λοιδοροῖς γε ἐπὶ ἡλθον ποιηταίς, τοὺς φιλοσοφούντας κυσὶ ματαίαις ἀπεικάζοντας χρομέναι τὸν ἡλικίᾳ αὐτῶν ἐπὶ τὸ πᾶν ὅτι εἰπείν». Ὡστε ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν δύο χωρίων συνάγεται, ὡς ἐπιβεβαιώνει Γεωργούλης (όπ.π., σ. 565), ὅτι οἱ ποιητὲς χαρακτηρίζαν τὴ φιλοσοφία ὡς σκύλα που γαβγίζει τὸν αφεντικό της που τὴν τρέφει, δηλαδὴ τὴν ποίηση.

Ο Σωκράτης, παρά ταύτα, δηλώνει συγχρόνως πως αν η μιμητική ποίηση, που αποβλέπει στην τέρψη, έχει να παρουσιάσει ένα επιχείρημα που να δικαιολογεί την ανάγκη της παρουσίας της μέσα στην ευνομούμενη πόλη, θα την ανακαλούσαν⁴³ με χαρά από την εξορία, γιατί έχουν δοκιμάσει και οι ίδιοι τα θέλητρά της⁴⁴, ιδιαίτερα αυτά της ποίησης του Ομήρου. Προσθέτει δε ακόμη ότι θα επιτραπεί στους εραστές⁴⁵ της ποίησης να την υπερασπιστούν για να αποδείξουν ότι

43. Εδώ ο Πλάτων αφήνει ανοιχτή κάποια δυνατότητα αναθεώρησης των απόψεών του σχετικά με το ζήτημα αυτό. Και πράγματι στον *Φαίδρο*, που τον έγραψε μετά την *Πολιτεία*, βλέπουμε ότι βελτιώνει τη θέση των ποιητών: ενώ εδώ τους βάζει ως μιμητές στην κατώτερη βαθμίδα μετά τους κατασκευαστές, στον *Φαίδρο* τοποθετεί τον ποιητικό βίο έπειτα από τον στήθος του να καθυποτάξει τη συγκίνηση αυτή στο λογιστικό μέρος της ψυχής του, για να υπηρεστήσει το όραμα της οικοδόμησης της δίκαιης πολιτείας του. Γράφει συνοπτικά και περιεκτικά ο Lesky (όπ.π., σ. 734): «Όταν διαβάζουμε (608a) πόσο σκληρά πολεμά ο Πλάτωνας τη γοητεία που δοκίμασε ο ίδιος από τον Όμηρο, θα καταλάβουμε ότι η ακαμψία της κρίσης του βγήκε από τον κόπο με τον οποίο αναγκάστηκε να γίνει φιλόσοφος, αυτός που ήταν ένας προικισμένος ποιητής».

44. Το πόσο έντονα ο Πλάτων αισθανόταν την καλλιτεχνική συγκίνηση φαίνεται από τη μετοχή «κηλουμένους» που χρησιμοποιεί ο Σωκράτης στη φράση «σύνισμέν γε ἡμῖν αὐτοῖς κηλουμένοις ὑπ' αὐτῆς», 607c6-7. Συγχρόνως βιώνουμε τον αγώνα που παίχτηκε μέσα στο στήθος του να καθυποτάξει τη συγκίνηση αυτή στο λογιστικό μέρος της ψυχής του, για να υπηρεστήσει το όραμα της οικοδόμησης της δίκαιης πολιτείας του. Γράφει συνοπτικά και περιεκτικά ο Lesky (όπ.π., σ. 734): «Όταν διαβάζουμε (608a) πόσο σκληρά πολεμά ο Πλάτωνας τη γοητεία που δοκίμασε ο ίδιος από τον Όμηρο, θα καταλάβουμε ότι η ακαμψία της κρίσης του βγήκε από τον κόπο με τον οποίο αναγκάστηκε να γίνει φιλόσοφος, αυτός που ήταν ένας προικισμένος ποιητής».

Η Τέχνη, γράφει ο Ε. Παπανούτσος (*Αισθητική*, Αθήνα 1969⁴, σ. 88) είναι από τα λεπτόμερα άνθη του πνευματικού πολιτισμού. Για να ευδοκιμήσει, χρειάζεται την ηρεμία που απλώνεται με την κοινωνική ευστάθεια, και την ηθικο-πολιτική ανοχή που δείχνει πάντα απέναντι στο Καλό μια πνευματικά καλλιεργημένη και σίγουρη για τον εαυτόν της κοινωνία. Πόσο δυσκολεύονται, ακόμη και άνθρωποι ανώτερης νοημοσύνης, να χαρούν καθαρά αισθητικά ένα έργο Τέχνης όταν φοβούνται ότι θα έχει κακή επίδραση στα ήθη των συνανθρώπων, ιδίως των νέων που προέπει ν' ανατραφούν με ασάλευτη πίστη στην ηθικο-πολιτική παράδοση, όπου θεμελιώνεται η ιστορική συνοχή του κοινωνικού βίου, αποδείχνει μαζί με την αποδοκιμαστική στάση ενός παιδαγωγού σαν τον Πλάτωνα απέναντι σε μια ποίηση σαν την Ομηρική, και το περίφημο ανέκδοτο του Σόλωνος, που μνημονεύει ο Πλούταρχος. Ο Σόλων, λέγει, «ἐθεάσατο τὸν Θέσπιν αὐτὸν ὑποκρινόμενον... Μετὰ δὲ τὴν θέαν προσάγορεύσας αὐτὸν ἠρώτησεν, εἰ τοσοῦτων ἐναντίον οὐκ αἰσχύνεται τηλικαῦτα ψευδόμενος. Φῆσαντος δὲ τοῦ Θέσπιδος μὴ δεινὸν εἶναι τὸ μετὰ παιδῆς λέγειν τὰ τοιαῦτα καὶ πράσσειν, σφόδρα τὴ βακτηρίᾳ τὴν γῆν ὃ Σόλων πατάσας: Ταχὺ μέντοι τὴν παιδιάν, ἔφη, ταύτην ἐπαινοῦντες οὕτω καὶ τιμῶντες εὐρήσομεν ἐν τοῖς συμβολαίοις» (δηλ. και στις πράξεις συναλλαγής της καθημερινής ζωής). Όταν τους πνίγει, καθώς λένουν, ο σκληρός φανατισμός και η στενή αντίληψη των αληθειών του «Καλού για το Καλό», οι αισθαντικοί άνθρωποι φτάνουν στην άλλη υπερβολή και φωνάζουν πεισματικά μαζί με τον Walter Pater: «Χαρείτε την ομορφιά στη ζωή και ύστερα πηγαίνετε να πεθάνετε ήσυχα με τη βεβαιότητα ότι έχετε εκπληρώσει τον προορισμό σας στην ζωή».

45. Για να εκτιμήσουμε τις απόψεις του Πλάτωνος για άλλους σύγχρονους του συγγραφείς με τους οποίους διαφωνούσε στο θέμα της ποίησης και γενικότερα της λογοτεχνίας, καθώς και για την αξία των έργων τους, δεν διαθέτουμε δυστυχώς παρά μόνο τις δοκιμασίες που πλάκονται στους διαλόγους του και προφανώς δεν θα μάθουμε ποτέ τι θα μπορούσε να πει γι' αυτά στην Ακαδημία. Παρά ταύτα, όπως παρατηρεί ο J. Labadie (*Le dialogue platonicien de la maturité*, Παρίσι, 1978, σ. 72), είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι αυτές οι απόψεις δεν θα βρίσκονταν σε αντίθεση με την προφορική διδασκαλία του Πλάτωνος, διότι τα δημοσιευμένα έργα του

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΤΕΩΡΙΟΥ

δεν είναι μόνο πηγή ευχαρίστησης αλλά και ωφέλειας για την ανθρώπινη κοινωνία και την ανθρώπινη ζωή⁴⁶, διαφορετικά, αν διαφνευθούν αυτές οι προσδοκίες για την ωφελιμότητά της –όπως συχνά συμβαίνει με τους ματαιωμένους έρωτες–, τότε όχι μόνο δεν πρέπει η μιμητική ποίηση να εκληφθεί στα σοβαρά (ταιριάζει μόνο στα μικρά παιδιά και στον πολύ κόσμο), σαν κάτι που έχει σχέση με την αλήθεια, αλλά θα πρέπει να αποκηρυχθεί, διότι διακινδυνεύεται ο «μεγάλος αγώνας» για το πώς θα γίνει κανείς καλός ή κακός («τὸ χρηστὸν ἢ κακὸν γενέσθαι», 608b5). Δεν αξίζει επί του παρόντος, τονίζει με έμφαση ο Σωκράτης, ο δελεασμός που δίνει η ηδονή της τέχνης να μας κάμει να ξεμακρύνουμε από την αλήθεια και την αρετή, γιατί τα «βραβεία που επιφυλάσσονται στον άνθρωπο που θα υψωθεί έως την περιοχή των αρετών έχουν εξαιρετική σπουδαιότητα»⁴⁷. Δεν είναι αυτά βραβεία που έχουν την παροδικότητα των εγχοσμίων αμοιβών, αλλά η διάρκειά τους είναι αιώνια, διότι η ψυχή μας είναι αθάνατη⁴⁸.

Όπως τελικά διαπιστώνουμε, στο μεγαλύτερο μέρος της η κριτική που αφορά ειδικά στο εκπαιδευτικό έργο της ποίησης και της μουσικής είναι, φυσικά, αρνητική. Προφανώς όμως, όπως παρατηρεί ο Taylor (όπ.π., σ. 328), ο Σωκράτης πιστεύει ακράδαντα ότι η τέχνη της εποχής του προτιμά, ως αυτοσκοπόν, μια χαλαρή και άμορφη πολυπλοκότητα και ποικιλία· και θεωρεί αναγκαία, για λόγους χαρακτήρα και καλού γούστου, την επιστροφή σε κριτήρια λιτότερα, «κλασικότερα». Κατά τον Taylor, στόχος της επίθεσης δεν είναι το πλουμιστό ύφος του Τιμόθεου ή του Αγάθωνος αλλά η τέχνη της περιέργειας εποχής. Εθελούφλούμε αν νομίζουμε ότι ο Σωκράτης επιθυμεί απλώς την κατάργηση του φτηνού μουζικ χολ, του κακόγουστου μελοδράματος, ή εκτρωματικών σχολών όπως ο ντανταϊσμός. Προτείνει σοβαρά την απαγόρευση ακριβώς των στοιχείων που εμείς θεωρούμε ακατάλυτες προσφορές της Αθήνας στην παγκόσμια τέχνη και λογοτεχνία, γιατί πιστεύει ότι εκδηλώνουν τάσεις δυσμενείς για την ανάπτυξη της ηθικής προσωπικότητας. Το μέγεθος της θυσίας αποτελεί το πραγματικό μέ-

είχαν μια σχέση «λειτουργική με το έργο που γινόταν στο εσωτερικό της Ακαδημίας, όπως υποστηρίζει και ο P. Friedländer (Platon, τ. I, σ. 101). Τα έργα αυτά πράγματι ακτινοβολούν και έξω και στο εσωτερικό αυτού του ιδρύματος που είναι επιφορτισμένο να τα δημοσιεύσει και να τα διατηρήσει. Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι ο Πλάτων είχε στη διάθεσή του πριν από το 388-387 έναν ορισμένον αριθμό αντιγραφών για να διαδίδουν τα έργα του. Η υπηρεσία αυτή θα είχε κανονικά οργανωθεί και θα τελούσε υπό την εποπτεία του Φιλίππου του Οπουντίου.

46. «Ο μόνος τρόπος να κρίνουμε τη μορφωτική αξία της ποίησης είναι να ιδούμε», σύμφωνα με τον W. Jaeger (όπ.π., Γ', σ. 121), «πόσο κοντά φέρει την ψυχή σε εσωτερική τάξη και αρμονία».

47. «Τὰ μέγιστα ἐπίχειρα ἀρετῆς καὶ προκείμενα ἄλλα», 608c1-2. Ο Πλάτων ξαναγυρίζει στο αρχικό θέμα που είχε τεθεί στα πρώτα βιβλία σχετικά με την ανταμοιβή του άδικου και του δίκαιου. Η κύρια θέση της Πολιτείας – ότι μόνι και καλύτερη η δίκη και αυτή είναι καλύτερη από την αδικία καθεαυτήν – καταδείχθηκε στο βιβλίο IX. Αλλά η δικαιοσύνη και η αδικία, από τη σκοπιά της πράξης, έχουν συνέπειες. Γι' αυτό είναι αναγκαίο να τις συνεκτιμήσουμε, αν κάποτε τη σύγκριση ανάμεσα στην αρετή και την κακία απ' όλες τις πλευρές τους.

48. «Αθάνατος ἡμῶν ἡ ψυχὴ καὶ οὐδέποτε ἀπολλύται», 608d3-4.

ΤΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΣ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΤΕΩΡΙΣΤΩΝ

τρο της αξίας που αποδίδει στον σκοπό για τον οποίο την προτείνει. Δεν είναι δυνατόν να εκτιμήσουμε τη θέση του, αν δεν καταλάβουμε πόσο σοβαρά πιστεύει ότι η σχέση μεταξύ αισθητικού γούστου και ηθικής είναι τόσο στενή ώστε ό,τι τείνει να εξευγενίζει το πρώτο συμβάλλει επίσης άμεσα στην εξύψωση του χαρακτήρα μας, ενώ ό,τι συντελεί στην προαγωγή ενός «γούστου» νοθευμένης αισθητικής στην τέχνη τείνει παράλληλα να εξαχρειώσει την όλη ηθική υπόσταση του ανθρώπου.

Είναι όμως πλάνη, τονίζει ο Ι. Θεοδωρακόπουλος⁴⁹, να νομίζει κανείς ότι η πλατωνική πολιτεία θυσιάζει ή και εξορίζει τη μεγάλη, υψηλή ποίηση. Ο μεγάλος μύθος της *Πολιτείας*, που αποτελεί την κατακλείδα της, αποδείχνει ακριβώς το αντίθετο. Και η πλατωνική *Πολιτεία* καταλήγει στη μεγάλη και υψηλή ποίηση, αποκρούει την παθητική, μμητική ποίηση του παρελθόντος και εγκαινιάζει τη βαθυνόητη, δημιουργική ποίηση του μύθου. Οπωσδήποτε όμως το πάθος, με όλα τα σκοτεινά του παραμορφώματα και αντικλασικά του αποβλάσταρα, δεν έχει καμιά θέση μέσα στην πολιτεία του μέτρου και της κλασικής ισορροπίας. Το ιερό όμως πάθος, δηλαδή εκείνο που είναι όχι κάτω από τις βάσεις της πολιτείας και τις διασαλεύει, αλλά εκείνο που ενεργεί πέρα από το σταθερό της οικοδόμημα, το ένθεο πάθος που αγγίζει την αιωνιότητα και φέρνει από τους θεούς είδηση προς τους ανθρώπους της πολιτείας για το τι είναι δικαιοσύνη και τι αδικία, τούτο το πάθος όχι μόνον δεν αποδιώχεται, αλλά είναι και καλόδεχτο. Απ' αυτό το ένθεο πάθος έρχεται ο μύθος της πλατωνικής *Πολιτείας*, αυτός που ενώνει τη χρονικότητα με την αιωνιότητα, τα έργα των ανθρώπων με τα αιώνια παραδείγματα και αγάλματα των θεών.

Την ίδια οπτική για το επίμαχο αυτό θέμα έχει ο Κ. Δεσποτόπουλος⁵⁰. Η ποίηση, λέει, αντιμετωπίζεται από τον Πλάτωνα, στο κορυφαίο αυτό έργο του, όχι καθ' εαυτήν, ως ιδιαίτερο θέμα της φιλοσοφίας, αλλά σε λειτουργική σχέση προς την «παιδεία», ως θέμα δηλαδή της παιδαγωγικής πολιτικής του. Η παιδαγωγική αυτή προοπτική είναι έκδηλη στα χωρία 376e-402a των βιβλίων II και III της *Πολιτείας*, υπάρχει όμως κατά βάθος και στο χωρίο 595a κ.εξ. του βιβλίου X, όπου η ποίηση εξετάζεται προπάντων από σκοπιά οντολογική. Εξάλλου, στο πλαίσιο της αυστηρής κριτικής των ποιητικών έργων ως πηγών παιδείας διατυπώνονται διακρίσεις και ορισμοί, που αποτελούν στοιχεία μιας ώριμης ποιητικής, όπως υποστηρίζει ο W.J. Verdenius⁵¹.

Οπωσδήποτε, και στο περίφημο χωρίο του III Βιβλίου της *Πολιτείας* –που αυτό προπάντων δημιούργησε τη φήμη του διωγμού των ποιητών από την «πολι-

49. Πλάτωνος *Φαίδρος*, Αθήναι, 1971³(1948), σ. 13.

50. *Φιλοσοφία του Πλάτωνα*, Αθήναι, 1997, σσ. 190-245. Πρόκειται εδώ για μια εξονυχιστική και βαθυστόχαστη διερεύνηση του πολύπλοκου αυτού θέματος, γι' αυτό και παραθέτω τα κύρια σημεία της.

51. W.J. Verdenius, *Mimesis, Plato's Doctrine of artistic Imitation and its meaning to us*, Λέιντεν, 1949, σσ. 9-10.

τεία» του Πλάτωνος– «αποπέμπεται» πραγματικά, όχι ο οιοσδήποτε «ποιητής», αλλά ο «μιμητικός» των πάντων: «Ἄνδρα... δυνάμενον... παντοδαπὸν γίγνεσθαι καὶ μιμεῖσθαι πάντα χρήματα, εἰ ἡμῖν ἀφίκοιτο εἰς τὴν πόλιν αὐτός τε καὶ ποιήματα βουλόμενος ἐπιδείξασθαι, προσκυνοῖμεν ἂν αὐτὸν ὡς ἱερὸν καὶ θαυμαστὸν καὶ ἡδύν, ...ἀποπέμποιμέν τε εἰς ἄλλην πόλιν μῦρον κατὰ τῆς κεφαλῆς καταχέαντες καὶ ἐρίῳ στέψαντες» (398a). Εξάλλου όμως, όχι μόνο δεν διώχνεται γενικά ο «ποιητής», ἀλλ' ἀντίθετα, καὶ ρητὰ δηλώνεται ὅτι ο ποιητής ἀσκεῖ πολῦτιμο καὶ ἀναντικατάστατο λειτουργήμα («καὶ ὕμνοι ποιητέοι τοῖς ἡμετέροις ποιηταῖς πρέποντες τοῖς γιγνομένοις γάμοις») σὲν «ορθῇ πολιτείᾳ» τοῦ Πλάτωνος: «Αὐτοὶ δ' ἂν τῷ αὐστηροτέρῳ καὶ ἀηδεστερῷ ποιητῇ χρώμεθα καὶ μυθολόγῳ ὠφελίας ἔνεκα». Ακόμη όμως ορίζεται ἐιδικότερα τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ αὐτοῦ, λειτουργοῦ τῆς «ορθῆς πολιτείας», με τὰ ἐξῆς: «ὅς ἡμῖν τὴν τοῦ ἐπιεικοῦς λέξιν μιμοῖτο καὶ τὰ λεγόμενα λέγοι ἐν ἐκείνοις τοῖς τύποις οἷς κατ' ἀρχὰς ἐνομοθετησάμεθα» (398a-b). Ἔτσι καθιερῶνεται ἀπὸ τὴν «ορθῇ πολιτείᾳ» μιὰ ποίηση με ὑψηλόν, ἠθικοπνευματικὸ στόχο, καὶ με αὐστηρὴ, ἀτερπὴ μορφή, που ἐξάλλου όμως εἶναι καὶ αὐτὴ κατὰ κάποιον τρόπο «μιμητικὴ», ἀλλὰ μόνο τῶν ἐκφραστικῶν τρόπων «τοῦ ἐπιεικοῦς». Ἔτσι ἄλλωστε καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ποίηση, με ἀντικείμενο τὸ «φρόνιμόν τε καὶ ἡσύχιον ἦθος, παραπλήσιον ὃν αἰεὶ αὐτῷ, οὔτε ῥάδιον μιῆσασθαι οὔτε μιμουμένον εὐπετέες καταμαθεῖν...» (604e· πρβλ. 396c, 395c). Πραγματικὰ λοιπὸν ἀποπέμπεται ὄχι γενικά ἡ «μιμητικὴ» ποίηση, που ἀντίθετα καὶ ρητὰ καθιερῶνεται σὲ κάποιους τρόπους τῆς, ἀλλὰ μόνο ἡ «μιμητικὴ» ποίηση που ἐκφράζει ὠμὰ «τὸ ἀγανακτικὸν καὶ ποκίλον ἦθος», συνηθισμένο ἄλλωστε ἀντικείμενό τῆς «διὰ τὸ εὐμίμητον εἶναι» καὶ πρόσφορο στὸν «μιμητικόν» ποιητὴ «εἰ μέλλει εὐδοκίμησιν ἐν τοῖς πολλοῖς» (605a· πρβλ. 397b-c).

Εξάλλου, ἡ ἀποπομπὴ τοῦ παντομιμητῆ ποιητῆ δὲν σημαίνει καὶ παραγνώριση τῆς ποιητικῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ, ἢ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ νὰ τέρπει τὸ κοινόν. Αὐτὸ μαρτυρεῖται ρητὰ καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τοῦ ΙΙΙ βιβλίου: «Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα παραιτησόμεθα Ὅμηρόν τε καὶ τοὺς ἄλλους ποιητὰς μὴ χαλεπαίνειν ἂν διαγράφωμεν, οὐχ ὥς οὐ ποιητικὰ καὶ ἡδέα τοῖς πολλοῖς ἀκούειν, ἀλλ' ὅσῳ ποιητικώτερα, τοσοῦτ' ἤττον ἀκουστέον παισὶ καὶ ἀνδράσιν οὓς δεῖ ἐλευθέρους εἶναι, δουλείαν θανάτου μᾶλλον πεφοβημένους» (387b).

Ἡ ἀπαγόρευση λοιπὸν, ολική ἢ μερική, τῶν ποιητικῶν ἔργων, που τὸ ἀξιολογικὸ περιεχόμενό τους ἀποδοκιμάζεται ολικά ἢ μερικά, εἶναι συνυφασμένη με τὴν παιδευτικὴ τους συνέπεια, τὴν ψυχδιαστροφικὴ, τὴν ἠθοφθαρτικὴ: «ὧν ἔνεκα παυστέον τοὺς τοιοῦτους μύθους, μὴ ἡμῖν πολλὴν εὐχέριαν ἐντίκτωσι τοῖς νέοις πονηρίας», 391e-392a). Εξάλλου, ἐκδηλώνεται σὰν «ἐκβολή» ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ὕλη, ἐννοημένη ευρύτατα: με συμπερίληψη δηλαδὴ καὶ τῶν παραμυθιῶν, που λέγονται ἀπὸ τὶς μητέρας στὰ παιδιά, ἢ καὶ τῶν θεατρικῶν παραστάσεων, που συνάραττον τοὺς νέους καὶ τὸν ἀνθρώπινον Κράτος νὰ χορηγήσει τὰ μέσα γιὰ νὰ παρασταθοῦν τὰ θεατρικὰ γεγονότα, ἔχουν ἀνήθικο περιεχόμενο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ αἴτημα τῆς οποιασδήποτε φωτισμένης παι-

δαγωγικής, όπως και της οποιασδήποτε σοβαρής πολιτικής, που ύπατον σκοπό έχει την ηθικά θεμελιωμένη ευδαιμονία των πολιτών της, και όχι τυχόν την προαγωγή της τέχνης καθ' εαυτήν, συντελεσμένη ενδεχόμενα και από φιλοσοφη-τους ή και αδιάφορους ηθικά ποιητές ή άλλους καλλιτέχνες.

Η επιμονή εξάλλου του Πλάτωνος σε μια εγγύτατη και οξύτατη κριτική των έργων του Ομήρου και του Ησιόδου και άλλων καθιερωμένων ποιητών, από την άποψη του αξιολογικού περιεχομένου, εξηγείται και δικαιώνεται όχι μόνο από την ψυχολογική γνώμη του, ότι μοναδικά έντονη και βαθιά είναι η ψυχοπλαστική επενέργεια του ποιητικού «μύθου», με την εισδυτική στις ψυχές δύναμη γοητείας των αισθητικών στοιχείων του, διεγερτική προπάντων δηλαδή της φαντασίας και των συναισθημάτων, αλλά και από δύο χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής στην αρχαία Ελλάδα: Οι «μύθοι» για παιδιά, οι αντλημένοι από τους μεγάλους ποιητές, και οι παραστάσεις των δραμάτων, ήσαν τα μόνα σχεδόν μορφωτικά στοιχεία· ούτε παιδικά βιβλία υπήρχαν, ούτε μυθιστορήματα, ούτε εφημερίδες· δεν υπήρχε η πλημμύρα των εντυπώσεων από τα ποικίλα δημοσιεύματα, που κατακλύζουν στην εποχή μας τις ψυχές των παιδιών και των νέων, και έτσι μειώνουν την ψυχοπλαστική επενέργεια του ποιητικού λόγου επάνω τους με τους «μύθους» του. Σήμερα η ποίηση έχει κοινωνικά περιορισθεί σε πολύ στενό χώρο, και αντίστοιχα η επίδρασή της δεν θεωρείται δυναστική. Τότε όμως η ποίηση θεωρούνταν, και ήταν πραγματικά, το κύριο ή και μόνο κρίσιμο στοιχείο του πνευματικού πολιτισμού, άρα της «παιδείας» του λαού. Εξάλλου, τα έργα των μεγάλων ποιητών αποτελούσαν τότε αυθεντία για την αξιολογία της κοινωνίας (βλ. *Λύσις* 214a, όπου οι ποιητές, ειρωνικά έστω, χαρακτηρίζονται, «ὥσπερ πα-τέρες τῆς σοφίας... καὶ ἡγεμόνες»), όπως σχεδόν σε κάποια χριστιανικά κράτη η Αγία Γραφή ή τα έργα των πατέρων της Εκκλησίας. Έτσι οι ρήτορες στα δικαστήρια επικαλούνταν συχνά στίχους των ποιητών σαν άρθρα σχεδόν νόμων του κράτους. Η κριτική λοιπόν του Πλάτωνος για το περιεχόμενο των ποιητικών έργων δείχνεται ολωσδιόλου εύλογη, όταν μάλιστα σκεφθούμε τα δύο αυτά χαρακτηριστικά της εποχής του. Με την ηθολογική αυτή κριτική ο Πλάτων χειρίζεται μεθοδικά, ως ψυχολόγος και παιδαγωγός, το μόνο σχεδόν μορφωτικό στοιχείο στην εποχή του, και ως ηθικός φιλόσοφος επιδιώκει να ελέγξει και να μεταρρυθμίσει κάπως την κοινωνική αξιολογία της εποχής του.

Συνάγεται λοιπόν το συμπέρασμα για την πραγματική αξία του Ομήρου και για ό,τι από την ποίηση επιτρέπεται να υπάρχει στην ορθή πολιτεία: Αναγνωρίζεται για τον Όμηρο πρόθυμα ότι είναι μέγιστος ποιητής («ποιητικώτατος») και ο κορυφαίος των τραγωδοποιών (607a· πρβλ. 595b-c και *Θεαίτητος*, 152e), αλλά και απορρίπτεται η διάχυτη άμετρη γνώμη των ζηλωτών του Ομήρου –που τους πρέπει άλλωστε αγάπη και τιμή–, ότι δήθεν «τὴν Ἑλλάδα πεπαιδευκεν οὗτος ὁ ποιητής» (606e) και ότι αποτελεί το έργο του θησαυρό σοφίας για τη διοίκηση των ανθρώπινων πραγμάτων και για την παιδεία, ώστε να το παίρνουν οι άνθρωποι και να το μαθαίνουν και να διαμορφώνουν και να ζουν τη ζωή τους σύμφωνα με αυτό (606e-607a).

Ταυτόχρονα τονίζεται (607a) η έμμονη απόφαση, η σχετική με την ορθή πολιτεία, να μη γίνει παραδεκτή η ποίηση, εκτός μόνο από ύμνους προς τους θεούς και εγκώμια για τους αγαθούς ανθρώπους («εἰδέναι δὲ ὅτι ὅσον μόνον ὕμνους θεοῖς καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς ποιήσεως παραδεκτέον εἰς πόλιν») και η επίμονη πρόβλεψη, ότι παραδοχή τυχόν λυρικών ή επικών ποιημάτων, πλασμένων με σκοπό να αρέσουν («εἰ δὲ τὴν ἡδυσμένην Μοῦσαν παραδέξει ἐν μέλεσιν ἢ ἔπεσιν»), θα έχει αποτέλεσμα να κυβερνοῦν «ἐν τῇ πόλει» τα συναισθήματα «ἡδονή... καὶ λύπη» και όχι ο νόμος και ὅ,τι αναγνωρίζεται από την κοινή συνείδηση κάθε φορά σαν ἄξιο αντικειμενικά («ἀντὶ νόμου τε καὶ τοῦ κοινῇ αἰεὶ δόξαντος εἶναι βελτίστου λόγου», 607a).

Συγκεφαλαιώνοντας ο Πλάτων ήδη την κριτική του για την ποίηση και τη γνώμη του για την πρακτική στάση απέναντί της, ὅπως ἔχουν αναπτυχθεῖ στο βιβλίο I, ἔμμεσα ὅμως και στα βιβλία II και III της *Πολιτείας*, και χαρακτηρίζει εὐλογη την αποπομπή της, τέτοια που εἶναι, «ἐκ τῆς πόλεως», σαν υπαγορευμένη από τον Λόγο («Ταῦτα δὴ... ἀπολελογήσθω ἡμῖν ἀναμνησθεῖσιν περὶ ποιήσεως, ὅτι εἰκότως ἄρα τότε αὐτὴν ἐκ τῆς πόλεως ἀπεστέλλομεν τοιαύτην οὔσαν· ὁ γὰρ λόγος ἡμᾶς ἤρει», 607b), προσθέτει ὅμως και ορισμένα σχόλια, για ν' απαλύνει ή και να βελτιώσει την κριτική στάση του απέναντι στην ποίηση και να διαγράψει μάλιστα κάποια πιθανότητα μεταβολῆς της αποδοκιμαστικής στάσης του, αλλά και για να βεβαιώσει πάλι ἐμμονή στην αυστηρή στάση του και ἀντίστοιχα να ἐξηγηθεῖ και δικαιολογηθεῖ (607b-608b). Επικαλεῖται πρώτα ὅτι πολύ πριν απ' αὐτόν υπήρχε διένεξη φιλοσοφίας και ποιητικῆς («ὅτι παλαιὰ μὲν τις διαφορὰ φιλοσοφία τε καὶ ποιητικὴ») ⁵² και μνημονεύει μάλιστα εκφράσεις, γνωρῖμες τότε, χαρακτηριστικῆς της «παλαιᾶς ἐναντιώσεως τούτων». Δηλώνει ὅμως ταυτόχρονα, ὅτι, «εἰ τινα ἔχοι λόγον εἰπεῖν ἢ πρὸς ἡδονὴν ποιητικὴ καὶ ἡ μίμησις, ὥς χρὴ αὐτὴν εἶναι ἐν πόλει εὐνομουμένη», θα υποστηρίξει αὐτὸς με προθυμία την παραδοχή της, καθώς και ο ἴδιος νιώθει τη γοητεία της, μέσ' από το ἔργο του Ομήρου. Θέλει δηλαδή να μη θεωρήσει ἀνέκκλητη ὁλωσδιόλου την ἀπόφαση που ἐξορίζει την ποίηση, στις περισσότερες τουλάχιστον μορφές της, από την πόλη της εὐνομίας, αλλά να ἀφήσει ανοιχτὴ και την προοπτική για μια νομιμοποίηση τυχόν που θα μπορούσε να ἐπιδιώξει και η μιμητική με σκοπὸ την τερπνὴ ποίηση, που εἶναι η κατ' ἐξοχὴν αποδοκιμασμένη. Τονίζει μάλιστα ὅτι με ἄκρα ευμένεια θα ἐβλεπε μια τέτοια καταξίωσή της, σαν ἐμπειρος ο

52. Ο Πλάτων ὅμως, σημειώνει ο συγγραφέας, αφού ἔζησε τη διένεξη αὐτῆς φιλοσοφίας και ποιητικῆς στην ἴδια την ὑπαρξή του [πρβλ. Friedländer, *Platon*, II, 1957, σ. 124· Jaeger, *Paideia*, II, 1944, σ. 298], ἀντιμετώπισε το προκείμενο πρόβλημα στην ιστορικά «προφητική» προοπτική της χειραφεσίας «του δημιουργικοῦ πνεύματος από την ποιητικὴ μορφή της δημιουργίας» (Jaeger, *Paideia*, III, 1947, σ. 95), και προσάναψε από την ιστορικὰ υπεύθυνη σκοπιά, της παιδείας του ἀνθρώπου ως καίριας λειτουργίας της πολιτείας, και ἐτοίμασε ἐπὶ τῆς διένεξης με την ἀπόλυτη κατάφαση της φιλοσοφίας ως ὑπάτης ἀξίας του πνεύματος, *«Παῖδός δ' αἰεὶ ὡς φιλοσοφίας οὐσῆς μεγίστης μουσικῆς» Πολιτεία 499d «ὅταν αὐτὴν Μοῦσα πόλεως ἐγκρατὴς γένηται»*· πρβλ. *Φαῖδρος* 248d), και ἄλλωστε αποφασιστικῆς για την ἠθικὴ συγκρότηση του ἀνθρώπου και για την ἐμπέδωσή της «ὀρθῆς πολιτείας».

ίδιος της γοητείας της, αλλά και ότι ακόμη κρίνει την επαναποδοχή της, με την προϋπόθεση αυτή, σαν υπαγόρευση της δικαιοσύνης («δικαία ἐστὶν οὕτω κατιέναι»). Εξάλλου καθορίζει και τον τρόπο και το θέμα της ενδεχομένης αυτής «απολογίας» προς νομιμοποίηση της λειτουργίας της ειδικά στην πόλη της ευνομίας: είτε προπάντων με την πειστική παρουσία της ίδιας «ἐν μέλει ἢ τινι ἄλλῳ μέτρῳ», δηλαδή σε μορφή λυρικών ή και άλλων ποιημάτων, ικανών καθεαυτά με την ποιητική αξία τους να πείσουν για την παρουσία της σαν κάτι εναρμονισμένο με την ορθή πολιτεία, είτε και με συνηγορία, όχι έμμετρη, των φίλων των ποιητών και όχι ποιητικών, αποδεικτική γι' αυτήν «ὥς οὐ μόνον ἡδεῖα, ἀλλὰ καὶ ὠφελίμη πρὸς τὰς πολιτείας καὶ τὸν βίον τὸν ἀνθρώπινόν ἐστιν» (607d8-9).

Ο Πλάτων ολοκληρώνει την κριτική του απέναντι στην ποίηση, επαναλαμβάνοντας και διευκρινίζοντας ότι από την παιδική ηλικία του είχε αποκτήσει έρωτα προς τη μιμητική φιλάρεσκη ποίηση, που του είχε προκαλέσει η ανατροφή του με το σύστημα «τῶν καλῶν πολιτειῶν», δηλαδή των πραγματικών τότε δίχως επίγνωση της αποστολής της παιδείας πολιτειών, αλλά ότι έχει ανακαλύψει τώρα την απαξία «τῆς τοιαύτης ποιήσεως», και επομένως ναι μεν πρέπει να την αντιμετωπίζει με ευμενή διάθεση, αλλά και με ανένδοτη αντίσταση προς αποφυγή της ερωτικής υποτροπής. Θα δοκίμαζε δηλαδή μεγάλη ευχαρίστηση να την αναγνωρίσει «ὥς βελτίστην καὶ ἀλθροεστάτην», αλλά εμμένει στην αποδοκιμαστική γνώμη του: Η τέτοια ποίηση δεν αγγίζει την αλήθεια και δεν αξίζει τον ζήλο μας· δεν πρέπει λοιπόν ν' ασχολούμαστε με αυτήν, αλλά πρέπει μάλλον να φυλαγόμαστε από φόβο για το εσωτερικό μας πολίτευμα («περὶ τῆς ἐν αὐτῷ πολιτείας δεδιότι», 608b1), δηλαδή για την ηθική μας συγκρότηση. Και είναι το καθήκον αυτό αδήριτο, σε υπέρτατον βαθμό, διότι πρόκειται αν θα γίνει ο άνθρωπος ηθικός ή ανήθικος· και δεν επιτρέπεται να ολιγωρήσει, για την πραγμάτωση της «δικαιοσύνης τε καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς», ούτε από δόξα παρασυρμένος ούτε από χρήματα ούτε από αξίωμα κανένα, και ούτε από την ποίηση⁵³.

53. Η ηθική αυτή μέριμνα του Πλάτωνος για τον άνθρωπο και η πεποίθησή του ότι η ποίηση αποτελεί παιδευτικόν συντελεστή κρίσιμον για την ηθική διάπλαση του ανθρώπου χαρακτηρίζει τη θεωρία του για την ποίηση και στο κατ' εξοχήν ποιητικό έργο του *Φαῖδρος*. Ακόμη και στο περίφημο χωρίο 245a, όπου εξάιρεται η «ἀπὸ Μουσῶν κατοκωχή τε καὶ μανία» ως προϋπόθεση απαραίτητη και αποφασιστική για τη γνήσια ποιητική δημιουργία –ώστε και να τονίζεται «ὅς δ' ἂν ἀνεν μανίας Μουσῶν ἐπὶ ποιητικὰς θύρας ἀφίκηται, πεισθεὶς ὡς ἄρα ἐκ τέχνης ἱκανὸς ποιητὴς εἰσόμενος, ἀτελής αὐτὸς τε καὶ ἡ ποιήσις ὑπὸ τῆς τῶν μαινομένων ἢ τοῦ σωφρονούντος ἡφανίσθη»–, η θεωρία για την ποιητική δημιουργία καταλήγει στην προβολή του ηθολογικού στοιχείου και της παιδευτικής αποστολής των ποιητικών έργων: «... λαβούσα ἀπαλὴν καὶ ἄβατον ψυχὴν, ἐγείρουσα καὶ ἐκβακχεύουσα κατὰ τὴν ὥδαν καὶ κατὰ τὴν ἄλλην ποίησιν, “μυρία τῶν παλαιῶν ἔργων κοσμοῦσα”, τοὺς ἐπιγιγνομένους παιδεύει». Αυτή η λειτουργία καταλογίζεται στην «ἀπὸ Μουσῶν κατοκωχή τε καὶ μανία» και αποτελεί ευδιάγνωστη απήχηση του χωρίου 607a της *Πολιτείας*.

Στους χρόνους μας, γράφει ο Ε. Παπανούτσος (όπ.π., σ. 310), δεν σκανδαλίζει τον στοχαστικό άνθρωπο η αντίληψη ότι η Τέχνη ανήκει δικαίωματικά στον κύκλο των ανώτερων ἐκδηλώσεων της πνευματικής μας ζωής και ότι οι αισθητικές αποτελούν ένα γένος αξιών του πνεύματος ισότιμο προς το γένος των θεωρητικών και των ηθικών αξιών. Για τούτο λησμονούμε ότι

Μετά από αυτήν την εκτενή διερεύνηση της διαμάχης ανάμεσα στην ποίηση και τη φιλοσοφία, μπορούμε, νομίζω, να συμμερισθούμε τη θέση που διατυπώθηκε πρόσφατα από τον Λ. Κουλουμπαρίτη⁵⁴, ο οποίος θεωρεί ότι η οργάνωση μιας κατάλληλης παιδείας για τους πολίτες, ενόψει του καταμερισμού των εργασιών ανάλογα με τις αρετές του καθενός, δεν ορίζεται από τον Πλάτωνα μονάχα σε σχέση με τον κοινωνικό κόσμο αλλά και σε σχέση με τη διάταξη του Όλου, το οποίο κατά τον φιλόσοφο εκτείνεται ανάμεσα στο μη είναι και το Αγαθό.

Πράγματι, η παιδεία που προτείνει ο Πλάτων, προσθέτει ο συγγραφέας, τροποποιεί την τρέχουσα παιδεία παραμερίζοντας κατά πρώτον τους ποιητές (Όμηρο, Ησίοδο και τραγικούς) –κρίνοντας πως παράλλασσαν τους θεούς και τους ήρωες και έδιναν το κακό παράδειγμα στα παιδιά γαλουχώντας τα με τη μυθοπλασία και το ψεύδος– και κατά δεύτερον τους σοφιστές, τους νέους διδασκάλους της Ελλάδος, που δίδασκαν τρόπους επιβολής του ψεύδους και της αδικίας μέσω της τυραννίας του λόγου (ρητορικής). Ο Πλάτων επιθυμεί αφενός να προαγάγει μια νέα «ποίηση» που θα εξυμνεί αγαθούς θεούς και ανθρώπους, με σκοπό την κατάκτηση της ευτυχίας τόσο στην επίγεια όσο και στη μετά θάνατον ζωή, και αφετέρου να προβάλλει τη «φιλοσοφία» ως αναζήτηση της γνώσης ενάντια στους οπαδούς απόψεων που αποσκοπούν στη δόξα θαμπώνοντας το κοινό τους (*φιλόδοξοι*). Ακόμη, δείχνει ότι, αν δεν είμαστε προσεκτικοί, ο μύθος κινδυνεύει να εκπέσει σε παιδικό παραμύθι και ότι η δόξα δεν είναι παρά ένα ενδιαμέσο μετα-

άλλοι καιροί και παλαιότεροι στοχαστές περιωπής δεν αναγνώριζαν ότι η Τέχνη είναι υψηλή λειτουργία, κατ' εξοχήν πνευματική, και αμφισβητούσαν στους καλλιτέχνες το δικαίωμα να καταλέγονται ανάμεσα στους μεγάλους μύστες του πνεύματος. Από την άποψη αυτή είναι πολύ χαρακτηριστική η στάση του Πλάτωνα απέναντι στον Όμηρο και στους μεγάλους τραγικούς. Αν με όλον τον σεβασμό και τον θαυμασμό που αισθάνεται προς το έργο τους, ζητεί για την ιδανική του πολιτεία τον αυστηρό έλεγχο των κειμένων τους, δεν το κάνει μόνο από υπερβολικό φόβο, μήπως παρασυρθούν από τις «πλάνες» τους και γίνουν μαλθακοί και ασεβείς οι νέοι, αλλά και επειδή στο βάθος πιστεύει ότι η Τέχνη κάνει επικίνδυνα τερπνή τη «δόξα» και απομακρύνει τον άνθρωπο από την αυστηρή «επιστήμη», ότι ο ποιητής δεν αποκαλύπτει την αληθινή ουσία των όντων αλλά «ειδωλοποιεί τα είδωλα». Βέβαια ο Αριστοτέλης προσπάθησε ν' αποκαταστήσει την Τέχνη και ονόμασε την Ποίηση «σπουδαιότερον και φιλοσοφώτερον» της Ιστορίας, αλλά και αυτός (όπως πολύ αργότερα και ο Πλωτίνος που δίδαξε ότι το ωραίο έχει ουσία θεϊκή και είναι μια από τις εκφάνσεις του Απολύτου) θέτει τον καλλιτέχνη σε κατώτερη θέση συγκριτικά με τον φιλόσοφο και νομίζει ότι κορυφαία μορφή της πνευματικής ζωής είναι ο «*θεωρητικός βίος*». Ότι κατά το μεσαίωνα οι φιλόσοφοι, επηρεασμένοι από το ασκητικό πνεύμα του Χριστιανισμού, θεωρούσαν την Τέχνη, που δεν είχε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα, ενασχόληση που μπορεί ν' αποξενώσει τον άνθρωπο από τη «χάρη», δεν είναι παράδοξο. Παράδοξο όμως είναι ότι και έπειτα από τους χρόνους της Αναγέννησης, όταν η Τέχνη σε όλες σχεδόν τις μορφές της κατόρθωσε να πραγματοποιήσει μεγάλα έργα, φιλόσοφοι σαν τον Descartes, τον Spinoza και τον Leibniz δεν θεωρούν την Τέχνη, ως εκδήλωση της πνευματικής ζωής, άξια προσοχής για ν' ασχοληθούν με τη «φιλοσοφία» της, και ότι πρέπει να φτάσουμε στον 18ο αιώνα για να συναντήσουμε τα πρώτα δοκίμια της αισθητικής φιλοσοφίας.

54. Λ. Κουλουμπαρίτης, *Ιστορία της αρχαίας και μεσαιωνικής φιλοσοφίας*, τ. Α', *Ιστορία της αρχαίας φιλοσοφίας*. Μτφρ. από τα Γαλλικά Ε. Γραμματικοπούλου, Αθήνα, 2008, σσ. 339-340.

ξύ άγνοιας και γνώσης που εκτυλίσσεται στον ασταθή τομέα του γίνεσθαι, ο οποίος εκτείνεται ανάμεσα στο μη είναι και το Είναι. Ο φιλόσοφος λοιπόν οφείλει να ξεπεράσει τη γνώμη και το άπιαστο αντικείμενό του προς όφελος του νοητού και του Αγαθού. Και όταν καταφεύγει στον μύθο, οφείλει να τον θεμελιώνει σύμφωνα με κάποια πρόθεση, ώστε να τον αναγάγει σε «εικόνα», έργο μιας αληθινής τέχνης που βασίζεται στο «μέτρο» και όχι ομοίωμα που απαιτεί αναμορφώσεις, τις οποίες κανένα παιδί δεν θα μπορούσε να κάνει από μόνο του. Εν ολίγοις, η νέα παιδεία που εισηγείται ο Πλάτων ενσωματώνει την ηθικοπλαστική ποίηση, τη μεθοδολογική πρακτική του μύθου και την ηγεμονική γνώση (μουσική, μαθηματικά και διαλεκτική). Με αυτή την προσέγγιση ο Πλάτων αυτοαναγορεύεται νέος διδάσκαλος της Ελλάδος, εμπνεόμενος κυρίως από τους πυθαγόρειους. Σε αυτό το πλαίσιο παρεμβάλλεται η περιώνυμη αλληγορία της σπηλιάς, μέσω της οποίας πετυχαίνει, με μία και μοναδική αφήγηση, να συγκεράσει τρεις ασυμβίβαστες δομές που αποκαλύπτουν τη συνολική του θεώρηση περί πραγματικού, παιδείας και πολιτικής δράσης.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αυτού ο Πλάτων επανέρχεται στον δίκαιο άνθρωπο και προτείνει τώρα (612b) να του αποδοθούν οι τιμές και οι αμοιβές –επακόλουθο της δικαιοσύνης του– οι οποίες, όπως είχε συμφωνηθεί αρχικά, μετά τις αναπτύξεις του Γλαύκωνος και του Αδείμαντου, είχαν αποκλεισθεί μέχρι να ορισθούν η φύση της δικαιοσύνης και της αδικίας και τα συναφή προς την ψυχή αποτελέσματά τους.

Ο Σωκράτης αρχίζει τη συζήτηση (608c-611a) με μια απόδειξη για την αθανασία⁵⁵ της ψυχής. Κάθε πράγμα, λέει, καταστρέφεται από τη δική του ιδιαίτερη κακότητα ή παθολογική κατάσταση – το σώμα από την αρρώστια, το στάρι από την σαπρότητα, το ξύλο από τη σαπίλα, ο χαλκός και ο σίδηρος από τη σκουριά – και αυτό που δεν μπορεί να καταστραφεί είναι ως εκ τούτου αιώνιο. Τώρα η κακία που εγκαθίσταται στην ψυχή είναι η αδικία· η αδικία όμως δεν μπορεί να φθείρει την ψυχή και να την σκοτώσει· ως εκ τούτου η ψυχή πρέπει να είναι αθάνατη. Πρέπει όμως να είμαστε επιφυλακτικοί στο να υποθέσουμε ότι η ψυχή καταστρέφεται από σωματική αρρώστια, εκτός αν μπορεί να αποδειχθεί ότι η σωματική αρρώστια γεννά μέσα στην ψυχή τη δική της ειδική κακότητα· και αν κά-

55. Ο Σωκράτης έχει ήδη εκφράσει την πίστη του στην αθανασία της ψυχής στο χωρίο 498d του βιβλίου VI· πρβ. επίσης 496e και I, 330d, e. Η απόδειξη που φέρνει εδώ ο Πλάτων έχει ευρύτατα συζητηθεί, αν και συχνά, κατά τον Adam (όπ.π., II, σ. 421), έχει συχνά σχολιασθεί άδικα και όχι εξύψινα από πολλούς κριτικούς. Η καλύτερη πάντως προπαρασκευή για τη μελέτη αυτού του επιχειρήματος είναι μια προσεκτική εξέταση των αποδείξεων στον *Φαίδωνα*, στον οποίο ο Πλάτων φαίνεται να κάνει ευθέως υπαινιγμό στο χωρίο 611b της *Πολιτείας*. Κατά τον Adam, δύο θεωρήσεις καθιστούν ευκολότερο τον συλλογισμό του Πλάτωνα: α) η άποψη ότι η ψυχή και το σώμα θεωρείται δεδωμένη σε όλη τη συζήτηση β) ο Πλάτων επιθυμεί να αποδείξει την ατομική αθανασία της ψυχής.

Για μια συζήτηση σχετικά με την απόδειξη αυτή και άλλες που αφορούν στην αθανασία στον Πλάτωνα, βλ. R.S. Bluck, *Plato's Phaedo*, Λονδίνο, 1955, σσ. 18-33, ειδικά σσ. 28-29.

ποιος έχει την τόλμη να ισχυρισθεί ότι οι ψυχές των πεθαμένων γίνονται στην πραγματικότητα εξαιτίας του θανάτου ακόμη πιο άδικες, πρέπει να είναι έτοιμος να δείξει ότι η κακότητα, μόνη και καθεαυτήν είναι ολέθρια για τον κάτοχό της, κάτι που πόρρω απέχει από το να είναι αληθινό. Η αδικία τότε είναι φανερό ότι δεν θα ήταν κάτι φρικτό, αν φέρνει τον θάνατο σε όποιον την δέχεται μέσα του, αφού αυτό θα ισοδυναμούσε με απαλλαγή («*ἀπαλλαγή γάρ ἂν εἴη κακῶν*», 610d6) από φόβους και συμφορές⁵⁶. Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι αφού την ψυχή δεν την καταστρέφει καμία κακότητα, ούτε δική της ούτε κάποια ξένη, πρέπει η ψυχή να έχει πάντα υπόσταση· άρα είναι αθάνατη⁵⁷. Η παραδοχή αυτή οδηγεί στην επόμενη, ότι δηλαδή η ζωή κάθε ιδιαίτερης ψυχής είναι μια ατελεύτητη διάρκεια – από την αιωνιότητα στην αιωνιότητα –, αντίληψη την οποία σταθερά υποστήριζε ο Πλάτων και εν συντομία μάς την υπενθυμίζει τώρα, διότι η θεωρία για τις μελλοντικές αμοιβές και ποινές, τις οποίες θα περιγράψει ευθύς αμέσως ο Σωκράτης, στηρίζεται σ' αυτήν την υπόθεση⁵⁸.

Ο Γλαύκων ικανοποιείται με το συμπέρασμα αυτό και ο Σωκράτης προσθέτει (611a-612a) ένα σχόλιο για τη φύση της ψυχής. Στο βιβλίο IV η ψυχή είχε περιγραφεί ως κάτι το σύνθετο, αποτελούμενο από τρία μέρη (αναφορά ίσως σ' αυτό που εδώ (611b6-7) λέγεται «όπως μας φάνηκε τώρα ότι συμβαίνει με την ψυχή»). Τώρα όμως ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι μια τέτοια σύνθετη ψυχή, γεμάτη από μεγάλη ποικιλία, ανομοιότητα και διαφορά, σαν την παραμορφωμένη από κύμα-

56. Πρβλ. *Φαίδων*, 107c5-d5: «*Εἰ μὲν γὰρ ἦν ὁ θάνατος τοῦ παντός ἀπαλλαγή, ἔρμαιον ἂν ἦν τοῖς κακοῖς ἀποθανοῦσι τοῦ τε σώματος ἅμ' ἀπῆλλάχθαι καὶ τῆς αὐτῶν κακίας μετὰ τῆς ψυχῆς· νῦν δ' ἐπειδὴ ἀθάνατος φαίνεται οὐσα, οὐδεμία ἂν εἴη αὐτῇ ἄλλη ἀποφυγὴ κακῶν οὐδὲ σωτηρία πλὴν τοῦ ὡς βελτίστην τε καὶ φρονιμωτάτην γενέσθαι. Οὐδὲν γὰρ ἄλλο ἔχουσα εἰς Ἄιδον ἢ ψυχὴ ἔρχεται πλὴν τῆς παιδείας τε καὶ τροφῆς, ἃ δὴ καὶ μέγιστα λέγεται ὠφελεῖν ἢ βλάπτειν τὸν τελευτήσαντα εὐθύς ἐν ἀρχῇ τῆς ἐκείσε πορείας*».

Η σκέψη που εκφράζεται σ' αυτά τα δύο χωρία περιέχει το σπέρμα για ένα νέο επιχείρημα για την αθανασία της ψυχής. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι μια μελλοντική ύπαρξη της ψυχής είναι αναγκαία για να μπορεί ο άδικος να ξεπληρώσει την ποινή του για τις αμαρτίες του, και επομένως η αθανασία θα μπορούσε να αποτελέσει «ένα αξίωμα για την ηθική διακυβέρνηση του σύμπαντος». Ο Πλάτων, κατά τον Adam (όπ. π., II, σ. 426), αρκείται εδώ να υποστηρίξει αυτό το επιχείρημα: ούτε εδώ όμως ούτε οπουδήποτε αλλού το βάζει στην πρώτη γραμμή της διαλεκτικής απόδειξης για την αθανασία.

57. Το αν η αθανασία – με την πλήρη σημασία του όρου – ανήκει σε ολόκληρη την ψυχή, ή σε μέρος αυτής, δεν προκύπτει από την πορεία της ίδιας της απόδειξης, αλλά από το χωρίο 611b-612a φαίνεται ότι μόνο το λογιστικόν είναι ακατάλυτο. Σε κάθε διαδοχική ενσάρκωση το λογιστικόν μολύνεται «*ὑπὸ τῆς τοῦ σώματος κοινωνίας*», και (σύμφωνα με τον *Φαίδωνα*, 81b κ.εξ.) η μόλυνση εμμένει και μετά τον θάνατο, προκαλώντας την ψυχή να επιδιώξει την επανενσάρκωση. Ο έσχατος σκοπός είναι προφανώς να απελευθερωθεί πλήρως από τη σωματική υπόσταση και να ζει «*ἄνευ σωμάτων τὸ παράπαν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον*» (*Φαίδων*, 114c3-4), αλλά ακόμη και τότε η ψυχή δεν φαίνεται στον Πλάτωνα να χάνει την οντιστική ατομικότητά της και να αφομοιώνεται.

58. Για την ιστορία αυτής της πίστης πριν από την εποχή του Πλάτωνα, βλ. E. Rohde, *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, Τυβίγγη, 1903, 1925¹⁰, σσ. 134-136.

τα μορφή του θαλασσινού Γλαύκου⁵⁹, στον οποίον έχουν φυτρώσει όστρακα, φύκια και χαλίκια και του έχουν αλλοιώσει την πρωτινή φύση του, δύσκολα θα μπορούσε να είναι αιώνια, και ότι για να καταλάβουμε ποια είναι η αληθινή φύση της, πρέπει να την δούμε με τον λογισμό μας στην καθαρή μορφή της, απαλλαγμένη⁶⁰ από τα σωματικά στοιχεία και τα άλλα γήινα κακά και δοσμένη στην αγάπη για τη σοφία⁶¹, καθώς έχει συγγένεια⁶² «με το θείο και το αθάνατο και το αιώνιο». Μόνο τότε θα γίνουμε ικανοί να δούμε την αληθινή της φύση είτε έχει πολλές όψεις είτε μία είτε οποιαδήποτε άλλη σύνδεση⁶³.

59. Ο Γλαύκος στην αρχή ήταν άνθρωπος και έπειτα μεταμορφώθηκε σε θαλάσσιο δαίμονα, προστάτη των ναυτικών και των αλιέων. Με την αναφορά στον θαλάσσιο δαίμονα Γλαύκο βλέπουμε, σύμφωνα με τον P. Friedländer (όπ.π., σ. 125), την αντίθεση ανάμεσα στην πρωτινή φύση της ψυχής και στην παραμορφωμένη εικόνα της από τις αδικίες, τις ανομίες και τις άλλες αχρειότητες.

60. Πρβλ. *Γοργίας*, 524d-525a: «Το ίδιο λοιπόν μου φαίνεται, Καλλικλή, ότι συμβαίνει και με την ψυχή: όλα φανερώνονται στην ψυχή όταν απαλλαγεί από το σώμα, και τα φυσικά της και τα επίκτητα χαρακτηριστικά όσα αποτυπώθηκαν στην ψυχή του ανθρώπου από την ενασχόλησή του με κάθε πράγμα.

Όταν λοιπόν οι νεκροί φθάσουν μπροστά στον δικαστή –οι προερχόμενοι από την Ασία μπροστά στον Ραδάμανθυ–, ο Ραδάμανθυς τους σταματά και παρατηρεί την ψυχή του καθενός, χωρίς να ξέρει τίνος είναι: και συχνά βάζοντας το χέρι του πάνω στον Μεγάλο Βασιλιά ή σε κάποιον άλλο βασιλιά ή δυνάστη, διαπιστώνει ότι η ψυχή του δεν είναι καθόλου υγιής, αλλά έχει σημαδευτεί από μαστιγώσεις και είναι γεμάτη ουλές από επιπορείες και αδικίες, τις οποίες ουλές η κάθε πράξη του αποτύπωσε στην ψυχή, και ότι όλα είναι διεστραμμένα από το ψεύδος και τις ακολασίες και τίποτε δεν είναι ευθύ, διότι η ψυχή ανατράφηκε χωρίς αλήθεια: και βλέπει την ψυχή να είναι γεμάτη από ακαταστασία και ασχήμια εξαιτίας της αυθάδειας, της μαλθακότητας, της αλαζονείας και της ακράτειας της συμπεριφοράς. Και όταν ο Ραδάμανθυς την δει, την εξαποστέλλει περιφρονητικά στο δεσμοπύργιο, για να υποστεί τις τιμωρίες που της πρέπει». (Βλ. Κ.Π. Αθανασάτος, *Πλάτων και σοφιστική ρητορική*, Αθήνα, 2011, σ. 213).

61. Πρβλ. *Φαίδων*, 79d1-6: «Όταν δέ γε αὐτὴ καθ' αὐτὴν σκοπῇ, ἐκέισε οἷχεται εἰς τὸ καθαρὸν τε καὶ αἰεὶ ὄν καὶ ἀθάνατον καὶ ὡσαύτως ἔχον, καὶ ὡς συγγενὴς οὕσα αὐτοῦ αἰεὶ μετ' ἐκείνου τε γίγνεται, ὅταν περ αὐτὴ καθ' αὐτὴν γένηται καὶ ἐξ ἑαυτῆς καὶ πέπανταί τε τοῦ πλάνου καὶ περὶ ἐκεῖνα αἰεὶ κατὰ ταῦτα ὡσαύτως ἔχει, ἅτε τοιούτων ἐφαπτομένη».

62. Πρβλ. *Φαίδων*, 79e8-80a5: «Ὅρα δὴ καὶ τῆδε ὅτι ἐπειδὴν ἐν τῷ αὐτῷ ψυχῇ καὶ σῶμα, τῷ μὲν δουλεύειν καὶ ἄρχεσθαι ἢ φύσις προστάττει, τῇ δὲ ἄρχειν καὶ δεσπόζειν· καὶ κατὰ ταῦτα αὐτὸτερον σοὶ δοκεῖ ὁμοιον τῷ θεῷ εἶναι καὶ πότερον τῷ θνητῷ; Ἥ οὐ δοκεῖ σοι τὸ μὲν θεῖον οἷον ἄρχειν τε καὶ ἡγεμονεύειν πεφυκέναι, τὸ δὲ θνητὸν ἄρχεσθαι τε καὶ δουλεύειν;» *Νόμοι*, X, 899d6-8, XII, 959b1-3· *Τίμαιος*, 90a,c. Στο χωρίο του *Τίμαιου* έχουμε μια άλλη έκφραση της βαθιάς πίστης που εμπνέει τη διδασκαλία του Πλάτωνα, ότι ο άνθρωπος είναι ένα «οὐράνιον φυτὸν, οὐκ ἔγγειον» (ὄχι γήινο) (90a6).

63. Και ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, σημειώνει ο Cornford (όπ.π., σ. 342), υποστηρίζουν ότι ο λόγος («νοῦς») είναι η μόνη αληθινή και αναλλοίωτη ουσία του ανθρώπου. Φαίνεται δε ότι εδώ διατυπώνεται η άποψη ότι η σύνδεση της ψυχής με το σώμα συνεπάγεται την επαύξηση των επιθυμιών και των λειτουργιών που είναι απαραίτητες στη θνητή ζωή, πλην όμως αυτές οι «μορφές» ή «όψεις» της ψυχής εξαφανίζονται με τον θάνατο του σώματος, ενώ η ψυχή καθαίρεται με την αφοσίωσή της στην επιδίωξη της σοφίας. Βλ. και W.K.C. Guthrie, *όπ.π.*, σσ. 556-557: «Ο Πλάτων διαβεβαιώνει ρητά ότι η καθαρή και αθάνατη ψυχή είναι μόνο το φι-

Επομένως, όπως τονίζει ο Στ. Ράμφος (όπ.π., σ. 304), σ' αυτήν την αμείαντη κατάσταση της ψυχής θα μπορούσε κανείς να ιδεί την αληθινή φύση της, όποια κι αν είναι, σε τι έγκειται και με ποιον τρόπο. Εκείνο που εδώ ενδιαφέρει τον Πλάτωνα, αδιακρίτως του τι θα μπορούσε κανείς να πιστεύει για τη φύση της ψυχής, είναι να δείξει πώς αυτή ως πνευματική υπόσταση πρέπει να θεωρείται στην καθαρή της μορφή και όχι στην πεπτωκυία της, στη συνθήκη της ενσώματης ζωής με όλα τα πάθη που την συνοδεύουν. Στην καθαρή της μορφή σημαίνει: στην αρμονική σύνθεση των μερών της με άξονα το λογιστικό και την καθολικότητά του. Όχι σε απλή ασύνθετη μορφή. Το παράδειγμα του θαλασσίου Γλαύκου δίνει τη μορφολογία του πάθους ως επιγενόμενη συνθήκη της ψυχής, παρόμοιας με εκείνης των πολιτευμάτων του ογδόου και του ενάτου βιβλίου της *Πολιτείας*· δεν αφορά μόνο την ενσώματη κατάσταση. Εξ άλλου η πτώση της ψυχής στον *Φαίδρο* δεν οφείλεται στο σύνθετο του άρματος αλλά στην ανισορροπία που τα άλογα προκαλούν όταν ο ηνίοχος δεν μπορεί να τα τιθασεύσει.

Πριν προχωρήσει ο Σωκράτης στην εξέταση της μοίρας της ψυχής μετά τον θάνατο, εκφράζει την πίστη του στην ηθική δικαίωση του δίκαιου ανθρώπου, ο οποίος λογοδοτεί για τις συμφορές που τον βρήκαν σε μια προηγούμενη ζωή. Ο δίκαιος είναι αγαπητός στους θεούς και τον βοηθούν στην προσπάθειά του να εξομοιωθεί με τον θεό, ενώ τον άδικο τον μισούν και τον αποστρέφονται. Και μπορεί μεν στην αρχή να φαίνεται ότι ο άδικος προκόβει και κερδίζει, στο τέλος όμως θα τσακιστεί, όπως ο ανίκανος εκείνος δρομέας που ξεκινάει τον αγώνα με ορμή, τρέχει με έπαρση τη μισή διαδρομή – την εύκολη⁶⁴ –, αλλά εγκαταλείπει ντροπιασμένος την προσπάθεια («τὰ ὧτα ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχων»⁶⁵, 613c1), αντίθετα με τον πραγματικό αθλητή, τον δίκαιο, ο οποίος φτάνει στο τέρμα και φορεῖ

λοσοφικό μέρος – όχι απλώς ο λόγος αλλά ο *ἔρως*, που είναι εξ ολοκλήρου στραμμένος στην αναζήτηση της αλήθειας – όπως ήταν στον *Φαίδωνα* και τον *Φαίδρο*. Οι φυσικές επιθυμίες και οι εγκόσμιες φιλοδοξίες είναι, όπως είναι λογικό, ιδιότητες που αναπτύσσονται κατά την ένωση της ψυχής με το σώμα, παρόλο που διαρκούν πέρα απ' αυτήν τη ζωή, διότι καμία ψυχή, εκτός από αυτήν του φιλοσόφου (βλ. *Φαίδων*, 80d-e), δεν αποκαθαίρεται άμεσα».

64. Ο Κ. Γεωργούλης σημειώνει (όπ.π., σ. 569) –όπως και ο Adam (όπ.π., σ. 431)– ότι ο Πλάτων έχει υπ' όψιν του τον δίαυλο. Οι αθλητές ξεκινούν, φτάνουν στο τέλος του σταδίου, κάνουν στροφή γύρω από τον καμπτήρα και ξαναγυρίζουν πάλι στο σημείο της αφετηρίας. Ο Schneider νομίζει ότι το τέρμα θα ήταν υψηλότερο· σε κανένα όμως στάδιο ελληνικό δεν παρατηρείται υψομετρική διαφορά. Η φράση αυτή ήταν φαίνεται τυπική για να δείχνει τα δύο τμήματα του δρόμου που έπρεπε να διανυθεί. Η φράση είναι τυπική και είχε χρησιμοποιηθεί και από τον Ηρόκλειτο: «ὁδὸς ἄνω κάτω μία και ὠπτή» (απόσπ. 60 Diels). Οι Riddell και Madwig αναφέρουν το κάτω και άνω στα μέρη του σώματος και φρονούν ότι πρόκειται για αθλητές που τρέχουν με τα πόδια καλά, αλλά το επάνω μέρος του σώματος το έχουν σε άσχημη φόρμα. Είναι περιττό να σημειώσουμε ότι η ερμηνεία αυτή είναι αστήρικτη και εξεζητημένη. Οι φράσεις επάνω και κάτω υπάρχουν ακόμη στη δημόσια αγωγή.

65. Είναι μια μεταφορική έκφραση παρμένη από σχετικές παρατηρήσεις για τα άλογα και άλλα ζώα που κατεβάζουν τ' αφτιά τους όταν είναι κοιμισμένα και εξαντλημένα από τη δουλειά. Ο Φώτιος αναφέρει τη φράση αυτή ως παροιμία: «τὰ ὧτα ἐπὶ τῶν ὤμων ἔχοντες· ἐπισείοντες τὴν κεφαλὴν· ὁ ποιοῦσιν ἐκλελυμένοι».

το στεφάνι της νίκης. Έτσι όλες οι τιμές και οι ανταμοιβές που στο βιβλίο II⁶⁶ ο Γλαύκων τις επεφύλασσε για τον άδικο, τώρα θα δοθούν στον δίκαιο και όλες οι τιμωρίες που έλεγε ότι έχει να υποστεί ο δίκαιος θα είναι η επιβράβευση του άδικου.

Οι ανταμοιβές όμως αυτές, συνεχίζει ο Σωκράτης, είναι μηδαμινές και ως προς το πλήθος και ως προς το μέγεθος αν συγκριθούν με όσα περιμένουν τον άνθρωπο στον άλλον κόσμο. Και αυτά είναι ανάγκη να τα ακούσουν όλοι, ώστε και ο δίκαιος και ο άδικος να τα λάβουν υπ' όψιν τους και να πράξουν αναλόγως.

Όπως και σε άλλους διαλόγους – στον *Γοργία*, στον *Φαίδωνα*, στον *Φαίδρο* – ο Πλάτων περιγράφει τη μοίρα της ψυχής, πριν από τη γέννηση και μετά τον θάνατο, με την ποιητική εικόνα του μύθου – δεδομένου ότι ασφαλής γνώση δεν είναι εφικτή–, έτσι και εδώ παρουσιάζει έναν εσχατολογικό μύθο για να εκφράσει την πίστη του ότι η ακατάλυτη ψυχή πρέπει να δρέψει τις συνέπειες των πράξεών της, καλών ή κακών.

Ας ακούσουμε λοιπόν έναν μύθο⁶⁷ που θα μας αποκαλύψει την αλήθεια για

66. *Πολιτεία* II, 361e1-362a3: «Σε παρακαλώ όμως, Σωκράτη, αν ο λόγος μου παρουσιάζει κάποιαν αδιαντροπιά να μη θαρρείς ότι εγώ είμαι που μιλώ και όχι εκείνοι που προτιμούν να επαινούν την αδικία αντί της δικαιοσύνης. Να τι θα ειπούν: τέτοιες διαθέσεις έχοντας ο δίκαιος θα μαστιγωθεί, θα στρεβλωθεί, θα ριχτεί στις φυλακές, με δαυλιά αναμμένα θα τυφλωθούν και τα δυο του τα μάτια και στα τελευταία, αφού πάθει όλα τα κακά, θα παλυνκωθεί και θα του έρθει τότε η γνώση πως δεν πρέπει να θέλει κανείς να είναι, αλλά να φαίνεται δίκαιος» (Μτφρ. Κ. Γεωργούλη).

67. Σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη (όπ.π., σ. 570), οι εσχατολογικοί μύθοι του *Γοργία*, του *Φαίδωνος* και της *Πολιτείας* έχουν σκοπό να δώσουν μια καινούργια άποψη για την περιοχή του Άδη και ζητούν να αντικαταστήσουν τη *Νέκυια* του Ομήρου με καινούργιες μυθικές αντιλήψεις εναρμονισμένες μέσα στο πλαίσιο των αντιλήψεων για τη ζωή όπως πια τις έχει δημιουργήσει η φιλοσοφία. Οι *Νέκυιες* αυτές παρουσιάζουν διαφορές· αυτό το έχει παρατηρήσει από τον αρχαίο καιρό ο Ολυμπιόδωρος στα σχόλια στον *Φαίδωνα* 228. 25: «τριῶν δὲ οὐσῶν νεκυῶν... ἥδε μὲν (δηλ. η του *Φαίδωνος*) περὶ τῶν τόπων μᾶλλον ποιεῖται τὸν λόγον, ἢ δ' ἐν *Γοργίᾳ* περὶ τῶν δικαζόντων, ἢ δὲ ἐν *Πολιτείᾳ* περὶ τῶν δικαζομένων». Το εξαιρετικό στην *Πολιτεία* είναι ότι ο άνθρωπος δεν ευρίσκεται πια στη γη αλλά μέσα στο σύμπαν, όχι όπως το βλέπει η αίσθηση αλλά όπως το συλλαμβάνει ο νους με τις μετρήσεις και τους υπολογισμούς.

Σχετικά με τις πηγές από τις οποίες αντλεί ο Πλάτων, ο συγγραφέας σημειώνει ότι ο φιλόσοφος χρησιμοποιεί βέβαια παραδόσεις των Ορφικών και των Πυθαγορείων (πρβλ. Πρόκλος εις *Πολιτείαν* 110, Kroll: «εἴτε δὲ ἔχει τὰ τῆς ἱστορίας οὕτως εἴτε καὶ μὴ, ζητεῖν ἄτοπον, τοῦ Πλάτωνος τὰ τοιαῦτα πλάττοντος μὲν οὐδαμῶς, κατὰ δὲ τὴν χρῆαν τῶν προκειμένων ἀει-παραλαμβάνοντος καὶ χρωμένου πασι μετὰ τῆς πρεπούσης περιβολῆς καὶ οἰκονομίας, ὥς καὶ τῇ Μαντικῇ ξένῃ καὶ τῷ κατὰ τὸν Γύγου πρόγονον διηγήματι καὶ τῷ κατὰ τοὺς Ἀτλαντικούς λόγῳ καὶ πασι τοῖς ὁμοίοις»), αλλά η σύνθεσή τους και η διατύπωσή τους πηγάζει από το καλλιτεχνικό του δαιμόνιο.

Ο Adam εξάλλου σημειώνει (όπ.π., II, σ. 433) ότι η φαντασία του Πλάτωνος χειρίζεται ελεύθερα το υλικό του, και ο μύθος της *Πολιτείας* αποτυπώνει την ασφαλή εντύπωση για το πνεύμα του Πλάτωνος ως προς την καλλιτεχνική τελειότητα όχι λιγότερο από όσο για τη θεησκευτική και ηθική διδασκαλία του. Κατά τον Cornford (όπ.π., σ. 349), τα κοινά χαρακτηριστικά στους μύθους του Πλάτωνος και στο θρησκευτικό ποίημα του Εμπεδοκλή, στα Ορφικά

την περιπέτεια της ψυχής στον άλλον κόσμο, που δεν είναι όμως σαν την φλύαρη διήγηση του Ομήρου στο παλάτι του Αλκίνοου («*Ἀλκίνου ἀπόλογον*»⁶⁸, 614b2), αλλά μια διήγηση που βγαίνει από το στόμα ενός γενναίου ανθρώπου, του Ηρόδου του γιου του Αρμενίου, από το γένος των Παμφύλων: Ο Ηρ σκοτώθηκε στον πόλεμο, αλλά το σώμα του δεν αποσυντέθηκε και δώδεκα μέρες αργότερα επέστρεψε στη ζωή και ανιστορούσε ό,τι είχε δει εκεί. Είπε λοιπόν ότι όταν βγήκε η ψυχή του πορεύτηκε με πολλές άλλες σ' έναν υπερφυσικό τόπο («*τόπον τινά δαιμόνιον*», 614c1)⁷⁰, όπου υπήρχαν δύο χάσματα της γης συνεχόμενα μεταξύ τους και

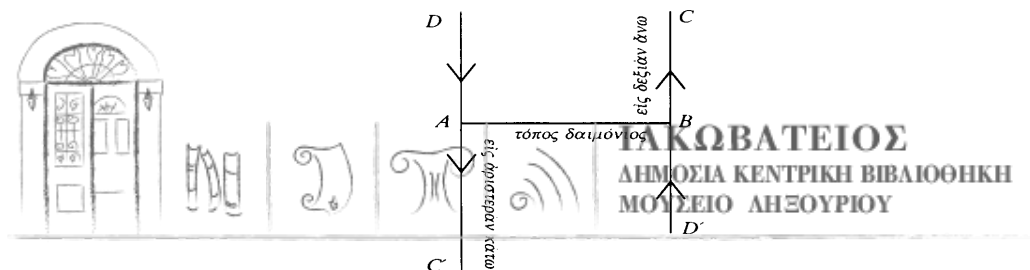
περίαπτα που βρέθηκαν σε τάφους και στην έκτη Αινειάδα του Βιργιλίου δείχνουν προς μίαν κοινή πηγή, η οποία μπορεί να συνιστά μια ορφική αποκάλυψη, μια Κάθοδο του Ορφέα στον Άδη. Αυτά περιλαμβάνουν τη θείκη καταγωγή της ψυχής, την ενσάρκωσή της σε έναν κύκλο γεννήσεων ως ποινή για τις προηγούμενες αμαρτίες της, τον φύλακα άγγελον, την κρίση μετά τον θάνατο, τα βασανιστήρια του άδικου και την ευτυχία του δίκαιου στο μεσοδιάστημα των χιλιετιών ανάμεσα στις ενσαρκώσεις, την ελπίδα της τελικής απαλλαγής για τον καθαρθέντα· και μερικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά: τον Λειμώνα (πιθανώς διασκευασμένον από τον ομηρικό «*ἄσφοδελόν λειμῶνα*»· και ακόμη τους δύο Δρόμους προς την αρετή και την κακία και τα ύδατα της Λήθης και της Μνήμης.

68. Οι ραψωδίες IX-XII της *Οδύσσειας* ήταν γνωστές ως *Ἀλκίνου ἀπόλογοι*, διηγήσεις του Αλκίνοου· βλ. Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, XIII, 14: «*Ἀλκίνου ἀπολόγου [καί] Κυκλώπειαν καὶ Νέκυιαν καὶ τὰ τῆς Κίρκης*». Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ποιητική*, XVI, 1455a2: «... καὶ ἢ ἐν Ἀλκίνου ἀπολόγῳ». Ρητορική, III, 16, 1417a13: «*Παράδειγμα ὁ Ἀλκίνου ἀπόλογος, ὅτι πρὸς τὴν Πηνελόπην ἐν ἐξήκοντα ἔπεσιν πεποιῆται*». Από τις αναφορές αυτές φαίνεται ότι το σύνολο των τεσσάρων ραψωδιῶν απεκαλείτο «ὁ Ἀλκίνου ἀπόλογος». Υπάρχει αναμφίβολα κάποιος υπαινιγμός, σύμφωνα με τον Adam (*ὅπ.π.*, II, σ. 434), στη Νέκυια της *Οδύσσειας*, XI, η οποία αποτελεί μια από τις «διηγήσεις του Αλκίνοου»· η έκφραση όμως αυτή έχει επίσης μια παροιματική εφαρμογή που χρησιμοποιείται για μια σχοινοτενή και φλύαρη ιστορία («*ἐπὶ τῶν φλυαρούντων καὶ μακρὸν ἀποτείνοντων λόγον*», Σουΐδας).

69. Ο Σουΐδας γράφει: «*Ἦρ ὄνομα κύριον Ἑβραϊκόν*». Στον Ευαγγελιστή Λουκά, 3-28, αναφέρεται ότι ο Ερ είναι ένας από τους προγόνους του Ιωσήφ, του συζύγου της Παρθένου Μαρίας. Μερικοί από τους αρχαίους, όπως ο Κλήμης (*Στρωματεῖς*, V, 157 Migne), λένε ότι ο *Ἦρ* ταυτίστηκε με τον Ζωροάστρη. Ο *Ἦρ* είναι γιος του Αρμενίου, και όχι «ο Αρμένιος», όπως φαντάσθηκαν κάποιοι αρχαίοι ερμηνευτές (βλ. Πρόκλος, *Εἰς τὴν Πλάτωνος Πολιτείαν*, II, σ. 110, Kroll).

70. Ο «τόπος» ή «λειμών» εμφανίζεται επίσης στον *Φαίδωνα* («...εἰς δὴ τινὰ τόπον, οἱ δὲ τοὺς συλλεγέντας διαδικασαμένους εἰς Ἄιδου πορεύεσθαι», 107d7-e1) και στον *Γοργία* («οὔτοι οὖν... δικάσουσιν ἐν τῷ λειμῶνι»). Μπορεί η ιδέα αυτή να προέρχεται από τον ομηρικό «*ἄσφοδελόν λειμῶνα*», *Οδύσσεια*, λ, 539.

Ο J. Adam (*ὅπ.π.*, II, σ. 435) έχει αποτυπώσει τον τόπο αυτόν στο ακόλουθο σχέδιο:

άλλα δύο ουράνια αντίκρυ από τα γήινα. Ανάμεσα στα χάσματα κάθονταν δικαστές, οι οποίοι κάθε φορά που τελειωναν τη δίκη, αυτούς που έκριναν δίκαιους τους πρόσταζαν να ακολουθήσουν τον δρόμο που πάει δεξιά και οδηγεί προς τα επάνω, περνώντας ανάμεσα στο ουράνιο διάστημα, αφού προηγουμένως τους κρέμαγαν σαν φυλαχτό γύρω στον λαιμό σημάδια της απόφασής τους· τους άδικους πάλι τους πρόσταζαν να πάρουν τον δρόμο προς τ' αριστερά που φέρνει προς τα κάτω, κι είχαν κι αυτοί κρεμασμένα πίσω τους σημάδια για όλες τους τις πράξεις. Όταν κι ο ίδιος παρουσιάστηκε μπροστά στους δικαστές, του είπαν ότι έπρεπε να γίνει αγγελιαφόρος και να πει στους ανθρώπους τι συνέβαινε εκεί, προστάζοντάς τον συγχρόνως να ακούει και να κοιτάζει με προσοχή όλα όσα γίνονταν σ' εκείνον τον τόπο. Κι αυτός παρατηρούσε τις ψυχές που έφευγαν μέσα από τα δύο χάσματα του ουρανού⁷¹ και της γης όταν τελειωνε η δίκη τους, ενώ έβλεπε άλλες ψυχές να ανεβαίνουν από τη γη γεμάτες από δίψα και σκόνη και άλλες ψυχές να κατεβαίνουν από τα ουράνια καθαρές. Οι ψυχές λοιπόν που έφθαναν κάθε φορά φαίνονταν πως είχαν κάμει μεγάλη πορεία, και με μεγάλη ευχαρίστηση πήγαιναν προς το λιβάδι κι εκεί κατασκήνωναν, όπως σ' ένα πανηγύρι, και όσες γνωρίζονταν η μια χαιρετούσε την άλλη, κι αυτές που έρχονταν από τη γη ρωτούσαν τις άλλες για ό,τι συνέβαινε σ' εκείνον τον κόσμο· όσες πάλι έρχονταν από τον ουρανό ρωτούσαν τις άλλες για τα δικά τους στη γη. Και οι μεν ανιστορούσαν στις άλλες τα πάθη τους κλαίοντας και οδυρόμενες, καθώς αναθυμούνταν όσα είδαν κι έπαθαν στην πορεία τους κάτω από τη γη – πορεία που κράτησε χίλια χρόνια⁷² – και οι άλλες πάλι που έφθαναν από τον ουρανό διηγούνταν τις απολαύσεις που είχαν γευθεί και τα απείρου κάλλους θεάματα που είχαν αντικρίσει.

Χρειαζόμαστε, βέβαια, Γλαύκων, πολύν χρόνο για να διηγηθούμε με λεπτομέρειες τόσα πολλά που είδαμε. Συγκεφαλαιώνοντάς τα, το πιο σπουδαίο που είπε είναι με έναν λόγο τούτο: Για όλα τα αδικήματα που είχαν διαπράξει και για

AB είναι ο τόπος δαιμόνιος ή λειμών στον οποίον κάθονται οι δικαστές. *BC*, *AC* αναπαριστούν τους δύο δρόμους τους οποίους ακολουθούν οι ψυχές όταν δικαστούν για να λάβουν τις ανταμοιβές ή τις τιμωρίες τους. *DA* και *D'B* είναι οι δύο δρόμοι από τους οποίους οι ψυχές επιστρέφουν στον λειμώνα για να μετενσαρκωθούν, όταν συμπληρωθεί η περίοδος των ανταμοιβών ή των ποινών τους.

Κατά τον Γεωργούλη (όπ.π., σ. 571), είναι πιθανό ότι ο Πλάτων τον δαιμόνιο αυτόν τόπο τον ταυτίζει με την αληθινή επιφάνεια της γης για την οποία ομιλεί στον *Φαίδωνα*, λέγοντας ότι οι άνθρωποι ζούμε μέσα στις κοιλάτες της γης, ενώ «ή ως ἀλ' ἠθῶς γῆ» είναι κάποια άλλη και όχι η επιφάνεια επάνω στην οποία ζει ο άνθρωπος.

71. Στον *Φαίδρο* (247b) ο Πλάτων περιγράφει την ανάβαση των ψυχών στον ουρανό: «Αἱ μὲν γὰρ ἀθάνατοι (δηλ. ψυχαὶ) καλούμεναι, ἡνίκ' ἂν πρὸς ἄκρῳ γένωνται, ἐξω πορευθεῖσαι ἐστήσαν ἐπὶ τῷ τοῦ οὐρανοῦ νατῷ, στάσας δὲ αὐτὰς περιάγει ἡ περιφορὰ, καὶ δὲ θεωροῦσι τὰ ἐξω τοῦ οὐρανοῦ».

72. Πρβλ. Βιογύλιος, *Αινειάς*, VI, 748 κ.εξ.: «...has omnes, ubi "mille" rotam volvere per annos Lethaeum ad fluvium deus evocat agmine magno». Φαίνεται ότι και ο Πλάτων και ο Βιογύλιος πήραν την περίοδο των χιλίων ετών από κάποια Ορφική ή Πυθαγόρεια πηγή.

Ἐλεγε μάλιστα πῶς ἦταν παρὼν ὅταν κάποιος ρωτοῦσε ἕναν ἄλλον πού ἦταν ὁ μέγας Ἀρδιαίος⁷³. Αὐτός ὁ Ἀρδιαίος υπῆρξε τύραννος⁷⁴ σε κάποια πόλη της Παμφυλίας καὶ εἶχαν περάσει πια ἀπὸ τότε χίλια χρόνια. Εἶχε σκοτώσει τὸν γέροντα πατέρα του καὶ τὸν μεγαλύτερό του ἀδελφό καὶ εἶχε διαπράξει, ὅπως ἔλεγε ἡ παράδοση, καὶ πολλές ἄλλες ἀνόσιες πράξεις. Εἶπε λοιπὸν πῶς ὁ ἄνθρωπος πού ρωτήθηκε ἀπάντησε πῶς «οὔτε ἔχει φτάσει ἐδῶ ὁ Ἀρδιαίος οὔτε εἶναι πιθανόν πῶς θα ἔλθει». Εἶδαν ἀκόμη τὰ μάτια μας, διηγείται ὁ Ηρ, ἀνάμεσα στα τρομερά θεάματα καὶ τὸ ἀκόλουθο: Τη στιγμή πού βρισκόμασταν κοντά στο στόμιο καὶ, ἔχοντας υποστεί ὅλες τις ἄλλες δοκιμασίες, ἡμασταν ἐτοιμοὶ γιὰ ν' ανεβούμε, ξαφνικά τὸν εἶδαμε ἐκεῖνον μαζί με ἄλλους πού σχεδόν οἱ περισσότεροι υπῆρξαν τύραννοι· ἦταν ἐπίσης μαζί τους καὶ μερικοὶ ιδιώτες ἀπ' αὐτοὺς πού εἶχαν διαπράξει υπερβολικά μεγάλα ἀδικήματα· φαντάζονταν κι αὐτοὶ ὅτι εἶχε φτάσει ἡ ὥρα γιὰ νὰ ανεβούν, τὸ στόμιο ὅμως δὲν τοὺς δεχόταν, ἀλλὰ μούγκριζε («ἐμυκᾶτο», 615e2)⁷⁵ κάθε φορὰ πού κάποιος ἀπὸ τοὺς ἀγιάτρευτα ἀχρεῖους ἢ ἀπ' ὅσους δὲν εἶχαν τιμωρηθεῖ ἀρκούντως γιὰ τὰ ἀδικήματά του ἐπιχειροῦσε νὰ βγεῖ ἐπάνω. Τότε πια, εἶπε, ἄνθρωποι ἄγριοι με διάπτρο πρόσωπο πού στέκονταν πλάι στο ἀνοιγμα, ἀκούγοντας τὸ μουνγκρητό, ἄλλους τοὺς ἐπίαναν ἀπὸ τὴ

74. Πρβλ. Γοργίας, 525d1-6: «Ὡν ἐγὼ φημι ἓνα καὶ Ἀρχέλαον ἔσεσθαι, εἰ ἀληθὴ λέγει Πῶλος, καὶ ἄλλον ὅστις ἂν τοιοῦτος τυράννος ἦ. Οἶμαι δὲ καὶ τοὺς πολλοὺς εἶναι τοῦτων τῶν παραδειγμάτων ἐκ τυράννων καὶ βασιλέων καὶ δυνατῶν καὶ τὰ τῶν πόλεων πραξάντων γεγονότας· οὗτοι γὰρ διὰ τὴν ἐξουσίαν μέγιστα καὶ ἀνοσιώτατα ἀμαρτήματα ἀμαρτάνουσιν».

75. Ποβλ. Αριστοτέλης, *Αναλυτικά Ὑστερα*, 94b32: «βροντᾷ... ὥς οἱ Πυθαγόρειοι φασιν ἀπειλὴς ἐνεκα τοῖς ἐν τῷ Ταστάρῳ ὅπως φοβανταί». Ο Πρόκλος σχολιάζοντας το χωρίο αυτό γράφει: «Πάντα γὰρ τὰντα φρικώδεις μὲν εἰσὶν αἵ καὶ τὰ καὶ τὰ βρονοῦσι καὶ περιβλήτους δὲ ταύμοχθρίας δείκνυσσι τῶν κολάζοντων ἐπὶ τῶν πόνων φανήν ἀφίησιν ἐμψυχον κατ' αὐτῶν καὶ τὰ κολάζοντα φάσματα δυσαντιβλεπτα καὶ τὰ δεσμωτηρία ἀόγκτα»..

μέση και τους τραβούσαν, τον Αρδιαίο όμως και μερικούς άλλους τους έδεναν πόδια, χέρια και κεφάλι μαζί, τους έριξαν χάμω και τους έγδαραν κι έπειτα τους τράβηξαν έξω από την πλαγιά του δρόμου, σέρνοντάς τους επάνω σε άσπα-λάθους⁷⁶ και διαλαλούσαν στους περαστικούς γιατί το έκαναν αυτό και ότι τους πήγαιναν να τους ρίξουν στον Τάρταρο. Και από τους πολλούς και κάθε λογής φόβους που είχαν δοκιμάσει, ο μεγαλύτερος, είτε, ήταν μήπως και ακουγόταν εκείνο το μουγκρητό τη στιγμή της ανάβασής τους· κι ήταν μεγάλη η χαρά να είχε σταματήσει το μουγκρητό καθώς θα ανέβαιναν επάνω.

Αυτές περίπου, είπε, ήταν οι ποινές και οι τιμωρίες· και οι ανταμοιβές πάλι ήταν αντίστοιχες προς αυτές. Όταν δε για κάθε ομάδα συμπληρώνονταν επτά ημέρες παραμονής στο λιβάδι, την όγδοη ημέρα σηκώνονταν υποχρεωτικά από αυτό το μέρος και ξεκινούσαν μια πορεία, και την τέταρτη ημέρα έφταναν σ' έναν τόπο από όπου έβλεπαν να απλώνεται από ψηλά ένα φως ολόισο σαν κολόνα, που διεπερνούσε ολόκληρον τον ουρανό και τη γη και έμοιαζε με το ουράνιο τόξο, όντας όμως λαμπρότερο και καθαρότερο από αυτήν⁷⁷. Σ' αυτό το φως έφτασαν, όπως έλεγε, όταν είχαν κάμει μιας ημέρας δρόμο, και στο μέρος αυτό, στη μέση του φωτός, είδαν να είναι τεντωμένες από τον ουρανό οι άκρες των δεσμών που τον συγκρατούν· γιατί αυτό το φως αποτελεί τον συνδετικό δεσμό του ουρανού, κάτι σαν τα ζώσματα που αγκαλιάζουν τις τριήρεις, και αυτό συγκρατεί ολόκληρον τον περιστρεφόμενο ουρανό. Στις άκρες αυτού του δεσμού είναι σφιχτά στερεωμένο το αδράχτι της Ανάγκης, και αυτό είναι που προκαλεί όλες τις περιστροφικές κινήσεις⁷⁸. Το στέλεχος και το αγκίστρι του αδραχτιού

76. Ο Ησύχιος παραπέμποντας στον Ηρόδοτο, I, 92 γράφει: «ἐπὶ κνάφου ἑλκων = διαφθεῖρων· τὸ γὰρ πρότερον οἱ γναφεῖς ἀκανθῶν σωρὸν συστρέψαντες τὰ ἱμάτια ἐπὶ τοῦ σωροῦ ἔκναπτον· ὁ δὲ σωρὸς ἐλέγετο γνάφος. Ὁ οὖν Κροῖσος τὸν ἐχθρὸν περιέβαινε ταῖς ἀκάνθαις καὶ οὕτως ἐφθειρεν». Στην Αποκάλυψη του Πέτρου (30) διαβάζουμε: «χάλυκες ὀξύτεροι ξιφῶν καὶ παντὸς ὀβελίσκου, πεπυρωμένοι, καὶ γυναῖκες καὶ ἄνδρες ῥάκη ῥυπαρὰ ἐνδεδυμένοι ἐκυλῖοντο ἐπ' αὐτῶν κολαζόμενοι».

Από την περιγραφή αυτήν ο Γ. Σεφέρης εμπνεύσθηκε το ποίημα «Επί ασπαλάθων» (καλοκαίρι του 1971), όπου, με τον ρητόν συσχετισμό προς το παρόν χωρίο της *Πολιτείας*, στηλιτεύει και σιγματίζει τους χρηματισμένους απριλιανούς δικτάτορες και προδικάζει την πτώση τους και την ατιμωτική καταδίκη τους.

77. Σύμφωνα με τον Guthrie (όπ.π., IV, σσ. 557-558), η ιστορία του μύθου είναι πλεγμένη με δύο νήματα, το καθαρά μυθικό ή εσχολογικό και το κοσμολογικό. Το πρώτο, αν και εμπλουτισμένο με καινούργιες λεπτομέρειες από την ανεξάντλητη φαντασία του Πλάτωνος, είναι διαποτισμένο από τους άλλους μεγάλους μύθους της κοινής αποθησαυρισμένης θρησκευτικής παράδοσης, και ιδιαίτερα της Ορφικής. Μολονότι η σκηνογραφία του τοπίου είναι διαρρυθμι-σμένη με γραφικά στοιχεία, συναντάμε εδώ πάλι τον τόπο κρίσης των ψυχών, σ' έναν λειψάνα, τους προς τα επάνω και προς τα κάτω δρόμους, το χάσμα του Ταρτάρου, τη μετενσάρκωση σε ζώα όπως και σε ανθρώπινες μορφές, τους κύκλους των χιλιετιών, τη διάκριση ανάμεσα σε ιόσιμους και αθεράπευτους εγκληματίες. Εδώ ακολουθούμε το κοσμολογικό μέρος, που συγκρίνεται με αυτό του *Φαίδρου* και την περίτεχνη γεωγραφία του *Φαίδρου*.

78. Η Ανάγκη είναι προσωποποίηση της απόλυτης επιταγής και ενσάρκωσης της υπέρτατης δύναμης, στην οποία οφείλουν υποταγή ακόμη και οι θεοί: *Ιλιάδα*, Z, 458 «... κρατερή δ' ἐπικείσεται ἄναγκη» 85, «...ἀναγκαῖα γὰρ ἐπείγει» Δ, 300: «ὄφρα καὶ οὐκ ἐθέλων τις ἀναγ-

είναι από χάλυβα, ενώ το σφοντύλι του είναι φτιαγμένο από την ανάμειξη χάλυβα με άλλα υλικά. Η κατασκευή του σφοντυλιού είναι η ακόλουθη: είχε το σχήμα του σφοντυλιού που χρησιμοποιούμε εδώ στη γη, απ' όσα όμως έλεγε πρέπει να το φαντασθούμε ότι το φτιάξιμό του έμοιαζε σαν να είχαν περάσει και τοποθετήσει μέσα σε ένα μεγάλο σφοντύλι κοίλο και εντελώς κουφωμένο ένα άλλο όμοιο αλλά μικρότερο που ταίριαζε ακριβώς, σαν τους κάδους που χωρούν ακριβώς ο ένας μέσα στον άλλο, και κατά τον ίδιο τρόπο ήταν ταιριασμένο κι ένα τρίτο σφοντύλι, έπειτα ερχόταν ένα τέταρτο κι έπειτα άλλα τέσσερα. Τα σφοντύλια, όπως έλεγε, ήταν συνολικά οκτώ, τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο, έτσι που τα χείλη τους να φαίνονται από πάνω σαν κύκλος, σχηματίζοντας μια συνεχή επιφάνεια ενός σφοντυλιού γύρω από το στέλεχος της ρόκας· αυτή πάλι περνούσε από το κέντρο του όγδοου σφοντυλιού κι έβγαινε από την άλλη μεριά. Το πρώτο και εξωτερικό σφοντύλι σχημάτιζε με τα χείλη του τον πιο πλατύ κύκλο, του έκτου σφοντυλιού το πλάτος ερχόταν δεύτερο, τρίτο ήταν το πλάτος του τέταρτου, τέταρτο το πλάτος του όγδοου, πέμπτο το πλάτος του έβδομου, έκτο το πλάτος του πέμπτου, έβδομο το πλάτος του τρίτου, όγδοο το πλάτος του δεύτερου. Ο κύκλος του πρώτου σε μέγεθος σφοντυλιού ήταν ποικιλόχρωμος, του έβδομου ο κύκλος ήταν ο πιο λαμπρός, ο κύκλος του όγδοου παίρνει το χρώμα του από τη λάμψη που σκορπάει επάνω του ο κύκλος του έβδομου, του δεύτερου και του πέμπτου οι κύκλοι έχουν τα ίδια σχεδόν χρώματα και παρουσιάζουν συγκριτικά με τους άλλους μεγαλύτερη ξανθότητα, ο τρίτος έχει το πιο λευκό χρώμα, ο τέταρτος έχει ένα χρώμα λίγο κοκκινωπό, ενώ δεύτερος σε λευκότητα ερχόταν ο έκτος κύκλος.

Με την περιστροφή που κάνει ολόκληρο το αδράχτι εκτελεί την ίδια κυκλική περιφορά, μέσα όμως στη γενική περιστροφή του συνόλου οι επτά εσωτερικοί κύκλοι περιστρέφονται με βραδύ ρυθμό προς την αντίθετη κατεύθυνση από αυτήν του συνόλου, κι ανάμεσα σ' αυτούς τη μεγαλύτερη ταχύτητα έχει ο όγδοος, δεύτερη ταχύτητα έχουν, πηγαίνοντας μαζί, ο έβδομος, ο έκτος και ο πέμπτος·

καίη πολεμίζου· Αισχύλου Πέρσαι, 575 «ληφθέντες πρὸς ἀνάγκας, ἡέ», 293-294 «Ὅμως δ' ἀνάγκη πημονὰς βροτοῖς φέρειν/θεῶν διδόντων».

Από το σημείο αυτό αρχίζει η αστρονομική περιγραφή του σύμπαντος. Η ανθρώπινη πολιτεία και η ανθρώπινη ψυχή, όπως σημειώνει ο Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σ. 573), πρέπει να είναι αρμονισμένες προς το όλο εναρμόνιο σύστημα της πολιτείας που αποτελεί το σύμπαν, όπως λέει ο ίδιος ο Πλάτων στον *Τίμαιο*, 90c-d.

Στη φανταστική μορφή του «αδραχτιού της ανάγκης» με τη σύνθεση των σφονδύλων της, ο Πλάτων περιγράφει τις περιφορές των απλανών αστέρων, τους πέντε πλανήτες, τον ήλιο και τη σελήνη σύμφωνα με το γεωμετρικό σύστημα της εποχής του, με αναφορά σε πολλά επιστημονικά επιτεύγματα, όπως στις αποστάσεις και στις σχετικές ταχύτητες των πλανητών, στο κοκκινωπό χρώμα του Άρη και στην προέλευση του φωτός της σελήνης από τον ήλιο.

Την αστρονομική περιοχή του μύθου ακολουθεί μια άλλη, που δεν υπάρχει σε άλλους διαλόγους, στην οποία δεσπόζει η ηθική. Γύρω από την Ανάγκη, που την βοηθούν να ηγείται το αδράχτι της, κάθονται οι τρεις Μοίρες, από τις οποίες η Δάχρυς κρατάει έναν αριθμό κλήρων και δείγματα βίων, και οι ψυχές πρέπει να τραβήξουν κλήρους για να ορίσουν τη σειρά με την οποία θα επιλέξουν την προσεχή ζωή τους.

τρίτος ως προς την ταχύτητα με την οποία εκτελούσε την περιστροφή του ήταν, όπως τους φάνηκε, ο τέταρτος κύκλος, τέταρτος ο κύκλος και πέμπτος ο δεύτερος. Για το ίδιο το αδράχτι έλεγε ότι περιστρεφόταν ανάμεσα στα γόνατα της Ανάγκης⁷⁹. Επάνω σε κάθε κύκλο του στεκόταν από μια Σειρήνα, που γύριζε μαζί με την περιστροφή, βγάζοντας από μέσα της έναν ήχο, σαν μια μουσική νότα· από τον ήχο αυτών των Σειρήνων, που είναι οκτώ, σχηματιζόταν η συμφωνία μιας μοναδικής αρμονίας. Γύρω γύρω άλλες τρεις γυναίκες καθισμένες σε ίσες αποστάσεις, καθεμιά σε δικό της θρόνο, οι κόρες της Ανάγκης οι Μοίρες⁸⁰, λευκοφορεμένες με στέμματα στο κεφάλι τους, η Λάχεσις, η Κλωθώ και η Άτροπος, τραγουδούσαν πάνω στη μελωδία των Σειρήνων, η Λάχεσις τα περασμένα, η Κλωθώ τα τωρινά, η Άτροπος τα μελλούμενα. Η Κλωθώ, αγγίζοντας κατά διαστήματα με το δεξί της χέρι το αδράχτι, βοηθούσε την περιστροφή της εξωτερικής περιφοράς, η Άτροπος με το αριστερό της χέρι έκανε το ίδιο για τις εσωτερικές περι-

79. Η Ανάγκη παριστάνεται να είναι τοποθετημένη στο κέντρο του Σύμπαντος. Η έννοια αυτή πιθανόν, κατά τον Adam (όπ.π., II, σ. 452), είναι Πυθαγορική, διότι ο Παρμενίδης που συνδέεται με τους Πυθαγορείους, στο σχετικό τμήμα του συστήματός του, ομιλεί για μια κεντρική 'Ανάγκη' ως την αιτία κάθε κίνησης και γέννησης. Βλ. H. Diels, *Doxographi Graeci*, 335, 12 κ.εξ.: «τῶν δὲ συμμιγῶν (ενν. στεφανῶν) τὴν μεσαιτάτην ἀπάσαις τοκέα πάσης κινήσεως καὶ γενέσεως ὑπάρχειν, ἥντινα καὶ δαίμονα κυβερνήτην καὶ κληδοῦχον ἐπονομάζει δίκην τε καὶ "ἀνάγκην"».

Όλη αυτή η εικονογραφία, λέει ο Cornford (όπ.π., σσ. 348-350), είναι «μυθική και συμβολική», αλλά ο Guthrie (όπ.π., IV, σ. 558) παρατηρεί ότι πόρρω απέχει από το να αποκαλυφθεί τι είναι αυτό που εδώ αποκαλεί «διδασκαλία της ανάγκης και της ελευθερίας». Η μεταμφίεσή της, λέει ο Guthrie, σε αδράχτι που σρέφεται στα γόνατα της Ανάγκης δεν αλλάζει το γεγονός ότι ο Πλάτων περιγράφει τη δομή του σύμπαντος, όπως στ' αλήθεια την εννοούσε και την εξέθεσε διεξοδικά στον *Τίμαιο*. Το αδράχτι της Ανάγκης είναι, κατά τον Ν. Σκουτερόπουλο (όπ.π., σ. 912), ο άξονας του πραγματικού κόσμου· βλέποντάς το οι ψυχές βλέπουν να ξεδιπλώνεται εν δράσει μπροστά στα μάτια τους ο καθολικός νόμος του σύμπαντος, όπως έχει καθοριστεί από τον θεό.

80. Η Λάχεσις είναι η μοίρα του παρελθόντος, αυτή που μοιράζει στους ανθρώπους τους λαχνούς, τους κλήρους τους· η Κλωθώ είναι η μοίρα του παρόντος, αυτή που κλώθει το νήμα της ζωής τους· και η Άτροπος είναι του μέλλοντος, αυτή που καθιστά αναπότρεπτο το πεπρωμένο τους. Όπως υποστηρίζει ο Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σ. 577), με το ότι η Λάχεσις επεμβαίνει στις περιφορές τόσο του εξωτερικού όσο και των εσωτερικών κύκλων, ο Πλάτων θέλει να επιδεί ότι το παρόν και το μέλλον καθορίζεται από το παρελθόν.

Στο σημείο τούτο τελειώνει η αστρονομική περιγραφή του σύμπαντος. Η φιλολογική έρευνα δεν έχει κατορθώσει ακόμη να φτάσει σε οριστικά συμπεράσματα σχετικά με τις αστρονομικές αντιλήψεις όσες εκθέτει εδώ ο Πλάτων. Πολλοί παραδέχονται ότι ο Πλάτων θεωρεί τον ουράνό ως αποτελεσμένον από ομόκεντρες σφαίρες με κέντρο τη γη· η εξώτατη σφαίρα είναι το στερέωμα των απλανών, ενώ οι άλλες επτά είναι οι σφαίρες που παρασύρουν μαζί τους τους πλανήτες. Οι εσωτερικές σφαίρες συμμερίζονται την κίνηση της σφαίρας των απλανών που παράγει την ημέρα και νύκτα, έχουν όμως και δική τους κίνηση με αντίθετη κατεύθυνση προς τη σφαίρα των απλανών. Με τη δεύτερη τούτη κίνηση εξηγούσαν οι αστρονόμοι την ιδιαιτερότητα κίνησης του ηλίου και των πλανητών γύρω στον ζωδιακό. Η περιγραφή όμως που μας δίνει εδώ ο Πλάτων δεν αναφέρει τίποτε για σφαίρες, αλλά μόνο για κύκλους, και είναι γνωστό ότι η θεωρία των σφαιρών είναι επινόημα του Ευδόξου.

στροφές, ενώ η Λάχεσις πότε με το ένα και πότε με το άλλο χέρι βοηθούσε άλλοτε την εξωτερική και άλλοτε τις εσωτερικές περιστροφές.

Αυτοί λοιπόν, όπως έλεγε, όταν έφτασαν εκεί, έπρεπε να παρουσιαστούν αμέσως στη Λάχεση. Και τότε κάποιος προφήτης τους έβαλε να σταθούν με τάξη, ο καθένας ξεχωριστά από τον άλλον, και έπειτα, αφού πήρε από τα γόνατα της Λάχεσης κλήρους και παραδείγματα βίων, ανέβηκε σ' ένα ψηλό βήμα και φώναξε: «Της κόρης Λάχεσης, θυγατέρας της Ανάγκης, είναι τούτος ο λόγος. Ψυχές εφήμερες, αρχίζει για το θνητό γένος άλλη μια περίοδος που τέρμα της θα είναι ο θάνατος. Δεν θα σας πάρει με τον κλήρο ο δαίμονάς σας, αλλά εσείς θα διαλέξετε τον δαίμονά σας⁸¹. Σε όποιον πέσει ο πρώτος κλήρος, πρώτος αυτός να διαλέξει τη ζωή που αναγκαστικά θα ζήσει⁸²· η αρετή δεν είναι ιδιοκτησία κανενός («ἀρετή δὲ ἀδέσποτον»⁸³, 617e3)· ανάλογα με την εκτίμηση ή την περιφρόνηση που θα δείξει απέναντί της, θα είναι και πιο μεγάλο ή πιο μικρό το μερίδιό του επάνω της. Η ευθύνη ανήκει σ' αυτόν που κάνει την εκλογή· ο θεός δεν έχει ευθύνη γι'

81. Η αντίληψη ότι κάθε ατομική ψυχή συνδοεύεται στη ζωή από έναν «δαίμονα» είναι παλαιοχρυσή. Αυτός ο «δαίμων» είναι η προσωποποίηση του πεπρωμένου της κατά τη διάρκεια της ιδιαίτερης ζωής της. Υπάρχουν πολλά ίχνη αυτής της πίστης πριν από την εποχή του Πλάτωνος. Στον Ηρόδοτο έχουμε τη διάσημη ρήση «ἦθος ἀνθρώπων δαίμων». Πρβλ. Πίνδαρος, *Ολυμπικός*, 13.28: «Ζεῦ πάτερ... Ξενοφάντος εὐθύνε δαίμονος οὖρον». Ομήρου *Ιλιάδα*, Ψ, 79: «κῆρ... ἦπερ λάχε γεινόμενόν περ». Θεόκριτος, 4.40: «ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται εὐθύς γενομένῳ, μυσταγωγὸς τοῦ βίου», Μένανδρος, *Frag. Comiconum Graecorum*, IV, σ. 238. Η λαϊκή αντίληψη ήταν ότι ο δαίμων διαλέγει τους ανθρώπους: «ὁ ἕκαστον δαίμων, ὅσπερ ζῶντα εἰλήχει», *Φαίδων*, 107d5. Ο Πλάτων αντιστρέφει αυτήν την αντίληψη διδάσκοντας ότι ο άνθρωπος διαλέγει τον δαίμονά του.

82. Σύμφωνα με τον μύθο του Ηρόδοτου, η ευθύνη του ανθρώπου για το πώς θα διαμορφώσει τον χαρακτήρα του και τη ζωή του εδράζεται στην ελευθερία εκλογής του πριν από τη γέννησή του.

83. Ο Πρόκλος (*Εἰς τὴν Πλάτωνος Πολιτείαν*, 1. c. 276, 5 κ.εξ.) γράφει: «ἀδέσποτον δὲ τὴν ἀρετὴν, ἀλλ' οὐ διὰ τὸ ἐφ' ἡμῖν μόνον, ἀλλὰ διότι τὴν ψυχὴν ἐλευθερὰν ἀποτελεῖ τῶν πι- κροτάτων δεσποτῶν, οἷς ἡ δουλεύουσα τῶν ἀγαθῶν στέρεται πάντων»· δηλαδή η αρετή δεν μπορεί να εκληφθεῖ ως λαχείο με κλήρωση, αλλά εξαρτάται από τη στάση που θα τηρήσει κάποιος απέναντί της. Ο Adam (όπ.π., II, σ. 455) ερμηνεύει διεξοδικά τη ρήση: «Σύμφωνα με τις αρχές της πλατωνικής φιλοσοφίας ένα πράγμα έχει υπόσταση εφόσον αυτό είναι αγαθό (*Πολιτεία*, VI, 509b6-10: «Καὶ τοῖς γινωσκομένοις τοῖνυν μὴ μόνον τὸ γινώσκεισθαι φάναι ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ παρῆναι, ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τε καὶ τὴν οὐσίαν ὑπ' ἐκείνου αὐτοῖς προσεῖναι, οὐκ οὐσίας ὄντος τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἔτι ἐπέκεινα τῆς οὐσίας πρῆβειν καὶ δυνάμει ὑπερέχοντος»), έτσι ώστε η πιο αληθινή ατομικότητά μας δεν είναι τόσο τίποτε περισσότερο ή λιγότερο από αυτό που είναι το ἀριστο και ἀνώτερο στοιχείο της φύσης μας» και θεωρεῖ ότι ο Αριστοτέλης στο σχετικό χωρίο των *Ἠθικῶν Νικομαχείων* (X, 7, 1178a: «δόξειε δ' ἂν καὶ εἶναι ἕκαστος τοῦτο (δηλ. τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ), εἴπερ τὸ κύριον καὶ ἀμεινον»·) πλατωνίζει. Προσθέτει δε ότι «επιτυγχάνουμε την πλήρη ανάπτυξή μας και απολαμβάνουμε τη μόνη αληθινή ελευθερία μας ως άτομα με το να γινόμαστε υπηρέτες της αρετής». Πρβλ. Ξενοφώντας *Απομνημονεύματα*, IV, 5, 3-5. Κατά τον Adam, "το σπέρμα της πλατωνικής διδασκαλίας για την ηθική ελευθερία μπορεί να αναζητηθεί στο παγκοσμιο κούρσιό είναι το νηρός» (βλ. *Πολιτεία*, IX, 577d, e), τη δε συνέχεια της θα μπορούσαμε να την δούμε στη στωική θεωρία για την ελευθερία του σοφού ανθρώπου" («ἐλευθέρους τοὺς σπουδαίους μόνον», *Ζήνων*, Διογένης Λαέρτιος, VII, 33).

αυτήν («αἰτία ἐλομένου θεός ἀναίτιος»⁸⁴, 617e4-5).

Λέγοντας αυτά έριξε τους κλήρους μπροστά σε όλους κι ο καθένας έπαιρνε αυτόν που έπεσε δίπλα του εκτός από την αφεντιά του, διότι ο κήρυκας δεν του το επέτρεψε. Και παίρνοντας ο καθένας τον κλήρο του έλβεπε με ποια σειρά θα διάλεγε. Αμέσως μετά άπλωσε μπροστά τους, καταγής, τα δείγματα του τρόπου ζωής που ήταν πολύ πολυαριθμότερα από τους παρόντες. Και ήταν δείγματα

84. Πρβλ. *Πολιτεία*, I, 379b κ.εξ. και ιδιαίτερα 380a1-c3, όπου ο Πλάτων αποκρούει την ιδέα ότι οι θεοί είναι υπεύθυνοι για τα άσχημα πράγματα, την αιτία των οποίων πρέπει να αναζητούμε κάπου αλλού και όχι στον θεό». Η ρήση της Λάξεσης παρατίθεται ή αναφέρεται συχνά από υστερότερους συγγραφείς και έγινε, όπως σημειώνει ο Adam (όπ.π., II, σ. 455), ένα είδος αγωνιστικής κραυγής ανάμεσα στους προμάχους της ελευθερίας της βούλησης στην πρώτη χριστιανική εποχή. Μια προτομή του Πλάτωνος που βρέθηκε στο Tibur και χρονολογείται στην πρώτη εκατονταετία π.Χ. φέρει την επιγραφή «αἰτία ἐλομένω (sic) Θεός ἀναίτιος» μαζί με την επιγραφή «ψυχὴ πάσα ἀθάνατος» (από τον Φαίδρο, 245c5). Κατά τον G. Grube (*Plato's Thought*, Λονδίνο (1935), 1970, σ. 160), η ρήση αυτή αποτελεί την κύρια συμβολή της πλατωνικής *Πολιτείας* στην έννοια του θείου. Πρβλ. και *Τίμαιος*, 42d2-5: «Διαθεσμοθετήσας δὲ πάντα αὐτοῖς ταῦτα, ἵνα τῆς ἔπειτα εἴη κακίας ἐκάστων ἀναίτιος, ἔσπειρεν τοὺς μὲν εἰς γῆν, τοὺς δ' εἰς σελήνην, τοὺς δ' εἰς τάλλα ὅσα ὄργανα χρόνου».

Σύμφωνα με τον Σ. Βιρβιδάκη («Η φαινομενολογία της ηθικής εμπειρίας στους εσχατολογικούς μύθους των πλατωνικών διαλόγων», στο Ι.-Θ.Α. Παπαδημητρίου (εκδ.), *Πρακτικά του Πρώτου Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας* (23-26 Μαΐου 1994), της Ελληνικής Ανθρωπιστικής Εταιρείας, Αθήνα, 1997, σσ. 531-532), θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Πλάτων καταγράφει την παράδοση αίσθηση της ευθύνης μας σε κρίσιμες αποφάσεις αίρεσης βίου όπου γνωρίζουμε ότι περιοριζόμαστε από παράγοντες έξω από μας, και όμως είμαστε «καταδικασμένοι» στη δική μας ελεύθερη εκλογή. «Αἰτία ἐλομένου θεός ἀναίτιος», κι ας «αἰτιώμεθα τὴν καὶ δαίμονας καὶ πάντα μᾶλλον ἄνθ' ἑαυτοῦ» (*Πολιτεία*, 617e4-5, 619b5). Το παράδοξο έγκειται στο ότι τύχη και ανάγκη παίζουν πράγματι ουσιαστικό ρόλο στον καθορισμό των καταστάσεων πριν και μετά την απόφασή μας, και όμως εμείς και κανένας άλλος πρέπει να επωμιστούμε το βάρος της –κάτι που με διαφορετικό τρόπο συνειδητοποίησε ο Οιδίππους. Πολύ πριν από τον Nietzsche, ο πλατωνικός μύθος μάς καλεί να προβούμε στην κατάφαση των δικών μας θελήσεων μέσα σε συνθήκες «αιώνιας επιστροφής». Πολύ πριν από τον Sartre, μας υπενθυμίζει τη σοβαρότητα της στάσης που θα υιοθετήσουμε απέναντι στις δυνατότητες που μας παρέχει η τύχη, το αίτημα της προσωπικής μας αυθεντικής δυνατότητας «να κάνουμε κάτι από αυτό που μας κάνουν οι περιστάσεις», να δεχτούμε ή να απορρίψουμε –όσο μας επιτρέπεται– αυτά που μας συμβαίνουν. Έτσι, σύμφωνα με την προτινόμενη χαλαρή μεταφορική ερμηνεία του πυρήνα του μύθου, ο Πλάτων συνδυάζει εδώ μια οξύτατη υπαρξιακή ευαισθησία απέναντι στη φαινομενολογία των αποφάσεων και των πράξεων με μια ενδιαφέρουσα συμφιλιοτική αντίληψη για την τραγική διαπλοκή τύχης, αναγκαιότητας και ανθρωπίνης ελευθερίας και ευθύνης.

Όπως στην πρώτη του επίθεση εναντίον της «μουσικής» παιδείας (II, 380a-c), παρατηρεί ο Jaeger (όπ.π., Γ', σ. 126), ο Πλάτων άσκησε κριτική κατά της ιδέας ότι οι θεοί είναι υπεύθυνοι για τα τραγικά σφάλματα των ανθρώπων και παρασύρουν ολόκληρες οικογένειες στον στρόβιλο της καταστροφής, και με δεδομένο ότι η παιδεία πρέπει να αποκρούει αυτήν την πεποίθηση, δοθέντος ότι προϋποθέτει τον άνθρωπο ως υπεύθυνο ον, τονίζει ότι το σημαντικότερο σημείο της *Πολιτείας* είναι εκείνο το χωρίο του συμπερασματικού μύθου, το οποίο μετά την εξαθρόνιση της ποίησης δοξάζεται ο λόγος της Λάξεσης: «Η Τύχη δεν θα σου φέρει τον δαίμόνα σου, εἴς πρέπει να τον διαλέξεις». «Η αρετή δεν είναι περιουσία ουδενός, είτε την τιμῆς είτε όχι, αυτή έρχεται προς σ' εσένα ή σε αποφεύγει. Υπεύθυνος είναι αυτός που εκλέγει, ο Ουρανός είναι αθώος».

κάθε λογής: οι τρόποι της ζωής όλων των ζώων⁸⁵, και βέβαια όλοι οι τρόποι της ανθρώπινης ζωής. Ανάμεσα σ' αυτούς υπήρχαν δείγματα από τυραννίδες, άλλες από τις οποίες έχουν διάρκεια και άλλες που ύστερα από κάποιον καιρό πέφτουν και καταλήγουν στη φτώχεια, την εξορία και τη ζητιανιά. Υπήρχαν ακόμη βίοι ανθρώπων διάσημων για τη μορφή, το κάλλος και για τη λοιπή δύναμη και την αγωνιστική τους ικανότητα, είτε πάλι για την ευγενική τους καταγωγή και για τις αρετές των προγόνων τους. Υπήρχαν ακόμη ζωές άσημων ανθρώπων ως προς τα προηγούμενα αγαθά, καθώς και δείγματα ζωής γυναικών. Σταθερές διαβαθμίσεις της ποιότητας των ψυχών δεν υπήρχαν, διότι καθεμιά τους γίνεται αναγκαστικά διαφορετική ανάλογα με τον βίο που διάλεξε⁸⁶. Όλα τα άλλα δείγματα ήταν ανακατωμένα το ένα με το άλλο, και με τον πλούτο και τη φτώχεια, κάποια άλλα με αρρώστιες και υγεία, ορισμένα άλλα πάλι με ενδιαμέσες καταστάσεις. Εδώ ακριβώς, όπως φαίνεται, φίλε μου Γλαύκων⁸⁷, είναι όλος ο κίνδυνος για τον άνθρωπο, και γι' αυτόν προπάντων τον λόγο πρέπει ο καθένας μας, αφήνοντας κατά μέρος κάθε άλλο μάθημα, να επιδιώξει με ζήλο να προσοικειωθεί αυτήν τη μάθηση που μπορεί να του δώσει την ικανότητα να μάθει και να ανακαλύψει ποιος θα του δώσει τη δύναμη και τη γνώση για να ξεχωρίζει τον καλό και τον

85. Πίστευε πράγματι σοβαρά ο Πλάτων στη μετεμψύχωση; Άλλοι σχολιαστές θεωρούν ότι μια τέτοια θεωρία είναι αντιπλατωνική, άλλοι την δέχονται, αλλά αρνούνται να δεχθούν ότι ο Πλάτων θα μπορούσε να πιστεύει στη μετεμψύχωση σε μορφές κατώτερων ζώων. Ο Adam υποστηρίζει (όπ.π., II, σ. 456) ότι στην προκειμένη περίπτωση η γλώσσα του Πλάτωνος είναι σαφής και δεν υπάρχει λόγος να προσφύγει κανείς σε αλληγορική ερμηνεία, διότι η διδασκαλία αυτή ήταν ήδη οικεία στην ελληνική φιλοσοφική και θρησκευτική σκέψη και είναι γενικά σύμφωνη με την αντίληψη του Πλάτωνος για την αθανασία. Η διδασκαλία της μετεμψύχωσης συναντάται συχνά στους διαλόγους του Πλάτωνος, όπως στον *Μένωνα* 81a κ.εξ., στον *Φαίδωνα* 81e κ.εξ., 113a, στον *Φαίδρο* 249e, στον *Τίμαιο* 42b κ.εξ. Τα περισσότερα, αν όχι όλα, από αυτά τα χωρία έχουν ένα μυθικό χρώμα, και ως εκ τούτου θα έπρεπε να διαβαστούν υπό το φως της προειδοποίησης η οποία υπόκειται στον εσχατολογικό μύθο του *Φαίδωνος*: «Βεβαίως δεν αρμόζει σε νουνεχρή να ισχυρισθεί ότι αυτά έχουν έτσι, όπως εγώ τα εξέθεσα: ότι όμως τα σχετικά με τις ψυχές μας και τους τόπους διαμονής τους μετά τον θάνατο είναι αυτά ή περίπου αυτά, αφού βέβαια είναι φανερό ότι η ψυχή μας είναι κάτι αθάνατο, μου φαίνεται ότι και πρέπει και αξίζει κανείς να διακινδυνεύσει να πιστέψει ότι έτσι είναι» (Μτφρ. Ε. Παπανούτσου).

86. Πρβλ. Ομήρου *Οδύσσεια*, στ', 136-137: «τοῖος γάρ νόος ἐστὶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων / οἷον ἐπ' ἡμᾶρ ἄγῃσι πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε».

87. Στο χωρίο αυτό, παρατηρεί η J. Annas (*An Introduction to Plato's Republic*, Οξφόρδη, 1981, σ. 351), ο Σωκράτης διακόπτει την περιγραφή του για την επιλογή από τις ψυχές του βίου τους και απευθύνεται ευθέως και επιτακτικά στον Γλαύκωνα για να υπογραμμίσει την ανάγκη της σοφίας προκειμένου να επιλέξουμε αυτό που οδηγεί στη δίκαιη ζωή, αποφεύγοντας τις ψευδείς αξίες και κάνοντας το καλύτερο απ' όσα αυτή εξασφαλίζει. Τονίζει δε ότι η όλη αναπαράσταση της μετενσάρκωσης, ο ουρανός και η κόλαση και τα υπόλοιπα δεν πρέπει να εκληφθούν στα σοβαρά σαν μια διήγηση, αλλά χρησιμεύουν κυρίως για να δραματοποιηθεί αυτό που διακυβεύεται σε κάθε επιλογή μας τώρα. Ο Πλάτων δεν υποστηρίζει στα σοβαρά ότι έχουμε ζήσει άλλες ζωές και ότι ο τρόπος λειτουργίας που είχαμε επηρέασε στον ουρανό και την κόλαση, αλλά μόνον ότι οι αποφάσεις μας, αν και αναγκαστικά αντανακλούν τον χαρακτήρα που ήδη έχουμε (620a), αντανακλούν και τη συνείδησή μας για το είδος ζωής που επιλέγουμε να ζήσουμε και για τα επακόλουθα της.

άσχημο βιοτικό τρόπο, ώστε να διαλέγει πάντα κατά το δυνατόν τον καλύτερο, εξετάζοντας με τον λογισμό του τι επίδραση έχουν όλα όσα έχουμε πει, όταν τα συγκεντρώνουμε όλα μαζί και όταν τα ξεχωρίζουμε, επάνω στην αρετή του βίου, και να κατανοήσει έτσι ποιες είναι οι κακές ή οι αγαθές συνέπειες της ομορφιάς, αν συγκερασθεί με τη φτώχεια ή με τον πλούτο, και ποια εξή της ψυχής είναι απαραίτητη για να προκύψει το κακό ή καλό εκείνο αποτέλεσμα· και ακόμη να δει την ευγενική και την ταπεινή καταγωγή, την ιδιωτική ζωή και τα αξιώματα, τις σωματικές δυνάμεις και τις αδυναμίες, την καταλληλότητα και την ακαταλληλότητα για μάθηση και όλες τις παρόμοιες ιδιότητες που μπορεί η ψυχή να έχει ή ως φυσικά χαρίσματα ή ως αποκτήματα με την άσκησή της· να δει ποιες επιπτώσεις έχουν όταν αναμειχθούν το ένα με το άλλο, έτσι ώστε, αφού τα λογαριάσει όλα, να μπορεί, έχοντας το βλέμμα του στραμμένο προς τη φύση της ψυχής, να κάνει την επιλογή του, ποιος είναι ο χειρότερος και ποιος ο καλύτερος βίος, χαρακτηρίζοντας ως χειρότερον τον βίο ο οποίος θα κάνει την ψυχή πιο άδικη και ως καλύτερον εκείνον που θα την κάνει πιο δίκαιη. Όλα τα άλλα θα τον αφήσουν αδιάφορο. Γιατί εμείς το έχουμε δει ότι και για τούτη τη ζωή και για την άλλη αυτή είναι η πιο στέρη επιλογή («ή κρατίστη αἵρεσις»)⁸⁸, και κρατώντας με χαλύβδινη στερεότητα αυτήν την πίστη πρέπει να κατεβεί στους Άδη τα παλάτια, για να μπορέσει και εκεί να μη θαμπωθεί από πλούτη και παρόμοιες αθλιότητες και να μην ξεπέσει σε τυραννικές και άλλες παρόμοιες πράξεις, προκαλώντας πολλά και ανεπανόρθωτα δεινά, και για να μην πάθει και ο ίδιος ακόμη μεγαλύτερα παθήματα· αντίθετα, πρέπει να μάθει να διαλέγει πάντα μια ζωή μεσότηας⁸⁹, αποφεύγοντας τις υπερβολές προς τη μία ή την άλλη πλευρά, τόσο σε τούτη εδώ τη ζωή όσο, κατά το δυνατόν, και σε ολόκληρη τη μέλλουσα ζωή του· γιατί με αυτόν τον τρόπο γίνεται ο άνθρωπος τρισευτυχισμένος.

Στο σημείο αυτό, αφηγείται ο αγγελιαφόρος από τον Άλλον κόσμο, τέτοια λόγια είτε ο προφήτης: «Και σ' εκείνον ακόμη που θα παρουσιαστεί τελευταίος, αν κάνει την επιλογή του με λογισμό και γνώση και ζήσει με αυστηρότητα, του επιφυλάσσεται μια ζωή ευχάριστη, όχι κακή. Μήτε λοιπόν ο πρώτος να είναι απερίσκεπτος ούτε ο τελευταίος απελπισμένος»⁹⁰. Ύστερα από αυτά τα λόγια, όρμησε

88. Η «κρατίστη αἵρεσις» (618e4), η καλύτερη επιλογή, σημειώνει ο Κ. Ψυχοπαίδης (όπ.π., σ. 78), είναι η απάρνηση του τυραννικού στοιχείου, η μεσότητα και ο ενάρετος βίος. Εάν δεν επιλεγεί αυτός ο βίος, για τα δεινά που θα προκύψουν οι άνθρωποι δεν θα πρέπει να αιτιώνται τον θεό ή την τύχη αλλά τον εαυτόν τους. Η συλλογιστική αυτή οδηγεί από την απροσδιοριστία της τάξεως της ψυχής (ψυχῆς δὲ τάξιν οὐκ ἐνεῖναι) στη μορφοποίησή της μέσω της ελεύθερης επιλογής. Εάν η επιλογή ανατρέξει στο αξιακό (κρατίστη αἵρεσις ἀρετῇ), ο προσδιορισμός ολοκληρώνεται, η μορφοποίηση αυτή καθίσταται αναγκαία, μετέχουσα στην αναγκαιότητα του αγαθού, αλλιώς ο βίος αναγκαία διασπάται και αυτοκαταστρέφεται.

89. Κατά τον Ν. Σκουτερόπουλο (όπ.π., σ. 915), αυτό το ηθικό αξίωμα δεν αναδύεται απλώς από το όλο επιχείρημα της Πολιτείας, το οποίο κατατείνει στο απόλυτο· θα ήταν έτσι δυνατόν να θεωρηθεί άποψη του Ηρόδ., ο οποίος λίγο παραπάνω αναφερόθηκε σε ακραίες καταστάσεις, «πλούτοις καὶ πενίαις, τὰ δὲ νόσοις, τὰ δ' ὑγείας μεμείχθαι», 618b4-6.

90. Είναι η στιγμή από την οποία εξαρτώνται όλα, διότι τώρα πρέπει να είμαστε παρα-

εκείνος που είχε τραβήξει τον πρώτο κλήρο και διάλεξε αμέσως την πιο μεγάλη τυραννία⁹¹, κι από την αφροσύνη και την απληστία του δεν την διάλεξε έχοντας προηγουμένως εξετάσει προσεκτικά το κάθε τι, κι έτσι του διέφυγε ότι η τυραννία εκείνη είχε μέσα της, κοντά στα άλλα κακουργήματα, ένα φριχτό πεπρωμένο: να φάει τα ίδια του τα παιδιά. Έτσι, όταν το σκέφτηκε με την ησυχία του, χτυπιόταν και οδυρόταν για την επιλογή του, χωρίς να δίνει σημασία στα λόγια που είχε πει προηγουμένως ο προφήτης· γιατί, αντί να ρίχνει την αιτία της συμφοράς στον εαυτόν του, την έριχνε στην τύχη, στους δαίμονες και σε οποιονδήποτε άλλον εκτός από τον εαυτόν του. Ο άνθρωπος αυτός ήταν από εκείνους που έρχονταν από τον ουρανό και την προηγούμενη ζωή του την είχε ζήσει μέσα σε εύτακτη πολιτεία, χρεωστούσε όμως την αρετή του όχι στη φιλοσοφία αλλά στον εθισμό⁹². Θα μπορούσε κανείς να πει ότι οι περισσότεροι που πιάνονταν στην παγίδα τέτοιων συμφορών ήταν από εκείνους που έρχονταν από τον ουρανό και δεν τους είχαν οι πόνοι γυμνάσει. Απεναντίας, οι περισσότεροι από εκείνους που έρχονταν από τη γη, επειδή και οι ίδιοι είχαν πονέσει και άλλους είχαν δει να υποφέρουν, δεν έκαναν βεβιασμένα την επιλογή τους. Αυτή είναι η αιτία και κοντά σ' αυτήν και η τύχη του κλήρου⁹³, που στις πιο πολλές από τις ψυχές συνέβαινε μια εναλλαγή κακών και καλών· γιατί, αν κάποιος κάθε φορά που έρχεται στην εγκόσμια ζωή αφοσιώνεται σε μια σωστή φιλοσοφία και αν ο κλήρος που του πέφτει για να κάμει την εκλογή δεν είναι ανάμεσα στους τελευταίους, τότε μπορεί ο άνθρωπος αυτός, σύμφωνα με τα μηνύματα που μας έρχονται από εκείνον τον κόσμο, να είναι βέβαιος ότι όχι μόνο θα ζήσει ευτυχισμένος σε τούτη τη ζωή, αλλά και ότι η πορεία που έχει να κάμει από εδώ στον Άλλον κόσμο και από

σκευασμένοι με την κατανόηση του καλού και του κακού, ζυγίζοντας όλα τα επιχειρήματα στην προηγούμενη συζήτηση, συνεκτιμώντας το αποτέλεσμα των ποικίλων μειγμάτων, του πλούτου, της φτώχειας, της εξουσίας, των αξιωμάτων, της γοητείας, της δύναμης και της αδυναμίας, με διάφορους τύπους χαρακτήρων και διανοητικής ικανότητας, ώστε, υπολογίζοντας όλα αυτά, να μπορούμε να κάμουμε την επιλογή μας υπό το φως της αληθινής φύσης της ψυχής, αποκαλώντας τη δίκαιη ζωή ως την ευτυχέστερη και την άδικη ως την χειρότερη, όπως σχετικά προηγουμένως έχουμε αναφερθεί.

Ο κίνδυνος από μια εσφαλμένη επιλογή είναι μεγάλος για κάποιον ο οποίος έχει ζήσει μια συμβατικά ενάρετη ζωή σε μια οργανωμένη κοινωνία εθιμικά ή από συνήθεια και όχι με γνώση. Αυτές οι ψυχές επειδή δεν έχουν να εξαγνισθούν για μεγάλες αδικίες, πηγαίνουν μετά τον θάνατο στον ουρανό, και είναι λιγότερο προετοιμασμένες να επιλέξουν τον προσεχή βίο τους απ' όσο οι άδικοι που έχουν διδαχθεί από τις δικές τους και τις συμφορές των άλλων στον πάνω κόσμο.

91. Η ολέθρια επιλογή της τυραννίας από «τὸν πρῶτον λαχόντα» παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα τόσο της απερισκεπτής σπουδής και βουλίας του («ἐπιόντα», «ὕπὸ ἀφροσύνης τε καὶ λαιμαργίας», 619b7-9), δηλαδή της κυριαρχίας του «θυμοειδούς» στοιχείου της ψυχής του, όσο και της πλημμελούς γνωστικής και ελεγκτικής λειτουργίας της («οὐκ ἵκανός ἀνασκεψάμενον», «ἀλλὰ λαθεῖν») για τη φύση του αντικειμένου της επιλογής του, δηλαδή της μη λειτουργίας του ανώτερου στοιχείου της, του «λογιστικού».

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι μολονότι η ανάγκη μπορεί να παίζει ρόλο στη μοίρα ενός ανθρώπου, στην κρίσιμη στιγμή που πρόκειται να επιλεγεί ο βίος, η εκλογή βρίσκεται στα

εκείνον πάλι προς τα εδω δεν θα είναι μέσα από γήινον και τραχύ δρόμο αλλά από δρόμο λείον και ουράνιο.

Το θέαμα, πώς μια-μια οι ψυχές διάλεγαν τον τρόπο της ζωής τους ήταν, σύμφωνα με τη διήγηση του αγγελιαφόρου, θλιβερό και γελοίο και θαυμαστό· γιατί βέβαια τις περισσότερες φορές την επιλογή την κανόνιζαν οι συνήθειες της προηγούμενης ζωής. Ανάμεσα σε άλλους είδε, λέει, τον Ορφέα να διαλέγει τη ζωή ενός κύκνου, επειδή από το μίσος του για το γυναικείο φύλο, που είχε προκαλέσει τον θάνατό του, δεν ήθελε να γεννηθεί από μια γυναίκα· είδε την ψυχή του Θαμύρου⁹⁴ να διαλέγει τη ζωή του αηδονιού· έναν κύκνο να διαλέγει ανθρωπινή ζωή, και το ίδιο έκαναν και άλλα μουσικά ζώα. Είδε τον Αίαντα τον Τελαμώνιο –που χολωμένος ακόμη, επειδή δεν του έδωσαν τα όπλα του Αχιλλέα, δεν

χέρια του. Έπειτα βλέπουμε πάλι τη θεμελιώδη σημασία που ο Πλάτων αποδίδει στη φιλοσοφική ζωή ως αντιτιθέμενη σε οποιοδήποτε άλλο είδος ζωής. Έτσι στον Μύθο (619b-c) η ύψιστη επιλογή είναι η «φιλοσοφία», επιδίωξη της σοφίας. Ο πρώτος που θα κάμει την επιλογή είναι ένας άνθρωπος ο οποίος «έχει έλθει από τον ουρανό έχοντας ζήσει την προγενέστερη ζωή σε μια εύτακτη πολιτεία και έγινε ενάρετος από εθισμό χωρίς την παρέμβαση της φιλοσοφίας». Ο άνθρωπος αυτός διαπράττει ένα φρικτό σφάλμα και επιλέγει τη μεγαλύτερη τυραννία με όλα τα παρεπόμενα δεινά. Έτσι στη στιγμή του μέγιστου κινδύνου, η ορθή γνώμη δεν είναι αρκετή. Μόνο η φιλοσοφία με τη γνώση είναι αυτό που μπορεί να σώσει τον άνθρωπο.

92. Πρβλ. *Φαίδων*, 82a: «οἱ τὴν δημοτικὴν καὶ πολιτικὴν ἀρετὴν ἐπιτετηδευκότες, ἢν δὴ καλοῦσι σωφροσύνην τε καὶ δικαιοσύνην, ἐξ ἔθους τε καὶ μελέτης γεγονυῖαν ἄνευ φιλοσοφίας τε καὶ νοῦ».

Είναι πάντως ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η φιλοσοφική αρετή δεν αποτελεί *sine qua non* για την είσοδο στον πλατωνικό ουρανό. Όπως παρατηρεί ο Adam (όπ.π., II, σ. 458), σε όλη την έκταση του μύθου απωνέμονται ανταμοιβές και ποινές μάλλον για καλές και κακές πράξεις παρά για γνώση και άγνοια· και η ορθή γνώμη ή «ορθοδοξία», με την πλατωνική έννοια του όρου, θα μπορούσε να εξασφαλίσει ευχάριστες θέσεις τόσο για αξιοκατάκριτες όσο και αγαθοεργές πράξεις στην επίγεια ζωή. Στη στιγμή όμως του ύψιστου κινδύνου (618b), η γνώση και όχι η «ορθοδοξία» είναι αυτή που υπερισχύει. Στον *Φαίδωνα* (82b5-8) ο Πλάτων λέει ότι η «ορθοδοξία» πιθανόν εισέρχεται όπως προηγουμένως «εἰς τοιοῦτον... πολιτικόν τε καὶ ἡμερον γένος, ἢ που μελιτῶν ἢ σφηκῶν, ἢ μυρμηκῶν, ἢ καὶ εἰς ταῦτόν γε πάλιν τὸ ἀνθρώπινον γένος, καὶ γίγνεσθαι ἐξ αὐτῶν ἀνδρας μετρίους».

93. Όπως παρατηρεί ο J.A. Stewart (*The Myths of Plato*, Οξφόρδη, 1905, ανατ. 1970, σ. 176), η επιλογή βίου μπροστά στον θρόνο της Ανάγκης εξαρτάται από διαθέσεις που διαμορφώθηκαν σε μια προηγούμενη ζωή. Ο άνθρωπος που επιλέγει τη ζωή του τυράννου και οδύρεται ευθύς αμέσως για την επιλογή του, πλην όμως αργά, ήταν ενάρετος στην προηγούμενη ζωή του, η αρετή του όμως ήταν κυρίως «από συνήθεια» αποκτημένη («ἐθεῖ», 619c7), χωρίς θεμελίωση σε συνειδητά βιωμένες αρχές. Έτσι ο Πλάτων κάνει την ελευθερία να εδράζεται στην υποταγή και όχι στην πράξη. Να είσαι ελεύθερος σημαίνει να έχει συνέχεια η υποταγή σου, να αυτοεπιβεβαιώνεσαι, να είσαι προσωπικότητα που επιλέγει περιβάλλον και εκδηλώνεται σε πράξεις που απορρέουν, σύμφωνα με την αναγκαιότητα του νόμου, από τον ίδιο τον εαυτόν της, ο οποίος είναι τοποθετημένος μια για πάντα σε ένα περιβάλλον που το διάλεξε ο ίδιος, το δικό του φυσικό περιβάλλον που αντιστοιχεί στον χαρακτήρα του.

94. Πρόκειται για τον επικρατοῦ ἀπὸ τῆς Θράκης Θάμυριν – ο Πλάτων προτιμᾷ τὸ ὄνομα *Θαμύρας* πρβλ. *Ἰων*, 533c1: «Περὶ Θαμύρου»· *Νόμοι*, 829e1: «Θαμύρου τε καὶ Ορφέων ὕμνων». Οἱ Μοῦσες τὸν νίκησαν σὲ μουσικὸ ἀγῶνα καὶ εἵπεται, ἀφ’ οὗ πρῶτα «ἀφελόντο ἀοιδὴν θεσπεσίην», τὸν τύφλωσαν (*Ἰλιάδα*, B, 594-600).

ήθελε να γίνει άνθρωπος—να διαλέγει τη ζωή⁹⁵ του λιονταριού· τον Αγαμέμνονα, από μίσος στους ανθρώπους για όσα είχε υποφέρει, να διαλέγει τη ζωή του αετού, την ψυχή της Αταλάντης⁹⁶ να μην μπορεί να αντισταθεί στις μεγάλες τιμές του αθλητή και να παίρνει τη ζωή του, τον γελωτοποιό Θερσίτη⁹⁷ να παίρνει το σχήμα ενός πιθήκου, τον Επειό⁹⁸, τον γνιο του Πανοπέως, να παίρνει τη φύση τεχνίτρας γυναίκας· είδε ακόμη τον Οδυσσέα να διαλέγει συνειδητά («ο παθός μαθός»), και όχι επειδή διάλεξε τελευταίος, μια άσημη «καταφρονεμένη κάπου από τους άλλους» ζωή, χωρίς βάσανα, φιλοδοξίες, αξιώματα και φασαρίες· τέλος είδε και ψυχές ζώων να μπαίνουν σε ανθρώπους, κάποια άλλα να αλλάζουν μεταξύ τους ζωή, άδικα να πηγαίνουν σε άγρια, δίκαια σε ήμερα, και να γίνονται κάθε είδους αναμειξείς.

Όταν λοιπόν όλες οι ψυχές είχαν διαλέξει τον τρόπο της ζωής τους, με τη σειρά που όριζε ο κλήρος τους πήγαν μπροστά στη Λάχεση. Κι εκείνη έδινε στην καθεμιά τον δαίμονα που η ίδια είχε επιλέξει, για να την συνοδεύει στη ζωή και να πραγματοποιεί τις επιλογές της, και αυτός την οδηγούσε πρώτα στην άλλη μοίρα, την Κλωθώ, για να επικυρώσει, με το χέρι της και με μια περιστροφή του αδραχτιού, την επιλογή, και μετά την πήγαινε στην τρίτη μοίρα, την Γνέστρα την Άτροπο, για να την καταστήσει αμετάστροφη. Έπειτα όλες οι ψυχές περνούσαν, χωρίς να κοιτάζουν πίσω, κάτω από τον θρόνο της Ανάγκης και τραβούσαν κατά την άνυδρη και έρημη πεδιάδα της Λήθης⁹⁹, μέσα σε πνιγηρή και ολόφλογη ζέ-

95. Πρβλ. Πρόκλος, *Εις Πλάτωνος Πολιτείαν*, 316: «Ἡ μὲν Αἴαντος ψυχὴ πᾶσαν δηλοῖ ζώων ἀνδρικὴν μὲν, πλεονάζουσιν δὲ κατὰ θυμὸν διὰ δὴ τινα φιλόνικον ψυχῆς ἔξιν, καὶ διὰ ταύτην ἐνδυομένην εἰς ἀνδρικὸν μὲν ζῶον, ἄλογον δέ». Ο Αἰλιανός στο έργο του *Ζώων Ιστορία*, XII, 7, γράφει ότι κατά τον Εμπεδοκλή «τὴν ἀρίστην εἶναι μετοίκησιν τὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἰ μὲν εἰς ζῶον ἢ ληξίς αὐτὸν μεταγάγοι, λέοντα γίγνεσθαι, εἰ δὲ εἰς φυτὸν, δάφνην».

96. Η Αταλάντη ήταν μυθική ηρωίδα, κυνηγός, προστατευόμενη της Αρτέμιδας, φερόμενη ως κόρη του Μαίναλου ή του Ιάσιου από το Άργος (*Οδύσσεια*, σ. 246). Κατ' άλλην εκδοχή, ήταν δρομέας, κόρη του Σχοινέα (γνιου του Αθάμαντα και της Κλυμένης (κόρης του Μινύου).

97. Ο Θερσίτης στην *Ιλιάδα* (B, 211 κ.εξ.) εικονίζεται ως ο πιο άσχημος, ο πιο θρασύδειλος, ο πιο γελοίος και ο πιο αδιάντροπος άνθρωπος. Στον *Γοργία* (525e2-3) είναι ο τύπος του «πονηρός ιδιώτης». Εδώ, όπως και στους υστερότερους Έλληνες συγγραφείς, παριστάνεται ως γελωτοποιός: «παγγέλοιος ἄνθρωπος διάστροφος τὸ σῶμα καὶ λελωβημένος», Λουκιανός, *Προς τον απαίδευστον*, 7· πρβλ. Σοφοκλής, *Φιλοκτήτης*, 443-445· Πλάτων, *Φαίδρος*, 248d, e.

98. Ο Επειός, ο γνιος του Πανοπέως, είναι αυτός που κατασκεύασε «μαζί με την Παλλάδα» τον Δούρειον ίππον με τον οποίον κούρσεύτηκε η Τροία. Βλ. *Οδύσσεια*, θ, 493-495 και 512.

99. Η πρώτη αναφορά του πεδίου της Λήθης στην Ελληνική λογοτεχνία απαντά στους *Βατραχούς* (186) του Αριστοφάνη: «τίς ἐς τὸ Λήθης πεδίων», αλλά, σύμφωνα με τον Adam (σπ.π., II, σ. 461), ο Αριστοφάνης θεωρεί ως δεδομένο ότι το ακροατήριό του ήταν οικείο με την ιδέα αυτή, και πιθανόν ο Πλάτων την δανείστηκε από τις Ορφικές και Πυθαγόρειες εσχολογίες. Το πεδίων της Λήθης, λέει ο Adam, ήταν αντίδοιο του πεδίου Ἀληθείας, για το οποίο αζούμε στον *Φαίδρο*, 248b6 («πολλὴν σπουδὴν τὰ ἀληθείας ἰδεῖν πεδίου ἐστίν»). Ο Πρόκλος (*Εις Πλάτωνος Πολιτείαν*, 346, 19 κ.εξ.) λέει ότι αποτελεί την αντίθεση πρὸς το πεδίων Ἀληθείας: «ὅτι μὲν ἀντίθετον ἐστὶ πρὸς τὸ τῆς Ἀληθείας πεδίων τὸ τῆς Λήθης πεδίων δηλον· εἶπερ τοῦτο μὲν ἀκαρπὸν καὶ ἀγονὸν καὶ αἰχηρὸν, ἐκεῖνο δὲ ζωῆς

στη, με κατεύθυνση προς τον ποταμό Αμέλητα¹⁰⁰, που κανένα δοχείο δεν μπορούσε να κρατήσει το νερό του. Όλες οι ψυχές πίνουν υποχρεωτικά μια ορισμένη ποσότητα, όσες όμως είναι άπληστες και απερίσκεπτες και ξεπεράσουν την ποσότητα αυτή, ξεχνούν¹⁰¹ τα πάντα, με αποτέλεσμα όταν ξαναγεννηθούν να μη θυμούνται τι είχαν δει και πράξει στην προηγούμενη ζωή τους. Μετά οι ψυχές πήγαν για ύπνο και τα μεσάνυχτα, μέσα σε βροντή και σεισμό, άρχισαν να πετάγονται¹⁰² προς τα πάνω σαν «αστροβολίδες» («ὥσπερ ἄττοντας ἀστέρας») προς διάφορες κατευθύνσεις, στην περιοχή που θα ξαναγεννιούνταν. Όσο για τον Ήρα, του είχε απαγορευτεί να πιει το νερό της λησμονιάς – αφού είχε καθήκον να φέρει στους ζωντανούς τα νέα για όσα είχε ιδεί –, αλλά και ούτε ήξερε να εξηγήσει πού και πώς ξαναγύρισε στο σώμα του· ανοίγοντας όμως τα μάτια του, λέει ότι ήταν πρῶτῃ και πῶς ο ίδιος ήταν ξεπλωμένος επάνω στην πυρά.

Και έτσι η ιστορία αυτή διασώθηκε¹⁰³ και δεν χάθηκε· και θα μπορούσε, αν πλήρες, τροφὸν τῶν ψυχῶν... ὡς ἐν Φαίδρῳ (248b) μεμαθήκαμεν».

100. Πρβλ. Βιργιλίου *Αινειάδα*, VI, 714: «*Lethaei ad fluminis undam securos latices, et longa obliviam rotant*». Όπως το πεδίον Αθήης έχει το αντίστοιχό του στο πεδίον Αληθείας, έτσι βρίσκουμε ίχνη στην Ελληνική μυθολογία για το ὕδωρ Μνημοσύνης όπως και για το ὕδωρ Λήθης (Παυσανίας, IX, 39.8).

101. Σχολιάζοντας ο Πρόκλος αυτό το χωρίο, παραθέτει (349.17 κ.εξ.) ένα ενδιαφέρον απόσπασμα από τον διάλογο του Αριστοτέλη *Εὐδήμος ἡ περὶ ψυχῆς* (απόσπ. 41 Rose): «*Φησὶ γὰρ οὖν* (ενν. ο Αριστοτέλης) *καὶ αὐτὸς ἐκ μὲν ὑγείας εἰς νόσον ὀδυνώντας λήθην ἴσχειν τινὰς καὶ αὐτῶν τῶν γραμμάτων ὧν ἐμεμαθήκεσαν, ἐκ νόσου δὲ εἰς ὑγίαν ἰόντα μηδὲνα πώποτε τοῦτο πάσχειν· εἰοικέναι δὲ τὴν μὲν ἄνευ σώματος ζωὴν ταῖς ψυχαῖς κατὰ φύσιν οὖσαν ὑγεία, τὴν δὲ ἐν σώμασιν, ὡς παρὰ φύσιν, νόσω· ὥστ' εἰκότως συμβαίνειν τὰς μὲν ἐκεῖθεν ἰούσας ἐπιλανθάνεσθαι τῶν ἐκεῖ, τὰς δὲ ἐντεῦθεν ἐκείσε τῶν ἐνταῦθα διαμνημονεῦειν*».

102. Το χωρίο αυτό ο Guthrie (όπ.π. IV, σ. 559) το χαρακτηρίζει ως ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα υιοθέτησης από τον Πλάτωνα των δογμάτων των μυστηρίων. Αναφέρει ότι σε χρυσές πλάκες θαμμένες μαζί με τους νεκρούς στη Ν. Ιταλία και στην Κρήτη, η ψυχή καθοδηγείται να αποφεύγει μια μη κατονομαζόμενη πηγή στα αριστερά (προφανώς το νερό της Λήθης) και να αναζητά νερό στη λίμνη της Μνήμης, λέγοντας: «*Η γενιά μου είναι σουράνια, αλλά ψήνομαι από τη δίψα και χάνομαι*». Ο μνημένος θα μπορούσε να επικαλεσθεί το δικαίωμα να πιει από το νερό της Μνήμης, διότι είναι σε θέση να δρατετεύσει από τον κύκλο των γεννήσεων.

103. Σύμφωνα με τον Adam (όπ.π., II, σ. 463), ο Πρόκλος σημειώνει (354.24 κ.εξ.): «*Τοῖς μὲν οὖν πολλοῖς προστιθέναι τοῖς μύθοις ἔθος ἦν, ὅτι μῦθος ἀπῶλετο, δεικνύναι βουλομένοις ὡς ἄρα οἱ μῦθοι λέγουσι μὴ ὄντα, καὶ ἅμα ἐρρήθησαν καὶ οὐκ εἰσὶν. Πλάτων δὲ τούναντίον πανταχοῦ σώζεσθαι τὰ καὶ σώζειν φησὶ τοὺς μύθους τοὺς παρ' αὐτῷ, μάλα γε εἰκότας· τῶν γὰρ ὄντων εἰσὶν ἐξηγηταί, καὶ ὠφελίμοι διὰ τοῦτο*».

Κατὰ τὴν J. Annas (όπ.π., σ. 349), ο μύθος του Ηρόδου είναι μια οδυνηρὴ ἐκπλήξη· ἡ ἀποϊκότητά του φαίνεται να μας πηγαίνει κατευθείαν στο επίπεδο του Κέφαλου, όπου η δικαιοσύνη εκλαμβάνεται στα σοβαρά όταν συνδέεται με το πυρ της κολάσεως. Δεν είναι μόνο που το παιδαριώδες του μύθου χρεὶ κακόφωνα· ἐάν τον εκλάβουμε στα σοβαρά, τότε μὲς προσέρχεται ἕνας σπουδαιοφανὴς λόγος γιὰ νὰ εἰμαστε δίκαιοι, ὁ ὁποῖος ὅμως υπονομεύει τὴν προσπάθεια που ἀνέλαβε ὁ Πλάτων νὰ δεῖξει ὅτι ἡ δικαιοσύνη ἔχει ἀξία ὅταν δὲν ἀσχεῖται με σπουδαιοφανὴ τρόπο. Ἡ παρούσα ζωὴ προσδιορίζει πῶς θὰ διάγουμε μετὰ τὸν θάνατο, ἐπομένως εἶναι ἀνόητο νὰ εἰμαστε ἀδίκαιοι, διότι οἱ μικρῆς διάρκειας χαρὲς στὴ γῆ θὰ ἀκολουθηθοῦν ἀπὸ δεκα-

την πιστεύουμε, να μας σώσει κι εμάς, και τότε θα περάσουμε με ασφάλεια το ποτάμι της Λήθης και δεν θα μολυνθεί η ψυχή μας. Αν λοιπόν ακολουθήσουμε τη γνώμη τη δική μου, λέει ο Σωκράτης, και παραδεχθούμε ότι η ψυχή είναι αθάνατη και ότι είναι ικανή να υποφέρει όλα τα κακά καθώς και όλα τα αγαθά, δεν θα αφήσουμε τον εαυτό μας να ξεφύγει καθόλου από την οδό που οδηγεί προς τα επάνω και θα ακολουθούμε με κάθε τρόπο τη δικαιοσύνη και τη φρόνηση, ώστε να έχουμε φιλία με τον εαυτό μας και με τους θεούς, όσο θα υπάρχουμε πάνω στη γη, αλλά και έπειτα όταν θα παίρνουμε τα βραβεία για τη δικαιοσύνη μας, σαν αθλητές που νίκησαν και τα περιφέρουν, για να μπορέσουμε και στην παρούσα ζωή και στη χιλιόχρονη πορεία που περιγράψαμε να διέλθουμε τον βίο μας με ευτυχία («εὖ πράττωμεν»)¹⁰⁴.

Κατά τον Λ. Κουλουμπάριτη (όπ.π., σ. 341), οι φιλόσοφοι που θα ολοκληρώσουν το έργο τους όχι μόνο θα τιμηθούν μετά θάνατον από την πόλη τους, αλλά και θα μπορούν να ελπίζουν ότι θα αξιωθούν την υπόσταση του δαίμονα. Ενδεχομένως εδώ, λέει, βρίσκεται το υπόβαθρο της ανάλυσης του Πλάτωνος, ο οποίος ξεκινά από την αυτογνωσία και οδηγείται προοδευτικά, περνώντας από την πολιτική δράση, προς τη μέριμνα του εαυτού και των συμπολιτών. Ο εσχολογικός μύθος του Ηρόδ αφυπνίζει τη νόηση προς αυτήν την κατεύθυνση, δείχνοντας καλύτερα από ό,τι ο *Γοργίας* πως η τιμωρία συνιστά ένα ενδεχόμενο, με αντίποδα την ύπωση ανταμοιβή πριν την επιστροφή στον κύκλο των μετενσαρκώσεων. Αν την επανεντάξουμε σε αυτό το πλαίσιο, η παιδεία κατά τον Πλάτωνα δίνει την εντύπωση ότι υπερβαίνει τις διακρίσεις των κοινωνικών τάξεων και επιτρέπει μια σχετική κινητικότητα στους κόλπους της κοινωνίας, στην ουσία όμως στιγματίζεται από μια ανησυχητική απόχρωση: αναζητά μέσα από μια σειρά δοκιμασιών ποιος από τους πολίτες είναι ικανός εκ φύσεως να κυβερνά ή να κυβερνάται. Ο Πλάτων, επομένως, αντικαθιστά την ταξική με τη φυσική διάκριση, μένοντας έτσι μακριά από την ιδέα σύμφωνα με την οποία όλοι οι άνθρωποι

πλάσια βασανιστήρια στην κόλαση (615a-b). Πώς λοιπόν μπορεί αυτό να ισοφαριστεί με την αναληφθείσα προσπάθεια της *Πολιτείας* να μας δείξει ότι αξίζει να ασκεί κανείς τη δικαιοσύνη για τον εαυτόν του και για τις ανταμοιβές της;

104. Πρόκειται ουσιαστικά για τη «συνήθειαν» του Πλάτωνος να «προσαγορεύει» κατ' αυτόν περίπου τον τρόπον τους φίλους, όπως φαίνεται από την *Γ' Επιστολή* 315a6-b2: «κατά την ἐμὴν συνήθειαν γράφων ἐὺ πράττειν», ὥσπερ εἶωθα ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοὺς φίλους προσαγορεύειν».

Ὅπως υποστηρίζει ο Στ. Ράμφος (όπ.π., σ.313), η γενική ιδέα του μύθου, ορφικο-πυθαγορείου κλίματος, δεν είναι κάτι απολύτως νέο για τον Πλάτωνα: λίγο-πολύ την έχουμε ξανασυναντήσει στον *Φαίδωνα* (107d), στον *Γοργία* (523) εντονότερα και στον *Φαῖδρο* (245c) πιο αγνά. Τούτο δεν έχει ιδιαίτερη σημασία εν προκειμένω, αφού σε κάθε μία των ανωτέρω περιπτώσεων η σκοπιμότης είναι διαφορετική. Στην περίπτωση μας ζητούμενο είναι η καταξίωση του φιλοσόφου βίου σε μία εσχολογική προοπτική. Την πολιτική και ανθρωπολογική σημασία της ζωής αυτής ο Πλάτων την αναδεικνύει εμπνευσμένα με τον μύθο του Ηρόδ. Βσι εξηγείται και το κοσμολογικό σκηνικό στο οποίο εντάσσεται η αφήγηση του, ώστε το περιβάλλον και το πνευματικό περιεχόμενο να συνδυάζονται, σχετώς επιστημονικής ακριβείας της περιγραφής.

είναι εκ φύσεως ίσοι, η οποία υπέβασκε στη νόηση ορισμένων προσωκρατικών και έγινε συχνότερη στους φιλοσόφους της ελληνιστικής εποχής. Αυτό οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι δέχεται τη μετεμψύχωση, εξαιτίας της οποίας οι άνθρωποι είναι αδύνατον να γεννιούνται ίσοι, μιας και το παρελθόν καθορίζει ουσιαστικά την παρούσα πράξη τους. Μονάχα η υποταγή τους στην παιδευτική διαδικασία και σε μια ιεραρχική τάξη θα μπορούσε να τροποποιήσει το πεπρωμένο της ψυχής τους και να την διευκολύνει να ελευθερωθεί κάποια μέρη από τον φυσικό εξαναγκασμό που φορτώθηκε στη διάρκεια των προηγούμενων βίων της.¹⁰⁵

Συμπερασματικά, η πόλη του Πλάτωνος, όπως υποστηρίχθηκε¹⁰⁶, απαλλαγμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος από τις «φλεγμονές» της, αν όχι και από τον κίνδυνο του πολέμου, είναι ένα πρότυπο ενός ειδικού είδους, ένα πρότυπο που συνυπολογίζει το γεγονός ότι η ανθρώπινη φύση είναι μια σύνθεση λογικής και ενδυνάμει ευγενών πλην επικίνδυνων παθών, ικανή ως εκ τούτου για ύψιστη αυτοθυσία με σκοπό την πραγμάτωση ενός έντιμου σκοπού, αλλά επίσης, εάν δελεάζεται από την τρίτη της συνιστώσα, τη λαγνεία και την απληστία, είναι ικανή και για την πιο κτηνώδη σκληρότητα. Αυτό δείχνει πώς όλα αυτά τα στοιχεία του χαρακτήρα μπορούν να συνεργασθούν για το καλό της κοινότητας, αν ο καθένας από τους κύριους ανθρώπινους τύπους θα μπορούσε να προσφέρει έναν νόμιμο τρόπο για τις εμπνεύσεις τους, εφόσον αναγνωρίζουν, μέσω της δύναμης της λογικής που όλοι κατέχουν, ότι ο έλεγχος της κυβέρνησης θα βρισκόταν στα χέρια μιας επίλεκτης ομάδας φύσει διαρρυθμισμένης και ειδικά εκπαιδευμένης για την άσκηση των καθηκόντων τους. Έτσι η πόλη του Πλάτωνος παραμένει ως ένα πρότυπο το οποίο θα μπορούσε να μην πραγματοποιηθεί ποτέ επί της γης, αλλά ο Πλάτων πίστευε ειλικρινά ότι οι γήινοι νομοθέτες θα πράξουν ορθότερα αν κρατήσουν τις αρχές του – την «αλήθεια» –, θεωρητικά μάλλον παρὰ προσβλέποντας στη «μίμηση» θεσμών της Σπάρτης, των Αθηνών ή της Κρήτης.

Αν κάποιες από τις θετικές προβλέψεις του δικαίως μας προκαλούν τρόπο, πρέπει να ιδωθούν υπό το φως αυτών των θεωρήσεων καθώς επίσης και της σύγ-

105. Όπως εν κατακλείδι του έργου τονίζει ο Nettleship (όπ.π., σ. 363), η επιλογή βίου που κάνουν οι ψυχές αποτελεί την πιο σπουδαία και κρίσιμη στιγμή στην ιστορία τους. Ο Πλάτων στην περιγραφή της επιλογής τους (617d κ.εξ.) εκφράζει τη γνώμη του για την Ελεύθερη Βούληση και την Ανάγκη: Σε κάθε ανθρώπινη ζωή υπάρχει ένα στοιχείο αναγκαιότητας ή κάτι που μπορεί να αποκληθεί τύχη, υπάρχει επίσης ένα στοιχείο επιλογής. Η ιδέα αυτή εφαρμόζεται εδώ στις αιτίες που καθορίζουν τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες γεννιέται ένας άνθρωπος. Κατά πρώτον, η σειρά με την οποία επιλέγουν οι ψυχές καθορίζεται από τον κλήρο. Κατόπιν, ακόμη κι αν με καθυστέρηση η ψυχή κάμει την επιλογή της, έστω κι αν επιλέξει τελευταία, μπορεί να έχει μια αξιολογή ζωή, αν επιλέξει με φρόνηση, και μετά ζει με σοβαρότητα. Τρίτον, όταν μια ψυχή κάμει επιλογή ζωής, τότε έχει ήδη επιλέξει το πεπρωμένο της («δαίμον») με την έννοια ότι δεν μπορεί ποτέ να αντιστρέψει αυτό που θέλησε να πράξει, ούτε τις συνέπειες του. Οι περιστάσεις, η πράξη της επιλογής και το αμετάσβεστο της επιλογής αποτελούν τα τρία μεγάλα ουσιαστικά στοιχεία στην ανθρώπινη ζωή.

106. Βλ. W.K.C. Guthrie, *όπ.π.*, IV, σσ. 561-562.

χρονης του ιστορίας. Παρά ταύτα, η *Πολιτεία* εμπεριέχει πολιτικά μαθήματα κατάλληλα για κάθε εποχή. Αυτά πρέπει να αναζητηθούν όχι τόσο στον χαρακτήρα της ίδιας της Πλατωνικής πολιτείας όσο στη συμβολική αφήγηση της φθοράς της, στα βιβλία VIII και IX, στους διαδοχικώς χειρότερους τύπους πολιτευμάτων, της κοινωνίας και των ατόμων πολιτών. Αρκεί κάποιος να προσέξει την εισήγηση ότι ο χειρότερος εχθρός της δημοκρατίας είναι η αχαλίνωτη ελευθερία, η οποία οδηγεί από μια φυσική μεταστροφή της κοινής γνώμης σε μια με λαϊκιστικά μέσα υποστηριζόμενη τυραννία, που συνιστά την έσχατη δεσποτική καταπίεση κάτω από έναν μόνον δικτάτορα.

Στην πραγματικότητα η *Πολιτεία* δεν είναι μια πολιτική θεωρία αλλά μια αλληγορία για το ατομικό ανθρώπινο πνεύμα, την ψυχή. Η πολιτεία είναι κάτι το οποίο μπορούμε να "βρούμε μέσα μας", θέτοντας υπό έλεγχο την τρικυμία του έρωτος στο εσωτερικό μας, ώστε να στραφεί με μεγαλύτερη ένταση στη σοφία και τη γνώση, υπό την καθοδήγηση των οποίων τα πάθη και οι ορέξεις να μπορούν να βρουν πληρέστερη ικανοποίηση απ' όσο στην χωρίς μέτρο εναλλαγή της επιθυμίας και της κατάχρησης, στην οποία ένας ηδονιστής τύπου Καλλικλή, του «τυραννικού ανθρώπου» του Πλάτωνος, προσβλέπει σαν σε ιδανικό. Το αγαθό και την ευτυχία (που συνυπάρχουν στη φράση *εὖ πράττειν*) μπορούμε να τα βρούμε ολοκληρώνοντας την μη πλήρως επεξεργασμένη φιλοσοφία του Σωκράτη. Πρώτον, το αγαθόν είναι γνώση, γνώση όπου υπάρχουν αμετάβλητα πρότυπα παγιωμένα στη φύση, ανεξάρτητα από μεταβλητές ανθρώπινες σκέψεις και επιθυμίες. Αυτή η γνώση εκλαμβάνεται στο πιο υψηλό της επίπεδο, και η μέθοδος για την απόκτησή της περιγράφεται στα κεντρικά βιβλία V-VII. Δεύτερον, το να γνωρίζουμε τον εαυτό μας, αυτό είναι η ψυχή· και έτσι η ψυχή αναλύεται, και η φύση της εξηγείται, στο βιβλίο IV, και κορυφώνεται στο βιβλίο X. Τελικά, υπό το φως αυτής της γνώσης, να φροντίζουμε μόνο για την ψυχή και το έσχατο αγαθό της, γνωρίζοντας ότι το καλύτερο στοιχείο της, το φιλοσοφικό, είναι αυτό που μας ενοποιεί με το θείον και ζει αιώνια· επίσης με το να ενεργούμε πάντοτε με την επίγνωση ότι η ένωση της ψυχής με το σώμα είναι ένα σύντομο επεισόδιο, ή σειρά επεισοδίων, μέσα στην αιώνια ύπαρξη. Με αυτήν την πίστη πέθανε ο Σωκράτης, ενώ μπορούσε να ζήσει χωρίς αυτήν, και όλη η δύναμη του μεγαλοφυούς πνεύματος του Πλάτωνος προσανατολίστηκε σταθερά στην απόδειξη ότι ο Σωκράτης είχε δίκιο. Εάν και κατά πόσον, με το να ξεπληρώσει με αυτόν τον τρόπο την οφειλή και την ευχαρίστησή του στην ομολογουμένως ανολοκλήρωτη φιλοσοφία του δασκάλου του (η ζωή του οποίου ήταν μια συνεχής αναζήτηση της γνώσης την οποία δεν κατείχε), ο Πλάτων την διαστρέβλωσε, αυτό αφήνεται στον αναγνώστη να αποφασίσει.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΑ ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΗΛΙΑ ΜΗΝΙΑΤΗ

Ο Ηλίας Μηνιάτης συμμετέχει σημαντικά στα εκκλησιαστικά δρώμενα της εποχής του (τέλη 17ου-αρχές 18ου αι.) όχι μόνο με το συγγραφικό του έργο αλλά και με το διδασκαλικό. Ασκεί σπουδαία ευεργετική δράση ως διδάσκαλος και ιεροκήρυκας στη Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Κέρκυρα, Πελοπόννησο, Κωνσταντινούπολη και Βενετία αποβλέποντας στην ηθική και κοινωνική αναγέννηση του υπόδουλου ελληνισμού. Για το έργο του αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες από τα βενετικά αρχεία, όπου φυλάσσονται επίσημα ιταλικά έγγραφα υπογεγραμμένα από γενικούς προβλεπτές της Γαληνοτάτης στην Κέρκυρα και την Πελοπόννησο. Επιπλέον, εκεί σώζεται το λεγόμενο *Βιβλίο του Ελληνικού Κολεγίου* της Βενετίας, που περιέχει μερικές σημειώσεις των «ρεφορματόρων» της Πάντοβας σχετικά με την διαμονή και δράση του Μηνιάτη στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο. Τέλος, εκεί φυλάσσεται και η άδεια έκδοσης των *Διδαχών* του.

Αντικείμενο της μελέτης μου αποτελεί κυρίως η παρουσίαση των εγγράφων, τα οποία έχουν στενή σχέση με την αρχιερατική δράση του Μηνιάτη στην Κέρκυρα και τα Καλάβρυτα και γενικότερα μαρτυρούν την παρέμβαση των γενικών προβλεπτών της Γαληνοτάτης με σκοπό τον διορισμό του ιερωμένου σε ανώτατα εκκλησιαστικά αξιώματα. Πρόκειται για πέντε επίσημες επιστολές απευθυνόμενες στο Δόγη. Από αυτές οι τρεις πρώτες ανήκουν στον ίδιο φάκελο της αρχαικής σειράς *Σύγκλητος. Επίσημες Επιστολές. Προβλεπτές ξηράς και θάλασσας και άλλα αξιώματα*¹ και χρονολογούνται το 1696. Ο Αντόνιο Μολίν, γενικός προβλεπτής της Βενετίας στην Κέρκυρα υπογράφει τα δύο πρώτα έγγραφα ενώ οι σύνδικοι του νησιού το τρίτο. Οι δύο τελευταίες επιστολές ανήκουν σε άλλο φάκελο της ίδιας αρχαικής σειράς (*Σύγκλητος. Επίσημες Επιστολές. Προβλεπτές*

- Η Ευγενία Λιοσάτου είναι ερευνήτρια, υποψήφια διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Ca' Foscari Βενετίας

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

1. A.S.V., Senato. Dispacci. Provveditori da terra e da mare e altre cariche. b. 1176-1177.

ξηράς και θάλασσας και άλλα αξιώματα),² είναι συνταγμένες το 1710 και φέρουν την υπογραφή του Μάρκο Λορεντάν γενικού προβλεπτή της Βενετίας στην Πελοπόννησο.

Ξεφυλλίζοντας τα επίσημα έγγραφα του Αντόνιο Μολίν, γενικού προβλεπτή στα Ιόνια Νησιά από το 1694 μέχρι το 1697, ξεχωρίζουν τρία που σχετίζονται με τον Ηλία Μηνιάτη. Ειδικότερα, σε μια επιστολή σταλμένη στις 7 Ιουνίου 1696 από το νησί της Αγίας Μαύρας (βλ. Εικ. 1-2) ο Βενετός προβλεπτής ενημερώνει τον «Πρίγκιπα της Γαληνοτάτης» γενικότερα για την κατάσταση που επικρατεί στην Κέρκυρα και καταλήγει στη 16η σελίδα του εγγράφου του να προτείνει τον λαμπρότατο Ηλία Μηνιάτη από την Κεφαλονιά για την κενή θέση ενός *pubblico iuspatronato* του νησιού της Κέρκυρας. Αναφέρει συγκεκριμένα ότι η αρετή και το εξαίρετο ήθος του προαναφερομένου προς το ελληνικό κοινό εκείνης της πόλης έχει προκαλέσει τόσο πολύ τον θαυμασμό όλων, ώστε οι ίδιες οι αρχές από ενδιαφέρον για την καλή εκπαίδευση των παιδιών τους πιστεύουν στη διδασκαλία αυτού του υποδειγματικού ιερωμένου και ικετεύουν τον Βενετό προβλεπτή να τους κάνει τη χάρη να του παραχωρήσει τη θέση στην εκκλησία. Επιπλέον, ο Μολίν ενημερώνοντας τον Δόγη για τις συναντήσεις που είχε με τον ιεροκήρυκα, και κατά τις οποίες αναγνώρισε «τα επιμελέστατα συναισθήματα και την συνετή συμπεριφορά του», κοινοποιεί την προσωπική του επιθυμία να ικανοποιηθεί το αίτημα του λαού.

Σε άλλο έγγραφό του (βλ. Εικ. 3-4) ο γενικός προβλεπτής ανακοινώνει την κοινή απόφαση του ίδιου και του λαού της Κέρκυρας να αναθέσουν στον Μηνιάτη συγκεκριμένα το αξίωμα του λειτουργού της Εκκλησίας του Αγίου Σωτήρος, λεγομένης Πετασσώνης, ύστερα από τον θάνατο του μοναχού Ανθιμου Τζάκη. Η επιστολή φέρει την ημερομηνία της 1ης Μαΐου 1696, οπότε προηγείται χρονολογικά εκείνης που μόλις αναφέραμε. Επιπλέον, είναι σταλμένη από το νησί της Κέρκυρας και υπογεγραμμένη από τον Αντόνιο Μολίν και τον γραμματέα Φάμπιο Λίο. Με το έγγραφο αυτό ο Βενετός προβλεπτής επαινώντας για μια ακόμη φορά τις ικανότητες του Μηνιάτη, διακρίνει τον θρησκευτικό του ζήλο και το ασκητικό του κήρυγμα. Στην ουσία, μεταφέρει το αίτημα του λαού του νησιού, που ικετεύει τον Δόγη να εγκρίνει την παραπάνω απόφαση, και τον ενημερώνει ότι θα επακολουθήσει και σχετικό έγγραφο από τις αρχές της.

Η χαρισματική προσωπικότητα του Ηλία Μηνιάτη παράλληλα με το ζήτημα της κατοχής της εκκλησίας του Σωτήρος επανέρχεται ως κεντρικό θέμα σε έγγραφο των κερκυραϊκών αρχών. Πρόκειται για αντίγραφο (βλ. Εικ. 5-6) που σώζεται στη Γραμματεία του Αντόνιο Μολίν. Αρχικά αναγράφεται η ημερομηνία της 1ης Μαΐου 1696 και δίνεται η πληροφορία ότι η αναφορά αυτή έχει συνταχθεί από τους συνδίκους της Κέρκυρας, αλλά βρίσκεται υπό την κατοχή του προβλεπτή του νησιού. Στο τέλος, φέρει τις υπογραφές των συνδίκων Αντζέλο Καποδίστρια, Πέτρο Αντόνιο Καπέλλο και Ζουάν Τζάκι. Σύμφωνα με το έγγραφο, οι

2. A.S.V., *Senato. Dispacci. Provveditori da terra e da mare e altre cariche*, b. 854, 854 bis.

αρχές του νησιού ζητούν από τον Δόγη, «*ανώτατο υπεύθυνο των παραχωρήσεων και της κατανομής των δημοσίων εκκλησιών και ιδιαίτερα αγαπητό τόσο στους κατοίκους όσο και στους ξένους*» να δώσει την ευκαιρία στο Μηνιάτη να γίνει αυτός λειτουργός της εκκλησίας. Επιβεβαιώνοντας τα θρησκευτικά αισθήματα και τη λαμπρή πανεπιστημιακή του μόρφωση εγκωμιάζουν τον αιδεσιμότατο δάσκαλο και ιεροκήρυκα. Κατά την επίκληση στο Δόγη η Κοινότητα παρουσιάζεται πολύ πιστή, ταπεινή και αφοσιωμένη σ' αυτόν και οι σύνδικοι της πόλης υπηρέτες της μεγαλειότητάς του.

Ύστερα από τα επιτυχημένα επιχειρήματα του Αντόνιο Μολίν να μεσολαβήσει για την ανάθεση της επικαρπίας της προαναφερομένης εκκλησίας στο Μηνιάτη, μερικά χρόνια αργότερα ο Μάρκο Λορεντάν, γενικός προβλεπτής στην Πελοπόννησο (1708-1713), του προτείνει ένα ανώτερο εκκλησιαστικό αξίωμα. Στις δύο πρώτες σελίδες μιας εξασέλιδης επιστολής που στέλνει από την Ρωμανία στον «Πρίγκιπα της Γαληνοτάτης» στις 30 Οκτωβρίου 1710 μας δίνει λεπτομερώς σημαντικές πληροφορίες για την εκλογή του ιερωμένου ως αρχιεπισκόπου Κερνίτσης και Καλαβρύτων. Ωστόσο, αποκαλύπτει στον Δόγη ότι επιθυμεί να διευκολύνει την προώθηση του Μηνιάτη, επειδή γνωρίζει καλά τη δραστηριότητα και την αξία του, και θεωρεί τη διδασκαλική του επιδεξιότητα και την ευλάβειά του χρήσιμες τόσο για την εκκλησία όσο και για την ίδια τη Βενετία.

Ειδικότερα, ο Λορεντάν ενημερώνει ότι μετά τον θάνατο του μακαριωτάτου Λεοντίου οι Μητροπολίτες Πατρών και Χριστιανουπόλεως και ο Επίσκοπος Μάνης προσβαίνουν στα Καλάβρυτα ύστερα από πρόσκληση με σκοπό να πάρουν μέρος στην επιτροπή για την εκλογή νέου αρχιεπισκόπου. Αν και πρόκειται για δύσκολη επιλογή των παραπάνω Ιεραρχών, που καλούνται να διακρίνουν την ικανότητα των επίδοξων διεκδικητών, ξεχωρίζουν μεταξύ των υποψηφίων τον ηγούμενο Ηλία Μηνιάτη, δάσκαλο και ιεροκήρυκα με μισθό από την κοινότητα της Ρωμανίας. Οι τρεις Ιεράρχες ομόφωνα αποδέχονται την επιδεξιότητα του ηγουμένου και ο προβλεπτής μεταφέρεται στα Καλάβρυτα για να συγκαλέσει συμβούλιο. Εναντίον του ιερωμένου όμως προκύπτει έντονη αντιπαλότητα λόγω της ζηλοφθονίας τόσο για τις αρχιερατικές του ικανότητες όσο και τις διδασκαλικές. Συγκεκριμένα, επειδή αυτός έχει αναρτήσει τις επιστήμες στα σχολεία και σκοπεύει να αναλάβει την υποχρέωση να εκπαιδεύσει 12 παιδιά που θα οριστούν από το συμβούλιο, δεν είναι ιδιαίτερα αγαπητός σε όλους. Όμως, παρά την αντιπαλότητα εναντίον του, ο Μηνιάτης καταφέρνει να επικρατήσει με αποτέλεσμα να αναλάβει το αξίωμα του αρχιεπισκόπου.

Το θέμα της εκλογής του αρχιεπισκόπου Καλαβρύτων επανέρχεται σε άλλο έγγραφο του ίδιου προβλεπτή, το οποίο αποτελεί σημαντική πηγή για τη σύγκληση της σχετικής συνέλευσης. Πρόκειται για αντίγραφο ανυπόγραφης επιστολής σταλμένης από τα Καλάβρυτα και φέρει την ημερομηνία της 5ης Νοεμβρίου 1710. Σύμφωνα με αυτή την επιστολή συμμετέχουν στη συνέλευση 247 άτομα και κατά τις τυπικές διαδικασίες προτείνεται ο ηγούμενος Ηλίας Μηνιάτης, ο οποίος επικρατεί με 179 ψήφους υπέρ έναντι 68 κατά. Σύμφωνα με τους όρους που θέτει

η Επιτροπή ο αρχιεπίσκοπος είναι υποχρεωμένος να διαμένει στα Καλάβρυτα, πρέπει να είναι ικανός να διδάσκει 12 παιδιά των μελών του Συμβουλίου και τέλος είναι αναγκασμένος να δέχεται στην ενορία του μόνο τους θρήσκους της περιοχής.

Πέρα από τις παραπάνω πληροφορίες για το έργο του Ηλία Μηνιάτη, ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που μας αποκαλύπτουν τα βενετικά αρχεία αφορά στην εκλογή του ως υποτρόφου και διδασκάλου στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο, καθώς επίσης και διακόνου του Ιερού Ναού του Αγίου Γεωργίου. Ανατρέχοντας στην αρχειακή σειρά των «ρεφορματόρων» της Πάντοβας, *Φλαγγινιανό Κολέγιο, Βιβλίο του Ελληνικού Κολεγίου Βενετίας*³ αντλούμε στοιχεία για υποτρόφους και διδασκάλους του Φροντιστηρίου των οποίων η δράση χρονολογείται από το 1644 μέχρι το 1753. Μεταξύ των υποτρόφων των ετών 1681-1684 σημειώνεται και το όνομα του Ηλία Μηνιάτη, ο οποίος σύμφωνα με τις σημειώσεις των «ρεφορματόρων» εισήχθη στο κολέγιο στις 31 Μαρτίου 1681. Στις 18 Αυγούστου 1684 αναφέρεται ότι ο παραπάνω υπότροφος αναγκάζεται να διακόψει τις σπουδές του και να αναχωρήσει από το Φλαγγινιανό. Τέλος, στις 12 Φεβρουαρίου 1690 πληροφορούμαστε ότι ο Μηνιάτης είναι ήδη διάκονος του Ιερού Ναού και ασκεί επιμελή και πολύκαρπη υπηρεσία στο κολέγιο ως διδάσκαλος.

Ένα άλλο σημείο που θα ήθελα να επισημάνω είναι ότι στην αρχειακή σειρά των «ρεφορματόρων» της Πάντοβας⁴ βρίσκεται η άδεια για την έκδοση του βιβλίου του Μηνιάτη με τίτλο *Δύο Ιερές Ομιλίες και τέσσερις Ρητορικοί Λόγοι*. Πρόκειται για το σπουδαίο έργο *Διδαχαί*, που κυκλοφόρησε στη Βενετία στις 23 Μαρτίου 1717. Την πιστοποίηση ότι το χειρόγραφο ανταποκρίνεται στους κανονισμούς που επιτρέπουν την εκτύπωσή του υπογράφει στις 22 Φεβρουαρίου 1716 ο αδελφός Τζοβάνι Τζουάν Μπέρτολλι. Μια δεύτερη πιστοποίηση ακολουθεί στις 3 Μαρτίου 1716 υπογεγραμμένη από τον αδελφό Τομάζο Τζενάρι.

Προχωρώντας σε μερικές παρατηρήσεις όσον αφορά τα βενετικά έγγραφα προκύπτει ότι ο Ηλίας Μηνιάτης είχε αποκτήσει σπουδαία φήμη μεταξύ των πολιτών της Κέρκυρας και της Πελοποννήσου. Ιδιαίτερα στην Κέρκυρα, οι αρχές του νησιού στην επιστολή τους σημειώνουν χαρακτηριστικά ότι «αυτός δεν είναι μεν κερκυραίος, είναι όμως υπήκοος της ψυχικής του ηγεμίας και εκείνοι τον θέλουν πιο πολύ από οποιονδήποτε άλλο για να ασκήσει το ελληνικό και λατινικό ιδίωμα, προσφέροντας έτσι στα παιδιά τους έναν Πατέρα στην εκπαίδευση και την αρετή». Οι σύνδικοι πεπεισμένοι ότι ο ιερωμένος είναι ο πλέον κατάλληλος για την προσφερόμενη θέση του λειτουργού της εκκλησίας του Σωτήρος, επικαλούνται έντονα την προσοχή του Δόγη, ώστε να αναγνωρίσει τις ευεργεσίες του Μηνιάτη και να του αναθέσει την επικαρπία της μονής. Η δράση του είναι εξίσου σημαντική και στην Πελοπόννησο, γεγονός που αποδεικνύει την

3. A.S.V., *Riformatori allo studio di Padova. Colleggio Flangini di Venezia in libro del Colleggio greco di Venetia (1644-1753)*, b. 548.

4. A.S.V., *Riformatori allo studio di Padova* b. 294.

επιτυχή εξέλιξη της αρχιερατικής του πορείας παρά τις αναπόφευκτες ζηλοτυπίες εναντίον του.

Μεγάλο ενδιαφέρον προκαλεί η στάση του Βενετού διοικητή των Ιονίων Νήσων απέναντι στον Μηνιάτη και η ιδιαίτερη σχέση που αναπτύχθηκε μεταξύ τους. Ο Αντόνιο Μολίν, όπως δηλώνει στις επιστολές του, ήταν μεγάλος υποστηρικτής του διδασκαλικού έργου του ιεροκήρυκα και εκτιμούσε βαθύτατα το ήθος του και τα διανοητικά του χαρίσματα. Στην επιστολή της 1ης Μαΐου 1696 υπογραμμίζει ότι είναι ιδιαίτερος στόχος του, όπως άλλωστε και του λαού του νησιού, να αναθέσει στον Μηνιάτη την κατοχή της εκκλησίας του Σωτήρος μαζί με τα καθήκοντα, τα προνόμια και τα εισοδήματα των προκατόχων της. Είναι βέβαιος ότι στην προσπάθειά του «να διοικήσει την εκκλησία θα λάμψει ακόμη περισσότερο η ευλάβεια της ψυχής του και η προσήλωσή του στην δόξα του Κυρίου». Σύμφωνα μάλιστα με πληροφορίες,⁵ ο ίδιος ο Προβλεπτής είχε προσκαλέσει στην Κέρκυρα τον Μηνιάτη για να αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση των δύο ανιψιών του. Όταν το 1698 ανακαλείται στη Βενετία τον παραλαμβάνει μαζί του και εκεί ο ιεροκήρυκας διορίζεται και πάλι διδάσκαλος στο Φλαγγινιανό Φροντιστήριο.

Η φήμη της θαυμαστής προσωπικότητας και των πολλαπλών ικανοτήτων του Μηνιάτη φαίνεται πως ήταν γενικότερα διαδεδομένη μεταξύ των βενετικών αρχών. Λέγεται ότι ο Λορέντζο Σοράντζο, όταν το 1699 αναλαμβάνει το αξίωμα του βαΐλου της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη, διορίζει τον ιερωμένο σύμβουλό του, γεγονός που αποδεικνύει και τις διπλωματικές ικανότητες αυτού.⁶ Δείγμα της θαυμαστής του ευρωστίας αποτελούν και οι διάφορες συστάσεις προς τιμήν του από Βενετούς προβλεπτές της Πελοποννήσου. Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Άντζελο Έμο του προτείνει τη θέση επισκόπου Χριστιανουπόλεως, αλλά εκείνος δεν δέχεται, ενώ ο πρεσβευτής Φραντσέσκο Γκριμάνη τον διορίζει ιεροκήρυκα Άργους και Ναυπλίου.⁷ Τέλος, ο Μάρκο Λορεντάν τον προωθεί στη θέση του αρχιεπισκόπου Κερνίτσης και Καλαβρύτων.

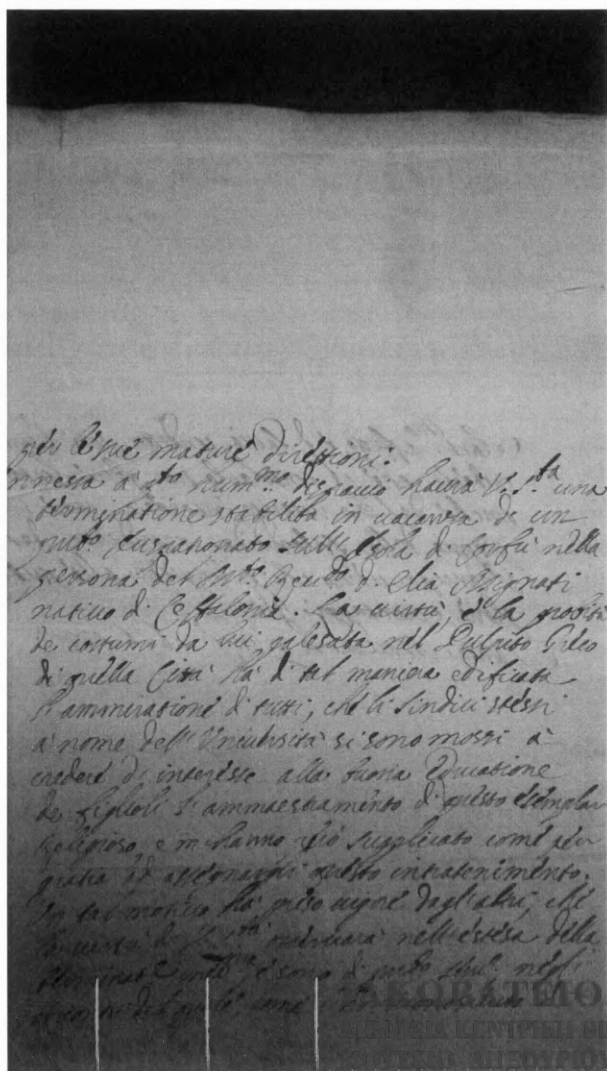
Συμπερασματικά, θα ήθελα να υπογραμμίσω την αξία όλων των παραπάνω στοιχείων και κυρίως των βενετικών επιστολών, οι οποίες αποκαλύπτουν σημαντικά στοιχεία για τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Μηνιάτης κατά τα έτη 1696 και 1710. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι επιβεβαιώνουν την πολύτιμη συμ-

5. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σ. 42.

6. Όταν ο πρίγκιπας της Μολδαβίας Δημήτριος Καντιμήρ θέλησε να στείλει πρεσβευτή προς τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Λεοπόλδο, ζήτησε από τον Βενετό βάιλο τον Μηνιάτη, ο οποίος μετέβη στην Βιέννη το 1703. Βλ. Σπ. Σκηνωτάτος, *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον. Κεφαλληνία*, Αργαστόλι 1939, σ. 16.

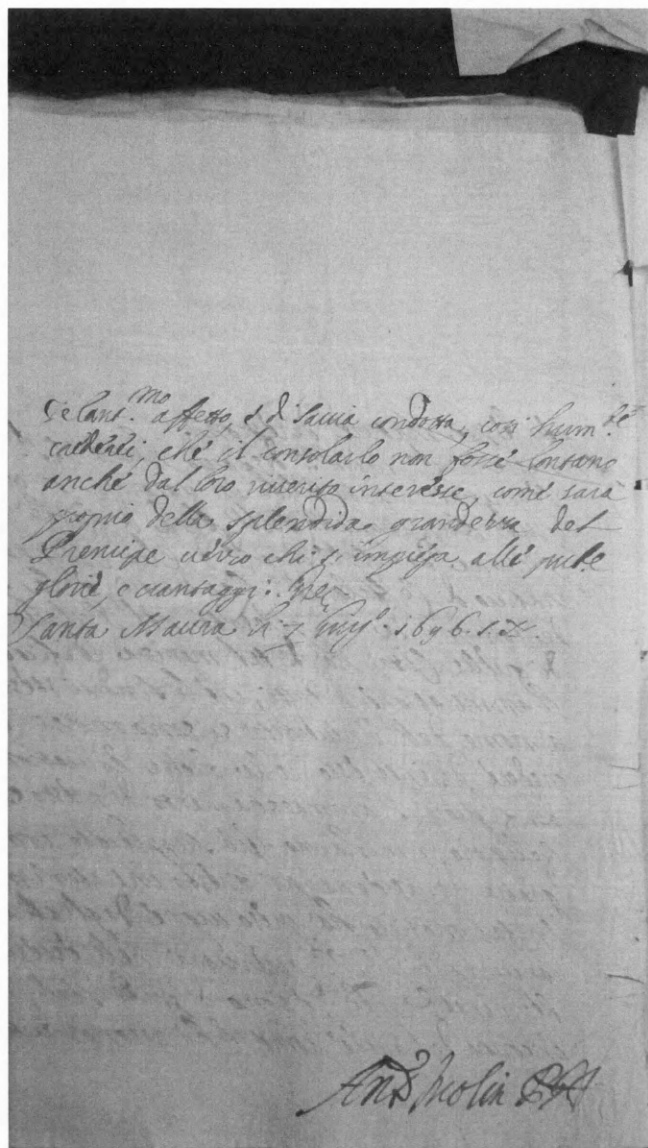
7. Α. Μαζαράκης, ό.π., σσ. 45-46. Ο Αντζελο Έμο υπήρξε γενικός προβλεπτής στην Πελοπόννησο από το 1705 μέχρι το 1708, ο Φραντσέσκο Γκριμάνη από το 1697 μέχρι το 1701, και προβλεπτής των όπλων από το 1705 μέχρι το 1708. Τέλος, ο Μάρκο Λορεντάν από το 1708 μέχρι το 1713.

βολή του στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στα Επτάνησα και την Πελοπόννησο. Παράλληλα, επιδεικνύουν την ενεργή και αποφασιστική συμμετοχή του στα εκκλησιαστικά πράγματα, γεγονός που τον καθιστά έναν από τους επιφανέστερους άνδρες του 18ου αιώνα. Ως διακεκριμένος κληρικός, προικισμένος με σπάνιες ρητορικές ικανότητες, ο Ηλίας Μηνιάτης δέχεται δικαίως την εκτίμηση και τον θαυμασμό και αναμφισβήτητα σηματοδοτεί ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια της ελληνικής ιστορίας.

Εικ. 1 - Επιστολή 7ης Ιουνίου 1696.

Εικ. 2 - Επιστολή 7ης Ιουνίου 1696.

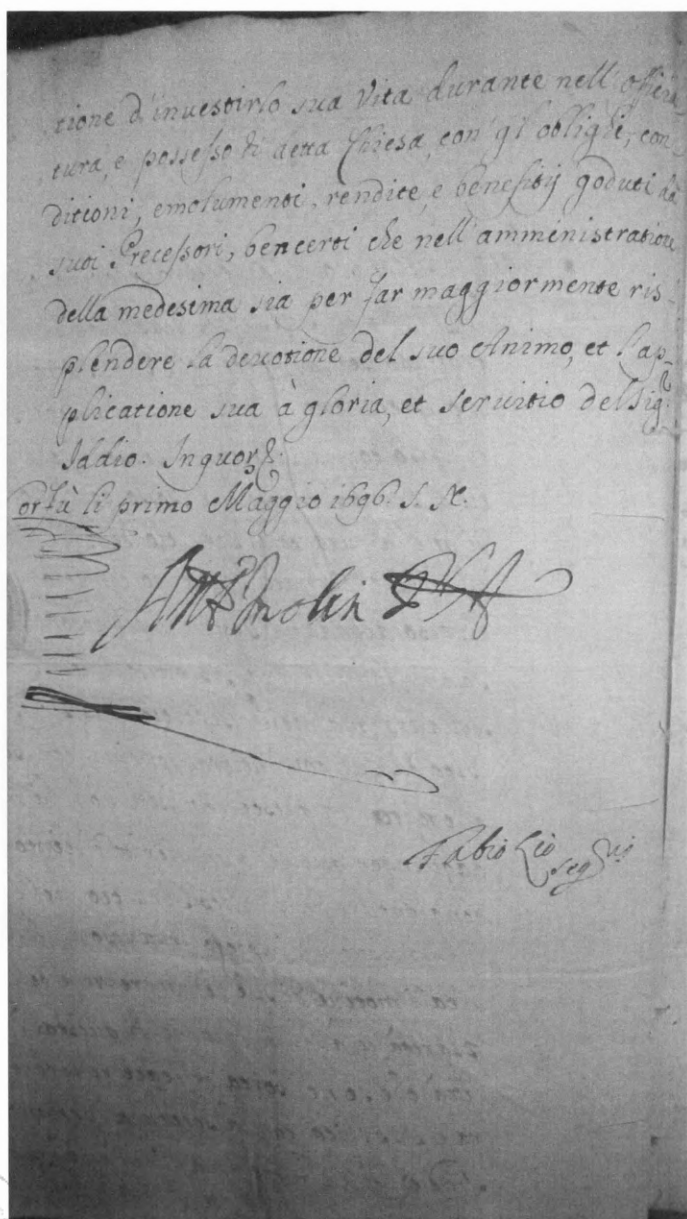
ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΥΡΙΟΥ**

di Antonio Molin per la Serenissima Repubblica
 di Venetia & Pror. Int. Ing. dell' Isole di Levante
 e Conquistate
 Nato l'incontro di dover provvedere d'ufficiatore alla
 Chiesa di San Salvatore detto Petalona suo: suo pa-
 tronato per la morte del R. V. Sacro Monaco Anelli-
 mo Zachi, che la provvedeva, e nostra particolar mira
 di farlo con la scelta di persona, che dotata di vir-
 tu e probità di costumi possa corrispondere al bisogno
 di quella cura, et al servizio del Sig. Admo. M. D. S.
 d. E. R. e Magnati seguendo con zelo questa fatica,
 ha reso abbondanti testimonij d'ardor Religioso, non
 solo nell'assistenza spirituale all'occorrenza della
 squadra, ma nell'esercizio delle Predicazioni ad-
 diti da lui con intiera dottrina con perfezione d'
 esempio. A questi requisiti non ha mancato di
 aggiunger quelli d'un merito distinto in alcune
 congiunture di publico servizio, nelle quali ha
 dato esatto un impiego fruttuoso e fedele cosichè
 a tali motivi di sue benemerente, e della sua esem-
 plarità et a gratificazione di questa fidelissima
 città che se ne porta efficace riverente preghe-
 ra e supplica con la scrittura presentata da
 l'Indice della medesima veniamo in delibera-
 IAKΩBATEIOΣ

Εικ. 3 - Επιστολή της Μαΐου 1696.

ΑΝΘΩΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΕΟΥΡΙΟΥ

Εικ. 4 - Επιστολή 1ης Μαΐου 1696

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΧΕΛΟΥΡΙΟΥ

[illegible]

Επκ. 6 - Αναφορά Ιης Μαΐου 1696.

ΛΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΕΞΙΛΟΓΙΑ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΓΥΠΤΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ ΚΑΙ ΟΙ
ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΟΙ ΤΟΥ ΑΓΩΝΕΣ ΥΠΕΡ
ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ
ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Ανδρέας Δενδρινός
1868 - 1946

Ο Ανδρέας Δενδρινός¹ γεννήθηκε στη Ζάκυνθο το 1868 από Κερκυραίους γονείς.² Πατέρας του ήταν ο Αναστάσιος Δενδρινός και μητέρα του η Άντα Γουργουράκη. Οι γονείς του διέθεταν μεγάλη κτηματική περιουσία στις περιοχές του Όρους και Αγύρου.³

Το 1868 που γεννήθηκε ο Ανδρέας, ο πατέρας του ήταν διευθυντής του ταμείου στη Ζάκυνθο. Λίγο αργότερα επέστρεψαν στην Κέρκυρα όπου ο Ανδρέας πέρασε τα μαθητικά του χρόνια.

1. Το επώνυμο των «Δενδρινών» είναι γνωστό στην Κέρκυρα από τον 17ο αιώνα. Πρόκειται για μη κερκυραϊκό επώνυμο και συγκεκριμένα πρόκειται για κατοίκους της Κέρκυρας που κατάγονταν από την Κεφαλονιά. Κατά το διάστημα 1675 με 1684 συναντάμε στο Αργοστόλι έναν Δενδρινό Νικολό του Ευαγγέλου. Από την Ιθάκη καταγόταν και ο μοναχός Ιερόθεος Δενδρινός, ξακουστός λόγιος

που δίδαξε στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης. Βλ. σχετικά: Κόλλας Χαράλαος, *Χώρος και Πληθυσμός της Κέρκυρας τον 17ο αιώνα*, Κέρκυρα, 1988, σσ. 128, 131 και Πυλαρινός Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974)*. Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού, διατριβή, Αθήνα, 1997, σ. 29.

2. Τον 19ο αιώνα ζούσαν στην Κέρκυρα Δενδρινοί, οι οποίοι ασχολούνταν με τα κοινά. Για παράδειγμα ένας Δενδρινός Στέφανος του Αναστασίου και ένας Δενδρινός Αναστάσιος Νικολάου του Στεφάνου αναφέρονται στον εκλογικό κατάλογο της Κέρκυρας το 1862, ενώ το 1879 ένας Αντώνιος Δενδρινός συγκαταλέγεται στο Δημοτικό Συμβούλιο της Κέρκυρας. Βλ. σχετικά Πυλαρινός Θεοδόσης, *ό.π.*, σ. 29.

3. Τησαρολόγιου Ηλιάς, «Ανδρέας Δενδρινός», εφημερίδα *Φωνή* 10-1968.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΛΕΜΟΝΙΑ ΚΡΕΤΤΙΕΡΟΣ / ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

• Η Όλγα Παχή είναι δρ. Ιστορίας.

Ο Ανδρέας Δενδρινός από μικρός ήλθε σε επαφή με τον αγροτικό κόσμο, γιατί για μεγάλα χρονικά διαστήματα ζούσε στο αρχοντικό του πατέρα του, στο χωριό Καβαδάδες. Η επαφή αυτή επηρέασε και όλη τη μετέπειτα πορεία του.

Στο χώρο της πολιτικής πρωτοεμφανίστηκε το 1899, όταν έθεσε υποψηφιότητα για βουλευτής, με το ψηφοδέλτιο του ανεξάρτητου, αντιθεοτοκικού συνδυασμού του Γεωργίου Ζαβιτζιάνου.⁴

Για πρώτη φορά εκλέχτηκε βουλευτής στις εκλογές της 8ης Αυγούστου του 1910, αλλά μετά την αποτυχία του στις εκλογές της 28ης Νοεμβρίου 1910, απείχε από τις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις μέχρι το 1923.

Από το 1923 ο Α. Δενδρινός, ως επικεφαλής του Ανεξάρτητου Αγροτικού κόμματος στην Κέρκυρα, συμμετείχε σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις (1923, 1926, 1928, 1929, 1932, 1933 και 1936), αλλά εκλέχτηκε μόνο δύο φορές, το 1923 και το 1936, που το κόμμα του έλαβε 3.042 ψήφους.⁵

Εξάλλου, συμμετείχε σε διάφορες επιτροπές, συλλόγους και οργανώσεις⁶ και ασχολήθηκε με το πρόβλημα των εκλεκτόρων των αγαθοεργών καταστημάτων που απασχόλησε την Κέρκυρα το 1929.⁷

Εξέδωσε την εφημερίδα *Φιλελεύθερος* και την εφημερίδα *Αγροτική Ένωσις*.⁸

4. Πρόκειται για τον πατέρα του Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου και της Ειρήνης, μετέπειτα συζύγου του Α. Δενδρινού. Σύμφωνα με τον Σ. Κατσαρό ο Γ. Ζαβιτζιάνος υποστήριξε ουσιαστικά το κόμμα του Δηλιγιάννη. Βλ. σχετικά: Κατσαρός Σπύρος, *Το παραμύθι της Ηλιώς*, Βιογραφική Μυθιστορία, χ.τ., χ.χ., τ. Β', σσ. 199-205.

5. Πυλαρινός Θεοδόσης, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δενδρινού*, Αθήναι, Εκδόσεις Ειρμός, 1989, σ. 57 και εφημερίδα *Κέρκυρα*, αρ. φ. 434/1-2-1936.

6. Τον Δεκέμβριο του 1928, ήταν μέλος της Επιτροπής Φύλων των Εργατών. Βλ. σχετικά: Πυλαρινός Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δενδρινού (1879-1974)*, ό.π., σ. 31.

7. Σχετικά με το θέμα των αγαθοεργών καταστημάτων βλ.: Παχή Όλγα, *Ο Κερκυραίος πολιτικός Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος. Ένας προοδευτικός αγροτιστής ή ένας συντηρητικός μεγαλοκτηματίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οσελότος, 2011, σσ. 102-103.

8. Σύμφωνα με τον Θ. Πυλαρινό, ο Α. Δενδρινός εξέδωσε την εφημερίδα *Φιλελεύθερος* το 1916. Όμως, στο υπ' αρ. 59 φύλλο της εφημερίδας *Αναγέννησις* της 24ης Ιουλίου του 1914, στο κύριο άρθρο της, με θέμα *Επί του Αγροτικού* διαβάζουμε: «Ο "*Φιλελεύθερος*", της *Κερκύρας*, δια σειράς άρθρων τον επιτίθεται, λάβρως, κατά του αγροτικού ΔΝΔ' νόμου [...]». Αυτό σημαίνει ότι η εφημερίδα *Φιλελεύθερος*, εκδιδόταν το 1914. Εμείς πάντως δεν εντοπίσαμε κανένα φύλλο της συγκεκριμένης εφημερίδας. Σχετικά με την εφημερίδα *Ένωσις*, ο Θ. Πυλαρινός αναφέρει ότι ο Α. Δενδρινός άρχισε να την εκδίδει το 1927. Εμείς όμως εντοπίσαμε φύλλα της συγκεκριμένης εφημερίδας, που αναφέρουν ως διευθυντή και ιδιοκτήτη της τον Α. Δενδρινό, μόνο το 1945. Συγκεκριμένα στις 3 Δεκεμβρίου του 1945 εκδόθηκε το πρώτο φύλλο αυτής της εφημερίδας. Ταυτόχρονα εντοπίσαμε φύλλα της εφημερίδας *Αγροτική Ένωσις* του έτους 1922. Τότε εφημερίδα αυτή ήταν όργανο του αγροτικού πολιτικού συλλόγου της Κέρκυρας, αλλά δεν είχε ως ιδιοκτήτη της τον Α. Δενδρινό. Μάλιστα το υπ' αρ. 16 φύλλο της δημοσίευσε συνέντευξη του Κ. Ζαβιτζιάνου, πολιτικού αντιπάλου του Α. Δενδρινού. Βλ. σχετικά: Πυλαρινός Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δενδρινού (1879-1974)*, ό.π., σ. 176, Εφημερίδα *Αναγέννησις*, αρ. φ. 59/24-7-1914 και εφημερίδα *Αγροτική Ένωσις*, αρ. φ. 16/26-4-1922.

Το 1936 δεν έδωσε ψήφο ανοχής στον Ι. Μεταξά, μαζί με τους εκπροσώπους του ΚΚΕ, ενώ κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της Κατοχής συνέχισε να αγωνίζεται. Συγκεκριμένα, υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΕΑΜ στην Κέρκυρα⁹ και διετέλεσε πρώτος γραμματέας της επαρχιακής Γύρου-Όρους.¹⁰

Στις 27 Ιουλίου του 1900 παντρεύτηκε με τη λογία Ειρήνη Ζαβιτζιάνου,¹¹ α-δελφή του πολιτικού Κωνσταντίνου Ζαβιτζιάνου,¹² με την οποία απέκτησε δύο γιους. Ο γάμος αυτός δεν έγινε με τη συγκατάθεση της οικογένειας της Ειρήνης. Ο πρωτότοκος γιος τους πέθανε πολύ μικρός και στη μνήμη του η Ειρήνη Δεντρι-

9. Τη Νομαρχιακή Επιτροπή του Ε.Α.Μ. στην Κέρκυρα, εκτός από τον Α. Δενδρινό, συνέστησαν: ο γιατρός Ερωτόκριτος Μωραΐτης, ο αρχαιολόγος Γιάννης Παπαδημητρίου, ο οφθαλμίατρος Λεωνίδας Τοπάλης, ο ποτοποιός Δημήτρης Μαζαράκης, ο τραπεζικός υπάλληλος Βασίλης Άνθης, ο εκπρόσωπος του Εργατικού Κέντρου, μηχανικός αυτοκινήτων, Γεώργιος Τζήλιος, ο Γιάννης Δραγωνέτης, ο εκπρόσωπος των Αγροτικών Συνεταιρισμών, ο φοιτητής της νομικής Θανάσης Βλάσης και ο Ηλίας Πολίτης, φοιτητής ιατρικής. Βλ. σχετικά: Καραμούτσος Κώστας, "In memoriam", εφημερίδα *Η Κέρκυρα Σήμερα* αρ. φ. 3949/5-9-2009.

10. Πυλαρινός Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974)*, ό.π., σ. 31.

11. Η Ειρήνη Ζαβιτζιάνου γεννήθηκε στην Κέρκυρα στις 9 Φεβρουαρίου του 1879 και ήταν κόρη του Γεωργίου Ζαβιτζιάνου και της Ελένης Βέγια Βούλγαρη, η οποία πέθανε το 1899, σε ηλικία 50 ετών. Μάλιστα η κόρη της Ειρήνης, της αφιέρωσε το πρώτο ποίημα της συλλογής της «Σονέττα» με τίτλο: «Στης μάνας μου το θάνατο». Υπήρξε μαθήτρια του Γεωργίου Καλοσγούρου και έδειξε από νεαρή ηλικία έντονο ενδιαφέρον για τα γράμματα. Ήδη το 1890 δημοσίευσε κείμενά της σε κερκυραϊκά έντυπα και την ίδια περίοδο επηρεάστηκε από τη γλωσσική θεωρία του Γιάννη Ψυχάρη. Σταθμός στη ζωή της στάθηκε η γνωριμία της το 1903 με τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη, μέσω του οποίου ήρθε σε επαφή με τον σοσιαλισμό, τον φεμινισμό και τις ευρωπαϊκές φιλοσοφικές ιδέες της εποχής. Λέγεται μάλιστα ότι ο Κ. Θεοτόκης είχε ερωτευτεί την Ειρήνη Δεντρινού και «η ίδια η Δεντρινού θα αφήσει έντεχνα, ήπια και κάπως φιλάρεσκα να αποκαλυφθεί ο έρωτας του Θεοτόκη στο πρόσωπό της».

Η Ειρήνη Δενδρινού πραγματοποίησε διαλέξεις για τη δημοτική γλώσσα, για το έργο του Διονυσίου Σολωμού, του Μαρίνου Σιγούρου, του Κωνσταντίνου Θεοτόκη, του Γεράσιμου Μακρора, του Λορέντζου Μαβίλη και για άλλα θέματα. Η Ειρήνη Δεντρινού ήταν η πρώτη γυναίκα στη Κέρκυρα που γράφτηκε στον κατάλογο του Δημαρχείου για να ψηφίσει στις δημοτικές εκλογές του 1934.

Υπήρξε μέλος της εκδοτικής ομάδας της «Κερκυραϊκής Ανθολογίας» και συνεργάστηκε επίσης με τα περιοδικά *Νουμάς*, *Νέα Εστία*, *Ιόνιος Ανθολογία*. Το 1916 εξέδωσε την πρώτη της ποιητική συλλογή που είχε τίτλο *Σονέττα*. Μεταξύ άλλων κυκλοφόρησε επίσης τα πεζογραφήματα: *Πετακτές κουβέντες και Από τον κόσμο του σαλονιού και τα παιδικά: Ο ξένος και η μικρή μου φίλη και Η γιαγιά με τα εννιά εγγονάκια*. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της έζησε αποτραβηγμένη στο εξοχικό σπίτι της στη γενέτειρά της την Κέρκυρα. Έμεινε γνωστή ως Ειρήνη Δεντρινού, από το επώνυμο του συζύγου της. Πέθανε στις 20 Νοεμβρίου του 1974, πλήρης ημερών. Βλ. σχετικά: Πυλαρινός Θεοδόσης, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δεντρινού*, ό.π., σσ. 40-44, 56, Πυλαρινός Θεοδόσης, *Το ποιητικό έργο ενός μεγάλου πεζογράφου. Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Τα σονέττα*, Εισαγωγή - Επιμέλεια Ορέστης Αλεξάκης, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1999, σ. 284, Προτόπαπα Γλυκερία, «Ειρήνη Α. Δεντρινού», *Περιοδικό Νέα Εστία*, αρ. τ. 792/1-7-1960, σσ. 858-866 και <http://ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=154>

12. Για το έργο του Κ. Ζαβιτζιάνου βλ.: Παχή Όλγα, *Ο Κερκυραϊός πολιτικός Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος*, ό.π.

νού αφιέρωσε το ποίημα «Στου παιδιού μου το θάνατο», το οποίο συγκαταλέγεται στη συλλογή *Σονέττα*.¹³

Το ζεύγος Δενδρινού είχε έντονη κοινωνική ζωή στην Κέρκυρα, όχι μόνο λόγω της ενασχόλησης του Α. Δενδρινού με την πολιτική, αλλά και λόγω της ενασχόλησης της Ειρήνης με τη λογοτεχνία.¹⁴

Ο Ανδρέας Δενδρινός πέθανε στις 8 Μαρτίου του 1946, από βρογχοπνευμονία, στο ξενοδοχείο «Σπλέντιτ», όπου έμενε με τη γυναίκα του, ως βομβόπληκτος.¹⁵ Η σορός του νεκρού τέθηκε σε λαϊκό προσκύνημα στην εκκλησία του Αγ. Βασιλείου. Η νεκρώσιμη ακολουθία ψάλλθηκε χοροστατούντος του Σεβασμιοτάτου Μητροπολίτη. Επικήδειο εκφώνησε ο Ερωτόκριτος Μωραΐτης, γιατρός και φίλος της οικογένειας Δενδρινού. Κατά την εκφορά του νεκρού έκλεισαν τα καταστήματα και πλήθος κόσμου κατέκλυσε την εκκλησία και τους γύρω χώρους. Κατατέθηκαν στεφάνια εκ μέρους: της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ, του ΑΚΕ, του Κομμουνιστικού Κόμματος, των Αγωνιστών του ΕΛΑΣ, της ΕΠΟΝ, του κόμματος των Φιλελευθέρων, του Εργατικού Κέντρου και των συνδικατικών επιτροπών ΕΑΜ. Ο τάφος του είναι στο νεκροταφείο του Αγίου Σπυριδώνος Σαρόκου.¹⁶ Σ' αυτόν τον οικογενειακό τάφο ενταφιάστηκε και η Ειρήνη Δενδρινού και ο γιος τους Αλέξανδρος, ο οποίος πέθανε στις 4 Νοεμβρίου του 2001.

13. Πυλαρινός Θεοδόσης, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δενδρινού*, ό.π., σ. 57.

14. Σ' αυτήν την κοινωνική τους ζωή εντάσσεται και το εξής επεισόδιο: «Στα 1904 ο Αλ. Πάλλης είχε νοικιάσει τη βίλα του Γαλινά στο Καβαλούρι. Συχνά πυκνά πήγαιναν να τον επισκέπτονται οι λόγιοι της εποχής και οι συζητήσεις έπαιρναν και έδιναν σε πολλά θέματα με πρώτο το γλωσσικό. Σε μια τέτοια πνευματική συνάντηση είχαν μαζευνεί πολλά αμάξια στο προαύλιο της βίλας. Σαν αποφάσισαν να φύγουν, έτυχε να βρίσκονται σιμά τα αμάξια του Ντίνου Θεοτόκη και του Αντρέα Δενδρινού. –Δικό σας είναι αυτό το στράιστρο ή του κ. Θεοτόκη, ρώτησε ο αμαξάς του Δενδρινού, που μόλις μια μέρα πριν είχε μπει στη δουλειά. –Δικό μας, βιάστηκε να απαντήσει η κ. Ειρήνη Δενδρινού, στην πρώτη της τότε νεότητα. Και παρατήρησε πειραχτικά: –Αν ήταν του κόντε Θεοτόκη το στράιστρο, θα είχε πάνω και το...οικόσημο του! Το πείραγμα είχε έρθει στην κατάλληλη ώρα. Ο Θεοτόκης, από το μόνο κλάδο που κρατούσε τον τίτλο του κόμητος, νεοσύλληκτος τότε στον σοσιαλισμό, είχε εκείνο το βράδυ πολύωρη συζήτηση με τον Πάλλη, καλόπιστο εθνικιστή, αλλά εξίσου πεισματάρη. Οι παριστάμενοι γέλασαν, καλόκαρδα με το αστείο. Τον Θεοτόκη τον πείραξε το αστείο, αλλά πιο πολύ το προκλητικό γέλιο της νέας και ωραίας γυναίκας. Μπήκε στο αμάξι του και έφυγε αμίλητος. Και για πολύν καιρό δεν της το συγχωρούσε». Βλ. σχετικά: Χυτήρης Γεράσιμος, *Σημειώσεις ενός Κερκυραίου*, (Εισαγωγή- Επιμέλεια: Θεοδόσης Πυλαρινός), Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2010, σσ. 79-81.

15. Τησαρχόντου Ηλίας, ό.π. Ο Ηλ. Τησαρχόντου εφοβλήθηκε να πεθάνει, ως προς θάνατο του Α. Δενδρινού το 1945.

16. Εφημερίδα *Η φωνή του λαού*, αρ. φ. 179/9-3-1946. Τσανταρίδης Γιάννης, *Η Ιστορία της Κέρκυρας μέσα από τους δρόμους και τα καντούνια της*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνοεκδοτική, 1992, σσ. 59-60 και Πυλαρινός Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δενδρινού (1879-1974)*, ό.π., σ. 31.

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΥ ΣΤΗΝ Δ΄ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΘΝΟΣΥΝΕΛΕΥΣΗ (1924-1925)

Όπως προαναφέραμε, ο Α. Δενδρινός εκλέχτηκε στις εκλογές της 8ης Αυγούστου 1910, της 2ας Δεκεμβρίου 1923 και της 26ης Ιανουαρίου 1936. Όμως, η Διπλή Αναθεωρητική Βουλή που συγκλήθηκε την 1η Σεπτεμβρίου 1910, διαλύθηκε στις 12 Οκτωβρίου του 1910 και η Γ΄ Αναθεωρητική Βουλή που συγκλήθηκε στις 2 Μαρτίου του 1936 διέκοψε τις εργασίες της, την 1η Μαΐου 1936. Γι' αυτό και η κοινοβουλευτική δράση του Α. Δενδρινού περιορίζεται στην περίοδο των εργασιών της Δ΄ Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης και συγκεκριμένα από τις 2 Ιανουαρίου 1924 μέχρι και τις 30 Ιουνίου 1925.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών της Δ΄ Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης, οι αγορεύσεις και οι τοποθετήσεις του Α. Δενδρινού, είχαν πάντα ως στόχο την υπεράσπιση των συμφερόντων των αγροτών και της εργατικής τάξης της Κέρκυρας.

Αναλυτικά το κοινοβουλευτικό έργο του Α. Δενδρινού ήταν το εξής:

1. Στη συνεδρίαση της 24ης Μαρτίου 1924 ο Α. Δενδρινός υπέβαλε σχέδιο ψηφίσματος για οριστική λύση του αγροτικού ζητήματος της Κέρκυρας και παρακαλούσε την κυβέρνηση να το δεχτεί, έτσι ώστε η πρώτη πράξη της κυβέρνησης να είναι υπέρ των αναξιοπαθούντων αγροτικών πληθυσμών.¹⁷

2. Την 1η Ιουλίου 1924 στη συζήτηση του νομοσχεδίου για τη σύσταση ταμείου ελαιοπαραγωγής Κρήτης, ζήτησε να γίνει προσθήκη στο νομοσχέδιο και για την ελαιοπαραγωγή της Κέρκυρας¹⁸ και στις 14 Ιουλίου, πήρε τον λόγο προ ημερησίας διατάξεως και τόνισε ότι «όλος ο αγροτικός κόσμος της Κερκύρας σχολιάζει δυσμενέστατα και δη εις βάρος της Κυβερνήσεως την σκανδαλωδώς αντιαγροτικήν πολιτικήν της επιμελητείας του Υπουργείου των Στρατιωτικών και της οποίας τας συνεπείας ακριβά πληρώνουν οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί Κερκύρας και οι ελαιοπαραγωγοί εν γένει ταύτης».¹⁹

3. Στη συνεδρίαση της 13ης Νοεμβρίου του 1924 ο Α. Δενδρινός είπε ότι έπρεπε να συζητηθούν σπουδαίες επερωτήσεις, μεταξύ των οποίων και ο φόρος «επί των ελαιοδένδρων Κερκύρας», ο οποίος κακώς εισπράτετο σύμφωνα με τον Α. Δενδρινό. Επίσης, ζήτησε να λυθεί οριστικά το αγροτικό ζήτημα και να ασχοληθεί η Εθνοσυνέλευση με τους φόρους που βάρυναν την αγροτική τάξη.²⁰ Για την ανάγκη άμεσης επίλυσης του αγροτικού ζητήματος ο Α. Δενδρινός μίλησε διεξοδικά και στις 11 Νοεμβρίου, όπου μεταξύ των άλλων είπε και τα εξής: «Αλλά το ζήτημα το αγροτικόν είναι το μέγα σημείον, εις το οποίον πρέπει να επισημώσῃ ἡ Κυβέρνησις την προσοχήν της. Ο κ. Πρωθυπουργός χθες εδήλωσεν ότι θα

17. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, (στο εξής ΕΣΒ), εν Αθήναις, 1924, Συνεδριάσεις 37/24-3-1924, σ. 599.

18. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, (στο εξής ΠΡΒ), τ. Β', εν Αθήναις, 1924, Συνεδρία Ο΄/1-7-1924, σ. 461.

19. ΠΡΒ., τ. Β', *ό.π.*, Συνεδρία ΠΑ΄/14-7-1924, σ. 761.

20. ΠΡΒ., τ. Γ', εν Αθήναις, 1924, Συνεδριάσεις Θ΄/13-11-1924, σσ. 205-207.

επισπεύση την λύσιν του αγροτικού ζητήματος, δεν θέλω ποσώς να θέσω εν αμφιβολία την ειλικρίνειαν των λόγων του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως, αλλ' ως και άλλοτε είπον, ότε τοιαύται ηκούσθησαν διαβεβαιώσεις από των υπουργικών εδωλίων, τα πράγματα είναι τοιαύτα, ώστε να μη εφαρμόζονται αι επαγγελίαι. Είχον τότε την διαβεβαίωσιν αξιοτίμου Υπουργού της τότε Κυβερνήσεως, ότι θα φθάση μέχρι παραιτήσεως αν δεν λυθή το αγροτικόν ζήτημα. Του υπέμνησα τότε ότι θα αναγκασθή να παραιτηθή, αν θελήση να τηρήση τον λόγον του. Δεν παρητήθη όμως και ο νόμος δεν εφηρμόσθη. Εψηφίσθη εν Νομοθετικόν Διάταγμα κοντοά-σπραβά, αλλά δεν εφηρμόσθη. Αν θέλη η Κυβέρνησις να γίνη έναρξις ηρεμίας του Καταστατικού Χάρτου και αυτής της συζητήσεως επί του Συντάγματος, να προτάξη τον αγροτικόν νόμον, τον οποίον να τροποποιήσωμεν και να συμπληρώσωμεν, ώστε αμέσως να γίνωσιν αι απαλλοτριώσεις [...]. Πά-ντες οι πολιτευόμενοι λέγουσιν ότι παραδέχονται την αρχήν ότι η γη ανήκει εις τον αγρότην ο οποίος την ποτίζει με τον ιδρώτα του, αλλ' ας είμεθα ειλικρινείς, κανείς ποτέ δεν το επίστευσε, διότι, αν τα επίστευον αυτά τα οποία λέγουν εις όλας τας εκλογικάς περιοδείας, τότε δεν θα συνεζιτούμεν σήμεραν περί αυτού του ζητήματος. Θα είχε προ πολλού λυθή τούτο».²¹

4. Στη συνεδρίαση της 19ης Νοεμβρίου του 1924 ο Α. Δενδρινός ανέφερε ότι με διάφορες μεθόδους παρεμπόδισης του κοινοβουλευτικού ελέγχου δεν κατέστη δυνατή η συζήτηση της επερώτησής του για τον παράνομο και βαρύτατο φόρο που είχε επιβληθεί στο ελαιόλαδο της Κέρκυρας και στη συνεδρίαση της 21ης Νοεμβρίου ζήτησε να ανασταλεί η εφαρμογή αυτού του νόμου και να επιστραφούν όσοι φόροι είχαν εισπραχτεί. Ο υπουργός Εσωτερικών Γ. Κονδύλης δήλωσε ότι θα επιστρέφονταν όσοι φόροι είχαν εισπραχθεί παράνομα.²²

5. Στη συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου ο Α. Δενδρινός διαμαρτυρήθηκε, επειδή η πρόταση των πληρεξουσίων για πρόταξη στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας των αγροτικών νομοσχεδίων δεν ελήφθη υπόψη. Συγκεκριμένα ο Α. Δενδρινός είπε: «Κύριοι πληρεξούσιοι, χθες κατετέθη πρότασις υπογεγραμμένη παρά πλείστων όσων πληρεξουσίων περί προτάξεως των αγροτικών νομοσχεδίων και των συναφών αυτών. Η πρότασις αύτη κατετέθη εις το Προεδρείον από την αρχήν σχεδόν της Συνελεύσεως, αλλ' ότε εξήτησεν ο κ. Υπουργός της Δικαιοσύνης την πρόταξιν των άλλων νομοσχεδίων, δεν ελήφθη ποσώς υπ' όψιν κατά την σύνταξιν της Ημερησίας Διατάξεως η πρότασις ημών. Θα ερωτήσω τον κ. Πρόεδρον της Συνελεύσεως, δεν λαμβάνονται υπ' όψιν πλέον αι προτάσεις από οσονοδήποτε και αν είνε υπογεγραμμένοι πληρεξουσίου περί προτάξεως ωρισμένων νομοσχεδίων;».²³ Αλλά και στη συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1924 ο Α. Δενδρινός διαμαρτυρήθηκε, γιατί τα αγροτικά νομοσχέδια

21. ΕΣΒ, Συνεδριάσις 97/11-11-1924, σσ. 126-127.

22. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσις ΡΔ'/19-11-1924 και Συνεδριάσις ΡΣΤ'/21-11-1924, σσ. 290, 313-314.

23. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσις ΡΘ'/25-11-1924, σσ. 385-386.

δεν είχαν αναγραφεί στην ημερήσια διάταξη της νομοθετικής εργασίας.²⁴

6. Στις 15 Δεκεμβρίου του 1924 στη συζήτηση επί των επερωτήσεων, ο Α. Δενδρινός ρώτησε τους υπουργούς Εξωτερικών και Εθνικής Οικονομίας γιατί υπερτιμήθηκε το ψωμί, γιατί η κυβέρνηση δεν προέβαινε στη σύναψη εμπορικής συμφωνίας με τη Ρωσία και γιατί είχε επιβληθεί βαρύντατη φορολογία στο σιτάρι. Ο υπουργός των Οικονομικών Κ. Γκότσης απάντησε ότι η αύξηση της τιμής του ψωμιού οφειλόταν στο συνάλλαγμα και όχι στη φορολογία. Τότε ο Α. Δενδρινός είπε ότι η κυβέρνηση θα μπορούσε να απαλλάξει το ψωμί από φόρο, αν προσπαθούσε να εισπράξει φόρους από τους πλούσιους.²⁵

7. Στη συζήτηση των άρθρων του νομοσχεδίου «περί κυρώσεως Ν.Δ. της 26 Αυγούστου 1924 περί φορολογίας των αμβύκων»,²⁶ ο Α. Δενδρινός τοποθετήθηκε λέγοντας ότι ο φόρος επί των αμβύκων ήταν επαχθέστατος και βάρυνε τις αγροτικές τάξεις. Ανέφερε μάλιστα ότι, ενώ άλλοτε στην Κέρκυρα λειτουργούσαν πάρα πολλοί άμβυκες, την περίοδο εκείνη δεν λειτουργούσε κανένας, με αποτέλεσμα τα στέμφυλα να πέφτουν και να γίνονται κοπριά, γεγονός που προκαλούσε οικονομική ζημία στο κράτος. Γι' αυτό πρότεινε στον υπουργό να απαλλαγούν οι άμβυκες από τον φόρο και τα έσοδα του κράτους από τον συγκεκριμένο φόρο να εξευρεθούν από άλλες πηγές. Στη συνέχεια ο Α. Δενδρινός υπέβαλε τροπολογία στο νομοσχέδιο, η οποία έγινε δεκτή κατά τη δεύτερη συζήτηση του νομοσχεδίου.²⁷

8. Στη συνεδρίαση της 8ης Δεκεμβρίου του 1924 ο Α. Δενδρινός υπέβαλε πρόταση ψηφίσματος «περί κυρώσεως του νέου τελωνιακού δασμολογίου» και στην ίδια συνεδρίαση, κατά τη συζήτηση για το σχέδιο ψηφίσματος «περί παροχής αδειάς εις την Κυβέρνησιν προς σύναψιν προσωρινών εμπορικών συμφωνιών μετά ξένων Επικρατειών», όταν τέθηκε το θέμα του νέου δασμολογίου, το οποίο είχε καταρτιστεί τον προηγούμενο χρόνο, επισήμανε ότι αφενός στην επιτροπή που ασχολήθηκε με τη μελέτη του δασμολογίου δεν συμμετείχαν αντιπρόσωποι από τις αγροτικές οργανώσεις, αφετέρου μόλις έγινε γνωστή η εφαρμογή του νέου δασμολογίου, ο εμπορικός κόσμος αύξησε τις τιμές του υπερβολικά και επιβαρύνθηκε όλος ο λαός. Ο Α. Δενδρινός υποστήριξε μάλιστα ότι το νέο δασμολόγιο θα ήταν η αφορμή για να ξεσηκωθεί ο γεωργικός κόσμος ενάντια στην κυβερνητική πολιτική.²⁸

24. ΠΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΠΙΑ/27-11-1924, σ. 409.

25. ΠΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΚΕ/15-12-1924, σ. 712.

26. Αμβύς ή αποστακτήρας ονομαζόταν η συσκευή που χρησιμοποιε για την απόσταξη, δηλαδή για την εξαγωγή του οινοπνεύματος που απομένει στα στέμφυλα (τσίπουρα), μετά την αφαίρεση του μούστου. Αμβυκες, όπως ήταν φυσικό, υπήρχαν πολλοί στις οινοφόρες περιοχές της Ελλάδας. Το απόσταγμα που παραλαμβάνονταν από την απόσταξη των στέμφυλων ήταν ατελέστατο και για να χρησιμοποιηθεί ως ρινόπνευμα είχε ανάγκη από περαιτέρω κατεργασία. Βλ. σχετικά: *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Β', Αθήναι, χ.χ., σσ. 486-487.

27. ΠΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΠΗ/5-12-1924, σ. 548 και Συνεδριάσεις ΡΚΖ/17-12-1924, σ. 788.

9. Στη συνεδρίαση της 10ης Δεκεμβρίου προτάθηκε η συζήτηση της επερώτησης των βουλευτών Θ. Χαβίνη, Κ. Βουδούρη και Α. Δενδρινού προς τον υπουργό των Οικονομικών, από τον οποίο ζητούσαν να ενημερώσει την Εθνοσυνέλευση για τα μέτρα που είχε πάρει γι' αυτούς που είχαν δηλώσει ανακριβή στοιχεία και εισόδημα ή δεν είχαν δηλώσει καθόλου εισόδημα. Κατά τη διάρκεια της σχετικής συζήτησης ο Α. Δενδρινός είπε ότι όλοι γνώριζαν ότι οι πλούσιοι κατόρθωναν να αποφεύγουν την πληρωμή των φόρων, σε αντίθεση με τον λαό, ο οποίος ληστευόταν από το κράτος, όμως οι αποκαλύψεις που έγιναν ξεπερνούσαν κάθε φαντασία. Γι' αυτό απαιτούνταν νομοσχέδια που θα απάλλασσαν την αγροτική και εργατική τάξη από κάθε φορολογία εφόσον τα εισοδήματά της ήταν κάτω των 20 ή 25 χιλιάδων δραχμών. Ο Α. Δενδρινός προχώρησε ένα βήμα παραπέρα και είπε ότι, αν η κυβέρνηση δεν το έκανε και δεν δημοσιοποιούσε τους πίνακες των φορολογουμένων, οι πληρεξούσιοι δεν είχαν να κάνουν κάτι άλλο από το να παραιτηθούν σε ένδειξη διαμαρτυρίας και να καταγγείλουν στον λαό την αδικία που διαπράττεται σε βάρος του από την πλουτοκρατία.²⁹

10. Στις 19 Δεκεμβρίου ο Α. Δενδρινός υπέβαλε τρεις προτάσεις νόμων: α) περί ενυποθήκων δανείων παρεχομένων υπό της Εθνικής Τραπεζής εις γεωργοκτηματίας εν ελλείψει τίτλων, β) περί τροποποιήσεως του άρθρου 1 και 2 του νόμου περί γεωργικών ενεχυρογράφων και γ) περί καταργήσεως της επί των αλεύρων φορολογίας. Σχετικά με την τρίτη πρόταση νόμου ο Α. Δενδρινός είπε ότι όλοι οι συνεταιρισμοί ζητούσαν να εξομοιωθεί ο φόρος στο αλεύρι με τον φόρο στο σιτάρι, γιατί η διαφορά που υπήρχε επηρέαζε την τιμή του ψωμιού του φτωχού λαού.³⁰

11. Στις 20 Δεκεμβρίου υπέβαλε τροπολογία επί του νομοσχεδίου περί τροποποιήσεως των διατάξεων του νόμου 2806 περί υδραγωγείου Κερκύρας, μαζί με τους Θ. Βελλιανίτη, Ευθ. Βελλιανίτη και Ι. Σπίγγο.³¹ Στη συζήτηση επί του συνόλου του νομοσχεδίου «περί τροποποιήσεως διατάξεων του νόμου 2806 περί υδραγωγείου Κερκύρας», ο Α. Δενδρινός είπε ότι οι Κερκυραίοι απαιτούσαν η τιμή του νερού να αυξηθεί, όταν ξεκινούσαν τα έργα. Επίσης, σχετικά με τη

28. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΠΙΘ'/8-12-1924, σσ. 550, 561-563.

29. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΚΑ'/10-12-1924, σσ. 608-613.

30. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΚΘ'/19-12-1924, σ. 817 και ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 129/19-12-1924, σ. 936.

31. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΝ'/20-12-1924, σ. 867. Το υδραγωγείο της Κέρκυρας ιδρύθηκε στις Μπενίτσες το 1831, με πρωτοβουλία του αρμοστή Frederic Adam. Το 1837, με ενέργειες του αρμοστή Howard Douglas ενισχύθηκε με νέες πηγές για να καλυφθούν οι ανάγκες των κατοίκων. Το 1845 με πράξη της όγδοης Γερουσίας αποφασίστηκε ο κανονισμός που προέβλεπε τα τέλη ύδρευσης. Μετά την Ένωση των Επαγώνων το υδραγωγείο υπάχθηκε στον Δήμο Κερκυραίων. Επειδή οι ανάγκες σε νερό διαρκώς αυξανόνταν, κατά διαστήματα προστίθονταν και νέες πηγές και γίνονταν πολλές αντικαταστάσεις και τροποποιήσεις τομαφληνώσεων, κυρίως στο κέντρο της πόλης. Βλ. σχετικά: *Gazzetta Ionica*, τεύχος 44/20-10-1845, σ. 17, Τσανταρίδης Γιάννης, *Στέρνες και πηγές της Κέρκυρας*, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 1997, σσ. 154-176 και Παχή Όλγα, *Ο Κερκυραίος πολιτικός, ό.π.*, σ. 114.

σύνθεση της Επιτροπής παρατήρησε ότι αυτή δεν είχε καταρτιστεί σωστά, γιατί αυτοί που θα πλήρωναν, δικαιούνταν να έχουν αντιπροσώπους στην Επιτροπή με δικαίωμα ψήφου. Σημείωσε ακόμα, ότι στο νομοσχέδιο δεν είχαν περιληφθεί οι τροποποιήσεις που είχαν γίνει δεκτές. Τελικά, με πρόταση του πρωθυπουργού η συζήτηση αναβλήθηκε. Το νομοσχέδιο ψηφίστηκε στις 31 Μαρτίου του 1925, παρά την έντονη αντίδραση του Α. Δενδρινού, ότι δεν είχαν συμπεριληφθεί στο νομοσχέδιο οι τροπολογίες που είχαν γίνει αποδεκτές από την Επιτροπή και αφορούσαν στην ελάττωση του φόρου από 150 σε 100 δραχμές και στη σύνθεση της Επιτροπής, στην οποία έπρεπε να περιλαμβάνονται και αντιπρόσωποι των εργατών.³²

12. Στην πρώτη συνεδρίαση του 1925, ο Α. Δενδρινός εξέφρασε την άποψη ότι πριν από κάθε συζήτηση έπρεπε να διαμαρτυρηθούν για τα γεγονότα που συνέβησαν την περίοδο των διακοπών των Χριστουγέννων.³³ Συγκεκριμένα ανέφερε ότι οι διώξεις κατά των αγροτών είχαν φθάσει στο απροχώρητο και είχαν δημιουργήσει τρομερή δυσφορία. Επίσης διαμαρτυρήθηκε, γιατί στις φυλακές παραπηγμάτων κρατούνταν παράνομα αθώοι αγρότες, εργάτες και παλιοί πολέμιστές, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ένας πρόεδρος Γεωργικής Ένωσης.³⁴

13. Στη συνεδρίαση της 7ης Φεβρουαρίου ο Α. Δενδρινός εξέφρασε την αντίθεσή του για τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε ο νόμος για τη αγροφυλακή στην Κέρκυρα, παρότι είχε ζητηθεί να μην επιβληθεί η άμεση εφαρμογή του, αλλά εφόσον αυτό το ζητούσαν οι ενδιαφερόμενοι. Μάλιστα, διαμαρτυρήθηκε για τη βαρύτατη φορολογία που είχε επιβληθεί, την οποία και είχαν αποδεχτεί οι πληρεξούσιοι της Κέρκυρας και ζήτησε να ανασταλεί η φορολογία και ο νόμος να εφαρμοστεί, αν ο ενδιαφερόμενος αγροτικός πληθυσμός ενέκρινε τη φορολόγηση.³⁵

14. Στη συνεδρίαση της 13ης Φεβρουαρίου 1925, στην ημερήσια διάταξη των αναφορών, ο Α. Δενδρινός τοποθετήθηκε στην αναφορά του βουλευτή Θ. Χαβίνη για την ενίσχυση των θυμάτων πολέμου και είπε ότι η μέριμνα για τα θύματα

32. ΠΡΒ., τ. Δ', εν Αθήναις, 1925, Συνεδριάσεις ΡΕ'/20-3-1925, σ. 553 και Συνεδριάσεις ΡΞΗ/31-3-1925, σσ. 690-691.

33. Κινητοποιήσεις εργατών και αγροτών, με πρωταγωνιστές τα μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος, σημειώθηκαν στη Θεσσαλία αρχικά και σταδιακά εξαπλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα. Η κυβέρνηση κράτησε σκληρή στάση και προχώρησε σε συλλήψεις, γεγονός που οξύνει τις αντιδράσεις. Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* χαρακτηριστικά έγραφε: «Το κράτος –όργανον των κεφαλαιοκρατών, των καταχραστών και των πάσης φύσεως εκμεταλλευτών του λαϊκού ιδρώτος– συνεχίζει τας διώξεις του εναντίον του εργαζόμενου λαού. Εις όλας τας επαρχίας κακοποιούνται και φυλακίζονται υπό των οργάνων της φασιστικής κυβερνήσεως όλοι όσοι δεν θέλουν να εξακολουθήσῃ η αισχρά εκμετάλλευσις». Στην Κέρκυρα προφυλακίστηκαν ο Σπύρος Πρίφτης γραμματέας του κομμουνιστικού τμήματος, ο Θ. Κοΐτης και ο Γ. Κόλλας από την ενεργή δράσης του Κομμουνιστικού Κόμματος. Βλ. σχετικά: εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, σσ. φ. 2663/2-1-1925 και εφημερίδα *Σκριπ*, 1-1-1925.

34. ΠΡΒ., τ. Δ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΛΒ'/26-1-1925, σ. 8.

35. ΠΡΒ., τ. Δ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΜΒ'/7-2-1925, σ. 231.

του πολέμου ήταν υποχρέωση όχι μόνο της κυβέρνησης αλλά και της Εθνοσυνέλευσης, η οποία όφειλε να επιβάλει στην κυβέρνηση αυτήν τη μέριμνα. Τόνισε μάλιστα, ότι οι Εταίριες έπρεπε να υποχρεωθούν να δέχονται τα θύματα του πολέμου να ταξιδεύουν δωρεάν, γιατί αυτές πλούτισαν την εποχή που τα θύματα του πολέμου θυσιάστηκαν υπέρ της πατρίδας. Στην ίδια συνεδρίαση ο Α. Δενδρινός επέκρινε την απόφαση της Επιτροπής Οικονομικών «περί της κατά προτίμησιν απολύσεως όλων των θηλέων υπαλλήλων του Κράτους» και υποστήριξε ότι έπρεπε να εξεταστεί ποιες υπάλληλοι δεν ήταν καλές, ώστε μόνο αυτές να απολυθούν.³⁶

15. Το θέμα της απεργίας των σιδηροδρομικών απασχόλησε την Εθνοσυνέλευση, «προ ημερησίας διατάξεως» στις 18 Μαρτίου. Ο υπουργός της Συγκοινωνίας Ι. Βαλαλάς υποστήριξε ότι η αδυναμία αύξησης των κομίστρων, η αδυναμία ικανοποίησης της αξίωσης ίδρυσης Συνεταιρισμού Κατανάλωσης και το άδικο των άλλων αιτημάτων των σιδηροδρομικών ανάγκασε την τήρηση σκληρής στάσης. Επίσης, ανέφερε ότι η απεργία δεν προξένησε σοβαρή ανωμαλία στη Μακεδονία και στην Πελοπόννησο υπήρξε μικρή ανωμαλία μόνο τις τρεις πρώτες μέρες. Ο Α. Δενδρινός στην αγόρευσή του³⁷ είπε ότι η αγόρευση του υπουργού της Συγκοινωνίας στερούνταν επιχειρημάτων και είχε ως σκοπό τη δημιουργία εντυπώσεων. Υποστήριξε ότι: «η Κυβέρνησις, αισθανομένη ότι πλέον είχε χρεοκοπήσει και εις την εξωτερικήν αυτής πολιτικήν και εις την εσωτερικήν, ενόμισεν ότι ηδύνατο να δημιουργήσῃ κατάστασιν τοιαύτην, ώστε να δυνηθῇ να παρουσιασθῇ ως δυναμένη να επιβάλῃ το κράτος του Νόμου. Ενόμισεν ότι ημεῖς ηθέλομεν υποβοηθήσῃ την αναρχίαν, ότι ηθέλομεν φανῇ ότι ηγούμεθα μίας κινήσεως τοιαύτης, ώστε να δυνηθῇ να εγκალῇ ημᾶς ως ταραχοποιούς. Ἀλλ' ἠποτόχησεν εἰς τούτο, διότι ημεῖς μόνον συμβουλὰς ἐδώσαμεν. Οἱ ἀπεργοί, ὁμολογῶ, δὲν εἶναι ξένοι πρὸς ἐμὲ, δὲν εἶναι ἀσυμπαθεῖς, εἶναι συμπαθέστατοι καὶ συμπαθέστατοι πραγματικῶς. Νομίζω δὲ ὅτι πρέπει νὰ ἀναγνωρίζηται εἰς αὐτοὺς τὸ δικαίωμα τοῦ ἀπεργεῖν ὡςάκις τὸ Κράτος παρίσταται ὡς ἀντίδικος, ὡς υὑονομευτὴς τῶν συμφερόντων αὐτῶν, καὶ ὅχι ὡς διαιτητής, ὡς ὥφειλε νὰ εἶναι. [...] Μόνον δὲ εἰς αὐτὸ τὸ Κράτος με Κυβέρνησιν υὑονομεύουσιν τὸ δημοκρατικὸν καθεστῶς παρουσιάζεται αὐτὸ τὸ θέαμα, ὅπου ἀγρόται, διεκδικοῦντες τὰ δίκαια τῶν, θεωροῦνται ὡς ἀναρχικοί, ὡς ἀνάξιοι προσοχῆς καὶ ἐκλείονται εἰς τὰς φυλακάς, ἐνῶ ἀντιθέτως ταραξίας εἶναι ἡ Κυβέρνησις. [...] Ἀν εἴχετε ἐνδιαφέρον δια τοὺς ἀγρότας, ὅπως λέγετε, θὰ εἴχετε μεταβάλλει τὴν ἐπαχθεστάτην φορολογίαν ἐναντίον τῶν

36. ΠΡΒ., τ. Δ', ό.π., Συνεδρίασις ΡΜΖ'/13-2-1925, σσ. 292-293.

37. Η εφημερίδα *Εμπρός* στις 19 Μαρτίου, δημοσίευσε απόσπασμα από τα πρακτικά της συζήτησης στην Εθνοσυνέλευση για την απεργία των σιδηροδρομικών, στο οποίο συμπεριέλαβε και μέρος από το περιεχόμενο της αγόρευσης του Α. Δενδρινού. Και η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, δημοσίευσε περιληπτικά το περιεχόμενο της συζήτησης στην Εθνοσυνέλευση και ανέφερε ότι: «ο κ. Δενδρινός τόνιζει ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἐντεῖ το φανή φάν της πλουτοκρατίας». Βλ. σχετικά: εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ. 10197/19-3-1925 και εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, αρ. φ. 2737-1237/19-3-1925.

αγροτικών πληθυσμών, διότι, ενώ διά τους πλουσίους κρατεί φορολογία επί της καθαράς προσόδου, διά τους αγροτικούς κρατεί επί της ακαθαρίστου. Και σήμερον, ενώ λέγετε ότι ενδιαφέρεσθε δι' αυτούς, αρνείσθε τας αυξήσεις εις τους σιδηροδρομικούς, ενώ δε η αύξησις των τιμολογίων εδόθη προ πολλού και εισπράττονται εις βάρος του Ελληνικού λαού, το οκτάωρον δεν εφηρμόσθη».³⁸ Γι' αυτό και συμβούλευε την κυβέρνηση: «να παύση ακολουθούσα την ην ακολουθεί πολιτικήν, καθώς επίσης δεν δύναμαι ή να συγχαρώ, ως αγροτικός αντιπρόσωπος, τους αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι, αρχίζοντες ήδη να αποκτώσιν αληθή αγροτικήν συνείδησιν και εννοούντες ότι πλέον κοινά είναι τα συμφέροντα αγροτών και εργατών παρέχουν υποστήριξιν εις εκείνους τους σιδηροδρομικούς τους οποίους σκληρώς και απανθρώπως, δύναται τις να είπη, τα κρατικά όργανα αποβάλλουσι και ρίπτουσι έξω των οικιών των εν ώρα χειμῶνος».³⁹

16. Στη συνεδρίαση της 28ης Μαρτίου του 1925 έγινε μεγάλη συζήτηση για το ζήτημα «της ακριβείας του βίου». Για το θέμα αυτό ο Α. Δενδρινός είπε ότι έπρεπε να ανακουφίσουν τους βιοπαλαιστές από την αισχροκέρδεια, γιατί από αυτό εξαρτιόταν το κύρος του κράτους. Πρότεινε ως άμεσο μέτρο την ενίσχυση της παραγωγής, διότι θεωρούσε την παραγωγή ως τον μέγιστο συντελεστή «της ευθυνίας του βίου και της διορθώσεως των οικονομικών του Κράτους». Επίσης, υποστήριξε ότι το κράτος όφειλε να ενισχύσει τους συνεταιρισμούς κατανάλωσης καθώς και τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς και εξέφρασε την άποψη ότι μία από τις κυριότερες αιτίες της ακρίβειας ήταν η ανισοσκελία του προϋπολογισμού, η οποία οφειλόταν και στην έλλειψη αγροτικής πολιτικής.⁴⁰

17. Στις 7 Απριλίου 1925, στη β' συζήτηση του νομοσχεδίου «περί αυθεντικής ερμηνείας και συμπληρώσεως του νόμου 2185 περί εξαγοράς της κυριότητος εμφυτευτικών δικαιωμάτων, ως ετροποποιήθη υπό των νόμων 2926 και 2927 κ.λπ.», ο Α. Δενδρινός υπεραμύνθηκε των αγροτών υποστηρίζοντας ότι έπρεπε να περιφρουρηθούν τα δικαιώματα των αγροτών απέναντι στους ψιλούς κυρίους⁴¹ και στη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί αυξήσεως του νόμου 2749 (1922) περί συνάψεως εσωτερικού Αναγκαστικού Δανείου μέχρι του ποσού των δραχμών 1.000.000.000 επιβληθέντος προσθέτου ποσοστού επί των εκάστοτε αμέσων και εμμέσων φόρων ως και επί των λοιπών εσόδων εφ' ων επεξετάθη βραδύτερον», στις 11 Απριλίου 1925, ο Α. Δενδρινός δήλωσε ότι όχι μόνον θα το καταψήφισε, αλλά και θα ζητούσε να ψηφιστεί με ονομαστική κλίση, για να γνωρίζουν οι Έλληνες ποιοί το ψήφισαν και ποιοί όχι. Κατά την άποψη του Α. Δενδρινού, το νομοσχέδιο αυτό στερούνταν ακόμα και ηθικής βάσεως και η κυβέρνηση όφειλε να το αποσύρει. Περιέγραψε μάλιστα την οικτρή κατάσταση στην οποία βρι-

38. ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 158/18-3-1925, σ. 518-519.

39. ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 158/18-3-1925, σ. 520.

40. ΠΡΒ., τ. Δ', ό.π., Συνεδριάσεις ΡΕΣΤ/28-3-1925, σσ. 665-666 και ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 166/28-3-1925, σσ. 725-727. Βλ. σχετικά: Παράρτημα, παράθεμα 1.

41. ΠΡΒ., τ. Δ', ό.π., Συνεδρία ΡΟΔ/7-4-1925, σ. 876.

σκόταν ο φορολογούμενος λαός και ιδίως αυτοί που είχαν κάποια αγροτική περιουσία και επικαλέστηκε την προσοχή της κυβέρνησης, ώστε να μην καταληφθεί ο λαός από απελπισία, η οποία είναι πολύ κακός σύμβουλος. Ωστόσο, δεχόταν την αύξηση των άμεσων φόρων, αλλά αναλογικά με τα εισοδήματα. Επίσης, πρότεινε τη φορολόγηση των χέρσων και ακαλλιεργητων γαιών, αλλά ταυτόχρονα να δινόταν πίστωση στους καλλιεργητές που ήθελαν να τα καλλιεργήσουν.⁴²

18. Ένα άλλο σοβαρό θέμα που απασχόλησε την Εθνοσυνέλευση περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο θέμα, ήταν το προσφυγικό ζήτημα,⁴³ ένα ζήτημα που ξεκίνησε αμέσως μετά την μικρασιατική καταστροφή. Με αφορμή τα αιματηρά επεισόδια που σημειώθηκαν σε προσφυγικούς συνοικισμούς στη Μακεδονία, τον Νοέμβριο του 1924, έγινε μεγάλη συζήτηση στη Εθνοσυνέλευση.⁴⁴ Ο Α. Δενδρινός υποστήριξε ότι η κυβέρνηση ήταν υπεύθυνη για τις συγκρούσεις, γιατί δεν εφάρμοσε τον αγροτικό νόμο, αλλά αφαίρεσε γαίες από φτωχούς εργάτες και τις έδωσε στους πρόσφυγες. Ζήτησε λοιπόν, η κυβέρνηση να φέρει στη Βουλή τον αγροτικό νόμο, ώστε αυτός, αφού τροποποιούνταν και συμπληρωνόταν, να ψηφιζόταν και να ετίθετο αμέσως σε εφαρμογή, γιατί μόνο ο αγροτικός νόμος θα έλυε το προσφυγικό ζήτημα χωρίς προστριβές μεταξύ των ακτημόνων εντοπίων και των προσφύγων. Γι' αυτό και πρότεινε τη σύσταση κοινοβουλευτικής επιτροπής η οποία θα εύρισκε τα κτήματα προς απαλλοτρίωση, τα οποία κατά την άποψή του ήταν άπειρα. Η συζήτηση για το θέμα έκλεισε με τη δήλωση του πρωθυπουργού ότι ήταν απαραίτητη η συγκρότηση τοπικών επιτροπών, οι οποίες θα έπαιζαν τον ρόλο του διαιτητή.⁴⁵ Με ιδιαίτερη ένταση εμφανίστηκε πάλι το προσφυγικό στη συνεδρίαση της 8ης Απριλίου 1925, ενώ στη συνεδρίαση της 11ης

42. ΠΡΒ., τ. Δ', ό.π., Συνεδρία ΠΟΗ'/11-4-1925, σσ. 1063-1064, ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 178/11-4-1925, σσ. 1059-1061. Βλ. σχετικά: Παράρτημα, παράθεμα 2. Τις θέσεις του Α. Δενδρινού για τη φορολογία δημοσίευσε η εφημερίδα *Ριζοσπάστης*. Βλ. σχετικά: εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, αρ. φ. 2761-1261/12-4-1925.

43. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το διάστημα της πρωθυπουργίας του Α. Παπαναστασίου ψηφίστηκαν τα εξής νομοσχέδια: α) «περί αποκτήσεως ελληνικής ιθαγένειας υπό των εις την αλλοδαπήν προσφυγόντων Ελλήνων το γένος εκ της Μικράς Ασίας και Θράκης» (2-7-1924), β) «περί διαθέσεως αστικών κτημάτων ανηκόντων εις ανταλλάσσομένους μουσουλμάνους πόλεως Θεσσαλονίκης» (8-7-1924), γ) περί παραχωρήσεως γηπέδου του δημοσίου επί της πειραιϊκής χερσονήσου προς εγκατάστασιν συνοικισμού των προσφύγων» (10-7-1924), δ) «περί απαλλαγής των προσφύγων εκ του τέλους αδείας εξασκήσεως επιτηδεύματος διά το οικονομικόν έτος 1924-25» (14-7-1924), ε) «περί εγγραφής εις τους εκλογικούς καταλόγους των εκ Τουρκίας εις Ελλάδα καταφυγόντων προσφύγων» (17-7-1924) και στ) «περί διορισμού των δικηγόρων των εκ Βουλγαρίας μεταναστευόντων ομογενών πτυχιούχων της νομικής» (17-7-1924). Βλ. σχετικά: Βερέμης Αθανάσιος, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 302.

44. Η συζήτηση για το προσφυγικό ζήτημα με αφορμή τα επεισόδια απασχόλησε την Εθνοσυνέλευση σε τρεις συνεχόμενες συνεδριάσεις στις 10, 11 και 12 Νοεμβρίου 1924. Βλ. σχετικά: ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδρία ΣΤ'/10-11-1924, Ζ'/11-11-1924 και Η'/12-11-1924, σσ. 119-183.

45. ΠΡΒ., τ. Γ', ό.π., Συνεδρία Ζ'/11-11-1924, σ. 141 και Η'/12-11-1924, σ. 182.

Απριλίου ο πληρεξούσιος Α. Ιασωνίδης, εκ μέρους της ανεξάρτητης προσφυγικής ομάδας, ανέγνωσε δήλωση περί δυσπιστίας της ομάδας προς την κυβέρνηση.⁴⁶ Κατόπιν αυτού το προσφυγικό ζήτημα απασχόλησε τη Βουλή στις συνεδριάσεις της 23ης, 25ης, 26ης, 27ης και 29ης Μαΐου. Επεισόδιο προκλήθηκε στη βραδινή συνεδρίαση της 27ης Μαΐου, όταν ανήλθε στο βήμα να μιλήσει ο Α. Δενδρινός. Τότε, όλοι οι κυβερνητικοί πληρεξούσιοι με τον πρωθυπουργό αποχώρησαν και παρέμειναν στην αίθουσα 50 μόνο πληρεξούσιοι, από τους οποίους οι 40 ήταν της Δημοκρατικής Ένωσης. Ο πληρεξούσιος, Θ. Πάγκαλος εκνευρισμένος, διαμαρτυρήθηκε για το θέαμα της Εθνοσυνέλευσης και απεχώρησε επιδεικτικά. Και οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι διαμαρτυρήθηκαν, επειδή οι κυβερνητικοί πληρεξούσιοι δεν ασχολούνταν με το προσφυγικό ζήτημα. Ο Α. Δενδρινός δήλωσε ότι αντιλήφθηκε συνεννόηση του πρωθυπουργού με τον Γ. Παπανδρέου η οποία αποσκοπούσε στη φυγομαχία της κυβέρνησης. Ο υπουργός Γεωργίας σηκώθηκε τότε να απαντήσει, αλλά ο Α. Δενδρινός κυπλώντας με οργή το χέρι του, ζήτησε από τον υπουργό να καθίσει κάτω και δεν του επέτρεψε να απαντήσει.⁴⁷ Η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε αυτό το επεισόδιο με τον τίτλο: «Θόρυβοι, ύβρεις και επεισόδια εις την διανυκτερεύουσαν εθνοσυνέλευσιν».⁴⁸ Ο Α. Δενδρινός, στην αγόρευσή του, επέκρινε την πολιτική της κυβέρνησης στο προσφυγικό ζήτημα και εξέφρασε την άποψη ότι αυτή η πολιτική θα δημιουργούσε κοινωνικά προβλήματα και θα έφερνε σε κίνδυνο το δημοκρατικό καθεστώς, γι' αυτό και έπρεπε αυτή η κυβέρνηση να καταψηφιστεί.⁴⁹

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο Ανδρέας Δενδρινός υπήρξε αγωνιστής της αγροτικής και εργατικής ιδέας. Καρπός των αγώνων του ήταν η έκδοση του Νομοθετικού Διατάγματος της 19ης Σεπτεμβρίου του 1925 «περί απελευθερώσεως από των διηνεκών βαρών των αγροτικών κτημάτων της νήσου Κερκύρας» (ΦΕΚ 261/21-9-1925).

Με την έκδοση αυτού του Διατάγματος ο Α. Δενδρινός είδε να πραγματοποιείται το μεγάλο του όνειρο, η οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος της Κέρκυρας, ένα ζήτημα που ταλάνισε την κερκυραϊκή κοινωνία πάνω από μισό αιώνα. Μάλιστα, ήταν τόσο μεγάλη η χαρά του Α. Δενδρινού που λέγεται ότι από την Αθήνα έστειλε τηλεγράφημα στη σύζυγό του Ειρήνη, στο οποίο έγραφε: «έρχομαι κομίζων την απελευθέρωσιν των αγροτών».

Το συγκεκριμένο Ν. Διάταγμα, με κάποιες τροποποιήσεις επικυρώθηκε τον

46. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, αρ. φ. 2761-1261/12-4-1925.

47. ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 192/27-5-1925, σ. 281.

48. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, αρ. φ. 2806-1306/28-5-1925.

49. ΠΡΒ., τ. Ε', εν Αθήναις, 1926, Συνεδρία ΡΣΤΒ' 27-5-1925, σσ. 267-268 και ΕΣΒ, Συνεδριάσεις 192/27-5-2013, σσ. 281-283. Να σημειώσουμε ότι εκτός από την εφημερίδα *Ριζοσπάστης* και η εφημερίδα *Εμπρός* δημοσίευσε απόσπασμα από τα πρακτικά της Εθνοσυνέλευσης με την ομιλία του Α. Δενδρινού. Βλ. σχετικά: εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ. 10267/28-5-1925, σ. 6.

Απρίλιο του 1927 με τον νόμο «Περί κυρώσεως του από 19 Σεπτεμβρίου Ν.Δ. περί απελευθερώσεως από των διηνεκών βαρών των αγροτικών κτημάτων της νήσου Κερκύρας». Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι με την εφαρμογή αυτού του νόμου, ο Α. Δενδρινός, ο οποίος είχε, όπως προαναφέραμε, μεγάλη κτηματική περιουσία, είχε απώλεια περιουσίας η οποία ανερχόταν στα 25 εκατομμύρια προπολεμικές δραχμές. Γι' αυτό και ίδιος είχε τονίσει ότι «αντοθυσιάσθηκε διά την απελευθέρωσιν των γεωργών».

Μπορούμε, λοιπόν, αβίαστα και χωρίς υπερβολή να πούμε ότι ο Α. Δενδρινός, ως πολιτικός, αποτελεί φωτεινό παράδειγμα τιμιότητας και αγνής ιδεολογίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ,

Συνεδριάσεις 166/28-03-1925, σσ. 725-727.

Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. [...] Οφείλομεν να εκφράσωμεν, λέγω, την λύπην ημών διά ζήτημα το οποίον θίγει ολόκληρον τον Ελληνικόν κόσμον, αλλά προ πάντων τας βιοπαλαιούσας τάξεις, τας τάξεις τας εργαζομένας, τας τάξεις εκείνας, τας οποί-
ας ηθελήσαμεν να πλήξωμεν μέχρι σκληρότητος διά να επιβάλωμεν το κράτος του νόμου. Και η αίθουσα αυτή ήτο πλήρης τότε, διότι επρόκειτο να δείξη το Κρά-
τος την ισχύν του εναντίον των τάξεων αι οποίαι δεν δύνανται να ζήσωσι, διότι
υπάρχει αισχροκέρδεια, διότι υπάρχει εκμετάλλευσις.

Όταν επρόκειτο, επαναλαμβάνω, να πλήξωμεν τας τάξεις αυτάς, αι οποίαι
μας έστειλαν ενταύθα με την ρητήν εντολήν να κάμωμεν τον βίον κάπως ανεκτόν,
η αίθουσα ήτο πλήρης και σήμερον αδιαφορούμεν.

ΠΡΟΕΔΡΟΣ. Η Συνέλευσις δεν αδιαφορεί, διότι επί ημέρας συζητεί.

Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. Την ημέραν καθ' ην συνεζητούντο αι απεργίαι ήτο πλήρης
η αίθουσα και όλοι συνεσπειρώθησαν περίξ της Κυβερνήσεως και ήλθον εδώ και
πληρεξούσιοι, οι οποίοι πεντάκις παρουσιάσθησαν εις την αίθουσαν ταύτην διά
να ενισχύσουν την Κυβέρνησιν διά να πλήξη τον εργάτην, διά να πλήξη εκείνον ο
οποίος είναι ο μαστός ο δίδων το γάλα εις την Κοινωνίαν.

Αλλά, κύριοι, η ακρίβια του βίου φέρει τας απεργίας και σας το είπεν ο αξιο-
τίμος συναδελφος εκ Θεσσαλονίκης πώς προέλαβεν απεργίας κατά την υπογο-
ρίαν του με το να προσπαθήση να κατέλθωσιν αι τιμαί των ειδών της πρώτης ανά-
γκης και οι εργάται, τους οποίους ονομάζομεν και διά των εφημεριδων και διά
ζώσης γλώσσης, δεν ήταν άτακτα στοιχεία τότε, αλλ' εδέχθησαν τας αντιλήψεις
του τότε Υπουργού της Εννόμου Τάξεως.

Ενθυμούμαι τον τότε Πρόεδρον της Κυβερνήσεως, τον ηγέτην της «Δημοκρα-
τικής Ενώσεως», όταν ήτο απεργία των ναυτεργατών, με πόσην υπομονήν και
ευγένειαν ήλθε και συνεζήτησε και πολλά διώρθωσε και πολλά επρόλαβεν όχι
διά της συντριβής, διότι οι λαοί δεν συντρίβονται, αι εργατικά τάξεις δεν συντρί-
βονται, αλλά συντρίβουσι. Δι' αυτό λέγω ότι το ζήτημα της καταργήσεως των δια-
τιμήσεων, δηλαδή του να αφεθώσιν οι λησταί όχι των ορέων αλλά των πόλεων
υπό την αιγίδα του νόμου, οργιάζοντες εις βάρος όλων των κοινωνικών τάξεων,
είναι πολύ παράτολμον. Δεν επιτρέπεται να συμβουλεύη τις τούτο όσον και αν
κατά θεωρίαν εις πολλά, εις πλείστα, συμφωνεί μετά του αξιοτίμου εξ Αττικής
συναδέλφου, ο οποίος υπεστήριξεν ότι πρέπει να ενισχύσωμεν την παραγωγήν,
διότι η παραγωγή είναι μέγιστος συντελεστής της ευθηνίας του βίου και της διορ-
θώσεως των οικονομικών του Κράτους. Η παραγωγή είναι εκείνη η οποία θα μας
αποτρέψη να εξαγάγωμεν συνάλλαγμα, η οποία θα μας εξωνάγη την δραχμήν
μας. Αλλ' εφόσον το ζήτημα επαρκώς συζητείται, νομίζω ότι η Συνέλευσις έχει
πεισθή ότι πρέπει το ζήτημα των διατιμήσεων να λυθή. Αυτό είναι τα μέτρα. Είναι

τα άμεσα, εκείνα τα οποία αμέσως πρέπει να ληφθώσι και τα οποία θα έχωσιν άμεσον αποτέλεσμα, και τα έμμεσα τα οποία εμμέσως πρέπει να ληφθώσι και τα οποία θα έχωσιν έμμεσα αποτελέσματα. Και όσον αφορά διά τα άμεσα, τα οποία και αμέσως ενδιαφέρουν, είναι οι συνεταιρισμοί καταναλώσεως, τους οποίους ανέφερεν ο αξιότιμος εξ Ευρυτανίας συνάδελφος, νομίζω, και οι συνεταιρισμοί οι προμηθευτικοί. Είναι εκείνοι οι οποίοι εσκανδάλισαν τον κ. Υπουργόν της Συγκοινωνίας ότε προεβλήθη η απαίτησις εκ μέρους των ατυχών σιδηροδρομικών. Οφείλει το Κράτος να ενισχύση τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς και τους συνεταιρισμούς καταναλώσεως και να περιβάλη τούτους δια της αγάπης και υποστηρίξεώς του και όχι να παρεμβάλη εμπόδια και πάσαν απαίτησιν αυτών να θεωρή ως αυθάδειαν, διότι ετόλμησαν να υψώσουν τα ανάστημά των ουχί διά ελεημοσύνην, αλλά διά δικαίωμα.

Ήκουσα παράπονα διά την ακρίβειαν των αγροτικών προϊόντων. Νομίζω, κύριοι, ότι τα παράπονα ταύτα είναι τελείως άδικα, διότι κανείς δεν έλαβε τον κόπον να ίδη τι στοιχίζουν τα προϊόντα αυτά εις τον παραγωγόν, ο οποίος έχει ανάγκην να ζήση και ο οποίος δεν θα ζήση με χόρτα και με μέλι άγριον.

Αν ήθελον ληφθή υπ' όψιν αυτοί οι δύο συντελεσταί, δεν ήθελον παραπονείσθαι τινές των κ.κ. συναδέλφων διά την ακρίβειαν των αγροτικών προϊόντων. Είναι, κύριοι, εις φαύλος κύκλος, ως ορθώς είπεν ο αξιότιμος εξ Αττικής συνάδελφος.

Η ακριβία των άλλων ειδών φέρει και την ακριβίαν των αγροτικών προϊόντων. Αλλά τα αγροτικά προϊόντα εις την εσωτερικήν κατανάλωσιν θα προσεφέροντο εις πολύ ευθηνότερας τιμάς, αν είχομεν τους συνεταιρισμούς καταναλώσεως, και δι' αυτό υπέδειξα ως μέσον τους συνεταιρισμούς καταναλώσεως. Και αν που προσκόπη η πολιτική των διατιμήσεων, ασφαλώς προσκόπτει εις τα προϊόντα τα γεωργικά, διότι οι καλούνμενοι να διατιμήσουν ταύτα ουδεμίαν γνώσιν έχουν πόσον ταύτα στοιχίζουν και υπό ποίους όρους ταύτα παράγονται. Ο νόμος περί αισχροκερδείας πρέπει να εφαρμόζεται διά τα έξωθεν εισερχόμενα είδη, τα οποία δυνάμεθα ασφαλώς να κρίνωμεν κατά πόσον αισχροκερδώς πωλούνται και προσφέρωνται εις την αγοράν. Αλλά, κύριοι, μη θέτοντες τα πράγματα εις την θέσιν των, ευρισκόμεθα προ ενός ασθενούς. Ερχόμεθα εις εν ιατρικόν συμβούλιον, το οποίον έρχεται να εξετάση τον ασθενή και να επιδοκιμάση ή να αποδοκιμάση τον θεράποντα ιατρόν, ο οποίος εφαρμόζει την θεραπείαν, ης το αποτέλεσμα ήτο ο ασθενής να ευρίσκηται εις το χείλος του τάφου. Αλλ' οι ευσυνειδήτως θέλοντες να εκτελέσωσι το καθήκον των ιατροί του συμβουλίου οφείλουν να εξετάσουν προ παντός πόθεν η ασθένεια προέρχεται.

Κύριοι, τα μεγαλύτερα αίτια της καταστάσεως εις ην περιήλθομεν είναι αφ' ενός μεν ο εξευτελισμός της δραχμής μας και αφ' ετέρου η αισχροκερδεια. Και όσον αφορά την αισχροκερδειαν είπομεν ότι δυστυχώς, παρ' όλην την συμπάθειαν, την οποίαν ημπορεί να τρέφωμεν προσωπικώς εις τους αποτελούντας την Κυβέρνησιν, βεβαίως δεν δυνάμεθα να επαινέσωμεν αυτούς, αλλά και δεν δυνάμεθα και να αξιώσωμεν από την Κυβέρνησιν να δείξη πικρήν και σκληρότητα κατά της τάξεως των εκμεταλλευτών του λαού, δεδομένου ότι είναι Κυβέρνησις

με πρόγραμμα σαφές, καθαρόν υπέρ της τάξεως αυτής. Έλεγχον μόνον δυνάμεθα να ασκήσωμεν κατά των πληρεξουσίων αυτών, οι οποίοι εν γνώσει του προγράμματος της Κυβερνήσεως εξακολουθούν να παρέχωσι την υποστήριξιν των εις την Κυβέρνησιν.

Είπον ότι πρέπει να εξετάσωμεν τον ασθενή, διότι είναι αποδεδειγμένον ότι μία μεγάλη αφορμή είναι η έκπτωσις της δραχμής μας και συνάμα τα ελλείμματα του Προϋπολογισμού. Υπεδείχθησαν οικονομίαι και ουδείς ο αμφοισθητών ταύτας, εφόσον ακριβοδικαίως ήθελον εφαρμοσθή. Αλλά διά να υποστηρίξωμεν τον Προϋπολογισμόν μας οφείλομεν να υποστηρίξωμεν την γεωργίαν. Μήπως εφαρμόσεν η Κυβέρνησις επί εξή μηνας ήδη αγροτικήν πολιτικήν. Υπεστήριξε τας αγροτικές τάξεις. Υπάρχουν εκτάσεις απέραντοι, αι οποίαι είναι ακαλλιέργητοι. Τι έγινε δια το ζήτημα αυτό. Ποίαι ενισχύσεις εδόθησαν εις τον γεωργόν πρόσφυγας; Αν τοις εδόθη εν τεμάχιον κτήμα, τοις εδόθη με όλα τα βάρη, ενώ εις άλλα μέρη, όπως π.χ. εις την Γαλλίαν, τοις έδωκαν και κτήματα και χρήματα και όλα τα μέσα δια να παράγῃ αμέσως ο αγρότης. Μήπως εφρόντισεν η Κυβέρνησις διά την είσπραξιν των φόρων; Και αυτό είναι εν ζήτημα πολύ σπουδαίον διά την ισοσκέλειαν του Προϋπολογισμού. Εις τας Εφορίας δίδονται διαταγαί διά τους μικροοφειλέτας και δια τους αγρότας, διότι έτυχε να είναι πολλοί εξ αυτών αντιδραστικοί, αλλά δεν καταδιώκουν τους πλουσίους, και ανεφέραμεν και ονόματα από του βήματος τούτου πλουσίων οι οποίοι οφείλουν μέγιστα ποσά.

Ότε δε συνεζητείτο ο ανστηρός νόμος διά τους καταχραστάς ηγέρθη και είπον να περιληφθή διάταξις καθ' ήν οι έχοντες άνω του ενός εκατομμυρίου ή 2 εκατομμυρίων περιουσίαν και καθυστερούντες τους φόρους και εκείνοι οι οποίοι έχουν τα χρήματα των έξω και έχουν τα κτήματα των εδώ να καταδιωχθούν. Η απάντησις του κ. Υπουργού των Οικονομικών ήτο εν τοιαύτη περιπτώσει πρέπει να ιδρύσωμεν τόσας φυλακάς όσας και οι καταχρασταί, διότι δεν θα επήρουν αι υπάρχουσαι φυλακαί. Κατόπιν όλων τούτων επιτρέπεται να συζητώμεν περί της καταργήσεως ή μη του φόρου επί του σίτου, ο οποίος δεν δίδει παρά 180 εκατομμύρια; Το Κράτος όμως έχει να λάβῃ εν δισεκατομμύριον από πληρεξουσίου. Αλλά δυστυχώς δι' όσα είπα είναι ολιγώτερον υπεύθυνος η Κυβέρνησις δι' αυτά παρά οι υποστηρίζοντες ταύτην, διότι είναι γνωστόν ότι και το επιτελείον ακριβώς της Κυβερνήσεως ωφελείται μεγάλα ποσά από το Κεντρικόν Ταμείον. Εφόσον δεν το αμφοισβητεί η Κυβέρνησις και συμφωνεί μετ' εμού, εγώ δεν έχω ανάγκην να καταφύγω εις προσωπικά παραδείγματα. Εν τη Επιτροπή δυστυχώς του Δασμολογίου επικρατεί η γνώμη να μη καταργηθή ο δασμός του σίτου. Βεβαίως κατόπιν των όσων ανέπτυξα σχετικώς προς τας αντιλήψεις μου περί υποστηρίξεως της γεωργίας η πλειονοψηφία έχει πεισθή περί της ανάγκης της καταργήσεως χωρίς να επέλθῃ βλάβη εις την γεωργίαν, αλλ' αντιθέτως ωφέλεια. Απέδειξα ότι η εφαρμογή των διατιμήσεων και η πλήξις των εκμεταλλευτών έφεραν τα αποτελέσματα και οδυνήσά διά τους εκμεταλλευτάς μέτρα, τα οποία ελήφθησαν επί της προεδρίας του αρχηγού της «Δημοκρατικής Ενώσεως». Ουτοι μόλις διείδον ότι πρόκειται περί καταδιώξεως των, αμέσως συνεσπειρώθησαν διά να ανατρέψουν

την Κυβέρνησιν εκείνην. Μόλις ήλθε το περίφημον νομοσχέδιον του ελέγχου των Τραπεζών, το οποίον έφερεν ο εκ Κρήτης συνάδελφος, αμέσως ήλθον εκείνοι εις συνεννόησιν με τους εφοπλιστάς, όχι βεβαίως όλους, διότι πρέπει να σημειώσω ότι εγώ ουδέποτε έπαυσα να είμαι υπέρ της ενισχύσεως της ναυτιλίας. Δεν ομιλώ τώρα γενικώς περί της ναυτιλίας, αλλά λέγω δι' ωρισμένους εκμεταλλευτάς των εργατών και του Κράτους. Έλθον, λέγω, εις συνεννόησιν αυτοί και εδημιούργησαν μίαν ένωσιν όλων αυτών των εκατομμυριούχων διά να ανατρέψουν την Κυβέρνησιν εκείνην, η οποία έδειξεν ότι δεν εννοεί να ανεχθή κηδεμονίαν από τον εκ Πατρών πολιτευτήν. Είπον ότι η κηδεμονία του εκ Πατρών πολιτευτού δεν θα ηδύνατο να τους σώση, διότι ο ηγέτης της «Δημοκρατικής Ένωσεως» δεν εννοούσε να παραβλέψη τα συμφέροντά του. Αλλ' ήτο φυσικόν να επέλθουν όλα αυτά τα αποτελέσματα, διότι δεν υπάρχει καμία αρχή, αλλά μόνον προσωπικά κόμματα, και ακόμη έχομεν το μικρόβιον του παλαιοκομματισμού, δια το οποίον κατηγορούμεν τους εξωκοινοβουλευτικούς. Αλλ' εδώ φαίνεται ότι έχει αναπτυχθή πολύ περισσότερον. Μόνον διά τα προσωπικά μας συμφέροντα και διά την ίδρυσιν προσωπικών κομμάτων ασχολούμεθα, χωρίς ουδέν εκ τούτων να δυνάμεθα να επωφεληθώμεν. Η ιδεολογία εγκατελείφθη από εν μέγα μέρος δυστυχώς συναδέλφων.

Έκονσα, κύριοι, έφορον ειπόντα εις παρατήρησιν ανωτέρου υπαλλήλου της Εθνικής Τραπεζής ότι δεν καταδιώκει τους καταχραστάς του Δημοσίου. Έκονσα αυτόν απαντώντα ότι, αν το κάμη αυτό, θα χάση την θέσιν του, θα καταστραφή.

Κύριοι, με τοιαύτην πολιτικήν, με τοιαύτην θεραπείαν εφαρμοζομένην επί του ασθενούς από τον θεράποντα ιατρόν δυνάμεθα να αναμένωμεν άλλο τι ή την εις τον τάφον κάθοδον του ασθενούς; Αυτό είναι ζήτημα αξιοπρεπειάς εκείνων οι οποίοι μέχρι σήμερον υποστηρίζουν την Κυβέρνησιν.

Αλλά, κύριοι, καθ' ην στιγμήν συζητούμεν περί της ευθύνης του βίου και σκεπτόμεθα τι πρέπει να πράξωμεν διά να ανακουφισθή ο Ελληνικός λαός την στιγμήν αυτήν εις το Εθνικόν Τυπογραφείον εκτυπούται το Ενοικιοστάσιον, το οποίον θα υψώση όλα τα είδη εις σημείον αφάνταστον, αν ο Ελληνικός λαός επιτρέψη να εφαρμοσθή τούτο. Διότι, κύριοι, έχομεν ρητήν ομολογίαν του κ. Υπουργού της Δικαιοσύνης, ο οποίος είπεν εις τους διαφόρους επαγγελματίας, «δεχθήτε της αύξησιν των ενοικίων και ημείς θα επιτρέψωμεν να αυξήσητε τας τιμάς των διαφόρων ειδών». Λοιπόν, κύριοι, κατόπιν τοιαύτης δηλώσεως του κ. Υπουργού της Δικαιοσύνης δυνάμεθα να μη είπωμεν ότι φενακίζομεν τον Ελληνικόν λαόν λέγοντες ότι σοβαρολογούμεν και σκεπτόμεθα διά να ελαφρύνωμεν τον βίον; Και επειδή περί τούτου ακριβώς πρόκειται κρίνω περιττόν να εξακολουθήσω.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

2. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΩΝ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ,

Συνεδρίασις 178/11-4-1925, σσ. 1059-1061.

Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. Διά του υπό κρίσιν νομοσχεδίου επιβάλλεται φορολογία εις τον Ελληνικόν λαόν, ήτις βεβαίως θα έχη σοβαράς συνεπείας. Πάντως γνωρίζομεν ότι ο Ελληνικός λαός, αι βιοπαλαιούσαι τάξεις, αι μικροαστικάι τάξεις, αι αγροτικάι τάξεις έχουσι καμφθή πλέον υπό το βάρος της υφισταμένης ανίσου φορολογίας. Υποθέτω ότι ουδείς εκ των συναδέλφων είναι ο οποίος να μη έχη ρητήν εντολήν από εκείνους οι οποίοι τον περιέβαλον διά της εμπιστοσύνης των, να επιδιώξουν την διαρρύθμισιν της φορολογίας επί το δικαιότερον. Ο κ. επί των Οικονομικών Υπουργός βεβαίως θα είπη ότι το ζήτημα αυτό τον απασχόλησε και ότι και σχετικά νομοσχέδια έχει υποβάλει, αλλ' ως ορθώς είπεν ο αξιότιμος προλαλήσας έδει προηγουμένως να έχουν υποβληθή και να γίνουν νόμοι του Κράτους τα νομοσχέδια εκείνα και κατόπιν να υποβάλη το παρόν. Και έχομεν μεν πεποιθήσιν εις την ευθύτητα του χαρακτήρος του κ. επί των Οικονομικών Υπουργού, αλλά δεν έχομεν πεποιθήσιν εις την εν γένει πολιτική της Κυβερνήσεως, η οποία θα τον εξαναγκάση να παραιτηθή όλων των ωραίων σχεδίων, τα οποία εν νω και εν καρδιά έχει. Θα ήθελα να είπω εις τον αγαπητόν κ. Υπουργόν επί των Οικονομικών εκείνο το οποίον είπον και εις άλλον φίλον συνάδελφον και ομοϊδεάτην, τον εξ Αττικής συνάδελφον και τέως Υπουργόν επί της Γεωργίας, όταν ωμίλει επί των προγραμματικών δηλώσεων του εκ Σάμου πολιτευτού, όταν είπον εις αυτόν ότι ωραία αι υποσχέσεις περί της λύσεως του αγροτικού ζητήματος, σύμφωνοι με τους πόθους του λαού, αλλά το πρόγραμμα της Κυβερνήσεως εκείνης ή μάλλον των κηδεμονούντων ήτο άκρως αντίθετον προς τας αντιλήψεις αυτάς, και τούτο, κύριοι διεπιστώθη διά των γεγονότων. Και ο Υπουργός εκείνος έχων πλήρη την πεποίθησιν ότι ειλικρινώς έλεγεν όσα έλεγε και η ειλικρινεία του απεδείχθη και προχθές. Δεν edίστασε καθόλου εις αγροτικόν ζήτημα να διαφωνήσῃ και προς εκείνους μετά των οποίων συνέπραττεν. Ακόμη δε απέκτησε το θάρρος και την ψυχικήν δύναμιν να διακόψῃ πάσαν σχέσηιν και να υψώσῃ την σημαίαν εκείνην, η οποία του επιβάλλεται και εκ των φρονημάτων του και εκ των συναισθημάτων του, δηλ. την σημαίαν την άκρως αγροτικήν. Το ίδιον λέγω και δια τον κ. επί των Οικονομικών Υπουργόν, ότι έχω πεποιθήσιν ότι ειλικρινώς λέγει ότι θα απαλλάξῃ τας μεσαίας τάξεις της φορολογίας της βαρυτάτης, υπό την οποίαν στενάζουσι μέχρι σημείου ώστε να σκέπτωνται και αυταί τον εκπατρισμόν. Ειλικρινώς σκέπτεται όλα αυτά ο κ. επί των Οικονομικών Υπουργός, αλλά την στιγμήν κατά την οποίαν, εκείνα τα οποία εισπράττει ειδικώς από τας βιοπαλαιαστικάς τάξεις δεν αποφορτίζει να τα απορρήψῃ εις τους ώμους των μεγάλων, εις τους ώμους εκείνων, οι οποίοι δύστυχώς ακόμη σήμερον ανεβοκατεβάζουν τας Κυβερνήσεις, διότι βλέπομεν Κυβερνήσιν μη περιβαλλομένην υπό της εμπιστοσύνης του Ελληνικού λαού και μελετάται τα στρογγυλόμενα δι' εκείνων οι οποίοι διαθέτουν και τον Ήλκον και άλλα πολλά μέσα, δια των οποίων και παρασύρουν πολλὰς υποτιμητάς τάξεις προς κατευθύνσεις αντίθετους προς τα συμφέροντα του λαού. Δι' αυτό λέγω ότι

ΠΑΝΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΓΕΟΥΡΙΟΥ

και το υπό κρίσιν νομοσχέδιον έπρεπε να έλθη όταν θα διερρυθμιζετο η φορολογία όχι επί το δίκαιον, αλλ'επί το δικαιότερον, ως είπεν ο αξιότιμος προλαήσας, διότι εγώ δέχομαι ως άδικον απολύτως την φορολογίαν οία σήμεραν υφίσταται.

Ο κ. επί των Οικονομικών Υπουργός ισχυρίζεται ότι την φορολογίαν την οποίαν επιδιώκει να επιβάλη την προορίζει διά την εξυγίανσιν της δραχμής και την εξυγίανσιν του Προϋπολογισμού, ισχυρίζεται δε ότι η ζημία η οποία θα επέλθη εκ ταύτης εις τον Ελληνικόν λαόν θα καλυφθή διά της ωφελείας την οποίαν θα έχη εκ της πτώσεως της τιμής των ειδών της πρώτης ανάγκης. Νομίζω, κύριοι, ότι ο κ. επί των Οικονομικών Υπουργός πλανάται, διότι όταν τον Ελληνικόν λαόν τον επιβαρύνει μέχρι του σημείου ώστε να μη δύναται να ανταποκριθή εις τα βάρη τα οποία θέτομεν επί των ώμων του, θα καμφθή και δεν θα δυνηθώμεν να εισπράξωμεν ούτε εκείνα τα οποία σήμεραν εισπράττομεν. Ήδη οι αγροτικοί πληθυσμοί σκέπτονται σοβαρώς να εγκαταλείψουν πλέον την καλλιέργειαν δια να μη έχουν αυτάς τας ενοχλήσεις από τους εφοριακούς υπαλλήλους. Όχι μόνον λοιπόν δεν θα έχωμεν την αύξησιν των εσόδων, αλλά θα έχωμεν την άρνησιν των πληρωμών. Ήδη, κύριοι, και προ της επιβολής προσθέτων βαρών έχομεν πανταχόθεν διαμαρτυρίας- και έχω μάλιστα εδώ επιστολήν ανθρώπων και ψηφίσματα οργανώσεων-εναντίον της βαρυτάτης φορολογίας την οποίαν υφίστανται οι αγροτικοί πληθυσμοί της Κερκύρας. Αλλ' ανεξαρτήτως των ψηφισμάτων των οργανώσεων, αι οποίαι ασφαλώς ταράσσουσι τα νεύρα της παρούσης Κυβερνήσεως, έχω επιστολήν μεγαλοκτηματίου και σεβαστού προσώπου της Κερκύρας και προέδρου του Συλλόγου των Φιλελευθέρων, ο οποίος περιγράφει με τα μελανώτερα χρώματα την κατάστασιν, εις την οποίαν ευρίσκεται ο φορολογούμενος λαός και ιδία οι αγροτικοί πληθυσμοί. Έχω επιστολήν του κ. Στεφάνου Θεοτόκη, ανθρώπου πολύ ανωτέρας κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής υποστάσεως, από πάντα άλλον εξ εκείνων παρ' ων λαμβάνει τας πληροφορίας του ο κ. Υπουργός επί των Οικονομικών.

Αλλά και αν υποθέσωμεν ότι δια δρακοντείων μέτρων το πρώτον επιβαλλομένη η φορολογία αύτη θέλει αποφέρει ποια τινα αποτελέσματα, ξεταστέον τα μέτρα ταύτα. Θα είναι διαρκή ή θα είναι όπως ήσαν τα αποτελέσματα, εκείνα διά τους Υπουργούς οι οποίοι αποτελούν την σημερινήν Κυβέρνησιν, τα πολιτικά και κοινωνικά αποτελέσματα, τα οποία υπήρξαν επί άλλου πολιτικού του αποκόψαντος τα χαρτονομίσματα; Μη νομίζετε ότι δυνάμεθα πλέον να παίζωμεν με τον Ελληνικόν λαόν. Οφείλετε να γνωρίζετε ότι σήμεραν δεν είναι ο λαός εκείνος, ο οποίος ετρομοκρατείτο. Δεν δύνασθε να εξακολουθήσητε τρομοκρατούντες τούτον, διότι θα ευρεθή προ της απελπισίας και η απελπισία μεταβάλλει τους πάντας εις ήρωας. Και όντως η φορολογία αυτή είναι τοιαύτη ώστε θα φέρη την αποστράγγισιν των πηγών του πλούτου του ιδιωτικού και υποθέτω ότι το Δημόσιον τι άλλο είναι παρ' εις οργανισμός του οποίου τα μέλη είναι αι διάφοροι κοινωνικαί τάξεις, τα άτομα. Αμα ενός οργανισμού νεκρωθώσιν τα μέλη ο οργανισμός αυτός ποίον θα έχη τέλος;

Ο κ. επί των Οικονομικών Υπουργός ελπίζει ότι διά της εξυγιάνσεως της δραχμής, έστω και προσωρινώς, θα εξυψώση το ηθικόν το Κράτους, θα εμπνεύση εμπιστοσύνην εις το Κράτος.

Αλλ' υπάρχει και μία άλλη άποψις. Διά της επιβολής τόσοσν σκληράς φορολογίας οι αγροτικοί πληθυσμοί βεβαίως θα τραπούν εις άλλα έργα, θα τραπούν εις τον εκπατρισμόν, διότι δεν θα δύνανται πλέον να καλλιεργώσι την γην. Μη λησμονώμεν δε ότι η Ελλάς είναι Χώρα γεωργική και ότι, αν όντως θέλωμεν να ανορθωθώμεν οικονομικώς, αν θέλωμεν από πάσης απόψεως να επιτύχωμεν ανόρθωσιν, πρέπει να αποβλέψωμεν όχι εις τα κανόνια τα οποία φέρουν τα εκατομμύρια εις τους πολυεκατομμυριούχους, αλλά πρέπει να αποβλέψωμεν εις το άροτρον. Το άροτρον, κύριοι, είναι εκείνο το οποίον θα φέρη τον πλούτον. Τον αγρόν πρέπει να ενισχύσωμεν και την καλλιέργειαν πρέπει να επιδιώξωμεν. Αλλά τις ο τόσοσν αφελής; Προ τοιούτου διωγμού, τον οποίον υφίσταται ο αγροτικός λαός της Ελλάδος, προ τοιούτου λέγω, διωγμού, να τολμήση να προβή εις εντατικήν καλλιέργειαν; Και πώς θα ωθήσωμεν εις την καλλιέργειαν, πως θα ωθήσωμεν εις έργον παραγωγικώτερον παντός άλλου, εκείνον τον οποίον επί τόσα έτη φενακίζομεν με τας λύσεις του αγροτικού ζητήματος; Ναι, φενακίζομεν, εμπαιζομεν. Το είπα, το λέγω και θα το λέγω. Και ήρχισαν να το εννοούν ότι δεν θα επέλθη λύσις πραγματική του αγροτικού ζητήματος παρά μόνον όταν αποκηρύξουν όλους τους αντιπροσώπους και στείλουν αντιπροσώπους να σχηματίσουν ουχί πλουτοκρατικές Κυβερνήσεις, αλλά αγροτικές Κυβερνήσεις. Μη νομίζετε, κύριοι, ότι θα κηρύξωμεν εντεύθεν την αναρχίαν. Τα συντηρητικότερα στοιχεία είναι οι αγρόται, διότι είναι συνδεδεμένοι με την γην την οποίαν ποτίζουν με τον ιδρώτα των. Αλλά θέλουσιν η γη αυτή να ανήκη εις αυτούς και όχι τα ψυχία αυτά τα οποία δίδομεν εις αυτούς.

Αλλ' οφείλετε, κύριοι, και οφείλετε πάντες να σκεφθώμεν πού θέλωμεν να φθάσωμεν ούτω πολιτευόμενοι και τοιαύτην πολιτικήν ακολουθούντες αντεργατικήν και αντιαγροτικήν. Ο φατριασμός υπέρ των κεφαλαιοκρατών τάξεων μέχρι του σημείου εις το οποίον σήμεραν έφθασεν είναι αιτία να ευρεθώμεν μίαν ωραίαν πρωίαν προ μιας αναρχίας, ήτις τα πάντα δύναται να παρασύρη. Είπον ότι οφείλομεν να στρέψωμεν την προσοχήν μας εις την παραγωγήν, διότι αυτό το οποίον πρέπει να επιδιώξωμεν πάση δυνάμει είναι το ισοζύγιον των εσόδων και εξόδων, το οποίον πρέπει πάντες να θεραπεύσωμεν και τον οποίον συνέπεια είναι η ισοσκελίσις της εισαγωγής και εξαγωγής ξένον συναλλάγματος. Βεβαίως αυτά δεν δύνανται να γίνουν διά της μαγικής ράβδου. Αλλά δεν εδώσαμεν μέχρι σήμεραν ουδέν σημείον ότι αποβλέπομεν και εις αυτόν τον αντικειμενικόν σκοπόν. Και προσκαλώ οιονδήποτε να μοι υποδείξη εν μέτρον το οποίον ελήφθη, σοβαρόν, αποτελεσματικόν, προς αύξησιν, προς ενίσχυσιν της παραγωγής.

Έχομεν βιομηχανίας τας οποίας προστατεύομεν, βιομηχανίας όχι μεταχειριζομένας τας πρώτας ύλας εκείνας τας οποίας παράγει ο Γολός, βιομηχανίας των οποίων αι πλείσται πλήττονσι και τον αγρότην και αι οποίαι είναι δια να πλουτίζωσιν ωρισμένα άτομα, άνθρωποι οι οποίοι δύνανται να μετρηθώσιν εις τα

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

δάκτυλα των δύο χειρών, αλλ' είναι εξ εκείνων οι οποίοι χρησιμεύουν ως στήλοι των πλουτοκρατών και κεφαλαιοκρατών.

Αλλά, κύριοι, θα μοι επιτραπεί με όλον τον σεβασμόν και την εκτίμησιν και την προσωπικήν ακόμη αγάπην την οποίαν έχω προς τον κ. Υπουργόν επί των Οικονομικών να τω είπω, αφού τω ζητήσω συγγνώμην, ότι το υπό κρίσιν νομοσχέδιον στερείται ηθικής βάσεως, διότι αντί να τιμωρηθώσιν οι θύται, τιμωρούνται τα θύματα. Αν έχωμεν την οικονομικήν κατάστασιν την οποίαν έχομεν και ευρισκόμεθα προ του οικονομικού βαράθρου εις το οποίον ευρισκόμεθα, ευρισκόμεθα μόνον και μόνον διότι μας ώθησαν εις επιχειρήσεις τυχοδιωκτικές άνθρωποι οι οποίοι ήθελον να στηρίξωσι τους θρόνους των και άλλοι οι οποίοι αποτελούσι τας Αυλὰς των, οι οποίοι ήθελον να πολλαπλασιάσωσι τα εκατομμύριά των. Και διά να επιτευχθώσιν οι αθέμιτοι αυτοί σκοποί έστειλεν ο λαός και εσφάγησαν τα τέκνα των εις τα πέρατα της Μ. Ασίας και εις Ουκρανίαν και επολλαπλασίασαν ωρισμένα άτομα τα εκατομμύριά των.

Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ. Τι είναι αυτά τα οποία λέγετε; (Θόρυβος και κωδωνοκρουσίαι).

Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. Αντί να φορολογηθώσι λοιπόν οι θύται φορολογούνται τα θύματα, τα οποία κλαίουν τα τέκνα των και τα τέκνα τους γονείς των και των οποίων τα οστά εχρησίμευσαν εις τους αντιπάλους αυτών και ως εμπόρευμα. Και έρχεται η Κυβέρνησις να φορολογήση τον πτωχόν βιοπαλαιστήν και όχι εκείνους οι οποίοι έχουν από δύο εκατομμύρια και άνω. Αυτοί οι κύριοι είναι εκείνοι οι οποίοι εδημιούργησαν την σημερινήν κατάστασιν. Αυτοί είναι οι κλέπτοντες τας προμηθείας. Αυτοί είναι που κάμνουν όλα τα όργια δια να κατορθώσουν να έχουν τα μέγαρα, τας θαλαμηγούς και δεν ηξεύρω τι άλλο, και σήμεραν τα χρήματά των τα έχουν εις την Αγγλίαν διά να μη πληρώνουν τον φόρον του εισοδήματος.

Ν. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ. Η τυχοδιωκτική πολιτική είναι αυτή την οποίαν έχετε εσείς ο ασπράτεντος.

Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. Ο Ελληνικός λαός θα κρίνη εμέ ο οποίος τοιαύτα υποστηρίζω και εκείνους οι οποίοι απεκόμισαν οφέλη εκ της καταστάσεως αυτής, είτε αξιώματα είτε και βαθμούς.

[...]

Α. ΔΕΝΔΡΙΝΟΣ. [...] Νομίζω ότι η Κυβέρνησις οφείλει να σπεύση να αναθεωρήση τας αποφάσεις της, οφείλει να αποσύρη το υπό κρίσιν νομοσχέδιον και να επωφεληθή της ευκαιρίας των διακοπών δια να μελετήσει κάποιο πρόγραμμα οπωσδήποτε δυνάμενον ευπροσώπως να παρουσιασθή και να μη έχη ως άπαντον της οικονομικής αυτής πολιτικής τας διαφόρους δηλώσεις τας κυβερνητικές, διά των οποίων ανεβοκατεβαίνει το συνάλλαγμα και πλουτίζουν οι μεν και καταστρέφονται οι δε. Να παρουσιάση ολόκληρον οικονομικόν πρόγραμμα επί δικαίων βάσεων, οπότε θα έχη όλην την υποστήριξίν μας να συντηρασθώμεν και εν τω ελαχίστῳ μέτρῳ των δυνάμεων ημών, εν συγκρίσει προς τα πολλά φῶτα, τα οποία περιλαμβάνει η Κυβέρνησις, θα δυνηθώμεν και ημεῖς να βοηθήσωμεν. Αλλά το να δυνηθώμεν να δώσωμεν ψήφον εις νομοσχέδιον τοιούτον, θα ήτο άρνησις πρώτον

των αρχών μας, της πολιτικής μας ιδεολογίας, της εντολής την οποίαν έχομεν από τον Ελληνικόν λαόν. Εκείνα τα οποία μας ελέχθησαν ότι πρέπει να ψηφισθή, διότι αλλοίμονον αν δεν ψηφισθή, θα είναι και εκείνα τα οποία έλεγον δια την Κωπαΐδα, ότι, αν δεν ψηφισθή το νομοσχέδιον της Κωπαΐδος, δεν θα πραγματοποιηθή το δάνειον το προσφυγικόν. Και ενώ ακόμη δεν το είχομεν ψηφίσει, η Θεία Δίκη έστειλε το τηλεγράφημα δια του οποίου ανηγγέλετο η πραγματοποίησις του δανείου. Αυτάς τας μεθόδους και τότε μετεχειρίσθησαν δια να αρπάσουν την ψήφον «περί Κωπαΐδος». Το ίδιον μετεχειρίσθησαν και σήμερα, και ενώ το νομοσχέδιον αυτό έπρεπε συμφώνως προς το Σύνταγμα να συζητηθή εις τρεις αναγνώσεις, κατώρθωσαν πάλιν διά των γνωστών εις τον πολιτευτήν εκ Πατρών μεθόδων, να μας εκβιάσουν και να μας φέρουν προ του διλήματος να είπωμεν ότι δεν θα συζητηθή η επερώτησις των προσφύγων πληρεξουσίων ίνα συζητήσωμεν το νομοσχέδιον. Αλλ' η καταπάτησις αυτή του Συντάγματος είναι κατάφωρος, διότι δεν αναγράφεται ειμή και ως έτυχεν εις το Σύνταγμα ότι τα νομοσχέδια συζητούνται εις τρεις συζητήσεις, έγινε τούτο ίνα εξονυχίζονται οι νόμοι, ίνα συζητώνται οι νόμοι και πολύ περισσότερον όταν είναι τοιαύτης σπουδαιότητος οία είναι η σπουδαιότης του υπό κρίσιν νομοσχεδίου. Είπατε καθαρά ότι θέλετε να διοικήσετε δικτατορικώς, όπως σας το είπον και άλλοτε. Αν έχετε το ανάστημα το προσήκον, υψώσατε το δια να λάβωμεν και ημείς τα μέτρα μας. Αλλ' όχι υπό το προσωπείον του χρεωκοπήσαντος κοινοβουλευτισμού να έρχεσθε εδώ και να διοικήτε δικτατορικώς. Και σήμερα ακόμη η ανάγκη η οποία υπελείφθη ήλθε την τελευταίαν στιγμήν, κατά την οποίαν θα κλεισθούν αι θύραι του Κοινοβουλίου και σας παρουσιάζουν το φάσμα ότι θα γίνουν ζημίαι εις το Χρηματιστήριον, διότι θα υψωθή η λίρα. Ενδιαφέρονται βλέπετε και πρέπει να παρακολουθούν όλους εκείνους οι οποίοι πηγαίνουν με τα κατ'ω εις το συνάλλαγμα και εκείνους οι οποίοι πηγαίνουν με τα ε. π. ά. ν. ω. Αλλά, κύριοι, διατί δεν μας φέρετε εν νομοσχέδιον το οποίον δια βίας να εφαρμοσθή επειδή ομιλείτε περί στενότητος χρήματος, και να εφαρμόσχη και τους κειμένους νόμους, αλλα και να τους συμπληρώσετε επί το αυστηρότερον, να μην παίζουν αι Τράπεζαι όλα των τα κεφάλαια, τα οποία έχουν προς υποστήριξιν τον εμπορίον και της γεωργίας και τα οποία μεταχειρίζονται και παίζουν εκατομμύρια λιρών εις την οδόν Αριστείδου. Δι' αυτού του τρόπου ηδύνατο να εξυγιανθή η δραχμή. Έπρεπε να απαγορευθή η πώλησις συναλλάγματος επί προθεσμία και τότε σας λέγω αν δεν ηδυνάμεθα να εξυγιάνωμεν το νόμισμα. Αλλ' επί τέλους, αν νομίξη η Κυβέρνησις ότι είναι υψίστη ανάγκη να ληφθή κάποιο μέτρον, ας φέρη ψήφισμα, διά του οποίου να αυξάνωνται οι άμεσοι φόροι κατά 10% εις όσους έχουν από 1.000.000 περιουσίαν μέχρι 2.000.000. Εκείνος ο οποίος έχει από δύο και άνω, μέχρι πέντε εκατομμύρια, 20%. Εκείνος ο οποίος έχει 5 εκατομμύρια, και άνω, 30% και από 15 εκατομμύρια και άνω, 50%.

Γνωρίζω τον διευθύνοντα ένα κατάστημα πολυτελείας της οδού Σταδίου, ο οποίος με διεβεβαίωσεν ότι, καίτοι ηύξησεν η τιμή των ειδών της πολυτελείας, αντι να μειωθώσι τα έσοδα του ηυξήθησαν. Διότι ο Ελληνικός λαός έστράφη εις την σπατάλην και ανηθικότητα.

Επιβάλλετε λοιπόν βαρείαν φορολογίαν εις όλα τα είδη πολυτελείας. Δύνανται να πληρώνουν εκείνοι οι οποίοι παίζουν τα χιλιάρικα και τα εκατομμύρια εις δύο-τρεις ώρας. Αυτοί πετούν τα χιλιάρικα ωσάν άχυρα.

Αλλά να φροντίσωμεν να γίνη η είσπραξις των φορολογιών τας οποίας κατεδείξαμεν ημείς από της θέσεως ταύτης και άλλοι συνάδελφοι. Εκατομμύρια οφείλουν εκείνοι οι οποίοι έδωσαν κάτι, αλλά δισεκατομμύρια οφείλουν εκείνοι οι οποίοι δεν έδωσαν τίποτε και έχουν τα καράβια των εδώ με Αγγλικήν σημαίαν και έχουν ξένας Εταιρείας. Επιβάλλετε την φορολογίαν εις τας ακαλλιεργήτους εκτάσεις, αλλά ταυτοχρόνως δώσατε εις αυτούς τα μέσα δια την αγροτικήν καλλιέργειαν.

Εγώ προ δύο μηνών υπέβαλα πρότασιν νόμου η οποία επροτάθη ενταύθα εν συνεννόησει μετά του επιθεωρητού της Εθνικής Τραπέζης. Εδήλωσα τούτο και εις τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως διά του τότε Υπουργού της Προνοίας, προς τον οποίον ωμίλησεν ο ίδιος ο κ. επιθεωρητής της Εθνικής Τραπέζης. Η τροπολογία αύτη εις τον νόμον περί ενεχυρογραφών διηκόλυνε την Εθνικήν Τράπεζαν εις το να δώση εις τους αγρότας τοκοχρεωλυτικά δάνεια. Αλλά καθώς βλέπετε ουδεμίαν σημασίαν έδωσεν η Κυβέρνησις. Δεν επρόκειτο βλέπετε περί καμμίας αεροναντικής συγκοινωνίας με τους φασίστας Ιταλούς.

Παρεκάλεσα και τον γενικόν γραμματέα του Υπουργείου της Γεωργίας. Αλλά τι να κάμη ο γενικός γραμματέας αφού δεν κατώρθωσεν ο ίδιος ο επιθεωρητής να επηρεάση τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως;

Υπό τοιούτους λοιπόν όρους πώς θα απαιτήσητε από τον πτωχόν αγρότην να καλλιεργήση; Αλλ' όμως εκατομμυρίων στρεμμάτων εκτάσεις μένουν αφορολόγητοι και χρησιμοποιούνται διά κυνήγια και διασκεδάσεις. Και ο Ελληνικός λαός υποφέρει και δεν ημπορεί να ζήση. Οι πρόσφυγες αποθηήσκουν εγκαταλελειμμένοι, όπως αξιότιμοι συνάδελφοι επί δύο ημέρας από τον βήματος τούτου εκθέτουν.

Κατόπιν όλων τούτων δηλώ ότι όχι μόνον θα καταψηφίσω το νομοσχέδιον, αλλά θα ζητήσω μετ' άλλων συναδέλφων την ψήφισιν δι' ονομαστικής κλήσεως, διά να γνωρίζη ο Ελληνικός λαός ποίοι θα ψηφίσουν «ναι» και ποίοι «όχι».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Εφημερίδα *Αγροτική Ένωσις*, αρ.φ. 16/26-4-1922.
- Εφημερίδα *Αναγέννησις*, αρ. φ. 59/24-7-1914.
- Εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ. 10197/19-3-1925, αρ. φ. 10267/28-5-1925.
- Εφημερίδα *Η Φωνή του Λαού*, αρ. φ. 179/9-3-1946.
- Εφημερίδα *Κέρκυρα*, αρ. φ. 434/1-2-1936.
- Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, αρ. φ. 2663/2-1-1925, αρ. φ. 2737/19-3-1925, αρ.φ. 2761-1261/12-4-1925.
- Εφημερίδα *Σκριπ*, 1-1-1925.
- *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, εν Αθήναις, 1924.
- *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, (2-01-1924 έως 30-06-1925), τ. Β', Γ', Δ', Ε', εν Αθήναις, 1924- 1926.
- *Gazzetta Ionia*, τεύχος 44/20-10-1845.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΒΕΡΕΜΗΣ, Αθανάσιος, «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Αθήναι, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σσ. 301-303.

Εφημερίδα *Ενημέρωση*, αρ. φ. 702/24-12-1999.

ΚΑΡΑΜΟΥΤΣΟΣ, Κώστας, "In memoriam", εφημερίδα *Η Κέρκυρα σήμερα* αρ. φ. 3949/5 -9-2009.

ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Σπύρος, *Το παραμύθι της Ηλιώς*, Βιογραφική Μυθιστορία, χ.τ., χ.χ., τ. Β'.

ΚΟΛΛΑΣ, Χαρίλαος, *Χώρος και Πληθυσμός της Κέρκυρας του 17ου αιώνα*, Κέρκυρα, 1988.

Νεώτερον *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τ. Β', Αθήναι, χ.χ.

ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Πολυχρόνιος Β. Κωνσταντάς και η πολιτική ζωή της Κέρκυρας το 19ο αιώνα*, Κέρκυρα, Εκδόσεις Απόστροφος, 2009.

ΠΑΧΗ, Όλγα, *Ο Κερκυραίος πολιτικός Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος. Ένας προοδευτικός αγροτιστής ή ένας συντηρητικός μεγαλοκτηματίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οσελότος, 2011.

ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ, Γλυκερία, «Ειρήνη Α. Δεντρινού», περιοδικό *Νέα Εστία*, αρ. τ. 792/1-7-1960, σσ. 858-866.

ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Το λεύκωμα της Ειρήνης Α. Δεντρινού*, Αθήναι, Εκδόσεις Ειρμός, 1989.

ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Ειρήνη Α. Δεντρινού (1879-1974). Από τη μεγάλη ακμή έως την αναπόφευκτη πτώση της Κερκυραϊκής Σχολής ή από την πρωτοπορία της περιφέρειας στην απομόνωση του επαρχιωτισμού*, Διατριβή, Αθήνα, 1997.

ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, Θεοδόσης, *Το ποιητικό έργο ενός μεγάλου πεζογράφου. Κων-*

σταντίνος Θεοτόκης: *Τα σονέττα*, Εισαγωγή- Επιμέλεια: Ορέστης Αλεξάκης, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1999.

ΤΗΣΑΡΧΟΝΤΟΥ, Ηλίας, «Ανδρέας Δενδρινός», εφημερίδα *Φωνή της Κέρκυρας*, αρ. φ. 268/20-10-1968.

ΤΣΑΝΤΑΡΙΔΗΣ, Γιάννης, *Η ιστορία της Κέρκυρας μέσα από τους δρόμους και τα καντούνια της*, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 1992.

ΤΣΑΝΤΑΡΙΔΗΣ, Γιάννης, *Στέρνες και πηγές της Κέρκυρας*, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 1997.

ΧΥΤΗΡΗΣ, Γεράσιμος, *Σημειώσεις ενός Κερκυραίου* (Εισαγωγή- Επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός), Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2010.

HERING, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, τ. Β΄.

<http://ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=154>

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Αγγελική Γιαννάτου

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΠΑΛΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ ΙΑΚΩΒΑΤΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΦΥΛΛΑΔΙΟ ΠΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕ ΤΟ 1866

Ανάμεσα στα πολιτικά φυλλάδια που φυλάσσονται στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη στο Αργοστόλι, βρίσκεται ένα μονόφυλλο, που με πρώτη ματιά λόγω της σύντομης έκτασής του δε φαίνεται να προκαλεί το ενδιαφέρον για ενασχόληση μαζί του. Ωστόσο, πρόκειται για πολιτικό φυλλάδιο με σημαντική ιστορική και ιδεολογική αξία. Η πνευματική του αξία έγκειται στο ότι είναι σπάνιο τεκμήριο αφενός του είδους και του επιπέδου πολιτικής οργάνωσης που αντιπροσωπεύει και αφετέρου είναι σχεδόν μοναδικό για την εσωτερική δυναμική και το εύρος των ιδεών που πραγματεύεται ο συντάκτης του σε λίγες μόλις παραγράφους.

Αναλυτικότερα, πρόκειται για ευσύνοπτη παρουσίαση των προγραμματικών σχεδίων του πρώτου δημάρχου Παλέων, Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου, αμέσως μετά την ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος. Στόχος τούτης της μελέτης, είναι να φτάσουμε μέσα από την ανάγνωση της προκήρυξης να αντιληφθούμε τις αντινομίες, τις ετερότητες και τα οράματα του συντάκτη της, δημάρχου Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου. Να γνωρίσουμε την πνευματική και πολιτική ταυτότητα του συντάκτη της και συνάμα, τα ιστορικά συμφραζόμενα στο πλαίσιο των οποίων δημοσιεύεται. Το ελληνικό κράτος έχει διευρυνθεί προς τα δυτικά με την επικράτεια των πρώην Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Ο δήμος Πάλης ήταν ένας από τους εικοσιτέσσερις νεοσύστατους δήμους του νομού Κεφαλληνίας, με κέντρο της οργανωτικής του διοίκησης το Ληξούρι.¹

- Η Αγγελική Γιαννάτου είναι Δρ Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.

1. Θ. Ζαφειράτου, «Το πέρας της Κεφαλονιάς από το Ιόνιο Κράτος στο Ελληνικό Βασίλειο (Η Νομαρχία Κεφαλληνίας- Οι Δήμοι- Οι Πρώτοι Δημοτικοί Αρχόντες)», *Κεφαλληνικά Χρονικά*, τ. 12 (2009-2010), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι, 2010, σ. 643. Ο δήμος Πάλης είχε 8830 κατοίκους.

σταντίνος Θεοτόκης: *Τα σονέττα*, Εισαγωγή- Επιμέλεια: Ορέστης Αλεξάκης, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1999.

ΤΗΣΑΡΧΟΝΤΟΥ, Ηλίας, «Ανδρέας Δενδρινός», εφημερίδα *Φωνή της Κέρκυρας*, αρ. φ. 268/20-10-1968.

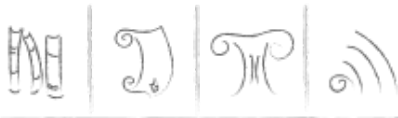
ΤΣΑΝΤΑΡΙΔΗΣ, Γιάννης, *Η ιστορία της Κέρκυρας μέσα από τους δρόμους και τα καντούνια της*, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 1992.

ΤΣΑΝΤΑΡΙΔΗΣ, Γιάννης, *Στέρνες και πηγές της Κέρκυρας*, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 1997.

ΧΥΤΗΡΗΣ, Γεράσιμος, *Σημειώσεις ενός Κερκυραίου* (Εισαγωγή- Επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός), Αθήνα, Εκδόσεις Γαβριηλίδης, 2010.

HERING, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, τ. Β'.

<http://ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=154>

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΠΑΛΕΩΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΥΠΑΛΔΟΥ ΙΑΚΩΒΑΤΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΦΥΛΛΑΔΙΟ ΠΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕ ΤΟ 1866

Ανάμεσα στα πολιτικά φυλλάδια που φυλάσσονται στην Κοργιαλένειο Βιβλιοθήκη στο Αργοστόλι, βρίσκεται ένα μονόφυλλο, που με πρώτη ματιά λόγω της σύντομης έκτασής του δε φαίνεται να προκαλεί το ενδιαφέρον για ενασχόληση μαζί του. Ωστόσο, πρόκειται για πολιτικό φυλλάδιο με σημαντική ιστορική και ιδεολογική αξία. Η πνευματική του αξία έγκειται στο ότι είναι σπάνιο τεκμήριο αφενός του είδους και του επιπέδου πολιτικής οργάνωσης που αντιπροσωπεύει και αφετέρου είναι σχεδόν μοναδικό για την εσωτερική δυναμική και το εύρος των ιδεών που πραγματεύεται ο συντάκτης του σε λίγες μόλις παραγράφους.

Αναλυτικότερα, πρόκειται για ευσύνοπτη παρουσίαση των προγραμματικών σχεδίων του πρώτου δημάρχου Παλέων, Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου, αμέσως μετά την ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος. Στόχος τούτης της μελέτης, είναι να φτάσουμε μέσα από την ανάγνωση της προκήρυξης να αντιληφθούμε τις αντινομίες, τις ετερότητες και τα οράματα του συντάκτη της, δημάρχου Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου. Να γνωρίσουμε την πνευματική και πολιτική ταυτότητα του συντάκτη της και συνάμα, τα ιστορικά συμφραζόμενα στο πλαίσιο των οποίων δημοσιεύεται. Το ελληνικό κράτος έχει διευρυνθεί προς τα δυτικά με την επικράτεια των πρώην Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Ο δήμος Πάλης ήταν ένας από τους εικοσιτέσσερις νεοσύστατους δήμους του νομού Κεφαλληνίας, με κέντρο της οργανωτικής του διοίκησης το Ληξούρι.¹

- Η Αγγελική Γιαννάτου είναι Δρ Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.

1. Θ. Ζαφειράτου, «Το πέρας της Κεφαλονιάς από το Ιόνιο Κράτος στο Ελληνικό Βασίλειο (Η Νομαρχία Κεφαλληνίας- Οι Δήμοι- Οι Πρώτοι Δημοτικοί Αρχόντες)», *Κεφαλληνικά Χρονικά*, τ. 12 (2009-2010), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι, 2010, σ. 643. Ο δήμος Πάλης είχε 8830 κατοίκους.

Στο πολιτικό μονόφυλλο της προκήρυξης, το οποίο έχει πλάτος 26,8 cm και μήκος 39,7 cm, διαβάζουμε:

ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ

ΗΜΕΙΣ Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛΕΩΝ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΥΠΑΛΛΟΣ ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ

άπασι τοις εν τω Δήμῳ χαίρειν.

Μεγάθυμοι Κεφαλήνες,

Μετά σιωπὴν εἴκοσι αἰώνων ὁ πρῶτος Ἕλλην Δήμαρχος Ὑμῶν ἐλεύθερος ἀσπάζεται Ὑμᾶς ἐλευθέρους καὶ αὐτονόμους.

Ἡ δημοτικὴ Ἀρχὴ ἐμπνέεται ὑπὸ τῶν αἰσθημάτων τῶν ἐκλεξάντων αὐτήν. Λαὸς ὀρεινὸς καὶ ναυτικός, ὡς ἀναπνέει τὸν καθαρὸν καὶ υγιεινὸν αἶρα τῶν ὀρέων καὶ τῆς θαλάσσης, οὕτως ἀναπνέει συγχρόνως τὸν καθαρὸν καὶ υγιεινὸν αἶρα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ φύσις ἐξηγεῖ τὰς παραδόσεις καὶ τὴν ἡμετέραν ἱστορίαν, ἥτις ὑπάρχει ἡ πρώτη καὶ λαμπροτάτη τῶν ἐθνῶν τοῦ κόσμου. Ἀπὸ τῆς Τρωάδος μέχρι τῶν Πλαταιῶν, καὶ ἀπὸ τῶν Πλαταιῶν μέχρι τὸν Λάλα, ἀπὸ τῆς Πνυκὸς μέχρι τὸν βήματος τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καὶ ἀπὸ τοῦ ἱλαροῦ φωτός τῶν ἐπιστημῶν μέχρι τῆς τριαίνης τῶν θαλασσοπόρων ἐκλείσθη ἡ πατρίς ἡμῶν ἐν τοῖς δύο ἡμισφαιρίοις προαγάγουςα τὸν πολιτισμὸν.

Οἱ δημοτικοὶ Ἀρχόντες Ὑμῶν χαίρονται τὴν προωρισμένην αὐτοῖς πορείαν τῆς ἐλευθερίας, τῆς τάξεως καὶ τῆς εὐνομίας· ἀγονταὶ δὲ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, ὁ ἐνέπνευσεν ἡ πατρίς εἰς τοὺς βουλευτάς αὐτῆς. Ἡ μικρὰ ἐπαρχία τῆς Πάλης ἀδρῶς συνεισέφερεν εἰς τὸν θησαυρὸν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς τιμῆς· ἐντεύθεν ἀνέτειλεν ὁ τῆς Ἐνώσεως λόγος· ἐντεύθεν ἀπέπτη ὁ λόγος ἐλεύθερος· ἐντεύθεν ἐδραιώθη ὁ τύπος ἐλεύθερος· ἐντεύθεν ἐκηρύχθη ἡ Ἐκκλησία ἐλευθέρα· ἐντεύθεν ἐξησφαλίσθη πλείστον ὅσον ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία· ἐντεύθεν προεκηρύχθη [Νομα ἢ Ἐπα]² ρηχιακὴ δικαιοσύνη καὶ ἡ τελωνειακὴ εἰσπραξίς τῶν φόρων· ἐντεύθεν διενεμήθησαν πάμπολλα υλικά αγαθά. Αἱ ἀρτίως γενόμεναι ἐκλογαὶ βουλευτικά τε καὶ δημοτικά, αἱ προετοιμασθεῖσαι δι' ἀναγορεύσεως παμψηφεὶ ἐν ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ, ἀναδεικνύουσι τοὺς Μεγαθύμους πρότυπον τάξεως καὶ ἐλευθερίας.

Γέρων μὲν τὴν ἡλικίαν, ἀκμαίος δὲ τὸ πατριωτικὸν φρόνημα, ὁ Δήμαρχος Ὑμῶν σήμερον ἐγκατασταθεὶς ἀφοσιούται ἀμισθὸς εἰς τὴν τετραετὴ ὑπηρεσίαν τοῦ Δήμου, παραγγέλων εἰρήνην, φιλοδίκαιον καὶ ἀξιοπρέπειαν χαρακτήρος· Οὕτω πολιτευόμενοι θέλετε συμπράξει τελεσφόρως εἰς παναγαθόν, ὅπερ προτίθεται ἡ δημοτικὴ Ἀρχὴ νὰ ἐκτελέσῃ ἐν τῷ Δήμῳ.

Ὁ Δήμος θέλει φροντίσῃ ἐν τοῖς πράγμασι περὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν Πολιτῶν καὶ τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῶν, περὶ τῆς τελειοποιήσεως καὶ τῆς ἀσφάλειας

2. Ἡ ἀγκυλὴ ἐμπεριέχει τὶς πιθανὰς συλλαβὰς ποὺ λείπουν διότι τὸ φυλλάδιο ἔχει στὸ σημεῖο αὐτὸ μελάνι καὶ εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀνάγνωση τῆς συγκεκριμένης συλλαβῆς.

ποιήσεως των προκυμαίων περί των οδών, της καθαριότητος και του φωτισμού αυτών, περί της Σχολής και της εν αυτή συστάσεως μιας έδρας ναυτικών μαθημάτων και του σχηματισμού Βιβλιοθήκης· περί αγροφυλακής· περί εξωρύξεως δημοτικών φρεάτων προς ανεύρεσιν ύδατος, και περί οικονομίας των ολίγων φιλοχρίστων επαιτών.

Η Αρχή θέλει εργασθή και επισπεύσει την όσον ένεστι κατ' ευθυγραμμίαν ρυμοτομίαν της πόλεως. Πάντα τα της δημοτικής διοικήσεως έργα θέλουσιν είναι ιδέαι των αληθών αντιπροσώπων του Δήμου. Παν ό,τι καλόνπραχθή είναι έργον της δημοτικής Αρχής· παν ό,τι κακόν συμβή είναι έργον των μισοδήμων.

Παρήλθεν ο καιρός της αποκλειστικότητας, του σκότους, της βίας, των διωγμών, της κερδοσκοπίας και της αρπαγής.

Η δημοτική διοικήσις είναι αδελφική.

Η δημοτική διαχείρησις είναι οικονομική. Εύχεται δε ο δήμαρχος και μετ' αυτού πάντες οι δημοτικοί Άρχοντες ίνα οι εν καταστάσει πλούτου πολίται προσφέρωσιν άμισθον υπηρεσίαν εις τον Δήμον, όπως γενικευθή η αρχή αύτη εις τας δημοσίας θέσεις των Επαρχιών καθ' άπαν το Κράτος προς μείωσιν της φορολογίας εις το τρίτον του σημερινού προϋπολογισμού. Βιβλίον μέλλοντος δημοτικού δανείου ουδέποτε ο Δήμαρχος θέλει ανοίξει. Είθε δε επικρατεί γνώμη τοιαύτη και επί των δημοσίων.

Ο Δήμαρχος αποδοκιμάζει και απαγορεύει, το καθ' Εαυτόν, δωρήματα και κληροδοτήματα προσφερόμενα το εξής εις τον Δήμον υπό ανθρώπων μη αποκαθεστημένων εν αυτώ, και δωρήματα ή κληροδοτήματα, ων τα κεφάλαια και τα κτήματα κείνται εκτός του Δήμου.

Ο Δήμαρχος δεν θέλει προσλάβει, ουδέ συμβουλευσει να προσλάβωσιν εις δημοτικήν υπηρεσίαν άνθρωπον φέροντα παράσιμον ή διακριτικόν σημείον.

Ο Δήμαρχος αποδοκιμάζει και απαγορεύει, το καθ' εαυτόν, την υπό δημοτικής Αρχής απονομήν αμοιβών, δώρων και επαίνων εις οιονδήποτε, και δι' οιανδήποτε αιτίαν.

Ο Δήμαρχος παραδέχεται μόνον δημοτικόν και οδικόν φόρον τα 3,5% επί των διά του Τελωνείου εισαγομένων και εξαγομένων, αποκρούων πάντα άλλον φόρον μη εισπραττόμενον διά του Τελωνείου.

Πάσαν πράξιν της δημοτικής Αρχής θέλει καταφωτίζει η δημοσιότης.

Εις ευχαριστίαν τω Θεώ και λατρείαν του Θείου λόγου εύχεται ο Δήμαρχος την υπό της Επαρχίας της Πάλης ανέγερσιν Εκκλησίας του Αγίου Κωνσταντίνου, κομψής μαρμαρίνου, περιστύλου, περικαλλούς, και ελληνικού ρυθμού, λόγω των παρελθόντων και των μελλόντων.

Ζήτω το Έθνος! Ζήτω ο Συνταγματικός Βασιλεύς!

Εκ του εν Αθηναίω δημαρχείου

Την 21 Απριλίου 1866

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ ΤΩΝ ΠΑΛΕΩΝ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΥΠΑΛΔΟΣ ΙΑΚΩΒΑΤΟΣ³

Τυπογραφείον «Η ΗΧΩ»

Η ημερομηνία υπογραφής της προκήρυξης του νεοεκλεγμένου δημάρχου Παλέων, στις 21 Απριλίου 1866, μας εισάγει στο ιστορικό πλαίσιο που φιλοδοξεί να επηρεάσει. Πρόκειται για την ημερομηνία που συνεδρίασε για πρώτη φορά το Δημοτικό Συμβούλιο Παλέων με δήμαρχο τον Νικόλαο Τυπάλδο Ιακωβάτο.⁴

Για να κατανοήσουμε βαθύτερα και να επιτύχουμε την ερμηνεία των ιδεών και των νοημάτων που εμπεριέχονται στο κείμενο της προκήρυξης, αφενός είναι σκόπιμη η επίκληση των γνώσεων που διαθέτουμε για τον ιστορικό καμβά που απλώνεται στον πολιτικό, πολιτισμικό και ιδεολογικό ορίζοντα που πλαισιώνει, και αφετέρου κυφορεί την ιστορική πηγή, αναδεικνύοντας τόσο το μέγεθος της ιστορικής της αξίας όσο και τη συνθετότητα των ιδεών και των αιτημάτων που υποκρύπτει.

Το πρώτο αίτημα, είναι να εντάξουμε το κείμενο της προκήρυξης μέσα στην πολλαπλότητα και τις διακυμάνσεις των συλλογικών και πνευματικών στοιχείων που μπόλιασαν και διέπλασαν την ταυτότητά του. Ενδιάμεσος σταθμός, ο χαρακτήρας και η πνευματική μορφή του εμπνευστή της Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου⁵ ώστε να γίνει ευκρινής η διαπλοκή της ατομικής του ιδιαιτερότητας τόσο σε συνάρτηση όσο και σε αντανάκλαση των ευρύτερων ιδεολογικών και πνευματικών ρευμάτων της εποχής του. Αφετηρία, τα στενά γεωγραφικά όρια του δήμου Πάλης και απολήξεις τα ορθόδοξα οράματα του «ελληνικού έθνους».

Έχουν περάσει σχεδόν δύο χρόνια από την επίσημη παράδοση (21.5.1864) των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων από τον Άγγλο Αρμοστή Henry Knight Storks στον απεσταλμένο του ελληνικού κράτους Θρασύβουλο Ζαΐμη.

Η συμμετοχή των επτανήσιων βουλευτών στη Β' Εθνοσυνέλευση της Αθήνας και η από κοινού ψήφιση του νέου συντάγματος, στις 17 Νοεμβρίου 1864, έχει επισφραγίσει, ουσιαστικά, την αρχή για μια κοινή πολιτειακή πορεία των δύο, ενωμένων πια, ελληνικών τόπων.⁶ Ταυτοχρόνως, έχει σημάνει την απαρχή της διοικητικής ενσωμάτωσης των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων από τους μηχανισμούς του ελληνικού κράτους, που λειτουργούσαν σύμφωνα με το βαναρικό πρότυπο από την εποχή της άφιξης του Όθωνα στα ελληνικά εδάφη. Το συναπάντημα των δύο διαφορετικών πολιτισμικά, οικονομικά, διοικητικά

3. Ν. Τυπάλδος Ιακωβάτος, *Προκήρυξεις, ημείς ο Δήμαρχος των Πάλεων Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος, άπασι εν τω Δήμω χαίρειν*, «Η ΗΧΩ», έκ. του εν Αθήναις δημογράφου, 21 Απριλίου 1866, φ.1. Έχει τηρηθεί η ορθογραφία του φυλλαδίου.

4. Θ. Ζαφειράτου, *όπ. π.*, σ. 646.

5. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους, Πολιτικές Προσεγγίσεις*, τ.Α', Αθήνα, 1997, σσ. 106-107. Γ. Δερελίδης, *Το Ζήτημα των Τραπεζών*, Αθήνα, 1989, σσ. 63-67.

και πολιτικά επικρατειών, θα φωτίσει τις αντίστοιχες αντινομίες και ετερότητες που βρίσκονται ακόμη στη σκιά και οι οποίες θα γίνουν συνειδητές πολύ σύντομα από τα ρεαλιστικά πνεύματα της εποχής. Οι απαιτήσεις της διοικητικής «αφομοίωσης»⁶ της Επτανήσου από το σύστημα που ίσχυε στην ελληνική επικράτεια, σήμαινε θεσμική αλλαγή στο επίπεδο της άμεσης εμπλοκής των πολιτών με την τοπική πολιτική εξουσία.

Μέχρι την Ένωση, την τοπική κυβέρνηση της Κεφαλληνίας αποτελούσαν ο Τοποτηρητής, ο Έπαρχος και ένα επαρχιακό συμβούλιο αποτελούμενο από πέντε μέλη και το γραμματέα του.⁷ Ο ισχυρός θεσμός της εγχώριας διοίκησης με ιστορική παράδοση, διέθετε ευρύτατες κυβερνητικές αρμοδιότητες σε τοπικό επίπεδο και χαρακτηριζόταν από διαχειριστική και διοικητική ενότητα σε αντίθεση με το δημοτικό θεσμό που ίσχυε ως τότε στο ελληνικό κράτος και από τη φύση του ήταν περιορισμένος γεωγραφικά και διοικητικά.⁸ Με το Β.Δ. της 17.12.1864 εφαρμόστηκε ο νόμος περί διοικητικής διαίρεσεως του ελληνικού κράτους και στα Επτάνησα, που διαμερίστηκαν σε νομαρχίες και επαρχίες. Το 1865 ψηφίστηκε η εφαρμογή του δημοτικού συστήματος, ενώ ένα χρόνο αργότερα, συστάθηκαν οι δήμοι και έλαβαν ενεργητικό χαρακτήρα με τις δημοτικές εκλογές,⁹ που στο δήμο Παλέων ανέδειξαν δήμαρχο τον Νικόλαο Τυπάλδο Ιακωβάτο. Το ελληνικό κράτος πριν την Ένωση είχε 10 νομούς διαιρεμένους σε 57 επαρχίες (Ν. 5.12.1845), μετά την Ένωση θα έχει 13 νομούς και 62 επαρχίες, στις οποίες πρέπει να προστεθεί και εκείνη της Πάλης λόγω του πλούτου της και του μεγάλου αριθμού του πληθυσμού της.¹⁰ Σε αυτό το πνεύμα, η διοίκηση της Κεφαλληνίας διανεμήθηκε σε τέσσερις επαρχίες.¹¹ Οι επαρχίες ήταν: α) Κραναιάς και περιλάμβανε τους δήμους: 1. Κρανίων, ο οποίος το 1908 μετονομάστηκε σε δήμο Αργοστολίου. 2. Άνω Λιβαθούς. 3. Κάτω Λιβαθούς. 4. Ομαλών. 5. Δειληνιτών. 6.

6. Το νομοσχέδιο για τη διοικητική αφομοίωση της Επτανήσου σύμφωνα με τις διατάξεις που ίσχυαν στο ελληνικό κράτος, θα λάμβανε υποχρεωτική ισχύ από την 1η Ιουλίου 1866. Βλέπε: «Νομοσχέδιον περί αφομοιώσεως, ψηφισθέν εν τη βουλή», *Ο Ανεξάρτητος, Εφημερίς του Λαού*, 32 (1.1.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 2-4.

7. Δ. Μοσχόπουλος, «Οι Επιδράσεις της Ένωσης στη Διοίκηση των Επτανήσων», *Περί Ιστορίας*, τχ. Α', Κέρκυρα, 1996, σσ. 90-91. Μ.Π. Σολομού, *Γενική Δημοσιονομία της Κεφαλληνίας*, (μετάφρ. Π. Αννινου Καβαλιεράτου), Αθήνα, 1996, σ.24. Θ. Ζαφειράτου, *όπ. π.*, σσ. 629-631.

8. Δ. Μοσχόπουλος, *όπ. π.*, σ. 95. Δ. Καρούσος, *Τα δεινά της Επτανήσου οσημέραι κορυφώνονται*, εν Κεφαλληνία, 1866 ή 1867, σ. 11.

9. Δ. Μοσχόπουλος, *όπ. π.*, σ. 94.

10. Σε σχέση με το μέγεθος και τις οικονομικές προϋποθέσεις των άλλων δήμων, που ήταν επίσης μικρής γεωγραφικής έκτασης και φτωχοί, βλ.: «Αφομοιώσεις», *Νέα Εποχή, Εφημερίς Πολιτική*, 235 (21.5.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 3-4.

11. «Αι Εκλογαί των Δημάρχων», *Νέα Εποχή, Εφημερίς Πολιτική*, 232 (23.4.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 2-3. «Η Δημοτική Αφομοίωσις», *Νέα Εποχή, Εφημερίς Πολιτική*, 234 (7.5.1866), εν Κεφαλληνία, σ. 2. Ο αρθρογράφος υποστηρίζει ότι ο Νομάρχης Κεφαλληνίας πρότεινε 21 δήμους και όχι 22, που αναφέρει στο 232ο φύλλο της ίδιας εφημερίδας. Βλέπε στο ίδιο άρθρο περί του ΠΝ Νόμου (20.1.1866) για τους δήμους και τους δημοτικούς φόρους, σσ. 2-3.

και είχε αναλάβει τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας μαζί με την εκπροσώπηση της οικογένειας ενώπιον της δικαιοσύνης. Ο πρωτότοκος γιός της οικογένειας, Κωνσταντίνος, σφράγισε με την πνευματική του φυσιογνωμία τη διάσταση της σκέψης των μελών της οικογένειάς του όσον αφορά τα ζητήματα της εκκλησίας και εν γένει τις έννοιες της θρησκευτικής πίστης αλλά και αίσθησης του οικουμενισμού της Ορθοδοξίας. Ο ίδιος ήταν ιερομόναχος, καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία και ενώ στις 12.10.1842 εκλέχθηκε μητροπολίτης Κεφαλληνίας, η Ιόνιος Γερουσία παρανόμως «εκύρωσε» ως εκλεγέντα τον Κοντομίχαλο.¹⁹ Η ασύμπτωτη στάση του με τη βρετανική πολιτική, τον οδήγησαν σε παραιτήσεις και εξορία. Τελικός σταθμός του ήταν η Σχολή της Χάλκης. Από την ίδρυση του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1844 και ως το 1864, ο Κωνσταντίνος θα εργαστεί σκληρά ως σχολάρχης. Γέρος πια θα επιστρέψει στη γενέτειρά του, τη χρονιά που θα υπογραφεί το πρωτόκολλο για την ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος, ενώ στις αποσκευές του θα έχει το Αρχείο της Σχολής.²⁰ Για τον Κωνσταντίνο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ο πνευματικός φάρος για κάθε χριστιανό ορθόδοξο, μαζί με ό,τι συνεπαγόταν η στάση αυτή στα ζητήματα της εθνικής αναβίωσης και ενόρασης. Ο Χαράλαμπος Τυπάλδος Ιακωβάτος ήταν ο τρίτος αδελφός. Ήταν πολιτικός και γιατρός. Ωστόσο, η ισχυρότερη πολιτική φυσιογνωμία της οικογένειας ήταν εκείνη του Γεωργίου. Δικηγόρος στο επάγγελμα, αλλά ουσιαστικά πολιτευτής από την περίοδο των πρώτων κοινοβουλευτικών μεταρρυθμίσεων στην εποχή της υποτέλειας των Επτανήσων στη Μεγάλη Βρετανία, το 1850, στην Θ' Ιόνιο Βουλή και στη συνέχεια στα βουλευτικά έδρανα της Εθνοσυνέλευσης στην Αθήνα.²¹ Οι πολιτικές θέσεις του Γεωργίου είχαν κοινωνικό προσανατολισμό με συμπαγή εκφορά λόγου στα εκκλησιαστικά ζητήματα. Στη Β' Εθνοσυνέλευση, το 1864, υποστήριξε ότι «εάν θεωρήσωμεν αυτό [δηλαδή το Οικουμενικό Πατριαρχείο] έχομεν την πρωτοκαθεδρίαν εις όλην την Ανατολήν».²² Το θρησκευτικό όραμα του Κωνσταντίνου Τυπάλδου

ράκης, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία, 1843. Επίσης, σχετική βιβλιογραφία στο: Κ. Γ. Μπόνη, «Αρχείου Σύμμικτα, τακτοποιήσις και μελέτη του αρχείου των οίκων Τυπάλδων - Ιακωβάτων εν Ληξουρίω της νήσου Κεφαλληνίας», *Επετηρίδα Επιστημονικών Ερευνών*, Ιούνιος 1970, σσ. 559-562.

19. Η. Τσιτσέλη, *όπ. π.*, σ. 680.

20. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Το Αρχείο των αδελφών Τυπάλδων- Ιακωβάτων στο Ληξούρι και η σημασία του», *Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών*, Αργοστόλι, 1986, σ. 255. Και, του ίδιου, «Δανιήλ Μάγνης και Κωνσταντίνος Τυπάλδος (ανέκδοτη αλληλογραφία)», *Η Καθ' ημάς Ανατολή*, Αθήνα, χχ., σ. 9.

21. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ληξουριώτικοι καβγάδες* (Α. Λασκαράτος- Αδελφοί Ιακωβάτοι), Αθήνα, 2000, σσ. 17-18. Κ. Γ. Μπόνη, *όπ. π.*, σ. 255. Η ετήσια έκδοση *Επτανησιακή* (1867), υποστηρίζει ότι όλοι οι αδελφοί Ιακωβάτοι ενεργούσαν στο πολιτικό επίπεδο υπό τη διαταγή του Γεωργίου. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Το Αρχείο των αδελφών Τυπάλδων- Ιακωβάτων στο Ληξούρι και η σημασία του», *όπ. π.*, σ. 255.

22. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός Μετέωρος*, Αθήνα, 1999, σσ. 177-180.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

Ιακωβάτου είχε μετουσιώσει σε πολιτικό όραμα ο αδελφός του Γεώργιος, προάγοντας τη μεταβυζαντινή παράδοση, αρθρώνοντας τα αιτήματα του ρομαντικού ιστορισμού. Ο Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος μετουσίωσε τη θρησκευτική πίστη σε κοινωνικό και πολιτειακό όραμα.

Ο στενός, αδελφικός και πνευματικός δεσμός των Τυπάλδων Ιακωβάτων είναι το ερμηνευτικό κλειδί για την κατανόηση της σκέψης και ιδεολογίας του Νικολάου, την πολιτική του πορεία και απόληξη. Μοιάζουν με ποτάμια που συναντώνται στο ίδιο Δέλτα. «Δεν μπορούμε, έτσι, να καταλάβουμε τους κοινοβουλευτικούς αγώνες των πολιτικών της οικογενείας, ερήμην της προσωπικότητας και της ιδεολογίας του θεολόγου Κωνσταντίνου, που ήταν η αναγνωρισμένη από τους υπολοίπους αδελφούς αυθεντία και 'πρώτον κινούν της ομάδος'». ²³ Ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος, ήταν κομμάτι και συνεχιστής της πνευματικής κληρονομιάς της οικογένειάς του, η οποία σφράγισε ανεξίτηλα την πολιτική του πορεία απέναντι στα ιστορικά γεγονότα που θα ακολουθήσουν.

Η *Νέα Εποχή* αναφέρει ότι οι εκλογές στην Πάλη ήταν μοναδικό φαινόμενο. Κατά τη διεξαγωγή των δημαρχιακών εκλογών, στο δήμο της πόλης του Ληξουρίου δεν υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ υποψηφίων. Δεν υπήρχαν διαφωνίες ούτε πάθη κατά τη διεξαγωγή των εκλογών. ²⁴ Ο Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος, πρότεινε τον αδελφό του Νικόλαο. Εκείνος εξελέγη παμψηφεί.

Ουδείς προτάθη ανταγωνιστής του, διότι έβλεπε την αποτυχία του. Ο Κυρ. Ιακωβάτος επρότεινε ώστε εις μόνος πολίτης να ψηφίση, και εις μόνος παρουσιάσθη εκ της κατωτέρας τάξεως, του λαού και εψηφισεν εν ονόματι άπαντος του λαού. Επειδή δε δέκα εκ της εναντίας μερίδος παρουσιάσθησαν και κατεψηφισαν, ο Κυρ. Ιακωβάτος επρότεινε να ψηφίσωσιν έτεροι δώδεκα και μόνοι δώδεκα παρουσιάσθησαν. ²⁵

Οι εκλογές για την ανάδειξη των δημάρχων στην Κεφαλληνία έγιναν αρχές Απριλίου του 1866. Ενώ στις 3 Απριλίου 1866 ανακοινώθηκε η εκλογή του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου ως δημάρχου Παλέων. ²⁶ Η ορκωμοσία του πρώτου

23. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Το Αρχείο των αδελφών Τυπάλδων- Ιακωβάτων στο Ληξούρι και η σημασία του», *όπ. π.*, σσ. 254-255.

24. *Η Επαγρύπνησις, Εφημερίς Εξελεγκτική και Επικριτική*, 9 (9.4.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 3-4. Στο ίδιο φύλλο, ασκείται κριτική για έλλειψη Πολιτικού Κώδικα στο ελληνικό κράτος, σε αντίθεση με την ύπαρξη και «τελειότητα» του Πολιτικού Κώδικα που εφαρμόζοταν στα Ιόνια Νησιά και ήταν «το απάνθισμα εκ του Γαλλικού και συνάμα μέρος του αριστουργήματος εκείνου των δύο Σικελιών, και αν έργον ανθρώπινον δύναται να πλησιάση εις την τελειότητα είναι ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδηξ». Στο ίδιο, σ.1.

25. «Αι Εκλογαί των Δημάρχων», *Νέα Εποχή, Εφημερίς Πολιτική*, 232 (23.4.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 2-3.

26. Θ. Ζαφειράτου, *όπ. π.*, σ. 643.

Δημοτικού Συμβουλίου Παλέων έγινε στις 16.4.1866.²⁷

Ως δήμαρχος ενός νεοσύστατου δήμου στα Επτάνησα ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος έπρεπε να συμβάλει με την εργασία του στη διοικητική αφομοίωση του τόπου, στο σύστημα του διευρυμένου ελληνικού κρατικού μορφώματος. Συνεπώς βρίσκεται προ του βαπτίσματος μιας πορείας που, όπως ο χρόνος έχει δείξει, επρόκειτο για μακρόχρονη διαδικασία με σταθμούς τα έντονα προβλήματα της διοικητικής προσαρμογής των νησιών του Ιονίου από τη θεσμική μεταρρύθμιση. Μέσα από την επισταμένη μελέτη και ανάλυση της προκήρυξής του, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε την αίσθηση που έχει ο ίδιος για τη νέα κατάσταση των πολιτικών πραγμάτων του τόπου του αλλά και των ευθυνών και αρμοδιοτήτων που ο ίδιος καλείται να φέρει σε πέρας, τόσο σε προσωπικό επίπεδο όσο και σε ευρύτερο, δηλαδή αντανάκλαση της κοινωνικοπολιτικής αίσθησης που έχει, αφού η έννοια του δήμου και του δημότη έχουν διαφορετική σημασία και λειτουργία υπό το νέο κρατικό περίγραμμα, σε σχέση με ότι αντιπροσώπευαν οι όροι και η λειτουργία τους κατά τη διάρκεια της ζωής του στον τόπο του μέχρι το 1864. Υπήρξε ο πρώτος δήμαρχος Παλέων μετά την Ένωση, χωρίς να περατώσει τη θητεία του.²⁸ Παραιτήθηκε λόγω του ζητήματος της εκκλησιαστικής αφομοίωσης ακολουθώντας το πνεύμα της οικογενειακής τοποθέτησης απέναντι στο ζήτημα της Εκκλησίας, που προσπαθούσε να σώσει υπερασπιζόμενη και οραματιζόμενη την κοινωνική και πολιτική ενότητα του ελληνικού έθνους με βάση την εκκλησιαστική πράξη και πνευματική συνοχή με κέντρο την Κωνσταντινούπολη.²⁹

Η προκήρυξη ξεκινά με χαιρετισμό του δημάρχου προς όλους τους κατοίκους του δήμου. Έπειτα, απευθύνεται στους Κεφαλονίτες χαρακτηρίζοντάς τους ως «*Μεγάθυμους*» και συνεχίζει με έμμεση αναφορά σε όλον τον ελληνικό κόσμο, αφού συνδέει τον τόπο του με την ιστορική κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, προβάλλοντάς τη ταυτοχρόνως ως μέτρο κριτικής των υφιστάμενων

27. Στο ίδιο, σ. 645.

28. Στις 6 Ιουλίου 1867 ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος παραιτήθηκε από το αξίωμα του δημάρχου ως ένδειξη διαμαρτυρίας για την «υποταγή» των εκκλησιών της Επτανήσου στην Ιερά Σύνοδο της Ελλάδας. Για τον ίδιο λόγο, θα παραιτηθεί λίγο αργότερα από το βουλευτικό αξίωμα ο αδελφός του Γεώργιος, στις 25.9.1867. Βλ.: Η. Τσιτσέλη, *όπ. π.*, σ. 659. Η Θ. Ζαφειράτου αναφέρει ότι ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος υπέβαλε την παραίτησή του προς τον Υπουργό των Εσωτερικών με ημερομηνία 6 Ιουλίου 1867, η οποία και έγινε δεκτή με Β.Δ. στις 14.7.1867. Βλ. Θ. Ζαφειράτου, *όπ. π.*, σσ. 645-646.

29. Γ. Δ. Μεταλληνός, *Αηξουριώτικοι καβγάδες*, *όπ. π.*, σσ. 17-18, 50-51. Βλ. επίσης: «*Η Ιόνιος ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία, [...] [δεν] υπήρξε ποτέ υποτελής- υπό την αυστηρώς κανονικήν της λέξεως σημασίαν- εις τον Οικουμενικόν Θρόνον. [...] η ενότης της Εκκλησίας, και την ενότητα ταύτης διέσωσε, διατηρήσας τον πνευματικόν μόνον σύνδεσμον της Ιονίου Εκκλησίας μετά του Οικουμενικού θρόνου, τον οποίον εθεώρησεν [...] πρώτον των εν τη Ανατολή θρόνων, ορατόν κέντρον σύμπαντος του Ορθόδοξου Ανατολικού πληρώματος*» (Γ. Δ. Σπινάρης, «Ο Μητροπολίτης Κεφαλληνίας και Υπέρτιμος Έξαρχος της Ιονίου Ανατολικής Εκκλησίας προς τον επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργόν», *Νέα Εποχή, Εφημερίς Πολιτική*, 236 (28.5.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 1-2.

συνθηκών και ως πρότυπο, που προσκαλούσε σε δημιουργική μίμηση. Η πνευματική προσέγγιση του συντάκτη της προκήρυξης κατοπτρίζει με γνησιότητα τη φιλελεύθερη προδιάθεση του Διαφωτισμού. Ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος εκθέτει αναλυτικά το πολιτικό του πρόγραμμα. Από το λόγο του διαφαίνεται η στάση του απέναντι στην εκκλησία και η αντίληψή του για τη σχέση δήμου και κεντρικής κυβέρνησης. Η γλώσσα που χρησιμοποιεί είναι δημώδης. Η έκδοση της προκήρυξης αυτής σηματοδοτεί τη χρήση του έντυπου λόγου για την επικοινωνία πολιτών και τοπικών αρχόντων στο επίπεδο της τοπικής διοίκησης.

Το κείμενο της προκήρυξης συνεχίζει με μια διαπίστωση του συντάκτη της, ότι ως ο πρώτος Έλληνας δήμαρχος μετά από «σιωπή» είκοσι αιώνων, ελεύθερος ασπάζεται τους επίσης ελεύθερους και αυτόνομους πολίτες, προς τους οποίους απευθύνεται. Θεωρεί ότι η δημοτική Αρχή αντιπροσωπεύει τις επιθυμίες των πολιτών που την επέλεξαν. Περιγράφει το χαρακτήρα των πολιτών, ως «λαού» ορεινού και ναυτικού, που αναπνέει συγχρόνως αέρα καθαρό και υγιεινό των βουνών και της θάλασσας, με συνέπεια να «εμπνέεται συγχρόνως από τον καθαρό και υγιεινό αέρα της ελευθερίας. Η φύσις εξηγεί τις παραδόσεις». Στη σκέψη του Τυπάλδου Ιακωβάτου ιχνηλατείται η αντίληψη για την επιρροή του κλίματος στη συμπεριφορά και το χαρακτήρα των ανθρώπων, καθώς και του τύπου των πολιτευμάτων.³⁰ Επίσης, καταδεικνύεται η πίστη του ότι η «*ημετέρα ιστορία [...] είναι η πρώτη και λαμπροτάτη των εθνών του κόσμου*». Θεωρεί ότι η ιστορία του ελληνικού λαού υπερέχει των άλλων λαών. Αποκαλυπτική είναι ακόμη η σύνδεση με τους αρχαίους προγόνους που δηλώνει αφενός επίγνωση του εθνικού παρελθόντος των Ελλήνων, αφετέρου συνείδηση του πολιτικού παρόντος, έτσι ώστε να μετουσιώνεται σε οραματισμούς για κοινό μέλλον μιας ενιαίας εθνικής ελληνικής κοινότητας. «*Από της Τρωάδος μέχρι των Πλαταιών, και από των Πλαταιών μέχρι του Λάλα, από της Πηνυός [...φτάνει] μέχρι του βήματος των Οικουμενικών Συνόδων, και από του ιλαρού φωτός των επιστημών μέχρι της τριαίνης των θαλασσοπόρων εκλείσθη ημών εν τοις δύο ημισφαιρίοις προαγαγούσα τον πολιτισμόν*». Είναι αξιοπρόσεκτο ότι στη σκέψη του εμφανίζονται αντινομίες και συγκρουσιακά οράματα. Η συνύπαρξη δίπλα στο Σωκράτη και τις Πλαταιές των Οικουμενικών Συνόδων φωτίζουν τη σπουδαιότητα και την καίρια στην ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψης θέση της πνευματικής οντότητας του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου. Η ανασύνθεση των παραδόσεων μεταγράφεται σε σύγκλιση και υπέρβαση. Οι νέοι Έλληνες, σύμφωνα με τον Νικόλαο Τυπάλδο Ιακωβάτο, ήταν πνευματικά τέκνα των αρχαίων Ελλήνων και πνευματικά τέκνα των αγίων της Ρωμιοσύνης και των Οικουμενικών Συνόδων. Έτσι εκφράζει την αίσθησή του για την ιστορική συνέχεια της ταυτότητας των Ελλήνων. *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* έχει ήδη γραφεί από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο.

30. Ch. Montesquieu, *Το Πνεύμα των Νόμων*, (μετάφρ. Κ. Παπαγιώργης, Π. Κονδύλης), τ.Α, Αθήνα, 1994, σσ. 387-391, 402-404, 452-455.

Η αναβίωση των προγόνων μετουσιώνεται σε πνευματική συνέχεια και ταύτιση των νεότερων με τις αρετές του πολίτη των αρχαίων. Παράλληλα, η δήλωση πίστης στη νεότερη εποχή μέσα από την καταγγελία του κοινωνικού ξεπεσμού που ελλόχευε, όταν το δημόσιο ήθος και η πολιτική αρετή υποσκελίζονταν από την ενδόμυχη εγωπάθεια και φιλοκέρδεια των ατομιστών, φέρει έντονα ίχνη πολιτικού ριζοσπαστισμού. Η σκέψη του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου προσφέρει ένα βαθυστόχαστο σχόλιο, προτείνοντας ουσιαστικά την ιστορική αναβίωση των κλασικών πολιτικών πρακτικών στις πολιτικές απαιτήσεις της εποχής του. Τέλος, η αναφορά στη γεωγραφική θέση του ελληνικού έθνους μεταξύ των δύο ημισφαιρίων, αποτυπώνει ευκρινώς την ιδέα για την ιστορική ευθύνη του έθνους, αφού βρίσκεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Η προκήρυξη είναι κατεξοχήν μια μαρτυρία της φιλοσοφικής αντίληψης του συντάκτη της, ο οποίος διαπνέεται από τις θεμελιώδεις αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και συνδέεται οργανικά με την πολιτειακή προβληματική που συντήρησε στη νεότερη Ευρώπη την ιδεολογική κληρονομιά του πολιτικού ουμανισμού της Αναγέννησης, καλλιεργώντας τις ιδεολογικές προϋποθέσεις του πολιτικού ριζοσπαστισμού. Η κοινωνική κριτική λειτουργεί ως απόρροια των ιδεών του Διαφωτισμού σε σύζευξη με τα ευαγγελικά διδάγματα της ορθοδοξίας.

Η νεότερη αντίληψη για την αέναη πρόοδο των πραγμάτων και η γραμμική αίσθηση του χρόνου, είναι έκδηλη στην πίστη του Νικολάου ότι οι δημοτικοί Άρχοντες χαρούμενοι πορεύονταν την «*προωρισμένην αυτοίς πορείαν της ελευθερίας, της τάξεως και της εννομίας*». Η αντίληψη ότι οι τοπικοί άρχοντες «*άγονται δε υπό του ιδίου πνεύματος, ο ενέπνευσεν η πατρίς εις τους βουλευτάς αυτής*», σε συνδυασμό με τις αποχαιρετιστήριες φράσεις του κειμένου: «*Ζήτω το Έθνος! Ζήτω ο Συνταγματικός Βασιλεύς!*» μαρτυρούν την αίσθηση που έχει ο Νικόλαος για το χαρακτήρα της πολιτικής στο τοπικό επίπεδο. Η τοπική διοίκηση είναι ένα μικροεργαστήριο υποτελές στις άμεσες κοινωνικές ανάγκες του ευρύτερου πλαισίου υπηρεσίας της πατρίδας ως θεωρητική σύλληψη με εθνικές διαστάσεις. Το νέο Σύνταγμα θα είναι η διασφάλιση από την αυθαιρεσία του επίγειου βασιλιά.

Ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος τονίζει τη βαρύτητα των «κοινωνικών» υποχρεώσεων των δήμων και των Αρχών τους, οι οποίες πηγάζουν από τη διάταξη του άρθρου 17 του νομοσχεδίου για τους δήμους, σύμφωνα με την τροπολογία του βασιλικού διατάγματος της 27ης Δεκεμβρίου 1833, από την Εθνοσυνέλευση στις 19 Νοεμβρίου 1864.

Είναι μάλλον εμφανής η αμηχανία του δημάρχου να αναφερθεί άμεσα στο δήμο Πάλης με ιστορική διάσταση, αφού ήταν πολύ μικρός γεωγραφικά και είχε περιορισμένες δυνατότητες για οικονομική επιβίωση και οργανωτική αυτοτέλεια. Η επαρχία ως διοικητική οργανωτική μονάδα έχει μεγαλύτερο αντίκρισμα στη σκέψη του, παρά ο μηχανισμός πολιτικής δράσης και λειτουργίας του δήμου που μοιάζει με μινιατούρα αυτοτελών διοικητικής οντότητας. Οι απαιτήσεις για

οικονομική αυτάρκεια σε τόσο μικρό γεωγραφικό τόπο, όπως ο δήμος Πάλης, ήταν επίσης πρωτόγνωρες. Υποστηρίζει λοιπόν ότι η μικρή επαρχία της Πάλης «αδρώς» συνεισέφερε στο «θησαυρό» της ελευθερίας και της τιμής από τότε που «ανέτειλεν ο της Ενώσεως λόγος», από τότε που επετράπη η ελευθερία του λόγου, η ελευθεροτυπία, που «κηρύχθη η εκκλησία ελεύθερη», που «εξασφαλίσθηκε» όσο το δυνατόν η προσωπική ελευθερία, από τότε που θεσπίστηκε η επαρχιακή δικαιοσύνη και η τελωνειακή είσπραξη των φόρων.³¹ Ο νους του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου ανατρέχει στις μεταρρυθμίσεις του 1848 και 1849 από τους Άγγλους Αρμουςτές, τη θέσπιση της ελευθεροτυπίας και τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων. Επίσης, στις ιδεολογικές τομές που κυοφόρησαν τη σύσταση του ελληνικού κράτους και αργότερα, το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας στο πλαίσιο του εθνικού κράτους.

Η άρτια προετοιμασία και διεξαγωγή τόσο των βουλευτικών όσο και των δημοτικών εκλογών στην εκλογική περιφέρεια του δήμου Πάλης, αναδεικνυαν, σύμφωνα με τη σκέψη του δημάρχου, τη μεγάλη επιθυμία των πολιτών για την τάξη και την ελευθερία. Γέρος στην ηλικία, ακμαίος στο πατριωτικό φρόνημα ο Δήμαρχος που αναδείχθηκε, αφοσιώνεται χωρίς μισθό στην τετραετή υπηρεσία του δήμου, «*παραγγέλων ειρήνην, φιλοδίκαιον και αξιοπρέπειαν χαρακτήρος*». Νουθετεί τους δημότες ότι με τον τρόπο αυτό θα μπορούν να απολαύσουν κάθε αγαθό υπό την ηγεσία του ως δημάρχου. Πρωταρχική μέριμνα του δήμου, υποστηρίζει ο νέος δήμαρχος, θα είναι η φροντίδα για την ασφάλεια των Πολιτών³² και της ιδιοκτησίας τους, η «τελειοποίηση» και η εκμετάλλευση των προκυμαίων, οι δρόμοι, η καθαριότητα³³ και ο φωτισμός τους. Για τη Σχολή Ληξουρίου ήταν ε-

31. *Ο Ανεξάρτητος, Εφημερίς του Λαού*, 32 (1.1.1866), εν Κεφαλληνία, σσ. 2-4. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο «περί αφομοιώσεως» που ψηφίστηκε στη Βουλή, από 1.7.1866 –εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις νόμων– θα ίσχυε υποχρεωτικά στα Ιόνια Νησιά η νομοθεσία του ελληνικού βασιλείου. Αναλυτικότερα, βλέπε στο ίδιο φύλλο το «Νομοσχέδιο Περί Αφομοιώσεως» και τα άρθρα, 8 ως και 15, που αφορούν άμεσα την εφαρμογή του δημοτικού θεσμού στα Ιόνια Νησιά.

32. Ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος ξεκινά την προκήρυξη με χαιρετισμό «*άπασι τοις εν τω Δήμω*», έπειτα χαιρετά τους «Κεφαλλήνες» και «*ασπάζεται Υμάς ελευθέρους και αυτονόμους*». Τονίζει το γεγονός «*εντεύθεν εξησφαλίσθη πλείστον όσον η προσωπική ελευθερία*» και δηλώνει την έγνοια του «*περί της ασφαλείας των Πολιτών και της ιδιοκτησίας αυτών*», παράλληλα με τη δήλωση ότι «*Η δημοτική διοίκησης είναι αδελφική*». Το ερώτημα που αναδύεται άμεσα είναι: ποιοι είναι οι Πολίτες στους οποίους απευθύνεται και χαιρετά ο νέος δήμαρχος; Ν. Τυπάλδος Ιακωβάτος; Οι «*ελεύθεροι και αδελφοί Πολίτες*» στη σκέψη του δημάρχου στην πράξη ταυτίζονται με τους άνδρες. Βλέπε σχετικά με την άφυλη οικουμενικότητα του Διαφωτισμού, στο: Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «Αναζητώντας το Φύλο του Πολίτη. Έμφυλη Οικουμενικότητα και Πολλαπλότητα των Φύλων», *Το Φύλο των Δικαιωμάτων. Εξουσία, Γυναίκες και Ιδιότητα του Πολίτη*, (Ευρωπαϊκό Συνέδριο 9-10 Φεβρουαρίου 1996) Αθήνα 1999, σσ. 536-543.

33. Σχετικά με την καθαριότητα των οδών, βλέπε: Α.-Δ. Δεμπόνος, «*Ρύπανση, δυσωδία. Το διπύχιο και διαχρονικά αθεράπευτο σύμπτωμα μιας ψιμυθωμένης κοινωνίας*», *Κυμοθόη*, τχ. 22-23, Αργοστόλι 2012-2013, σσ. 339, 343, 349-355, 360-367.

πιτακτική η ανάγκη για σύσταση μιας έδρας ναυτικών μαθημάτων και η λειτουργία βιβλιοθήκης. Η δημοτική Αρχή, τονίζει, θα μεριμνήσει επίσης για την αghροφυλακή, την εξόρυξη και ανασκαφή δημοτικών φρεάτων για ανεύρεση νερού και για βοήθεια λίγων «φιλοχρίστων επαιτών». Η Αρχή θα εργαστεί για την επίσπευση της ρυμοτομίας της πόλης του Ληξουρίου. Όλα τα έργα θα είναι πράξεις που πηγάζουν από τη βούληση των εκλεγμένων οργάνων του δήμου και όχι των «μισοδημών».

Ο συντάκτης της προκήρυξης γράφει ότι πέρασε ο καιρός της «αποκλειστικότητας» του σκότους, της βίας, των διωγμών, της κερδοσκοπίας και της αghπαγής. Μόνο έμμεσα αναφέρεται στο παρελθόν, στην περίοδο της αghγλοκρατίας, σα να μη θέλει να θυμάται, κρατώντας έτσι σταθερή την αισιοδοξία του για το μέλλον. «Η δημοτική διοικήσεις είναι αδελφική», γράφει. Η δημοτική διαχείριση είναι οικονομική. Ο δήμαρχος «εύχεται» όλοι οι δημοτικοί Άρχοντες οι οποίοι είναι πλούσιοι να προσφέρουν άμισθη υπηρεσία στο δήμο, έτσι ώστε να γενικευτεί η αρχή αυτή στις δημόσιες θέσεις των επαρχιών σε όλο το κράτος «προς μείωσιν της φορολογίας» στο ένα τρίτο του σημερινού προϋπολογισμού. Προσπαθεί ουσιαστικά να ενώσει τις δύο σφαίρες πολιτικής και οικονομίας δια της μείωσης των δαπανών στο τοπικό επίπεδο, με στόχο την ελάφρυνση του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Έμμεσα, καταγγέλλει τον ξεπεσμό της πολιτικής θίγοντας το πρόβλημα της διαφθοράς των πολιτικών. Προσκαλεί για μίμηση προτύπων, τα οποία προβάλλουν από το ιστορικό παρελθόν της αρχαίας Ελλάδας εξυμνώντας την πολιτική αρετή, το δημόσιο ήθος, τη σύνεση και τέλος το βαθύ αίσθημα ευθύνης και προσφοράς που έπρεπε να συνοδεύει την ανάληψη δημοσίων αξιωμάτων.

Ο δήμαρχος βεβαιώνει ότι δεν πρόκειται να θέσει σε κίνδυνο οικονομικής εξάρτησης το δήμο, λαμβάνοντας δημοτικά δάνεια. Η πρόθεσή του είναι να ακολουθήσει συστατική οικονομική πολιτική των δημοσίων δαπανών. «Είθε δε επικρατεί γνώμη τοιαύτη και επί των δημοσίων». Αποδοκιμάζει και απαγορεύει δωρεές και κληροδοτήματα που θα προσφέρονται στο δήμο από ανθρώπους μη εγκατεστημένους σε εκείνον και δωρεές ή κληροδοτήματα όσων τα κεφάλαια και τα κτήματα βρίσκονται εκτός του δήμου. Με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να αποφύγει τυχόν οικονομικές ατασθαλίες και σφετερισμό των δημοτικών υποθέσεων από εξωτερικούς παράγοντες. Προάγει την αυτονομία του τόπου και θέλει να αποφύγει την εκ των άνω εισαγωγή χρήματος από ετερόχθονες, οι οποίοι με τη δικαιολογία ότι βοηθούν στην ανάπτυξη του τόπου τους μεταφέροντας κεφάλαια από το εξωτερικό και χρηματοδοτήσεις για κοινωφελείς σκοπούς, ουσιαστικά όχι μόνο ωφελούνται οι ίδιοι τροφοδοτώντας τις φιλοδοξίες τους για δημοσιότητα και τον τίτλο του τοπικού ή εθνικού ευεργέτη, αλλά απομυζούν κάθε αυτόχθονη ενέργεια για πραγματική και ουσιαστική ανάπτυξη του τόπου, με ύστατο ευεργετημένο τον ίδιο τον αghγωγό. Ως αghτός ο Νικόλαος Τυπαλδός Ιακωβάτος δε συγχέει τη θεωρία της αστικής ιδεολογίας με την οικονομία και τον πατριωτισμό. Η ρεαλιστική του στάθμιση δείχνει, σε συνδυασμό με την πρόθεσή

του να μην αμείβεται από την άσκηση των καθηκόντων του, την «αγαθή» του πρόθεση για το καλό του τόπου του. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρξε ο ίδιος μέλος μιας εκ των πλουσιότερων οικογενειών του τόπου του και οίγουρα είχε να υπηρετήσει και τους σκοπούς της τάξεώς του. Έχει συνειδητοποιηθεί πάντως στη σκέψη του, ότι οι «ήρωες και οι ευεργέτες» θα γίνουν το «χείριστο των κακών». Η ιδεολογική πλάνη για το ρόλο των ομογενών στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου είναι συνειδητή από τα άτομα που είχαν είτε άμεση εμπειρία των γεγονότων είτε τη δυνατότητα να τα πληροφορηθούν – ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος ήταν ένας από εκείνους. Αν και φορέας των ιδεών της εγχώριας αστικής τάξης, ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος δεν θυσιάζει την αλήθεια προκειμένου να προσελκυσθεί το ομογενές κεφάλαιο, τρέφοντας αυταπάτες για τη δυνατότητα ελέγχου των εκμεταλλευτικών τους διαθέσεων. Δεν αποσιωπά ως ψέμα τη μυθολογία της φιλανθρωπίας, του πατριωτισμού και της μεγάλης ευεργεσίας των ομογενών. Πρόκειται μάλλον για προσωρινή –από τις πρώτες περιπτώσεις συμπαγούς ιδεολογικής τοποθέτησης– συνειδητοποίηση ότι το μέλλον του τόπου είναι δικό του.³⁴ Ωστόσο, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος ήταν πολιτικός και πίσω από τα λόγια του μπορεί να εδράζονται κομματικά συμφέροντα. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Η. Τσιτσέλης με αφορμή τα παραπάνω λόγια του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου στο πολιτικό του φυλλάδιο:

Οι Ιακωβάτοι από της ενώσεως ήσαν ισχυρότατοι εν Πάλη κομματάρχαι, εφ' ικανά έτη άγοντες και φέροντες αυτόχρομα τα πλήθη, πρώτων συμπηξάντων αντιπολιτευομένην κατ' εκείνων μερίδα των αδελφών Μιχαήλ και Ιωάννου Τυπάλδων Χαριτάτων ιατρών. Πρώτην αφορμήν εις δυσμένειαν και αντίπραξιν κατά των Ιακωβάτων παρέσχε η προσπάθεια τούτων, όπως διαγραφώσιν ως ανίκανοι, των εκλογικών καταλόγων Ληξουρίου άνδρες διαπρεπείς επ' αρεταίς, εκδουλεύσει και παιδεία. Καθ' ας επρέσβευον αρχάς οι Ιακωβάτοι οι αλλαχού εγκαταστάντες οριστικώς αποβάλλουσι νομικώς και ηθικώς το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, αλλά μετά τόσης επιμονής εκείνοι επεδίωξαν την εν λόγω διαγραφήν, ώστε παρά τοις πλείστοις εχαρακτηρίσθησαν μάλλον ως εκ προσωπικών αγόμενοι λόγων και ίνα απομακρύνωσιν από της τοπικής πολιτικής επιφόβους αντιπάλους.³⁵

34. Γ. Δεσλιής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών*, Αθήνα, 1989, σσ. 63-67. Ο Γ. Δεσλιής υποστηρίζει ότι η κεφαλόνιτικη εφημερίδα *Εξέγερσις*, 30.11.1874, είχε αντιληφθεί πρώτη το τι έγινε στην Ελλάδα και την Ισπανία με τους ήρωες και τους ευεργέτες. Πρώτη θα αναφέρει την ιδεολογική πλάνη που προέκυπτε από τη σύγχυση ανάμεσα στις οικονομικές λειτουργίες και τον πατριωτισμό των ομογενών. Η *Πρόκληση* του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου, είναι ίσως μια έμμεση, δημόσια κατάθεση ψυχής του ρεαλισμού του αστικού πνεύματος, πριν την *Εξέγερσις*(:).

35. Οι κύριοι αντίπαλοι των Ιακωβάτων ήταν οι Κοζάκοι Τυπάλδοι, οι Αλφονσάτοι Τυπάλδοι

Στο πλαίσιο της πολιτικής για γνήσια συμμετοχή των δημοτών και αντιπροσώπευση των συμφερόντων της κοινότητας των πολιτών, ο Δήμαρχος κάνει σαφές ότι δεν πρόκειται να προσλάβει, ούτε θα «συμβουλευσει» να προσλάβουν στις δημοτικές υπηρεσίες ανθρώπους που έχουν παράσημα ή άλλο διακριτικό στοιχείο. Επίσης αποδοκιμάζει και απαγορεύει την απονομή από τη δημοτική αρχή αμοιβών, δώρων και επαίνων σε οποιονδήποτε και για οποιαδήποτε αιτία. Ήδη έχει αναφερθεί στην ιδέα της ελευθερίας, της αυτονομίας και της αδελφοσύνης, έμμεσα θίγει το ζήτημα της ισότητας απέναντι στους «δημοτικούς» νόμους. Η συμμετοχή στα δημοτικά αξιώματα θέλει να είναι από ίσους δημότες. Στις σκέψεις του ιχνυλατείται το πνεύμα του πολιτικού ριζοσπαστισμού. Αν και δεν μπορεί να καταργήσει τις διακρίσεις και τα προνόμια, ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος τα παραμερίζει στο βαθμό που του το επιτρέπει η δημοτική εξουσία. Τουλάχιστον, έτσι θέλει να υποστηρίξει.

Το μόνο δημοτικό φόρο που αποδέχεται ως δήμαρχος είναι το 3,5% επί των διά Τελωνείου εισαγόμενων και εξαγόμενων προϊόντων, αποκλείοντας κάθε άλλο φόρο εκτός του Τελωνείου. Ωστόσο, η περιορισμένη γεωγραφική έκταση του δήμου, όσο και το νέο νομοθετικό πλαίσιο που αφορούσε το τοπικό σύστημα διοίκησης, ερχόταν να «αντισταθούν» στις προθέσεις του δημάρχου. Χωρίς να αυξηθούν τα δημοτικά βάρη, η ετήσια επιβίωση του δήμου όχι μόνο δεν ήταν δυνατό να ευνοηθεί αλλά γινόταν αμφίβολη.³⁶ Στόχος του νέου δημάρχου είναι και η διαφάνεια στη διαχείριση των δημοτικών υποθέσεων, για αυτό «*πάσαν πράξιν της δημοτικής Αρχής θέλει καταφωτίζει η δημοσιότητα*». Επιπλέον, ο δήμαρχος εύχεται την ανέγερση εκκλησίας προς τιμή του Αγίου Κωνσταντίνου, ως ένδειξη ευχαρίστησης προς το Θεό και λατρείας του Θεού λόγου. Τονίζει ότι η εκκλησία θα πρέπει να είναι «*ελληνικού ρυθμού λόγω των παρελθόντων και των μελλόντων*». Έτσι, εκφράζει την ιδεολογική σύζευξη των υποχρεώσεων του πολίτη και πολιτικού που οφείλει να φροντίζει για την υλική και πνευματική ανάπτυξη των κατοίκων του δήμου. Υπαινίσσεται τον ιδεολογικό ρόλο της ορθοδοξίας στη διατήρηση της ελληνικής ταυτότητας στο πλαίσιο του δήμου και εκφράζει αισιοδοξία για την ιστορική πορεία του έθνους. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο είναι το πνευματικό κέντρο και φάρος του ελληνισμού. Άλλωστε, η χρήση των ησυχαστικών όρων: «*γέροντας*», «*ευχή*», «*θεραπεία*», «*κόπος*», «*τάξη*», «*προσευχή*», αλλά και το πνεύμα υπέρ της ανέγερσης εκκλησιών, δεν είναι όροι και ενδείξεις αποφορτισμένοι από το πατερικό περιεχόμενο της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης.³⁷

Οι ιδέες του Νικολάου Τυπάλδου Ιακωβάτου μετέφεραν στη θεώρηση των πολιτικών, εθνικών και κοινωνικών προβλημάτων της εποχής του τις έννοιες και

και ο Σπ. Μεταξάς, *Η Τοιπαέλης, όπ. π.*, σ. 653, και σ. 654.

36. Δ. Καρούσος, *Τα δεινά της Επτανήσου οσημέρα κορυφούνται*, εν Κεφαλληνία, 1866 ή 1867, σ. 8.

37. Γ.Δ. Μεταλληνός, *Ελληνισμός Μετέωρος, όπ. π.*, σσ. 137-139.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΣΒΟΥ

τις αξίες του Ευαγγελίου της παλαιάς Χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η σκέψη του είναι πλέγμα του ορθόδοξου χριστιανικού ουμανισμού συγχρόνως με τον ενστερνισμό των κοσμικών αξιών του Διαφωτισμού και της νεοτερικότητας. Το ενδιαφέρον του για την πνευματική «τροφή» των δημοτών μέσω της ανέγερσης εκκλησίας και η βαθύτατη έγνοια που διατρέχει, σχεδόν όλο του το κείμενο, για τους πολίτες ολόκληρου του κράτους, δημιουργεί εντυπώσεις ασύμμετρες προς την ιστορική υπόσταση αφενός της εμβέλειας του κοινού στο επίπεδο που απευθύνεται, αφετέρου των ζητημάτων που υπαινίσσεται. Σε αυτήν ακριβώς τη «μεγάθυμη» υφή του λόγου του έγκειται η ιδιαίτερη ιδεολογική ταυτότητα της συνειδήσής του. Με επίκεντρο το δήμο Πάλης και αφορμή την εκλογή του στο ανώτατο αξίωμα, ο Νικόλαος Τυπάλδος Ιακωβάτος διατύπωσε τόσο μεγαλόπνοες πολιτικές σκέψεις και οράματα που άγγιζαν βαθύτατους νευρώνες της πολιτικής σκέψης και θεωρίας της εποχής του, την ίδια στιγμή που ως τέτοιες διαβαιναν όχι μόνο τα δημοτικά όρια αλλά και τα κρατικά.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ *ΗΛΕΚΤΡΑ*: Η ΗΘΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΚΛΥΤΑΙΜΝΗΣΤΡΑΣ*

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να σκιαγραφηθεί η προσωπικότητα και το ήθος της Κλυταιμνήστρας¹ στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη. Η ηθογραφική παρουσίαση της ηρωίδας θα πραγματοποιηθεί αφενός με βάση τα σχόλια των άλλων προσώπων του έργου και αφετέρου μέσα από τα ίδια της τα λόγια. Κυρίως θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε το ήθος της Κλυταιμνήστρας μέσα από τα λεξιλογικά δεδομένα αξιοποιώντας τις σχολιασμένες εκδόσεις των J. D. Denniston² και M. J. Cropp.³

Αρχικά, βέβαια, πρέπει να αναφέρουμε πως θα περιοριστούμε στη σκιαγράφηση της Κλυταιμνήστρας μόνο στον Ευριπίδη και όχι στους άλλους τραγικούς και να αποσαφηνίσουμε τους όρους *προσωπικότητα* και *ήθος*. Στην εργασία αυτή δεν προβαίνω σε εννοιολογικό διαχωρισμό των δύο αυτών όρων, όπως

* Η εργασία αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή στο εαρινό εξάμηνο 2011-2012 υπό την επίβλεψη και αρωγή της διδάσκουσας Ελένης Γκαστή, επίκουρης καθηγήτριας Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας, και παρουσιάστηκε στο Γ' Ετήσιο Συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε από τον Σύλλογο Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκόντων του Τμήματος Φιλολογίας Ιωαννίνων, την Τρίτη 27 Νοεμβρίου 2012 στην αίθουσα Φ.Α.3 του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Νιώθω την ανάγκη επίσης να ευχαριστήσω την οργανωτική επιτροπή του Συμποσίου, καθώς και την πρόεδρο Χ. Πλακούτση που μου έδωσαν την ευκαιρία να παρουσιάσω την εργασία μου.

- Ο Βασίλειος Δημογλίδης είναι προπτυχιακός φοιτητής του Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

1. Βλ. K.L. Komar, *Reclaiming Klytemnestra: Revenge or Reconciliation*, Illinois U.Pr. 2003, όπου παρουσιάζει μια ιστορική διαδρομή σχετικά με τη μορφή της Κλυταιμνήστρας από την κλασική Ελλάδα μέχρι και στη δεκαετία του 1990 σ' ολόκληρη την Ευρώπη.

2. Βλ. J.D. Denniston (εκδ.), *Ευριπίδου Ηλέκτρα* (μετάφρ. Φ. Αδαμίδη), Αθήνα 2010.

3. Βλ. M.J. Cropp (εκδ.), *Euripides' Electra*, Warminster 1988.

ο Seidensticker,⁴ αλλά τους θεωρώ ταυτόσημους. Γνωρίζουμε βέβαια πως ο χαρακτήρας της Κλυταιμνήστρας στο έργο του Ευριπίδη διαμορφώνεται μέσα από ένα πλέγμα ομοιοτήτων και διαφορών σε σχέση με τους δύο άλλους τραγικούς, μιας και η τραγωδία από τη φύση της είναι διακειμενική, αφού αποτελεί ένα σύνολο παραλλαγών που βασίζονται σε συγκριτικά λίγα μυθολογικά θέματα που επαναλαμβάνονται.⁵ Ο χαρακτήρας ενός δραματικού ήρωα καθορίζεται, όπως αναφέρει και ο J. Gould,⁶ σε ένα σημαντικό του άρθρο για τον «χαρακτήρα» στην αρχαία τραγωδία, από όσα λέει και κάνει.⁷ Ο δραματικός ποιητής που πλάθει μία προσωπικότητα είναι υποχρεωμένος να λάβει υπόψιν του και τις θεατρικές συμβάσεις του είδους και η ηθογραφική σκιαγράφηση ενός ήρωα πρέπει να εξυπηρετεί τη δραματική οικονομία, για αυτό και πολλές φορές ο χαρακτήρας του μένει σε μεγάλο βαθμό ανολοκλήρωτος στο τελικό κείμενο.⁸ Τέλος αξίζει να αναφέρουμε και την άποψη της Judith Mossman,⁹ που μας βρίσκει σύμφωνους, πως κάθε ηθογράφηση λειτουργεί χρησιμοποιώντας κάποια ειδοποιά χαρακτηριστικά για να δημιουργήσει ένα πρόσωπο σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο όπου αυτό εντάσσεται. Συνεπώς η ηθογράφηση της Κλυταιμνήστρας στην παρούσα εργασία υπόκειται σε αυτούς τους περιορισμούς.

Εν συντομία όσον αφορά την προϊστορία της δράσης, όπως την πληροφορούμαστε στον πρόλογο του έργου από το σύζυγο της Ηλέκτρας, ο Αγαμέμνωνας αφού σκότωσε τον βασιλιά της Τροίας επέστρεψε στην πατρίδα του όπου βρήκε το θάνατο από την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο, τον άνομο εραστή της. Πλη-

4. Για τη διάκριση των όρων ήθος και χαρακτήρας βλ. Bernd Seidensticker «Character and Characterization in Greek Tragedy» στο M. Revermann and P. Wilson (eds.), *Performance, Iconography, Reception. Studies in Honour of O. Taplin*, Oxford U.Pr. 2008, σσ.333-346.

5. Αναλυτικότερα βλ. P. Burian, «Πώς ένας μύθος γίνεται μύθος της τραγωδίας: η διαμόρφωση της τραγικής πλοκής» στο P.E. Easterling (ed), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, (μετάφρ.-επιμ. Α.Ρόξη - Κ. Βαλάκας), Ηράκλειο 2007, σ.269.

6. Βλ. J. Gould, «Dramatic Character and 'human intelligibility' in Greek Tragedy», *PCPS* 24 (1978), σσ.43-67.

7. Μαζί του συμφωνεί και ο C. Garton, όταν λέει πως μια δραματική προσωπικότητα είναι η λειτουργία της δράσης της. Αναλυτικότερα για τον όρο χαρακτηρολόγηση// ηθογράφηση βλ. C. Garton, «Characterisation in Greek Tragedy», *JHS* 77 (1957), σσ.247-254.

8. Βλ. F. Budelmann & P. Easterling, «Reading minds in Greek Tragedy», *G&R* 57 (2010), σσ. 289-303. Ωστόσο εκτός από τα άρθρα του J. Gould και F. Budelmann & P. Easterling ενδιαφέρον παρουσιάζει και το βιβλίο του John Gilbert, *Change of Mind in Greek Tragedy*, Göttingen 1995, όπου στη σελίδα 18, σημ.13 αναφέρει πως υπάρχει σχέση ανάμεσα στο χαρακτήρα ενός δραματικού ήρωα και στο γένος του. Σημαντικό επίσης είναι το κεφάλαιο «Character and the Greek view of man» στο βιβλίο της Chiara Thumiger, *Hidden Paths: Self & Characterization in Greek Tragedy: Euripides' Bacchae*, London 2007, σσ.3-57, όπου η συγγραφέας επιχειρεί μία ευσύνοπτη βιβλιογραφική επισκόπηση σχετικά με την έννοια του χαρακτήρα και της ηθογραφικής του παρουσίασης.

9. Βλ. J. Mossman «Γυναικείες φωνές» στο J. Gregory (ed.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, 31 εισαγωγικά δοκίμια, (μετάφρ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεξαντάκου, Γ. Φιλίππου, επιμ. Δ.Ι. Ιακώβ), Αθήνα 2010, σσ.489-508.

ροφορούμαστε ακόμη ότι ο Ορέστης φυγαδεύτηκε από τον γέρο-παιδαγωγό του πατέρα του σε αρκετά νεαρή ηλικία ούτως ώστε να σωθεί από τις φονικές προθέσεις του Αίγισθου.

Η σκιαγράφηση του ήθους της ευριπίδειας Κλυταιμνήστρας δίνεται ήδη από το στίχο 9 όπου το προλογίζον πρόσωπο, ο «εικονικός» σύζυγος της Ηλέκτρας, αναφέρει ότι η Κλυταιμνήστρα χρησιμοποίησε δόλο σκοτώνοντας τον σύζυγό της (*γυναικὸς πρὸς Κλυταιμνήστρας δόλω*¹⁰). Ο δόλος της Κλυταιμνήστρας έγκειται στη σύλληψη του σχεδίου. Ο Ευριπίδης δίνοντας στην Κλυταιμνήστρα τον πρώτο λόγο στη δολοφονία του Αγαμέμνονα ρίχνει το βάρος στην ικανότητα που έχει η Κλυταιμνήστρα να επιβουλεύεται.¹¹ Μάλιστα και ο Όμηρος την συνδέει με τον δόλο αποκαλώντας την με τη συνάφεια *Κλυταιμνήστρη δολόμητις*.¹² Σύμφωνα με το Γεωργό, λοιπόν, η Κλυταιμνήστρα είναι η ηθική αυτουργός και όπως αναφέρει και ο Ν.Χ. Χουρμουζιάδης¹³ (ερμηνεύοντας τον αντίστοιχο στίχο) εδώ γίνεται διάκριση ανάμεσα στην ηθική αυτουργία της Κλυταιμνήστρας (*δόλω*) και τη φυσική αυτουργία του Αίγισθου (*χερί*).

Ιδιαίτερη σημασία έχει και η κατονομασία της Κλυταιμνήστρα από τον Γεωργό στο στίχο 13 με το πατρωνυμικό *Τυνδαρίς*. Τα συμφραζόμενα του στίχου παραπέμπουν στη μοιχεία της Κλυταιμνήστρας, γεγονός που ίσως δικαιολογεί τη χρήση του πατρωνυμικού, καθώς υπονοεί την ηθική ανυποληψία της ηρωίδας (που είναι αντίστοιχη με αυτή της αδερφής της, της Τυνδαρίδας Ελένης), που είναι το χαρακτηριστικό που συνδέει τις δύο κόρες του Τυνδάρεω (Ελένη και Κλυταιμνήστρα).

Όσοι λίγοι στίχους παρακάτω (στ. 27-30) βλέπουμε μία αντίθεση ή μάλλον μία διπλή όψη της προσωπικότητας της Κλυταιμνήστρας: *ὠμόφρων ὁμως/μήτηρ νιν ἐξέσωσεν Αἰγίσθου χερὸς*. Από την μία πλευρά έχουμε το επίθετο *ὠμόφρων* (στ. 27) το οποίο τονίζει την αγριότητα που επέδειξε στο φόνο του Αγαμέμνονα, και από την άλλη πλευρά τη λέξη *μήτηρ* η οποία τονίζει τη μητρική αγάπη της Κλυταιμνήστρας. Βέβαια σημαντική είναι και η άποψη της Nancy Sorkin Rabinowits¹⁴ η οποία στηρίζεται περισσότερο στο ρήμα *ἐξέσωσεν* (στ. 28) και θεωρεί πως σε αυτό το σημείο η Κλυταιμνήστρα ηθογραφείται από το Γεωργό κάπως συμπαθητικά καθώς έσωσε την κόρη της από τη σίγουρη δολοφονία

10. Όλες οι παραπομπές στο κείμενο του Ευριπίδη είναι από την έκδοση : *Euripides. Euripidis Fabulae*, ed. Gilbert Murray, vol. 2., Oxford 1913, όπως αυτή βρέθηκε ηλεκτρονικά στο διαδίκτυο στον ακόλουθο σύνδεσμο: <http://nlp.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Eur.+El.+1&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0095>

11. Βλ. Μ.Ρ. Lefkowitz, *Γυναίκες στον ελληνικό μύθο*, (μετάφρ. Α. Μεγαπάνου), Αθήνα 1993, σ.182.

12. Βλ. στη λ422 της *Οδύσσειας*, όπου ο Αγαμέμνονας αναφέρεται στο φόνο της Κασσάνδρας από την Κλυταιμνήστρα.

13. Βλ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης, *Ευριπίδου Ηλέκτρα, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις*, Αθήνα 1990, σ.126.

14. Βλ. Nancy Sorkin Rabinowits, *Greek Tragedy*, Blackwell, Malden 2008, σσ.117-122.

από τον Αίγισθο. Η Κλυταιμνήστρα φαίνεται να είναι μια γυναίκα που ενδιαφέρεται για την κόρη της. Αυτήν την άποψη υιοθετεί μόνο ο Ευριπίδης. Έτσι, προγραμματικά ο ποιητής δηλώνει την απόκλισή του από την παραδεδομένη ηθογραφική παρουσίαση της Κλυταιμνήστρας. Ο πραγματικός όμως λόγος για τον οποίο η Κλυταιμνήστρα έσωσε την Ηλέκτρα δίνεται στους στίχους 29-30: *ἐς μὲν γὰρ ἄνδρα σκήψιν εἶχ' ὀλωλότα, / παίδων δ' ἔδεισε μὴ φθονηθεῖη φόνω*. Η ηρωίδα μας φοβήθηκε την κοινωνική κατακραυγή, όπως φαίνεται από τη χρήση του ρήματος *φθονεῖσθαι* με τη σημασία «να σε λοξοκοιτάζουν», «να σε βλέπουν με μισό μάτι». ¹⁵ Επομένως η Κλυταιμνήστρα ενδιαφέρεται πρωτίστως για τη δημόσια εικόνα της.

Μετά τη σύντομη ηθογράφηση από τα σχόλια του Γεωργού, παίρνουμε ένα δείγμα του ήθους της Κλυταιμνήστρας από τα λεγόμενα της Ηλέκτρας. Η τελευταία, αρχικά στους στίχους 60-63, μιλάει αρνητικά για τη μητέρα της. Συγκεκριμένα, για να την περιγράψει, χρησιμοποιεί ένα επίθετο με την ηθική του έννοια (*πανώλης*¹⁶). Το επίθετο έχει άμεση σχέση με την προσωπικότητα της Κλυταιμνήστρας και η ηθική του έννοια εντοπίζεται στην αδικία που υπέστη η Ηλέκτρα αποδιωγμένη από το παλάτι. Η Κλυταιμνήστρα έδιωξε την κόρη της και τεκνοποιεί με τον Αίγισθο (στ. 62). Χαρακτηριστική είναι η χρήση του ρήματος *ἐκβάλλειν* (στ. 61) που ίσως να παραπέμπει στον αποκλεισμό των νόμιμων τέκνων από τα κληρονομικά τους δικαιώματα, καθώς και στη συναισθηματική τους αποξένωση. ¹⁷ Παρατηρούμε δηλαδή ότι με τη χρήση του ρήματος *ἐκβάλλειν* η Ηλέκτρα δεν περιγράφει μόνο τη φυσική της απομάκρυνση από το παλάτι, αλλά και το συναισθηματικό και πολιτικό της αντίκτυπο. Με την πρώτη αυτή δήλωση της Ηλέκτρας το ήθος της μητέρας της διαγράφεται με τα πιο αρνητικά χρώματα σε σχέση με τους στίχους 27-30 που απήγγειλε ο Γεωργός. Είναι μία άσπλαχνη μάνα η οποία δεν δίστασε να απομακρύνει το ίδιο της το παιδί από το πατρικό του σπίτι και να κάνει παιδιά με τον εραστή της (η μοιχεία είναι ένα θέμα που θα επανέλθει παρακάτω).

Στη συνέχεια στους στίχους 163-167¹⁸ η Ηλέκτρα κατηγορεί πλέον τη μητέρα της για τη δολοφονία του Αγαμέμνονα. Η Ηλέκτρα επιτίθεται στην Κλυταιμνήστρα. Η τελευταία έπρεπε να είχε (υπο)δεχτεί την επιστροφή του συζύγου της *ἐπὶ στεφάνοις* (στ. 163) –κάτι που δεν έκανε. Επιπλέον το επίθετο *ὄδιος* (στ. 161) αναφέρεται στη συνωμοσία που έστησε η Κλυταιμνήστρα εναντίον του

15. Βλ. Denniston, *ό.π.*, σ. 101.

16. Πβλ. στ. 86-87. Ορέστης: *χή πανώλεθρος μήτηρ*, χαρακτηρίζοντας τη μητέρα του, όπου η λέξη σημαίνει «εντελώς καταστρεπτικός».

17. Αυτή η σημασία αποδίδεται στο ρήμα *ἐκβάλλειν* και στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή (στ. 589-590). Για την ερμηνεία αυτή βλ. Ε. Γκαστή, *Η διαλεκτική του χρόνου στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή*, Ιωάννινα 2003, σ. 130, σημ. 37.

18. Μονωδία της Ηλέκτρας (στ. 112-166) που εκφράζει το σταυραγμένο μίσος προς τη μητέρα της (βλ. Χ. Σαμουηλίδης, *Ευριπίδη Ηλέκτρα, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια*, Τρίκαλα 1990, σ. 19).

Αγαμέμνονα κατά την επιστροφή του.¹⁹ Η ηρωίδα «καλωσόρισε» το σύζυγό της με ένα σπαθί. Ήταν μάλιστα αυτή που του έριξε το πρώτο και μοιραίο χτύπημα αφήνοντας τη συνέχεια της δολοφονίας στον εραστή της, όπως βλέπουμε στους στίχους 164-166, *ξίφεσι δ' ἀμφιτόμοις λυγάν/ Αἰγίσθου λώβαν θεμένα/ δόλιον ἔσχεν ἀκοίταν*. Αξίζει ακόμη να αναφέρουμε πως μόνο ο Ευριπίδης βάζει την Κλυταιμνήστρα να χρησιμοποιεί σπαθί. Μια δολοφονία, λοιπόν, εκτός από την άνομη μοιχεία της, τής καταλογίζεται στο ήδη βεβαρημένο «ηθικό μητρώο» της.

Μάλιστα στο τέλος της Παρόδου, στους στίχους 211-212 η Ηλέκτρα με την διατύπωση *μάτηρ δ' ἐν λέκτροις φονίοις ἄλλῳ σύγγαμος οἰκεῖ*, αναφέρεται στο φονικό συζυγικό κρεβάτι με σκοπό να αναδειχθεί η συνάφεια του φόνου με την ηθική και θρησκευτική διάσταση της ύβρεως της Κλυταιμνήστρας. Ο χαρκτηρισμός *σύγγαμος*, που σύμφωνα με τον J.D. Denniston²⁰ χρησιμοποιείται για τις δύο αδερφές που είχαν μοιραστεί το γάμο τους ανάμεσα σε δύο άντρες, προβάλλει εμφαντικά τη μοιχεία της Κλυταιμνήστρας. Η άποψη αυτή φαίνεται ορθή και εύλογη, αρκεί να σκεφτούμε πως η Κλυταιμνήστρα κινείται ανάμεσα στον Αγαμέμνονα και τον Αίγισθο. Παράλληλα με τη χρήση του ρήματος *οἰκεῖ* η Ηλέκτρα τονίζει το γεγονός ότι η Κλυταιμνήστρα ανατρέπει την ομαλότητα και κυρίως την ενότητα του οίκου²¹ υπονομεύοντας και τις αξίες του.

Στο Α' επεισόδιο, όπου η Ηλέκτρα επιπλήττει τον σύζυγό της γιατί φέρθηκε επιπόλαια με το να προσφέρει περιποίηση στους ξένους, στους στίχους 417-419 κάνει το εξής σχόλιο: *οὐ γὰρ πατρῶων ἐκ δόμων μητρός πάρα// λάβοιμεν ἄν τι· πικρὰ δ' ἄγγειλαιμεν ἄν, // εἰ ζῶντ' Ὀρέστην ἢ τάλαιν' αἰσθοιτ' ἔτι*. Η Ηλέκτρα χαρακτηρίζει τη μητέρα της με το επίθετο *τάλαινα*. Η λέξη αυτή μπορεί να έχει δύο σημασίες: (i) «καρτερικός», και με αρνητική σημασία «θρασύς», «απερίσκεπτος», και (ii) «άθλιος», «δυστυχής»²². Ο Denniston²³ αποδίδει στη λέξη τη σημασία σκληρόκαρδη. Ωστόσο αξίζει στο σημείο αυτό να παραθέσουμε κάποιες μεταφράσεις. Τη λέξη *τάλαινα* ο Χ. Σαμουηλίδης τη μεταφράζει «η καψερή». Συμφωνεί δηλαδή με τη δεύτερη ερμηνεία («δυστυχισμένη θα γινόταν καθώς θα κινδύνευε η ζωή της» γράφει στο σχόλιό του). Προς την ίδια ερμηνεία κινείται και ο Ν.Χ. Χουρμουζιάδης μεταφράζοντας: «...αφού πικρό μαντάτο θα της φέρναμε της θεοκατάρτης». Από την άλλη πλευρά ο Μ.Ι. Cropp μεταφράζει τη λέξη *τάλαινα* ως «cruel woman»· κινείται δηλαδή προς την πρώτη ερμηνεία. Αν το εντάξουμε στα δραματικά συμφραζόμενα (δηλαδή η Ηλέκτρα ζητά από το σύζυγό της να πάει στον παιδαγωγό του πατέρα της και να πάρει τα απαραίτητα

19. Βλ. Denniston, *ό.π.*, σ.121.

20. Βλ. Denniston, *ό.π.*, σ.129.

21. Για την έννοια του οίκου βλ. αναλυτικότερα: Μ.Ι. Finley, *Ο κόσμος του Οδυσσέα* (μετάφρ. Σ. Μαρκιανός), Αθήνα 1998.

22. Βλ. Denniston, *ό.π.*, σ.327.

23. Βλ. Denniston, *ό.π.* σ.173.

αγαθά για το δείπνο γιατί η μητέρα της ποτέ δε θα τα δώσει) ίσως φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι ο Ευριπίδης εκμεταλλεύεται αυτή τη διττή σημασία της λέξης. Ίσως δηλαδή όντως στο στόμα της Ηλέκτρας να παίρνει την πρώτη σημασία (αυτή δηλαδή της σκληρής), αλλά να πιστεύει πως από σκληρή θα γίνει και δυστυχισμένη γιατί θα ακούσει πικρά (στ.418) για αυτήν πράγματα (=επιβίωση του Ορέστη). Παράλληλα ο Ευριπίδης ρυθμίζει και τις μελλοντικές αντιδράσεις των θεατών στο φόνο της Κλυταιμνήστρας καθώς ο χαρακτηρισμός *τάλαινα* συναρτά τη μητροκτονία με τα συναισθήματα που ένας τέτοιος θάνατος προκαλεί: δηλαδή το κοινό θα νιώσει οίκτο για την Κλυταιμνήστρα.

Ωστόσο η Ηλέκτρα αναγνωρίζει κάποια μητρικά συναισθήματα στην Κλυταιμνήστρα, καθώς στο στίχο 656 λέει πως η μητέρα της θα έρθει (ήξει) όταν ακούσει πως γέννησε. Βλέπουμε να χρησιμοποιεί μέλλοντα. Ο μέλλοντας ως χρόνος δηλώνει πως αυτό που σημαίνει το ρήμα θα γίνει σίγουρα και με βεβαιότητα.²⁴ Η Ηλέκτρα δηλαδή είναι σίγουρη ότι η μητέρα της θα έρθει. Πιστεύει πως η Κλυταιμνήστρα έχει κάποιο μητρικό ενδιαφέρον. Πιθανή όμως φαίνεται και η αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή θα έρθει για να επιβεβαιώσει απλώς ότι η κόρη της έκανε το παιδί με το φτωχό Γεωργό και όχι με κάποιον υψηλότερης κοινωνικής τάξης που θα μπορούσε να διεκδικήσει τα νόμιμα, δηλαδή την πατρική περιουσία και εξουσία.

Σημαντικό είναι και το σχόλιο της Ηλέκτρας που εντάσσεται στον προσβλητικό λόγο που εκφωνεί πάνω από το νεκρό Αίγισθο. Με τη φράση *μῆτηρ δέ σ' ἄνδρα δυσσεβὴ κεκτημένη* (στ. 927) αναφέρεται στο κυρίαρχο και ηγετικό ρόλο της Κλυταιμνήστρας. Για άλλη μια φορά, λοιπόν, αποδεικνύεται πως η Κλυταιμνήστρα ανατρέπει την ομαλότητα του οίκου και των ιεραρχικών σχέσεων στο πλαίσιο του γάμου καθώς, όπως αναφέρει και ο J.D. Denniston, στην ερμηνεία του αντίστοιχου στίχου, «το να πει κανείς ότι μια γυναίκα *κέκτηται ἄνδρα* είναι αφύσικο».²⁵ Επιπλέον η Σύλβια Κατούντα²⁶ αναφερόμενη σε αυτές τις ιεραρχικές σχέσεις τονίζει πως οι γυναίκες είναι υποδεέστερες από τους άνδρες και εξαρτώνται πλήρως από τον κύριο του οίκου, γεγονός που δεν φαίνεται στη σχέση Κλυταιμνήστρας - Αίγισθου.

Ἐπειτα στο Δ' επεισόδιο και στον *αγώνα λόγων*²⁷ ανάμεσα στην Κλυταιμνή-

24. Για τις χρήσεις των χρόνων βλ. Ν.Δ. Τζουγανάτος, *Σύνταξις της ελληνικής γλώσσας, ο υποταγμένος λόγος*, Αθήνα³ 1980, σ.11 κ.εξ. Επίσης βλ. J. Humbert, *Συντακτικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, (μετάφρ. Γ.Ι. Κουρμούλης), Αθήνα² 2002, σσ.145-146. Ακόμη βλ. Barbara Goward, *Αφήγηση και τραγωδία, αφηγηματικές τεχνικές στον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη*, (μετάφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος), Αθήνα 2002, σ.218, όπου γίνεται αναφορά για τη χρήση του μέλλοντα στο πρώτο στάσιμο της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή. Και εκεί ο μέλλοντας υπογραμμίζει τη βεβαιότητα του ρήματος.

25. Βλ. Denniston, *ό.π.*, σ. 273.

26. Βλ. Σ. Κατούντα, *Οι κόρες της Πανδώρας*, Αθήνα² 2006, σ.52.

27. Για τον αγώνα λόγων στον Ευριπίδη βλ. M. Lloyd, *The agon in Euripides*, Oxford Cl. Pr. 1992, και ειδικά για τον αγώνα λόγων στην *Ηλέκτρα* σσ.55-70. Και πιο συγκεκριμένα βλ. σ.61,

στρα και την Ηλέκτρα η τελευταία, ενοχλημένη από την εμφανή ευημερία της μητέρας της, κατηγορεί την Κλυταιμνήστρα λέγοντας *αίχμάλωτον τοί μ' ἀπωκισας δόμων* (στ. 1008). Το γεγονός ότι χρησιμοποιεί β' πρόσωπο σημαίνει πως η Ηλέκτρα θεωρεί αποκλειστικά και μόνο την Κλυταιμνήστρα αιτία για τη δική της άθλια κατάσταση, άποψη που έρχεται να ενισχύσει και το εγκλιτικό μόριο *τοι*²⁸ με το οποίο η Ηλέκτρα δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφισβήτησης της ενοχής της μητέρας της.

Επιπλέον η Ηλέκτρα στο στίχο 1064 κατηγορεί την μητέρα της καθώς και την αδερφή της Ελένη πως είναι «ελαφρόμυαλες» και «αισχροές»²⁹ με τον χαρακτηρισμό *ἄμφω ματαίω*. Τις θεωρεί επίσης ανάξιες του αδερφού τους του Κάστορα, κάτι που σχετίζεται περισσότερο με την Ελένη και θυμίζει χωρίο από άλλη τραγωδία του Ευριπίδη. Πιο συγκεκριμένα στις *Τρωάδες* ο Ευριπίδης γράφει στους στίχους 132-133 *Κάστορι λῶβαν τῷ Εὐρώτῃ δυσκλείαν*, αλλά και στην τραγωδία του *Ελένη* αναφέρει πως οι Διόσκουροι αυτοκτόνησαν λόγω της αναισχυντίας της αδερφής τους, όπως πληροφορούμαστε και από το ερμηνευτικό σχόλιο του J.D. Denniston στη φράση *Κάστορος τ' οὐκ ἄξιω* (Ηλ. στ. 1064).

Φτάνοντας στο τέλος της ηθογραφικής σκιαγράφησης της Κλυταιμνήστρας από την κόρη της, η τελευταία στους στίχους 1072-1073 λοιδορεί τη μητέρα της επειδή *ἐς κάλλος ἄσκει* (στ. 1073). Η Κλυταιμνήστρα λοιπόν διαγράφεται σαν μια γυναίκα που το μόνο που τη νοιάζει είναι η εξωτερική της εμφάνιση και ομορφιά. «Η τεχνητή και περίσσεια ομορφιά μπορεί συχνά να θεωρηθεί χαρακτηριστικό μιας εταίρας ή γενικά μιας έκπτωτης γυναίκας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Cropp³⁰ στη σχολιασμένη έκδοση της ευριπίδειας *Ηλέκτρας*.

Έχοντας τελειώσει την ηθογραφική παρουσίαση της Κλυταιμνήστρας μέσα από τα λόγια της κόρης της, περνάμε τώρα στα σχόλια του Χορού. Πιο συγκεκριμένα ο Χορός στο α' στάσιμο, έχοντας πάρει τη θέση του στην ορχήστρα σχολιάζει την εκστρατεία στην Τροία. Στους στίχους 479-486 κάνει μνεία στο ήθος της Κλυταιμνήστρας αρχικά με το σχόλιο *κακόφρων κούρα* (στ. 481). Ο Χορός αποδίδει τη δολοφονία του Αγαμέμνονα στην έλλειψη φρόνησης και συνέσεως,³¹ που οφείλεται στον έρωτα της Κλυταιμνήστρας για τον Αίγισθο. Σε αυτό

όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται πως το γεγονός ότι η Ηλέκτρα συγκρίνεται με τις δούλες, δίνει την αφορμή στην Κλυταιμνήστρα για έναν περίτεχνο υπερασπιστικό λόγο για τον εαυτό της. Γενικά για των αγώνα λόγων στην αρχαία ελληνική τραγωδία βλ. J. Duchemin, *L'Agon dans la tragedie grecque*, Paris² 1968.

28. Γενικά για τη χρήση του εγκλιτικού μορίου *τοι* βλ. J. Humbert, *ό.π.*, σσ.420-422, και J.D. Denniston, *The Greek Particles*, Oxford 1934, σ.537: «η πρωταρχική του λειτουργία είναι να κάνει το πρόσωπο προς το οποίο απευθύνεται να κατανοήσει μια αλήθεια που αγνοεί ή προσωρινά έχει λησμονήσει».

29. Βλ. Denniston, *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, *ό.π.*, σ.310.

30. Βλ. Cropp, *ό.π.*, σ.173.

31. Επίσης βλ. Σαμουηλίδης, *ό.π.*, σ.179.

ΠΑΡΚΙΣΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

συνηγορεί και η επανάληψη του πατρωνυμικού *Τυνδαρίς*, το οποίο συνδέοντάς την με την Ελένη ανακαλεί τη μοιχεία της Κλυταιμνήστρας. Ο Χορός ακόμη χρησιμοποιώντας τους μελλοντικούς τύπους *πέμψουσι* (στ. 483) και *ὄψομαι* (στ. 486) προεξοφλεί την τιμωρία της Κλυταιμνήστρας.

Στο Δ' επεισόδιο και λίγο πριν εμφανιστεί η Κλυταιμνήστρα, ο Χορός κάνει ένα σχόλιο απευθυνόμενος στη βασίλισσα: *τάς σάς δὲ τύχας θεραπεύεσθαι/ καιρός <χαῖρ> ὃ βασιλεία* (στ. 996-997). Στο απόσπασμα αυτό διακρίνουμε έναν ειρωνικό και υποκριτικό τόνο καθώς έχουμε μια υπερβολική έκφραση σεβασμού προς την Κλυταιμνήστρα. Αυτό το επιβεβαιώνει και η χρήση του ρήματος *θεραπεύω* που σημαίνει τιμώ τους γονεῖς και λατρεύω τους θεούς.³² Ο Χορός θέλει να καλύψει αλλά και να κρύψει από τη βασίλισσα τον κίνδυνο που πρόκειται να διατρέξει. Σ' αυτήν την ειρωνεία συμβάλλει και η λέξη *καιρός*. Πρόκειται για μία αμφίσημη λέξη με πολλές σημασίες. Ίσως στο στόμα του Χορού να σημαίνει την κατάλληλη στιγμή. Ο Χορός την υπηρετεί και την σέβεται την κατάλληλη στιγμή γιατί γνωρίζει πως τώρα το μέλλον της προβάλλει δυσοίωνα και μαύρο.

Στους στίχους 1051-1054 ο Χορός κάνει ένα μεταβατικό σχόλιο όπου διακρίνεται σαφώς ένας επικριτικός τόνος για την απολογία της Κλυταιμνήστρας: *δίκαι' ἔλεξας· ἡ δίκη δ' αἰσχροῦς ἔχει*. Η αρνητική αξιολόγηση και η κοινωνική αποδοκιμασία που μεταφέρει το επίρρημα *αἰσχροῦς*³³ ενισχύεται από την πλήρη απόρριψη που ενέχεται στους στίχους 1053-1054: *ἡ δὲ μὴ δοκεῖ τάδε,/ οὐδ' εἰς ἀριθμὸν τῶν ἐμῶν ἦκει λόγων*. Μέσα σ' αυτούς τους στίχους δημιουργείται μια ισχυρή αντίθεση η οποία συμβάλλει στην ήδη αρνητική σκιαγράφηση του ήθους της Κλυταιμνήστρας. Στον υπερασπιστικό λόγο της Κλυταιμνήστρας υπάρχει μεν η δικαιοσύνη, αλλά η Κλυταιμνήστρα δεν συμβαδίζει με το πνεῦμα της. Μέσα από αυτήν την αντίθεση τονίζεται εντονότερα η άδικη πράξη της.

Αφού αναφέραμε πώς χρωματίζεται το πορτρέτο του χαρακτήρα της Κλυταιμνήστρας μέσα από τα λόγια του Γεωργού (συζύγου της κόρης της), της Ηλέκτρας και του Χορού, θα περάσουμε στην ηθογράφησή της, όπως αυτή προκύπτει μέσα από τα δικά της τα λόγια. Η άφιξή της προαναγγέλλεται από το Χορό. Ο Χορός στους στίχους 988-989 χαιρετά τη βασίλισσα της οποίας τη ταυτότητα μαθαίνουμε αμέσως: *ἰώ, βασιλεία... παῖ Τυνδάρω*. Ο Χορός στο στίχο 994 την ταυτίζει με τους θεούς: *ἴσα καὶ μάκαρας*. Η Κλυταιμνήστρα έχει πλούτη και ζει σε μια απόλυτη ευτυχία όπως πληροφορούμαστε στο στίχο 995: *πλούτου μεγάλης τ' εὐδαιμονίας*.

Αρχικά, λοιπόν, η Κλυταιμνήστρα εμφανίζεται στο Δ' επεισόδιο. Στους στί-

32. Για τη σημασία του ρήματος *θεραπεύω* βλ.: Henry G. Liddell-Robert Scott, *Μέγα Λεξικό της ελληνικής γλώσσας, Τόμος II*, (μετάφρ. Ξενοφάν Η. Μόσχας), Αθήνα 1907, στο λήμμα *θεραπεύω*, καθώς και στο λεξικό του Ι. Σταματάκου, *Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1972, στο ίδιο λήμμα.

33. Βλ. Γκαστή, *ό.π.*, σ.128, σημ.31.

χους 998-1003 παρουσιάζεται σ' όλη της τη μεγαλοπρέπεια δίνοντας εντολές στις δούλες της να τη βοηθήσουν να κατέβει από την άμαξα. Η εικόνα αυτή έχει άμεση σχέση με το ήθος της. Εδώ αξίζει ακόμη να αναφέρουμε πως, σύμφωνα με τον Τ. Ρούσο, ³⁴ η εικόνα αυτή σε αντιδιαστολή με αυτή της Ηλέκτρας μπορεί να δημιουργεί συναισθήματα αντιπάθειας προς το πρόσωπο της βασίλισσας και οίκτου προς την κόρη της.

Στο στίχο 1007 η Κλυταιμνήστρα απαντά στην Ηλέκτρα που επιμένει πεισματικά στη θέση της, ότι δηλαδή είναι *δούλη* (στ. 1004). Αναγνωρίζοντας πως η δοτική *μοι* είναι δοτική ηθική (=σε παρακαλώ!) βλέπουμε ότι η ηρωίδα μας είναι ψύχραιμη και πιο καλοσυνάτη από αυτό το άσπλαχνο πλάσμα που περιέγραψε λίγο παραπάνω η κόρη της. Προσπαθεί να ηρεμήσει τους τόνους και φέρεται ευσπλαχνικά στην Ηλέκτρα, όταν της δηλώνει πως δεν την εξισώνει με τις δούλες της.

Στη συνέχεια, στους στίχους 1020-1023, η Κλυταιμνήστρα προσπαθεί να υπερασπιστεί τον εαυτό της και να δικαιολογήσει τη δολοφονία του Αγαμέμνονα. Για αυτό λέει πως αιτία αυτής της πράξης ήταν το γεγονός ότι ο άνδρας της θυσιάσε την ίδια τους την κόρη, την Ιφιγένεια. Όπως γράφει και ο John Heath, ³⁵ η οργή της Κλυταιμνήστρας πηγάζει από αυτήν ακριβώς τη δολοφονία. Ο Αγαμέμνονας θυσιάζοντας την κόρη τους πρόδωσε με τον πιο άγριο τρόπο το γάμο τους. Έτσι, έχουμε μια εντελώς διαφορετική εικόνα της Κλυταιμνήστρας. Η τελευταία έχασε την κόρη της και αυτό της στοίχισε, κάτι που επιβεβαιώνει και μάλιστα επιτείνει η χρήση της κτητικής αντωνυμίας *ἐμὴν* στο στίχο 1020 (*κεῖνος δὲ παῖδα τὴν ἐμὴν*), στο στίχο 1029 (*τούτων ἑκατὶ παῖδ' ἐμὴν διώλεσεν*), καθώς και στο στίχο 1045 (*κτείνοντα χρὴν τᾶμ* ³⁶, *ἐμὲ δὲ πρὸς κείνου παθεῖν*). Όπως αναφέρει και ο J.D. Denniston στην εισαγωγή της σχολιασμένης έκδοσης της Ηλέκτρας του Ευριπίδη, ³⁷ «ο τραγικός θέλει να της πιστώσουμε αληθινή συμπόνια» (γεγονός που απαντάει σε όσους κατηγορήσαν τον τραγικό για μισογυνισμό).

Λίγους στίχους παρακάτω, στ. 1030-1034 και ενώ βρισκόμαστε ακόμα στον *αγῶνα λόγων* ανάμεσα σε μητέρα και κόρη, η πρώτη συνεχίζει να επιχειρηματολογεί υπέρ της. Αυτή τη φορά δικαιολογεί τον εαυτό της τονίζοντας τα λάθη του Αγαμέμνονα ως συζύγου. Ο άνδρας της επέστρεψε στο παλάτι με την ερωμένη του, την Κασσάνδρα, άρα ούτε και αυτός σεβάστηκε το θεσμό του γάμου. Η ίδια μάλιστα λέει πως παρά τη θυσία, ούτε θηρίο έγινε, ούτε σκόπευε να σκοτώσει τον άντρα της (στ. 1031: *οὐκ ἡγριώμην οὐδ' ἂν κτανον πόσιν*), αλλά η απιστία του Αγαμέμνονα με την Κασσάνδρα ήταν αυτό που ξεπέρασε τα όρια.

34. Bl. Τ. Ρούσος, *Ευριπίδης Ηλέκτρα*, Αθήνα 1992, σ.15.

35. Bl. John Heath, *The talking Greeks: Speech, Animals, and the other in Homer, Aeschylus and Plato*, Cambridge U.Pr. 2005, σ.219.

36. *τᾶμ* = *τὰ ἐμὰ*. Και εδώ αναφέρεται στην Ιφιγένεια.

37. Ελληνική έκδοση, σ. 25.

Το ήθος λοιπόν εδώ διαγράφεται ως εξής: η Κλυταιμνήστρα είναι μεγαλόψυχη, (μέχρι ενός σημείου) αυτοσυγκρατημένη και διατεθειμένη να παραβλέψει το μεγάλο ατόπημα της θυσίας της κόρης της. Όπως αναφέρει και ο Denniston, στην ερμηνεία του αντίστοιχου στίχου, στην απολογία της φόνισσας υπάρχει μεγάλη επινοητικότητα. Η Κλυταιμνήστρα υπήρξε «άπιστη σε έναν εξίσου άπιστο σύζυγο».³⁸

Επιπλέον για την ηθογράφηση της ηθικής αυτουργού μια φράση κλειδί είναι αυτή στο στίχο 1035, *μῶρων μὲν οὖν γυναῖκες*. Αφού η Κλυταιμνήστρα επικαλέστηκε τη μοιχεία του συζύγου της για να υπερασπιστεί τον εαυτό της, τώρα χρησιμοποιεί για τον εαυτό της τη λέξη *μῶρων*. Η λέξη αυτή δηλώνει την ανοησία και, όπως σε πολλά άλλα χωρία, έτσι και εδώ αποτελεί έκφραση ηθικής μομφής.³⁹ Ο *μῶρος* συνδέεται με το γυναικείο γένος και μια διάθεση αυτογνωσίας αρχίζει να διαπερνά την Κλυταιμνήστρα, όταν μάλιστα αυτή αναφέρει χαρακτηριστικά *οὐκ ἄλλως λέγω*.⁴⁰ Η φόνισσα θεωρεί όλες τις γυναίκες άμυαλες και προφανώς εντάσσει ανάμεσα σε αυτές και τον εαυτό της.

Για άλλη μια φορά η Κλυταιμνήστρα, στους στίχους 1036-1038, επαναφέρει στο προσκήνιο τη μοιχεία του συζύγου της. Σχετικά με τη μοιχεία και τη διαρκή αναφορά σε αυτήν προκειμένου να βρει άλλοθι μπορούμε να πούμε πως σαν επιχείρημα δεν είναι και τόσο ισχυρό μιας και η μοιχεία της Κλυταιμνήστρας με τον Αίγισθο προηγείται χρονικά από αυτήν του Αγαμέμνονα με την Κασσάνδρα. Ίσως εδώ η Κλυταιμνήστρα να στερείται ποικιλίας επιχειρημάτων γι' αυτό και επαναφέρει συνεχώς το θέμα της μοιχείας του νόμιμου συζύγου της. Όσον αφορά τώρα την αντίθεση που δημιουργείται μεταξύ των στίχων 1035 και 1036 (*μὲν... δέ*) αφενός η φόνισσα παραδέχεται –όπως έχει ήδη προαναφερθεί– πως όλες οι γυναίκες είναι άμυαλες, αλλά ταυτόχρονα με το *δέ* ρίχνει πάλι το φταίξιμο στον Αγαμέμνονα και με τη φράση *ὅταν δ', ὑπόντος τοῦδ', ἁμαρτάνῃ πόσις* (στ. 1036) emphaticά προβάλλει την ευθύνη του συζύγου της.

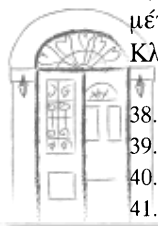
Ένα άλλο επιχείρημα της Κλυταιμνήστρας δίνεται στους στίχους 1039-1040. Εδώ η ηρωίδα διαμαρτύρεται καθώς η ανδροκρατική // πατριαρχική κοινωνία μεταχειρίζεται άνισα τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες. Γι' αυτό το επιχείρημά της χρησιμοποιεί τη λέξη *ὁ ψόγος*. Σύμφωνα με τον Palley⁴¹ η λέξη αυτή «συσχετίζεται με την παράνομη σεξουαλική σχέση» και με την έντονη κοινωνική αποδοκιμασία που συνοδεύει την παράνομη σχέση των γυναικών σε αντίθεση με τη στάση της κοινωνίας προς τους άνδρες. Η Κλυταιμνήστρα που επανειλημμένως έκανε μνεία και στις δύο άνομες ερωτικές συνεννοήσεις (Αίγισθος & Κλυταιμνήστρα // Αγαμέμνονας & Κασσάνδρα) εμφανίζει τον εαυτό της ως μια

38. Βλ. Denniston (εκδ.), *ό.π.*, σ.301.

39. Του ίδιου, *ό.π.*, σ.301.

40. Μετάφραση: «το παραδέχομαι, δεν το αρνούμαι».

41. Την άποψη του Palley την δανείζομαι έτσι όπως την παραθέτει ο Denniston, *ό.π.*, σ 304, μιας και το έργο του Palley μας ήταν δυσεύρετο.

αδικημένη από την κοινωνία γυναίκα που δεν έτυχε ίσης αντιμετώπισης για τη μοιχεία της, όπως ο νόμιμος σύζυγός της: οἱ δ' αἵτιοι τῶν δ' κλύουσ' ἄνδρες κακῶς. Σύμφωνα με τη Σύλβια Κατουντά,⁴² η ηρωίδα μας επαναστατεί εναντίον αυτών των διακρίσεων και, μεγαλωμένη σε ένα καθεστώς μητριαρχικού δικαίου, ασυνείδητα και ελεύθερα θεωρεί πως μπορούσε να ζευγαρώσει με έναν άλλον άντρα πλην του νόμιμου συζύγου της στηριζόμενη άλλη μια φορά στο χαμό της κόρης της που διατάραξε την μητρική τάξη.

Η Ηλέκτρα δεν μπορεί να αντισταθεί στον πειρασμό να απαντήσει στη μητέρα της, αλλά θέλοντας να αποφύγει τον κίνδυνο να την εξοργίσει και να οδηγηθεί σε αποτυχία το σχέδιό της την προσφωνεί *μητερ* (στ. 1055). Εδώ προβάλλει ένας πιο συμφιλιωτικός τόνος από την πλευρά της Ηλέκτρας που συνεχίζεται με την απάντηση της Κλυταιμνήστρας στο στίχο 1057, όπου η Κλυταιμνήστρα απαντά σ' αυτό το *μητερ* με τη λέξη *τέκνον*.⁴³ Η προσφώνηση αυτή δεν είναι ειρωνική, ούτε όμως τυχαία.⁴⁴ Η Κλυταιμνήστρα προσπαθεί να χαμηλώσει τους τόνους και να καλμάρει την Ηλέκτρα. Παρουσιάζει μια διάθεση συμφιλίωσης με την εχθρική κόρη της, θέλει να την καλοπιάσει και γενικότερα να «θεραπεύσει» τη σχέση ανάμεσα σε μητέρα και κόρη. Εδώ ακόμη θα μπορούσαμε να πούμε πως, αν πράγματι ισχύει η άποψη του Τ. Ρούσσου⁴⁵ ότι με την αρχική μεγαλοπρεπή εμφάνιση της Κλυταιμνήστρας πάνω στην άμαξα δημιουργήθηκαν συναισθήματα αντιπάθειας και οίκτου για τη μητέρα και την κόρη της αντιστοίχως, τώρα η ηθική αυτουργός εμφανίζει μια φιλευσπλαχνία για την κόρη της και μητρική αγάπη. Η στάση αυτή της Κλυταιμνήστρας εξυψώνει το ήθος της μπροστά στα μάτια των θεατών σε αντίθεση με την εριστική και «ετοιμοπόλεμη» κόρη της.

Η Κλυταιμνήστρα στο στίχο 1059 δηλώνει πως δεν θα βλάψει την κόρη της μ' ό,τι κι αν αυτή της πει. Με τη φράση *ἥδὺ προσθήσω* συμπεραίνουμε ότι η Κλυταιμνήστρα δεν έχει καμία διάθεση για έναν ακόμη τσακωμό, αλλά αντίθετα είναι διατεθειμένη να δώσει ελευθερίες (π.χ. λόγου) στην Ηλέκτρα. Η γυναίκα αυτή παρά τα όσα της έχει πει η κόρη της παραμένει ψύχραιμη και της δίνει το δικαίωμα της παρησίας, παρότι ίσως γνωρίζει πως η Ηλέκτρα θα συνεχίσει τους υβριστικούς χαρακτηρισμούς.

Στις κατηγορίες που εξαπολύει η Ηλέκτρα στους στίχους 1060-1099 η Κλυταιμνήστρα απαντάει ως εξής: (στ. 1102-1106)⁴⁶

42. Βλ. Κατουντά, *ό.π.*, σσ.151-152.

43. Η λέξη *τέκνον* απαντά τρεις φορές στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη: στ. 1057, 1106, 1123.

44. Βλ. Χουρμουζιάδης, *ό.π.*, σ.162.

45. Βλ. Ρούσος, *ό.π.*, σ.165.

46. Μετάφραση του Γ. Ρούσου: «Το φυσικό σου, κόρη μου, είναι πάντα να αγαπάς τον πατέρα. Έτσι συμβαίνει πολλές φορές. Άλλα παιδιά αγαπάνε περισσότερο το γονιό τους, κι άλλα πάει τή μάνα τους. Δε σου κρατάω κακία αλλά και εγώ δε χαίρομαι τόσο, παιδί μου, για τις πράξεις μου».

ὦ παῖ, πέφυκας πατέρα σὸν στέργειν αἰεῖ·
ἔστιν δὲ καὶ τόδ' οἷ μὲν εἰσιν ἀρσένων,
οἱ δ' αὖ φιλοῦσι μᾶλλον πατρός.
συγγνώσμαι σοι· καὶ γὰρ οὐχ οὕτως ἄγαν
χαίρω τι, τέκνον, τοῖς δεδραμένοις ἐμοί.

Παρατηρούμε δηλαδή ότι παρά τη σφοδρότητα της επίθεσης της Ηλέκτρας, η συμφιλωτική διάθεση της Κλυταιμνήστρας φαίνεται στις προσφωνήσεις *ὦ παῖ*, και *τέκνον* οι οποίες προβάλλουν το έντονο μητρικό της ενδιαφέρον. «Η Κλυταιμνήστρα εκφράζει κάποιες τύψεις και συγχωρεί την Ηλέκτρα που ήταν πάντα με το μέρος του πατέρα της».⁴⁷

Υλικό για ηθογράφηση παρέχει και η διατύπωση *συγγνώσμαι σοι* (στ. 1105) όπου η Κλυταιμνήστρα για άλλη μια φορά παρουσιάζεται συγκαταβατική απέναντι στην κόρη της. Η μητέρα συνεχίζει να κάνει προσπάθειες αποκατάστασης της σχέσης με την κόρη της προβάλλοντας τα μητρικά της αισθήματα.⁴⁸ Φέρεται με επιείκεια και συμπόνια. Επίσης εδώ για πρώτη φορά παρουσιάζει μια διάθεση μετάνοιας και μεταμέλειας. Λέει: *οὐχ οὕτως ἄγαν χαίρω τι... τοῖς δεδραμένοις ἐμοί*. Με τη φράση αυτή η φόνισσα εκφράζει ένα είδος μεταμέλειας και αυτογνωσίας για την υπερβολική της αντίδραση, την έλλειψη λογικής και συγκράτησης⁴⁹ (βλ. στ. 1109-1110 *οἷμοι τάλαινα τῶν ἐμῶν βουλευμάτων// ὡς μᾶλλον ἢ χρὴν ἤλασ' εἰς ὀργὴν πόσιν*⁵⁰). Σίγουρα η Κλυταιμνήστρα δεν μπορεί να αθωωθεί για τη δολοφονία που διέπραξε, όμως δεν αντέχει άλλο το βάρος του εγκλήματος. Συγκρίνοντας τον χαρακτήρα και το ήθος της Κλυταιμνήστρας του Ευριπίδη με αυτό της Κλυταιμνήστρας του Σοφοκλή μπορούμε να πούμε πως, ενώ στο Σοφοκλή ένα όνειρο ταράζει την Κλυταιμνήστρα (στ. 417-425), εδώ δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο, και αυτό γιατί δε χρειάζεται. Η ευριπίδεια Κλυταιμνήστρα δεν έχει ανάγκη εξωγενείς παράγοντες για να καταλάβει τη βαρύτητα του διπλού της αμαρτήματος. Γι' αυτό, όπως παρατηρεί και ο Α. Lesky «στον Ευριπίδη λείπει αυτό το μοτίβο που τόσο αποτελεσματικά χρησιμοποίησαν οι άλλοι δύο τραγικοί».⁵¹ Σίγουρα η ευριπίδεια Κλυταιμνήστρα έχει τα χαρακτηριστικά εκείνης της γυναίκας που, παρότι διέπραξε ανοσιουργήματα, έχει τη δυνατότητα συνειδητοποίησης και μια εσωτερική δύναμη που την αφυπνίζει και την κάνει να μετανιώνει και σίγουρα δεν την αφήνει ήσυχη, την ταράζει.

47. Βλ. Μ. Lefkowitz, *Θνητοί και Αθάνατοι. Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων και ο ρόλος τους στη ζωή των ανθρώπων*, (μετάφρ. Α. Μερίστα), Αθήνα 2005, σ.184.

48. Αυτό φαίνεται άλλωστε και από το γεγονός ότι πάλι τη λέει δικό της παιδί: *τέκνον*, στ.1106.

49. Βλ. Sanna-Ilaria Kittelä, «The queen ancient and modern: Aeschylus' Clytemnestra», *New Voices in Classical Reception Studies* 4 (2009), σ.125.

50. Μετάφραση του Ν.Χ. Χουρμουζιάδη: «Αλίμονο μου! Τι αποφάσεις έφτασα να πάρω! Πόσο πέρα από το μέτρο έσπρωξα την οργή μου για τον άντρα μου».

51. Βλ. Α. Lesky, *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Β' (*Ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους*), (μετάφρ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα² 1993, σσ.219-220.

Ειδικά με τη φράση οἶμοι *τάλαινα τῶν ἐμῶν βουλευμάτων* (στ. 1109) φαίνεται πως επικρίνει και κατηγορεί τον εαυτό της. Ενώ, όμως, στην αρχή της επιχειρηματολογίας της έριξε όλο το φταίξιμο στα βουλεύματα του Αγαμέμνονα, τώρα η Κλυταιμνήστρα αναλαμβάνει όλη την ευθύνη, πράγμα που δείχνει τη σύγχυση του μυαλού της. Ίσως όμως να μην πρόκειται τελικά για σύγχυση αλλά για ένα τέχνασμα της Κλυταιμνήστρας για να «απαντήσει» στην κατηγορία της κόρης της για έλλειψη συμπόνιας. Η ίδια μάλιστα λέει πως με τις πράξεις της ξεπέρασε τα όρια (*μᾶλλον ἢ χρῆν*), όταν εκτόνωσε την οργή της πάνω στον άνδρα της.

Ωστόσο παρά τη θετική ηθογράφηση της Κλυταιμνήστρας ο Ευριπίδης δεν παραλείπει να προσθέσει ένα ρεαλιστικό τόνο στην ηθογραφική της παρουσίαση. Η αναφορά της Ηλέκτρας στο ενδεχόμενο να επιτρέψει η Κλυταιμνήστρα την επιστροφή του εξόριστου Ορέστη (στ. 1112-1113 *τὸν δ' ἔξω χθονὸς πῶς οὐ κομίζῃ παῖδ' ἀλητεύοντα σόν;*) φέρνει στην επιφάνεια το φόβο της Κλυταιμνήστρας για τη ζωή της καθώς και το ένστικτο της αυτοσυντήρησης που κυριαρχεί εις βάρος του όποιου μητρικού συναισθήματος (στ. 1114 *τοῦμόν δ', οὐχὶ τοῦκείνου, σκοπῶ*).

Τέλος, στους στίχους 1132-1133 έχουμε μια τραγική ειρωνεία και μια τραγική αντιστροφή, η οποία προβάλλει στο στίχο 1141 *θύσεις γὰρ οἶα χρή σε δαίμοσιν θύῃ*. Η Κλυταιμνήστρα θα πάει να κάνει θυσίες για το υποτιθέμενο νεογέννητο βρέφος της κόρης της (στ. 1133 *θύσω θεοῖσι*) ενώ η ίδια τελικά θα γίνει το θυσιαστήριο θύμα. Όπως αναφέρει και ο Pierre Brunel, «ο θύτης μεταβάλλεται ξαφνικά σε θύμα».⁵² Η τραγική αυτή ειρωνεία τονίζει ακόμη εντονότερα το ήθος της ηρώιδας μας. Η Κλυταιμνήστρα συγκινείται από τη μοναξιά της κόρης της και διάκειται φιλικά και συμπονετικά προς αυτήν. Είναι ευγενική και αυτή ακριβώς η ευγενική πράξη να αποδώσει μια θρησκευτική φροντίδα στο υποθετικό εγγόνι της θα σφραγίσει τη μοίρα της.⁵³

52. Βλ. P. Brunel, *Ο μύθος της Ηλέκτρας*, (μετάφρ. Κλαίρη Μιτσούτακη), Αθήνα 1992, σσ.118-124.

53. Βλ. Denniston, *ό.π.*, σ.320.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Στερεότυπες εκδόσεις και λεξικά:

1. *Euripides. Euripidis Fabulae*, ed. Gilbert Murray, vol. 2, Oxford 1913. όπως αυτή βρέθηκε ηλεκτρονικά στο διαδίκτυο στον ακόλουθο σύνδεσμο: <http://nlp.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Eur.+El.+1&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0095>
2. Henry G. Liddell-Robert Scott, *Μέγα λεξικό της ελληνικής γλώσσας*, Τόμος II, (μετάφρ. Ξενοφών Π. Μόσχος), Αθήνα 1907.
3. Ι. Σταματάκος, *Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1972.

Β. Ελληνική και ξένη βιβλιογραφία

4. Brunel P., *Ο μύθος της Ηλέκτρας*, (μετάφρ. Κλαίρη Μισσοτάκη), Αθήνα 1992.
5. Budelmann F. & Easterling P., «Reading minds in Greek Tragedy», *G&R* 57 (2010), σσ.289-303.
6. Burian P., «Πώς ένας μύθος γίνεται μύθος της τραγωδίας: η διαμόρφωση της τραγικής πλοκής» στο P.E. Easterling (ed), *Οδηγός για την αρχαία ελληνική τραγωδία*, (μετάφρ.-επιμ. Α.Ρόζη - Κ. Βαλάκας), Ηράκλειο 2007, σσ.267-314.
7. Γκαστή Ε., *Η διαλεκτική του χρόνου στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή*, Ιωάννινα 2003.
8. Cropp M.J., (εκδ.), *Euripides Electra*, Warminster 1988.
9. Denniston J.D., (εκδ.), *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, (μετάφρ. Φ. Αδαμίδη), Αθήνα 2010.
10. Denniston J.D., *The Greek Particles*, Oxford 1934.
11. Duchemin J., *L'Agon dans la tragedie grecque*, Paris² 1968.
12. Finley M.I., *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, (μετάφρ. Σ. Μαρκιανός), Αθήνα² 1998.
13. Foley H.P., *Female acts in Greek Tragedy*, New Jersey 2001.
14. Garton C., «Characterisation in Greek Tragedy», *JHS* 77 (1957), σσ.247-254.
15. Gilbert J., *Change of Mind in Greek Tragedy*, Gottingen 1995.
16. Gould J., «Dramatic Character and 'human intelligibility' in Greek Tragedy», *PCPS* 24 (1978), σς.43-67.
17. Goward B., *Αφήγηση και τραγωδία. Αφηγηματικές τεχνικές στον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη*, (μετάφρ. Ν.Π. Μπεζαντάκος), Αθήνα 2002.
18. Heath J., *The talking Greeks: Speech, Animals, and the Other in Homer, Aeschylus and Plato*, Cambridge U.Pr. 2005.
19. Humbert J., *Συντακτικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, (μετάφρ. Γ.Ι. Κουρμούλης), Αθήνα² 2002.
20. Κατούντα Σ., *Οι κόρες της Πανδώρας*, Αθήνα² 2006.
21. Kittelä S., «The queen ancient and modern: Aeschylus' Clytemnestra», *New*

- Voices in Classical Reception Studies* 4 (2009), σσ.123-143.
22. Komar K.L., *Reclaiming Klytemnestra: Revenge or Reconciliation*, Illinois U.Pr. 2003.
23. Lefkowitz M.R., *Γυναίκες στον ελληνικό μύθο*, (μετάφρ. Α. Μεγαπάνου), Αθήνα 1993.
24. Lefkowitz M.R., *Θνητοί και Αθάνατοι. Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων και ο ρόλος τους στη ζωή των ανθρώπων*, (μετάφρ. Α. Μελίστα), Αθήνα 2005.
25. Lesky A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, τόμος Β' (*Ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους*), (μετάφρ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα² 1993.
26. Lloyd M., *The agon in Euripides*, Oxford Cl.Pr. 1992.
27. Mossman J., «Γυναικείες φωνές» στο J. Gregory (ed.), *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνική τραγωδίας, 31 εισαγωγικά δοκίμια*, (μετάφρ. Μ. Καίσαρ, Ο. Μπεξαντάκου, Γ. Φιλίππου - επιμ. Δ.Ι. Ιακώβ), Αθήνα 2010, σσ.489-508.
28. Rabinowits N.S., *Greek Tragedy*, Blackwell, Malden 2008.
29. Ρούσσο Τ., *Ευριπίδης Ηλέκτρα*, Αθήνα 1992.
30. Σαμουηλίδης Χ., *Ευριπίδη Ηλέκτρα*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια, Τρέκαλα 1990.
31. Seidensticker B., «Character and Characterization in Greek Tragedy» στο M.Revermann & P. Wilson (eds.), *Performance, Iconography, Reception. Studies in Honour of O. Taplin*, Oxford U.Pr. 2008, σσ.333-346.
32. Thumiger Ch., *Hidden Paths: Self & Characterization in Greek Tragedy: Euripides' Bacchae*, London 2007.
33. Τζουγανάτος Ν.Δ., *Σύνταξις της ελληνικής γλώσσης, ο υποτεταγμένος λόγος*, Αθήνα³ 1980.
34. Χουρμουζιάδης Ν.Χ., *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις, Αθήνα 1990.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΗΣ ΕΠΙΘΕΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΙΣ
ΘΕΣΜΟΦΟΡΙΑΖΟΥΣΕΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

Στην ανά χείρας μελέτη επιχειρούμε να εισαγάγουμε την εξέταση του αριστοφανικού κειμένου με την βοήθεια των όρων της σύγχρονης ψυχολογίας. Εστιάζουμε το ενδιαφέρον μας στην έννοια της επιθετικότητας και στην εξέταση των τρόπων με τους οποίους φανερώνεται στην κωμωδία των Θεσμοφοριαζουσών λαμβάνοντας υπ’ όψιν μας ότι το φαινόμενο της επιθετικότητας έχει απασχολήσει έντονα την Γενική-Πειραματική, την Κοινωνική, την Κλινική και την Παιδαγωγική Ψυχολογία της εποχής μας. Η παράδοση της μεγαρικής φάρσας και του ιαμβικού σκώμματος, άλλωστε, μετεξέλιξη των οποίων είναι η αττική κωμωδία, αποτελεί το ικανό υπόβαθρο πάνω στο οποίο μπορούμε να θεμελιώσουμε την αναζήτηση στοιχείων επιθετικότητας στα έργα του Αριστοφάνη. Η διερεύνηση για τον εντοπισμό επιθετικών συμπεριφορών στις Θεσμοφοριάζουσες και η εξέταση των τρόπων με τους οποίους οι εκδηλώσεις της επιθετικότητας αναδεικνύουν το αγεφύρωτο χάσμα που χωρίζει την φύση και την συμπεριφορά των γυναικών από αυτήν του Ευριπίδη, χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία για τους εξής λόγους: αφ’ ενός γιατί στηρίχθηκε στις τοποθετήσεις της σύγχρονης νευροψυχολογίας για τις μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται η επιθετικότητα. Αφ’ ετέρου, γιατί εμπνεύστηκε από την θεωρία των κοινωνικών κινήτρων σχετικά με τούς αιτιώδεις συσχετισμούς που εξωθούν τα άτομα ή τις ομάδες στην εμφάνιση επιθετικών συμπεριφορών. Τρίτον, γιατί μία τέτοιου είδους νεωτεριστική ανάλυση που υπαγορεύεται από τα πορίσματα της σύγχρονης Ψυχολογίας συντελεί στον πολύπλευρο φωτισμό και στην ανάδειξη των ηθικών και πολιτισμικών ζητημάτων που περιχαράκωνουν το πλαίσιο εντός του οποίου αναθάλλει η βασική ιδέα των Θεσμοφοριαζουσών.

Είναι γνωστό ότι η κωμωδία του 5ου αιώνα διακρινόταν τόσο από την παροχή χρήσιμων συμβουλών και την άσκηση κριτικής για σημαντικά τρέχοντα θέματα

• Η Μαρία Γεωργούση είναι υποψήφια Διδάκτωρ Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

όσο και για την γελοιοποίηση ατόμων.¹ Η τελευταία από τις προαναφερθείσες λειτουργίες² φανερώνεται στα χορικά άσματα, που συνεχίζουν την παράδοση του κώμου, όσο και στους λόγους και διαλόγους των χαρακτήρων, που εμπνέονται από το πνεύμα του *ιάμβου*. Η δημόσια γελοιοποίηση, με την μορφή ηχηρών αστεϊσμών και στερεότυπων προσωπικών επιθέσεων είχε εδραιωθεί και χαρακτηρίζει πολλές εορταστικές εκδηλώσεις (ιδιαίτερα εκείνες που γίνονταν προς τιμήν του Διονύσου και της Δήμητρας) και συνεχίστηκε ως σήμερα σφραγίζοντας το ύφος των καρναβαλικών εκδηλώσεων.³ Η αρχαία κωμωδία περιλαμβάνει αυτή την παράδοση και στην αγωνιστική (*ἐπιρρηματική*) χορική ενότητα και στον τύπο του χορικού άσματος το οποίο συχνά συνδέει τα επεισόδια μετά την *Παράβαση* και συνίσταται σε διακωμώδηση συγκεκριμένων θεατών. Στον αγωνιστικό του ρόλο ο κωμικός χορός, σαν μια ομάδα *κωμαστών*, διασκεδάζει την κοινότητα με το να προσβάλλει τους εχθρούς της (π.χ. οι Ιππείς εναντίον του Κλέωνα). Θα τολμούσαμε να τον παραβάλλουμε με τους μασκοφόρους που περιγελούσαν εξέχοντες μύστες στην πομπή προς την Ελευσίνα και με τις ομάδες που αλληλουβρίζονταν στις εορτές γυναικών.⁴ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εξέχουσα θέση του κορυφαίου, ο οποίος στην *Παράβαση* συχνά αντιπροσωπεύει τον ποιητή εκτοξεύοντας προσβλητικές δηκτές εναντίον των εχθρών του και απευθύνοντας παραινέσεις στους θεατές. Στην συνέχεια του έργου, ωστόσο, ο Χορός αποβάλλει τον ρόλο που είχε ενδυθεί κατά την διάρκεια της συμμετοχής του στην πλοκή του έργου και γίνεται απλός παρατηρητής, όπως οι θεατές.⁵ Όσο για τους υβριστικούς υπαινιγμούς που στοχεύουν εναντίον των θεατών στους διαλόγους των χαρακτήρων, αυτοί θυμίζουν τους αστεϊσμούς και τις ύβρεις των καθημερινών συζητήσεων. Είναι αναμενόμενο, επομένως, ο τόνος τους να παρουσιάζει στοιχεία μοχθηρίας και ασέβειας.⁶ Η κωμική αναπαραγωγή προσωπικών εχθροτήτων μας θυμίζει τον αρχαίο *ιάμβον*.⁷

Αλλά η κωμωδία διαφέρει από τον *ιάμβον*, γιατί οι χαρακτήρες συχνά αναπαράγουν τα επιχειρήματα και το υβρεολόγιο της πολιτικής διαμάχης. Σε τέτοιες περιπτώσεις, όσοι εχθρεύονται τους βασικούς κωμικούς ήρωες, απεικονίζονται επίσης ως εχθροί της πόλης.⁸ Συχνότερα, όμως, η διακωμώδηση αποτελεί μια

1. Henderson J. «Ο δήμος και οι αγώνες κωμωδίας» στο: Κατσή Γ.Δ., *Θάλεια. Αριστοφάνης. Δεκαπέντε Μελετήματα*, Σμύλη 2007, 14-79, σ. 40

2. Βλ. Schmid W., *Geschichte der griechischen Literatur*, μέρος I, τόμ. 4, Munchen 1946, 13-26, Rosen R., *Old Comedy and the lambographic Tradition*, Atlanta 1988.

3. Βλ. Burke P., *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York 1978, 178-204.

4. Βλ. Burkert W., *Greek Religion*, (μτφρ. Raffan J.), Cambridge, Mass & London 1985, 244, 287 [≡ *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. Μπεζαντάκος Ν. - Αβαγιανού Α., Αθήνα 1993, 583, 499].

5. Henderson J., «Ο δήμος...», σ. 41

6. Halliwell S., «Aristophanic Satire», *Yearbook of English Studies* 14 (1984) 6-20, 14.

7. Αριστ. *Περί Ποιητικής* 1448β 25, 1449β 8, *Ἡθικά Νικομάχεια* Π28α 22.

8. Henderson J., «Ο δήμος...», σ. 42.

μορφή κοινωνικού ελέγχου, γιατί στηλιτεύει συμπεριφορές οι οποίες, κατά τα άλλα, δεν επισύρουν ποινή. Έτσι, η εορταστική διακωμώδηση, με το να τιμωρεί μια μη αποδεκτή συμπεριφορά στην οποία η κοινότητα δεν επιβάλλει ποινή, ουσιαστικά υιοθετεί αποδοκιμαστική στάση εναντίον της.⁹ Αποθαρρύνει, επομένως, την παραβίαση των κανόνων της κοινότητας με το να επιτρέπει την εκτόνωση καταπιεσμένων εντάσεων, προτού γίνουν επικίνδυνες.¹⁰ Η κωμική γελοιοποίηση διαφέρει από αυτήν του *κώμου* και του *ιάμβου* κατά το ότι ο κωμικός θιάσος γελοιοποιεί τους εχθρούς του προς το συμφέρον του *δήμου*.¹¹ Οι κωμικοί ποιητές, άλλωστε, σταθερά επαναλάμβαναν ότι οι συμβουλές και οι παραινήσεις τους προς τους θεατές ήταν αληθινές και δίκαιες, ότι η απροκάλυπτη και συχνή δηκτική και προσβλητική μεταχείριση ατόμων μέσω του «σκόμματος» θα συντελούσε στην κάθαρση της *πόλεως* και θα προωθούσε τα συμφέροντα του λαού. Κατά τους ποιητές, το λογοτεχνικό τους είδος ήταν ταυτόχρονα καλλιτεχνικό και πολιτικό.¹² Οι κωμικοί ισχυριζόνταν ότι το περιεχόμενο των κωμωδιών τους ήταν και ευτράπελο και σοβαρό. Ο Χορός των Μυστών στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη διατυπώνει την χαρακτηριστική φράση *πολλά μὲν γελοῖα/πολλά δε σπουδαῖα εἶπεν* (389-90). Στον *Παλαιόν Ὀλιγαρχικόν* δηλώνεται ότι οι κοσμικοί ποιητές επετίθεντο τόσο με την διακωμώδηση όσο και με την εξύβριση (*κακῶς λέγειν*) (2.18). Ο Πλάτων στους *Νόμους* (935c-d) αναφέρει την κωμική εξύβριση που είχε σοβαρά κίνητρα. Όταν ο Αριστοφάνης επιτίθεται κατά του Κλέωνα (*Ἰππ.* 1274-5), επικαλεῖται τόσο την προσωπική εχθρότητα (όπως οι ιαμβογράφοι), όσο και τα συμφέροντα της πόλης (όπως οι ρήτορες στην εκκλησία του δήμου και στο δικαστήριο) και χρησιμοποιεί την εξύβριση για να αποδώσει αρνητικά χαρακτηριστικά στον αντίπαλό του ενισχύοντας, έτσι, την αξιοπιστία των ισχυρισμών του.

Στον κόσμο μας, όμως, φαίνεται ότι το ευτράπελο ή αλλιώς *γελοῖον* διαχωρίζεται από το σοβαρό. Η σύγχρονη οπτική έχει συντελέσει στην παραποίηση της αρχαίας εικόνας. Οι σκεπτικιστές διαχωρίζουν την σοβαρότητα από το χιούμορ και θεωρούν ότι ο ισχυρισμός των ποιητών ότι μιλούν για σοβαρά θέματα θα πρέπει να είναι ένα αστείο ή, αντίστροφα, ότι τα αστεία τους είναι για να κάνουν τα σοβαρά μέρη περισσότερο αποδεκτά. Οι καρναβαλιστές διαχωρίζουν τις εορτές από το κράτος: η σοβαρότητα των ποιητών κατά κάποιον τρόπο ήταν αποκομμένη από τον «πραγματικό» κόσμο των θεατών, μια και ήταν «απλή» διασκέδαση. Και οι πρώτοι και οι δεύτεροι διαχωρίζουν την τέχνη από την πολιτική. Οι καρναβαλιστές ισχυρίζονται ότι οι εορτές με παραστάσεις κωμωδιών ήταν ένας κόσμος γιορτινός, αυτόνομος, που δεν μπορούσε να έχει καμία επίδραση στον κό-

9. Henderson J., «Ο *δημος*...», σ. 43.

10. Scribner B., «Reformation, Carnival, and the World Turned Upside-Down», *Social History* 3 (1978) 303-29, σ. 43.

11. Henderson J., «Ο *δημος*...», σ. 43.

12. Henderson J., «Ο *δημος*...», σ. 14.

σμο στον οποίο λαμβάνονταν οι πολιτικές αποφάσεις.¹³ Στην τυπική της μορφή, αυτή η παράδοση εμφανίζεται ως ένας αντι-κόσμος ενσωματωμένος σε μια αυτόνομη εορτή. Όταν αυτός ο αντι-κόσμος αντικατοπτρίζει τον επίσημο κόσμο, μπορεί να ονομαστεί ακόμα και πολιτικός (όπως στην «πολιτική κωμωδία»), αλλά ο ίδιος δεν μπορεί να είναι μια μορφή πολιτικής. Όπως έχει δείξει ο Bakhtin,¹⁴ ο αντι-κόσμος του καρναβαλιού μόνο τυπικά έχει τον αρνητικό ρόλο να γελοιοποιεί και να επικρίνει μια κυρίαρχη τάξη και ιδεολογία. Δεν μπορεί, δηλαδή, να παραγάγει θετικές θέσεις και δεν παίρνει το μέρος καμίας πλευράς στις πολιτικές διαμάχες. Ο αντι-κόσμος της κωμωδίας, όμως, περιέχει αφ' ενός γελοιοποίηση και κριτική, αφ' ετέρου και θετικές στάσεις. Οι κωμικοί ποιητές δεν είχαν άλλη δυνατότητα παρά να τηρήσουν θέση ιδεολογικής συμπαράταξης προς την επίσημη κουλτούρα, δηλαδή προς τον κυρίαρχο δῆμον.¹⁵

Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Παλαιού Όλιγαρχικού, ο δῆμος είναι πρακτικός, αλλά χωρίς ηθικές αρχές και ανεύθυνος. Λαμβάνει εκείνες τις πολιτικές αποφάσεις που εξυπηρετούν το συμφέρον του, αλλά δεν αναλαμβάνει καμία ευθύνη για τις συνέπειες που αυτές επιφέρουν. Αντιθέτως, μπορεί να κατηγορήσει τον ιθύνοντα που προωθεί μια πολιτική ή που αναλαμβάνει να πραγματοποιήσει μια πολιτική απόφαση ή που ζητάει την υποστήριξη του δήμου με την ψήφο του (17). Το ίδιο ακριβώς ισχύει με την κωμωδία: ενώ δεν επιτρέπει την γελοιοποίηση ή την επίκριση του δήμου, επιτρέπεται να σπηλιτεύονται σημαίνοντες πολίτες, πλούσιοι και από καλές οικογένειες (18).¹⁶ Έτσι, από όσα προαναφέρθηκαν, προκύπτει ότι ο δῆμος μπορεί να αναγνωρίζει ποιοι από τους πολίτες είναι καλοί (χρηστοί) και ποιοι κακοί (πονηροί), αλλά δεν επιτρέπει στην δυνατότητά του αυτή να εμποδίζει την επιδίωξη των συμφερόντων του. «Προτιμά κακούς που είναι αφοσιωμένοι στα συμφέροντά του παρά καλούς, που μάλλον τους μισεί, γιατί δεν πιστεύει ότι η έμφυτη αρετή τους τον ωφελεί, αλλά τον βλάπτει. Από την άλλη, υπάρχουν μερικοί που εκ φύσεως είναι αντιδημοκρατικοί και εντούτοις παίρνουν το μέρος του δήμου». Αυτό που τελικά συνάγεται, είναι ότι σύμφωνα με τον Παλαιό Όλιγαρχικό, το προσωπικό συμφέρον και όχι η ηθική ή οι αρχές καθορίζει τις αποφάσεις του δήμου και την επιλογή των ηγετών του και ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί αντανakλούν και συντηρούν την κυριαρχία του δήμου. Οι ανταγωνιστές του δήμου, οι οποίοι ήταν επίσης τα θεμιτά θύματα των επιθέσεων της κωμωδίας, ήταν οι «άριστοι». Οι κωμικοί ποιητές έλεγαν στον δῆμον ότι οι ρήτορες, οι δημαγωγοί και οι συκοφάντες ήταν άτομα που χρησιμοποιούσαν την εξύβριση για να προκαλούν καβγάδες για ιδιοτελείς σκοπούς και

13. Βλ. Bakhtin M., *Rabelais and His World*, (μτφρ. H. Iswolsky H.), Cambridge, Mass. & London 1968, Carriere J.-C., *Le Carnaval et la Politique*, Paris 1979.

14. Bakhtin M., *Rabelais and His World*, (μτφρ. H. Iswolsky), Cambridge Mass. & London 1968, Carriere J.-C., *Le Carnaval et la Politique*, Paris 1979.

15. Henderson J., «Ο δῆμος...», σ. 18.

16. Ostwald M., «From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law», στο: Carter O.L.B., *The Quiet Athenian*, Oxford 1986, 118-25, Los Angeles 1986, 229-50.

που διέβαλλαν (οι λέξεις *διαβολή/διαβάλλω* είναι χαρακτηριστικές του λεξιλογίου του Κλέωνα στους *Ίππης*). Αυτές οι κατηγορίες πολιτών, άλλωστε, αυτοχαρακτηρίζονταν ως «*κέρβεροι του δήμου*» και επιδείκνυαν απροκάλυπτα αντιδημοκρατική συμπεριφορά. Για τους νέους πολιτικούς, η εξύβριση αποτελούσε στρατηγική πειθούς στις επικλήσεις τους προς τον *δήμον*.¹⁷

Αλλά οι κωμικοί ποιητές, όπως και οι ρήτορες, δεν έπρεπε να ξεπεράσουν ορισμένα όρια. Φαίνεται ότι, όταν οι κωμικοί ποιητές κατέφευγαν στην δυσφήμιση, σκέπτονταν την αποφυγή της εξύβρισης που θα επισύρει η δικαστική δίωξη.¹⁸ Στις περιπτώσεις των ανύπανδρων θυγατέρων, για παράδειγμα, αποφεύγεται να αναφερθεί το όνομα της κόρης που διακωμωδείται (*όνομαστί κωμωδεῖν*), όσο ολοφάνερα και αν ήταν η ταυτότητά της. Έτσι, ο Κλέων των *Ίππέων* παρουσιάζεται ως Παφλαγών. Ο Νικίας και ο Δημοσθένης είναι οἰκέται σε ολόκληρη την κωμωδία των *Ίππέων*. Ούτε ο Αλκιβιάδης κατονομάζεται στους *Ὀρνιθες* (145-7), παρ' όλο που οι προαναφερθέντες στίχοι υπαινίσσονται ολοφάνερα την σύλληψή του. Η εξήγηση είναι ότι αυτό ακριβώς υπαγόρευε το ψήφισμα του Συρακόσιου. Για τους λόγους αυτούς και δεδομένου ότι ο *δήμος* διαδραμάτιζε εξέχοντα ρόλο στην διαμόρφωση τόσο της πολιτικής πραγματικότητας, όσο και του αποτελέσματος των κωμικών αγώνων, είναι εύλογο να αναρωτηθούμε αν στα πλαίσια των δυναμικών της κωμικής πειθούς μπορούν να ανιχνευτούν λειτουργίες γελοιοποίησης και εξύβρισης, που αναδύονται με έμμεσους τρόπους. Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσουμε να αποδείξουμε ότι τα μέσα με τα οποία ξεδιπλώνονται οι τεχνικές της διακωμώδησης, της γελοιοποίησης και της επίκρισης στις *Θεσμοφοριάζουσες* είναι δυνατόν να φωτιστούν εκ νέου, αν μελετήσουμε τις εκφάνσεις της επιθετικότητας, όπως αυτές έχουν διατυπωθεί και αναλυθεί από πρόσφατες ψυχολογικές μελέτες.

Θεωρούμε ότι «*επιθετικότητα υπάρχει, όταν προκαλείται ζημία, τραυματισμός, καταστροφή, εξαφάνιση ενός οργανισμού ή ενός υποκατάστατου του οργανισμού. Έτσι, στην ζημία ή βλάβη περιλαμβάνονται και ερεθίσματα που προκαλούν πόνο, ενόχληση, θυμό ή οργή και, ακόμα, προσβλητικοί τρόποι συμπεριφοράς, που δύσκολα προσεγγίζονται με την άμεση παρατήρηση. Μια επιθετική συμπεριφορά μπορεί να είναι απροκάλυπτη, φανερή (είτε σωματική είτε λεκτική) ή να είναι καλυμμένη. Μπορεί, επίσης, να είναι θετική, δηλαδή επιτρεπτή πολιτισμικά, ή αρνητική, δηλαδή ανεπιτρεπτή πολιτισμικά*».¹⁹ Αξίζει, επίσης, να αναφέρουμε ότι σε όλες τις κωμωδίες παρατηρείται η συνύπαρξη των προαναφερθεισών τεχνικών.²⁰ Σύμφωνα με άλλον ορισμό, ο οποίος φαίνεται αρκετά

17. Henderson J., «Ο *δήμος*...», σ. 52.

18. Henderson J., «Ο *δήμος*...», σ. 52.

19. Παπαδόπουλος Ν., «Επιθετικότητα: Κλασικές Θεωρίες και Πειραματικές Διαπιστώσεις» στο: *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, (επιμ. Νέστορος Ι.Ν.), Ελληνικά Γράμματα 1999, 24.

20. Η εν λόγω συνύπαρξη είναι εύλογη, καθώς η πάλη και η φυγή προκαλούνται από συνα-

διαφωτιστικός σχετικά με την επιθετική διάθεση που χαρακτηρίζει την διάθεση των γυναικών να τιμωρήσουν αυστηρά τον Ευριπίδη ο οποίος τις κακολογεί, «*δύο συστήματα (άτομα, ομάδες, οργανισμοί, έθνη) βρίσκονται σε σύγκρουση, όταν αλληλεπιδρούν άμεσα μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο, ώστε οι ενέργειες της μίας πλευράς να οδηγούν σε κάποιο αποτέλεσμα ή να παρεμποδίζουν κάποιο αποτέλεσμα παρά την αντίδραση της άλλης πλευράς*».²¹ Αυτού του είδους η αντιπαράθεση προκύπτει, συνήθως, όταν το ένα μέλος της σύγκρουσης πιστεύει ότι το άλλο έχει ματαιώσει ή σκοπεύει να ματαιώσει την εκπλήρωση κάποιου στόχου που έχει σημασία για το πρώτο μέλος.²²

Αξίζει να αναφέρουμε επίσης ότι η πιο διαδεδομένη μορφή με την οποία εκδηλώνεται η επιθετική συμπεριφορά είναι η λεκτική επιθετικότητα που συνίσταται στην πρόκληση ψυχικής οδύνης με την βοήθεια του λόγου. Η πρόκληση (ατομική ή συλλογική) για έναρξη εχθροπραξιών, τα πολεμικά τραγούδια πριν την μάχη και οι πολεμικές κραυγές κατά την διάρκειά της, οι ύβρεις, οι κατάρες και οι διαπληκτισμοί καθώς επίσης και ο σαρκασμός, η περιφρόνηση, η ειρωνεία αλλά και τα υπονοούμενα ή οι ψευδείς διαδόσεις αποτελούν μερικές από τις πιο γνωστές μορφές λεκτικής επιθετικότητας, ενώ το «αθώο» πείραγμα ή το επιφανειακά «ανώδυνο» αστείο ερμηνεύονται από τις ψυχαναλυτικές μελέτες ως «μεταμφιεσμένες» μορφές επιθετικότητας.²³ Ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η πρόσληψη της έννοιας της επιθετικότητας με την βοήθεια της θεωρίας των κοινωνικών κινήτρων, σύμφωνα με την οποία με τον όρο επιθετικότητα «*χαρακτηρίζεται κάθε συμπεριφορά πού φαίνεται να αποσκοπεί στην μείωση της ενεργίας ενός άλλου ατόμου είτε καταστρέφοντας τις βιοτικές ή κοινωνικές προϋποθέσεις που την εξασφαλίζουν είτε αδιαφορώντας για αυτές*».²⁴ Ως επιθετικές μπορούν, επίσης, να θεωρηθούν συμπεριφορές που αποσκοπούν στην ελάττωση και, ει δυνατόν, στην εξάλειψη του οφέλους των άλλων.²⁵ Εκτός από την θεωρία των κοινωνικών κινήτρων, επικουρικό ρόλο στην παρούσα μελέτη πρόκειται να διαδραματίσουν, επίσης, τα πορίσματα της σύγχρονης νευροψυχολογίας, σύμφωνα με

σθήματα που συνδέονται μεταξύ τους, εφ' όσον το ένα εμπεριέχεται στο άλλο. Βλ. Νέστορος Ι.Ν., «Σύγχρονες Απόψεις για τον Ρόλο των Συναισθημάτων στην Ψυχική Υγεία», *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης*, 2000, 6.

21. Katz D.-Kahn R.L., *The Social Psychology of Organizations*, 2nd edition, New York 1978, 613.

22. Thomas K., «Conflict and Conflict Management», στο: M. Dunnette (ed.), *Handbook of Industrial and Organizational Psychology*, Chicago 1976.

23. Κούρτης Ε., «Γλώσσα και επιθετικότητα» στο: Νέστορος Ι.Ν., *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Αθήνα 1999, 68-81, 68.

24. Krebs D.L.-Miller D.T., «Altruism and Aggression» στο: Binzey G. & Aronson E.(eds), *Handbook of Social Psychology*, New York, 1986.

25. Κορδούτης Π.Σ., «Η επιθετικότητα ως κοινωνικό κίνητρο: θεωρία για την ερμηνεία και πρόβλεψη της επιθετικής συμπεριφοράς» στο: Νέστορος Ι.Ν. (επιμ.), *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Αθήνα 1999, 138-151, 142.

τα οποία η επιθετικότητα εκδηλώνεται με δύο τρόπους: αφ' ενός με παθητική επίθεση και υποχώρηση, που συνδέεται με αντιδράσεις μάχης και τροπής σε φυγή, αφ' ετέρου με ενεργητική επιθετικότητα που ακολουθείται από βέβαιη σύρραξη.²⁶ Ο υποθάλαμος είναι αυτός που συμμετέχει, μαζί με τους μηχανισμούς έκφρασης του εγκεφαλικού στελέχους, στην ολοκλήρωση και έκφραση των δύο ειδών επιθετικής συμπεριφοράς, δηλαδή της πάλης και της φυγής. Είναι αξιοσημείωτο ότι στις κωμωδίες του Αριστοφάνη παρατηρείται η συνύπαρξη των προαναφερθεισών τεχνικών.²⁷ Είναι απαραίτητο επίσης να παρατηρήσουμε ότι τόσο ο όρος «πάλη» όσο και ο όρος «φυγή» παρουσιάζονται και σε κυριολεκτικό και σε μεταφορικό επίπεδο. Η «πάλη» δεν νοείται μόνο ως μέτωπο με μέτωπο αμοιβαία σωματική ή λεκτική επίθεση. Θεωρούμε ότι και η λανθάνουσα εχθρική διάθεση²⁸ που πυροδοτείται από στοιχεία που μπορούν να προκαλέσουν αντιπαράθεση, συγκαταλέγεται στους τρόπους με τους οποίους εκδηλώνεται η πάλη. Ομοίως, ο όρος «φυγή» δεν εκφράζει μόνο ως δηλωτική απόδραση από την πραγματικότητα, αλλά και ως δραπέτευση στον χώρο της φαντασίωσης και της φαντασίας ή με όχημα την φαντασίωση και την φαντασία - δραπέτευση που πραγματοποιείται με την βοήθεια της συνυποδήλωσης.

Στις *Θεσμοφοριάζουσες* είναι ανιχνεύσιμες και οι δύο προαναφερθείσες μορφές πάλης. Στον *Πρόλογο* προεξαγγέλλεται η σύγκρουση που αναμένεται να ξεσπάσει ανάμεσα στην νοησιαρχία που αντιπροσωπεύεται από την αρρενωπή λογοκρατούμενη ευριπίδεια στάση και στην παραδοσιακή συμπεριφορά των γυναικών, η οποία βρίσκεται πλησιέστερα στην λειτουργία της φύσεως. Στα *Επεισόδια*, η αντιπαράθεση αυτή αναδεικνύεται και αναλύεται στα διάφορα συστατικά της. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τεχνική της ανάδυσης του πυρήνα της «πάλης» στα πλαίσια της ανάπτυξης της «φυγής», που πραγματοποιείται ήδη στους πρώτους στίχους του *Προλόγου*. Το δίστιχο που απευθύνει ο Ευριπίδης στον Αγάθωνα, με το οποίο αιτιολογεί την καταφυγή του σ' αυτόν,²⁹ τεκμηριώνει την ύπαρξη των διαδικασιών της «φυγής» στην κωμωδία αυτή.

26. Καραπέτσας Α.Β., «Η νευροψυχολογία της επιθετικότητας», στο: Νέστορος Ι.Ν. (επιμ.), *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Αθήνα 1999, 37-51, 38.

27. Η εν λόγω συνύπαρξη είναι εύλογη, καθώς η πάλη και η φυγή προκαλούνται από συναισθήματα που συνδέονται μεταξύ τους, εφ' όσον το ένα εμπεριέχεται στο άλλο. Βλ. Νέστορος Ι.Ν., «Σύγχρονες Απόψεις για τον Ρόλο των Συναισθημάτων στην Ψυχική Υγεία», *Πρακτικά του Συνεδρίου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης*, 2000, 6.

28. Βλ. Παπαδόπουλος, «Επιθετικότητα: Κλασικές Θεωρίες και Πειραματικές Διαπιστώσεις» στο: *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, (επιμ. Ι. Ν. Νέστορος), Ελληνικά Γράμματα 1999, 24. «Μια επιθετική συμπεριφορά μπορεί να είναι απροκάλυπτη, φανερή (είτε σωματική, είτε λεκτική) ή να είναι καλυμμένη».

29. Για τον ρόλο του «τρίτου προσώπου» κατά την διαδικασία της πάλης, βλ. Ρήγα Α.Β., «Διομαδική Σύγκρουση και Λογοανάλυση στην Κοινωνική Ψυχολογία» στο Νέστορος Ι.Ν. (επιμ.), *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Αθήνα 1999, 82-82, 130-... το στρες και η σύγκρουση σε μία δυάδα ωθούν τα μέλη της να αναζητήσουν ένα "τρίτο" μέλος το

Η εξέταση των εκδηλώσεων της επιθετικότητας στις *Θεσμοφοριάζουσες* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Ευριπίδης κινδυνεύει από τις γυναίκες, οι οποίες ετοιμάζονται να τον δικάσουν, προκειμένου να τον εκδικηθούν, επειδή τις κακολογούσε στις κωμωδίες του. Προσπαθώντας να προστατευτεί από το μένος τους, σχεδιάζει την διείσδυση ενός άνδρα στην συνέλευση των γυναικών, ώστε να τον υπερασπιστεί επάξια. Αρχικά, επιλέγει τον τραγικό ποιητή Αγάθωνα, γιατί η θηλυπρέπειά του θα τον βοηθήσει να περάσει απαρατήρητος ανάμεσα στις γυναίκες. Ο Αγάθωνας αρνείται, αλλά δηλώνει πρόθυμος να δανείσει στον συγγενή του Ευριπίδη, τον Μνησίλοχο, τα γυναικεία ενδύματά του. Ο Μνησίλοχος παρεισφρεί στην γιορτή των Θεσμοφοριών προκαλώντας αμέσως την προσοχή τους, καθώς υπερασπίζεται απροκάλυπτα τον Ευριπίδη. Όταν ο θηλυπρεπής Κλεισθένης ανακοινώνει στις γυναίκες ότι μεταξύ τους βρίσκεται ένας άνδρας, τότε ο Μνησίλοχος αποκαλύπτεται. Κατορθώνει να σωθεί κρατώντας ως όμηρο το αγαπημένο παιδί των γυναικών, δηλαδή ένα ασκί γεμάτο κρασί και απειλώντας ότι θα το κομματιάσει πάνω στον βωμό στον οποίο έχει καταφύγει. Οι γυναίκες απομακρύνονται, αλλά δεν τον απελευθερώνουν. Αφού ναυαγήσουν όλες οι απόπειρες του Μνησίλοχου να δραπετευτεί, ο Ευριπίδης σώζει τελικά τον συγγενή του παραπλανώντας με την βοήθεια μιας πόρνης τον Σκύθη φύλακα του Μνησίλοχου.

Στην κωμωδία αυτή, η πάλη που διαγράφεται ανάμεσα στα νεωτεριστικά πολιτιστικά ρεύματα που έχει εισαγάγει ο Ευριπίδης³⁰ και οι λοιποί σύγχρονοι ποιητές και στις παραδοσιακές αξίες που εκπροσωπούνται από τις γυναίκες οι οποίες φροντίζουν τα του οίκου συντηρώντας αυτόν, προοικονομείται στον *Πρόλογο*. Οι στίχοι 181-2 (ΕΥ. *Μέλλουσί μ' αἱ γυναῖκες ἀπολεῖν τήμερον τοῖς Θεσμοφορίοις, ὅτι κακῶς αὐτάς λέγω*), εκθέτουν εύστοχα τον κίνδυνο που απειλεί τον ποιητή λόγω της αντιπαράθεσής του με το γυναικείο φύλο. Η αιτιολογική πρόταση του στίχου 182 αποτυπώνει τα μέσα που μετέρχεται ο Ευριπίδης,

οποῖο θα "οὐδετεροποιήσει" την ἔντασή τους μέσω της ἀλληλεπίδρασης και της παρέμβασης του... Οἱ τριάδες... παίζουν ἕνα σημαντικό ρόλο στην επανασύνδεση της ἐπικοινωνίας».

30. Conacher D.J., *Euripides and the Sophists*, Λονδίνο 1998, Dane J.A., «The Euripides Plays of Aristophanes» στο: Dane J.A., *Parody: Critical Concepts versus Literary Practices. Aristophanes to Sterne*, Οκλαχόμα 1998, σελ. 17-64, De Romilly J., *Η Νεοτερικότητα του Ευριπίδη*, (μτφρ. Α.Στασινοπούλου-Σκιαδά), Αθήνα 1997, Egli F., *Euripides im Kontext zeitgenössischer intellektueller Strömungen*, Λειψία 2003, Gregory J., *Euripides and the Instruction of the Athenians*, Ann Arbor 1991, Harriott R.M., «Aristophanes' Audience and the Plays of Euripides», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 9 (1962) 1-18, Pucci P., «Euripides and Aristophanes: what does Tragedy Teach?». Στο: C. Kraus, S. Goldhill, H. Foley & J. Elsner (επιμ.), *Visualizing the Tragic: Drama, Myth and Ritual in Greek Drama and Literature*, Οξφόρδη 2007, σ. 105-126, Tschiedel H.J., «Aristophanes and Euripides. Zu Herkunft und Absicht der Weiberkomödien», *Grazer Beiträge: Zeitschrift für die klassische Altertumswissenschaft* 11 (1984) 29-49, Winnington - Ingram (2003) 47-63, Wycherley (1946) 98-107, Winnington R.P. - Ingram, «Euripides: Poietes Sophos», στο: J. Mossman (επιμ.), *Oxford Reading in Euripides*, Οξφόρδη 2003, σ. 47-63, Wycherley R.E., «Aristophanes and Euripides», *Greece & Rome* 15 (1946) 98-107.

προκειμένου να αντιταχθεί στα ήθη και στις συνήθειες των γυναικών. Είναι αξιοσημείωτο ότι το στίγμα της «πάλης» που αποτυπώνεται στους δύο προαναφερθέντες στίχους, βρίσκεται στην καρδιά της «φυγής»: ο Ευριπίδης έχει φτάσει ήδη στο σπίτι του ομοφυλόφιλου Αγάθωνα, έχοντας αποχωρήσει από τον χώρο του «αποδεκτού» κοινωνικού βίου και έχοντας πλησιάσει στις παρυφές αυτού: η γυναικεία μεταμφίεση που ζητάει ο Ευριπίδης³¹ από τον Αγάθωνα και η λαθραία είσοδος του μεταμφιεσμένου σε γυναίκα Μνησίλοχου στον χώρο της τέλεσης των Θεσμοφορίων –στον οποίο επιτρέπονται μόνο γυναίκες– αποτελούν στοιχεία που σηματοδοτούν την μετάβαση στο πεδίο του «μη συμβατού». Η παρατήρηση ότι η παρουσίαση της «πάλης» πραγματοποιείται στο κέντρο της ανάπτυξης της «φυγής» στον *Πρόλογο* ενισχύεται και από το δεδομένο ότι οι στίχοι 181-2 βρίσκονται στην μέση του προοιμίου, το οποίο αποτελείται συνολικά από τριακόσιους δέκα στίχους. Η εκπροσώπηση του Ευριπίδη στην γιορτή των Θεσμοφορίων από έναν άνδρα που έχει μεταμφιεστεί σε γυναίκα, είναι από μόνη της κωμική. Το γεγονός ότι ο ομοφυλόφιλος Αγάθωνας με την θηλυπρεπή εμφάνιση και την ανάλογα παράξενη συμπεριφορά³² επιλέγεται αρχικά από τον Ευριπίδη ως το κατάλληλο πρόσωπο για να τον υποστηρίξει στην σύναξη των γυναικών, μας προδιαθέτει ανάλογα για την έκβαση της αντιπαράθεσης ανάμεσα στις γυναίκες και στον Ευριπίδη.

Στα *Επεισόδια*, η αντιπαλότητα αυτή αναλύεται διεξοδικά. Οι γυναίκες στρέφονται εναντίον του Ευριπίδη (384 κ.ε.: ΓΥ. Α΄ ... *ἀλλὰ γάρ / βαρέως φέρω τάλαινα πολὺν ἤδη χρόνον, προπηλακιζόμενος ὥρῳς ἡμᾶς ὑπὸ Εὐριπίδου τοῦ τῆς λαχανοπωλητρίας καὶ πολλὰ καὶ παντοῖ' ἀκούσας κακὰ*), ο οποίος προσωποποιεί εκείνη την πλευρά του πολιτισμού, που χαρακτηρίζεται από ανδροπρεπή νοησιαρχία.³³ Το δεδομένο ότι η σύγκρουση ανάμεσα στις γυναίκες και στον Ευριπίδη προσδιορίζεται σε έναν μη δημόσιο χώρο στον οποίο παρευρίσκονται μόνο γυναίκες και περιορίζεται σ' αυτόν, σε συνδυασμό με την περιθωριακή παρουσία του Μνησίλοχου ο οποίος παρεισφρύνει στην γιορτή ντυμένος σαν γυναίκα (266-7: ΕΥ. *Ἀνὴρ μὲν ἡμῖν οὕτοσί καὶ δὴ γυνὴ τό γ' εἶδος...*)

31. Βλ. Stehle E., «The Male Body in Aristophanes' *Thesmophoriazousai*: Where does Costume End?», *American Journal of Philology* (2002) 369-406, Tschiedel H.J., «Aristophanes and Euripides. Zu Herkunft und Absicht der Weiberkomödien», *Grazer Beiträge: Zeitschrift für die klassische Altertumswissenschaft* 11 (1984) 29-49, Τσακμάκης Α., «Αριστοφάνους' Ἀλκυστис. Ο Λαθραῖος Ευριπίδης των Θεσμοφοριαζουσών», στο: Δ.Ι. Ιακώβ & Ε. Παπάζογλου (επιμ.), *Θυμέλη: Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο 2004, σελ. 427-443.

32. Βλ. Robson J., *Humour, Obscenity and Aristophanes*, Germany 2006, Duncan A., «Agathon, Essentialism and Gender Subversion in Aristophanes' *Thesmophoriazousae*» στο: S. Carlson P.J. & Glew Mc (επιμ.), *Performing the Politics of European Comic Drama*, Cedar Falls 2000, σ. 25-40, Henderson J.J., *The Maculate Muse*, New Haven 1975, Halliwell S., «Aischrology, Shame and Comedy», στο: I. Sluiter & R.M. Rosen (επιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Λέιντεν 2004, σ. 115-144.

33. Nietzsche Fr., *The Birth of Tragedy*, New York 1967.

και προσηλακίζεται όταν αποκαλύπτεται η πραγματική του ταυτότητα (649 κ.ε.), αποτελεί παράγοντα που προτείνει την αμφισβήτηση του ανδρικού πολιτιστικού κατεστημένου. Η αδυναμία που παρουσιάζει ο εκπρόσωπος του δημόσιου χώρου να αντιμετωπίσει την επίθεση των γυναικών (ενδιαφέροντες είναι οι προσπάθειες του Μνησίλοχου για δραπέτευση, οι οποίες πραγματοποιούνται με την βοήθεια της παρατραγωδίας) και να διαφύγει τον κίνδυνο, αρκεί από μόνη της για να γελοιοποιήσει το ανδρικό πρόσωπο που έχει αναλάβει να υποστηρίξει το ανδροκρατούμενο καθιερωμένο πολιτιστικό πλαίσιο το οποίο εκπροσωπεί ο Ευριπίδης.³⁴

Πιο συγκεκριμένα, η σύγκρουση ανάμεσα στις γυναίκες και στον Ευριπίδη αρχίζει να διαγράφεται στους στίχους στους οποίους παίρνει το λόγο η πρώτη γυναίκα αναφερόμενη στις κατηγορίες που επιρρίπτει ο ποιητής στις γυναίκες. Το ασύνδετο σχήμα που χρησιμοποιείται για την διατύπωση των χαρακτηρισμών που αποδίδει ο Ευριπίδης στο σύνολο των γυναικών, εντείνει την αρνητική εικόνα την οποία ο τραγικός ποιητής εννοεί να δημιουργεί σε βάρος τους (390-4:ΓΥ. Α'. ...τάς μοιχοτρόπους, τάς άνδρεραστρίας κάλων, τάς οίνοποτίδας, τάς προδοτίδας, τάς λάλους, τάς οὐδέν ὑγίες, τάς μέγ' ἀδράσιν κακόν;). Πρόκειται για ένα σχήμα που ευνοεί την παράθεση όμοιων επιθέτων και επιτείνει την εντύπωση της ποσότητας. Η αναξιοπιστία των γυναικών, την οποία συστηματικά θίγει ο Ευριπίδης (395 κ.ε.), επηρεάζει την συμπεριφορά των ανδρών απέναντί τους, οι οποίοι καταλήγουν να τις αντιμετωπίζουν με δυσπιστία. Ο θυμός

34. Βλ. Pucci P., «Euripides and Aristophanes: what does Tragedy Teach?» στο: C. Kraus, S. Goldhill, H. Foley & J. Elsner (επιμ.), *Visualizing the Tragic: Drama, Myth and Ritual in Greek Drama and Literature*, Οξφόρδη 2007, σ. 105-126, Stehle E., «The Male Body in Aristophanes' *Thesmophoriazousai*: Where does Costume End?», *American Journal of Philology* (2002)369-406, Stevens P.T., «Euripides and the Athenians» *Journal of Hellenic Studies* (1956)87-94, Τσακμάκης Α., «Αριστοφάνους Ἄλκηστις. Ο Λαθραίος Ευριπίδης των Θεσμοφοριαζουσών», στο: Δ.Ι. Ιακώβ & Ε. Πατάζογλου (επιμ.), *Θυμέλη: Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο 2004, σελ.427-443, Tschiedel H.J., «Aristophanes and Euripides. Zu Herkunft und Absicht der Weiberkomödien», *Grazer Beiträge: Zeitschrift für die klassische Altertumswissenschaft* 11(1984) 29-49, Winington R.P.- Ingram, «Euripides: Poietes Sophos», στο: J. Mossman (επιμ.), *Oxford Reading in Euripides*, Οξφόρδη 2003, σ. 47-63, Wycherley R.E., «Aristophanes and Euripides», *Greece & Rome* 15 (1946) 98-107, Conacher D.J., *Euripides and the Sophists*, Λονδίνο 1998, Dane J.A., «The Euripides Plays of Aristophanes» στο: Dane J.A., *Parody: Critical Concepts versus Literary Practices. Aristophanes to Sterne*, Οκλαχόμα 1998, σελ. 17-64, De Romilly J., *Η Νεοτερικότητα του Ευριπίδη*, (μτφρ. Α. Στασινοπούλου - Σκιαδά), Αθήνα 1997, Duncan A., «Agathon, Essentialism and Gender Subversion in Aristophanes' *Thesmophoriazousae*» στο: S. Carlson P.J.& Glew Mc (επιμ.), *Performing the Politics of European Comic Drama*, Cedar Falls 2000, σ. 25-40, Egli F., *Euripides im Kontext zeitgenössischer intellektueller Strömungen*, Λειψία 2003, Harriott R.M., «Aristophanes' Audience and the Plays of Euripides», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 9 (1962)1-18, Φουντουλάκης Α., «Βίωμα, Αναπαράσταση και Γνώση στις Θεσμοφοριαζούσες του Αριστοφάνη» στο: Πούρκος Μ.Α. (επιμ.), *Ενοώματα Νους, Πλασμοθετημένη Γνώση και Εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την Ποιητική και τον Πολιτισμό του Σκεπτόμενου Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα 2008, 487-507.

των γυναικών για τον ποιητή που θεωρείται ως υπεύθυνος για τα τόσα δεινά που αντιμετωπίζουν, εκφράζεται με την χρήση του χαρακτηρισμού *ώκότριψ*, αλλά και με τις φράσεις *ὄλεθρον τις ἡμᾶς κυρκανᾶν ἄμωσγέπως... ὅπως ἀπολεῖται* (328-331). Ο άσωτος χαρακτήρας τους και η ροπή τους στην εξαπάτηση και στο ψέμα, θίγεται και από τον μεταμφιεσμένο σε γυναίκα Μνησίλοχο (466 κ.ε.), ο οποίος διαπιστώνει ότι οι γυναίκες, στην πραγματικότητα, κάνουν πολύ χειρότερα από όσα τους καταλογίζει ο Ευριπίδης. Το σκηνικό της πάλης διαμορφώνεται ξεκάθαρα με τον χωρισμό των παρευρισκομένων στην σκηνή σε στρατόπεδα (692 κ.ε.): από την μία μεριά είναι ο Μνησίλοχος, που άρπαξε το παιδί της μίας γυναίκας και από την άλλη οι γυναίκες, οι οποίες, έχοντας ανακαλύψει την ταυτότητά του, σπεύδουν να εμποδίσουν την διαφυγή του και να τον τιμωρήσουν. Η πράξη των γυναικών να φέρουν ξύλα για να κάψουν τον εισβολέα (728-9), οδηγεί την σύγκρουση στο αποκορύφωμά της. Η πάλη καταλήγει με τον Τοξότη να συλλαμβάνει και να δένει στη φάλαγγα τον Μνησίλοχο (1001 κ.ε.). Οι εκκλήσεις του τελευταίου να χαλαρώσει ο Τοξότης τα σχοινιά, αλλά και οι προσπάθειές του να δραπετεύσει (1015 κ.ε.), υπογραμμίζουν την υπερίσχυση των γυναικών σε σχέση με τον υποστηρικτή των μοντέρνων πολιτιστικών ρευμάτων. Οι επιθετικές διαθέσεις εν τέλει εξατμίζονται και οι συμπαρομαρτούσες συμπεριφορές εξαλείφονται με την σύναψη συμφωνίας ανάμεσα στις δύο αντίπαλες πλευρές: οι Θεσμοφοριάζουσες συναινούν στο να ελευθερώσουν τον Μνησίλοχο, με την προϋπόθεση ότι ο τραγικός ποιητής θα σταματήσει να τις κακολογεί στα έργα του.

Η πρωτοτυπία που διέπει το μετά χείρας άρθρο έγκειται ακριβώς στο ότι αναδεικνύει με σαφήνεια την λειτουργία των επιθετικών συμπεριφορών στην κατεύθυνση του φωτισμού της βασικής ιδέας του έργου. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύτηκαν οι πιο σύγχρονες μελέτες Νευροψυχολογίας και Κοινωνικής Ψυχολογίας, που ρίχνουν φως στην έννοια και στις εκδηλώσεις του φαινομένου της επιθετικότητας. Οι νεωτεριστικές αξίες και το διανοουμενίστικο ήθος και ύφος που χαρακτηρίζουν τον Ευριπίδη τίθενται υπό αμφισβήτηση, καθώς έρχονται σε σύγκρουση με τις πατροπαράδοτες συνήθειες και τους παραδοσιακούς τρόπους συμπεριφοράς που προωθούνται από τις γυναίκες. Η πάλη ανάμεσα στα δύο φύλα δεν αποτελεί παρά αντιπαράθεση ανάμεσα σε δύο αντιτιθέμενους μεταξύ τους κόσμους, σε διαφορετικά κοσμοείδωλα, σε ασύμβατους μεταξύ τους τρόπους αντίληψης των πραγμάτων. Η φυγή προς τον τόπο στον οποίο συντελείται η εορτή των Θεσμοφορίων –με ενδιάμεσο σταθμό το σπίτι του θηλυπρεπούς ποιητή Αγάθωνα και την ομοφυλοφιλική μεταμφίηση του συγγενή του Ευριπίδη Μνησίλοχου, ο οποίος πρόκειται να τον εκπροσωπήσει ενώπιον των γυναικών– δημιουργεί τις κατάλληλες προϋποθέσεις ώστε να εμφανιστεί, να αναπτυχθεί, να κορυφωθεί και να λυθεί τελικά η σύγκρουση μετά από αμοιβαία συναινέση.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΛΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhtin M., *Rabelais and His World*, (μτφρ. H. Iswolsky), Cambridge, Mass. & London, 1968.
- Burke P., *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York, 1978.
- Burkert W., *Greek Religion*, (μτφρ. J. Raffan), Cambridge, Mass & London 1985, [= *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, μτφρ. Ν. Μπεζαντάκος - Α. Αβαγιανού, Αθήνα 1993].
- Carriere J.-C., *Le carnival et la Politique*, Paris 1979.
- Carter O.L.B., *The Quiet Athenian*, Oxford 1986.
- Conacher D.J., *Euripides and the Sophists*, Λονδίνο 1998.
- Dane J.A., «The Euripides Plays of Aristophanes» στο: Dane J.A., *Parody: Critical Concepts versus Literary Practices. Aristophanes to Sterne*, Οκλαχόμα 1998, σσ. 17-64.
- De Romilly J., *Η Νεότερικότητα του Ευριπίδη*, (μτφρ. Α. Στασινοπούλου - Σκιαδά), Αθήνα 1997.
- Duncan A., «Agathon, Essentialism and Gender Subversion in Aristophanes' Thesmophoriazusae» στο: S. Carlson P.J. Glew Mc (επιμ.), *Performing the Politics of European Comic Drama*, Cedar Falls 2000, σ. 25-40.
- Egli F., *Euripides im Kontext zeitgenossischer intellektueller Stromungen*, Λευψία 2003.
- Gregory J., *Euripides and the Instruction of the Athenians*, Ann Arbor 1991.
- Halliwell S., «Aischrology, Shame and Comedy», στο: I. Sluiter & R.M. Rosen (επιμ.), *Free Speech in Classical Antiquity*, Λέιντεν 2004, σ. 115-144.
- Halliwell S. «Aristophanic Satire», *Yearbook of English Studies* 14 (1984) 6-20.
- Harriott R.M., «Aristophanes' Audience and the Plays of Euripides», *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 9 (1962) 1-18.
- Henderson J.J., «Ο δήμος και οι αγώνες κωμωδίας» στο: Γ. Δ. Κατσίης, *Θάλεια. Αριστοφάνης. Δεκαπέντε Μελετήματα*, Σμύλη 2007, 14-79.
- Henderson J.J., *The Maculate Muse*, New Haven 1975.
- Νέστορος Ι.Ν., «Σύγχρονες Ἀπόψεις γιὰ τὸν Ρόλο τῶν Συναισθημάτων στὴν Ψυχικὴ Ὑγεία» *Πρακτικά του Συνεδρίου τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης*, 2000, 6.
- Nietzse Fr., *The Birth of Tragedy*, New York 1967.
- Ostwald M., «From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law», στο: Carter O.L.B., *The Quiet Athenian*, Oxford 1986, 118-25, Los Angeles 1986, 229-50.
- Παπαδόπουλος Ν., «Επιθετικότητα: Κλασσικές Θεωρίες καὶ Πειραματικές Διαπιστώσεις» στο: *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, (επιμ. Ι. Ν. Νέστορος), Ἑλληνικά Γράμματα 1990.
- Pucci P., «Euripides and Aristophanes: what's in a name?» στο: C. Kraus, S. Goldhill, H. Foley & J. Elsner (επιμ.), *Visualizing the Tragic: Drama, Myth and Ritual in Greek Drama and Literature*, Οξφόρδη 2007, σ. 105-126.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΝΑΜΟΣΕΣ ΚΕΝΤΡΗ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΛΟΥΡΙΟΥ

- Ρήγα Α.Β., «Διομαδική Σύγκρουση και Λογοανάλυση στην Κοινωνική Ψυχολογία» στο Νέστορος Ι.Ν.(επιμ.), *Η Επιθετικότητα στην Οικογένεια, στο Σχολείο και στην Κοινωνία*, Αθήνα 1999, 82-82.
- Robson J., *Humour, Obscenity and Aristophanes*, Germany 2006.
- Rosen R., *Old Comedy and the Iambographic Tradition*. Atlanta 1988.
- Schmid W., *Geschichte der griechischen Literatur*, μέρος Ι, τόμ. 4, Munchen 1946.
- Scribner B., «Reformation, Carnival, and the World Turned Upside-Down», *Social History* 3 (1978) 303 -29.
- Stehle E., «The Male Body in Aristophanes' *Thesmophoriazousai*: Where does Costume End?», *American Journal of Philology* (2002) 369-406.
- Stevens P.T., «Euripides and the Athenians» *Journal of Hellenic Studies* (1956) 87-94.
- Τσακμάκης Α., «Αριστοφάνους Ὕαλκηστις. Ο Λαθραῖος Ευριπίδης των Θεσμοφριαζουσῶν», στο: Δ.Ι. Ιακώβ & Ε. Παπάζογλου (επιμ.), *Θυμέλη: Μελέτες χαρισμένες στον καθηγητή Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο 2004, σελ. 427-443.
- Tschiedel H.J., «Aristophanes and Euripides. Zu Herkunft und Absicht der Weiberkomodien», Grazer Beitrage: *Zeitschrift fur die klassische Altertumswissenschaft* 11 (1984) 29-49.
- Winnington R.P.-Ingram, «Euripides: Poietes Sophos», στο: J. Mossman (επιμ.), *Oxford Reading in Euripides*, Οξφόρδη 2003, σ. 47-63.
- Wycherley R.E., «Aristophanes and Euripides», *Greece & Rome* 15 (1946) 98-107.
- Φουντουλάκης Α., «Βίωμα, Αναπαράσταση και Γνώση στις Θεσμοφοριάζουσες του Αριστοφάνη» στο: Πούρκος Μ.Α. (επιμ.), *Ενσώματος Νους, Πλαισιοθετημένη Γνώση και Εκπαίδευση: Προσεγγίζοντας την Ποιητική και τον Πολιτισμό του Σκεπτόμενου Σώματος. Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα 2008, 487-507.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Ο ΕΠΙΚΟΣ ΥΜΝΟΣ ΤΟΥ ΙΘΑΚΗΣΙΟΥ ΠΟΙΗΤΗ ΝΙΚΟΥ ΚΑΡΒΟΥΝΗ

Ένας «λησμονημένος»¹ ποιητής της επανησιακής ποιητικής παράδοσης είναι ο Νίκος Καρβούνης. Γεννήθηκε στο νησί της Ιθάκης στις 12 Ιουλίου του 1880 και πέθανε στην Αθήνα στις 17 Φεβρουαρίου του 1947. Από ηλικίας τριών ετών έως τα δεκαοκτώ του, μαζί με τον ευκατάστατο² έμπορο πατέρα του και τη δασκάλα μητέρα του, Πηνελόπη Μαυροκεφάλου από το Αργοστόλι, έζησε στη Ρουμανία, απ' όπου και το προσωνύμιο³ «Μαυροθαλασσίτης», που χρησιμοποιούσε στην αρθρογραφία του, την περίοδο της δίωξής του από το μεταξικό καθεστώς. Το 1898 επέστρεψε στην Ελλάδα.

Στα είκοσί του, το 1900, άρχισε τις πρώτες φιλολογικές γνωριμίες με τον Κώστα Βάρναλη, τον Μάρκο Αυγέρη, τον Κωστή Παλαμά, τον Κώστα Ουράνη και άλλους λογοτέχνες της εποχής του. Αυτήν ακριβώς την εποχή, ανέλαβε και την έκδοση του βραχύβιου, διάρκειας μόνο εννέα μηνών, περιοδικού «Ηγησώ». Στη λογοτεχνία πρωτοεμφανίστηκε ως ποιητής, με δημοσιεύσεις ποιημάτων στο ως άνω περιοδικό, του οποίου υπήρξε βασικό στέλεχος μαζί με τον Κώστα Βάρναλη. Διέπρεψε επίσης ως πεζογράφος, κριτικός, δοκιμογράφος, ταξιδιωτικός συγγραφέας και στοχαστής, που ακολούθησε δημοσιογραφική δράση μέσα στις γραμμές του δημοτικισμού. Στη συνέχεια ως δεινός μεταφραστής ξένης λογοτε-

- Η Έφη Καφρίτσα είναι Δρ. κλασικής φιλολογίας.

1. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1972, σ. 185: «Ο βασιλιάς της Άσινης», στ. 14: " άγνωστος λησμονημένος απ' όλους". Επίσης, πρβλ. Νόρα Αναγνωστάκη, 1980, *Μαγικές εικόνες*, Νεφέλη, σ. 89.

2. Βλ. Γιώργος Φτέρης, «Νίκος Καρβούνης. Ο άνθρωπος - ο αγωνιστής (1880- 1947)», *Ελληνικές Μορφές*, Εκδόσεις Δίφρος, Αθήνα, 1979, σσ. 213- 217.

3. Βλ. Γιώργος Βαλέτας, «Καρβούνης Νίκος», *Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τόμος 8, Εκδόσεις Χάρη Πάτση, Αθήνα, χ.χ., σσ. 280-289. Πρβλ. Αλέξ. Αργυρίου, «Καρβούνης Νίκος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμος 4, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1985, σσ. 290- 291.

χνίας μετέφρασε έργα των Πόε, Μαγιακόφσκι, Σέλλεϋ, Ουϊτμαν κ. ά. Παράλληλα, κατά τον Τέλλο Άγρα,⁴ ο Ν. Καρβούνης «υπήρξε εκ των ιδρυτών της εν Ελλάδι θεοσοφικής κινήσεως, την οποία προώθησε μέγaalως δια της ιδρύσεως ομάδων και στοών».

Σταθμός στη ζωή του Νίκου Καρβούνη ήταν η γνωριμία του με τον άλλο Ιθακήσιο ποιητή Λορέντζο Μαβίλη. Βρέθηκε κοντά του στους βαλκανικούς πολέμους, καθώς συμμετείχε σαν πολεμικός ανταποκριτής ενταγμένος στο τάγμα των Επτανήσιων Γαριβαλδινών και πολέμησε στο Δρίσκο, όπου ο Μαβίλης, τραυματισμένος θανάσιμα, ξεψύχησε⁵ στην αγκαλιά του, στις 28 Νοεμβρίου 1912.

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ήταν εθελοντής - ανταποκριτής, «αφού πέρασε από διάφορα ιδεολογικά ρεύματα», όπως προαναφέρθηκε το θεοσοφισμό, ασπάστηκε το μαρξισμό και τη διαλεκτική του, «τον οποίο χειρίστηκε⁶ με την άνεση που του έδινε η ευρωπαϊκή του παιδεία και η φιλελεύθερη νοοτροπία του». Το 1932 ήταν στέλεχος της «Κοινωνικής Αλληλεγγύης» (Διεθνής Εργατική Βοήθεια).

Όπως αναφέρει ο Γιώργος Βελουδής,⁷ μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Μουσολίνι οι Έλληνες διανοούμενοι είχαν διασπασθεί σε δύο στρατόπεδα. Τόσο ο Νίκος Καζαντζάκης από το 1927 φανέρωνε το θαυμασμό του για τον ισχυρό άνδρα της Ιταλίας, όσο και ο Φώτος Πολίτης, στα 1932-1934, ερωτοτροπούσε με τον ιταλικό και το γερμανικό φασισμό κι ευαγγελιζόταν τη μεταμόσχευσή του στην Ελλάδα. Αντιθέτως, ο Νίκος Καρβούνης «τον ανέκρουε, αντιπαράτάσσοντάς του μιάν οξύτατη ανάλυση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης στην Ελλάδα και την Ευρώπη της εποχής του - ανάλυση, στην οποία γίνονταν κατανοητά τα αίτια της ανόδου του φασισμού. Τον Απρίλιο του 1934 ο Καρβούνης θα δικαστεί για τη μετάφραση της "Καστανής Βίβλου", που αποκάλυπτε τους χιτλερικούς ως τους πραγματικούς ενόχους του εμπρησμού του Ράιχσταγκ».

Η πνευματική πορεία της καλλιτεχνικής δημιουργίας του Νίκου Καρβούνη σχετίζεται άμεσα με τις ιδεολογικές του αντιλήψεις. Κατά το Γιώργο Βελουδή,⁸ μπορεί να σταθεί δίπλα στο Γιάννη Ρίτσο μαζί με τη Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη και το Βασίλη Ρώτα, γιατί ανήκει σ' αυτούς τους ποιητές που έγραψαν τρα-

4. Βλ. Τέλλος Άγρας, «Καρβούνης Νικόλαος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 13, Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Φοίνιξ», Αθήνα 1933, σ. 815.

5. Βλ. Αργύρης Κμανιώτης, «Νίκος Καρβούνης. Ο μεγάλος πατριώτης και στρατιώτης του χρέους», *Επιθεώρηση Τέχνης*, ΙΕ', ετ. Η', 2/1962, αρ. 86, σσ. 149-164. Επίσης, βλ. Γ. Βαλέτας, ό.π., σ. 282· βλ. Σόλων Μακρής, «Νίκος Καρβούνης- Γνωριμία μ' έναν άνθρωπο», *Νέα Εστία*, τόμος 103, 1/3/1978, αρ. 1216, σσ. 320- 328· βλ. Νίκος Καρανηνός, «Ο παιάνας της αντίστασης», εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, 24/02/2002.

6. Βλ. Άλεξ. Αργυρίου, ό.π., σ. 290.

7. Βλ. Γιώργος Βελουδής, «Η Ελληνική λογοτεχνία στην αντίσταση (1936-1949)», *Αναφορές. Έξη νεοελληνικές μελέτες*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1983, σ. 86

8. Βλ. Γιώργος Βελουδής, ό.π., σ. 72.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

γούδια, για να τα παραλάβουν άμεσα και να τα τραγουδήσουν οι αγωνιστές της αντίστασης.

Πάντως, το μεγαλύτερο ποσοστό της αντιστασιακής ποίησης⁹ της περιόδου 1940-1944, αποτελείται από σύντομα ποιήματα και τραγούδια, που προορίζονταν για τους ίδιους τους αγωνιστές της αντίστασης και για τον πάσχοντα άμαχο πληθυσμό. Ένα μέρος απ' αυτά βασίζεται σε παλιά, ανώνυμα δημοτικά τραγούδια, που το περιεχόμενό τους προσαρμόστηκε στις νέες περιστάσεις του ελληνοϊταλικού πολέμου, της κατοχής και της αντίστασης. Όπως στο παλιό δημοτικό τραγούδι, έτσι και σ' αυτά κυριαρχεί η λυρική - ελεγειακή διάθεση. Ένα άλλο εξίσου μεγάλο μέρος, επισημαίνει ο Βελουδής, αποτελείται από καινούρια τραγούδια, γραμμένα από γνωστούς ποιητές και τονισμένα εν μέρει από γνωστούς συνθέτες. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται ως επί το πλείστον για εμβατήρια και θούρια, που προορίζονταν για τους αντάρτες. Σ' αυτά ανήκουν μερικά απ' τα πιο δημοφιλή τραγούδια της εποχής, όπως λ.χ. το τραγούδι «Στ' ἄρματα! Στ' ἄρματα!» του Νίκου Καρβουνή, ο «Ύμνος τοῦ ΕΛΑΣ» της Σοφίας Μαυροειδή-Παπαδάκη και το «Τραγούδι του ΕΑΜ» του Βασίλη Ρώτα.

Στο ρωμαλέο ύμνο της Εθνικής Αντίστασης «Στ' ἄρματα! Στ' ἄρματα!», ίσως το πιο λογοτεχνικό τραγούδι,¹⁰ που με θαυμαστή πυκνότητα δίνει τη διάσταση, το μεγαλείο και το μήνυμα του Αγώνα, θα επιχειρήσουμε μια ερμηνευτική προσέγγιση.

ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ, ΣΤ' ΑΡΜΑΤΑ

Βροντάει ὁ Ὀλυμπος, ἀστράφτει ἡ Γκίωνα.
μουγκρίζουν τ' Ἀγραφα σειέται ἡ Στεριά.
Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα, μπρός στὸν ἀγώνα
γιὰ τὴ χιλιάκριβη τὴ λευτεριά.

4

Ξαναζωντάνεψε τ' ἄρματολίκι,
τὰ μπράτσα σίδερο, φλόγα ἡ ψυχὴ,
λουφάζουν ἔντρομοι οἱ ξένοι λύκοι
στὴν ἐκδικήτρα μας, ἀντρίκια ὄρμη.

8

Ὁ Γοργοπόταμος στὴν Ἀλαμάννα
στέλνει περήφανο χαιρετισμό,
μιᾶς νέας ἀνάστασης χτυπᾶει ἡ καμπάνα
μηνᾶν τὰ ὅπλα μας τὸ λυτρωμό.

12

Σπᾶμε τὴν ἄτιμη τὴν ἄλυσίδα

9. Πρβλ. Γιώργος Βελουδής, ὁ.π., σσ. 93-94.

10. Βλ. *Το Αντάρτικο καὶ τὸ Επανάστατικό Τραγούδι*, 4η ἔκδοση βελτιωμένη - 220 Τραγούδια, Μνήμη, Αθήνα 1979, σ.10.

πού μᾶς ἐβάραινε θανατερά,
θέλουμε λεύτερη ἐμεῖς πατρίδα
κίι πανανθρώπινη τῇ λευτεριά.

16

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Από τα βασικά ποιητικά θέματα της Επανησιακής Σχολής, τη θρησκεία, την πατρίδα, τη φύση και τη γυναίκα, στην ποίηση του Καρβούνη υμνούνται κυρίως τα θέματα της φύσης και της πατρίδας.

Το ποίημα, που η σύνθεσή του ανάγεται στο 1943, προσιδιάζει στο ύφος του παιάνα και του εμβατηρίου. Η πλεκτή ομοιοκαταληξία και το ιαμβικό μέτρο το καθιστά ένα ρυθμικό πολεμιστήριο σάλπισμα με γοργό ρυθμό ανάλογο ενός θουρίου,¹¹ που «σκοπό έχει να εμψυχώσει και να προκαλέσει έντονα συναισθήματα στους μαχητές». Επιπλέον, μολονότι αρχικά το μελοποίησε ο ίδιος ο ποιητής¹² στη συνέχεια, το Μάιο του 1943, ο αντιστασιακός μουσικός Άκης Σμυρναίος, γνωστός με το προσωνύμιο «Αστραπόγιαννος», ευθύνεται για τη μουσική με την οποία καθιερώθηκε ως πολυθρύλητο άσμα, που διηγείρε με ηρωικό ενθουσιασμό το αγωνιστικό φρόνημα των υπόδουλων Ελλήνων.

ΠΡΩΤΗ ΣΤΡΟΦΗ

Στους στίχους 1 και 2 με τη μεταφορική σημασία των τεσσάρων ρημάτων «βροντάει», «αστράφτει», «μουγκρίζουν» και «σειέται» σκιαγραφείται η καταγιστική σύμπραξη της φύσης στο κλίμα της πολεμικής ετοιμότητας των ηρώων της αντίστασης, που είχαν κατακλύσει τα βουνά την περίοδο 1941-1943. Στους υψηλότερους ορεινούς όγκους της Ελλάδας, στον Όλυμπο, στη Γκιώνα, στα Άγραφα, λάμβανε χώρα μια κατακλυσμαία, κοσμογονική θεομηνία από βροντές και αστραπές, που γιγαντώνονταν όχι τόσο από τις λάμπεις και τους κρότους των όπλων των αγωνιστών, όσο από τα σπλάχνα της ελληνικής φύσης, από την αρχετυπική μήτρα της ελληνικής ψυχής. Ο ποιητής Νίκος Καρβούνης με τα τέσσερα ονόματα, Όλυμπος, Γκιώνα, Άγραφα, Στεριά, οριοθετεί τα γεωγραφικά όρια της Ελεύθερης Ελλάδας,¹³ που δεν υπάκουε στους νόμους του Γερμανού κατακτητή, αλλά είχε δικό της αυτόνομο σύστημα διοίκησης, που στις 10 Μαρτίου 1944 έφερε την επωνυμία Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (Π.Ε.Ε.Α). Παράλληλα, γι' αυτό το «μοναδικό συνταίριασμα των βουνών»¹⁴ το

11. Για την ετυμολογία βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 1998, σ. 763: θούριος, α, ον < αρχ. θούρος «ο ορμητικός, σφοδρός» < *θόρ-Φος, ασθενής βαθμ. του θρώ-σκω «πηδώ, εφορμώ» (πβ. αόρ. β' ἔ-θορ -ον) < Ι.Ε. *dhro-«αναπηδών», πβ. ουαλ. -derig «φλογερός», ίσως και σανσκρι. dhara «ρεύμα, καταϊγίδα»

12. Βλ. Νίκος Καραντηνός, *ό.π.*, υποσημ. 5.

13. Βλ. *Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Δοκίμιο, στ' έκδοση, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σσ. 174-217.

14. Βλ. Νίκος Καραντηνός, *ό.π.*: «Ο ποιητής του παιάνα «Βροντάει ο Όλυμπος» είχε μια βαθιά γνωριμία με τη βουνίσια Ελλάδα. Την είχε ζήσει, αλλά και την είχε δώσει στα γραφτά του,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

ποιητικό υποκειμένο ως φυσιολάτρης και δεινός ορειβάτης¹⁵ είχε επισημάνει στο περιοδικό «Το βουνό», το Γενάρη του 1936, τα εξής: «Νιώθαμε τον εαυτό μας στενά δεμένο με το βουνό. Ο μεγάλος παλμός της ζωής του πλάταINE τη δική μας. Τον ανοιξιιάτικο το ρόχθο των χειμάρρων τον νιώθαμε σαν μέσα στις αρτηρίες μας, το απριλιάτικο λουλούδισμα των λιβαδιών του σαν ξέσπασμα της δικής μας χαράς...»

Στους στίχους 3 και 4 (Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα, μπρὸς στὸν ἀγώνα / για τη χιλιάκριβη τὴ λευτεριά) ο ποιητὴς εμφορεῖται ἀπὸ τον ενθουσιαστικό τόνο του Θούριου του Ρήγα και το αισχύλειο¹⁶ πολεμικό σάλπισμα των Σαλαμινομάχων «Ὡ παῖδες Ἑλλήνων ἴτε / ἔλευθεροῦτε πατρίδ', ἔλευθεροῦτε δὲ / παῖδας, γυναῖκας, Θεῶν τε πατρώων ἔδη, / θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγών». Με την επανάληψη της προτρεπτικής φράσης «Στ' ἄρματα, στ' ἄρματα» και την παρακελευσματική ελλειπτική πρόταση «μπρὸς στὸν ἀγώνα» τονίζεται η πολεμική εγρήγορση των αγωνιστῶν που σαν ἀπώτερο στόχο ἔχει «τὴ λευτεριά», η οποία μεταφορικά χαρακτηρίζεται «χιλιάκριβη», γιατί εξαγοράζεται με το αἷμα χιλιάδων αγωνιστῶν. Υποκρύπτεται ἐδὼ ο λόγος του Αισχύλου, ο οποίος παρομοιάζει τον πόλεμο σαν ἓναν «χρυσανοιβό»¹⁷ των σωμάτων, ἐφ' ὅσον στο βωμό των οικονομικῶν συμφερόντων των ὀλίγων και ισχυρῶν σφαγιάζονται ἀμέτρητα ἀνθρώπινα θύματα. Οἱ στίχοι αυτοὶ ἀπηχοῦν το νόημα των στίχων ἀπὸ το «Θούριο»¹⁸ του Ρήγα Φεραίου: «Πῶς οἱ προπάτορές μας ὤρμουσαν σάν θεριά, / γιὰ τὴν Ἐλευθερίαν πηδοῦσαν στή φωτιά, / ἔτζι κ' ἡμεῖς, ἀδελφια, ν' ἀρπάξωμεν γιὰ μιᾶς / τ' ἄρματα καὶ νὰ βοῦμεν ἅπ' τὴν πικρὴ σκλαβιά». (στ. 117-120).

ΔΕΥΤΕΡΗ ΣΤΡΟΦΗ

Στον 5ο στίχο «Ξαναζωντάνεψε τ' ἄρματολίκι» ο ἀγώνας των ηρώων της ἀντίστασης, των ἀνταρτῶν, παρουσιάζεται ως μια ἀναβίωση του θεσμοῦ των κλεφτῶν και των ἀρματολῶν¹⁹ της εποχῆς της Τουρκοκρατίας. Ξαναζωντανεύει

στις ἐπιφυλλίδες και τα τραγούδια του. Εἶχε ἀμέτρητες φορές ἀκούσει τον Ὀλυμπο να βροντᾷ. Εἶχε δεῖ την Γκιώνα να ἀστράφτει ...Και τ' ἄγραφα να μουγκρίζουν».

15. Βλ. Ἀργύρης Κμανιώτης, ὁ.π.σ. 152· Σόλων Μακρῆς, ὁ.π. και Νίκος Καραντινός, ὁ.π.

16. Βλ. Αισχύλου, *Πέρσαι*, 402-405.

17. Βλ. Αισχύλου, *Ἀγαμέμνων*, 438: «Ὁ χρυσανοιβός δ' ἄρης σωμάτων»· πρβλ. Γ. Σεφέρη, *Ποιήματα*, Ἰκαρος, Αθήνα 1972, σ.225: «Κίχλη» Β' Ὁ ἠδονικός Ἑλπήνωρ: «...ὕπερτερεῖ συντριπτικῶς, Ὁ πόλεμος...» ΨΥΧΑΜΟΙΒΟΣ.

18. Βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Ὁ Θούριος του Ρήγα Εμπνευστὴς των Ραγιάδων Επαναστατῶν*, Ἐκδόση Ἐπιστημονικῆς Εταιρείας Μελέτης Φερῶν - Βελεστίνου - Ρήγα, Αθήνα 2009, σσ. 20, 31. Επίσης, βλ. Ἀπόστολος Β. Δασκαλάκη, *Τα Ἐθνεγερτικά Τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, Ἐκδόσεις Βαγιονάκη, Αθήνα 1977· Εμμανουήλ. Σ. Στάθης, *Ὁ Συναγερμὸς καὶ ὁ Θούριος του Ρήγα*, Ἀρμός, Αθήνα 1996.

19. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Αῶνων, τόμος ΙΑ', Αθήνα 1975, σσ. 144-150: «Σώματα ἀντιστάσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ».

«η παλιά εποποιία των κλεφτών των τεσσάρων αιώνων αντίστασης στον Τούρκο κατακτητή, της ανένδοτης επιμονής της Ελλάδας να μείνει ελληνική. Εκεί, σ' ένα τόπο στεγνό και γυμνό, ξεπετιέται αυθόρμητα, πρωτόγονα, η πατροπαράδοτη εξέγερση των βουνίσσιων, που ακολουθούν τους μυθικούς και καταξιωμένους στον αγώνα καπετάνιους».²⁰ Οι αγωνιστές της αντίστασης πρέπει να καταλύσουν έναν νέο δυναστευτικό ζυγό, τις σιδερόφρακτες μεραρχίες του Γ' Ράιχ.

Στον 6ο στίχο τα δύο σχήματα συνεκδοχής «τὰ μπράτσα σίδερο, φλόγα ή ψυχή» με μεταφορικό τρόπο δηλώνουν την ατρόμητη γενναιότητα, την «εὐδόκιμον ἀλκὴν»²¹ των παλληκαριών. Ο επτανήσιος ποιητής επηρεασμένος απ' τη δημώδη ποιητική παράδοση προσδίδει στις λέξεις «σίδερο» και «φλόγα» υπερφυσικές διαστάσεις, για να εκφράσει την ακατάβλητη δύναμη των ηρώων πάνω στα κακοτράχαλα βουνά. Παράλληλα, οι λέξεις αυτές λειτουργούν αντιθετικά, γιατί η «φλόγα» της ψυχής των ηρώων μπορεί να κάμψει, να «λειώσει» τον άκαμπτο και ανάλγητο «σιδερόφρακτο» κατακτητή. Σ' αυτό το σημείο απηχείται η σοφόκλεια²² εικόνα του αρχικά σκληρού και άκαμπτου σιδήρου που τελικά πυρακτωμένος θραύεται.

Στον 7ο στίχο με την παρομοίωση «λουφάζουν έντρομοι οί ξένοι λύκοι», που αποτελεί μια έξοχη οπτική εικόνα, δίνεται το μέγεθος της πολεμικής υπεροχής των Ελλήνων αγωνιστών απέναντι στους ξένους κατακτητές. Ο χαρακτηρισμός «ξένοι λύκοι» μας παραπέμπει στο ποίημα του Άγγελου Σικελιανού «Ο Διόνυσος ἐπὶ λίκνω». Ο ποιητής φωνάζει τους συντρόφους του να επαγρυπνούν, ώστε να διώξουν τους «ἀγριους λύκους»,²³ που «σκιάζουν» τη χώρα μας.

Ο 8ος στίχος δικαιολογεί, γιατί «λουφάζουν» οι εχθροί. Το ρήμα «λουφάζουν» με την υποτιμητική σημασία, που λαμβάνει εδώ, λειτουργεί αντιθετικά προς την φράση «ἀντρίκια ὄρμη». Η «ἐκδικήτρα»²⁴ ἀντρίκια ὄρμη των Ελλήνων με μια επαναστατική μορφή βακχείας αποζητεί την τιμωρία των εχθρών, ώστε «δίκην δοῦναι».²⁵ Το αίτημα της απόδοσης της δικαιοσύνης είναι πανάρχαια ελληνική παράδοση. «Στὴν αρχαία τραγωδία,²⁶ τὴν ὀργανωμένη με τὴν ἀκρίβεια, ὁ ἄνθρωπος που ξεπερνᾷ τὸ μέτρο, πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ ἀπὸ τὴς

20. Βλ. Dominique Eudes, *Οι Καπετάνιοι*, Εξάντας, Αθήνα, 1970, σσ.15-16.

21. Βλ. Παλατινή Ανθολογία, Ἐπίγραμμα 17.3: «ἀλκὴν δ' εὐδόκιμον Μαραθῶνιον ἄλσος ἀν εἶποι», πρόκειται για το ἐπίγραμμα στον τάφο του Αισχύλου.

22. Βλ. Σοφοκλέους, Ἀντιγόνη 475-6: «... καὶ τὸν ἐγκρατέτερον / σίδηρον ὀπτόν ἐκ πυρός περισκελὴ θραυσθέντα καὶ ῥαγέντα πλεῖστ' ἀν εἰσίδοις».

23. Βλ. Ἐφη Καφρίτσα, «Η ελληνική και οικουμενική διάσταση της ποίησης του Άγγελου Σικελιανού», *Κυμῶση*, τόμος 20, Αργοστόλι 2010, σ. 318.

24. Προβλ. «ἐκδικήτρα Νέμεση»: βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, δ' έκδοση, Δεύτερος τόμος, Ίκαρος, Αθήνα, 1981, σ. 139.

25. Βλ. Σοφοκλέους, Ἀντιγόνη 303, *Τραχίνιαι* 410, Εὐριπίδου, *Ηρακλείδα* 971, Ἀνδρομάχη 1108, Ἑκάβη 853, Ὀρέστης 614, *Βάκχαι* 489.

26. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, «Ὁμιλία στη Στοκχόλμη», *Δοκιμές*, δ' έκδοση, Δεύτερος τόμος, Ίκαρος, Αθήνα, 1981, σ. 159.

Έρινυες. Ὁ ἴδιος νόμος ἰσχύει καὶ ὅταν ἀκόμη πρόκειται γιὰ φυσικὰ φαινόμενα: "Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα" λέει ὁ Ἡράκλειτος²⁷ "εἰ δέ μῃ, Ἐρινυες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν". Εἶναι φανερὴ ἡ ἐμψυχωτικὴ λειτουργία τῆς λέξης «ὄρμη», που ὁμοιοκαταληκτεῖ με τὴ λέξη «ψυχή» του βου σίχου. Ο παλμός τῆς συγκίνησῆς φτάνει στο ζενίθ τῆς ψυχικῆς δόνησῆς του.

ΤΡΙΤΗ ΣΤΡΟΦΗ

Στο στίχο 9 γίνεται μνεία στὴν ἐπιτυχὴ σύμπραξη τῶν ἀντιστασιακῶν δυνάμεων, κατὰ τὴν ὁποία ἐγίνε ἡ ἀνατίναξη τῆς γέφυρας τοῦ Γοργοποτάμου.²⁸ Ἡ ἐξοχὴ εἰκόνα τῶν δύο προσωποποιήσεων «Ὁ Γοργοπόταμος στὴν Αλαμάνα στέλνει περηφάνο χαιρετισμό» συνδέει δύο ἱστορικὰ γεγονότα ὡς ἓνα ἱστορικὸ παλίμψηστο. Ἡ ἱστορία γράφεται γιὰ δευτέρη φορὰ στὸν ἴδιο τόπο. Ὁ «περήφανος χαιρετισμός» ἀποτίεται ὡς φόρος τιμῆς πρὸς τοὺς ἀγωνιστὲς τῆς μάχης τῆς Αλαμάνας,²⁹ Πανουργιά, Γιάννη Δυοβουνιώτη,³⁰ με προεξάρχοντα τὸν Ἀθανάσιο Διάκο, που με τὴν πεισματικὴ ἀντίστασή τους καὶ ἰδίως με τὸν μαρτυρικὸ καὶ ἡρωικὸ θάνατό του τελευταίου, στὶς 23 Ἀπριλίου 1821, ἔδωσαν δύναμη στους Ἕλληνες νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγῶνα.

Στὸν 11ο στίχο μιᾶς νέας ἀνάστασης χτυπάει ἡ καμπάνα αἰσθητοποιεῖται τὸ νέο κοινωνικοπολιτικὸ ὄραμα, γιὰ τὸ ὁποῖο μάχονταν οἱ ἀγωνιστὲς τῶν βουνῶν, οἱ «μαυροσκορφῆδες», που ζοῦσαν σαν καλόγεροι³¹ δίπλα στὸν καπετάνιο τους καὶ ἐνέπνεαν με τὴν παλληκαριά τους φόβο καὶ ἐπικὸ λυρισμό. Ὁ Μυριβήλης, στὴ νουβέλα³² τοῦ Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης, που τὴν ἐξέδωσε τὸ 1943, περιγράφει ὡς ἐξῆς τὰ γενναῖα ἐκεῖνα παλληκάρια:

«Στὰ δεξιὰ τοῦ καπετάνιου ὁ δικὸς μας, ὁ Βασίλης, πρωτοπαλικάρο. Ὅλοι τους ἓνας κ' ἓνας. Μὲ τὸ γενάκι ἀλὰ Κρητικὰ, τὸ μαῦρο κεντημένο

27. Βλ. Ἡράκλειτος 22[12] B 94 DK I 172 (ἴτοι H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, erster Band, Zurich/Berlin 1964, σ. 172).

28. Βλ. Ἀντρέα Κέδρου, *Ἡ ἐλληνικὴ ἀντίσταση 1940-44*, τόμος Ι, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, σσ. 183-199, (τίτλος πρωτοτύπου: André Kedros, *La Résistance grecque*, Paris, Laffont, 1966, σ. 138 κ. ἐξ.)· Dominique Eudes, ὁ.π., σσ. 29-39· Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα καὶ Σβάστικα. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Κατοχῆς καὶ τῆς Ἀντίστασης 1941-1944*, Ἐκδόσεις Παπαζήση, σσ. 309 κ. ἐξ.· Eddie Myers, *The Greek Entanglement*, London, 1945, σ. 78 κ. ἐξ. (Ἑλληνικὴ μετάφραση: Ἐντὶ Μάιερς: *Ἡ ἐλληνικὴ περιπλοκή*, Ἐξάντας). Ἐπίσης, βλ. Θέμη Μαρίνου: *Ἀποστολὴ Harling 1942: Ἡ ἐπιχείρηση Γοργοποτάμου*, Ἐκδόσεις Παπαζήση· Κρις Γουντχάουζ: *Τὸ μῆλο τῆς Ἐριδος*, Ἐξάντας.

29. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμος ΙΒ', Αθήναι 1975, σσ. 107-109: «Ὁ Ἀγῶνας στὴν Ἀνατολικὴ Στερεὰ. Ἡ μάχη τῆς Αλαμάνας». Ἐπίσης, βλ. Paroulakis, Peter Harold, *The Greeks: Their Struggle for Independence*. Darwin: Hellenic International Press, 1984, English.

30. Γούδας Ἀναστάσιος, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεμάντων ἀνδρῶν*, 1876, τόμ. Η', σσ. 247-249, 272-276.

31. Dominique Eudes, *Οἱ Καπετάνιοι*, Ἐξάντας, Αθήνα, 1970, σσ. 39-40.

32. Βλ. Στρατὴ Μυριβήλη, *Ὁ Βασίλης ὁ Ἀρβανίτης*, 17ῃ ἐκδόση, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», σσ. 47-48.

σκουφι τὸ ἀντάρτικο στὰ φουντωμένα μαλλιά.

Καλογερόπουλα μᾶς φαίνονταν μιᾶς καινούριας θρησκείας, πού λειτουργιόνταν ἐκεῖ ψηλά στ' ἀλήθεια «μὲ τὸ Σῶμα καὶ μὲ τὸ Αἷμα». Φοροῦσαν μαῦρο μεταξωτὸ πουκάμισο μὲ φαρδὺ ἀνοιχτὸ μανίκι, ἀσημένιες ἀλυσίδες καὶ τσαπράζια στὰ στήθια, φυσίγγια σταυρωτὰ στοὺς ὤμους. Κρατοῦσανε στὸ ζερβὶ τὸ κοντοντούφεκο, τὸ κοντάκι πλούμισμένο μὲ ἀσημένια ἀστρα. Τὸ δεξὶ ἀκουμπησμένο στὴ μέση, στὸ σελάχι. Ὅλοι τους λεβεντόπαιδα...»

Στο στίχο 12 «μηνᾶν τὰ ὅπλα μας τὸ λυτρωμό» σαν μια διαχρονικὴ ἡρακλείτεια³³ παρακαταθήκη «πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι» επισημαίνεται ὅτι ἡ λύτρωση θα ἐπέλθει ὡς καρπὸς τοῦ ἐνοπλοῦ αγώνα. Το αἷμα ἀπὸ τὴ θυσία τῶν αγωνιστῶν θα καταυγάσει τὸν ποθητὸ «λυτρωμό».

ΤΕΤΑΡΤΗ ΣΤΡΟΦΗ

Τὸ ρῆμα «σπᾶμε»³⁴ στὸν στίχο 13 υποδηλώνει τὴν ἀνάγκη τῆς ριζοσπαστικῆς στάσης ἀπέναντι στὴν «ἀλυσίδα» τῆς γερμανικῆς υποδοῦλωσης, ἡ ὁποία εἶναι «ἄτιμη», δηλαδὴ ἀθέμιτη, ἐφ' ὅσον συντελεῖται κατὰ παράβαση τοῦ δικαίου. Τὸ βᾶρος τῆς προκάλεσε ἀμέτρητους θανάτους (στ. 14) (ἐβάραινε θανατερὰ). Με τὴ μεταφορικὴ ἐκφραση «ἄτιμη ἀλυσίδα» τὸ ποιητικὸ υποκείμενο υποβάλλει τὴν ἀνάγκη τῆς πάταξης τῆς ἀδικίας, ὅπως ὁ αἰσχύλειος³⁵ λόγος ἀποφαίνεται: «Ζεὺς τοι κολαστὴς τῶν ὑπερκόπων ἄγαν / φρονημάτων ἔπεστιν εὐθυνοσ βαρὺς». Ἡ χρῆση τοῦ ἐνεστώτα διαρκείας στὰ ρήματα «σπᾶμε» καὶ «θέλουμε» τονίζει τὴν επαγρύπνηση τοῦ αγώνα, ὁ ὁποῖος ἐπιβάλλεται νὰ εἶναι σταθερὸς καὶ διαρκής.

Οἱ ἀκροτελεύτιοι στίχοι (στ. 15-16) μὲ ἓναν οραματικὸ διονυσιασμὸ μεταμόρφωσης τοῦ κόσμου διατυπώνουν ἓνα αἶτημα πολιτικοκοινωνικὸ, πού δεν ἐγκλωβίζεται σὲ στενά ἐθνικὰ ὅρια, ἀλλὰ λαμβάνει διάσταση πανανθρώπινη. Τὸ ἰδανικὸ τῆς «ἐλεύτερης πατρίδας», πού τίθεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν «πανανθρώπινη λευτεριά», μᾶς παραπέμπει στὰ ὑπερεθνικὰ σχέδια καὶ τὴν πολυεθνικὴ «Ἑλληνικὴ Δημοκρατία» τοῦ Ρήγα.³⁶

33. Βλ. Ἡράκλειτος 22[12] B 53 DK I 162 (ἴσθι H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, erster Band, Zurich / Berlin 1964, σ. 162).

34. Πρβλ. «Ύμνος τῆς Π.Ε.Ε.Α», στ. 17-21: «Τοῦ Ρήγα ὁ σπῶρος φούντωσε πιά / ἔγινε φῶς, χαρὰ κι ἐλπίδα / νὰ οἱ ἀντάρτες ἀπ' τὰ βουνὰ / τῶν σκλάβων σπᾶν τὴν ἀλυσίδα / μᾶς λευτερώνουν τὴν πατρίδα».

35. Αἰσχ. *Πέρσαι*, 827-8.

36. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμος ΙΑ', Ἀθῆναι 1975, σσ. 441-442: «Κάτω ἀπὸ τὰ πανανθρώπινα αὐτὰ ἰδεώδη τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀδιόρατος σχεδὸν ὁ ἐλληνικὸς ἐθνικισμός».

ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ

«Το ποίημα "Βροντάει ό Όλυμπος" ήταν προϊόν έξαρσης και οργής³⁷ μαζί», για να επαληθευτεί ο πλατωνική³⁸ ρήση ότι: *Τά μέγιστα τών άγαθών ήμιν γίγνεται διά μανίας*. Τους στίχους του ποιήματος αυτού «τους διακρίνει ένας ρωμαλέος ρομαντισμός με ακραία αίσθηση της αρμονίας και της μορφής και με πετάγματα προς τους κόσμους μιας ηρωϊκής αντίληψης της ζωής».³⁹

Η εμπύχωση, η ενθάρρυνση, η ενδυνάμωση και η μέθεξη με τις υπέρτατες ηθικές αξίες της ελευθερίας, της φιλοπατρίας και της δημοκρατίας είναι μόνο κάποιοι από τους εσωτερικούς κραδασμούς, που διαπνέουν το ποιητικό μάγμα της ηφαιστειακής ψυχής του Νίκου Καρβούνη, που συνέθεσε αυτόν τον θούριο, αυτόν τον ορμητικό πατριωτικό ύμνο, στοιχώντας προς τη μεγάλη προσαγή του Ρήγα Φεραίου: «Ό κόσμος νά γλυτώση άπ' αύτην την πληγή, / κ' έλεύθεροι νά ζώμεν, άδελφια είς την γή» (στ. 125-126).

Με τους πύρινους στίχους του, τους παλλόμενους από υπερήφανη συγκίνηση, και τα «τυρταϊκά»⁴⁰ τραγούδια του ο Ν. Καρβούνης αναπτέρωσε στην επώδυνη περίοδο της Κατοχής την εθνική συνείδηση των αγωνιστών. Μέσα από το διάπυρο μάγμα της ποιητικής του μεταρσίωσης η Ιστορία και η θεωρία περιικλείονται σε μια ενιαία αφήγηση, η οποία κυριαρχείται φανερά από αισθήματα θαυμασμού και αφοσίωσης στον Άγγελο Σικελιανό. Με τον οδυσειακό οίστρο του αυτός ο Ιθακήσιος ποιητής μέσα από τη φλογερή ιδιοσυγκρασία του απέδειξε ότι ήταν «Ποιητής άληθους ζωής»,⁴¹ όπως του το αναγνώριζε και ο μεγάλος του αντίπαλος, ο Φώτος Πολίτης. Η παρουσία ενός «ισχυρού εσωτερικού έρματος»⁴²

37. Ο Νίκος Καραντηνός (βλ. ό.π.) καταγράφει όσα ο ίδιος ο Ν. Καρβούνης αφηγείται για τη σύνθεση αυτού του ποιήματος. «Το βροντάει ο Όλυμπος, ήταν δημιούργημα ενός ξενοχτιού, προϊόν έξαρσης, οργής μαζί. Ήταν στην εποχή που οι αρχηγοί, οι αρχηγίσκοι των παλαιών κομμάτων δεν κινούσαν ούτε το μικρό δαχτυλάκι τους. Συσταίνανε σαν γραμμή συμπεριφοράς απέναντι στους φασίστες κατακτητές την αναμονή. Θέλησαν να εκμεταλλευτούν για δικούς τους σκοπούς τη δυσάρεστη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί γύρω μου. Ένας μάλιστα με κάλεσε να μιλήσουμε. Ήταν ο Αλέξανδρος Μυλωνάς. Όταν άκουσα πως αντί να τα βάλει με τους κατακτητές, έστρεψε τα πυρά του κόντρα στο οργανωμένο επαναστατικό, απελευθερωτικό κίνημα, μου έκανε ανεπίτρεπτους υπαινιγμούς γύρω απ' τη θέση μου... Τον έδωσα την απάντηση που του χρειαζόταν. Γυρίζοντας σπίτι μου ήμουν σε τέτοιο βαθμό οργισμένος, αηδιασμένος από τη στάση του. Γενικά απ' τη διαγωγή των αστών πολιτικών. Ήρθε άμεσα η ανάγκη να αντιδράσω. Δεν έκλεισα μάτι εκείνο το βράδυ. Κάθισα έγραφα τους στίχους. Και την ίδια νύχτα, κατά τα ξημερώματα - σύνθεσα τη μουσική του. Το πρωί το έδωσα σ' ένα γνωστό μου νέο να το κυκλοφορήσει ανώνυμα...».

38. Βλ. Πλάτωνος, Φαίδρος 244 α

39. Βλ. Γιώργος Βαλέτας, ό.π., σ. 281.

40. Βλ. Γιώργος Βαλέτας, ό.π., σ. 282.

41. Βλ. Σόλων Μακρής, ό.π. σ. 220.

42. Βλ. Βάσος Βαρίκας, «Εκλογή από το έργο του Ν. Καρβούνη», *Συγγραφείς και κείμενα Α* 1961-1965, Ερμής, Αθήνα, 1975, σσ. 18-21 (πρώτη δημοσίευση στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 29/01/1961).

και η ύπαρξη μιας οργανωμένης προσωπικότητας ήταν γνωρίσματα, που χαρακτηρίζαν το ήθος του Ν. Καρβούνη, ο οποίος στην προσπάθειά του «να καταρρίψει είδωλα και να αφυπνίσει συνειδήσεις»⁴³ έθετε ως κεντρικό μοτίβο της προσοχής του το «ανθρώπινο πανόραμα»,⁴⁴ όπως το έλεγε, εννοώντας την διαλεκτική αλληλεπίδραση ατόμου και συνόλου, η οποία ως απώτερο στόχο έχει την πάταξη της ανισότητας και της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από τον άνθρωπο.

Εν κατακλείδι, με τους στίχους του ποιήματος «Στ' ἄρματα! Στ' ἄρματα» ο Ν. Καρβούνης εξυμνεί το «νέον κλέος» του ελληνισμού, το «καύχημα νέον», όπως μνημιούσε ο Κάλβος το Εικοσιένα· το «Νέο λαογέννητο Εικοσιένα»⁴⁵ των βουνών της περιόδου 1941-1943, το οποίο αποδίδεται με την «πολύπλαγκτη» ανησυχία του «Μαυροθαλασσίτη» ποιητή, μέσα από αυτόν το θρυλικό επικό ύμνο, ως κατάθεση ψυχής και αγώνα στην υπηρεσία της προάσπισης της ελευθερίας της πατρίδας και των δικαιωμάτων των ανθρώπων, που είναι σύμφυτα με το νόημα αυτής.

43. Βλ. Γιάννης Χατζίνης, «Νίκου Καρβούνη: Εκλογή απ' το έργο του», *Νέα Εστία* 69, ετ. ΛΕ', 15/02/1961, σφ. 807, σσ. 274-275.

44. Βλ. Σόλων Μανώλης, ό.π., σ. 222.

45. Βλ. Αργύρης Κμανιώτης, ό.π., σ. 150.

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΤΟΥ Ν. ΚΑΡΒΟΥΝΗ

Ο πόλεμος Ελλάδος και Βουλγαρίας ανήκει καθαρά στην πολεμική ιστορική βιβλιογραφία. Είναι μια έντονη και συναρπαστική πολεμική εξιστόρηση των επεισοδίων των Βαλκανικών πολέμων 1912 -1913 από έναν σημαντικό συγγραφέα, τον Ν. Καρβούνη, που σημάδεψε με τα έργα του και τη ζωή του ένα μεγάλο κομμάτι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας του 20ού αιώνα. Ωστόσο το βιβλίο αυτό δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις των επιστημόνων ιστορικών, ούτε παρουσιάζει συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση των σημαντικών γεγονότων, που συνταράξαν τη βαλκανική χερσόνησο την εποχή εκείνη. Δεν είναι το βιβλίο εκείνο που εντάσσεται στην καθαρή ιστορική αφήγηση, παρόλα αυτά απορροφά το ενδιαφέρον και την προσήλωση ιστορικών και όσων άλλων επιθυμούν να εντρυφήσουν στα γεγονότα της εποχής, από μια διαφορετική σκοπιά. Οι αρχές της ιστορικής αφήγησης και το ιδεολογικό στίγμα εισέρχονται σε δεύτερη μοίρα από τον συγγραφέα, με αποτέλεσμα να δίνεται η εντύπωση ενός έργου μυθιστορηματικού - λογοτεχνικού κατά την ανάγνωσή του. Αυτή η διυπδόστατη φυσιογνωμία του πονήματος αυτού είναι και το πιο αξιοπερίεργο χαρακτηριστικό του. Ένα έργο όπου είναι ταυτόχρονα ιστορικό και λογοτεχνικό και που ωστόσο καταστρατηγεί βασικές ιστορικές δομές ανάλυσης αλλά και λογοτεχνικές νόρμες.

Αποτελείται από μικρές καθημερινές ιστορίες, από την πρώτη γραμμή του πολέμου και της μάχης, μέσα από την ταπεινή πένα ενός απλού στρατιώτη. Δεν είναι η εξιστόρηση κάποιου στρατηγού, όπου από τη θέση του θα μπορούσε να αποτυπώσει την ουσιαστική εξέλιξη και πορεία του πολέμου εκείνου. Πρόκειται για μικρές αφηγήσεις μέσα από τα μάτια ενός στρατιώτη, δηλαδή κάποιου όπου η ιεραρχική θέση εκ των πραγμάτων δεν δύναται να αποτελέσει οδηγό κατανόησης των μακρο-γεγονότων, εστιάζοντας περισσότερο σε μικρές, ανθρώπινες και λαϊκές περιπέτειες και εμπειρίες. Ωστόσο αυτές οι μικρές ιστορίες συμπεριλαμ-

• Ο Παναγής Σταθάτος είναι Πτυχιούχος Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης.

«...Τα πτώματα μαύρα και φρικωδώς απόζοντα, φουσκωμένα και παραμορφωμένα από τη μεγάλην λειτουργίαν της Φθοράς, την οποία ετέλει ο ήλιος, ευρίσκοντο εις την ιδίαν θέσιν, όπου είχαν πέσει το πρωί της προτελευταίας. Σποραδικοί σταυροί, μερικοί πρόχειροι τύμβοι από οβόλους χρώματος, κάποια άκρα αρβύλων, που έβγαιναν από την ανασκαμμένην την γην, εφάνερωναν εδώ και εκεί την μικράν αμίλητην τραγωδίαν που είχε συντελεσθή...». («Ο Αδελφός του», σ. 25).

Αλλά και στο «Η Κούλας της Φρίκης», όπου με περίσση ακρίβεια αλλά και κυνισμό περιγράφει ένα πτώμα Βουλγάρου στρατιωτικού ως εξής:

«...μελανά τα χέρια, σκασμένο το κατάμαυρο δέρμα του προσώπου, πρά-
σιμες γυαλιστερές φυσαλίδες στο λαιμό, εξωγκωμένα τα μάγουλα και α-
νωρθωμένα από το φοβερό τέντωμα του δέρματος τα γένηια και τα μαλλιά.
Το ένα μάτι χυμένο εις ακατονόμαστον μαυροπράσινον πολτόν, το άλλο
σκεπασμένο από το εξόγκωμα της παρειάς. Μύγες κολλημένες στα χείλη
τα μισανοιγμένα, μύγες μαυρίζον γύρω από τις φυσαλίδες του λαιμού». (Η Κούλας της Φρύξης», σ. 118).

Σε άλλες εξιστορήσεις ο συγγραφέας αφήνει την πλοκή της πολεμικής σύρραξης και την τραγωδία του πολέμου και καταγίνεται με περισσότερο εύπεπτες και ανάλαφρες ιστορίες, θέλοντας να ελαφρύνει το βαρύ φορτίο που προκαλεί στον αναγνώστη η συνεχής αναφορά σε ζητήματα πολεμικής φύσεως. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κωμική περιγραφή «Μια ελληνική ... σφαγή» (σσ. 62-68). Το θέμα της σφαγής δεν είναι άλλο παρά οι κότες και οι κόκορες στο μέσο ενός χωριού, όπου το τάγμα του συγγραφέα σταμάτησε για τη νύκτα. Πρόκειται για μια κωμική περιγραφή του κυνηγήματος των άκακων πτηνών από τους στρατιώτες για την εξασφάλιση της τροφής τους, το οποίο κυνήγι παίρνει ξαφνικά διαστάσεις παιχνιδιού και χαράς.

Σε άλλα σημεία ο συγγραφέας γίνεται περισσότερο περιγραφικός και λογοτεχνικός, και το καταφέρνει σε πολύ ικανοποιητικό βαθμό, δείχνοντας το μεγάλο καλλιτεχνικό του ταλέντο. Χαρακτηριστικό δείγμα λογοτεχνικής γραφής είναι η εισαγωγή της ιστορίας «Νυκτοπορεία», όπου αναφέρει:

«... Φιλόξενα, λησμονημένα από τον χρόνο και τους άλλους ανθρώπους σιωπηλά χωριά, που και αυτό το βουλγαρικό άγος εξέχασε να σας μιάνη, ας πνέουν επάνω σας ευμενείς πάντα οι ξέφυροι, ας μη στερεύσουν ποτέ οι μουσικότες βρύσες σας που εξωογόνησαν στο πέραςμά της την Ελληνικήν ορμήν, ας ροδίζη και ας χρυσώνη ο ήλιος πάντοτε τους δροσερούς γλυκόχυμους καρπούς των περιβολιών σας, ας χιλιάζουν οι σοφές εργατικές μέλισσες τις κέρινες κατοικίες των γύρω από την ειρήνην της ψυχής των απλών σας κατοίκων και τ' άστρα ας χύνουν στοργικά και προστατευτικά το μυστηριακόν των φως γύρω από τις σταχτιές, όρθιες επιτύμβιες πέτρες που περιζώνουν τα τζάμια σας τα λευκά, όταν ο ήλιος σας αποχαιρετά και σας νανουρίζη στην αγκαλιά της η νύχτα μητρικά...» («Νυκτοπορεία», σ. 56).

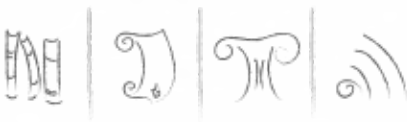
Το βιβλίο αυτό εκδόθηκε το έτος 1914, ακριβώς το επόμενο της λήξης των Βαλκανικών πολέμων από τις εκδόσεις Γεωργίου Δ. Φέξη. Γίνεται σαφές ότι ο συγγραφέας συγκέντρωσε τις καταγραφές των συμβάντων και των επεισοδίων των γεγονότων του πολέμου, όπως τα έζησε και τα εμπλούτισε με τον έξοχο λογοτεχνικό του οίστρο. Με τη νίκη των ελληνικών δυνάμεων επί των βουλγαρικών την εποχή εκείνη, ενισχύθηκε το δόγμα της επεκτατικής πολιτικής και τονώθηκε το εθνικό αίσθημα των Ελλήνων. Να σημειώσουμε ότι ο πόλεμος αυτός αφορούσε τη διεκδίκηση μεταξύ των συμμάχων των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η Βουλγαρία υπήρξε η μεγάλη ηττημένη, ενώ η Ελλάδα κατάφερε με λίγες απώλειες να διπλασιαστεί. Ο πόλεμος βοήθησε στην αστικοποίηση της χώρας και στην εισροή μεγάλων εργατικών μαζών από τις μετακινήσεις πληθυσμών. Η Ελλάδα αποκτούσε καθαρά αστικό προφίλ, λίγα χρόνια πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση, όπου η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία εισέρχεται σε ένα νέο μεγάλο κεφάλαιο και το ταξικό κίνημα σε όλη την Ευρώπη φουντώνει, κάνο-

ντας ξεκάθαρες τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των τάξεων.

Όλο το έργο συνταράσσεται από το ανιδιοτελές πάθος του συγγραφέα για την απελευθέρωση της Ελλάδας από κατακτητές, όπως αποτυπώνεται στις γενιές των ανθρώπων της εποχής εκείνης, όπου τους έλαχε η μοίρα να πεθάνουν πολεμώντας για έναν ευγενικό σκοπό. Ξετυλίγεται στα μάτια του αναγνώστη όλο το μεγαλείο της εποχής εκείνης και προκαλεί με την καθαρότητα της ελληνικής ψυχής και τη γενναιότητα που επέδειξαν οι απλοί στρατιώτες. Το «Χαίρετε, Εκλεκτοί» γράφτηκε για να τιμήσει του νεκρούς Έλληνες στρατιώτες και αποτελεί δείγμα υψηλής λογοτεχνικής γραφής του Ν. Καρβούνη. Ο συγγραφέας κλείνει το βιβλίο με έναν ύμνο προς τους χαμένους νέους του πολέμου αυτού, τιμώντας τους για τη μεγάλη θυσία τους:

«...Το αίμα που χρειάζεται για να στερεωθεί το βάθρον της ελευθερίας, η τύχη ηθέλησε να το δώσετε Σεις...Γιατί εκρηπιδώσετε Εσείς με τα κορμιά σας το Ιερόν της Ελευθερίας...Χαίρετε, λεγεώνες των τίμιων Νεκρών, οι Εκλεκτοί Εσείς ανάμεσα στους Εκλεκτούς». («Χαίρετε, Εκλεκτοί», σ. 263).

Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι ο σημερινός αναγνώστης ανήκει στις γενιές της μεταπολίτευσης, μεγαλωμένος με τις αξίες του ιδιοτελούς ωφελιμισμού, του προσωπικού συμφέροντος, αξίες αντιδημοκρατικές, που γεννήθηκαν στη σύγχρονη δημοκρατία μας και είναι αποτέλεσμα της επιχειρούμενης διάλυσης της ιστορίας του ελλαδικού χώρου με «ειρηνικά μέσα», γίνεται περισσότερο σαφές από την ανάγνωση του βιβλίου τούτου ποιες γενιές σε αυτόν το τόπο προσέφεραν στο συλλογικό καλό και θα μείνουν στην ιστορία και ποιες όχι.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΦΥΛΟΥ (GENDER) ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ

Εισαγωγή

Το άρθρο τιτλοφορείται *Οι κοινωνικές συνέπειες των διαφορών του κοινωνικού φύλου¹ (gender) στη γλώσσα*, και στόχο έχει να παρουσιάσει το ομώνυμο κεφάλαιο από το βιβλίο της Jennifer Coates, *Γυναίκες, Άνδρες και Γλώσσα* (Coates, J. (1993) *Women, Men and Language*, Λονδίνο: Longman, 2η έκδοση, σσ. 187-205). Η παρουσίαση εντάσσεται στη γενικότερη θεματική των κοινωνικών διαφοροποιήσεων στη χρήση της γλώσσας και της σχέσης τους με την εκπαίδευση, και ειδικότερα στη σχέση γλώσσας και κοινωνικού φύλου. Η Coates, είναι κοινωνιογλωσσολόγος, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο του Surrey (Ινστιτούτο Roehampton) και η έκδοση, όπως η ίδια επισημαίνει, επιδιώκει να εισαγάγει τον αναγνώστη στη μελέτη των έμφυλων γλωσσικών διαφοροποιήσεων. Η Coates αξιοποιεί στο έργο της την προσέγγιση της Tanner (1991), η οποία καθιέρωσε το ερμηνευτικό πρότυπο της διαφοράς (difference), για να εξηγήσει τη δυσαρμονία στην καθημερινή επικοινωνία ανδρών και γυναικών. Η οπτική αυτή δέχτηκε κριτική, επειδή θεωρήθηκε ότι οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας, που αποτελούν την αφετηρία της ανάλυσης του ριζοσπαστικού φεμινισμού, πέρασαν σε δεύτερη μοίρα. Εντούτοις, στο βιβλίο αυτό, η Coates προσπαθεί να συμφιλιώσει τις δύο οπτικές και να δείξει ότι μπορούν αμοιβαία να συνεισφέρουν στη διεύρυνση του επιστημονικού πεδίου, τονίζοντας ότι δεν αλληλοαναιρούνται ούτε λειτούργούν ανταγωνιστικά.

- Ο Δ. Γεωργόπουλος είναι εκπαιδευτικός.

1. Η έννοια *κοινωνικό φύλο (gender)* αποτυπώνει τον κοινωνικό καθορισμό του φύλου, αντίθετα με την έννοια του *βιολογικού φύλου (sex)* που αναφέρεται στον καθορισμό του με βιολογικά κριτήρια. Το βιολογικό φύλο δεν αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Coates και γενικότερα της κοινωνιογλωσσολογίας. Γι' αυτό, στην παρουσίαση, το *κοινωνικό φύλο* αναφέρεται απλά ως φύλο, χωρίς τον προσδιορισμό «κοινωνικό».

Η συγγραφέας, στην εισαγωγή της έκδοσης, διατυπώνει την άποψη ότι η γλώσσα χωρίς να είναι ούτε απλή αντανάκλαση του κοινωνικού καταμερισμού ανάμεσα στα φύλα ούτε ο αποκλειστικός παράγοντας για την εδραίωση της ανδρικής κυριαρχίας στην κοινωνία, παίζει σημαντικότερο διαμεσολαβητικό ρόλο στην αναπαραγωγή της πατριαρχίας και συντελεί στην ανισότητα σε βάρος των γυναικών. Το κεφάλαιο που πραγματεύεται η παρουσίαση αυτή, είναι το τελευταίο από τα εννέα του βιβλίου. Σε αυτό, η Coates, μέσα από μια κριτική επισκόπηση ερευνών που είχε στη διάθεσή της² κατά την περίοδο συγγραφής του βιβλίου της, εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους αναπτύσσονται τα έμφυλα γλωσσικά πρότυπα και τις κοινωνικές συνέπειες που έχουν. Ειδικότερα, εξετάζει τις συνέπειες των διαφορετικών προτύπων στη διαφυλική επικοινωνία και στους τρόπους που η γλώσσα συμβάλλει στις κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος των κοριτσιών μέσα στη σχολική τάξη.

Η ανάπτυξη του θέματος πραγματοποιείται από την Coates σε δύο ενότητες που συνυφαίνονται μεταξύ τους. Η πρώτη, δίνει έμφαση στη μελέτη των **διαφορών** στις χρήσεις της γλώσσας ανάλογα με το φύλο. Τα εμπειρικά δεδομένα των ερευνών, που χρησιμοποίησε η Coates στην ενότητα αυτή, προήλθαν κυρίως από την καταγραφή συνομιλιών μεταξύ ενηλίκων ανδρών και γυναικών είτε σε ομάδες του ίδιου φύλου είτε σε μεικτές ομάδες. Μέσα από την ανάλυση λόγου (discourse analysis) φωτίζονται πτυχές των διαφορετικών γλωσσικών προτύπων και προσεγγίζονται τα προβλήματα στην επικοινωνία ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες. Επιπλέον, εξηγείται η συμβολή της γλώσσας τόσο στη συγκρότηση της «θηλυκότητας» και της «αρρενωπότητας», όσο και στην εσωτερίκευση διαφορετικών γλωσσικών στρατηγικών. Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται στη χρήση της γλώσσας μέσα στη σχολική τάξη και δίνεται έμφαση στη συμβολή της γλώσσας στην αναπαραγωγή των **πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας** σε βάρος των κοριτσιών. Τα εμπειρικά δεδομένα προέρχονται κυρίως από τη μελέτη της αλληλεπίδρασης στην επικοινωνία τόσο μεταξύ των ίδιων των μαθητών/τριών όσο και μεταξύ εκπαιδευτικών - μαθητών/τριών. Μέσα από την οπτική των σχέσεων εξουσίας, η γλώσσα προσεγγίζεται ως ένας βασικός παράγοντας που συμβάλλει στην αποτυχία ή την επιτυχία των κοριτσιών στο σχολείο καθώς και στις διαφορετικές «επιλογές» τους σχετικά με τις κατευθύνσεις σπουδών.

Η παρουσίαση ακολουθεί τη δομή των ενοτήτων της Coates και καταλήγει με πολύ συνοπτική περιγραφή των συμπερασμάτων στα οποία προβαίνει η συγγραφέας. Η βιβλιογραφία που παρατίθεται είναι εκείνη που χρησιμοποιεί η Coates στο κεφάλαιο.

Παρά το γεγονός ότι η ανάλυση της Coates βασίζεται σε εμπειρικό υλικό των δεκαετιών του '80 και του '90, το ευρύ βιβλιογραφικό / ερευνητικό φάσμα που αξιοποιεί, η προβληματική που αναπτύσσει για τη σχέση της γλώσσας με το φύλο και

2. Όπου τα εμπειρικά δεδομένα δεν αποτελούν αποτέλεσμα δικών της ερευνών, γίνεται η ανάλογη αναφορά στο βιβλίο.

οι τοποθετήσεις της έχουν ιδιαίτερη σημασία για το ελληνικό κοινωνικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο. Στην Ελλάδα μια σειρά πατριαρχικές αντιλήψεις / πρακτικές είναι βαθιά ριζωμένες (στο σχολείο και στην κοινωνία ευρύτερα). Επιπλέον, οι σχέσεις γλώσσας και φύλου πολύ λίγο έχουν απασχολήσει τις εκπαιδευτικές πολιτικές.

Τα διαφορετικά γλωσσικά πρότυπα ανδρών και γυναικών

Όπως υποστηρίζει η συγγραφέας, διαφορετικά πρότυπα γλωσσικής αλληλεπίδρασης, ανάμεσα σε ομάδες γυναικών από τη μία και ανδρών από την άλλη, έχουν στοιχειοθετηθεί με αρκετά ερευνητικά αποτελέσματα. Η Coates υπογραμμίζει ότι τα γλωσσικά πρότυπα κατασκευάζονται κατά τη διάρκεια της παιδικής και εφηβικής ηλικίας μέσα στις ομάδες συνομηλίκων του ίδιου φύλου. Διαφέρουν μεταξύ τους σε σχέση με τη «γλώσσα του σώματος» (την οποία εντάσσει στις παραγλωσσικές (paralinguistic) στρατηγικές), τα χαρακτηριστικά που έχουν οι συζητήσεις σε ανδρικές και γυναικείες ομάδες, τη διαχείριση της συζήτησης και τους κανόνες διαδοχής μεταξύ των συνομηλίκων/τριών.³ Επιπλέον, επισημαίνει ότι έχουν διατυπωθεί επιχειρήματα που συσχετίζουν τις διαφορές αυτές με το χάσμα της επικοινωνίας ανάμεσα στα φύλα. Μάλιστα, αναφέρει ότι κάποιοι ερευνητές (Maltz και Borker 1982, Tannen 1991) εκτιμούν ότι, μέσω της γλώσσας, συγκροτούνται διαφορετικοί πολιτισμοί (cultures) για κάθε φύλο και έτσι θεωρούν ότι η επικοινωνία ανδρών - γυναικών είναι μία επικοινωνία μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών.

Η συγγραφέας μελετά τα διαφορετικά γλωσσικά πρότυπα ως προς τους τρόπους εμπλοκής στη συζήτηση και ως προς την ερμηνεία της συζήτησης από κάθε εμπλεκόμενο/-νη. Μια τέτοια προσέγγιση, σύμφωνα με την ίδια, μπορεί να συμ-

3. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, στις ομάδες γυναικών **οι κινήσεις του σώματος** (τοποθέτηση σώματος προς την πλευρά της συνομηλίκτριας, στροφή του κεφαλιού προς τις συνομηλίκτριες, κοίταγμα «στα μάτια» κ.λπ.) χρησιμοποιούνται ευρέως, σηματοδοτώντας επιθυμία συμμετοχής στη συζήτηση. Αντίθετα, στις ομάδες τους οι άνδρες είναι περισσότερο «σφιγμένοι» προς τους συνομηλίκτές τους και συχνά αποφεύγουν να κοιτάξουν ο ένας τον άλλο. Οι συζητήσεις στις ομάδες γυναικών έχουν σαν **χαρακτηριστικό γνώρισμα** τα λιγότερα θέματα σε σχέση με όσα στις ομάδες των ανδρών στον ίδιο χρόνο. Επιπλέον, γίνεται μεγαλύτερη εμβάθυνση σε αυτά τα θέματα και μεταφέρονται περισσότερες προσωπικές εμπειρίες, πληροφορίες και συναισθήματα. Οι άνδρες πηδάνε από ένα θέμα στο άλλο, μιλάνε λιγότερο σε σχέση με τις γυναίκες για τον εαυτό τους, επικεντρώνουν σε θέματα που υποδεικνύουν την προσωπική τους ανωτερότητα. Συναγωνίζονται να αποδείξουν κυρίως το ποιος είναι καλύτερα ενημερωμένος από τον άλλο. Σε σχέση με τη **διαχείριση της συζήτησης** και τους **κανόνες διαδοχής**, οι γυναίκες προσέχουν να σέβονται τη δυνατότητα της καθεμιάς να μιλήσει και διασαφιστούνται με εκείνες που μονοπωλούν τη συζήτηση. Αντίθετα, οι άνδρες ανταγωνίζονται για τη μονοπωλία της συζήτησης και, στην πορεία του χρόνου, διαμορφώνεται μια εραρχική σχέση στο πλαίσιο της ομάδας, μέσα στο οποίο κάποιοι μιλούν πολύ - κυριαρχώντας - ενώ κάποιοι άλλοι μιλούν λίγο. Η Coates αναφέρει ότι, σύμφωνα με έρευνες, η καθοδήγηση της συζήτησης από ένα μόνο άτομο είναι συνηθισμένη στις ομάδες των ανδρών, σε αντίθεση με τις ομάδες των γυναικών, που προκρίνεται η συλλογικότητα για την παραγωγή της συνομιλίας.

βάλει στη βαθύτερη κατανόηση των προβλημάτων της διαφυλικής επικοινωνίας και να φωτίσει τις διαφορετικές έμφυλες γλωσσικές στρατηγικές. Για τους σκοπούς της μελέτης εστιάζει σε οκτώ φαινόμενα της συνομιλίας: στις ελάχιστες αποκρίσεις, στο νόημα των ερωτήσεων, στις διασυνδέσεις μεταξύ των ομιλητών, στην εναλλαγή των θεμάτων, στην κοινοποίηση προσωπικών ζητημάτων, στη λεκτική επιθετικότητα, στη δυνατότητα του «να ακούς» και στην ταυτόχρονη συνομιλία.

Το γεγονός ότι, όπως διαπιστώνει η Coates, οι γυναίκες χρησιμοποιούν συχνότερα τις **ελάχιστες αποκρίσεις** (*νααι ή μμμ κ.λπ.*) στη συζήτηση, δεν σημαίνει μόνο ότι ακολουθούν ένα διαφορετικό κανόνα σε σχέση με τους άνδρες. Για τις γυναίκες οι ελάχιστες αποκρίσεις έχουν την έννοια *Σ' ακούω και υποστηρίζω το δικαίωμά σου να συνεχίσεις να μιλάς*. Οι άνδρες χρησιμοποιούν λιγότερο συχνά τις ελάχιστες αποκρίσεις και, όταν τις χρησιμοποιούν, εννοούν συνήθως: *Συμφωνώ μαζί σου*. Αντίστοιχα, επισημαίνει, οι γυναίκες χρησιμοποιούν τις **ερωτήσεις** περισσότερο σαν μια γενικότερη στρατηγική για τη συζήτηση, στην οποία, μέσω των προσδοκώμενων απαντήσεων, επιδιώκεται η ενθάρρυνση του συνομιλητή να συμμετάσχει στην κουβέντα. Επιπλέον, αναφέρει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν τις ερωτήσεις ρητορικά. Αν μια γυναίκα ρωτήσει *Τι στην ευχή να κάνω με τον Δ.*; δεν ζητάει μια διάλεξη επί του θέματος, αλλά προσδοκά στο να συμμεριστεί η συνομιλήτρια το πρόβλημα που βιώνει με τη σχέση της. Οι άνδρες μεταφράζουν τις ερωτήσεις σαν κλήσεις για παροχή πληροφοριών και απαντούν παρέχοντας πληροφορίες. Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύεται το νόημα των ερωτήσεων συνιστά μια σύγκρουση ανάμεσα στο ρητό και στο υπόρρητο, αφού οι άνδρες προσλαμβάνουν την ευθεία / ρητή διάσταση των ερωτήσεων, ενώ οι γυναίκες χρησιμοποιούν την υπόρρητη διάσταση για να διευκολύνουν τη ροή της συζήτησης.

Σχετικά με τις **διασυνδέσεις μεταξύ των ομιλητών**, η Coates παρατηρεί πως όταν μια γυναίκα παίρνει το λόγο, συνήθως δείχνει, με κάποιο τρόπο, ότι αναγνωρίζει τη συνεισφορά της προηγούμενης ομιλήτριας στη συζήτηση. Αντίθετα, οι άνδρες δεν αισθάνονται ότι πρέπει να κάνουν κάτι τέτοιο. Επιπρόσθετα, δείχνουν να αγνοούν αυτό που λέχθηκε προηγούμενα από το συνομιλητή τους και επικεντρώνουν σε αυτό που οι ίδιοι θέλουν να πουν. Έκφραση της συλλογικής συνεισφοράς της κάθε γυναίκας στη συζήτηση αποτελεί και η προοδευτική και ομαλή ανάπτυξη των θεμάτων. Αντίθετα, αναφέρει η συγγραφέας, η απότομη και συχνή **εναλλαγή θεμάτων** αποτελεί κυρίαρχο χαρακτηριστικό στις συζητήσεις μεταξύ ανδρών.⁴ Η συνεργατικότητα και η συνέχεια αποτελούν στοιχεία

4. Ως παράδειγμα η Coates παραθέτει έρευνα (Dorval 1990), που αφορά συνομιλίες μεταξύ φίλων σε δύο ομάδες (2 αγόρια η μία, 2 κορίτσια η άλλη). Τα δύο δωδεκάχρονα αγόρια που μαγνητοφωνήθηκαν αναφέρθηκαν σε πενήντα πέντε θέματα, μέσα σε δώδεκα λεπτά συνομιλίας. Κανένα θέμα δεν τα απασχόλησε ιδιαίτερα, πήδουσαν από το ένα στο άλλο, χωρίς μέλιστα να τα συνδέουν μεταξύ τους. Αντίθετα, τα δύο δωδεκάχρονα κορίτσια που μαγνητοφωνήθηκαν, συζήτησαν, μέσα στο δωδεκάλεπτο, ένα κυρίως θέμα.

κλειδιά στην ανάλυση του λόγου των γυναικών, ενώ δεν μπορούν να μας βοηθήσουν στην κατανόηση της εκφοράς του ανδρικού λόγου. Η Coates αναλύει επίσης τη **χρήση της λεκτικής επιθετικότητας**, δηλαδή την επιθετική διατύπωση επιχειρημάτων σε υψηλούς τόνους, σαν κάτι το συνηθισμένο στις συζητήσεις μεταξύ ανδρών, συνδυασμένο συχνά με ανταγωνιστικότητα και άντληση προσωπικής ευχαρίστησης. Στις γυναίκες, αντίθετα, παρατηρεί ότι γίνεται προσπάθεια για την αποφυγή εκδηλώσεων λεκτικής επιθετικότητας, οι οποίες τις δυσχεραίνουν (θεωρώντας ότι παρεμποδίζουν τη συζήτηση), ενώ, συγκρούονται κυρίως με έμμεσο και όχι με άμεσο τρόπο. Επιπλέον, σημειώνει ότι στις γυναίκες ομάδες συζητήσεων το «ν' ακούς» έχει ιδιαίτερη αξία. Οι γυναίκες χρησιμοποιούν πολύ τις ελάχιστες αποκρίσεις, δεν διακόπτουν, με την έννοια ότι δεν παρεμποδίζουν κάποια ομιλήτρια να ολοκληρώσει τη σκέψη της και ενθαρρύνουν με ενεργητικό τρόπο τις άλλες να μιλήσουν. Από την άλλη, αναφέρει ότι οι άνδρες αντιμετωπίζουν τη συζήτηση σαν συναγωνισμό με έπαθλο την κατάκτηση του ρόλου του ομιλητή. Έτσι, η κύρια στρατηγική τους συνοψίζεται στην επίτευξη, με κάθε ευκαιρία, της διακοπής εκείνου που μιλάει, ώστε να καταχτηθεί η θέση του ομιλητή. Αυτό το γεγονός αποτελεί τυπικό πρότυπο στις ομάδες των ανδρών, όπου λίγοι μονοπωλούν τη συζήτηση, ενώ οι υπόλοιποι μιλάνε λίγο. Το «να ακούς» δεν έχει ιδιαίτερη αξία για τους άνδρες.

(1) Γυναίκα: Υποθέτω ότι θα μπορέσω να κάνω μια μελέτη για την οικονομική δραστηριότητα αν μπορέσω...

Ανδρας:

δύσκολο θέμα.

Αστειεύσαι! Αυτό είναι

(West και Zimmerman 1977)

Πεδίο εκδήλωσης διαφορετικών στρατηγικών του κάθε φύλου και διαφορετικής νοηματοδότησης αποτελεί, κατά την Coates, η **ταυτόχρονη συνομιλία**. Το να μιλούν ταυτόχρονα περισσότεροι από ένας ομιλητές, σημειώνει, έχει διαφορετική έννοια για τους άνδρες από ό,τι για τις γυναίκες. Οι άνδρες προσπαθούν συχνά να ξεκινήσουν να μιλούν πριν εκείνος/η που ήδη μιλάει ολοκληρώσει αυτό που έχει να πει, αγνοώντας ή εκφράζοντας αντίθεση στα λεγόμενα, με σκοπό να κατακτήσουν το βήμα του ομιλητή. Αυτού του τύπου η ταυτόχρονη συνομιλία είναι γνωστή ως διακοπή (interruption) της σκέψης του/της άλλου/ης και αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος κάποιου ομιλητή/τριας να ολοκληρώσει τη σκέψη του/της (παράδειγμα 1). Από την άλλη πλευρά, η γυναικεία ομιλία περιλαμβάνει συχνά την ταυτόχρονη συνομιλία, κυρίως όμως με την έννοια της συμβολής του ενεργητικού ακούσματος και της συμμετοχής, και πολύ σπάνια με την έννοια της διακοπής. Στην ταυτόχρονη συνομιλία ανάμεσα σε γυναίκες αναδύεται μεγάλη ποικιλία στρατηγικών συζήτησης. Οι γυναίκες θα συμπληρώσουν η μια τη σκέψη

της άλλης, ίσως ακόμη και να μιλήσουν ταυτόχρονα για το ίδιο θέμα, μοιράζοντας μεταξύ τους τις γνώσεις τους για το θέμα που συζητούν. Επιπλέον, σημειώνει η Coates, οι γυναίκες είναι ανοιχτές στο να προβούν σε **κοινοποίηση προσωπικών προβλημάτων** προς τις συνομιλήτριές τους και να μοιραστούν εμπειρίες, προσφέροντας υποστήριξη (παράδειγμα 2). Αντίθετα, ισχυρίζεται ότι για τους άνδρες η κοινοποίηση των προσωπικών προβλημάτων δεν θεωρείται «φυσιολογική». Η έκθεση προσωπικών προβλημάτων μπορεί να εκληφθεί από τους άνδρες σαν πρόσκληση για παροχή συμβουλών. Έτσι, δεν αποκρίνονται στο προσωπικό «άνοιγμα» του/της άλλου/άλλης, αφού δεν εκθέτουν και δεν προσαρμόζουν κατάλληλα στη συζήτηση τις δικές τους εμπειρίες.⁵

(2) Α: *Νιώθω έναν άσχημο πόνο εδώ κάτω*

B: *και εγώ το ίδιο, πονάω, δεν μπορώ να συνεχίσω έτσι, και δεν μπορώ*

A: *όμως, οι θε-θερμο*

B: *να συνεχίσω έτσι και μόλις (.....)*

Γ: *ναι*

A: *φόρες βοηθούν =*

Γ: *βοηθούν πολύ*

Δ: *= οι θερμοφόρες βοήθησαν και μένα*

(Συζήτηση μεταξύ τεσσάρων δεκατετράχρονων κοριτσιών, που είναι φίλες για πολλά χρόνια. Γίνεται στο δωμάτιο της Δ με θέμα τους πόνους της περιόδου).

Η Coates συμπεραίνει ότι οι διαφορές στους τρόπους εμπλοκής στη συζήτηση και στην ερμηνεία της από τις γυναίκες και τους άνδρες, πηγάζουν από τα διαφορετικά στιλ συζήτησης και αποτελούν πεδία, όπου εκδηλώνονται προβλήματα συνεννόησης. Ειδικότερα, θεωρεί ότι οι γυναίκες και οι άνδρες διαφέρουν στις προσδοκίες τους σχετικά με το τι ορίζεται ως φυσιολογικό συστατικό στοιχείο μιας συζήτησης, με το πώς αναπτύσσονται οι συζητήσεις, με το πόσο σημαντικός

5. Η Coates παραθέτει παράδειγμα (Tannen 1991: 49) που αναφέρεται σε μια γυναίκα στην οποία έχει γίνει χειρουργική επέμβαση (αφαίρεση όγκου στο στήθος της). Η γυναίκα αναστατώνεται όταν κοιτάζει τις ουλές και παρατηρεί τις αλλαγές στο στήθος της. Όταν αναφέρει το πρόβλημα σε μια φίλη της, εκείνη της λέει: *Καταλαβαίνω. Είναι σα να έχει υποστεί βιασμό το κορμί σου. Όταν το αναφέρει στον άνδρα της, εκείνος της απαντά: Μπορείς να κάνεις πλαστική για να καλύψεις την ουλή και να αποκαταστήσεις το σχήμα του στήθους σου. Αποτέλεσμα της διαφορετικής αντιμετώπισης ήταν να αισθανθεί αναγορευμένη στην περσόνα της φίλης και ταυρισμένη στην περίπτωση του άνδρα της. Επομένως, η δήλωση ενός προβλήματος έχει διαφορετική έννοια για τις γυναίκες από ό,τι για τους άνδρες με συνέπεια να διαφέρουν οι συνακόλουθες λεκτικές αποκρίσεις, δημιουργώντας προβλήματα στην επικοινωνία.*

θεωρείται ο σεβασμός στην ολοκλήρωση μιας σκέψης και με το πόσο σημαντική θεωρείται η ενεργητική υποστήριξη στον/στην ομιλητή/ομιλήτρια. Έτσι, διατυπώνει το επιχείρημα ότι τα διαφορετικά στιλ επικοινωνίας έχουν ως αποτέλεσμα την ανδρική επικυριαρχία στο λόγο. Εντούτοις, αναφέρει ότι ένα συμπέρασμα για γενικευμένη αλλαγή του στιλ συζήτησης από τις γυναίκες παραβλέπει το γεγονός ότι κάποια χαρακτηριστικά του γυναικείου λόγου είναι επιθυμητά από όλους. Θεωρεί ότι αποτελεί πρόβλημα για τα αγόρια η αδυναμία τους τόσο στο να εκφράζουν τα συναισθήματά τους όσο και στο να υιοθετούν ένα μη ανταγωνιστικό στιλ. Από την άλλη πλευρά όμως, το διαφορετικό στιλ των αγοριών οδηγεί στην κυριαρχία τους στις μεικτές ομάδες και η αρρενωπότητα προκρίνεται σαν αξία σε δημόσιες σφαίρες, όπως στη δικηγορία ή στην πολιτική. Έτσι, καταλήγει η Coates, η γλώσσα έρχεται για να χρησιμοποιηθεί σαν όπλο για την υπεράσπιση της ανδρικής ταυτότητας και λιγότερο σαν τρόπος έκφρασης της εγγύτητας με τους άλλους ή της τιμότητας σχετικά με την αισθηματική ζωή (Seidler 1989: 7).

Γλώσσα και ζητήματα κοινωνικής εξουσίας

Η Coates, στην ενότητα αυτή, ελέγχει τον ισχυρισμό ότι τα κορίτσια είναι μία ομάδα που διαθέτει λιγότερη εξουσία και ότι η γλώσσα που χρησιμοποιείται από τα κορίτσια και τα αγόρια σχετίζεται με αυτό. Όπως αναφέρει, η έννοια της διάκρισης σε βάρος κάποιας κοινωνικής ομάδας (disadvantage) αποτελεί έναν ευρέως χρησιμοποιούμενο όρο. Η διάκριση, σημειώνει, ορίζεται συνήθως σαν μια σχετικά δυσχερής θέση που περιγράφει τις συνθήκες ζωής συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και που συνεισφέρει στα χαμηλά επίπεδα ακαδημαϊκής επιτυχίας των παιδιών στο σχολείο, και γενικότερα στις λιγότερες δυνατότητες επιτυχίας στο πλαίσιο του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου (Edwards 1979b: 1).

Η συγγραφέας προβάλλει την άποψη ότι η έρευνα για τη σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό φύλο, στις διακρίσεις στο σχολικό πλαίσιο και στη γλώσσα, πρέπει να εστιαστεί στα ζητήματα εξουσίας που έχουν να κάνουν με τις έμφυλες διαφορές των επικοινωνιακών ικανοτήτων.⁶ Στο σχολικό πλαίσιο οι διαφορετικές αντιλήψεις για το πότε πρέπει να μιλάει κάποιος/α, για το πότε να παραμένει σιωπη-

6. Σύμφωνα με την Coates, η σύνδεση της διαλέκτου (ή της μη χρήσης της επίσημης εκδοχής της γλώσσας) με τη σχολική αποτυχία των παιδιών των μεταναστών και της εργατικής τάξης δεν μπορεί να εξηγήσει τις διακρίσεις σε βάρος των κοριτσιών. Όπως εξηγεί, κορίτσια υπάρχουν σε όλες τις τάξεις και σε όλα τα έθνη και επομένως, δεν αποτελούν, από την άποψη της διαλέκτου, μία ομοιογενή ομάδα. Επιπλέον, η συγγραφέας αναφέρει ότι τα ευρήματα των κοινωνιογλωσσικών ερευνών δείχνουν ξεκάθαρα ότι οι γυναίκες μιλούν περισσότερο την επίσημη εκδοχή της γλώσσας σε σχέση με τους άνδρες. Ειδικότερα, στο σχολείο, σύμφωνα με την έρευνα της Cheshire (1982a) που παραθέτει, τα κορίτσια υιοθετούν περισσότερο την επίσημη διάλεκτο, ακόμη κι αν ο εκτός σχολείου λόγος τους δεν ακολουθεί την επίσημη εκδοχή. Επομένως, κεφαλαιώνει, από τη σκοπιά της διαλέκτου, τα κορίτσια είναι ευνοημένα στο σχολικό πλαίσιο.

λός/ή, για το με ποιον τρόπο να σηματοδοτεί τον ευγενικό λόγο, για το πότε επιτρέπεται η διακοπή κ.λπ., μπορούν να συμβάλουν στην κατανόηση των διαφορετικών αποτελεσμάτων για τα κορίτσια και τα αγόρια και να εξηγήσουν, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, την κυριαρχία των αγοριών στη σχολική τάξη. Τα ερευνητικά ερωτήματα που θέτει η Coates αφορούν το πώς επιτυγχάνεται αυτή η κυριαρχία και ποιον ρόλο παίζει η γλώσσα. Έτσι, μελετά τις στρατηγικές των εκπαιδευτικών και των μαθητών προκειμένου να απαντήσει στα ερωτήματα. Ειδικότερα, εξετάζει τη γλωσσική συμπεριφορά των κοριτσιών και των αγοριών στην τάξη, τον τρόπο οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, την επιλογή των θεμάτων, τις εξετάσεις και την αξιολόγηση.

Η γλωσσική συμπεριφορά των κοριτσιών και των αγοριών μέσα στη σχολική τάξη

Η Coates διαπιστώνει ότι η ομιλία των αγοριών στην τάξη διαφέρει από εκείνη των κοριτσιών τόσο ως προς το στυλ όσο και ως προς την ποσότητα. Όπως αναφέρει, τα αγόρια συνηθίζουν να καυχούνται μετά από ένα σχολικό τεστ λέγοντας ότι ήταν εύκολο ή απλό, ενώ τα κορίτσια συνηθίζουν να εκφράζουν το άγχος τους σχετικά με την επίδοσή τους. Η αυτοπεποίθηση των αγοριών είναι επίσης εμφανής στον τρόπο που απαντούν στις ερωτήσεις: συμμετέχουν ενεργά, λένε φωναχτά τις απαντήσεις, κάνουν πολλές υποθέσεις, ενώ τα κορίτσια ακούνε πιο παθητικά (Stanworth 1981, Spender 1982, Kelly et al. 1984, Whyte 1986, Kelly 1987). Η ανησυχία των μαθητριών αποτυπώνεται στο απόσπασμα από έρευνα της Stanworth (1981: 48) που παραθέτει η Coates: *Κάνουν τόση φασαρία, όλα αυτά τα αγόρια. Γι' αυτό νομίζω ότι είναι πιο έξυπνα από μας.* Η σιωπή των κοριτσιών περιφρονείται από τα αγόρια, υποστηρίζεται όμως από τις κοπέλες, οι οποίες δείχνουν παράλληλα εχθρότητα σε εκείνα τα κορίτσια που υιοθετούν έναν πιο ενεργητικό ρόλο. Τα κορίτσια, υποστηρίζει η Coates, μαθαίνουν ότι το να φωνασκούν αντιφάσκει με την έννοια της θηλυκότητας και φαίνεται ότι η αίσθηση των κοριτσιών για τη δική τους θηλυκή ταυτότητα τις κάνει να θεωρούν ανάρμοστη τη χρήση του λόγου για την έκφραση διαφωνίας, πρόκλησης και υψηλών τόνων.

Πολλά σχολεία, αναφέρει η Coates, εξισώνουν την ήσυχη με την καλή συμπεριφορά και παρουσιάζει σχετικά ερευνητικά ευρήματα του King (1978: 61), σύμφωνα με τα οποία το αγγλικό νηπιαγωγείο ορίζει το ήσυχο παιδί σαν το σωστά αναθρεμμένο και το ανήσυχο σαν το κακοαναθρεμμένο. Ο King ζήτησε από νηπιαγωγούς να βαθμολογήσουν τους μαθητές ανάλογα με τη συμπεριφορά τους: τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα καλά παιδιά (στα μάτια των νηπιαγωγών) ήταν κορίτσια και ειδικότερα κορίτσια της μεσαίας τάξης. Τα κορίτσια πέτυχαν αυτό το αποτέλεσμα εφόσον συμπεριφέρονταν σύμφωνα με τον επίσημο ορισμό του καλού παιδιού. Εάν όμως, συνεχίζει η συγγραφέας, το ήσυχο παιδί είναι και το επιθυμητό, για το σχολικό σύστημα, δε σημαίνει ότι το ήσυχο παιδί δεν αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης. Το ήσυχο παιδί, εάν ως ήσυχο καθορίζεται

το παθητικό, δηλαδή εκείνο που δεν κάνει ερωτήσεις, προτάσεις, σχόλια κατά τη διάρκεια του μαθήματος, είναι ένα παιδί που, σύμφωνα με την Coates, δεν μπορεί να συμμετάσχει πλήρως στη μάθηση.

Ο τρόπος οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας

Μία συνέπεια των χαρακτηριστικών των αγοριών να είναι θορυβώδη και να έχουν απείθαρχη συμπεριφορά στην τάξη είναι ότι τραβάνε περισσότερο την προσοχή. Η Coates παρουσιάζει συμπεράσματα από έρευνες στις ΗΠΑ, στη Βρετανία και στη Σουηδία που αναλύουν τα πρότυπα αλληλεπίδρασης δασκάλου/ας και μαθητή/τριας, σύμφωνα με τα οποία: οι δάσκαλοι/ες προσέχουν περισσότερο τα αγόρια, από ό,τι τα κορίτσια. Οι δάσκαλοι/ες αφιερώνουν συνήθως τα δύο τρίτα της προσοχής τους στα αγόρια. Παρά το γεγονός ότι οι έρευνες διαπιστώνουν ότι υπάρχουν παραδείγματα αγοριών που είναι πιο ήσυχα ή κοριτσιών που είναι πιο ομιλητικά, κατά μέσο όρο τα αγόρια συνεισφέρουν περισσότερο στα μαθήματα τόσο από την άποψη του αριθμού των σκέψεων που εκφράζουν όσο και από την άποψη των λέξεων που χρησιμοποιούν.

Η Coates εστιάζει στις διαφορετικές τακτικές των δασκάλων σε δύο τάξεις, στις οποίες διεξήγαγε σχετική έρευνα η Swann (1989) και η ομάδα της, και παρουσιάζει την ερμηνεία της Swann για το γεγονός ότι, παρά τις διαφορετικές πρακτικές των δασκάλων, η κυριαρχία των αγοριών παρατηρείται και στις δύο. Στην πρώτη τάξη η δασκάλα ενθάρρυνε τις αυθόρμητες παρεμβάσεις των μαθητών/τριών στο μάθημα (δεν διευκρινίζεται σε ποιο ακριβώς) και καλοδεχόταν τις όποιες παρατηρήσεις εκφράζονταν, με αποτέλεσμα τα αγόρια να αξιοποιούν το πλεονέκτημα αυτό σε βάρος των κοριτσιών (παρεμβάσεις: αγόρια 41 φορές, κορίτσια 13 φορές). Η συμπεριφορά των αγοριών σχετιζόταν ευθέως με το βλέμμα της δασκάλας, η οποία κοίταζε προς τα αγόρια το 61,3% της ώρας. Επιπλέον, η δασκάλα κοίταζε τα αγόρια σε σημαντικά σημεία του μαθήματος, όταν μία ερώτηση απαιτούσε μία απάντηση. Στη δεύτερη τάξη οι μαθητές/τριες έπρεπε να σηκώσουν το χέρι για να πάρουν το λόγο, δεν ενθαρρυνόταν η λεκτική διακοπή, παρόλα αυτά όμως τα αγόρια και πάλι κυριαρχούσαν. Η δασκάλα επέλεγε εκείνο το παιδί που θα σήκωνε πρώτο το χέρι. Ευνοούνταν, επομένως, στην περίπτωση αυτή τα παιδιά που είχαν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση (συνήθως τα αγόρια), όπως έδειξε το βλέμμα της δασκάλας που κοιτούσε στο 65% της ώρας προς τους μαθητές και παρέμενε προσηλωμένο προς τα αγόρια όταν ξεκινούσε να κάνει μία ερώτηση. Τα κορίτσια συνεισέφεραν στα χαμηλά επίπεδα της δικής τους συμμετοχής με το να σηκώνουν το χέρι αφότου η δασκάλα είχε απευθύνει το βλέμμα της προς το μαθητή που σκόπευε να επιλέξει.

Η δυνατότητα ενός ομιλητή να κυριαρχεί σχετίζεται με τη χρήση και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων και των πόρων που διατίθενται σε συγκεκριμένες συνθήκες. Η Coates υπογραμμίζει τη διαπίστωση της Swann, ότι η κυριαρχία των αγοριών στην τάξη επιτυγχάνεται μέσω της συμπεριφοράς τόσο των κοριτσιών

όσο και των δασκάλων, που μετατρέπονται σε συνεργούς επικύρωσης της αγορίστικης κυριαρχίας.

Η διαπίστωση ότι οι δάσκαλοι/ες προσέχουν πιο πολύ τα αγόρια και τα ενθαρρύνουν να μιλούν, οδήγησε σε παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Η Coates παρουσιάζει το παράδειγμα μιας τέτοιας παρέμβασης μέσω ενός προγράμματος με τίτλο GIST (Girls Into Science and Technology). Το πρόγραμμα αυτό αφορούσε σε σύνολο 2000 παιδιά που φοιτούσαν σε δέκα ενιαία σχολεία του Μάντσεστερ, και την παρακολούθηση της εξέλιξής τους για την περίοδο από την ένταξή τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (σε ηλικία έντεκα ετών) έως την ηλικία των δεκατριών - δεκατεσσάρων, όπου και θα έκαναν την επιλογή της κατεύθυνσης που θα ακολουθούσαν. Στόχος του προγράμματος ήταν η διερεύνηση του γιατί τα κορίτσια δεν επιλέγουν κάποιους επιστημονικούς κλάδους και η διατύπωση στρατηγικών για την ανάσχεση αυτής της κατάστασης. Η ομάδα του GIST παρακολούθησε 34 μαθήματα, ενώ όλοι οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν είχαν ενημερωθεί για το στόχο του προγράμματος και για το δεδομένο ότι στα κορίτσια δεν δίνεται η δέουσα προσοχή. Η Coates επισημαίνει ότι στο πρόγραμμα αγνοήθηκαν μια σειρά παράμετροι, όπως η ποσότητα του λόγου και το περιεχόμενο με το οποίο οι εκπαιδευτικοί απευθύνονταν στα παιδιά, ενώ προσμετρήθηκε η όποια λεκτική συμμετοχή των μαθητών/τριών.⁷

Η ομάδα GIST, σύμφωνα με την Coates, θεωρούσε ότι μπορεί να επιτευχθεί, με την παρέμβαση των εκπαιδευτικών, μια μεγαλύτερη ισότητα στην αλληλεπίδραση διδασκόντων - διδασκομένων. Το πρόγραμμα, αναφέρει η συγγραφέας, έδειξε ότι είναι υπερβολικά απαισιόδοξες απόψεις, όπως εκείνες της Spender, που θεωρούν ότι δε μπορεί να γίνει τίποτε από τους εκπαιδευτικούς για την επίτευξη ισότητας όσον αφορά την αλληλεπίδρασή τους με τα κορίτσια και τα αγόρια. Επιπλέον, τονίζει ότι αναδείχθηκε πως οι γυναίκες εκπαιδευτικοί κατάφεραν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες συναδέλφους τους να επιτύχουν ένα δίκαιο μοίρασμα της προσοχής, που οδήγησε και σε ανάλογη ανταπόκριση των κοριτσιών (75% και 50% αντίστοιχα).⁸

7. Όπως σημειώνει η Coates, η γλώσσα που οι μαθητές / τριες χρησιμοποιούν μεταξύ τους αντανακλά και ενισχύει τις σχέσεις εξουσίας. Τα αγόρια στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αναφέρει, συχνά γελοιοποιούν τα κορίτσια κάνοντας αγενή σχόλια ή γκριμάτσες όταν τα κορίτσια ρωτούν κάτι. Η ομάδα GIST κατέγραψε παραδείγματα μιας τέτοιας συμπεριφοράς από τα αγόρια, ενώ σημείωσε ότι δεν παρατηρήθηκε κάτι ανάλογο για τα κορίτσια. Η ανισότητα στους ρόλους αποτυπώνεται, σύμφωνα με τη συγγραφέα, και σε μελέτη για την αλληλεπίδραση μεταξύ αγοριών και κοριτσιών στην Ολλανδία (Millman 1983:3). Τα παιδιά χωρίστηκαν, στο πλαίσιο της μελέτης, σε ομάδες του ίδιου φύλου και σε μικτές ομάδες. Η ανάλυση των αποτελεσμάτων των βίντεο έδειξαν ότι τα παιδιά στις ομάδες ίδιου φύλου λειτουργήσαν συνεργατικά, ενώ στις ομάδες διαφορετικού φύλου τα αγόρια υποθέτησαν έναν κυρίαρχο ρόλο που έγινε αποδεκτός από τα κορίτσια.

8. Η ομάδα GIST, αναφέρει η Coates, διαπίστωσε ότι οι περισσότεροι δάσκαλοι εκπλήττονταν όταν ενημερώνονταν από τα στοιχεία της ποσοτικής έρευνας για το πόσο πολύ είχαν ασχοληθεί με τα αγόρια. Σε παράδειγμα που παραθέτει (Whyte 1986) αναφέρεται ενδεικτικά η πε-

Η επιλογή των θεμάτων

Οι διαφορετικές επικοινωνιακές ικανότητες αγοριών και κοριτσιών, κατά τη συγγραφέα, αποτυπώνοντας σχέσεις εξουσίας, επηρεάζουν και την επιλογή των θεμάτων που οι εκπαιδευτικοί θέτουν προς συζήτηση στο σχολείο. Τα θέματα οργανώνονται, σύμφωνα με την Coates, ώστε να εκφράζουν τα ενδιαφέροντα των αγοριών, επειδή οι εκπαιδευτικοί γνωρίζουν ότι τα αγόρια θα αντιδράσουν φωναχτά σε θέματα που δεν τα ενδιαφέρουν, ενώ τα κορίτσια θα αποδεχτούν τα θέματα που ενδιαφέρουν τα αγόρια (Clarricoates 1978). Στις περιπτώσεις, σημειώνει, που έχουν καταγραφεί προσπάθειες για συμπερίληψη των κοριτσιών στη θεματολογία που συζητιέται, τα αποτελέσματα ποικίλουν. Ενδεικτικά αναφέρει τις περιπτώσεις δύο εκπαιδευτικών - ερευνητών, της Sarah και του Elliot. Η Sarah (1980) άλλαξε την αντωνυμία *αυτός* (στη λέξη *αστροναύτης*) με την αντωνυμία *αυτή* (*αστροναύτισσα*). Τα κορίτσια έγραψαν για τις αστροναύτισσες ενώ όλα τα αγόρια δεν αποδέχτηκαν την ιδέα και έγραψαν για τους αστροναύτες. Η Sarah διαπίστωσε ότι τα κορίτσια συμμετείχαν ενεργά σε αυτήν την άσκηση. Ο Elliot (στο Spender 1980b: 150), ο οποίος προσπάθησε να διευκολύνει τη συμμετοχή των κοριτσιών στο μάθημά του με θέμα «ο πόλεμος», διαπίστωσε ότι τα αγόρια γελοιοποιούσαν τη συνεισφορά των κοριτσιών στο μάθημα και ότι τα κορίτσια αισθάνονταν πολύ άβολα με το να υποχρεώνονται στη συμμετοχή σε μία μεικτή τάξη. Παρά το γεγονός, συμπεραίνει η Coates, ότι και οι δύο προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τη μη συμμετοχή των κοριτσιών στις συζητήσεις μέσα στη σχολική τάξη, τα θέματα που είχαν επιλέξει ήταν σχετικά με τα συμβατικά ενδιαφέροντα των αγοριών.

Οι εξετάσεις και η αξιολόγηση

Ενδεικτικές του ρόλου που παίζουν οι σχέσεις εξουσίας μέσα στο σχολικό πλαίσιο είναι, για την Coates, οι εξετάσεις και η αξιολόγηση. Οι πατριαρχικές σχέσεις εξουσίας, ισχυρίζεται η συγγραφέας, είναι παρούσες ακόμη και εκεί που τα κορίτσια, με βάση τα διαφορετικά πρότυπα συννομιλίας, αναμένεται ότι θα πετύχουν καλύτερα αποτελέσματα από τ' αγόρια. Ως παράδειγμα παραθέτει τα πορίσματα έρευνας (Jenkins και Chesire 1990, Chesire και Jenkins 1991) σχετικής με την αξιολόγηση των προφορικών δεξιοτήτων στην ομαδική συζήτηση στο μάθημα της αγγλικής γλώσσας. Ενώ οι Chesire και Jenkins διαπιστώνουν (στην Αγγλία) ότι τα κορίτσια επιτυγχάνουν αποτελέσματα το ίδιο καλά ή ακόμη και καλύτερα από ό,τι τα αγόρια, κάνουν παράλληλα τρεις παρατηρήσεις:

Πρώτη παρατήρηση: η συζήτηση που γίνεται από τα κορίτσια βοηθάει ολόκληρη την ομάδα, και τα αγόρια βοηθούνται να παίξουν έναν εποικοδομητικό ρόλο στη συζήτηση χάρη στην συνεισφορά των κοριτσιών, δηλαδή τα αγόρια
 ρίπτωση ενός δάσκαλου, ο οποίος κατάφερε να επιτύχει μια εξισορρόπηση προσοχής στην τάξη του, που είτε μετά από μια τέτοια ενημέρωση, ότι είχε αισθανθεί σαν να αφιέρωνε το 90% της προσοχής του στα κορίτσια.

κερδίζουν από την προσπάθεια των κοριτσιών.

Δεύτερη παρατήρηση: οι εκπαιδευτικοί χρησιμοποιούν διαφορετικά κριτήρια για να αξιολογήσουν τη συμβολή κοριτσιών και αγοριών. Ενώ είναι πολύ γενναιόδωροι στα σχόλιά τους για τις προσπάθειες των αγοριών, είναι πιο φειδωλοί στην κρίση τους για τα κορίτσια.

Τρίτη παρατήρηση: το φύλο των αξιολογητών σχετίζεται με έναν διαφορετικό τρόπο πρόσληψης και με διαφορετικά κριτήρια, αναφορικά με τις δεξιότητες που επιδεικνύουν στη συζήτηση τα κορίτσια και τα αγόρια.⁹

Μέσα στη σχολική τάξη, συνοψίζει η Coates, οι διαφορές στη χρήση των πόρων (resources) που επιτρέπουν την αλληλεπίδραση, από τους εκπαιδευτικούς, τα κορίτσια και τα αγόρια, αποτελεί στοιχείο κλειδί για την συνειδητοποίηση της ανδρικής κυριαρχίας. Οι επιτυχίες των κοριτσιών εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά στα λεγόμενα ανθρωπιστικά πεδία, ενώ, αντίθετα, στους άλλους τομείς κυριαρχεί η επιτυχία των αγοριών. Αυτό δείχνει, υπογραμμίζει, ότι υπάρχουν διακρίσεις σε βάρος των κοριτσιών, σε μια κοινωνία που δίνει περισσότερη αξία στις θετικές επιστήμες και στην τεχνολογία. Το αποτέλεσμα είναι, αναφέρει, ότι οι γυναίκες, ως εργαζόμενες, συγκεντρώνονται στις πιο κακοπληρωμένες εργασίες, ενώ αποτελούν το λιγότερο από το 10% όσων εργάζονται στην πλειονότητα των λεγόμενων κορυφαίων επαγγελματιών. Η έρευνα στη σχολική τάξη, σημειώνει η Coates, έχει αποκαλύψει πολλούς τρόπους με τους οποίους αναπαράγεται η ανισότητα.

Συμπεράσματα

Η Coates συμπεραίνει ότι για να κατανοηθούν συνολικά οι κοινωνικές συνέπειες του φύλου στη γλώσσα είναι απαραίτητη η μελέτη τόσο των διαφορών στα γλωσσικά πρότυπα όσο και των σχέσεων εξουσίας που λειτουργούν στο σχολικό πλαίσιο και την κοινωνία. Η γλώσσα, σύμφωνα με την ίδια, παίζει ένα σημαντικό διαμεσολαβητικό ρόλο στην κοινωνική κατασκευή όχι μόνο διαφορετικών αλλά και άνισων ρόλων για τις γυναίκες και τους άνδρες. Επιπλέον, σημειώνει, το κοινωνικό φύλο και η γλώσσα πρέπει να θεωρούνται αλληλοεξαρτώμενες έννοιες, αφού και τα δύο διαμορφώνονται μέσα από την καθημερινή κοινωνική πρακτική. Επομένως, καταλήγει, η ενασχόληση της κοινωνιογλωσσολογίας με τα έμφυλα γλωσσικά πρότυπα πρέπει να λαμβάνει υπόψη την αλληλεπίδραση των σχέσεων εξουσίας.

9. Η τελευταία παρατήρηση επιβεβαιώνεται και από έρευνα που παραθέτει η Coates, η οποία έγινε στη Σκωτία, σχετικά με τις εξετάσεις στην αγγλική γλώσσα. Η ανάλυση (Wareing 1993), βασισμένη σε απαντήσεις που έδωσαν εκπαιδευτικοί από εξιδιαιρετικά σχολεία, οι οποίοι παρατήρησαν βιντεοκασέτες που παρουσίαζαν κορίτσια και αγόρια να συζητούν σε ομάδες, έδειξε ότι οι άνδρες εκπαιδευτικοί βαθμολογούσαν με υψηλότερους βαθμούς τους μαθητές/τριες που έδειχναν ανταγωνιστικές δεξιότητες, ενώ οι γυναίκες εκπαιδευτικοί βαθμολογούσαν υψηλότερα εκείνους/ες που επιδείκνυαν συνεργατικές δεξιότητες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ARIES, E. (1976) «Interaction patterns and themes of male, female and mixed groups», *Small Group Behaviour*, No. 7 (1), σσ. 7-18.
- CAMERON, D., (υπό έκδοση) «The future of feminist linguistics», στο Sara Mills, (επιμέλεια), *Language and Gender*, Λονδίνο: Longman.
- CHESHIRE, J. (1982a), *Variation in an English Dialect*, Cambridge: Cambridge University Press.
- CHESHIRE, J. και JENKINS, N. (1991), «Gender issues in the GCSE oral English examination: Part 2», *Language and Education*, No. 5 (1), σσ. 19-40.
- CLARRICOATES, K. (1978) «“Dinosaurs in the classroom”: a re-examination of some aspects of the “hidden” curriculum in primary schools», *Women’s Studies International Quarterly*, No. 1 (4), σσ. 353-364.
- COATES, J. (1989a), «Gossip revisited: language in all-female groups», στο Jennifer Coates και Deborah Cameron, (επιμέλεια), *Women in their Speech Communities*, Λονδίνο: Longman, σσ. 94-121.
- COATES, J. (1989b), «Women’s speech, women’s strength?», *York Papers in Linguistics*, No. 13, σσ. 65-76.
- COATES, J. (1991) «Women’s cooperative talk: a new kind of conversational duet?», στο Uglig, Claus, και D. Zimmerman, (επιμέλεια), *Proceedings of the Anglistentag 1990 Marburg*, Tübingen: Max Niemeyer / Verlag, σσ. 296-311.
- DORVAL, B. (1990), *Conversational Organization and its Development*, Norwood NJ: Ablex.
- ECKERT, P. και MCCONNELL, S. (υπό έκδοση), «Think practically and look locally: language and gender as community based practice», *Annual Review of Anthropology*.
- EDER, D. (1990), «Serious and playful disputes: Variation in conflict talk among female adolescents», στο Allan Grimshaw, (επιμέλεια), *Conflict Talk*, Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 67-84.
- EDWARDS, J. R. (1979b), *Language and Disadvantage*, Λονδίνο: Arnold Edward.
- FISHMAN, P. (1980a), «Conversational insecurity» στο Howard Giles, Peter Robinson και Philip Smith, (επιμέλεια), *Language: Social Psychological Perspectives*, Οξφόρδη: Pergamon Press.
- FISHMAN, P. (1980b), «Interactional shift work», *Heresies*, No.2, σσ. 99-101.
- FITZPATRICK, M. A. και INDVIK, J. (1982), «The instrumental and expressive domains of marital communication», *Human Communication Research*, No. 8 (3), σσ. 195-213.
- FRANKS, H. (1984), *Goodbye Tarzan - Men after Feminism*, Λονδίνο: George

Allen & Unwin.

GOODWIN, M. H. (1982), «Processes of dispute management among urban black children», *American Ethnologist*, No. 9, σσ. 799-819.

GOODWIN, M. H. (1990), *He-said she-said. Talk as Social Organization among Black Children*, Bloomington: Indiana University Press.

HERRING, S. (1992), *Gender and participation in computer-mediated linguistic discourse*, paper presented at LSA annual meeting, Φιλαδέλφεια, 9-12/1-1992.

JENKINS, N. και CHESIRE, J. (1990), «Gender issues in the GCSE oral English examination: Part 1», *Language and Education*, No. 4, σσ. 261-292.

JONES, D. (1980), «Gossip: notes on women's oral culture» στο Cherris Kramarae, (επιμέλεια), *The Voices and Words of Women and Men*, Οξφόρδη: Pergamon Press.

KALSIK, S. (1975) «“...like Ann's gynaecologist or the time I was almost raped” - personal narratives in women's rap groups», *Journal of American Folklore*, No. 88, σσ. 3-11.

KELLY, A. (1987) «The construction of masculine science» στο Arnot Madeleine και Weiber Abby, (επιμέλεια), *Gender and the Politics of Schooling*, Λονδίνο: Hutchinson.

KELLY, A., WHYTE, J. και SMAIL, B. (1984), *Girls into Science and Technology: Final Report*, Manchester: Equal Opportunities Commission.

KING, R. (1978), *All Things Bright and Beautiful?*, Νέα Υόρκη: John Willey & Sons.

Labov, W. (1972b), *Language in the Inner City*, Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

MALTZ, D. N. και BORKER, R. A. (1982), «A cultural approach to male-female miscommunication» στο John Gumbes, (επιμέλεια), *Language and Social Identity*, Cambridge: University Press, σσ. 195-216.

MILLMAN, V. (1983), *Sex Stereotyping in Schools: the Role and Responsibilities of the Teacher*, Manchester: Equal Opportunities Commission.

NOLLER, P. και FITZPATRICK, M. A. (1988), *Perspectives on Marital Interaction*, Clevedon: Multilingual Matters.

PAYNE, I. (1980), «A working-class girl in a grammar school» στο Dale Spender και Elizabeth Sarah, ed, *Learning to Lose*, London: Women's Press, σσ. 12-19.

PLECK, J. (1975) «Man to man; is brotherhood possible?», στο N. Glazer-Malbin, (επιμέλεια), *Old Family, New Family*, Van Nostrand

PREISLER, B. (1986), *Linguistics in Sex Roles in Conversation*, Βερολίνο: Mouton de Gruyter.

REISMAN, K. (1974), «Contrapuntal conversation in an Antiguan village» στο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

- R. Bauman και J. Sherzer, (επιμέλεια), *Explorations in the Ethnography of Speaking*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SACKS, H., SCHEGLOFF, E., EMANUEL, A., και JEFFERSON, G. (1974), «A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation», *Language*, No. 50, σσ. 696-735.
- SADKER, M. και SADKER, D. (1985), «Sexism in the schoolroom of the '80s», *Psychology Today*, March, σσ. 54-57.
- SARAH, E. (1980), «Teachers and students in the classroom: an examination of classroom interaction» στο Dale Spender και Elizabeth Sarah, (επιμέλεια), *Learning to Lose*, Λονδίνο: Women's Press, σσ. 118-124.
- SEARS, P. και FELDMAN, D. (1974), «Teacher interactions with boys and with girls», στο J. Stacey, S. Bereaud και J. Daniels, (επιμέλεια), *And Jill Came Tumbling After: Sexism in American Education*, Νέα Υόρκη: Dell Publishing.
- SEIDLER, V. (1989), *Rediscovering Masculinity - Reason, Language and Sexuality*, Λονδίνο: Routledge.
- SHELDON, A. (1992), «Conflict talk: sociolinguistic challenges to self-assertion and how young girls meet them», *Merrill-Palmer Quarterly*, No. 38 (1), σσ. 95-117.
- SPENDER, D. (1982), *Invisible Women - The Schooling Scandal*, Λονδίνο: Writers and Readers Publishing Cooperative.
- STANWORTH, M. (1981), *Gender and Schooling*, Λονδίνο: WRC Publications Collective.
- SWANN, J. (1989), «Talk control: an illustration from the classroom of problems in analysing male dominance in education» στο Jennifer Coates και Deborah Cameron, (επιμέλεια), *Women in their Speech Communities*, Λονδίνο: Longman, σσ. 122-140.
- TANNEN, D. (1991), *You just Don't Understand: Women and Men in Conversation*, Λονδίνο: Virago.
- UCHIDA, A. (1992), «When "difference" is "dominance"; A critique of the "antipower-based" cultural approach to sex differences», *Language in Society*, No. 21 (4), σσ. 547-568.
- WAREING, Sh. (1993), *Cooperative and Competitive Talk: The Assessment of Discussion at Standard Grade*, unpublished PhD thesis, University of Strathclyde.
- WERNERSSON, I. (1982), «Sex differentiation and teacher - pupil interaction in Swedish compulsory schools» στο Secretariat of the Council of Europe, (επιμέλεια), *Sex Stereotyping in Schools*, Swets & Zeitlinger.
- WEST, C. και ZIMMERMAN, D. (1977), «Women's place in everyday talk: reflections on parent - child interaction», *Social Problems*, No. 24, σσ. 525-529.

WHYTE, J. (1986), *Getting the GIST*, Λονδίνο: Routledge & Paul Kegan.

WODAK, R. (1981), «Women relate, men report: sex differences in language behaviour in a therapeutic group», *Journal of Pragmatics*, No. 5, σσ. 261-185.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΠΡΩΙΜΗ ΑΣΤΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ: ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΗΣ ΝΕΑΣ
ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ (ΑΘΗΝΑ 1835)

ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΟΛΥΒΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
«Η ΔΟΥΚΙΣΣΑ ΤΗΣ ΠΛΑΚΕΝΤΙΑΣ»

Ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος (Κυπαρισσία 1864 - Αθήνα 1922)¹ υπήρξε ένας από τους πολυγραφότερους συγγραφείς της εποχής του. Έγγραψε ποίηση, αν και δεν παρουσιάζει το ενδιαφέρον της άλλης πνευματικής δημιουργίας του, πεζογραφήματα, λαϊκά κυρίως μυθιστορήματα που τα διακρίνει μια λεπτομερειακή ανάλυση προσώπων και καταστάσεων, περιγραφική αμεσότητα και ρομαντική διάθεση, ποικίλα άρθρα σε εφημερίδες, κυρίως χρονογραφήματα, ευθυμογραφήματα, κοινωνιολογικές μελέτες, ιστορικές και φιλολογικές εργασίες. Εξέδωσε ο ίδιος την απογευματινή εφημερίδα «Θρίαμβος - Θάρρος» (1916-1917) και το εβδομαδιαίο περιοδικό «Πρωτεύουσα» (1902).² Έγγραψε κυρίως όμως θεατρικά έργα, τα οποία τον χαρακτηρίζουν ως κατεξοχήν θεατρικό συγγραφέα με πλούσια δημιουργία και φαντασία. Τοποθετείται στους βασικούς εκπροσώπους του θεατρικού εκείνου λόγου που ψυχαγωγεί, χωρίς έντονες κοινωνικές προεκτάσεις, αλλά που όμως κατορθώνει, με την ιδιοτυπία του ύφους του και την πλοκή, να δίνει ολοκληρωμένες καταστάσεις κοινωνικών ή ιστορικών γεγονότων. Στις επιθεωρήσεις του καντηριάζει έμμεσα την αριστοκρατία και την αστική τάξη της εποχής του και φαίνεται να διαισθάνεται τις κοινωνικές ανακατατάξεις που έρχονται ζώντας, άλλωστε, την ατμόσφαιρα μιας μεταβατικής περιόδου, από την οποία δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστος. Η επιτυχία που γνώρισαν τα έργα του αυτά στο θεατρικό κοινό οφείλεται στον επαγωγικό και συχνά διεισδυτικό τρόπο με τον οποίο ο Δημητρακόπουλος πιάνει τον παλμό της

- Ο Νικόλαος Ξ. Καρπούζης είναι Δρ Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Βλ. σχετικά Νικόλαος Ξ. Καρπούζης, «Τα φιλολογικά κοινωνικά και πολιτικά ατομικο-νεύματα του Πολύβιου Δημητρακόπουλου. Κριτική Θεώρηση», *Μεσοσηνιακά Χρονικά*, 3 (2003-2007), σσ. 589-624.

2 Βλ. σχετικά Έφη Πολίτη, «Ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος και το περιοδικό Πρωτεύουσα», *Μεσοσηνιακά Χρονικά*, 3 (2003-2007), σσ. 625-638.

εποχής του, η οποία ταυτίζεται με την προβληματική που ωριμάζει στον κοινωνικό χώρο.

1. Βιογραφικό σημείωμα της Sophie Lebrun. Η υπόθεση του μυθιστορήματος

Η γαλλίδα Sophie Lebrun (Φιλαδέλφεια ΗΠΑ 1785 - Αθήνα 1854), δούκισσα της Πλακεντίας (Duchesse de Plaisance), ήταν κόρη του μαρκησίου François Barbé de Marbois διακεκριμένου πολιτικού κατά την περίοδο της Α΄ Αυτοκρατορίας και της Παλινόρθωσης. Σε ηλικία 19 ετών παντρεύτηκε το στρατηγό Anp-Sarles Lebrun. Πολύ σύντομα όμως οι δύο σύζυγοι περιήλθαν σε διάσταση, χωρίς όμως να προχωρήσουν σε διαζύγιο. Μαζί με τη μοναδική κόρη της Καρολίνα - Ελίζα (1804-1837) αναχώρησε για την Ιταλία και κατόπιν στην Ελλάδα το 1830.

Η δούκισσα της Πλακεντίας προσέφερε διάφορα ποσά για τις ανάγκες της εκπαίδευσης στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Μολονότι ήταν στην αρχή θαυμάστρια του Καποδίστρια, κατόπιν προσχώρησε στην αντιπολίτευση εναντίον του Κυβερνήτη, κίνηση η οποία είχε ως υποκινητές τους διπλωματικούς αντιπροσώπους της Γαλλίας και της Αγγλίας. Γεγονός πάντως είναι ότι τη δολοφονία του (27-9-1831) την πληροφορήθηκε στη Ιταλία, όπου βρισκόταν από το Μάιο του 1831, και αργότερα εξέδωσε φυλλάδιο, το Δεκέμβριο του 1831, με το οποίο τασσόταν υπέρ της δολοφονικής πράξης των Μαυρομιχαλαίων.

Το 1833 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, (αν και στο διάστημα 1833-1836 ταξίδεψε αρκετές φορές μαζί με την κόρη της μεταξύ Ρώμης και Αθήνας), όπου έγινε μία από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες της μικρής τότε αθηναϊκής κοινωνίας. Αγόρασε κτήματα στην περιοχή της πόλης, αλλά και στην Πεντέλη, και έκτισε μέγα-ρα, τα οποία σχεδίασε ο αρχιτέκτονας και παλαιός Ιερολοχίτης Σταμάτης Κλεάνθης. Σύμφωνα με το Ραγκαβή, επειδή πίστευε σε μια προφητεία ότι θα πέθαινε όταν ολοκληρωνόταν η οικοδόμηση της κατοικίας της, άφησε και τα τρία κτίρια ημιτελή.

Η κόρη της υπέστη σοβαρό συναισθηματικό κλονισμό όταν πέθανε από επιδημία χολέρας το Νοέμβριο του 1836 στο Μόναχο ο μνηστήρας της Ηλίας Κατσάκου Μαυρομιχάλης, ταγματάρχης και υπασπιστής του βασιλιά Όθωνα από το 1835. Ο κλονισμός, καθώς και οι κλιματικές μεταπτώσεις, προκάλεσαν στην Ελίζα φυματίωση. Για καλύτερες κλιματικές συνθήκες πήγαν στη Βηρυτό, όπου η Ελίζα πέθανε το 1837. Ο θάνατός της υπήρξε συντριπτικός για τη μητέρα: αρνήθηκε την ταφή της, διέταξε να ταριχευτεί η σορός της και τη μετέφερε στην Αθήνα, όπου την τοποθέτησε σε δωμάτιο - παρεκκλήσιο, στην προσωρινή κατοικία της στην οδό Πειραιώς. Το Δεκέμβριο του 1847 όταν πύραυλος αποτέφρωσε την προσωρινή κατοικία της και μαζί με αυτήν και τη σορό της κόρης της, η ιδιότητα της εξελίχθηκε σε μισάνθρωπα αισθήματα. Πέθανε το 1854 στο «Μέγαρο των Ιλισίων» και ετάφη σε αρχαιοπρεπή τάφο σχήματος ναΐσκου σε μικρή από-

σταση από το «σπιτάκι» της Πεντέλης.³

Το μυθιστόρημα του Π. Δημητρακόπουλου «Η Δούκισσα της Πλακεντίας», με κεντρική ηρωίδα τη γαλλίδα Sophie Lebrun, διαφοροποιείται σε αρκετά από τα ιστορικά στοιχεία που αναφέρθηκαν παραπάνω. Η υπόθεση εκτυλίσσεται στην Αθήνα κατά το έτος 1835, έναν χρόνο μετά την ανακήρυξη της ως πρωτεύουσας του κράτους. Χωρίζεται σε δύο μέρη που υποδιαιρούνται σε είκοσι μία και είκοσι δύο μικρότερες ενότητες αντιστοίχως.

Στο πρώτο μέρος ο συγγραφέας μας μεταφέρει στο προσωρινό σπίτι της οδού Πειραιώς που χρησιμοποίησε η δούκισσα για την αρχική εγκατάστασή της στην Αθήνα. Εκεί την επισκέπτεται ο Ιωάννης Κωλέτης, Γραμματέας επί των Εσωτερικών, έπειτα από πρόσκλησή της. Ο λόγος που τον κάλεσε ήταν η αναζήτηση ενός νέου ανθρώπου που «εφορούσε φουστανέλλαν», επειδή έσωσε τη ζωή της δούκισσας και της κόρης της, όταν τα άλογα της άμαξάς τους αφήνιασαν και κινδύνευσαν να γκρεμιστούν σε χαράδρα του ποταμού Ιλισού. Ο σωτήρας της, Ηλίας Κατσάκου Μαυρομιχάλης, αμέσως μετά εξαφανίστηκε. Ο Κωλέτης, αν και γνωρίζει ήδη το συμβάν και την ταυτότητα του διασώστη, προσποιείται ότι θα τον «αναζητήσει», επειδή αποσκοπεί στην ανταπόδοση κάποιας μελλοντικής εξυπηρέτησης. Με τη μεσολάβηση του Κωλέτη ο Ηλίας λαμβάνει πρόσκληση από τη δούκισσα, την επισκέπτεται και γίνεται αποδέκτης των προσωπικών της ευχαριστιών και της κόρης της. Η φαναριώτισσα Κονδυλένια, χήρα δε Παρμενίωνος, παλιά ερωμένη του Κωλέτη, ζητά τη βοήθειά του για να αποφύγει ο γιος της Λουκάς το γάμο με μία Μαλτέζα, την Αντζολίνα, με την οποία είχε συνάψει αισθηματικό δεσμό και ο πατέρας της απαιτούσε την ηθική αποκατάστασή της. Ο Κωλέτης, αφού απέτυχε να προξενέψει την Αντζολίνα στο Νικολό, έναν μάγειρα στο σπίτι του Αντιβασιλέα Άρμανσπεργ, επινοεί να παρουσιάσει στην Κονδυλένια την Αντζολίνα ως «καρπό» που προέκυψε από την παράνομη συνεύρεση του Πάπα, όταν ήταν Καρδινάλιος, και της πριγκίπισσας της Ιταλίας Λεοπόλδας. Εκείνη το πιστεύει με μεγάλο ενθουσιασμό!

Στο δεύτερο μέρος ο συγγραφέας παρουσιάζει τόσο τη δούκισσα όσο και την

3 Αναλυτικότερα βλ. Γιάννης Καιροφύλας, *Το καστέλο της Ροδοδάφνης. Η αληθινή ιστορία της δούκισσας της Πλακεντίας*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 2004. Η μορφή της απαθανατίστηκε από Έλληνες μυθιστοριογράφους όπως ο Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, *Η δούκισσα της Πλακεντίας, 1785 - 1854*, Αθήνα 1927, και ο ιστορικός χρονικογράφος Δημ. Γατόπουλος, *Η δούκισσα της Πλακεντίας*, εκδ. Αετός, Αθήνα 1944. Ο Καμπούρογλου ανακάλυψε ότι υπάρχουν απομνημονεύματα του Δημοσθένη Ν. Βρατσάνου, (ο οποίος διέτελεσε επί τρεις μήνες γραμματέας της Δούκισσας), από την κυκλοφορία το 1886 ενός 16σέλιδου τεύχους με τίτλο: *Δημοσθένους Ν. Βρατσάνου: Τρεις μήνες παρά τη Δουκίσση της Πλακεντίας - έργον πρωτότυπον - Φυλλάδιον πρώτον*, που είχε εκδώσει κάποιος συγγενής του συγγραφέα. Τα χειρόγραφα απομνημονεύματα διασώζονται στο Ιστορικό Εθνικό Μουσείο και αποτελούνται από 176/188 φύλλα σε 13 κεφάλαια εκ των οποίων λείπει το 12ο με τα φύλλα 156-157. Ξένοι συγγραφείς που έγραψαν για τη Δούκισσα είναι ο Ρίχαρδος Βος, *Η Δούκισσα της Πλακεντίας*, μτφρ. Γεωργία Ταρσούλη, εκδ. Βιβλιοθήκη Αγκύρας, Αθήνα χ.χ. (πριν το Β' παγκόσμιο πόλεμο) και ο Εδμόνδος Άμτντ (1828-1885) που την αναφέρει στο βιβλίο του *Ο Βασιλεύς των ορέων*, 1857.

δεκαεξάχρονη κόρη της Ελίζα να βρίσκονται σε ένα πλατωνικού τύπου ειδύλλιο με τον Ηλία, δίχως να γνωρίζει τίποτα η μία για τα αισθήματα της άλλης. Η μητέρα επιδιώκει και πετυχαίνει μία δεύτερη συνάντηση με τον Ηλία στο σπίτι της, η οποία γίνεται η αρχή ενός αισθηματικού δεσμού ανάμεσά τους. Η υπηρέτρια Ιωσηφίνα εκμιαεύει το μυστικό της Ελίζας και ζητά κρυφά από τον Κωλέτη να μεσολαβήσει για να σταματήσει τη σχέση μητέρας - Ηλία, επειδή μπορεί να αποβεί μοιραία για την ευαίσθητη καρδιά της αθώας έφηβης. Ταυτόχρονα του αποκαλύπτει και ένα μεγάλο μυστικό της Κυρίας της που αφορά μια παρόμοια ερωτική σχέση της με το γάλλο ποιητή Αλφρέδο Μυσσέ. Ο Κωλέτης χρησιμοποιεί το παραπάνω μυστικό για να αναγκάσει τη δούκισσα να σταματήσει το ειδύλλιο με τον Ηλία, αλλά και για να συναινέσει να προικίσει την Αντζολίνα και να την στεφανώσει με το Λουκά. Η δούκισσα συμφώνησε και πραγματοποίησε τη δέσμευσή της αυτή. Όμως, κατά την αποχαιρετιστήρια συνάντηση της δούκισσας και του Ηλία η μικρή Ελίζα μαθαίνει το μυστικό της μητέρας της, παθαίνει ισχυρό κλονισμό, και σε συνδυασμό με τον εξασθενημένο οργανισμό της από τη φυματίωση, οδηγείται στο θάνατο.

2. Η κοινωνική σύνθεσή της νέας πρωτεύουσας

2.1. Το οικιστικό πλαίσιο

Η Αθήνα ήταν μία πόλη, η οποία πριν την Επανάσταση του 1821 είχε περίπου 1.500-2.000 κατοικίες, στην οποία, με την πάροδο μιας δεκαετίας, απέμειναν γύρω στις 300, σε καλή ή μέτρια κατάσταση. Οι υπόλοιπες είχαν μετατραπεί σε ερείπια και έφραζαν τους μικρούς λιθόστρωτους δρόμους της. Κυρίαρχο στοιχείο της εποχής ήταν οι καθεαυτό πολεμικές καταστροφές, καίριες και για την γεωργική παραγωγή, που άφησαν πίσω πρόσφυγες και ορφανά. Ο πόλεμος είχε δημιουργήσει σημαντικές πληθυσμιακές ανακατατάξεις σε πόλεις που άδειασαν από τους Τούρκους για να κατοικηθούν από το ελληνικό στοιχείο, όπως η Ναύπακτος, η Τρίπολη η Χαλκίδα και για διαφορετικούς λόγους η Ερμούπολη. Η αστικοποίηση αυτή χαρακτηρίζεται ως νόθα επειδή η μετεπαναστατική πόλη λειτουργεί πρακτικά όπως ακριβώς και κατά την Τουρκοκρατία, δηλαδή σαν μια μεγάλη κοινότητα ενταγμένη στο διοικητικό, στρατιωτικό, οικονομικό και κοινωνικό σύστημα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δίχως να διαθέτει τις αντίστοιχες παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις με εκείνων στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή.⁴

Η προτίμηση του Όθωνα (πιο σωστά: των Βαυαρών), για την επιλογή της

4. Βλ. αναλυτικότερα Βασίλης Φύλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. I. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996, σσ. 30-36 και Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, σσ. 870-890, όπου περιγράφονται οι πόλεις της Καλαμάτας, της Τρίπολης, του Άργους, του Ναυπλίου, του Μεσολογγίου και της Αθήνας.

Αθήνας ως νέας πρωτεύουσας συνόψιζε την αντίληψη για το μέλλον του νεαρού κράτους (είναι γνωστό το διάταγμα της Αντιβασιλείας στις 18 Σεπτεμβρίου 1834 με το οποίο η Αθήνα ανακηρύχθηκε πρωτεύουσα), καθώς, παρά την οικτρή εικόνα που παρουσίαζε και τις έντονες συζητήσεις που προηγήθηκαν σχετικά αν θα έπρεπε ή όχι να ανακηρυχθεί πρωτεύουσα, στην τελική απόφαση βάρυνε αποφασιστικά το γεγονός ότι συμβόλιζε τη δόξα του αρχαίου κόσμου, την πόλη των γραμμάτων και των τεχνών, αλλά και τα ιδανικά του νέου ελληνισμού. Ήταν ένα εγχείρημα αναβίωσης της αρχαίας πόλης που θα δικαίωνε το όνομά της. Αυτό επιβεβαιώνει και η αρχιτεκτονική φυσιογνωμία που της δόθηκε μέσα στον 19ο αιώνα με τη σαρωτική επικράτηση του νεοκλασικισμού σε όλα τα κτίσματα, από τα πιο πολυτελή ως τα φθηνά ακροκέραμα στις στέγες των λαϊκών κατοικιών. Ακόμη και τα χριστιανικά νεκρικά σύμβολα υποχωρούν μπροστά στα αρχαιοελληνικά στα νεκροταφεία της εποχής εντός των νεοκλασικών τους πλαισίων.⁵

Στο πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο, που συνέταξε ο Σταμάτης Κλεάνθης με συνεργάτη του το Σάουμπερτ, χαράχθηκαν μεγάλοι και φαρδιοί δρόμοι, λεωφόροι, πλατείες, κήποι και δεσμεύτηκαν χώροι για να κτισθούν τα δημόσια οικοδομήματα, τα θέατρα, η αγορά, τα σχολεία και άλλα ιδρύματα. Το σχέδιο τελικά όμως κρίθηκε ως άκρως πολυτελές και χρονοβόρο (απαιτούσε 16 χρόνια για την υλοποίησή του) και απορρίφθηκε. Μα και το σχέδιο του φον Κλέντζε που ακολούθησε, δεν εφαρμόστηκε, αλλά μεταρρυθμίστηκε σε πολλά σημεία επειδή αντέδρασαν οι ισχυροί οικοπεδούχοι. Αρχικά, λοιπόν, χαράχθηκαν τρεις αρτηρίες: η μία προς το Στάδιο, κατ' επέκταση του άξονος της κοίτης του ρέματος που υπήρχε εκεί (οδός Σταδίου), η άλλη προς τον Πειραιά (οδός Πειραιώς) και μία τρίτη, η οδός Αθηνάς, κατά τη διχοτόμο της γωνίας των δύο προηγούμενων που είχε προοπτική προς τα Προπύλαια της Ακρόπολης.⁶ Το «τρίγωνο» Ομονοίας, Μοναστηρακίου και Συντάγματος έγινε η καρδιά της νέας πόλης όπου στον άξονα των σημερινών οδών Πανεπιστημίου και Αμαλίας έμελλε να κτισθούν μέσα στον 19ο αιώνα τα κυριότερα μνημειακά οικοδομήματα: Αρσάκειο, Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη, Πανεπιστήμιο, Σιναία Ακαδημία, Οφθαλμιατρείο, καθολική εκκλησία, μέγαρο αρχαιολογικής εταιρείας, μέγαρο Σλίμαν, Ανάκτορο, βασιλικός κήπος. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα κτίρια αυτά εκπροσωπούνται οι πιο λόγιες μορφές του πνεύματος (Αρσάκειο, Βαλλιάνειος Βιβλιοθήκη, Πανεπιστήμιο, Σιναία Ακαδημία), ενώ δηλώνουν ένα βροντερό απών οι τέχνες (θέατρο, λυρική σκηνή, πινακοθήκη, γλυπτοθήκη), αλλά και κάθε είδους μνημείο (ιστορικό ή καλλιτεχνικό). Απεναντίας δέσποζαν οι ιδιωτικές κατοικίες αλλά και οι ιδιωτικές προσφορές για την κατασκευή πολλών δημοσίων κτιρίων οι οποίες αποτύ-

5. Ενδεικτικά βλ. Σταματία Μαρκέτου (επιμ.), «Κοιμητήριο Αθηνών. Μια υπαίθρια γλυπτοθήκη», στο Επτά Ημέρες, *Η Καθημερινή*, α. 25.360 (20-4-2003).

6. Βλ. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι, από του 19ου εις τον 20όν αιώνα, 1830-1906*, εκδ. Μελίσσα, Αθήνα 2005, σσ. 26-30.

7. Βλ. σχετικά Κώστας Η. Μπίρης, *ό. π.*, σσ. 68-69 και 108-110.

πωναν ορατά πλέον τη διαμόρφωση των κοινωνικών στρωμάτων στο χώρο. Ο φτωχός λαός είχε εξωθεί από περιοχές όπου οι μεγαλοαστοί είχαν επιλέξει για να εγκατασταθούν σύμφωνα με τα δικά τους οικοδομικά πρότυπα.⁷ Για τα κατώτερα λαϊκά στρώματα προοριζόνταν περιοχές οικιστικής αναρχίας γεμάτες χαμόσπιτα και παραγκές.

2.2. Νέες κοινωνικές ομάδες. Οι εσωτερικοί «μετανάστες»

Στο μυθιστόρημα, όπου το συγγραφέα ενδιαφέρει κυρίως μια λεπτομερειακή ανάλυση των προσώπων και των καταστάσεων με περιγραφική αμεσότητα και ρομαντική διάθεση, είναι φυσικό να μην παρουσιάζονται λεπτομερώς οι πρώτες πολεοδομικές αλλαγές που έγιναν στην πόλη μέσα στο διάστημα μιας μόνο τετραετίας (1832-1836).⁸ Κάποιες έμμεσες περιγραφές της πόλης, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, βρίσκονται διάχυτες σε όλο το κείμενο όπως: «[...] και απήλθε διά μέσου των γυμνών οικοπέδων της νυν οδού Σοφοκλέους, [...] [...] Και εχάθη ως σκιά διά μέσου των ανωμάτων και μανδρωμένων γηπέδων», [Α' 8], ή εκείνη για την κατασκευή της οδού Πειραιώς που στοχεύει περισσότερο να επικρίνει, διά στόματος του Μαλτέζου Τζοβανίνου, τις οικονομικές ατασθαλίες των Βαυαρών παρά να αναφερθεί στο ίδιο το κατασκευαστικό έργο: «*Ὡρτα τόπος βρῆς ντουλειά, νιέντε! Τίποτις ντουλειά! Κατησιό. Ντουλειά στράτα Πιρέο, μα Μπαβαρέζοι ντρώνε παράντες, ντεν πληρώνεις*» [Α' 17].⁹

Το παραπάνω απόσπασμα, όπως και αυτό που ακολουθεί, μας δίνει, ωστόσο, ένα πολύ αντιπροσωπευτικό δείγμα από τη νεοπαγή εκείνη κατηγορία του αστικού πληθυσμού που ζει στο περιθώριο της αστικής ζωής και εξασφαλίζει μόνο ένα μέρος του βιοπορισμού του κυρίως από ευκαιριακές απασχολήσεις αστικού χαρακτήρα.: «*Κατά την εποχήν εκείνην είχαν εγκατασταθή εις την Ελλάδα αρκετοί ξένοι εργατικοί, με την ιδέαν ότι ήτο εύκολον να κερδίσουν άνετως τον άρτον των, και ιδία εις Αθήνας, αι οποίαι ήρχισαν να θεωρούνται ως εκ της μεταφοράς του θρόνου εκ Ναυπλίου, ως πόλις έχουσα μέγα στάδιον αυξήσεως και προόδου. Και συνεκεντρώθησαν προ πάντων Επτανήσιοι και Ιταλοί, ιδία δε Μαλτέζοι, οι οποίοι απετέλεσαν σχεδόν συνοικίαν ιδιικήν των προς το μέρος του Αγίου Φιλίππου, εκτός οικογενειών τινων, αι οποίαι εκατοικούσαν εις τα υπόγεια των οικιών, των οποίων οι μεν άνδρες ειργάζοντο μετά των εργατών Βαυαρών εις την χάραξιν και στρώσιν των οδών, ή εις το κτίσιμον των οικιών, οι δε γυναίκες υπηρέτουν επί*

8. Βλ. συγκριτικά τις περιγραφές του Λουδοβίκου Ρος, *Αναμνήσεις και ανακοινώσεις από την Ελλάδα 1832-1833*, επιμ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Σπήλιος Αλόστολος, εκδ. Συλλογή, Αθήνα 2007². Για την κατάσταση της πόλης κατά την πρώτη τετραετία της ως πρωτεύουσα αναλυτικά βλ. το κλασικό έργο του Κώστα Η. Μπίρη, *ό. π.*, σσ. 9-76 και Γιάννης Καιροφύλας, *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι, 1834-1934*, Αθήνα 1978, σσ. 7-21.

9. Ο πλήρης τίτλος του κειμένου που χρησιμοποιήσαμε είναι: *Αι Αθήναι τον Ὀθωνος. Η Δούκισσα της Πλακεντίας. Αθηναϊκή μυθιστορία του 1835*, εκδότης Ιωάννης Σ. Σιδερης, Αθηναί χ. χ. (πιθανόν 1924). Το [Α' 17] υποδηλώνει ότι το απόσπασμα βρίσκεται στην 17η ενότητα του πρώτου μέρους.

ημερομισθίω εις τας ευπόρους οικογενείας». [Α'15].

Στη μετεπαναστατική Ελλάδα η πόλη βρίσκεται σε σχέση κυριολεκτικής εξάρτησης από την πρωτογενή σφαίρα της οικονομίας, όπου κυρίαρχος «παράγωγός» παραμένει ο μεγάλος γαιοκτήμονας που μέσω αυτού γίνεται και η εμπορία των προϊόντων. Ακόμη και τα όποια ανεξάρτητα στρώματα των εμπορών που υπάρχουν, τελούν σε σχέσεις εξάρτησης από τα μεγάλα γαιοκτητικά συμφέροντα, τα οποία στην περίοδο 1830-1860, αν και αντιπροσωπεύουν το 28% της παραγωγής, αποτελούν το αποφασιστικό διαρθρωτικό στοιχείο της ελληνικής οικονομίας και κριτήριο διατήρησης των φεουδαρχικών δομών.¹⁰ Οι πλέον ισχυροί δεσμοί μεταξύ πόλης και χωριού είναι εκείνοι των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων που συγκροτούνται, ως επί το πλείστον, από τους «πρώην» κοτζαμπάσηδες και μεγάλους γαιοκτήμονες, που εγκαθίστανται πλέον μόνιμα εκεί, κυρίως στην Αθήνα. Οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές επιπτώσεις της διατήρησης μιας αντιπαραγωγικής γαιοκτητικής ολιγαρχίας ως κατεξοχήν ηγεμονικής δύναμης οδηγεί στην κοινωνική και πολιτική εξουδετέρωση της μεγάλης μάζας του ελληνικού λαού που εξαφανίζεται ως παράγοντας πολιτικής διαμόρφωσης και συλλογικής κοινωνικής έκφρασης. Μεταβάλλεται απλώς σε παθητικό δέκτη των αποφάσεων ενός πολιτικού και διοικητικού κέντρου, όπου η κυβέρνηση παραχωρεί προνόμια στους ισχυρούς ενώ εκείνοι «φροντίζουν» για τη σταθερότητα των κυβερνήσεων.¹¹

Η αστυνομοκρατία της περιόδου αυτής δικαιολογείται ακριβώς από τις βαθύτατα δυσαρεστημένες αγροτικές μάζες που παίρνουν κατά χιλιάδες το δρόμο της ληστείας για να επιζήσουν ή όταν η «πολιτική» τους παρουσία παίρνει τη μορφή ενός τοπικού και ανοργάνωτου ξεσηκωμού απόγνωσης, χωρίς κατεύθυνση και προοπτική, μέχρις ότου να γίνουν εύκολη λεία εξουδετέρωσης και οι τελευταίες εστίες του αδούλωτου προεπαναστατικού φρονήματος για ελευθερία και ανεξαρτησία. Είναι, λοιπόν, απολύτως εύστοχο το σχόλιο του συγγραφέα: «[...] από τον Κωλέτην δεν διέφευγε τίποτε, η δε ιδιαίτερα αστυνομία του ήτο τελειότερα της του Ρισελιέ και του Μαζαρίνου [...]. [...] εις τον τόπον μας γνωρίζουν ακόμη οι μικροί να υποτάσσωνται εις τους μεγάλους, είτε από σεβασμόν, είτε από φόβον. Ο τόπος μας διατηρεί αυτήν την αρετήν ακόμη» [Α' 2], αλλά κυρίως η «διά στόματος» Κωλέτη διατύπωση: «Η αστυνομία μου λοιπόν είναι τόσο καλά οργανωμένη και τόσο ωραία απλώνει τα δίκτυά της, ώστε φθάνουν από του Βασιλέως μέχρι του τελευταίου εργάτου Βαναρού, χωρίς να αισθάνεται κανείς το βάρος των. Και ψαρεύομεν λοιπόν καθ' εκάστην διαφόρων ειδών ψάρια, εκ των οποίων

10. Κωστής Μοσχάφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Η ιδεολογία του μεταπρωτογενούς χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 166-167. Επίσης βλ. Σ. Πετμεζάς, «Οι έγγειες σχέσεις στο Βασίλειο της Ελλάδας (1830-1880)», στο: Γ. Β. Δεσπότης - Κ. Κωστής (επιμ. - εισαγ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος - 20ος αιώνας)*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα 1991, σσ. 91-108.

11. Ειδικότερα για το πλέγμα και τον τρόπο άσκησης της εξουσίας βλ. Γ. Ν. Φιλαρέτου, *Η ξενοκρατία και η βασιλεία στην Ελλάδα*, Αθήνα (Α' 1897) 1973³.

τα περισσότερα είνε τόσοσν ακάθαρτα και ελεεινά, ώστε σας βεβαιώ ειλικρινώς, κυρία Δούκισσα, κοντεύω να συχαθώ τα θαλασσινά» [Α' 6].

Πιο χαρακτηριστικές είναι, όμως, οι «συμβουλές» που δίνει ο Κωλέτης στον Ηλία ως απάντηση των λόγων του «Εκάμαμε το καθήκον μας σαν καλοί χριστιανοί και σαν τίμιοι πατριώται»: «Τώρα, καπετάν Λια, η εποχή του αγώνος των βουνών επέρασε· αρχίζει άλλη περίοδος βλέπεις· ο αγών της πόλεως και της κοινωνίας· και πρέπει να ξεύρεις, αγαπητέ, ότι ο αγών αυτός είνε πολύ δυνατώτερος από εκείνον. Εάν είχες αυτήν την στιγμήν εδώ εμπρός σου και αυτόν τον αρχιστράτηγον τον Καπετάν Θωδωράκη τον Κολοκοτρώνη, ο οποίος επολέμησεν όσον όλοι ημείς μαζί, αυτό το ίδιο θα σου έλεγε. Άλλως τε, τι τα θέλεις τα πολλά λόγια; Ο Κολοκοτρώνης είνε ένα παράδειγμα ζωντανό όλων αυτών που σου είπα. Τόσα χρόνια επολεμούσε με τους αλλοφύλους και δεν τον έπιασε κανένας, ούτε τον έβαλε σε φυλακή· και μόλις απεφάσισε να πολεμήση με τους ομοφύλους τον έπιασαν και τον έχωσαν μέσα. Τα βλέπεις λοιπόν που ο πόλεμος του βουνού έχει άλλη τέχνη και ο πόλεμος της πόλεως έχει άλλη τέχνη; Μπορείς να βγης ήρωας από τον ένα και από τον άλλον να βγης χαλές, όπως θάλεγε κι ο μπάρμπα Θωδωράκης. Για τούτο λοιπόν, καπετάν Λια, να συμμορφωθής με την τακτική των πόλεων. Άλλως τε η ζωή η δική σου δεν υπήρξε δα και τόσο πολεμική, ώστε να αφοσιωθής εις τας αναμνήσεις του βουνού» [Α' 3].

Η «νουθεσία» του Κωλέτη προς τον Ηλία δεν είναι ένας απλός συμβιβασμός μιας ρεαλιστικής προσαρμογής προς την πραγματικότητα. Είναι το ρεαλιστικό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί ήδη από το Ναβαρίνο, όταν οι αποφάσεις για το μέλλον των Ελλήνων πάρθηκαν με γνώμονα την ισορροπία συμφερόντων των τριών μεγάλων δυνάμεων στην Ανατολική Μεσόγειο. Από εσωτερική κοινωνικο-πολιτική άποψη η αδυναμία για τη δυνατότητα μιας αυτοδύναμης αντιμετώπισης της οθωμανικής ισχύος συμβάδιζε με την αποδυνάμωση του λαϊκού μαζικού παράγοντα. Από ψυχο-κοινωνική άποψη ήταν καταστροφικό το γεγονός ότι παρά την απaráμλλη αυτοθυσία του (εξού και το εσχολογικό ελευθερία ή θάνατος) ο λαός δεν κατόρθωσε να ελευθερωθεί από μόνος του. Από την άλλη, οι αντιθέσεις που έθρεφε η κοινωνία δεν ήταν τέτοιες ώστε να αποκτήσουν αυτοτελή μορφή, να συσπειρωθούν σε οργανωμένα σύνολα ώστε να βγουν στην επιφάνεια συγκροτημένα συστήματα απόψεων, αντιλήψεων, ιδεολογιών. Ο υπαινιγμός του «Κωλέτη» για τους αλλόφυλους είναι εύστοχος και σαφής: Η σύγκρουση με έναν αλλόφυλο και αλλόθρησκο κατακτητή διαμορφώνει την ελληνική εθνική συνείδηση σχεδόν αποκλειστικά ως φυλετική και πολιτισμική, αλλά ο λαός δεν ήταν σε θέση να συλλάβει τις εσωτερικές κοινωνικές διαστάσεις των αντιθέσεων του προς την κυρίαρχη χριστιανική ολιγαρχία της τουρκοκρατίας καθώς «ο πόλεμος του βουνού έχει άλλη τέχνη και ο πόλεμος της πόλεως έχει άλλη τέχνη».

Η καθολική κοινωνική και πολιτική απομόνωση της κοινωνίας στην υπαίθρο ωθεί, επομένως, στην αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης στη μετανάστευση στο εξωτερικό ή στις πόλεις στο εσωτερικό. Η δεύτερη επιλογή αποσκοπεί σε

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΝΕΤΙΟΝ ΜΕΤΕΡΝΟΝ

μια θέση επιβίωσης στον κρατικό μηχανισμό. Οι μετακινήσεις αυτές δεν ανταποκρίνονται σε μια ανάπτυξη παραγωγικών δυνάμεων καπιταλιστικού τύπου, αλλά είναι αντιπαραγωγικές και σχεδόν παρασιτικές. Όλη η τέταρτη ενότητα του Α' μέρους περιγράφει εύγλωττα αυτήν την κατάσταση: «Κατά την εποχήν εκείνην τα γραφεία της Γραμματείας επί των Εσωτερικών, πριν μεταφερθούν εις την επί της οδού Ερμού οικίαν Λούκα (1836) ευρίσκοντο μετά της κατοικίας του Κωλέτη εις μικρόν οικίσκον παρά την Αγίαν Ειρήνην, ο οποίος δεν σώζεται πλέον σήμερον, τότε όμως ήτο επισημότητος και ο γενικός τόπος της συρροής όλων των συγχρόνων πανσανιών και των θεσιθρών. Η πενία των κατοίκων, η έλλειψις μέσων καλλιέργειας των αγρών, η πρωτογενής κατάστασις της βιομηχανίας, η υπερηφάνεια διά τα μεγάλα ονόματα και ο βαθμηδόν γεννώμενος λογισιατισμός, ήσαν αιτία, ώστε τα τρία τέταρτα των Ελλήνων να εξασκούν αποκλειστικώς το εύκολον επάγγελμα του μυγοχάφτου –όπως απεκάλουν τότε τους αέργους– και να γεμίζουν τα καφερεία. Απ' εκεί εξετοξεύοντο οι δηκτικώτεροι χλευασμοί κατά των Βαυαρών και εχαλκεύοντο αι σκανδαλωδέστεραι διαδόσεις κατά των φαναριωτικών οικογενειών». [...] «Και πού να τους διορίσω, ηγαπητέ; Όλοι αι θέσεις είνε συμπληρωμένα. Άλλως τε υπάρχουν τόσοι αγωνισταί που πεινούν και αυτοκτονούν από την πείναν. Εξέχασες τους Τσαμαδαίους;». [...] «Ο Παναγής απήλθε με το συνήθες μειδιάμά του, αυτήν την φοράν όμως εκφράζον κατά τα τρία τέταρτα ειλικρινή οίκτον διά την τύχην των ελευθέρων Ελλήνων της ανλής και των διαδρόμων της Γραμματείας. [...] Και ανοίξας την θύραν εξήλθεν εις τον στενόν διάδρομον της γραμματείας του. Εις το πρώτον βλέμμα εδικαίωσε την αριθμητική δεινότητα του ιδιαιτέρου γραμματέως του. Η γραμμή εκείνη ήτο αυτοχρήμα μουσειόν. Άνθρωποι κάθε ηλικίας και τάξεως, άλλοι φέροντες βράκας, άλλοι λερωμένας και ρακώδεις φουστάνελλας και άλλοι ξεφτισμένα μειδάνια και τσαρούχια με ψωραλέας φούντας, γέροντες, λείψανα του αγώνος, ή νέοι παρουσιάζοντες ανεπιτυχείς αποπείρας κομπόητος, συνεκολλώντο ο ένας εις το πλευρόν του άλλου, αποτελούντες την αρλενικωτέραν γραμμήν, που εμφαντάσθη ποτέ η εκτροπωτέρα φαντασία ζωγράφου». [...] «Από περάτων έως περάτων του ελληνικού κράτους, όλοι οι ελεύθεροι "Ελληνές του" είχαν κρίνει καλόν να χρησιμοποιήσουν εγκαίρως την ελευθερίαν των, μεταβαίνοντες εις Αθήνας και ωπλισμένοι με μίαν μεγαλοπρεπή πιστόλαν –λείψανον ατομικόν ή προγονικόν του ιερού αγώνος,– ή με μίαν επιστολήν συστατικήν, ενοχλητικωτέραν και της πιστόλας, απευθυνόμενην προς τον Υπουργόν από τον καπετάνιον του τόπου των. Αι ζητούμεναι θέσεις ήσαν εκατονταπλάσιαι και χιλιαπλάσιαι των υπάρχουσών, αι οποίαι είχαν εγκαίρως συμπληρωθή από τους ισχυροτέρους και τους προστατενομένους των ισχυροτέρων. Ουδείς πλέον είχε συναίσθησιν της αναπτύξεως, της αξίας και της ικανότητος του. Όλοι εξήτουν θέσιν, αδιάφορον ποίαν και πού. Μισθόν ήθελον από το δημόσιον ταμείον, οι μεν ως αγωνισταί, οι δε ως υιοί και απόγονοι αγωνιστών χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν ότι τα έξοδα του κράτους ήσαν ανώτερα των εσόδων, ότι το Βαυαρικόν στοιχείον είχε προσκολληθή ως βοέλλα επί του δημοσίου ταμείου διά μισθών υπεργόγων, και ότι, ούτε βιομηχανία, ούτε γεωργία, ούτε

κτηνοτροφία εξησκείτο εις τον τόπον, εμμή μόνον "κτηνοτροφία" »[Α' 4].

Η Αθήνα, λοιπόν, προσελκύει μετανάστες από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας, αδούλωτα ή μη.¹² Είναι η εποχή που «το πλήθος των γλωσσικών ιδιωμάτων, στα έργα των αρχών του 19ου αιώνα, καθρεφτίζει μια νέα οξυμένη αίσθηση της πολιτιστικής πολυμορφίας του ελληνισμού της εποχής»,¹³ η οποία εκδηλώνεται έντονα μέσα στα στενά όρια της πρωτεύουσας.

Τα φαινόμενα του εκφυλισμού της επαναστατικής έξαρσης στο λαό, που εμφανίζονται με την οριστική πλέον παλινόρθωση της εξουσίας των γαιοκτημόνων και με την ταυτόχρονη συρρίκνωση της καθολικής κοινωνικής και πολιτικής απονέκρωσης της αγροτικής κοινότητας, ωθούν τα λαϊκά στοιχεία που εγκαθίστανται στις πόλεις σε ένα κλίμα μικροαστισμού και αντιπαραγωγικότητας χωρίς φυσικά να μπορούν να σχηματίσουν κοινωνικούς και πολιτικούς πυρήνες προώθησης από αυτό το αδιέξοδο. Έτσι δημιουργείται ένας τεράστιος παρασιτικός περίγυρος γύρω από μια στενότατη παραγωγική βάση όπου τα κατώτερα στρώματα στην Αθήνα, αλλά και σε όλες τις επαρχιακές πόλεις, προτιμούν τελικά να είναι πένητες στην πόλη, παρά να τα «κουτσοβολεύουν» στο χωριό.

Ο φετιχισμός της εξουσίας σε συνδυασμό με μια τάση υπαλληλοποίησης θα εδραιώσει και το θεσμό του κομματάρχη, ο οποίος δρα ως τοποπαρατηρητής του πολιτευόμενου γαιοκτήμονα που έχει εγκατασταθεί στην πόλη, αφού μέσω αυτού προσφέρεται το δέλεαρ του διορισμού κάποιου μέλους της οικογένειας στον κρατικό μηχανισμό. Η εξαγορά συνειδήσεων ισοδυναμεί με την υποταγή στο δίκιο του ισχυρού χωρίς να αφήνει κανένα άλλο περιθώριο αντίδρασης, και το χειρότερο, προωθεί την κατάτμηση του λαού σε σφαίρες ιδιοτελούς επιρροής ακολουθώντας τη σωματειακή παράδοση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τις λεγόμενες «πελατείες».¹⁴

2.3. Οι «ληστές»

Η Αντιβασιλεία με δύο διατάγματα στις 2 Μαρτίου 1832 έδιωξε από το στρατό όσους κατατάχθηκαν ύστερα από την 1η Δεκεμβρίου 1831. Η ενέργεια αυτή άφησε εκτός στρατεύματος περίπου 10.000 άνδρες εκ των οποίων πολλοί δεν μπορούσαν να γυρίσουν στις περιοχές τους επειδή παρέμεναν υπόδουλες. Μέσα στη ζοφερή αυτή ατμόσφαιρα πολλοί από τους απόστρατους έγιναν ζητιάνοι, άλλοι πήραν τα βουνά και έγιναν κλέφτες και άλλοι άρχισαν τις επαφές για να πά-

12. Ο Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας, Νεώτερη Β', τ. Χ*, εκδ. 20ός αιώνας, Αθήνα χ.χ., σ. 677, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Οι πρώτοι Έλληνες πρόσφυγες που έφυγαν ή διώχθηκαν από τους Τούρκους ήταν οι Μικρασιάτες. [...] Ύστερα πήραν το δρόμο της προσφυγιάς οι Χιώτες και άλλοι νησιώτες. Επίσης και από τη Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία πολλοί καταφύγανε στην επαναστατημένη Ελλάδα».

13. Θόδωρος Κατσηπαναζής, *Το Κωμειδύλλιο και η εποχή του*, τ. Α', εκδ. Ερμής, Αθήνα 1981, σ. 229.

14. John A. Petropoulos, «Η προεπαναστατική πολιτική παράδοση», στο: Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ. - εισαγ.), *ο.π.*, σσ. 109-122.

ρουν όπλα και να χτυπήσουν το «Βαβαρέζο»: «Ο λαός τους αντάρτες τους έλεγε αγωνιστές, οι κυβερνητικές όμως εφημερίδες και τα όργανα της εξουσίας τους αποκαλούσαν ληστές. Είναι αλήθεια πως στα ανταρτικά αυτά σώματα προσχώρησαν και πολλοί ληστές που είχαν κάνει φόνους και ληστείες. Οι πιο πολλοί όμως καπεταναίοι ήταν παλιοί αγωνιστές».¹⁵ Γι' αυτό και ο λαός, αν και πληττόταν αυτός περισσότερο από τη δράση των ληστών, εντούτοις δεν την καταδίκασε.¹⁶

Η ληστεία στη μετεπαναστατική Ελλάδα έχει διαστάσεις μαζικού κοινωνικού φαινομένου. Δημιουργείται ένα καθεστώς όπου χιλιάδες άνθρωποι ζουν αντικειμενικά σε κατάσταση παρανομίας χωρίς να θεωρούν οι ίδιοι ότι αντινομούν.¹⁷ Το ζήτημα έχει, ασφαλώς, πολύ βαθιές κοινωνικο-οικονομικές ρίζες που χάνονται στα βάθη των αιώνων,¹⁸ και δείχνει ότι ο αγροτικός κόσμος καταφεύγει στην έκνομη δραστηριότητα, επειδή αδυνατεί να διεκδικήσει με νόμιμο τρόπο τα οικονομικά και πολιτικά του αιτήματα από την ελληνική πλέον κρατική εξουσία είτε από εγγενή αδυναμία είτε από εξωγενείς παράγοντες.¹⁹

Για το σοβαρό, κοινωνικό ζήτημα της ληστείας αφιερώνεται το τελευταίο ήμισυ της έβδομης και ολόκληρη η όγδοη ενότητα του πρώτου μέρους που εύγλωττα

15. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, τ. XI, εκδ. 20ός αιώνας, Αθήνα χ.χ., σσ. 36-37 και 92. Επίσης βλ. Ι. Κολιόπουλος, «Το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στον τόμο: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1998², σσ. 159-164.

16. Βλ. Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Η Κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1979, ιδίως σ. 188, και Μ. Γ. Μερακλής, «Παραλογεχνία», στο: *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σσ. 53-59.

17. Πβ. Νίκος Κοταρίδης, «Ο κλέφτης φυλακή», στον τόμο: Χρ. Δερμεντζόπουλος - Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Όψεις του λαϊκού πολιτισμού. Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2007, σσ. 47-65, όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται τραγούδια που αναφέρονται στη «φυλακή» και ανήκουν στην κατηγορία των κλέφτικων, των ληστρικών και των ρεμπέτικων. Σ' αυτά κοινό γνώρισμα είναι ότι ο ήρωας καταφάσκει ένα κοινωνικό αγαθό, την ανταρσία (ανυπακοή) προς τους φορείς της εξουσίας. Επίσης βλ. Δ. Χαλατσάς, *Ληστρικά τραγούδια*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2000, Στάθης Δαμιανάκος, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005, Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: Μύθοι - Παραστάσεις - Ιδεολογία*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 1997, Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Η μεταεπαναστατική τύχη των αγωνιστών του '21 σε λογοτεχνικά κείμενα του περασμένου αιώνα», *Εποπτεία*, 91 (Ιούνιος 1984), σσ. 543-558.

18. Βλ. σχετικά, Δημήτρης Μποκής, «"Ανάρτης και κλέφτης": Η περίπτωση το Αγίου Μάμα, προστάτη των κτηνοτρόφων», στον τόμο: Χρ. Δερμεντζόπουλος - Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 157-174, όπου στη σ. 163 σημειώνεται: «Σημαντική επίσης διάσταση της λατρείας του αγίου αποτελεί και η πολεμική του ιδιότητα, που συνδέεται με τις δύο όψεις των πιστών του: ως ακρίτες φρουροί των συνόρων, και ως απελάτες, ζωοκλέφτες και "κοινωνικοί ληστές"».

19. Βλ. σχετικά, Νίκος Βαφέας, «Από τη "ληστεία" στο κοινωνικό κίνημα: Η περίπτωση των "Γιαγιάδικων" στη Σάμο», στον τόμο: Χρ. Δερμεντζόπουλος - Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 111-129, Μ. Γ. Βαβούνης, «Τα δημοτικά τραγούδια της Σάμου για το κίνημα των Γιαγιάδων», *Απόπλους*, 9 (1992), σσ. 104-114, και *Λαϊκή αυτοβιογραφία και ιστορική πραγματικότητα. Η περίπτωση των απομνημονευμάτων του Σάμιου οπλαρχηγού Ιωάννη Γιαγά (1912-1925)*, εκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1997.

επιγράφεται «*Η ληστεία εν Ελλάδι*»: «[...] η δε συνομιλία [μεταξύ δούκισσας, Κωλέτη και Ηλία] εστράφη και πάλιν βαθμηδόν εις την κατάστασιν της εποχής, και ιδία εις την ληστεϊάν, που ήτο τότε το ζήτημα της ημέρας. [...] – Έλληνας ληστής δεν έχουμε, κυρία Δούκισσα, απήντησεν εκείνος [ο Ηλίας]: «οι μόνοι λησταί από τους οποίους ενοχλούμεθα σήμεραν είναι οι Βαναροί, οι οποίοι θέλουν να μας κάμουν ό,τι δεν κατώρθωσαν να μας κάμουν οι Τούρκοι, δηλαδή να μας υποτάξουν. [...] Τον Βασιλέα της Ελλάδος τον αναγνωρίζομεν, κυρία Δούκισσα, αλλά Βαναρόν δεν αναγνωρίζομεν κανένα. [...] Μολοντούτο, διέκοψεν ο Κωλέτης, οφείλω να σας υπενθυμίσω κυρία Δούκισσα, ότι το κτήμα της Πεντέλης είναι πολύ επικίνδυνον ως κατοικία, η δε Ελληνική Κυβέρνησις δεν αναλαμβάνει καθόλου να σας εξασφαλίσω από τους ληστές. [...] – Ήκουσα [Δούκισσα] να λέγουν ότι οι πολιτικοί σας άνδρες, όταν είναι εις τα πράγματα, ευρίσκονται εις κάποιαν συνεννόησιν μαζί των. Ο Κωλέτης επειράχθη προφανώς. – Η κυρία Δούκισσα, είπε, φαίνεται ότι αρχίζει να σχετίζεται με την αντιπολίτευσιν, και δεν μανθάνει την αλήθειαν περί των πράξεων της Κυβερνήσεως. Πληροφορώ λοιπόν την ευγένειάν σας, ότι η Κυβέρνησις διαθέτει κάθε μέσον προς εξόντωσίν των, και εντός ολίγου θα το κατορθώση διότι ο τόπος είναι εις πολύ έκρυθμον κατάστασιν» [Α'7].

Από την παραπάνω συνομιλία ο αγωνιστής Ηλίας Κατσάκος φέρεται να υπερασπίζεται τη «ληστεία» ως μέσο αυτοδικίας ή και ακόμη άμυνας ενάντια στους ληστές Βαναρούς αλλά όχι εναντίον του Βαναρού βασιλιά (!), για τον οποίο ο Δημητράκοπουλος αποφαινεται κατηγορηματικά: «*Η αντιπάθεια αυτή δεν περιελάμβανε βέβαια τον Όθωνα· αλλ' η στοργή και αυτού προς τους Βαναρούς του, εις τους οποίους ώφειλε την εν Ελλάδι ασφάλειάν του, τον έκανε να παραβλέπη και τας παραχωρήσεις του κηδεμόνος του, βοηθών και αυτός, ενίοτε δε και πλειοδοτών εις αυτάς*» [Α'9].

Πράγματι, ο Άρμανσπεργ έπαιρνε τις αποφάσεις μόνος του, παρασημοφορούσε τους φίλους του και ευνοούμενους του, έβγαζε εντάλματα και τραβούσε χρηματικά ποσά από το κεντρικό ταμείο για να ικανοποιεί τις απαιτήσεις και τα ρουσφέτια των φίλων και οργάνων του: «*Ο Άρμανσπεργ κατείχεν υψηλάς θέσεις εν Βαναρία εθεωρείτο δε ανήρ κατ' εξοχήν αφοσιωμένος εις τον Όθωνα και ισχυράς θελήσεως· μολοντί δε είχαν υποβάλει εις εαυτόν, ότι έπρεπε να αγαπά την Ελλάδα, κατώρθωνε να την αγαπά μόνον εφόσον τα συμφέροντα αυτής συνέπιπτον με τα συμφέροντα των Βαναρών και του εαυτού του. Διά τούτο πάντοτε υπεβλέπετο από τους Έλληνας, και ιδίως από την τάξιν των αγωνιστών, οι οποίοι δεν ηρείωντο τον ξένον να πρωτοστατή εις τόπον, που ηλευθέρωσαν αυτοί διά του αίματός των*» [Α'9].

Εντούτοις, ο λαός, που εδώ τον εκπροσωπεί τρόπον τινά ο Ηλίας, δείχνει να συνειδητοποιεί το πρόβλημα της εθνικής του ταυτότητας πάνω στη βάση της φυλετικής αντίθεσης αρχικά προς τους Τούρκους και τώρα προς τους Βαναρούς, χωρίς, ωστόσο, να είναι σε θέση να συλλάβει τις εσωτερικές κοινωνικές διαστάσεις των αντιθέσεων προς την κυρίαρχη εγχώρια εξουσία. Όσο αφορά στον υπαινιγμό, διά στόματος δούκισσας, ότι κάποιοι από την πολιτική ηγεσία είχαν

επαφές με τους ληστές, προφανώς υπονοεί την προσπάθεια του Κωλέτη να επωφεληθεί πολιτικά από την εξέγερση της Μεσσηνίας.²⁰

Την άποψη ότι οι Βαυαροί φταίνε αποκλειστικά για την κατάσταση της οικονομίας της χώρας φέρεται να υιοθετεί και ο Κωλέτης στην παρακάτω στιχομυθία, ενώ ταυτόχρονα καταδεικνύει πόσο σύνθετες και μαζικές κοινωνικές διαστάσεις είχε λάβει το ζήτημα «ληστεία». Βέβαια, ο Δημητράκοπουλος διά στόματος Κωλέτη και πάντα με τη γνώση του εκ των υστέρων αποτελέσματος «προαναγγέλλει» την τελική επικράτηση του κομματικού φατριασμού²¹ και τον εγκλωβισμό όλων των Ελλήνων σ' αυτόν, «μικρών μεγάλων», όπως χαρακτηριστικά τους ονομάζει: «Αλλ' είμαι εις θέσιν να σας βεβαιώσω ότι δεν είμεθα καθόλου καλά, ως προς την εσωτερικήν ειρήνην, οι δε κύριοι Βαυαροί νομίζουν ότι ο μόνος προορισμός των είνε να φυλάττουν τον Βασιλέα από τους Έλληνες, ενώ καλλίτερα θα έκαμνον να φυλάττουν τους Έλληνες από τους Έλληνες, και προσέτι, διά να είμαι δίκαιος, να φυλάττουν τους Έλληνες από τους Βαυαρούς! Ο κύριος Γόρδων, αναλαβών την αρχηγίαν των αποσπασμάτων της Φθιώτιδος, ολίγον έλειψε να συλληφθή και ο ίδιος από τον ληστήν Θεοχάρην, εάν δεν εσώζετο από τον καπετάν Γαρδικιώτην. Τούτο όμως δεν ημπόδισε τον Θεοχάρην να εισέλθη εις την Λαμίαν και να κενώση το Δημόσιον ταμείον εν ώρα μεσημβρίας! Αλλ' ήκουσα, κύριε Γραμματεύ, διέκοπεν ο Κατσάκος και οι στρατιώται μας ελιποτάκτησαν και τον ηκολούθησαν. Και έκαμαν πολύ καλά, φίλε μου, απήντησε ο Κωλέτης γελών. Αφού ο Θεοχάρης είχε γείνη κύριος του χρήματος των μισθοδοσιών των, ποιον ήθελες ν' ακολουθήσουν; Τον Γόρδωνα, ο οποίος εκινδύνευσεν να συλληφθή και εις επίμετρον δεν είχεν οβολόν, ούτε διά τον ατομικόν του μισθόν; –Και διεδόθη ακόμη, εξοχώτατε, προσέθηκεν ο Κατσάκος, ότι οι ελαφροί στρατιώται μας των συνόρων, ήρχισαν να ληστεύουν και αυτοί τους διαβάτας. –Είνε αληθές, κύριε Κατσάκο [...]. [...] η ληστεία ενεργείται με όλους τους πολεμικούς κανόνας. Ο Δροσοθανάσης, ο Χοσάδας και ο Τσάτσος εις την Θεσσαλίαν εξακολουθούν ακόμη τον ιερόν αγώνα, με τη διαφοράν ότι τα έξοδα του αγώνος αυτού τα λαμβάνουν από τας ελληνικάς οικογενείας. –Αλλά τέλος πάντων, εξοχώτατε, διέκοπεν η Δούκισσα, ως πότε θα εξακολουθήση η κατάστασις αυτή; Θα ληστευθούν τοιουτοτρόπως όλαι αι επαρχίαι σας. –Εύχομαι να γίνη μίαν ώρα αρχήτερα, κυρία Δούκισσα, αυτό που λέγετε, διότι μόνον κατ' αυτόν τον τρόπον θα παύση η ληστεία εν Ελλάδι· δηλαδή θα παύση όταν δεν θα υπάρχουν πλέον άνθρωποι άξιοι να ληστευθούν! [...] Κυρία μου, οι κύριοι πρεσβευταί, συνειθισμένοι από την χώρα των, βλέπουν τα πράγματα εδώ πολύ ανώμαλα. Δεν λαμβάνουν όμως υπ' όψιν ότι οι Έλληνές μας είνε ακόμη εις αρχέγονον κατάστασιν, ο δε ιερός αγών, μολονότι

20. Βλ. Ιωάννης Πετρόπουλος - Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), «Τα οφέλη του Κωλέτη», στον τόμο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', εκδ. Εκδοτική Αθηνών Αθήνα 1976, σσ. 55-56 και Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, Νεώτερη Γ', τ. ΧΙ, *ό.π.*, σσ. 35-52.

21. Πβ. Βάλτερ Παύγκερ, «Παραδοσιακή κοινωνική δικτύωση και πελατειακό πολιτικό σύστημα», στο: *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες - Μέθοδοι - Θεματικές*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2009, σσ. 592-606 (ιδιαίτερα στις σελίδες 604-605).

επερατώθη, έχει ακόμη εις την ψυχή των αφήση την ορμήν του, η οποία σιγά σιγά με τον καιρόν θα κατασταλή. Εάν ερωτήσετε τους ληστές αυτούς τι θέλουν, δεν θα έχουν να σας απαντήσουν τίποτε, και όμως διασαλεύουν την τάξιν του Βασιλείου. Ε, και αυτό θα περάση με τον καιρό του. Έχουμε την πολεμικήν αρετήν εις ανάπτυξιν, και την πολιτικήν αρετήν εις ελάττωσιν. Θα έλθη και ημέρα λοιπόν κατά την οποίαν η πολεμική θα γηράση, και η πολιτική θ' ανδρωθή και θ' ακμάση. [...] Αλοίμονον όμως εις τους Έλληνας όταν οι πολίται θα παύσουν ν' ατακτούν παλληκαρίσια, και θα αρχίσουν όλοι, μικροί μεγάλοι, να συζητούν εις τα καφενεία περί της πατρίδος των, ή να σχολιάζουν την πολιτική των κυρίων πρεσβευτών, οι οποίοι σήμερον παραπονούνται διά τας αταξίας των ανθρώπων που δεν εξύπνησαν ακόμη καλά καλά από τον ύπνον της δουλείας και ελπίζουν ότι η ελευθερία των δεν είναι άλλο, παρά ένας εφιάλτης. Ε, κυρία μου, δεν είμαι υπουργός επί της Δημοσίας Ασφαλείας; Ε, σας βεβαιώ λοιπόν ότι με περισσότερον εγωισμόν μανθάνω ότι οι Έλληνές μας κομματιάζονται ακόμη διά το λεγόμενον πλιάτσικον, παρ' όσον θα αισθανθώ, όταν θα μάθω ότι ησύχασαν όλοι, ότι ελησμόνησαν την χρήσιν των όπλων και το τσαρούχι και ότι επήραν όλοι τσιμπούκι» [Α' 8]. Ο τελευταίος υπαινιγμός παραπέμπει, πέρα από τη μοναχική απόλαυση του καπνίσματος, στις «καπνοσυναθροίσεις» της εποχής που γίνονταν σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους, λέσχες για τους αστούς, συννοικιακά καφενεία και κομματικά γραφεία για το λαό. Η γνωστή λαϊκή ρήση «να δούμε τι καπνό φουμάρει», σημασιολογικά στην πρώτη της εκδοχή σήμαινε τη δωρεάν διανομή καπνού στα κομματικά γραφεία των πολιτικών εκείνης της εποχής και συνεκδοχικά «διερευνούσε» ποιο ήταν το πολιτικό φρόνημα ενός πολίτη.

2.4. Οι ετεροχθόνες

Η άφιξη Ελλήνων στο αρτισύστατο ελληνικό κράτος στις αρχές της δεκαετίας του 1830 από το εξωτερικό και από το χώρο των υπόδουλων περιοχών, ειδικότερα από τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και την Κωνσταντινούπολη, είχε σοβαρές επιπτώσεις με το εντόπιο στοιχείο. Αυτοί όλοι χαρακτηρίζονται γενικά και μειωτικά ως «Φαναριώτες» καθώς διαφέρουν αισθητά ως προς την κοινωνική τους επιφάνεια, τη μόρφωση και τον τρόπο ζωής που διαφοροποιείται από εκείνο των «αυτοχθόνων»²². «Κατά την εποχήν εκείνην παρετηρείτο το εξής περίεργον· ότι οι τέτοιοι άνδρες εκείνοι οι αετοί των βουνών, ότε εισήρχοντο εις τας αιθούσας που προσεκαλούντο ως κοσμήματα αυτών, καθίσταντο δειλοί ως στρονθία. Η ατμόσφαιρα μιας αιθούσης, ο περιωρισμένος ορίζων, τα αυστηρά έθιμα της ετικέτας, η ιδέα ότι ηδύναντο διά μιας κινήσεως ή μιας λέξεως κάπως ελευθεριωτέρας, να προκαλέσουν σχόλια δυσαρεσκείας ή αηδían εις τους φράγκους

22. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε την αφορμή για τη δημιουργία της Μεγάλης Ιδέας (1844), της οποίας η «πατρότητα» αποδίδεται στον Ιωάννη Κωλέτη (βλ. σχετικά Κ.Θ. Δημαράς «Της Μεγάλης ταύτης Ιδέας (Σχεδιάσμα φιλολογικό)», στο: Γ. Β. Δεσπλής - Κ. Κωστής (επιμ. - εισαγ.), ό.π., σσ. 45-58, Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991, κυρίως σσ. 17-31 και 227-239.

—ως απεκάλουν τους ξένους— ή και τους "φραγκεμένους" εκείνους, ως απεκάλουν τους Φαναριώτας, τους συνεκράτει εις κάποιαν αμηχανίαν· και πολλάκις απέφηνον οι απλούστεροι και την παρουσίαν των ακόμη, μολονότι προσεκαλούντο διά θερμοτάτων και επιμόνων προσκλήσεων». [Α' 5] και «[...] ήρκει μόνον ότι ο Λουκάς Δε Παρμενίων ήτο Φαναριώτης, όπως η γνησία αθηναϊκή κοινωνία τον καταδικάση και τον λιθοβολήση μεγαλοποιούσα το σφάλμα του». [Α' 14].

Τη λαϊκή απέχθεια προς τους Φαναριώτες πυροδοτούν κυρίως οι διασυνδέσεις τους με ανθρώπους που κατέχουν υψηλά αξιώματα και τους ανοίγουν ευκολότερα τις πόρτες στη δημόσια ζωή, η απόκτηση με ευτελές τίμημα περιουσιών από τον πενόμενο εγχώριο πληθυσμό, αλλά και οι τοκογλυφικές δραστηριότητές τους. Θεωρήθηκαν, όχι άδικα, συνεργάτες τω Βασιλεί, και όταν οι τελευταίοι απομακρύνθηκαν από το επίκεντρο της πολιτικής σκηνής, αποπέμφθηκαν μαζί τους μαζί με άλλους ετερόχθονες.²³ Τα βαθύτερα αίτια όμως οφείλονταν στους πολιτικούς ανταγωνισμούς των ετεροχθόνων προς την κυρίαρχη τοπική εξουσία: «[...] η τάση που είχε παρατηρηθεί στη βαναροκρατία και γενικότερα στην πρώτη οθωμανική περίοδο, να χρησιμοποιούνται συστηματικά πολλοί καταρτισμένοι ετερόχθονες σε θέσεις πολιτικής ευθύνης, θα ανατραπεί υπέρ των παραδοσιακών προκρίτων, που ξαναπαίρνουν στα χέρια τους τα ηνία της εξουσίας—ενώ οι λίγοι από τους αυτόχθονες που θα επιβιώσουν πολιτικά, θα το επιτύχουν με το τίμημα της προσαρμογής τους στο σύστημα και στην πολιτική πρακτική του διαιωνιζόμενου "κοτζαμπασισμού"». ²⁴

Το φαναριώτικο κόσμο εκπροσωπεί στο μυθιστόρημα μία πονηρή και φαντασμένη φαναριώτισσα,²⁵ η κοκκώνα Κονδυλένια, χήρα δε Παρμενίωνος, τίτλος που την συνοδεύει στο κείμενο, μαζί με το δανδή γιο της, η οποία: «[...] υπήρξεν επί πολύν χρόνον το θέμα ιδιαιτέρων συζητήσεων εις τα καφενεία, ο δε ποιητής Εξαρχόπουλος, υμνήσας αρκετάς από τας ατίθιδας της εποχής, δεν είχε παραλείψει να τιμήση και αυτήν διά των πινδαρικών στροφών του. [...] Εκείνο όμως, διά το οποίον η κοκκώνα Κονδυλένια δύναται να θεωρηθή ως γυνή μη ανήκουσα εις τον συνήθη τύπον της πεζής νοικοκυράς της εποχής, είναι ότι ο οίκος της ουχί σπανίως, καθίστατο κέντρον της συναθροίσεως των υπουργών, των λογίων και των ποιητών της εποχής· [...] Την διάδοσιν ταύτην [των ερωτικών σχέσεων Κονδυλένιας - Κωλέτη] επέτεινε επί μάλλον και μάλλον ο διορισμός του νεαρού Λουκά Δε Παρμενίωνος, του μυροβόλου δανδή της εποχής, παρά τη Γραμματεία των Εσωτερικών, με μισθόν 40 δραχμών μηνιαίως, θέσις που εθεωρείτο ως σημαντικόν ρουσφέτι διά τους χρόνους εκείνους· [...], αλλά και η σκανδαλώδης παράβλεψις [του

23. Βλ. Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά αναμνήσεις, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη*, τ. Β', Αθήναι 1973, σ. 63.

24. Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτόχθονων και ετεροχθόνων*, ό.π., σ. 239.

25. Αντιπαράβαλε τη σχετική εργασία της Κούλας Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες (Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις καλές Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια)*, εκδ. Φιλιστότη, Αθήνα 1999.

Κωλέτη] *εις τας απουσίας του νεαρού γραφέως εκ της υπηρεσίας του, η οποία προεκάλει παράπονα των συναδέλφων του, εκδηλούμενα εις ιδιαιτέρως κύκλους μάλλον παρά υπό την στέγην της Γραμματείας*». [Α' 12].

Η Κονδυλένια από τη στιγμή που πίστεψε ότι η μέχρι πρότινος παραστατική Αντζολίνα κατάγεται από βασιλική γενιά, φαντασιοκοπεί ασύστολα και σε μια αποστροφή του λόγου της αναφωνεί: «*Η ανεξαρτησία της Ελλάδος είναι τίποτα εις αυτήν την ευτυχίαν!*». [Β' 8]. Εδώ γίνεται φανερή η πρόθεση του συγγραφέα να εκφράσει την άποψη ότι στη συνείδηση των ανώτερων οικονομικών και ηγετικών στρωμάτων το «εθνικό συμφέρον» κατά κανόνα υπολείπεται αισθητή έναντι του προσωπικού.²⁶

2.5. Οι ξένοι

Το κεντρικό πρόσωπο του μυθιστορήματος, η γαλλίδα Sophie Lebui, αντιπροσωπεύει την ετερότητα του ισχυρού «Άλλου»,²⁷ τα εθνικά όρια²⁸ εν προκειμένω που διαχωρίζουν τους Έλληνες, τους «εντός», από τους ξένους, τους «πτός».

26. Βλ. σχετικά Βασίλης Φίλιας, «Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στον τόμο: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 11-21. Η Κατερίνα Μυστακίδου, *Ένδοξη δουλεία Σχέσεις Φαναριωτών, Ελλήνων υπηκόων της Υψηλής Πύλης και Ελλαδιτών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2008, θεωρεί ότι οι Φαναριώτες, με πόλο εστίασης το ελληνορθόδοξο μιλέτ και τον Πατριάρχη, ήταν απόλυτα ενσωματωμένοι στο μηχανισμό της Υψηλής Πύλης, ενώ οι Ελλαδίτες είχαν ημιμυωγήσει μια αργαρή εθνική ταυτότητα σε έναν ομοιογενή θρησκευτικά γεωγραφικό χώρο.

27. Γενικότερα για το ζήτημα της «ταυτότητας» από την πλούσια βιβλιογραφία επί του θέματος ενδεικτικά βλ. Μανόλης Γ. Σέργης, *Ακκληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της τερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, εκδ. Αντώνη Αναγνώστου, Αθήνα 2005· Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα - Βαλκάνια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001, Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993· Μανόλης Γ. Βαρβούνης, «Πολιτισμική ταυτότητα και τοπικός Τύπος. Η περίπτωση μιας Σαματικής εφημερίδας», στον τόμο: *Άξονες και προϋποθέσεις για μια διεπιστημονική έρευνα. Πρακτικά Συνεδρίου*. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου». Βιβλιοθήκη Επιστημονικών Εκδόσεων, 7. Αθήνα 1995, σ. 91-107· Κ. Βρύζας, *Παγκόσμια Επικοινωνία, Πολιτιστικές Ταυτότητες*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005· Ρ. Κανταντζόγλου - Κ. Κοβάνη, «Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην αγροτική Ελλάδα», στον τόμο: Χ. Κασίλης - Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Ύψαιθος χώρος. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε - Πέτρον, Αθήνα 1999, σ. 285-302· Χρ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανό, Θ. Οικονόμου, (επιμ.), *«Εμείς» και οι «Άλλοι». Αναφορά στις τάξεις και τα σύμβολα*, εκδ. Τυωθήτω, Αθήνα 2000· Δ. Γ. Τσαούσης, «Ελληνισμός και Ελληνικότητα. Το πρόβλημα της νεοελληνικής ταυτότητας», στον τόμο: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Βιβλιπωλείο της Εστίας, Αθήνα 001⁴, σ. 15-25· Stuart Hall, «Το ζήτημα της πολιτιστικής ταυτότητας», στον τόμο: Stuart Hall· David Held - Anthony McGrew (επιμ.), *Η Νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Γενετική, Πολιτισμός*, μεταφ. Θανάσης και Βίκτορας Τσακίρης, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003², σ. 41-476.

28. Τα όρια διαμορφώνονται πάντα μέσα από μία διαδικασία αντίθεσης που προσδιορίζει την ατομική ταυτότητα αλλά και τις έννοιες κοινότητα, συλλογική ταυτότητα, τοπικότητα. Βλ. ενδεικτικά F. Barth, "Introduction", στο: F. Barth (επιμ.), *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference*, Allen, London 1969, σ. 13.

Η ίδια παρουσιάζεται να βλέπει τους Έλληνες μέσα από το πνεύμα του φιλελληνισμού που αναπτύχθηκε στην Αμερική και στις ευρωπαϊκές χώρες, την έξαρση του οποίου πυροδότησε το φιλελεύθερο πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης, αλλά και η δημοσίευση στις αρχές του 19ου αιώνα περιηγητικών και φιλολογικών έργων που αναφέρονταν στη νεότερη Ελλάδα μετά το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης. Έτσι, στο θαυμασμό για την αρχαία Ελλάδα ήρθε να προστεθεί και ο θαυμασμός προς τους νέους Έλληνες που πολεμούσαν για την ανάκτηση της ελευθερίας τους. Στα άρθρα τους οι εφημερίδες της εποχής παρομοίαζαν τους αγωνιστές του 1821 με τους ήρωες των Περσικών Πολέμων. Βεβαίως, το πνεύμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού φιλοδοξούσε γενικότερα να φωτίσει μια άλλη πλευρά του ανθρώπου που ο κομπορρισμός και η συμβατικότητα την καθιστούσε άβατη. Στο σύνολό τους, πάντως, οι ρομαντικοί γοητεύονταν από το συναισθηματικό στοιχείο, τους ελεύθερους τρόπους συμπεριφοράς, ακόμη και από τη βία, μερικά στοιχεία από τα οποία είναι διάχυτα και στην πρωταγωνίστρια του έργου.

Η ελληνική πραγματικότητα, συγκριτικά με τα παραπάνω, είναι εντελώς διαφορετική και ιδιαίτερη. Τα χαρακτηριστικά του ελληνικού ρομαντισμού, έτσι όπως τα βρίσκουμε μέσα στην ψυχική διάθεση που τα υπαγορεύουν με τρόπο ουσιώδη τα δημοτικά τραγούδια, είναι «τα ακόλουθα: φυσική ζωή, ελευθερία, αυτοσχεδιασμός, πίστη στα περασμένα, στο χριστιανισμό, μελαγχολική διάθεση· τέλος απαισιόδοξη διάθεση στον έρωτα».²⁹

Έτσι λοιπόν, όταν η δούκισσα λέγει «[...] έχω αναγνώσει, εξοχώτατε, πολλά μεσαιωνικά μυθιστορήματα, [...]», ο Κωλέτης σπεύδει να την «προσγειώσει» στην ελληνική πραγματικότητα: «—Φαίνεται ότι ο ήρωας [Ηλίας] της ιδικής σας σωτηρίας, κυρία Δούκισσα, δεν συνέπεσε να ζητήσει τα βιβλία του εις την ιδία βιβλιοθήκη, και επομένως έχει πολύ διαφορετικόν σύστημα ρομαντικής πολιτικής προς τας κυρίας. [...]—Αυτό είναι αληθές, και θεωρώ ευτυχίαν μου ότι ήλθον κι εγώ να ζήσω μεταξύ τοιούτων ηρώων, που απησχόλησαν όχι μόνον τους πολιτικούς μας, αλλά και τους μεγαλειτέρους ποιητάς μας ακόμη. [...]». Γι' αυτό και ο Κωλέτης μονολογώντας αποφαινεται στο τέλος: «Η πολιτική του αρετή δεν έχει καμμίαν σχέσιν με την αρετήν αυτής της φράγκας». [Α' 2].

Ο Δημητράκοπουλος, ωστόσο, δεν παραλείπει να θίξει αρχικά τη δεδηλωμένη επιδοκιμασία της για τη δολοφονία του Καποδίστρια, η οποία είχε ως υποκινητές τους διπλωματικούς αντιπροσώπους της Γαλλίας και της Αγγλίας³⁰: «Είνε της αυτής οικογενείας, η οποία είνε πολυμελεστάτη, ήτο δε μεμνημένος και αυτός εις την συνώμοσιν. —Α! έκαμεν η Δούκισσα με προφανή ευαρέσκειαν. Και θα είνε

29. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρομαντισμός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 2004, σ. 6. Επίσης βλ. Π. Κο-ντογιωργής, *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία. Πολιτικοκοινωνική μελέτη του δημοτικού τραγουδιού*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης, Αθήνα 1979.

30. Για το χρονικό και τα αίτια της δολοφονίας του Καποδίστρια ενδεικτικά βλ. Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, τ. Η', σσ. 700-726.

βεβαίως πολύ νεώτερος από τον άλλον σωτήρα και εμού και της Ελλάδος». [Α' 6].

Στη συνέχεια της καταλογίζει μάλιστα ενεργό ανάμειξη στη δολοφονία του Κυβερνήτη, γεγονός, ωστόσο, που διαψεύδεται από την πολύμηνη απουσία της στην Ιταλία: «[...] λαβούσα μέρος μάλιστα εν Ναυπλίω και εις την κατά του Καποδιστρίου συνωμοσίαν». [Α' 7].

Η παρακάτω στιχομυθία ανάμεσα στον Κωλέτη και τον Ηλία Κατσάκο είναι εύγλωττη για τον τρόπο που οι Έλληνες προσλάμβαναν τους ξένους προστάτες³¹ σε καθαρά πολιτικό επίπεδο: «Οι Έλληνες έδειξαν πάντοτε αγάπην προς τους ξένους, όσσην πολύ σπανίως έδειξαν διά τον εαυτόν των. –Εύγε, καπετάν Κατσάκο! ανέκραξε ο Κωλέτης γελών. –Δεν είναι αληθές, εξοχώτατε; –Ω, αληθέστατον». [Α' 7], επιβεβαιώνει ο Κωλέτης ειρωνικά με «νόημα».

Από την άλλη πλευρά η μνήμη του τόπου και των ανθρώπων του ήταν βαθύτατα σημαδεμένη από τη νωπή περίοδο της τουρκοκρατίας. Η θέληση για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού οφειλόταν σε μια κεντρομόλα και ενοποιητική τάση που είχε σαν κύριο άξονά της την εθνική ταυτότητα «αίματος», παράδοσης και ιστορικής μοίρας. Επομένως, οι Τούρκοι ως ξένοι κατακτητές υπάρχουν εντόνως αρνητικά φορτισμένοι στη μνήμη,³² (ασχέτως αν οι αφηγήσεις για αυτούς «διανθίζονται» και από ανύπαρκτα γεγονότα), διά μέσου των οποίων τα άτομα εκφράζουν την αίσθηση του εαυτού τους στην Ιστορία.³³ Εδώ η αφήγηση

31. Βλ. Ν. Σβορώνος, «Οι συνέπειες της οικονομικής δραστηριότητας των Ελλήνων της Βαλκανικής Χερσονήσου στο δέκατο όγδοο αιώνα», στο: Γ. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ. - επιμ.), *ό.π.*, σ. 85.

32. Για τις αφηγήσεις και τις ιστορίες ζωής που προσδίδουν την ατομική κοσμοθεωρία και βίωση ενδεικτικά βλ. P. Thompson, *The voice of the past*, Oxford University Press, Oxford 1988². του ίδιου, *Our common history: the transformation of Europe*, Pluto Press, London 1982· Elizabeth Tonkin, *Narrating our pasts: The social construction of Oral History*, Cambridge University Press, Cambridge 1992· Ρέα Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις Ζωής, Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2008, κυρίως σσ. 17-105· Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, «Λαογραφία και προφορική ιστορία: Ιστορικό βάθος και νέα δεδομένα», στον τόμο: Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία, Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος (Θεσ/κη 6-8 Νοεμβρίου 1998)*, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα 2001, σσ. 152-158.

33. Ενδεικτικά βλ. Λουίζα Πασσερίνη, *Σπαράγματα του 20ού αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Ιω. Λαλιώτου και Ιουλία Πεντάζου, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σσ. 13-20, Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, εκδ. Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 2002, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών», στον τόμο: Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 159-165· Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αργίριο μέχρι τη δεκαετία του '60. Έκθεση - Εκδήλωση μνήμης «Η πόλη θυμάται» (Αργίριο, 23 Σεπτεμβρίου 2000)*, εκδ. Δήμος Αργιρίου - Μεταίχιμο, Αθήνα 2003· της ίδιας, *Ο κόσμος της εργασίας: Οι παραδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18ος - 20ός αι.)*, εκδ. Πιέθρον, Αθήνα 2004· J. Vansina, *Oral tradition as History*, Nairobi - London 1985, Alferdteen Harrison, "Oral History: The pathway to people's cultural memory", *Oral History in New Zealand*, 2 (1998), σσ. 1-4· David K. Dunaway, "Method and theory in the oral biography", *Oral History*, 20: 2 (1992), σσ. 40-44· Valerie Raleigh Yow,

επιτρέπει μια μεγαλύτερη ελευθερία στη φαντασία και δεν πηγαίνει πέρα από την αλήθεια της ανθρώπινης καρδιάς: «Ήτο Κυριακή απόγευμα· ο ήλιος έκλινε προς την δύσιν του, αι δε γυναίκες της συνοικίας του Αγίου Φιλίππου εκάθηντο επί των κατωφλίων των θυρών των και συνομίζουν. Αι συνομιλίας των εκείναι ήσαν συνήθως ολόκληροι ιστορία. Αι γεροντότεραι ευνέχιζον την από την προγουμένην Κυριακήν αφήγησιν των περιπετειών των επί της τουρκοκρατίας, άγνωστα επεισόδια, πολλάκις δε και μυστηριώδη της εποχής της δουλείας, κατά την οποία ενώ διεξήγοντο αι μάχαι εις τα πέριξ, οι διάφοροι αγάδες, εισβάλλοντες εις τας οικίας απήγον τας ωραιότερας παρθένους προς κορεσμόν των ορέξεών των. Μία απ' αυτάς ήτο και η γνωστή εις ημάς κυρά Νικολού η οποία υπερχεούτο καθ' εκάστην Κυριακήν απόγευμα να επαναλαμβάνη τας περιπετείας της απαγωγής της, προσθέτουσα εις εκάστην έκδοσιν και άγνωστα επεισόδια της φαντασίας της τα οποία καθίστων την διήγησίν της τόσοσιν ενδιαφέρονσαν, ώστε και αυταί που την ήκουον διά χιλιοστήν φοράν εύρισκον νέαν τρυφήν και νέαν τέρψιν». [Β' 8].

Υπάρχει όμως και ο μηχανισμός της κατ' αντιπαράθεση προς τον «άλλον» πρόσληψης της ταυτότητας που συναντάται στα κοινωνικά σύνολα τα οποία αντιδραστίζουν τον εαυτό τους από τα άλλα σύνολα με αναφορά στα πολιτιστικά τους στοιχεία. Στην αντιπαράθεση αυτή τα κοινωνικά σύνολα τείνουν να κρίνουν τους άλλους αρνητικά και να τους κατατάσσουν έτσι στην έξω-ομάδα, με γνώμονα τον ιδιαίτερο πολιτισμό, του οποίου η επιθετική αντιπαράθεση είναι ένας τρόπος συσπείρωσης και ενδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής, μια τάση που ονομάζεται εθνοκεντρισμός. Ο ξένος, λοιπόν, είναι ένα μόνιμο μέλος της ομάδας, από την οποία δεν προέρχεται, και για αυτό κατέχει μια θέση ξεχωριστή, διότι, ενώ ως συνυπάρχον μέλος βρίσκεται «κοντά», ταυτόχρονα όμως, ως μέλος με ελάχιστους και χαλαρούς δεσμούς βρίσκεται και «μακριά». Αυτή η «απόσταση» που έχει ο ξένος μέσα στην «εγγύτητα» της συλλογικής διαβίωσης συσπειρώνει το κοινωνικό σύνολο σε μια καθημερινή αποδοχή και απόρριψη του ξένου.³⁴

Στο κείμενο υπάρχει η άμεση απόρριψη του αδύναμου και ανίσχυρου ξένου, της οικογένειας των Μαλτέζων, για τρεις διαφορετικούς λόγους:

Στην πρώτη περίπτωση, η απόρριψη προέρχεται από το «γυναικείο προαίτιο» της γειτονιάς, όπως χαρακτηριστικά το ονομάζει ο Δημητράκοπουλος. Η λειτουργία της γειτονιάς ως νευραλγικού σημείου της διανθρώπινης συναναστροφής των λαϊκών τάξεων της πόλης αντανακλά την κοινωνική δομή ενός λανθάνοντος κοινοβιοτισμού του παραδοσιακού χωριού. Οι ανθρώπινες σχέσεις λειτουργούν στο επίπεδο της κοινωνικής ομάδας με συνεκτικό ιστό την «κοινή μοίρα», που βασιίζεται πάνω στην ίδια χαμηλή οικονομική κατάσταση, και η ο-

Recording Oral History. A practical guide for social scientists, Sage Publications, London and New Delhi 1994.

34. Βλ. σχετικά, D. Frisby - M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on culture*, Sage, London 1997, και Δ. Γ. Τσούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987', σσ. 99-134.

ποία δημιουργεί μια ισότητα «από τα κάτω» στη βάση της οποίας καλλιεργούνταν η αλληλεγγύη, η αλληλοσυμπαραστάση, το φιλότιμο, η κοινωνική κατακραυγή, η ηθική συστολή σχετικά με «το τι θα πει ο κόσμος», ή στην έσχατη περίπτωση η διατήρηση της συνεκτικότητας της ομάδας ως αυτοσκοπός από ιδεολογική σκοπιά. Υπό αυτήν την έννοια η πολιτισμική ταυτότητα επιδρά πλέον με την ιδιότητα του «ιδεολογικού παράγοντα». Υπάρχουν άλλα «ήθη», ένας διαφορετικός ηθικός κώδικας, που δημιουργεί άλλα «έθιμα». Εκείνο, λοιπόν, που κατ' ουσίαν «δεν συγχωρείται» στην οικογένεια των Μαλτέζων, είναι ότι αλλάζει άρδην προς το καλύτερο η μοίρα της: «[...] μάλιστα δε όσαι είχαν θυγατέρας ομηλικούς της ωραίας μαλτεζοπούλας, οσάκις ήκουον την μητέρα να εκθειάζη την κόρην, μόλις ευρίσκοντο μόναι έσπευδον ν' ακυρώσουν διά της κακολογίας όλα εκείνα τα διπλώματα της καλλονής, που η μητέρα εδαψίλευεν εις την κόρην της. –Μάτια μου! μαλτέζα πεια, τι περιμένεις! Και θέλει και το μούτρο της και πρίντζηπα. –Και πού να μπης μέσα στο σπιτικό τους! –Ου, ου! ξέρω· αμή δεν εμπήκα ένα προννό κι έπιασα τη μύτη μου; φαντάσου πειο, κυρά μου, πού αυτός ο άγγελος εκοιμώτανε σ' ένα στρώμα γιουμάτο άχιουρα. –Αμ' δεν πήγα κι εγώ να πάρω τη σιδεροστιά που μούχε γυρέψει η παληομαλτέζα και την ευρήκα κι έπλενε τα λάχανα μέσα σ' ένα αγγειό, που δεν λέγεται;». [Α' 15].

«–Αμή αν γίνη αυτό το ρεζηλίκι, εγώ θα πάω στον Περαία, μπλουμ! και θα πνιγώ! Να γίνη ο Μαλτέζος Νομάρχης; μπα! Ναν το ξέρης ορέ Γιάννο, αυτό το ρεζηλίκι δεν θα το νταγιαντίσω ποτές!... ». [Α' 16].

Στη δεύτερη περίπτωση απορριπτικός παράγοντας αποτελεί η ετεροθησκεία.³⁵ Εδώ ένας λαϊκός άνθρωπος, ο Γιάννος, αποκαλεί την Αντζολίνα «αβάφτιστη», ενώ πρόκειται για χριστιανή καθολική, και φτύνει ως ένδειξη αποστροφής: «Φτού! την αβάφτιστη! είπεν ο Γιάννος με κατάλληλον μορφασμόν». [Α' 16].

Είναι χαρακτηριστικό για το πνεύμα της εποχής, ότι οι ναπαίοι (οι οπαδοί του ρωσικού κόμματος) κατάφεραν να εξάψουν τα πνεύματα, όταν κατηγορήσαν τον Κωλέτη, στα 1845, ως εχθρό της Ορθοδοξίας και ως συνεργάτη του παπισμού. Μια μεγάλη μερίδα του λαού στην Αθήνα και στην επαρχία το πίστεψε. Ο Κωλέτης στο ζήτημα της αυτονομίας και εσωτερικής οργάνωσης της Εκκλησίας της Ελλάδας ακολουθούσε την πολιτική που είχε χαράξει ο Φαρμακίδης, την οποία ευνοούσε ο Πάπας επειδή αυτό αδυνατούσε την επιρροή του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ακόμα και ο πατέρας του Όθωνα Λουδοβίκος υβριζόταν κρυφά και φανερά ως «Ιησουίτης» από την αντιπολίτευση επειδή διαμαρτυρήθηκε για τη διατύπωση του άρθρου 40 του Συντάγματος που όριζε ότι κάθε διάδοχος του θρόνου πρέπει να ανήκει στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική όμως είναι η αντίδραση του Νικολού, του αρχιμάγειρα του Άρμανσπεργ, όταν ο Κωλέτης του αποκαλύπτει στο τέλος (αρχικά είχε συνάψει σεφά), ότι η νύφη που του προσέφερε είναι καθολική: «–Μπα, μπα,

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

35. Βλ. Μ. Γ. Βαρβουνής, *Παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά και θρησκευτική Λαογραφία*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1995, σσ. 80-81.

μπα! Αυτούνο δεν το κάνω ποτέ, να παντρευτώ εγώ με Φράγκα. Αιμή που θα σηκωθή η μάνα μου κι ο πατέρας μου από τον τάφο τους να με φτύσουνε; [...] Εξοχώτατε, σου λέω! Με Φράγκα εγώ δε μαγαρίζομαι και το κεφάλι να μου κόψης». [Α' 17].

Στην τρίτη περίπτωση, η απόρριψη προέρχεται από την Κονδυλένια, όταν μπαίνει το ζήτημα να νυμφευθεί ο γιος της την Αντζολίνα για λόγους τιμής. Ο παρακάτω διάλογος εύγλωττα μας παραθέτει τους λόγους της απόρριψης, αλλά κυρίως τον τρόπο της «διαχείρισης του προβλήματος»: «Καλέ μη ταράτεσαι, μάτια μου· δεν είναι ελληνίδα... είναι μία... πώς να σου το ειπώ... με συμπάθειο... μαλτέζα. –Με συμπάθειο μαλτέζα; Τι θα ειπή, κυρία μου, με συμπάθειο μαλτέζα; Μήπως δηλαδή ήτο καμμία γαϊδάρα με συμπάθειο, και δεν είχεν τιμήν και υπόληψιν; [...] Οι μαλτέζοι είνε οι ησυχώτεροι πολίται και πολύ χρησιμώτεροι εις τον τόπον από τον εκλαμπρότατον τσελεπή σου» [...] –Εξοχώτατε! Ανέκραξε κλαίνουσα... Κωλέτη μου... Ιωάννη μου... αυτό το παιδί είνε η ζωή μου... να το ιδώ ποτέ γαμβρόν ενός παληομαλτέζου... τι θα γίνω; Δεν συλλογίζεσαι το σκάνδαλον, τα σουσουρα και τα χάχλανα; [...] –Να μη γίνη σκάνδαλον μόνον, διότι η αστυνομία θα επέμβη και οι Βαυαροί δεν χωρατεύουν· μας μισούν πολύ και χαίρουν όταν ακούουν σκάνδαλα της κοινωνίας μας». [Α' 14].

Η Κονδυλένια απορρίπτει την Αντζολίνα επειδή την θεωρεί διπλά παρακατιανή: και ως προς την κοινωνικο-οικονομική της επιφάνεια και ως προς τη χώρα προέλευσής της. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αντιμετώπιση απέναντί της θα αλλάξει άρδην, όταν ο Κωλέτης την παρουσιάσει ως Ιταλίδα πριγκίπισσα. Η κοινωνική θέση και ο πλούτος αποπνέουν «σεβασμό» και μηδενίζουν κάθε είδους ετερότητα: «Μάλιστα κυρά μου, η Αντζολα του Μαλτέζου Τζοβανίνου, είνε η κόρη μιας γνησίας πριγκηπίσσης εκ βασιλικού αίματος και ενός πάπα!». [Α' 21].

Στην αρχή ο Κωλέτης για να αποφύγει κάθε εμπλοκή προτάσσει το επιχείρημα της ηθικής και κοινωνικής αποκατάστασης ενός αθώου κοριτσιού. Στη συνέχεια, όμως, θα αποκαλύψει τις πραγματικές δυσκολίες του ζητήματος όταν αναφέρει την επέμβαση της αστυνομίας, αλλά κυρίως την επέμβαση των Βαυαρών που «δεν χωρατεύουν· μας μισούν πολύ και χαίρουν όταν ακούουν σκάνδαλα της κοινωνίας μας».

Γι' αυτό το εκατέρωθεν «μίσος» ανάμεσα στους Έλληνες και τους Βαυαρούς ο Δημητράκοπουλος αναφέρεται και σε ένα άλλο χαρακτηριστικό σημείο: «Διότι οι Βαυαροί αξιωματικοί στηριζόμενοι επί της προστασίας του Βασιλέως και τον παντοδυνάμον κηδεμόνος του, εφέροντο μετά πολλής ιταμότητος προς τους Έλληνας, έστω κι αν ήσαν και γραμματείς της Επικρατείας». [Β' 13]. Είναι γεγονός ότι κατά την εποχή της παντοδυναμίας του Αρμανσπεργ είχε δημιουργηθεί ένα αρνητικά φορτισμένο κλίμα· η πλειοψηφία του λαού τον μισούσε μαζί με τα όργανα του πολιτικού του περίγυρου. Ασφαλώς τα αισθήματα σε αυτές τις περιπτώσεις γίνονται αμοιβαία. Επομένως, ο Κωλέτης εδώ θέλει κυρίως να αποφύγει να εκτεθεί ο ίδιος απέναντι στους Βαυαρούς. Ιστορικά είναι γνωστή, άλλωστε, η προσωρινή διάλυση του κόμματός του (Γαλλικού) από τον Αρμανσπεργ

και η έξωσή του από τα εσωτερικά πολιτικά πράγματα με την αναγκαστική αποδοχή της θέσης του πρεσβευτή στο Παρίσι.

Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η οθωμανική κυριαρχία ήταν ένα καθεστώς χαλαρό, αυθαίρετο και κυρίως προσωποπαγές, όπου το δικαιο του ισχυρού έβρισκε ευκολότερα εφαρμογή.³⁶ Αντίθετα η καινούργια εξουσία ήταν σαν αντίληψη ριζικά διαφορετική.³⁷ Στηριζόταν σε μια κεντρική εξουσία που κάλυπτε όλη την επικράτεια με ένα πλέγμα υπαλλήλων. Το κράτος στηριζόταν σε μια πυραμίδα εξουσίας βαθμιδωτά δομημένη, με σαφείς δικαιοδοσίες, που τις όριζαν γραπτοί νόμοι, δίκαιοι και άδικοι. Είναι χαρακτηριστικά τα «λόγια» του Κωλέτη έναντι του Βαναρού μεγαλο-τοκογλύφου Ρουφ: «[...] που έχει την απαίτησι να βάλω στη φυλακή το Ρουφ, γιατί, λέει, εδάνεισε το γυόκα της με πεντακόσια τα εκατό. Καλά σας κάνει! Σαν ευρίσκη ζώα Έλληνας και δανείζονται απ' αυτόν τον Βαναρέζον ληστήν, πολύ καλά κάμνει... Όχι, κοντός είνε... Δεν ξεύρω τίποτε... Τι είμ' εγώ που θα βάλω εις την φυλακή άνθρωπον που ληστεύει σύμφωνα με το νόμον!». [Α' 11].

Η αντιπάθεια του λαού για τους Βαναρούς³⁸ εκφράζεται σε άλλα σημεία του κειμένου. Είναι αξιοπρόσεκτο πως, ενώ απουσιάζουν τα καθαρώς πολιτικά κριτήρια, «επιστρατεύονται» κύρια και βασικά οι πολιτισμικές διαφορές, με γνώμονα τον ιδιαίτερο πολιτισμό και τρόπο ζωής του «Εμείς»: «—Βρε δε μου λες, μαστρο-Νικόλα, είπεν ο Παναγής με μυστηριώδες ύφος, αλήθεια είνε που λένε πως ο Αρμανσπέργης τρώει βατράχια και χελώνες με τα κορίτσια του; —Ωχ, αδερφέ! Εγώ δεν έγδαρα κανένα βατράχι ως τώρα. [...] Μια βραδυά, που λες, κυρ Παναγή μου, καθώς κατέβαινα στον κήπο πίσω από το σπίτι, για κάποια δουλιά, εσκούνταψα απάνω σ' ένα πράγμα, σαν κλειδοπίνακο. [...] Τι ήτανε; αμ' πού να το βάλη ο νούς σου, καψο-Παναγή. Ήτανε το καύκαλο μιανής χελώνας. [...] Ναι, ναι! Προσέθηκεν ο παραμάγειρος του Αντιβασιλέως. Χελώνα ήτανε και κάποιος θα την ξεκκοκάλισεν από δαύτους. Ο Παναγής εκτύπησε τας παλάμας επί των γονάτων του και ανέκραξε με στόμφον υψίστης πολιτικής ψυχολογίας. —Κατάλαβες φίλε μου! να τι ανθρώπους εφέρανε να κυβερνήσουν το Κράτος, που εχωθήκαμε ίσα με το λαιμό στο αίμα για να το σώσουμε! Εκατάλαβες, φίλε μου... ανθρώπους που τρώνε χελώνες!». [Α' 10] και «[...] αυτοί δε εσυζητούσαν εν τω μαγειρείω περί της πολιτικής της κυβερνήσεως και των βατράχων, τους οποίους έτρωγον οι Βαναροί, κατά την επίμονον διάδοσιν των αέργων των καφενείων». [Α' 14].

36. Βλ. Ιάκωβος Βισβίλης, «Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», *L' Hellénisme Contemporain*, Αθήναι 1953, σσ. 183-204.

37. J.-A. Petropoulos, «Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο», στα Π. Β. Δερτιλής - Κ. Κωστής (επιμ. - εισαγ.), *ό.π.*, σσ. 197-213.

38. Ο Χουρμούζης στο τέλος του *Τυχοδιώκτη* στοχεύει να καταδείξει πόσο πανελλήνια είναι η κατακραυγή κατά των Βαναρών, βλ. σχετικά Θόδωρος Χατζηπανταζής, *ό.π.*, σσ. 229-230.

3. Η διαμόρφωση νοοτροπιών, συμπεριφορών και στάσεων στα ανώτερα και ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας

3.1. Η ενδυμασία. Η διάδοση της ευρωπαϊκής μουσικής. Νέες διατροφικές συνήθειες

Γενικότερα η ενδυμασία αποτελεί ουσιώδες κατηγορούμενο των προσώπων.³⁹ Στα προεπαναστατικά χρόνια και σε ολόκληρη τη Βαλκανική η ευρωπαϊκή ενδυμασία ήταν απαγορευμένη για τους εντόπιους πληθυσμούς καθώς υποδήλωνε και ευρωπαϊκές, φιλελεύθερες απόψεις. Με την επανάσταση τα ευρωπαϊκά ρούχα εισάγονται πια στον ελληνικό χώρο και σημασιοδοτούν αρχικά τις διευθυντικές ομάδες.⁴⁰ Επειδή όμως δεν υπάρχει ουσιαστικά βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα εκείνη την εποχή, αυτό δεν επιτρέπει τη δημιουργία γνήσιων αστικών εκφράσεων και κατ' επέκταση αστικής κουλτούρας. Η αστικοποίηση γίνεται στη βάση της μίμησης των προτύπων των ανώτερων κοινωνικά στρωμάτων, η οποία περιορίζεται κατεξοχήν στα εξωτερικά γνωρίσματα της συμπεριφοράς, και από την άλλη αρχίζουν να περιφρονούνται, έστω και δειλά στην αρχή, οι αντίστοιχες παραδοσιακές αξίες: «[...] ήτο δε ενδεδυμένος [ο Λουκάς] κατά το κομψότερον γαλλικόν τύπον της εποχής, τον οποίον ήρχιζε ν' ακολουθή η νεολαία των Αθηνών, μιμούμενη τους γραμματείς των πρεσβειών και τους κομψευομένους Βαναρούς. Το πανταλόνι του, με λευκά και μαύρα μεγάλα τετραγωνίδια, ήτο στενόν μέχρι τελείας προσκολλησέως του υφάσματος επί της σαρκός, έφερεν δε άνωθεν ζακέταν, κλείουσα ανστηρώς εις τον λαιμόν, ο οποίος περιεσφύγγετο από υψηλόν λευκόν περιλαίμιον, εις τον οποίον περιετυλίσσετο εις διπλούν ερυθρός και πλατύς λαιμοδέτης. Το περιεργότερον όμως και μάλλον αξιοσημείωτον εκ του εξωτερικού του πρωινού επισκέπτου του Κωλέτη, ήτο η κόμμωσίς του. Διά να εννοηθή το παράδοξον εκείνο είδος της κομμώσεως πρέπει να φαντασθή κανείς δύο δέσμας μαλλίων εξογκωμένας εκατέρωθεν των κροτάφων και προεχούσας, ως σακκούλας ή μάλλον ως σφαίρας, από τας οποίας όμως ούτε μία τρίχα διέφευγε. Του συνόλου εκείνου του περιέργου, καθίσταντο αισθητή η προσέγγισις εξ αρκετά μεγάλης αποστάσεως· διότι ανέδιδε τόσον οξείαν οσμήν από τα βαρέα μύρα, που μετεχειρίζοντο τότε και ιδία το πατσουλί, ώστε ο Κωλέτης πολλάκις έστρεφε την κεφαλήν αντιθέτως διά ν' αναπνήε ελευθέρως». [Α' 11].

Και: «[...] η νεάνις [Αντζολίνα] ήτο ενδεδυμένη τουλάχιστον ως Ιταλίσ περιγκήπισσα. Έφερε ερυθρόν φόρεμα εκ λεπτής μουσελίνης, του οποίου ο πλατύς κάτωθεν γύρος επλαισιούτο διά λωρίδος μεταξωτής χρώματος κιτρίνου, λευκάς κάλ-

39. Βλ. σχετικά Γρηγόριος Γκιζέλης, *Η ρητορική του ενδύματος*, Αθήνα 1974. Για τη σύγχρονη εποχή όπου η ενδυμασία αποτελεί έκφραση ομαδικότερων συμπεριφορών, βλ. Dick Hebdige, *Υποκουλτούρα: το νόημα του στυλ*, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, εκδ. Ίνδοσι, Αθήνα 1988· Anthony Giddens, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, μτφρ. Ντίνα Τριανταφυλλοπούλου, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1989.

40. Βλ. Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα 2003³, σσ, 119-124.

τσας και υποδήματα κομψότατα. Ο δε καλλιτεχνικώτατος κορμός της συνεσφίγ-
γετο εις μετάξινον ερυθρόν επίσης περικάρδιον, άνωθεν του οποίου, επί των ωμο-
πλατών, εκαλύπτετο εν μέρει υπό μεταξίνου ερυθρού σαλίου με ομοιοχρώμους
κροσσούς, του οποίου αι δύο άκραι εδέοντο επιχαρίτως άνωθεν του πλουσίου
στήθους της, προσδίδουσαι εις τας διακεκριμένας καμπύλας αυτού μεγαλειέταν
φαντασίαν και χάριν. Τέλος επί της κεφαλής έφερε τον γυναικείον πίλον της επο-
χής, με αυστηράν αντιγραφήν των τελευταίων παρισινών υποδειγμάτων». [Α'18].

«Δεν ημπορεί η νύφη της Παρμενίωνος να στεφανωθεί με μαλτέζικο φουστάνι.
Θα γίνη γάμος καθώς πρέπει». [Β'17].

Μολονότι στα λαϊκά στρώματα οι αντιστάσεις ως προς τη διατήρηση της πα-
ραδοσιακής ενδυμασίας φαίνονται να είναι μεγαλύτερες, το πλήθος των φρα-
γκοφορεμένων ολοένα βαίνει αυξανόμενο στις δεκαετίες που θα ακολουθή-
σουν⁴¹: «[...] εφορούσε φουστανέλλαν... [ο Κατσάκος]. [...] ο κύριος Κωλέτης έπει-
τα είνε και ο μόνος φουστανελλοφόρος που ομιλεί γαλλικά. [...] φέρων μεγαλο-
πρεπή ελληνικήν ενδυμασίαν, υψηλόν φέσιον περιτριγυρισμένον με μαύρο τσε-
μπέρι εις την επί μετώπου βάσιν του ». [Α' 1]. Πράγματι, ο Κωλέτης, όσο ήταν
πρεσβευτής της Ελλάδας στο Παρίσι προτιμούσε να εμφανίζεται με τη λαμπρο-
στολισμένη του φουστανέλα. Ο Δημητράκοπουλος ερμηνεύει την πρακτική του
αυτή περισσότερο για λόγους τακτικής παρά για λόγους προσήλωσης και τήρη-
σης της παράδοσης. Όταν ανακοινώνει στον πιστό του ακόλουθο Παναγή την
απόφαση του Όθωνα να τον στείλει πρεσβευτή στη Γαλλία, η στιχομυθία ανάμε-
σά τους έχει ως εξής: «-Θα φορέσετε βέβαια ευρωπαϊκά. -Τι; πώς; ανέκραξεν ο
Κωλέτης παρατηρών τον Καλησπέρην άνωθεν των διόπτρων του, ευρωπαϊκά; Αυ-
τό δεν θα γίνη ποτέ! τι θέλεις δηλαδή, ηγαπητέ, να γίνω και εγώ κοινός άνθρωπος
σαν τους άλλους ώστε να πηγαίνω παντού και να μην φαίνομαι; Δεν ειξεύρεις
λοιπόν ότι όλο το παν εις έναν διπλωμάτην είνε να επιβάλεται και να προκαλή την
προσοχήν διά του εξωτερικού του πρώτον;». [Β' 13].

Στην ηπειρωτική Ελλάδα η παρθενική επαφή με τη δυτική μουσική έγινε στο
Ναύπλιο το 1825 μέσω της πρώτης στρατιωτικής μπάντας του Μιχαήλ Μάγγελ
της οποίας το ρεπερτόριο περιελάμβανε και αποσπάσματα από ιταλικές όπερες.
Στην πορεία δημιουργήθηκαν και άλλες τέτοιες μπάντες στην Αθήνα, όταν έγινε
πρωτεύουσα. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί πως η στελέχωση αυτών των μπα-
ντών στο πρώτο Ελληνικό κράτος έγινε κατεξοχήν από Επτανήσιους μουσικούς,
στην πλειονότητά τους Κερκυραίοι, απόφοιτοι των Φιλαρμονικών Σχολών του
νησιού. Η επίσημη γνωριμία, εντούτοις, του αθηναϊκού κοινού με την ιταλική
όπερα έγινε το 1937 όταν κάποιος άγνωστος μελοδραματικός θίασος - μουλού-
κι έδωσε τις πρώτες παραστάσεις. Η μουσική αποτέλεσε ένα διάλυο επικοινων-
νίας και γνωριμίας με τα αναπτυγμένα κράτη της Δυτικής Ευρώπης στα οποία
αναζητούνταν πρότυπα από εκείνους που είχαν ως γνώμονα το ιδανικό του εξευ-
41. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Αλέξης Πολίτης, ό.π., σ. 123: «[...] στα 1857 "η Αθήνα
έχει 70 ράφτες και 50 υποδηματοποιούς που ντύνουν και υποδέχονται σύμφωνα με τη γαλλική
μόδα, έναντι 6 ραφτάδων και 3 τσαγκάρηδων που ακολουθούν την παράδοση" [...]».

ρωπαϊσμού. Ωστόσο, ο «βίαιος» εξευρωπαϊσμός που τελικά επιβλήθηκε προκάλεσε ευρύτατη πολιτιστική σύγχυση.⁴²

Η πρώτη μαρτυρία για ύπαρξη πιάνου στον ελληνικό χώρο αναφέρει ότι η λαϊδή Έλγιν το έφερε μαζί της στην Αθήνα το χειμώνα του 1802. Στα προεπαναστατικά χρόνια υπήρχε μόνο στα σπίτια των πλούσιων εμπόρων, μετά το 1830 υποθέτουμε ότι έγινε συχνότερο στην ελεύθερη Ελλάδα, ενώ από τα μέσα του 19ου αιώνα αρχίζει να γενικεύεται η χρήση του στις μεγαλοαστικές οικογένειες, καθώς αποτελεί και την εύκολη λύση για τις χοροεσπερίδες που μιμούνται τις ευρωπαϊκές δεξιότητες.⁴³

Στο κείμενο γίνεται λόγος για το πιάνο που υπήρχε στην κατοικία του Άρμανσπεργ ως σημείου συνάντησης ενός φημολογούμενου ειδυλλίου ανάμεσα στο νεαρό Όθωνα και την όμορφη κόρη του Αντιβασιλέα: «*Εις την αίθουσαν λοιπόν κατά το σύνηθες ευρίσκετο μόνον ο Βασιλεύς και η Μάρθα [Άρμανσπεργ]· εκείνη εις το κλειδοκύμβαλον, αυτός δε πλησίον της. Η Μάρθα έπαιζε, έχουσα ενώπιόν της ανοικτόν βιβλίον της μουσικής, ο δε Όθων, διά να συνοδεύη το άσμα, έκνυπεν εκάστοτε διά ν' αναγνώση τας λέξεις, αλλά κατά τοιούτον τρόπον, ώστε η παρειά του να εφάπτεται πολλάκις επί της ροδαλής παρειάς της νεάνιδος*». [Α' 9].

Η τροφή ως καταναλωτικό αγαθό⁴⁴ και ο τρόπος χρήσης της είναι συνδεδεμένος με το είδος των παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων που κάθε φορά επικρατεί.⁴⁵ Τα αναγκαία υλικά αγαθά για τη ζωή των ανθρώπων υλοποιούνται και καταναλώνονται πάντα μέσα σε καθορισμένες μορφές κοινωνικών σχέσεων.

Για το ζήτημα της διατροφής υπάρχουν σχετικά πολύ λίγες αναφορές, στις οποίες, ωστόσο, επισημαίνονται κάποιες καινούργιες διατροφικές συνήθειες που φέρνουν μαζί τους οι επήλυνδες και υιοθετούνται κυρίως από τα ανώτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας: «[...] η θαλαμηπόλος Κλημεντίνη έφερε επί αργυρού δίσκου δύο μεγάλα κύπελλα με παχυντάτην σοκολάταν, η οποία ήτο τότε το κατ' εξοχήν αγαπητόν ρόφημα της εποχής [Α' 2]». «*Τώρα πεια που αρχίνησες κι έμαθες να μαγειρεύεις φράγκικα φαγιά, μας ξέχασες. Άντε μωρέ Νικόλα! Προσέθηκε χαριέντως ο θαλαμηπόλος του Γραμματέως της Επικρατείας· εφράγκεψες, εφράγκεψες! Ο Νικόλας έκαμε κίνημα διαμαρτυρίας. –Εγώ να φραγκέψω,*

42. Βλ. σχετικά, Θόδωρος Χατζηπανταζής, *ό.π.*, σ. 39.

43. Αλέξης Πολίτης, *ό.π.*, σσ. 126-130.

44. Ενδεικτικά βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Μια έκθεση τροφίμων (λαογραφικό και γλωσσολογικό κοίταγμα)», *Νέα Εστία*, 60 (15-7-1952), σσ. 956-959· του ιδίου, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ, Αθήνα 1992¹, σ.σ. 168-170· Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική Συγκρότηση. Ήθη και Έθιμα, Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2004, σσ. 119-128.

45. Ο ξεχωριστός κλάδος της Ανθρωπολογίας, η Nutritional Anthropology, έγινε προσπάθεια να μελετήσει τις διατροφικές συνήθειες των υπανάπτυκτων λαών για να τους βοηθήσει. Ο Γερμανός λαογράφος Clauss D. Rath στη μελέτη του, "Zur Problematik der Ess-Forschung...", *Zeitschrift für Volkskunde*, 76 (1980), σ. 189, αναφέρεται στη δομή και το δυναμισμό της γερμανικής και ιταλικής κοινωνίας μέσω των μαγειρικών πρακτικών τους.

κυρ Παναγή; Ποτέ μην το περιμένης. Εγώ, που λες, έχω ακόμη μέσα στα πλεμόνια μου τη μυρουδιά της μπαρουτιάς, κι εκείνη την ώρα που τσιτσιρίζουνε οι κοτολέτες του Αντιβασιλέα, εμένα μου φαίνεται πως ακούω και τρίζουνε καρυοφύλλια». [Α'10].

Η διατροφή για τα φτωχά λαϊκά στρώματα ήταν δυσχερής και ο περισσότερος κόσμος ζούσε πολύ λιτά τρώγοντας χόρτα όσπρια, γάλα και ίσως κάποιες φορές ή και καθόλου μέσα στο μήνα τυρί και κρέας.⁴⁶ Σχετική είναι άλλωστε η παραδοσιακή ψωμοφαγία⁴⁷ του ελληνικού λαού που άρχισε να υποχωρεί τις τελευταίες μόλις δεκαετίες του 20ού αιώνα. Αυτό μαρτυρά η άμεση βελτίωση του διαιτολογίου της οικογένειας Τζοβανίνου ύστερα από την ευεργετική «παρέμβαση» του Λουκά: *«Η δε σύζυγός του ήλλαξεν ενδύματα, τα δε λάχανα διαδέχθησαν άφθονα κρέατα και πουλερικά, που κατέφθανον κάθε πρωί από την αγοράν, χωρίς να τα έχη παραγγείλει η κυρία Τζοβανίνου προηγουμένως»*. [Α'15].

Τέλος, για το τι σημασιοδοτεί αισθητικά η παχυσαρκία ή η ισχνότητα ως κοινωνική πρόσληψη υπάρχει ένα μικρό σχόλιο, αντιπροσωπευτικό, εντούτοις, της λαϊκής τάσης που εκλαμβάνει το ευτραφές σώμα ως τεκμήριο ευζωίας: *«Ο Παναγής –θύμα της ψυχολογικής δεινότητας της πονηράς χήρας– έκλινε την κεφαλήν και απήλθε. Τίποτε δεν ημπορούσε να του μεταβάλη την ιδέαν ότι ο αυθέντης του δεν είχεν το ελάχιστον ίχνος καλαισθησίας, εννοών να προτιμά την λεπτήν και βοώπιδα κυρίαν Σωλέρ, από την λευκήν και ευτραφή Φαναριώτισσα»*. [Α' 15].

3.2. Κοινωνική ψυχαγωγία

Επί Τουρκοκρατίας το καφενείο είναι ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος κοινωνικής συνάθροισης και η κυριότερη απόδειξη κοινωνικής ένταξης.⁴⁸ Μολονότι υπάρχει παρουσία αρκετών ελληνικών καφενείων στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, στην Ελλάδα του Όθωνα τα ανώτερα αθηναϊκά στρώματα δείχνουν την προτίμησή τους μόνο σε αλλοδαπούς καφετζήδες, οι οποίοι εισήγαγαν τα μπιλιάρδα στα καφενεία τους κατ' απομίμηση των ευρωπαϊκών.⁴⁹ Συνήθως βρίσκονταν σε ξεχωριστή αίθουσα με την ένδειξη «Σφαιριστήριο». Τα κύρια παιγνίδια όμως ήταν ανέκαθεν το τάβλι και η πρέφα. Το χώρο χρησιμοποίησαν και πλανόδιοι μουσικοί, αρχικά Ιταλοί, όπως και διάφοροι άλλοι τύποι με κωμικά νούμερα, που εμφανίζονταν αυτόκλητοι για να διασκεδάσουν τους πελάτες του.

46. Για το ζήτημα αυτό ενδεικτικά βλ. τις εργασίες: Φαίδων Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Ε', εκδ. Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, εν Αθήναις 1948-1957, σσ. 9-135 (Αι τροφαί και τα ποτά) και 136-205 (Τα γεύματα, τα δείπνα και τα συμπόσια), Στέφανος Ήμελλος - Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη, *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού (ερωτηματολόγιο)*, Ακαδημία Αθηνών. Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνες Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 17, Αθήνα 1983· Βασίλης Καραποστόλης, *Η ζωή αλλάζει· σύμπλοκο στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1983.

47. Βλ. σχετικά Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Ψωμί - Ψωμάκι», *Νέα Εστία*, (1950), σσ. 217-220 και 299-302 και Μ. Γ. Μερακλής, *Νεοελληνικός λαϊκός βίος. Όψεις και αποψεις*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα 2001, σσ. 92-100.

Για τους νεοφερμένους από την επαρχία τα λαϊκά καφενεία έπαιζαν έναν πολύ σημαντικό διττό ρόλο καθώς εκεί αναζητούσαν γνωστούς και συντοπίτες για να ενταχθούν κοινωνικά στο νέο τόπο κατοικίας τους, αλλά και για να ενημερώνονται σχετικά με ό,τι καινούργιο συνέβαινε στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Το καφενείο ήταν, άλλωστε, ο κύριος χώρος ενημέρωσης από τον Τύπο, αλλά και εστία κάθε είδους φημολογίας: «–Εγώ θα πάω εις το παλάτι, είπε [ο Κωλέτης] διότι με ζητεί ο Βασιλεύς. Ο Καλησπέρης εξεπλάγη. –Εξοχώτατε, είπεν ούτος, θά σας δώση την θέσιν του πρέσβεως εις Παρισίους. –Το ήκουσα κι εγώ, ηγαπητέ, αλλά δεν μου φαίνεται ακόμη βέβαιον. –Ω, είμαι βέβαιος, εξοχώτατε, το ήκουσα χθες εις το καφενεϊόν της Μπέλλα και σας βεβαιώ ότι από όσα πράγματα έμαθα έως τώρα εις το καφενεϊόν τα περισσότερα εβγήκαν αληθινά». [Β'13].

Το καφενείο ήταν, γενικότερα, ο κύριος χώρος μέσα στο οποίο υπήρχε μια δεύτερη διαστρωμάτωση από ομοειδέτες θαμώνες (Η «Ωραία Ελλάς» κατονομάζεται ως το «χαλκείο πάσης κατά της βασιλείας αντιδράσεως»).⁵⁰ Στις προεκλογικές περιόδους τα καφενεία μετατρέπονταν σε εκλογικά κέντρα. Ανέκαθεν, οι κομματάρχες αλίευαν εκεί ψηφοφόρους με κεράσματα καφέδες, ρακή ή μπύρα και στρατολογούσαν αργόσχολους για να τονώσουν τη συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των κομμάτων τους.

Η κοινωνική ζωή των ανώτερων στρωμάτων, δημόσια και ιδιωτική, ήταν σαφώς διαχωρισμένη από εκείνη των κατώτερων, ενώ τα μεσαία στρώματα κινούνταν ανάμεσα στα δύο παραπάνω με ξεκάθαρη πρόθεση να μιμηθούν τα ανώτερα, που σύχναζαν στα κεντρικά καφενεία (με εξαίρεση εκείνα γύρω από την αγορά) και στα καφενεία περιπάτου, εκεί δηλαδή όπου απέφευγαν συνειδητά να συγχάζουν τα κατώτερα στρώματα.

Στο κείμενο γίνεται αναφορά μόνο στα ονομαστά καφενεία της εποχής όπου σύχναζαν τα ανώτερα ή μεσαία κοινωνικά στρώματα: «Τι εξοχώτατε και τον κακό σου χρόνο! μοσχομάγκα! Ανέκραξεν. Απεφάσισες λοιπόν να πας στο διάβολο και να χαντακώσης τους ολίγους παράδες που σου άφησε ο πατέρας σου στις μπερμπαντιές, σουλατσαρίζοντας από το απάνω συντριβάνι στο κάτω και στη

48. Γενικότερα για το καφενείο, ως δημόσιο χώρο ψυχαγωγίας ενδεικτικά βλ. Μ. Γ. Μερακλής, *Νεοελληνικός λαϊκός βίος. Όψεις και απόψεις, ό.π.*, σσ. 101-105· Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον αντρικό συμποσιασμό», στον τόμο: Ευθ. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στην Ελλάδα*, εκδ. Καστανιώτης - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σσ. 209-250.

49. Βλ. σχετικά, Αρτεμης Σκουμπούρη, *Καφενεία της παλιάς Αθήνας*, εκδ. Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2002³. Επίσης βλ. Δώρα Μέντη, *Η Αθήνα από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Μια λογοτεχνική περιδιάβαση από την παλιά ως τη σημερινή εικόνα της πόλης*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2009, όπου στη θεματική αυτή ανθολογία συγκεντρώνεται μια πλειάδα, ως επί το πλείστον, λογοτεχνικών κειμένων με θέμα τους την Αθήνα. Κείμενα που έχουν ιστορικό, πολιτισμικό και κοινωνιολογικό ενδιαφέρον για την πόλη και χρονολογούνται από το 1834 έως τη σημερινή εποχή.

50. Βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Φιλολογικά σαλόνια και καφενεία της Αθήνας*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1991²· Αχιλλέας Χατζόπουλος, *Τα καφενεία του Ελληνισμού*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2001.

Μπέλλα Ιταλία και βάνοντας στα ζαχαροπλαστεία χρέη; [...] Πού τάφαγες; με καμμιά Παντζέχω, ή τα μπεκρολόγησες μπύρα στο Πράσινο Δέντρο με τους φίλους σου τους Βαναρέζους;». [Α' 11]. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι εδώ ο Κωλέτης απευθυνόμενος στο Λουκά, τον αποκαλεί ειρωνικά και υποτιμητικά «μοσχομάγκα», με το παρατσούκλι που χρησιμοποιούσαν για τους οπαδούς του γαλλικού κόμματος, (αντίστοιχα, του ρωσικού αποκαλούνταν ναπαίοι και του αγγλικού μπαρλαίοι).

Το Μπέλλα Ιταλία («Bella Italia») ανήκε αρχικά σ' έναν Ιταλό ονόματι Santo, και πολύ αργότερα πέρασε σ' ελληνική ιδιοκτησία με τη μετονομασία «Ωραία Ελλάς». Το Πράσινο Δέντρο («Gruner Baum»), ιδιοκτησία ενός ζευγαριού Γερμανών, ήταν το πρώτο καφενείο που άνοιξε στην Αθήνα το 1835 και βρισκόταν στον Κεραμεικό, στην Ιερά Οδό: «*Το Πράσινον Δέντρον ήτο το πρώτο καφεενείον διά του οποίου εισήχθη ο ζύθος εν Ελλάδι, του οποίου την χρήσιν edίδαξον εις τους Έλληνας οι Βαναροί*». [Β' 3]. Σε αυτό φέρεται να συχνάζει και ο νεαρός Όθωνας για να παίξει το αγαπημένο του παιγνίδι με τον κρίκο: «*Το παιγνίδιον εκείνο δεν είνε άγνωστον εις την εποχήν μας· αποτελείτο από ένα κρίκον ανηροτημένον διά χονδρού νήματος από της οροφής, του οποίου η ακτίς έφθανε μέχρι του τοίχου, όπου ευρίσκετο προσηλωμένον ένα ημικυκλικόν καρφίον. Ιστάμενος δε ο παίκτης εις το έτερον άκρον του τόξου, που διέγραφε κινούμενος ο κρίκος άφινε αυτόν να φθάνη μέχρι του καρφιού, εις το καμπύλωμα του οποίου ώφειλε να εισέλθη· εν αποτυχία η απόπειρα επαναλαμβάνετο παρά των άλλων, νικητής δε θα εθεωρείτο εκείνος που θα επιτύγχανε να εισαγάγη τον κρίκον περισσοτέρας φοράς εις το καρφίον, εις ωρισμένον αριθμόν επαναλήψεων. Τοιούτο ήτο το κατ' εξοχήν ευνοούμενον παιγνίδιον του Βασιλέως Όθωνος, εις το οποίον ησχολείτο, οσάκις κατήρχετο χάριν περιπάτου εις το καφεενείον του Πρασίνου Δένδρου*». [Β' 3].

Επίσης αναφέρεται το Ζαχαροπλαστείο της μαντάμ Ρομπέρ: «*Ητο η πρωία Κυριακής, το δε Ζαχαροπλαστείον της μαντάμ Ρομπέρ, της περιφήμου Γαλλίδος ζαχαροπλάστου, κείμενον τότε εις την έναντι της Αγίας Ειρήνης στενωπόν την άγουσαν προς την Βρύσην του Βορρέως (το καλούμενον τότε Βρυσάκι) εγέμιζε από στιγμής εις στιγμής από κομπούς πελάτας. Η ιδιοκτήτρια, περίφημος εις την πόλιν διά την ιδιαίτεράν τέχνην, με την οποίαν κατασκεύαζε τον μπακλαβάν, το κανταΐφι και το παντεσπάνι, εκάθητο πάντοτε επί υψηλού καθίσματος ενώπιον του λογιστηρίου της, είδος τραπέζης με αναλόγιον, και κατέγραφε εις τα βιβλία της τα καταναλισκόμενα γλυκίσματα, όχι δε σπανίως και τα χρέη των λεόντων της εποχής, οι οποίοι μη ικανοποιούμενοι από τα μικρά χρηματικά επιδόματα των οικογενειών των, διετήρουν ιδιαίτερους λογαριασμούς χρεών από γλυκίσματα και ποτά, μεταξύ των οποίων επροτιμάτο το ροζόλι. Εις το ζαχαροπλαστείον τούτο συνεκεντρώετο συνήθως η καλητέρα κοινωνική τάξις της πόλεως, ιδία δε την πρωίαν, και μετά τον απογευματινόν περίπατον, ότε εκάθητο και αι κυρία και ελάμβανον το παγωτόν των*». [Α' 19].

Από τη διακόσμηση του καφεενείου η μόνη αναφορά γίνεται για το εκκρεμές

ρολόι με τον κούκο, ως ενός σημαντικού στοιχείου, του οποίου η παρουσία υπήρξε διαχρονική ως τις μέρες μας: «[...] ακουσίως δε το βλέμμα του προσηλούτο εις το ωρολόγιον του καφερείου, του οποίου οι δείκται εστρέφοντο βραδέως, ο δε κούκος εξερχόμενος από την δρυΐνην φωλέα του εξήγγειλε την πάροδον εκάστης ώρας με ανηλεή διά τον ερωτευμένον [Ηλία] αναπαντικότητα και νωχέλειαν». [Β'13].

4. Διαθλάσεις της εθνικής και κοινωνικής αυτογνωσίας μέσα από την ηθογραφία

Γενικότερα, την ηθική συνείδηση των ανθρώπων την συγκροτούν οι ηθικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις, καθώς και τα ηθικά συναισθήματα, που καθορίζονται από συγκεκριμένες ιστορικές αιτίες και ποικίλουν στις διάφορες τάξεις. Σε διάκριση από τα ιδεολογικά συστήματα, τα θρησκευτικά δόγματα και τις φιλοσοφικές θεωρίες, όλη η πρακτική ηθική μιας δοσμένης κοινωνίας επηρεάζεται τόσο από την ιδεολογία που υπερασπίζεται τον παραδεδομένο τρόπο ζωής όσο και από εκείνη που μπαίνει στο προσκήνιο όταν εκφράζει τα ώριμα αιτήματα της κοινωνικής ανάπτυξης. Η σχέση του ατόμου προς την κοινωνία, ο συνδυασμός του ατομικού και του κοινωνικού συμφέροντος, πάντα ήταν το κύριο πρόβλημα της ηθικής.⁵¹

Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα υπάρχει η θέληση του ελληνικού λαού, που ανασυγκροτεί τότε την κοινωνική του υπόσταση, να δημιουργήσει μια καινούργια ηθική, να ανακαλύψει καινούργια ηθικά κριτήρια. Το ηθικό ενδιαφέρον βρίσκεται στη βάση των αιτημάτων του ελληνισμού που ξαναγεννιέται. Η ανερχόμενη αστική τάξη χρειάζεται καινούργια ηθική: «Ο σκοπός δεν είναι πια να φθάσουμε στην μακαριότητα, όπου οδηγούσε η χριστιανική πίστη: τώρα αποβλέπουμε στην ευδαιμονία, στο μερίδιο της ευτυχίας, δηλαδή, που μπορεί να μας το προσφέρει αυτή η ζωή». Και: «Αντίστοιχη είναι και η μεταβολή του ανθρώπου στην κοινωνική του υπόσταση. Σ' αυτά τα χρόνια βλέπουμε να παρουσιάζεται η μόδα, τ' όνομα και το πράγμα· η μόδα εκφράζει, όταν είναι συνειδητή την ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, αλλά και την επιθυμία των κατωτέρων τάξεων να φθάσουν στις ανώτερες. Ύστερα είναι και οι τρόποι: η μοίρα του ανθρώπου δεν είναι εξαρτημένη από δυνάμεις ξένες, εγκόσμιες ή υπερκόσμιες· η διαγωγή του, η συμπεριφορά του, συνδυασμένες με την ορθοφροσύνη, θα στηρίξουν σε μεγάλη αναλογία την κοινωνική του σταδιοδρομία».⁵²

Η μεγάλη πνευματική αφύπνιση των τελευταίων δεκαετιών του 18ου και των πρώτων του 19ου αιώνα κατά την οποία η δογματική ερμηνεία του κόσμου καταρρέει, η μελέτη των δεδομένων της εμπειρικής πραγματικότητας με την πα-

51. Βλ. σχετικά, Μ. Γεωργιάδης, *Προσεγγίσεις στην ελληνική πεζογραφία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986, σ. 10.

52 Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1985', σσ. 162 και 164.

ρατήρηση και περιγραφή του άμεσου ανθρώπινου περιβάλλοντος⁵³ παίρνει μια ευεξήγητη προτεραιότητα. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια τα κοινά ήθη που συνδέουν μεταξύ τους τα μέλη των ελληνικών κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποκτούν ιδιαίτερη αξία σαν αποδεικτικά στοιχεία μιας κοινής εθνικής ταυτότητας. Εντούτοις, οι διεργασίες που συντελούνται στον κοινωνικό βίο της νέας πρωτεύουσας οδηγούν στην αντίθετη κατεύθυνση. Στην αρχή μπορεί οι δεσμοί με την παράδοση να είναι αμεσότεροι, οι επιρροές από το εξωτερικό ασθενέστερες και να προκαλούν άμεσες αντιδράσεις ως κάτι νεοφανές, όμως η σύνθεση του «αστικού» πληθυσμού της Αθήνας είναι ακόμη χωρίς δική του αστική παράδοση και κατά συνέπεια είναι αδιαμόρφωτος και άστατος. Το γεγονός αυτό τον καθιστά εύαλωτο στο να εξαρτάται πνευματικά από τα μητροπολιτικά κέντρα της Ευρώπης, ενώ διατηρεί παράλληλα τα χαρακτηριστικά των αγροτικών καταβολών του. Από την άλλη πλευρά, οι ζοφερές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες όπου ζει η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού, συνθλίβουν τα ιδανικά και τους ηθικούς κώδικες που προέρχονται από μια μακρά λαϊκή παράδοση. Στα φτωχόσπιτα των λαϊκών συνοικιών της Πλάκας και του Ψυρρή, αλλά και στα περίχωρα που αναπτύσσονται άναρχα με γοργούς ρυθμούς, ο οικονομικός εξαναγκασμός μετουσιώνεται και σε ηθικό αποπροσανατολισμό από τον καιροσκοπισμό που δημιουργεί η πιεστική κάλυψη στοιχειωδέστατων βιοτικών αναγκών. Άλλωστε, οι έννοιες του ηθικού καλού ή κακού, της δικαιοσύνης ή της αδικίας είναι έννοιες που έχουν συγκεκριμένη ιστορική σημασία, δηλαδή εξαρτώνται από ορισμένες οικονομικές σχέσεις.

Ένα από τα κεντρικά θέματα του μυθιστορήματος, το οποίο έχει λαμπερή επιφάνεια και μεγάλο κοινωνικό βάθος, είναι ασφαλώς και ο θεσμός του γάμου λόγω της κοινωνικής και οικονομικής βάσης πάνω στην οποία εδράζεται. Στην Ευρώπη των αρχών του 19ου αιώνα ο γάμος στους κύκλους της φεουδαρχικής αριστοκρατίας ήταν συνήθως μια πολιτική πράξη, ένας τρόπος για να μεγαλώσει η δύναμη του φεουδάρχη μέσω αυτού. Αποφασιστικός παράγοντας για τέτοιους γάμους ήταν τα συμφέροντα του Οίκου και όχι η αμοιβαία αγάπη. Πέρα απ' αυτό ασφαλώς υπήρχε το έθος του «*jus primae noctis*». Η απαίτηση της τότε ανερχόμενης αστικής τάξης, ο γάμος να γίνεται από αγάπη και με την ελεύθερη συγκατά-

53. Ο τοπικός πατριωτισμός εκφράστηκε άλλωστε στο ενδιαφέρον των λογίων για τη γνώση του τόπου τους με κορυφαία τη *Νεωτερική Γεωγραφία* των Δανιήλ Φιλππίδη και Γρηγορίου Κωνσταντά που τυπώθηκε στη Βιέννη στα 1791. Ασφαλώς, είχαν προηγηθεί παλαιότερες γεωγραφίες, όπως η *Γεωγραφία* του Μητροπολίτη Αθηνών Μελετίου Μήτρου (1738), η *Γεωγραφία* του Φατζέα, ιερέα από τα Κύθηρα (1781), και η *Θεωρία της Γεωγραφίας* του Ιώσηπου Μοισιόδακα (1791). Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως όλοι αυτοί οι γεωγράφοι, αφού συνέδεσαν αρχικά το ένδοξο παρελθόν με το παρόν, προσπέρασαν το δεύτερο ορίζοντας το βάρος της ερευνάς τους στη σύγχρονη πραγματικότητα. Αυτή την τάση των εκδόσεων τοπικών χωρογραφιών η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος την εντάσσει μέσα σε μια περίοδο που ονομάζει «Προεπιστημονική φάση της Ελληνικής Λαογραφίας». Βλ. σχετικά Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, *Η Θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, [Αθήνα] 1997', σ. 49-67.

θεση των συζύγων απέβη νεκρό γράμμα επειδή δεν ήταν ειλικρινής: ο διαταξικός γάμος διακηρυσσόταν από υστεροβουλία μόνο και μόνο για να καταξιωθούν τα μέλη της ανεβαίνοντας στα ανώτερα στρώματα. Στις ηγετικές οικονομικές ομάδες που αναφερόμαστε, για την πραγματοποίηση ενός γάμου βασική σημασία είχαν η κοινωνική θέση, η καταγωγή, το θρήσκευμα, η κληρονομιά της περιουσίας κλπ, αλλά όχι η αγάπη.⁵⁴ Γι' αυτό άλλωστε το ερωτικό συναίσθημα πήρε ξεχωριστή θέση ανάμεσα στα ρομαντικά μοτίβα εκείνης της εποχής: «[...] το θέμα είναι αιώνιο· μα η εντελώς καινούρια μεταχείρισή του από τον ρωμαντισμό έγκειται σε τούτο: ότι για τον ρωμαντικό ποιητή μια μοναχά μορφή παίρνει ο έρωτας: τη μορφή της θλίψης, της απογοήτευσης, της απόγνωσης. Για τον ρωμαντισμό δεν υπάρχει ευτυχισμένος έρωτας: η κακία του ανθρώπου, η κακία της κοινωνίας, η κακία της μοίρας θα 'ρθει σε κάποια στιγμή να χωρίσει τους ερωμένους, να στήσει φραγμούς στην ένωσή τους, να καταστήσει δυστυχισμένο τον έναν τουλάχιστον από τους δυο. Η ρωμαντική δυστυχία είναι από τα πιο μόνιμα θέματα του ρωμαντισμού».⁵⁵

Ασφαλώς, οικογένεια, με την πλατειά σημασία του όρου, είναι η κοινωνική μορφή όπου πραγματοποιείται η διαιώνιση του είδους και η ανατροφή των παιδιών. Ο γάμος και η οικογένεια που δημιουργείται από αυτόν, δεν είναι βιολογικές κατηγορίες αλλά κοινωνικές και όπως όλα τα κοινωνικά φαινόμενα έτσι και ο γάμος και η οικογένεια εμφανίζονται και αναπτύσσονται. Με την ανάπτυξη των υλικών συνθηκών της ζωής της κοινωνίας αλλάζουν και οι μορφές του γάμου και της οικογένειας και κατά συνέπεια και οι ηθικοί κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα.⁵⁶

Η οικογένεια και οι διαφυλικές σχέσεις γενικότερα περιγράφονται από το Δημητράκοπουλο ως εξής: «Δεν περιέσωσεν η περί Ματαρά παράδοσις τότε και πώς συνηνώθησαν εις ζεύγος τα δύο εκείνα ερωτευμένα κατσίκια της Ακαρνανίας· μολαταύτα έγινε γνωστόν ότι μίαν ημέραν απαισίαν εισβαλόντες οι Τούρκοι εις το χωρίον, κατεκρεούργησαν τους γέροντας και τα παιδιά, ητίμασαν δε

54. Είναι ενδεικτικό το κριτήριο που χρησιμοποιεί για να χαρακτηρίσει την ελληνική κοινωνία του 1845 ως απολίτιστη ο γραμματέας και πρεσβευτής της Γαλλικής Πρεσβείας στην Αθήνα Θουβενέλ (1846-1850): «Η ελληνική κοινωνία είναι πολύ περιορισμένη, αρκετά ανιαρά και αρχούντως απολίτιστος. Τι περιμένεις από κοινωνίαν όπου δεν ευρίσκεις τρεις νύμφας με προίκα τριάντα χιλιάδων φράγκων», στο: Μ. Thouvenel, «Η επί του Όθωνος Ελλάς», *Εστία Εικονογραφημένη*, 29 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1890), σ. 314.

55. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, ό.π., σ. 5.

56. Για το ζήτημα της προίκας και γενικότερα για τους παραδοσιακούς οικογενειακούς θεσμούς ή στοιχεία θεσμών, από την πλούσια βιβλιογραφία ενδεικτικά βλ. Στίλπων Π. Κυριακίδης, *Η οικογένεια*, Θεσσαλονίκη 1939· Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, ό.π., σσ. 185-188· Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία Κοινωνική Συγκρότηση*. *Ήθη και Έθιμα. Λαϊκή Τέχνη*, ό.π., σσ. 55-63· του ίδιου, *Νεοελληνικός λαϊκός βίος, Όψεις και απόψεις*, ό.π., σσ. 35-64· Λάουρα Μαράτου - Αλιμπράντη, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1999²· Λ. Μ. Μουσσούρου (ε.πμ.), «Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας», *Διαβάζω*, 241 (1990), σσ. 13-58.

τας γυναίκας μεταξύ των οποίων η δυστυχής σύζυγος του Παναγή, μη υποφέρουσα το αίσχος εκείνο, ετερμάτισε την ζωήν της με ένα βρόφος ολίγων μηνών εις την αγκάλη της». [Α' 3].

«Αλλ' ο Ηλίας, είτε διότι ήτο της αντιθέτου πολιτικής, είτε διότι εννοούσε να διατηρήση τα αγνά έθιμα της πατρίδος του και άσπιλον την μνήμην της αποθανούσης συζύγου του, απέφενγε τον πειρασμόν? η δε κυρία Γραμματέως ανεχώρησεν εξ άλλου εγκαίρως εις Ισπανίαν, ένθα εμετατέθη ο σύζυγός της». [Α' 5].

«-Ε, καλά και τι σημαίνει; Πόσοι χηρενάμενοι ξαναπανδρεύθησαν; -Αι ναι.... δεν σου λέω... μα εγώ πεια έκανα όρκo, κυρά κοκκώνα». [Α'14].

«Και αν υποθέσουμε ότι ο Παναγής δέχεται, και αν υποθέσουμε ότι... στραβώνεται, μήπως νομίζεις ότι ο τσελεπής σου θα εξακολουθή να έχη σχέσεις με τη γυναίκα του; Θα σου τον σφάξη το γνόκα σου σαν κατσίκι». [Α'13].

«Ο Παναγής δεν τον απάτησε ποτέ, δεν ήτο λοιπόν δυνατόν να φανή αυτός τόσον αχάριστος και να τον απατήση, νυμφεύων αυτόν με κόρην, έστω και αθώαν, αλλά επί τέλους παραδοθείσαν εις άλλον». [Α'14].

«Γυναίκα εγώ; μπα! πώς δεν το σκέφθηκα;... μα έλα ντε που δεν την βρίσκω; [...] μα ξέρεις... για ν' ανοίξης νοικοκυριό, χρειάζονται κι απ' ατούνα τα σκασμένα... [...] Ναι, δεν σου λέω, εκλαμπρότατε, σαν να το λή και μένα η καρδούλα μου, μα έλα ντε που δεν έχω κουράγιο να κλείσω το μάτι σε καμμιά και ναν της πω πως την θέλω; [...] -Όμορφη; -Σαν το κρύο το νερό. -Έχει και λεφτά; -Βέβαια έχει. -Σαν ποσούλια, εκλαμπρότατε; -Έχει χίλιες δραχμαίς, πες πως έχει δυο χιλιάδες. -Δυο χιλιάδες; Είπεν ο Νικολός περιστρέφων ανυπομόνως το φέσιον εις τας χείρας. -Σωστές δύο χιλιάδες. Τι λες, λοιπόν; την θέλεις; -Καλή ώρα και ευλογημένη! Θα κάνω το σταυρό μου και θα βγάλω τα παπούτσια και θα μπω μέσα.[...] -Μα ξεύρεις όμως καϋμένε; δεν είναι ορθόδοξη. [...] -Μπα, μπα, μπα! Αυτούνο δεν το κάνω ποτές, να παντρευτώ εγώ με Φράγκα. Αμή που θα σηκωθή η μάννα μου κι ο πατέρας μου από τον τάφο τους να με φτύσουνε; [...] Εξοχώτατε, σου λέω! Με Φράγκα εγώ δε μαγαρίζομαι και το κεφάλι να μου κόψης ». [Α' 17].

Και ενώ τα λαϊκά στρώματα αναπτύσσουν ένα οπωσδήποτε σταθερό ηθικό σύστημα κανόνων που στην καλύτερη περίπτωση μετατρέπει την οικογένεια σε ηθική και νομική ένωση του άνδρα και της γυναίκας, αντίθετα, στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις η δυνατότητα ενός γάμου που να στηρίζεται στην αγάπη μοιάζει σχεδόν ανέφικτη και οδηγεί στην αποδιοργάνωσή του. Η Σοφία Λεμπρέν, που ήταν ένας τύπος ανεξάρτητης και δυναμικής γυναίκας λόγω της οικονομικής και κοινωνικής της επιφάνειας, αποτελεί άριστο υπόδειγμα ενός τέτοιου αποτυχημένου γάμου. Η απόφασή της να φύγει από τη Γαλλία οφείλεται στην έντονη φημολογία που είχε αναπτυχθεί λόγω της διάστασης του ζεύγους Λεμπρέν. Την επέκριναν ανοικτά για εξωσυζυγικές σχέσεις. Η ίδια «παρουσιάζεται να λείπει χαρακτηριστικά: «Ο πατέρας μου με είχε πουλήσει [αναφέρεται στην επιλογή του συζύγου της]. Ο αυτοκράτορας των Γάλλων νόμιζε ότι θα με κάνει δική του με το έτσι θέλω. Ο δούκας θα ήταν ενθουσιασμένος για την τιμή να είναι σύζυγος μιας ερωμένης του αυτοκράτορα, θα έκλεινε χωρίς πολλές διατυπώσεις τη συμφωνία

με τον Ναπολέοντα για το ζωντανό εμπόρευμα».⁵⁷

Μολονότι τα παραπάνω λόγια δεν ανήκουν στην ίδια, εντούτοις δεν απέχουν και από την πραγματικότητα. Είναι φυσικό λοιπόν και ο Δημητράκοπουλος να υιοθετεί στο έργο του τέτοιου είδους διαδόσεις της εποχής: «*Να σε καλέση μια αρχόντισσα τέτοια, που αν απεφάσιζε μια φορά να καλέση και τον Μεγάλον Ναπολέοντα μ' ένα μπουλετάκι της, θα τον έκαμνε να πήγαινε με τα τέσσερα; Γιατί ξέρεις; αυτή έφυγε από την Γαλλίαν γιατί την κατεδίωκε ο Ναπολέοντας για ερωμένη του, και δεν τον ήθελε*». [Α' 3].

«—Οφείλω να σας ομολογήσω, εξοχώτατε, ήρχισεν η Ιωσηφίνα, ότι η κυρία Δούκισσα υπήρξε πολύ τιμία εις το μέρος εκείνο, σχετικώς με άλλας κυρίας της τάξεώς της, που έκαμαν πολλές ανοησίας, και προ πάντων με τους ποιητάς. Από τους λόγους σας ηγνώσα καλά ότι γνωρίζετε την ιστορίαν με τον κύριον Δελαβίνι, από τον οποίον δεν έμεινε καθόλου ευχαριστημένη, διότι την εξέθεσε. [...]—Τούτο όμως, το οποίον βεβαίως δεν γνωρίζετε, είναι ότι η κυρία Δούκισσα, προς πείσμα του πρώτου εραστού της, τον οποίον δεν ηθέλησε πλέον να ιδη μετά την επάνοδόν των από την Ιταλίαν, εδέχετο εις ιδιαίτερας εντελώς επισκέψεις τον ποιητήν κ. Αλφρέδον Μυσσέ, εις τον οποίον, φαίνεται ότι εύρε περισσότερα ποιητικά θέληγτρα από τον πρώτον». [Β' 15].

Εκτός από την παραπάνω αυταπάτη οικογενειακής ζωής, όπου η πλήξη και το χρήμα συνδέουν τους συζύγους, χαρακτηριστικές είναι και οι παρακάτω αναφορές: «—Ο ήλιος της Ελλάδος, διέκονφεν η Κονδυλένια, ημικλείουσα το δεξιόν μάτι, κατά τη μόδα της εποχής, που μεταχειρίζοντο τότε και εις τας ερωτικές συνεννοήσεις. Μάλιστα, μάτια μου, [απευθύνεται στον Κωλέτη] επανέλαβεν, ο ήλιος της Ελλάδος δεν βλέπει την ευγένειά σου, και τούτο γίνεται φαίνεται, από τότε όπου άρχισε να σε ζεσταίνει ο ήλιος της Ισπανίας! [υπονοεί την Ισπανίδα ερωμένη του, σύζυγο του Ισπανού πρέσβη]». [Α' 13].

«—Μπα! Και μήπως τα έφαγε λοιπόν με τις παντζέραις; —Καλέ όχι, μάτια μου εξοχώτατε. Όχι με πολλές· με μία τα είχε φκιάσει το καϋμένο το παιδί και παρεξετράπη λιγάκι· η ηλικία του βλέπεις... —Α, με μίαν; είπε. Είκοσι ετών παιδί να δανείζεται διά να του τρώγη τα χρήματά του μία αχρεία γυναίκα, η οποία ποιος ξέρει πόσους άλλους θα εξεκοκκάλισε πρωτότερα. [...] Πώς είπες; πρωτόβγαλτο κορίτσι; δηλαδή διέφθειρε και καμμίαν κόρη; Ανέκραξε ο Κωλέτης. [...] Εάν έλθη ο Μαλτέζος, πατέρας της κόρης και μου τον καταγγείλη, εγώ θα τον βάλω στην φυλακή και θα τον εξαναγκάσω τον γνόκα σου να την πάρη. [...] εγώ δεν ημπορώ να υποθάλψω τέτοιας ατιμίας. [...]—Μου ήρθε μια ιδέα, εξοχώτατε, είπε. [...] Δεν την παντρεύουμε με κανέναν άλλον; [...] —Έτσι κανείς που να θέλη χρήματα και να μην τον μέλλη δηλαδή... —Κονδυλένια, είσαι τρελλή. Και ποιος είν' εκείνος πού δεν

57. Γιάννης Καροφύλλας, *Το καστέλο της Ροδοδάφνης. Η αληθινή ιστορία της Δούκισσας της Πλακεντίας*, ό.π., σ. 67. Το παραπάνω απόσπασμα ο συγγραφέας το χρησιμοποιεί από το βιβλίο του Ριχάρδου Βος με τίτλο «*Η Δούκισσα της Πλακεντίας*» και αποτελεί μέρος μιας υποτιθέμενης εξομολόγησης της Δούκισσας προς το Γάλλο ζωγράφο Ντουσέ.

θα τον μέλλη; Εγώ δεν ηξεύρω κανέναν τέτοιον· εύρε τον εσύ. [...] Θα την προικίσω εγώ με χιλιάς δραχμάς». [Α' 13].

Η ανοχή και η φυσικότητα με την οποία αναφέρονται ο Κωλέτης και η Κονδυλένια σε εκδιδόμενες γυναίκες (παντζέχραις) που χρησιμοποιούνται σαν ένα «ζωντανό εμπόρευμα» νόμιμα ή παράνομα, αλλά και η μεθοδολογία με την οποία σχεδιάζουν να ξεφορτωθούν την Αντζολίνα (μέσω της προικοδότησης - εξαγοράς) μαρτυρούν μια ηθική εντελώς ξένη σε σχέση με εκείνη του απλού λαού.

Και ενώ λοιπόν μονομερώς για τη γυναίκα η αρετή ταυτίζεται με τη διαφύλαξη της τιμής της, για τους άνδρες αρετή είναι αυτό που εκδηλώνεται με την υπερήφανη επίδειξη του ανδρισμού. Ο Δημητρακόπουλος που αφιέρωσε ολόκληρο το δέκατο ένατο κεφάλαιο στο νεοφανές «έθιμον της μονομαχίας», τονίζει εμφατικά: «Μέχρι της ημέρας που ήλθεν ο Όθων εις την Ελλάδα ακολουθούμενος από Βαναρικών στρατόν και συμπατριώτας του αξιωματικούς, το έθιμον της εντός καθωρισμένων κανόνων μονομαχίας, ήτο άγνωστον εις τον τόπον. Αι διαφοραί των πολιτών ελύοντο διά των γρόνθων, ή διά των τοιμπονκοβεργών· τούτο διότι τα πάθη, πολιτικά και κοινωνικά δεν έφθανον μέχρι του βαθμού της αλληλοεξοντώσεως. Οι άνθρωποι εκείνοι, των οποίων τα ήθη ήσαν ακόμη γεμάτα από τον καθαρών αέρα των βουνών, συνελθόντες εις σύμπληξιν κοινωνίας, δεν είχαν ακόμη κατέλθει εντελώς εις το στάδιον της επικρατήσεως, η δε βιοπάλη ή η επικράτησις πολιτικών φατριών και κοινωνικών διαβαθμίσεων, που συνήθως γεννά τας αντιζηλίας και τας εχθρότητας και τα πάθη δεν είχαν ακόμη προσβάλει τον χαρακτήραν των μεγάλων και πολυπλόκων κοινωνιών». [Α' 19].

Τέλος, γίνεται αναφορά για τον κομψό και λεπτό τρόπο που εκδηλωνόταν η προσπάθεια πρόκλησης του ερωτικού ενδιαφέροντος από την πλευρά πάντα του άντρα προς τη γυναίκα: «Οι αργοδίαιτοι των καφενείων και οι θαμώνες των οινοπωλείων, ιδίως δε εις τας συνοικίας όπου διακρίνεται και εβασίλευεν η Αντζολα, δεν εβράδυνον να καταστήσουν αυτήν αντικείμενο των συνδιαλέξεών των· εκάστην εσπέραν, όμιλοι φίλων διερχόμενοι κάτω από τα παράθυρά της, δεν παρέλειπαν να την καλησπερίζουν, οι δε τολμηρότεροι να της κλείουν και το μάτι, ενώ οι θαμώνες των καπηλείων διαδεχόμενοι τους λέοντας των καφενείων κατά τας νυκτερινάς ώρας –κάθε όμιλος είχε την σειρά του– διήρχοντο κάτωθεν των κλειστών παραθύρων, απευθύνοντες προς αυτήν, ως υψηλή ωδή του θαυμασμού, και του έρωτός των, περιπαθών αμανέ του οποίου η επωδός κατέληγεν πάντοτε εις το δίστιχον. Αντζουλίνα, Αντζουλίνα, / πούσαι πρώτη στην Αθήνα. Οι δε περισσότερον φιλοπαίγμωνες, ή οι περισσότερον απηλπισμένοι, προσέθετον, εκ μεταφοράς της γενικής συνηθείας κατά την εποχήν εκείνην του ταμβάκου! Αντζουλίνα μου Μαλτέζα / δεν μας δίνεις ούτε πρόξα!». [Α' 15].

Από όλα τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος επέβαλε σε σκόρπια και αντικειμενικά πράγματα, αντλημένα από το κοινωνικό και πολιτιστικό του περιβάλλον, που βρισκόνταν στον απόηχο της δικής του εποχής, την ενότητα της προσωπικότητάς του. Εντούτοις, πάνω από την ενότητα του

προσώπου, κυρίως υπάρχει η ενότητα της εποχής περισσότερο η οποία μας ερμηνεύει και το νόημα του ρόλου της προσωπικότητας του συγγραφέα σε μια άρρηκτη διαλεκτική σχέση ανάμεσά τους. Η ιδιαίτερη ενότητα του συγκεκριμένου έργου είναι επομένως απόρροια ενός διαλεκτικού φαινομένου όπου το μετά διαλέγεται με το πριν: Το έργο αναφέρεται σε μια εποχή προγενέστερη από εκείνη που έζησε ο συγγραφέας, επομένως ό,τι γράφεται είναι επεξεργασμένες αντιλήψεις που φθάνουν στον ίδιο με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Το παρόν βρίσκεται πάντα σε οργανική σχέση με το πολιτισμικό λαϊκό παρελθόν. Γι' αυτό, άλλωστε, μέσα στον ίδιο θεματικό κύκλο του έργου γίνεται η αντιπαράθεση «μύθου» και «πραγματικότητας». Η αντίθεση αυτή ανάμεσα στο «λόγο» και την «ιστορία» λειτουργεί, ωστόσο, συνθετικά και γι' αυτό το αποτέλεσμα αποτυπώνει εντυπωσιακά την πνευματική και κοινωνική στάση της εποχής. Επειδή όμως ακριβώς μεταφέρεται κατ' ουσία ό,τι υπήρχε σε μια ήδη σχηματισμένη παράδοση, πίσω από το συγγραφέα βρίσκεται πάντα ο λαός. Ας μην λησμονείται η σπουδαία και πάντα επίκαιρη επισήμανση του Γερμανού φιλόλογου Wolf Aly διατυπωμένη ήδη από το 1921: «Κι έτσι η ελληνική φιολογία συμμερίστηκε με μεγάλη καθυστέρηση τα πορίσματα της νεότερης Λαογραφίας, η οποία μας μιλάει για την επίδραση που ασκούν οι πολλοί ανώνυμοι. Ο τρόπος ήδη της αρχαίας ελληνικής έρευνας από τον Αριστοτέλη έχει εργαστεί αντίθετα προς αυτή την αντίληψη, καθώς προσπαθούσε παντού να βάλει επικεφαλής γνωστούς ανθρώπους, ιδρυτές, ευρετές. Η δική μας προσπάθεια πρέπει να είναι, να απαλλαγούμε από αυτή την ουτοπία, που δεν δικαιώνει ούτε την ιστορική προσωπικότητα ούτε το λαό».⁵⁸

58. Wolf Aly, *Λαϊκό παραμύθι, παράδοση και διήγηση στον Ηρόδοτο και τους συγχρονούς του. Μια έρευνα για τα λαϊκά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής πεζογραφίας*, σ. 208. (Το απόσπασμα προέρχεται από παραπομπή που κάνει στο συγγραφέα ο Μ. Γ. Μερακλής, *Παιδαγωγικά της Λαογραφίας*, εκδ. Ιωλλός, Αθήνα 2001, σ. 157).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Θησαυρίσματα

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΤΖΙΟΥΛΑΣ ¹

Ο παράξενος Κεφαλονίτης²

ΤΙ ΑΕΡΑΣ ΑΝΑΠΟΔΟΣ, ποια φουρτούνα όργισμένη τόν έριξε κείνον τόν άμοιρο νησιώτη στ' άπόκεντρα, στ' άπάτητα χωριά μας, πού έπρεπε νά περπατήσεις δώθε μιά μέρα για νά φτάσεις σέ δημόσιο δρόμο; Έκεϊ, έξόν άπ' τούς ντόπιους πού ήταν ριζωμένοι στό χώμα τους σάν τά δέντρα και τά κοτρώνια του τόπου, κανένας ξένος δέν πατούσε ποτέ. Οί μόνες άρχές πού μάς είχε στείλει τό κράτος ήταν ή Χωροφυλακή: κάτι Κρητικάροι μέ φουσκατές βράκες και μαύρο κεφαλοπάνι, μέ βούρδουλα στό χέρι· σ' έπιανε τρόμος νά τούς βλέπεις, μ' όλο πού οί περισσότεροι ήταν ήμεροι άνθρωποι. Κοντά στους

χωροφυλάκους γνιάστηκαν τότε νά μάς στείλουν και δάσκαλο, άφού ό δικός μας, ό βαλμένος άπ' την κοινότητα, είχε φύγει μέ τούς κληρωτούς.

Έτσι λοιπόν μάς ήρθε ό δάσκαλος ό Κεφαλονίτης.

Πού νά ήταν τάχα, σέ ποιό μέρος της γής, αύτή ή Κεφαλονιά; Στό σκολιό μας, πού έξακολουθούσε νά βρίσκεται μέσ στό παρακλήσι του Άηνικόλα, δέν είχαμε βέβαια χάρτη ούτε και ήμασταν τόσο πολύ προχωρημένοι στη Γεωγραφία για νά ξέρουμε πού έπεφτε αύτό τό νησί. Όμως θά βρίσκονταν πολύ μακριά, στά πέρατα του κόσμου, άφού κανένας δικός μας δέν είχε φτάσει κεί ούτε άλλος από κεί μάς ξανάρθε ποτέ.

Και νά τώρα πού ξεφύτρωσε στό χωριό μας τούτος ό Κεφαλονίτης.

Ήταν άμαθος από τέτια μέρη, δέν ήξερε καλά καλά νά περπατήσει. Τό

1. Γ. Κοτζιούλας (1909, Πλατανούσα Άρτας - 1956, Πεντέλη, Αθήνα) ποιητής, πεζογράφος και μεταφραστής. Γιος φτωχής οικογένειας τελείωσε τό Γυμνάσιο στην Άρτας και μετά σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Εργάστηκε ως διορθωτής σε εκδοτικούς οίκους και περιοδικά. Οί σκληρές συνθήκες της ζωής και οί ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας τον έκαναν φυμιατικό, γι' αυτό και έμεινε πολλά χρόνια σε σανατόρια της Πεντέλης. Έγραψε και δημοσίευσε ποιήματα και διηγήματα, ενώ μετέφρασε κλασικούς συγγραφείς και έργα γαλλικής λογοτεχνίας. Τα Άπαντά του, σε τρεις τόμους κυκλοφόρησαν μετά τον θάνατό του. Ο τόπος καταγωγής και οί δυσκολίες της ζωής του ενέπνευσαν τό έργο του. Τον ενδιέφερε ο λαός και τα βάσανά του, ο άνθρωπος και η αξιοπρέπεία του. Στην κατοχή πήγε μέρος στην Εθνική Αντίσταση, την οποία και ύμνησε. Μετά την απελευθέρωση διώχθηκε και φυλακίστηκε για τίς ιδέες του. Σύμφωνα με έγκυρη πληροφορία, ο Κοτζιούλας πέθανε από τον Πόλεμο ήσθε στην Κεφαλονιά για παρανομή πολεμική δουλειά και προσπάθησε από τα Μονοπολάτα Πακλής, όπου συνάντησε το συμφοιτητή του Χρήστο Θεοδοσιάτο, (ΣτΕ).

2. Πρόκειται για τό τρίτο μέρος του εκτενούς αφηγήματος του Γ. Κοτζιούλα *Από μικρός στα Γράμματα*, το οποίο δημοσιεύθηκε στην *Ηλεκτρονική Εστία*, τ. 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 (1953) και 21, 23, 24, 25, 27 (1954). «Ο παράξενος Κεφαλονίτης» δημοσιεύθηκε στον τ. 11 (Μάρτιος 1953), σσ. 295-299.

χωριό μας έρχονταν κατηφοριά κι είχε όλο κακοτοπιές. Πρίν από λίγα χρόνια βούλιαξε κιόλας, και ή εικόνα πού θα παρουσίαζε σ' έναν πρωτόφερτο δέ θάταν καθόλου εύχарιστη. Μέρες, βδομάδες έκανε ό καινούργιος δάσκαλος νά τó συνηθίσει, γιατί -λέει- τούρχόταν σκοτούρα!

Μά ήταν κι ένα άλλο χειρότερο πού τόν πιλάτευε κεί στη μοναξιά. Τά παιδιά δέν άργησαν νά τó μάθουν και τó λέγαν άναμεταξύ τους σά νά μήν τó πιστεύαν:

‘Ο δάσκαλος ό Κεφαλονίτης σκιάζεται τά σκυλιά...

Καί όποτε τόν καλούσαν στά σπίτια, δισταζε πολύ νά πάει μουσαφίρης. ‘Ε, έ! Φώναζε από παραπέρα με τη συρτή, άστειά φωνή του. Δέστε τó σκύλο σας νά περάσω!

‘Ολοι έκαναν γούστο, κρυφογελοούσαν μαζί του, γιατί ό φόβος του φαινόταν άλήθεια κωμικός. Νά βλέπεις έναν κοτζάμ άντρα, με μπαστούνι στόνα χέρι, με πέτρες στό άλλο, νά στέκεται στην άκρη της ρούγας φωνάζοντας στις άπορημένες νοικοκυράδες νά δέσουν τά σκυλιά τους, τούς φύλακες τών σπιτιών, πού μονάχα όταν έπαιρναν νά ψωμώσουν οί ρόκες τά περιόριζαν με τριχές μερικά, όσα είχαν τó κακό συνήθιο νά τρών σάν τά γιδερά ή τις γελάδες καλαμπόκια, και τώρα τούτος νά θέλει νά βάλει νέα τάξη στους ανθρώπους και στά ζωντανά -έ, αυτό ήταν ένα θέαμα, ένα άκουσμα πού δέν είχε ξανασταθεί στά χωριά μας.

‘Εμείς πού ήμασταν ανήλικα άκομα, λιανόπαιδα, μαζούμια, δέ μās ίδρωνε τ' αυτό από τέτια. Τραβάγαμε ίσια στό σπίτι του άλλονου, όπλισμένοι με πέτρα ή με ραβδί, μακάρι και νάχε ζαβο σκύλι ή από κείνα τά μουλωχτά, τά κρυφόσκυλα, πού σου

ρίχνονται χωρίς νά τó περιμένεις. ‘Ακόμα κι άν τó παρακινούσε με προτροπές «άρτο, μωρέ!» τó παιδί του σπιτιού θέλοντας νά δοκιμάσει τη δική σου άντρεία, ήταν ζήτημα τιμής γιά σένα νά μη σταματήσεις. Έξάλλου εΐναι παρατηρημένο άπ' όλους πώς τó σκυλί κυνηγάει μονάχα όποιον τó φοβάται. Αυτό έχει τά δόντια, σύ τó ξύλο, τó λιθάρι. Άλλά και νά σέ δαγκώσει λίγο, τί θα πάθεις; Θά τρέξουν κάμποσες στάλες αίμα.

Μά ό Κεφαλονίτης, μ' όλα τά γράμματα πού είχε μάθει, άποδειχνόταν ανήξερως σ' αυτά, κατώτερός μας.

-Να προσέχετε από τούς σκύλους, μάς συμβούλευε κι έμās σοβαρά. Μπορούν νά σās κάνουν κακό, πιάνουν λύσσα.

Τόσα χρόνια δέν έπαθε κανέναν άπό λυσσασμένο σκυλί, και τώρα θα βάναμε τέτια έγνια στό κεφάλι μας; ‘Αστον νά λέει.

‘Ο ίδιος, όποτε πήγαινε σέ σπίτι, ακολουθώντας πάντα κανέναν χωροφύλακα όμοτράπεζο ή τόν ίδιο τó νοικοκύρη γιά όδηγό, έβανε πάντα νά δέσουν τó σκύλο γιά όση ώρα θάμενε κεί. Φοβόταν άκόμα και τά κουτάβια, πού δέν ήξεραν ν' άλυχτήσουν καλά, πού κλάφνιζαν έτσι στόν άέρα.

- Πωπώ, μαντρόσκυλα! έλεγε γιά τά πιό συνηθισμένα, τά πιό άκακα σχεδόν.

Γιά νά μήν έχει μπερδέματα μαζί τους, προτιμούσε νά κάθεται στην κατοικία του, στό κέντρο του χωριού, δίπλα άπ' την άστυνομία και τά μαγαζιά, κεί πού δέν είχαν βέβαια καμιά θέση στά σκυλιά. Κείνα είχαν τη δουλιά τους, τó καθένα κοντά στό κονάκι του.

Άκούγοντας όμως γιά κατοικία του δασκάλου, μήν πάει ό νους σας

σὲ τίποτε τὸ ξεχωριστό. Κοιμόταν ἀ-
πλούστατα μὲς στὸ σκολιό, δηλαδή
στὸ παρακλήσι, ἐπειδὴ κανένα σπίτι
στὸ χωριὸ δὲν εἶχε διαθέσιμη κά-
μαρα νὰ τοῦ παραχωρήσει. Ἔτσι κι
αὐτὸς τόπιασε στὰ δυτικά τῆς ἐκ-
κλησιᾶς, στὴν ἀπάνω μεριά, τὸ «γυ-
ναίκιο», ὅπου ἀνέβαινε κανεὶς μὲ
τρία τέσσερα σκαλοπάτια. Στὴν
πλακόστρωτη κεῖνη ἐξέδρα νὰ ποῦμε,
εἶχε ἓνα κουτσοτράπεζο χωρὶς συρ-
τάρι γιὰ γραφεῖο μ' ἓνα σκαμνὶ ἀπ' τὸ
μπακάλικο γιὰ κάθισμα καὶ κάτι
παλιοσάνιδα παραπέρα, μὲ κοτρώνες
ἀποκάτου, ποὺ τοῦ χρησίμευαν γιὰ
κρεβάτι. Ὁ πρόχειρος κοιτώνας του
μὲ ὅλο τὸ νοικοκυριό - μιὰ τέντζερη
κι ἓνα καπάκι καὶ τὸ τσουκάλι γιὰ
νερό - ἦταν ἐκτεθειμένα στὴν κοινὴ
περιέργεια.

Ὅταν τοῦ πηγαίναμε καμιά φορά
ἀπ' τὸ σπίτι μας γάλα «γλυκό», ἀβά-
ρετο, σὲ καμιά μπουκάλα βουλωμένη
μὲ γούτσι, ὁ δάσκαλος μᾶς ἔλεγε:

Ἄδειαστο μέσα στὸ πιάτο!

Λέγοντας πιάτο ἐννοοῦσε ὁ κα-
πρὸς τὸ χαλκωματένιο καπάκι.

Ἐσύ δὲν εἶσαι γιὰ γράμματα, ἔ-
λεγε πάλι σὲ κανέναν ἀμελή. Θὰ πῶ
τοῦ πατέρα σου νὰ σὲ στείλει νὰ φυ-
λάς γουρούνια...

Μὰ ἀπὸ γουρούνια ἐμεῖς δὲν εἶ-
χαμε ιδέα, δὲν εἶχαμε δεῖ στὰ μάτια
μας ποτέ, γιατί τέτιο ζῶο δὲν τὸ σή-
κωνε ὁ τόπος μας, δὲν εἶχε μὲ τι νὰ τὸ
θρέψει. Μᾶς ἦταν ἀρκετὴ τιμωρία,
ὅσο γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ δασκάλου, τὸ
νὰ φυλάμε τὰ γίδια, ὅπου μᾶς ἔ-
στελναν οἱ δικοὶ μας ὅποτε δὲν εἶ-
χαμε μάθημα.

Ὁ δάσκαλος μας ὅμως εἶχε κι ἄλ-
λες παραξενιές, λόξες μὲ τὸ σωρό.

Μία μέρα μὲ τὴν ἀποβροχὴ μᾶς εἶδε
στὸ διάλειμμα σκορπισμένους ἐκεῖ
γύρω, στὰ χωράφια καὶ τὶς μεγάλες

πέτρες. Τοῦ κινήθηκε ἡ περιέργεια,
ἤθελε νὰ μάθει γιατί σκυβούμε ἔτσι.

- Μαζώνουμε μπομπόλια, δάσκα-
λε! τὸν πληροφόρησε κάποιος.

Στὴν ἀρχὴ μόρφασε μ' ἀποστροφή,
γιατὶ πῆγε ὁ νοῦς του ἄλλου, στὰ
«σαλίτια» ποὺ λέμε ἐμεῖς, στους σι-
χαμένους γυμνοσάλιαγκους. Μὰ ὅ-
ταν τοῦ πῆγαν ἓνα δείγμα κι εἶδε πὼς
πρόκειται γιὰ σαλιγκάρια μὲ τὰ
στριφτὰ καβούκια, ἀλλάζοντας ἐκ-
φραση καὶ γνώμη, μᾶς ἔβαλε νὰ τοῦ
βροῦμε κι αὐτουνοῦ. Τὰ παιδιὰ
σκόρπισαν ἀμέσως μὲ χαρούμενους
ἀλαλαγμούς, περιέργα νὰ ἰδοῦν τι θὰ
τὰ κάνει ὁ δάσκαλος. Ἦταν φανερό
πὼς δὲν τάθελε γιὰ πετροβόλημα, ὅ-
πως τὰ μαθητοῦδια, οὔτε γιὰ νὰ τοὺς
τσακίζει ἀνώφελα τὰ τσόφλια, ὅπως
ἔκαναν ἐκεῖνα μὲ τὴν παιδιὰτικὴ
ἀναισθησία τους. Ὁ δάσκαλος εἶχε
ἄλλο σκοπὸ, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, θὰ
τὰ ἔτρωγε.

Θὰ τὰ κάμω γιαχνί, μονολογοῦσε
χωρὶς ἐμεῖς νὰ καταλαβαίνουμε τὴ
σημασία.

Κι ὅταν τὰ παιδιὰ ἀδειασαν τὶς
τσέπες τους ἐκεῖ στὸ πλακόστρωτο,
μὲρὸς στὴν ἔδρα ἄς ποῦμε, τὰ σα-
λιγκάρια, ἀφοῦ ξεφοβίστηκαν, πρό-
βαλαν τὰ κεφάλια τους, τέντωσαν τὰ
κέρατά τους καὶ ἀγαθὰ, ἀνυποψί-
αστα, ἄρχισαν νὰ σκαρφαλώνουν
θεαματικὰ στους τοίχους, στὸν πί-
νακα, σημαδεύοντας τὸ πέρασμά
τους μ' κείνο τὸ σάλιο, τὴν κόλλα.
Ἐμεῖς ἀπὸ τὰ θρανία κοιτάζαμε
ἀποροφημένοι, χωρὶς νὰ προσέχουμε
τὴ διδασκαλία, ἐνῶ κάθε τόσο ση-
κωνόταν κάποιος ἀπὸ μόνος του νὰ
τὰ «στομώσει», νὰ τὰ γυρίσει πίσω
μὴ φύγουν, σαν τὰ γίδια.

Κρίμα μόνον ποὺ δὲν τὸν εἶδαμε νὰ
τὰ μαγειρεῖ. Αὐτὴ τὴ δουλιὰ τὴν
ἔκανε τὸ βράδι, ὅταν ἔμενε μόνος του

στο σκολιό.

Τὸ φαΐ, τὸ ἐτοίμαζε πάντα μὲ τὰ χέρια του, ἀναθέτοντας σ' ἐμᾶς μόνο νὰ τοῦ ζυμώνουμε τὸ ψωμί, μὲ δικό του ἀλεύρι, σμιγὸ ἢ ἀνεβατό. Μύριζε ὥραϊα ἐκεῖνο τὸ ψωμί, στὸν τρουβά μας, φουσκωμένο, ἀφράτο, μόλις βγαλμένο ἀπ' τὸ ταψί, ἐνῶ τὸ δικό μας τὸ «λειψὸ», ἀπὸ σκέτο καλαμπόκι, ψημένο κατ' εὐθείαν στὴν πλάκα τῆς γωνιάς, δὲν εἶχε τίποτε τὸ ζηλευτό. Μαζί μὲ τὸ ψωμί τοῦ πηγαίναμε καὶ τίποτε δῶρα ἀπ' τὸ σπίτι μας: κανένα ζευγάρι ἀβγά ἢ κάμποσα φελιά πίτα ἢ χλωρὸ τυρὶ ὅσοι εἶχαν, καὶ πιὸ σπάνια κανένα ποδάρι ἀπὸ λαγό, τὰ παιδιὰ τῶν κυνηγῶν. Ὅχι, δὲ στερεῦονταν τίποτε ὁ δάσκαλος σ' κεῖνα τὰ φιλόξενα μέρη. Ἄν ἔτρωγε μπομπολία ἢ ἄλλες ἀφυσικίες, τόκανε ἀπὸ κεφαλιοῦ του, ἀπὸ ξωπαρμάρα.

Ἄλλη μιὰ μέρα μᾶς εἶδε ἀπ' τὸ σκολιό ἀντίκρυ στὴ ρίπα, στὸ ἄδεντρο μέρος, πού κυνηγιόμασταν πετώντας ὁ ἕνας ἀπάνω στὸν ἄλλον κατὶ τί. Ἐπειδὴ ἀργήσαμε κιόλας νὰ φτάσουμε, ζήτησε νὰ μάθει τί ἦταν ἐκεῖνο. Ἐνὰ πουλί, τοῦ ἀπάντησε κάποιος τολμηρὸς ἀπ' τὴν παρέα. Τὸ σκότωσε ὁ Νάκο Νάσιος στὸν ἄερα καὶ μᾶς τὸδωσε νὰ παίξουμε. Δὲν τρώγεται.

Καὶ πού ξέρει ὁ Νάκος Νάσης ἂν δὲν τρώγεται; τὸν ἀκούσαμε νὰ μουρμουρίζει. Ἔτσι στραβά τὰ ἔλεγε πάντα, καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χωριανῶν καὶ ὅλα.

Χωρὶς νὰ χάσει καιρὸ, ἔστειλε ἕνα ἀπὸ μᾶς νὰ τοῦ φέρι τὸ πουλί περ' ἀπ' τὸ λαγκάδι ὅπου τόχαμε πετάξει. Ἀργήσε κάμποσο ὁ μαθητής, ἴσως κι ἐπιτηδὲς, γιὰ νὰ γλυτώσει τὸ μάθημα. Ὅταν γύρισε μὲ τὸ πουλί, ὁ Κεφαλονίτης τὸ πήρε, τὸ κοίταξε, τὸ

γύρισε ἀπὸ δῶ, τὸ ξέτασε ἀπὸ κεῖ, τὸ ἀπίθωσε ἀπάνω στὸ τραπέζι, ἀνοιξε ἕνα βιβλίο, Ζωολογία φαίνεται, καὶ μὲ ὕφος εἰδικοῦ ἀποφάσισε:

Αὐτὸ τρώγεται. Γίνεται ὥραϊο στιφάδο... πρόσθεσε πιὸ σιγά.

Τὴν τελευταία λέξη δὲν τὴν κα-
ταλάβαμε πάλι, ἀλλὰ μᾶς ἔφτανε ἡ ἀπροσδόκητη ἀνακάλυψή του γιὰ τὸ πουλί πού δὲν τόχε σὲ τίποτε νὰ τὸ φάει.

Γυρίζοντας στὰ σπίτια μας τὸ ἀναφέραμε τοῦ μαχαλιώτη μας τοῦ Νάκου Νάσιου, πού κάθονταν ἀπάνω στὸ δρόμο κι ἐκεῖνες τὶς μέρες ἦταν μὲ λίγη ἄδεια στὸ χωριό, στρατιώτης ἄκομα μὲ τοὺς ἄλλους. Ἐκεῖνος κούνησε τὸ κεφάλι του:

-Φαίνεται πὼς ὁ δάσκαλός σας δὲν ἔχει σπειρὶ μυαλό. Καὶ τί γράμματα καρτερεῖτε νὰ μάθετε ἀπ' αὐτόν; Ἄμ κεῖνο ἦταν μπουφογέρακο, δὲν τὰ γνωρίζω γώ! Ἀλλὰ τέτιοι εἶναι οἱ Κεφαλονίτες, ἔχουμε κι ἕνα στὸ λόχο μας, φλογέρα τὸ κεφάλι...

Ἀπάνω σ' αὐτὸ παραδέχτηκε πὼς ὑπάρχουν ἄλλου ἄνθρωποι πού τρῶν ἄκομα καὶ μαγαρισμένα.

-Οἱ Ἴταλοι, μᾶς εἶπε μὲ ὕφος πολύξερου, κοσμογυρισμένου (εἶχε φτάσει μὲ τὶς μετακινήσεις τοῦ στρατοῦ ὡς τὴ Μακεδονία), οἱ Ἴταλοι -μακριὰ ἀπὸ δῶ- τρῶνε καὶ φίδια καὶ γκουστέρες καὶ μπακακάκια...

Καὶ μιλώντας γιὰ τα βατράχια, πού ζοῦνε στοὺς βρώμικους λάκους, σὰ νὰ εἶχαν ἀγγίξει κιόλας τὸ στόμα του, σὰ νὰ τοῦ λέρωσαν τὴ γλώσσα, ἔφτυσε καταγῆς μ' ἀηδία.

-Διατανοσπάρματα, καταλαβαίνετε; μᾶς ἐξήγησε ἄοριστα.

Ἀρχίσαμε νὰ βλέπουμε μ' ἄλλο μάτι, σὰν εἶδος μασόν, τὸ δασκαλό μας πού ἔτρωγε μαγεφρέμένα σαλιγκάρια, πού δειπνοῦσε μὲ μαγαρι-

σμένα πουλιά. Παρ' ὅλο πού δὲν ἦταν πολὺ νευρικός οὔτε καὶ μᾶς χτυποῦσε συχνά, θὰ προτιμοῦσαμε νὰ ἔχουμε ἕναν δικό μας, ντόπιο, πού νὰ τὸν νιώθουμε, κι ἄς μᾶς ἔδερνε.

Στὸ μεταξύ ἐκεῖνος, ἀποκλεισμένος σχεδὸν ἐκεῖ στὸ μεσοχώρι, μὴ θέλοντας νὰ πίνει ρακὴ στὰ μαγαζιά με τοὺς χωριανούς μας, μὴν πολυκάνοντας παρέα οὔτε τοὺς γειτόνους του χωροφυλάκους, ἀποφεύγοντας νὰ πηγαίνει καὶ στὰ σπίτια ἀπ' τὸ φόβο τῶν σκυλιῶν, πού φάνταζαν στὰ μάτια του σὰν τρομερὰ θηρία, καθόταν κλεισμένος κεῖ στὴν ἔρημη κώχη τῆς ἐκκλησιᾶς, μπροστὰ στίς ἀμίλητες σκυθρωπές εἰκόνες, ἀνάμεσα στὴν τέντζερη πού τὴν ἔλεγε κατσαρόλα καὶ στὸ καπάκι πού τὸ ἔλεγε πιάτο, ἀσυνεννόητος, ἀπομόναχος καὶ πικραμένος, μὲ μόνη του ἐλπίδα τὴ μετάθεση (ὅταν θὰ ξεθύμωνε ἢ θὰ ἐξουδετερώνονταν ὁ ἰσχυρὸς διώχτης του πού τὸν εἶχε πετάξει ἐδωπέρα), μὲ μόνη του συντροφιά, τὴν καλοδεχούμενη γι' αὐτὸν τὸν παντάξενο, τὴ χρυσόφλογη φλύαρη φωτιά πού ἔκαιγε κοντὰ στὸν τοῖχο μαυρίζοντάς τον ὁλοένα καὶ σχηματίζοντας σωρὸ τῆ στάχτη. Ἦταν ἡ μοναδική μας ὑπηρεσία στὸ δάσκαλο, γιατί ἐμεῖς

τοῦ κουβαλοῦσαμε κάθε πρωὶ ἀπὸ ὑποχρέωση παλιότερη, κληρονομημένη σὰν ἔθιμο, ἀπὸνα ξύλο ὁ καθένας, χερόξυλο, σὰν χοντρὸ παλούκι, ξερὸ κιόλας, διαλεγμένο ἀπ' τὴ στοιβανιά.

-Φέρετε τίποτσι καὶ στὸ σταθμό, πού νὰ σᾶς μπεῖ ὁ διάολος μέσα, μᾶς ἀπόπαιρνε καμιά φορά ὁ Κρητικὸς ἐνωματάρχης μὲ τὴ γουστόζικη προφορά του.

Μὰ μεῖς κάναμε τὸν κουφό, γιατί ἡ ἡλικία πού εἶχαμε μᾶς ἀπάλλασσε γιὰ τὴν ὥρα ἀπὸ κάθε ἐνόχληση τῆς ἀστυνομίας.

Οἱ μεγάλοι αὐτοὶ πού τοὺς εἶχαν ἀνάγκη- ἄς ἔκαναν καλὰ μαζί τους, ἄς τοὺς κέρναγαν στὸ μαγαζὶ ὅσα ρακογιάλια τραβοῦσε ἡ καρδιά ἐκείνων, ὅσο βᾶσταγε ἡ τσέπη τῶν δικῶν μας.

-Ἴντα θαρρεῖτε, μωρὲ κοπέλια τοῦ διαόλου! μᾶς φοβέριζε ξανὰ ὁ σταθμάρχης, καθὼς μᾶς ἔβλεπε νὰ περνοῦμε γιὰ τὸ σκολιό, ἀκολουθία ροπαλοφόρων.

Καὶ κουνοῦσε ἀπὸ μακριὰ τὸ βούρδουλά του, χωρὶς ὅμως νὰ μᾶς ἀγγίζει μὲ τὴ «χέρα» του ὁ εὐθυμὸς βρακάς, ἔτσι γιὰ νὰ συνηθίσουμε ἀπὸ τώρα στὴν ιδέα τῆς ἐξουσίας.

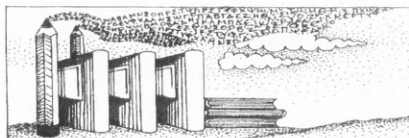

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Μαθητικός Λογοτεχνικός Διαγωνισμός 2013*

1ο Βραβείο Πεζογραφίας Γυμνασίου

ΜΙΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΗ ΜΑΤΙΑ ΣΤΟ ΠΑΡΑΜΥΘΙ -ΤΗΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣΚΟΥΦΙΤΣΑΣ-

Όπως όλοι σας ξέρετε πολλοί κυνηγοί σκοτώνουν άγρια ζώα! Ο λύκος είναι ένα από αυτά... Κάποιοι κυνηγοί τους κυνηγάνε για να πάρουν τη γούνα τους, μερικοί άλλοι για «πλάκα», και ορισμένοι για να μην επιτεθούν στα κοπάδια τους. Βέβαια αυτό δεν είναι δίκαιο! Ο λύκος για τον οποίο θα σας πω δεν έχει πειράξει ποτέ τον, ούτε κότεις, ούτε αρνιά, ούτε καν μύγες! Και φυσικά ποτέ του δεν θεώρησε πως έχει πλάκα το κυνήγι ζώων!

Ο κ. Λύκος ήταν πάντοτε ένας ήσυχος, αγαπητός και εργατικός γκριζος λύκος! Όλα τα ζώα στο δάσος τον αγαπούσαν! Τον αγαπούσαν και τον σέβονταν, γιατί ήταν δυνατός, γενναιόδωρος, φιλειρηνιστής, οικολόγος και πάντα τους βοηθούσε! Είχε φυτεύσει ο ίδιος στον κήπο του όλων των ειδών τα δέντρα και πολλά λαχανικά! Τα μοιραζόταν με όλα τα ζώα του δάσους από το πιο μικρό ως το πιο μεγάλο!

Μία μέρα λοιπόν εκεί που πότιζε μόνος του μια γερασμένη αμυγδαλιά άκουσε ένα περίεργο ήχο! Ένας άνθρωπος! Ή μάλλον ένας μεγαλόσωμος, όμορφος, μελαχρινός νάνος, ντυμένος στα κόκκινα! Ο Λύκος φοβήθηκε πολύ! Όλη του την οικογένεια την είχαν σκοτώσει οι άνθρωποι! Έτσι, επίτηδες! Η αγέλη του δεν τους είχε κάνει τίποτα!

Θυμάται ακόμα αυτή τη φρικαλέα νύχτα! Οι συγγενείς του ούρλιαζαν από τον πόνο. Μερικοί είχαν πυροβοληθεί. Τους περισσότερους όμως τους έβγαλαν το δέρμα ενώ ήταν ακόμη ζωντανοί! Θέλανε τη γούνα τους! Μόνο αυτός σώθηκε από καθαρή τύχη! Καθώς έτρεχε μαζί με τα άλλα ξαδερφάκια του, παραπάτησε και έπεσε σε ένα γκρεμό. Προσγειώθηκε σε έναν βράχο, έχασε όμως τις αισθήσεις του. Δεν ξέρει τι απέγιναν τα ξαδέρφια του! Ποτέ δεν έμαθε... όταν συνήλθε, ήταν πλέον αργά...

Θυμός μεγάλος τον κυρίευσε μέσα του! Αποφάσισε να ακολουθήσει τον άνθρωπο. Στο κάτω κάτω έμοιαζε πολύ ύποπτος με αυτή την κόκκινη κουκούλα να καλύπτει το πρόσωπο του! Στο χέρι του κρατούσε ένα καλάθι. Τι να έχει μέσα άραγε; Κανένα

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

* Το θέμα του Διαγωνισμού ήταν κοινό για τους μαθητές Γυμνασίου, Γενικού Λυκείου και Επαγγελματικού Λυκείου Βελιούθκης. Συγκεκριμένα ζητήθηκε από τους μαθητές να γράψουν ποιήματα ή διηγήματα με θέμα «Ο άνθρωπος αγαπά να χτυπά όσους του μοιάζουν. Αγαπά να σκοτώνει τον όμοιο του».

όπλο; Μήπως σκότωσε κάποιον;

Ξαφνικά ο ύποπτος ακούμπησε κάτω το καλάθι... Το άνοιξε και από μέσα του έβγαλε ένα μαχαίρι! Συγκλονισμένος ο λύκος συνέχισε να τον παρακολουθεί... Ο νάνος με το μαχαίρι έκοψε δύο μαργαρίτες και τις έβαλε στο καλάθι του. Μετά βρήκε μια λεμονιά. Ο Λύκος την είχε φυτέψει εκεί! Ο νάνος έκοψε τέσσερα λεμόνια και σαν να τον ανήκουν τα έβαλε και αυτά στο καλάθι του! «Α! Τον κλέφτη!» σκέφτεται ο κ. Λύκος! Τρομερά προσβεβλημένος ο κ. Λύκος του φώναξε: «Έ! Κλέφτη! Άσε κάτω τα λεμόνια μου! Δεν μπορείς να τα πάρεις χωρίς την άδεια μου!». Ο μικρόσωμος άνθρωπος τρομαγμένος αρχίζει να ουρλιάζει! Φώναζε τόσο δυνατά που όλα τα πουλιά στα δέντρα πετάχτηκαν από τη φωλιά τους και πέταξαν μακριά! Ο κ. Λύκος είχε ήδη μετανιώσει που είχε τρομάξει τον άνθρωπο. Εντάξει, μπορεί να μην ήταν σωστό που έκοψε τα λεμόνια από το δέντρο του χωρίς να πάρει πρώτα την άδεια του, ίσως όμως να πεινούσε πολύ ή και να μην ήξερε καν ότι η λεμονιά του άνηκε! Μα πάνω απ' όλα τώρα είχε αποκαλυφθεί και ποιος ήξερε τι κίνδυνος τον περιμένει!

-Συγγνώμη! Δεν ήθελα να σε τρομάξω! Σε παρακαλώ! Μη με σκοτώσεις! ψέλλισε ο κ. Λύκος

- Σε παρακαλώ! Μην με φάς! απάντησε ο νάνος

- Να σε φάω; Από πού και ως πού να φάω εγώ άνθρωπο; Τι είμαι; Κανένας απολίτιστος; Κανένας από αυτούς τους διάσημους λύκους στην τηλεόραση που υπερηφανεύονται ότι έχουν φάει τρία γουρούνια και εφτά κατσικάκια;

- Γιατί εγώ; Σου φαίνομαι για κοπέλα που θα σκότωνε ζώο; Ειδικά όταν είναι προστατευόμενο είδος; Για ποια με πέρασες; Για καμιά από αυτές της ψηλομύτες κυρίες που φοράνε γούνινα;

- Με συγχωρείς! Δεν ήθελα να σε προσβάλω! Ωστε είσαι κοπέλα; Πώς σε λένε και τι γυρεύεις μόνη σου σε αυτά τα δάση; από-

ρησε ο λύκος

- Κοκκινোসκουφίτσα με λένε! Είμαι ακτιβίστρια! του είπε. Είμαι μέλος σε μία περιβαλλοντολογική, μη κερδοσκοπική οργάνωση την Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ!

- Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ; Λίγο περίεργο μου ακούγεται; Και τι ακριβώς σημαίνει Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ;

- Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ, απάντησε η Κοκκινোসκουφίτσα, σημαίνει Το Τελευταίο Δέντρο Αφήστε Το Για Να Κρεμαστείτε!

- Αχά! αναφώνησε ο κ. Λύκος. Δεν μου απάντησες όμως, τι γυρεύεις μόνη σου σε αυτό το τόσο επικίνδυνο μέρος, μικρή μου;

- Δεν είμαι δα και μικρή! Έχω περάσει τα δεκαοχτώ! Σπουνδάξω τώρα! Όπως σου είπα και πριν, είμαι μέλος στην Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ και έχω αναλάβει ένα πολύ σημαντικό έργο! Τη σωτηρία του δάσους σας!

- Την σωτηρία του δάσους μας; Κάποιο λάθος θα έγινε! Το δικό μας δάσος δεν κινδυνεύει από κανέναν!

- Κάνεις λάθος! Μεγάλο λάθος! Μάλιστα, όχι μόνο κινδυνεύει το δάσος σας αλλά και εσείς! Τα άγρια ζώα!

- Μα ποιός θέλει να μας κάνει κακό; Αφού δεν πειράξαμε κανέναν! είπε ο λύκος.

- Δεν αμφιβάλω γι' αυτό! Ο ζάμπλοντος βιομήχανος όμως κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος, θέλει να κόψει τα δέντρα για να φτιάξει ένα εργοστάσιο, και ο δήμαρχος μας, ο κ. Πολλαλειλιγακάνει τον παραχώρησης άδεια για να το χτίσει εδώ!

- Θα αστειεύεσαι, έτσι; Πότε ξεκινούν τις εργασίες για το ξεριζώμα των δέντρων;

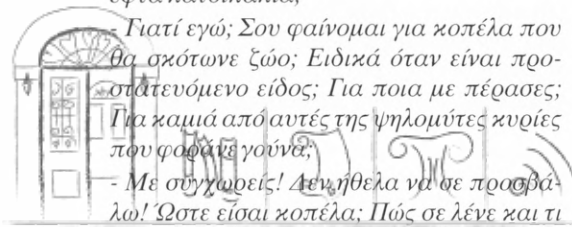
- Σε μια εβδομάδα ακριβώς! Ούτε μια μέρα παραπάνω!

- Αμάν! Και τώρα τι θα κάνει η Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ;

- Ό,τι μπορεί για να τους σταματήσει!

- Δηλαδή... **ΠΑΡΑΒΑΤΕΙΟΣ**

- Τιμήναι! Οκτιφόναι βιβλίσοντα να τομίσοναι μετρίονα, να γαλάσουν τα ρολόγια τους, να μην ξέρουν πότε να αρχίσουν! Θα φέρουμε περισσότερα να φάνε το

φαγητό τους, να μην έχουν δύναμη να εργαστούν! Θα μιλήσουμε στους εργάτες για τις συνέπειες του εργοστασίου! Θα φωνάξουμε τους Απογνημούς να κάνουν επίθεση στα αρχεία των υπολογιστών τους! Θα φωνάξουμε τις κόττες να πετάξουν τα αυγά τους στο δημαρχείο! Ποντίκια να μασήσουν τις άδειες για το χτήσιμο! Κλόουν να τους γαργαλίσουν, να μην μπορούν να σηκωθούν από το γέλιο! Φωτογράφους να τους ζαλίσουν με τα φλάς! Ότι είναι δυνατό, θα το κάνουμε! Φώναξε αποφασιστικά η Κοκκινোসκουφίτσα!

Πρέπει να ειδοποιήσουμε και τα άλλα ζώα του δάσους! Αν είμαστε περισσότεροι τότε το έργο μας θα είναι πιο αποτελεσματικό!

Έτσι και έγινε! Ο Λύκος συγκέντρωσε όλα τα ζώα -εχτός από έναν λαγό που είχε πάει διακοπές στην Καροτοχώρα- και τους μίλησε.

- Δεν πρέπει να το αφήσουμε να περάσει έτσι αυτό! δήλωσε μια χελώνα.

- Δεν θα το επιτρέψω να γίνει κάτι τέτοιο! είπε μια κουνκουβάγια.

- Ανεπίτρεπτο! φώναξε ένας τυφλοπόντικας.

- Καπιταλιστές! Αδιαφορούν για τις ζωές μας! διαμαρτυρήθηκε ένα ελάφι.

- Δεν τους πέφτει μία για το τι περνάει η λαϊκή τάξη! είπε και ένα φίδι.

- Θα τους αφήσουμε λοιπόν να το κάνουν αυτό στο δάσος μας ή θα επαναστατήσουμε; ρώτησε η Κοκκινোসκουφίτσα

-ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΡΑ!! φωνάξαν όλα τα ζώα μαζί.

- Και μια που βρισκόμαστε όλοι μαζί συγκεντρωμένοι ευκαιρία να σας διαβάσω το γράμμα που μας έστειλε ο Λάκης ο λαγός από την Καροτοχώρα! είπε μια πεταλούδα και άρχισε να διαβάζει το παρακάτω γράμμα: «Καροτοφίλοι μου, εδώ στην Καροτοχώρα οι λαγοί έχουν καροτοεπανάσταση, γιατί οι κηπουροί παίρνουν τα καρότα τους και με καροτοθράσος τους ζητάνε να καροτοδουλέψουν περισσότε-

ρο! Φυσικά κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου καροτοσωστό! Επίσης, επισκέφτηκα το καροτομουσείο και είδα από κοντά το μεγαλύτερο καρότο του κόσμου! Θα σας καροτογράψω σύντομα γιατί πάω να ψαρέψω καρότα σε μια καροτόσουπα κοντά στο λαγούμι μου! Σας καροτοφιλά γλυκα, Λάκης! Υ.Γ: Ξέχασα να σας πω πως τα καρότα εδώ είναι νοστιμότητα!»

Αφού λοιπόν όλα τα ζώα αποφάσισαν να υπερασπιστούν το δάσος τους, μοίρασαν τις υποχρεώσεις τους. Τα πουλιά κρεμάσανε στα δέντρα τους τα πανό με τα συνθήματα, που είχαν ζωγραφίσει τα φίδια. Οι χελώνες είχαν όλες συνεννοηθεί να κλείσουν τους δρόμους και να κάνουν μία πορεία στο δρομάκι που ένωνε το δάσος με την πόλη. Τα ελάφια προσφέρθηκαν να αποσπάσουν την προσοχή των κυνηγών όσο τα υπόλοιπα ζώα θα διαδήλωναν. Ο βάρταχος της λίμνης είχε μια φοβερή ιδέα! Θα φώναζε λέει, την υπόλοιπη οικογένεια του από το δάσος της Λιμνούπολης και όλοι μαζί θα χοροπηδούσαν στα κεφάλια των εργατών! Τα έντομα του δάσους ήταν τα μόνα που δεν συμφωνούσαν εξαρχής με την ιδέα της επανάστασης! Γιατί αυτά δεν είχαν ανάγκη! Παντού μπορούσαν να επιβιώσουν! Μόνο τα μυρμηγκία προσφέρθηκαν να βοηθήσουν: θα έχτιζαν με ξυλαράκια ένα μεγάλο τείχος, που θα προστάτευε όλα τα δέντρα της γύρω περιοχής!

Ο Λύκος και η Κοκκινোসκουφίτσα επέμεναν πρώτα να μιλήσουνε στον δήμαρχο και να τον παρακαλέσουνε άλλη μία φορά να μην καταστρέψει το δάσος τους. Επειδή όμως ένας Λύκος θεωρείται όχι μόνο επικίνδυνος αλλά και παράνομος σε μία πόλη, αποφάσισε πως πρέπει πρώτα να αλλάξει την εμφάνισή του! Φόρεσε τις μπότες που του είχε χαρίσει ένας γάτος, πουνδράρισε το τρίχωμα του με άσπρο αλεύρι όπως έναν λύκο στην τηλεόραση, τύλιξε την ουρά του γύρω από το παντελόνι του για να μοιάζει σαν ζώνη και έπειτα έβαλε μπόλι-κο τζελ για να κρατήσει τα αυτιά του προς

τα κάτω, να μην πετάνε! Βέβαια όσο τζελ και αν έβαζε κάθε λίγο και λιγάκι τα αυτιά του πεταγόντουσαν, γι αυτό τα στερέωσε με ένα μανταλάκι και φόρεσε από πάνω τους ένα ωραίο καπέλο. Εδώ να τονίσω ότι αυτό το καπέλο δεν ήταν ένα οποιοδήποτε καπέλο! Το καπέλο αυτό του το είχε κάνει δώρο ένας σωματοφύλακας και μάλιστα είχε υπογράψει και πάνω του! Ήταν μια πολύ ξεχωριστή αφιέρωση για τον κ. Λύκο, αφού είναι ένας από τους μεγαλύτερους θαυμαστές του! Έτσι λοιπόν, πήραν τον δρόμο για την πόλη, όπου θα συναντούσαν τον κ. Πολλαλειλιγακάνει και τον κ. Φαγανοπαρλαπόπουλο για να ζητήσουν μια συμβιβαστική λύση.

Στην πόλη, οι άνθρωποι είχαν κατέβει για να κάνουν την βόλτα τους, αφού σήμερα ήταν Σάββατο και τα σχολεία ήταν κλειστά. Ο Λύκος κοίταζε επίμονα τις βιτρίνες των μαγαζιών που πουλούσαν γούνες! Ήταν πολύ νευριασμένος που τις πουλούσαν σαν παλτά ή και χαλιά για το πάτωμα! Ήταν πολύ ταπεινωτικό αυτό και τον πρόσβαλε ιδιαίτερα! Μάλιστα, δεν πρόσβαλε μόνο αυτόν αλλά και την Κοκκινোসκουφίτσα, η οποία πίστευε πως είναι ντροπιαστικό να βλέπεις τους ανθρώπους, να σκοτώνουν ζώα με τόσο θράσος και απερισκεψία! Σε λίγο έφθασαν σε ένα πελώριο κτήριο, στο δημαρχείο, όπου ένας κύριος με μπλε κουστούμι τους οδήγησε στο γραφείο του κ. Πολλαλειλιγακάνει.

- Παρακαλώ! Καθίστε! Είμαι σίγουρος ότι ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος δεν θα αργήσει πολύ! είπε ο δήμαρχος.

Ο κ. Λύκος κοιτούσε έκπληκτος το γραφείο του δημάρχου. Το πάτωμα και οι τοίχοι ήταν ξύλινοι. Τα παράθυρα ήταν τεράστια, αλλά η θέα των γκριζων πολυκατοικιών δεν ήταν καθόλου ευχάριστη! Το γραφείο - και αυτό ξύλινο - είχε χαράγμένο το όνομά του κ. Πολλαλειλιγακάνει και πάνω του ένα ακριβό φωτιστικό, ένας υπολογιστής, στυλό, έγγραφα και ένα ποτήρι νερό. Στο ταβάνι ένας πολυέλαιος με τε-

τρακόσια πενήντα δύο γλόμπους- ήταν που δεν θα αργούσε πολύ κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος - και ένα πράσινο χαρούμενο δάσος ζωγραφισμένο σε ένα πίνακα (!). Πίσω από την ψηλή καρέκλα του δήμαρχου μπορούσε να διακρίνει το κεφάλι ενός νεκρού ελαφιού! Δεν άργησε να το αναγνωρίσει! Ήταν ο πατέρας μια παλιάς συμμαθήτριάς του, της Φρόσως! Ξαφνικά ένιωσε σαν να βουλιάζει στην καρέκλα του, τα πόδια του να μουνδιάζουν, σαν να μυρίζει το δωμάτιο νεκρά και ο θόρυβος απ' το στυλό του δήμαρχου που ανοιγόκλεινε, να κάνει σβούρες στο κεφάλι του. Την αμήχανη σιωπή διέκοψε ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος, ένας ψηλός, λεπτός και γλοιώδης άνθρωπος, που μόλις άνοιξε την πόρτα.

- Καλημέρα σας πολυαγαπημένε μου δήμαρχε! Τα σέβη μου! φώναξε ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος.

- Ω! Πολύ καλημέρα σας αγαπημένε μου ψηφοφόρε! του απάντησε ο κ. Πολλαλειλιγακάνει.

- Δεν ξέρετε τι χαρά μου έφερε το τόσο ευχάριστο τηλεφώνημα σας! Δεν πιστεύω να υπάρχει κανένα πρόβλημα με το εργοστάσιο μου; Θα σας πρότεινα μάλιστα να αρχίσουμε από αύριο κιόλας τις εργασίες! Τι λέτε καλοσυνάτε μου κύριε δήμαρχε;

- Το εργοστάσιο δεν πρόκειται να γίνει ποτέ των ποτών! φώναξε η Κοκκινোসκουφίτσα.

- Δεσποινίς Κοκκινোসκουφίτσα. Σας παρακαλώ! Μην εξάπταιστε! Είμαι σίγουρος πως μόλις ακούσετε τον λόγο του κύριου Φαγανοπαρλαπόπουλου θα αλλάξετε και εσείς γνώμη.

- Ω! Μας σας παρακαλώ κύριε δήμαρχε, αφήστε την νεαρή και τόσο όμορφη κοπέλα να μας πεί την γνώμη της! Εξάλλου, τίποτα δεν μπορεί να σταματήσει την κατασκευή του εργοστασίου μου! Παρακαλώ! Σας απευθύνω τον λόγο! είπε ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος.

- Δεν χρειαζόμαστε να μας απευθύνεται τον λόγο για να μιλήσουμε! πετάχτηκε ο Λύκος. Έχουμε το δικαίωμα και μόνοι μας ξέρετε! Και για να σας πληροφορήσω υπάρχει κάτι που μπορεί να σταματήσει την παράνομη κατασκευή ενός εργοστασίου στο δάσος! Τα ζώα του δάσους!

- Αχ! Νεαρέ μου! Απάντησε με γλυκιά, ήρεμη φωνή και ένα γελοίο σατανικό χαμόγελο ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος. Ας μην μιλήσουμε για παρανομίες! Δεν είμαι ακριβώς σίγουρος για το ποιος παραβιάζει τώρα τους κανόνες! Εγώ που έχω άδεια να χτίσω το μικρό και αθώο εργοστασιάκι μου στο παλιοδάσος σας ή εσύ που κυκλοφορείς στην πόλη ελεύθερος ενώ υπάρχει σαφέστατος κανονισμός για τα τους λύκους που απαγορεύεται να διασχίσουν το δρόμο προς την πόλη;

- Αρκετά! φώναξε η Κοκκινোসκουφίτσα! Αν αφήσετε κύριε δήμαρχε να πειράξουν έστω και ένα μικρό φυλλαράκι από τα δέντρα του δάσους, όλη η πόλη θα μάθει για το πως αποκτήσατε εκατό χιλιάδες ευρώ στον τραπέζικό σας λογαριασμό, μία μέρα αφού γίνετε δήμαρχος!

- Μα σας παρακαλώ αγαπητή δεσποινίς Κοκκινোসκουφίτσα! Ας μην ρίχνουμε το επίπεδο της συζήτησης μας! Χε,χε,χε... γιατί δεν πάτε λίγο έξω όσο εγώ και ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος ξανα συζητήσουμε αυτό το θέμα του εργοστασίου; Θα σας φωνάξουμε ξανά μόλις λάβουμε την τελική απόφαση! Χε,χε! απάντησε ο δήμαρχος που από την ντροπή του είχε γίνει κατακόκκινος.

Ο κ. Λύκος και η Κοκκινোসκουφίτσα βγήκαν έξω από το γραφείο του κ. Πολλαλειλιγαζάνει. Τότε όμως δύο φρουροί αρπάξαν τον λύκο από τα μπράτσα! «Μη! Που τον πάτε» φώναξε η Κοκκινোসκουφίτσα, αλλά κανείς δεν της απάντησε. «Τρέξε!» της φώναξε ο λύκος! «Πήγαινε στο δάσος να ειδοποιήσεις και τα άλλα ζώα! Θα είμαι εντάξει!» και καθώς τον σέρνανε βίαια, το αγαπημένο καπέλο του κ. Λύκου

γλύστρισε κάτω στο πάτωμα... κανείς δεν σκέφτηκε να το σηκώσει από κάτω... μόνο σαν σκοτείνιασε η καθαρίστρια το μάζεψε και το έβαλε κρυφά στην τσάντα της, να το δώσει στο παιδί της μόλις πάει στο σπίτι, για να παίξει.

Η Κοκκινোসκουφίτσα εντωμεταξύ, είχε ακούσει τις συμβουλές του λύκου όταν τον παίρνανε, για να τον παν - που ξέρεις που τον πήγαιναν!- και είχε τρέξει ως το δάσος για να ειδοποιήσει και τα άλλα ζώα... Το φεγγάρι είχε βγει και το φως του έλουζε τα πυκνά κλαδιά των δέντρων. Ο ψυχρός και κρύος αέρας μύριζε νυχτολούλουδο, ενώ η ησυχία από τα νερά του μικρού καταρράκτη αγαλιάζαν τις ανυσσυχίες της Κοκκινোসκουφίτσας. Το τοπίο ήταν μαγικό... Ο ουρανός ήταν ξάστερος και η πανσέληνος μυστηρία! Κάπου- κάπου ακούγονταν μικροί ήχοι από τον αέρα που έπαιζε με τα κλαράκια των δέντρων και το γρασίδι χόρευε στον ρυθμό της φύσης... Μικρές πυγολαμπίδες στόλιζαν τα βραχάκια της λίμνης και που και που αντηχούσε στα αυτιά σου μια γλυκιά μελωδία, ένα τραγούδι... ένας τόσο όμορφος νεραϊδένιος ρυθμός! Στον ώμο της ήρθε και έκασε μια μικρή χρυσή νεραϊδούλα, γιατί το είχε αισθανθεί πως κάτι ανησυχεί την Κοκκινোসκουφίτσα και ήλπιζε με το όμορφο τραγούδι της να την παρηγορήσει. Έτσι λοιπόν της τραγουδούσε σε όλο την διαδρομή:

Αν θες να δεις

τη μαγεία της νύχτας έλα μαζί,

θα σου την δείξουμε εμείς...

Μόνο πρόσεχε μην ξεχαστείς

και κάτσεις αφού περάσει η πανσέληνος...

γιατί τότε θα καταραστείς

και εσύ νεράιδα θα γίνεις σαν εμάς

-καθόλου ελεύθερη και θύμα των παιδιών που δεν πιστεύουν στη μαγεία των παραμυθιών...

Και αν κάποιο, κάπου τυχει ξεχαστεί

και πει πως δεν πιστεύει στη μαγεία αυτή,

τότε θάνατος σεπεριμένει οβαρύν,
 'αφού μαραθούν τα φτερά σου
 και σκορπιστείς σαν γύρη στα λουλούδια,
 μια άλλη ζωή θα φέρεις
 σαν πολύχρωμη παπαρούνα.
 Μα αν ζήσεις θα πρέπει εσύ να λες
 και ας μην πιστεύεις και ας μην το θες,
 πως ζει ο Αλέξανδρος ο Μέγας,
 και κυριεύει ως τα πέρατα της γης...'
 Και αν αρνηθείς να τραγουδήσεις τον
 σκοπό,
 ετούτον τον αρχαίο, τον Μακεδονικό,
 που η γοργόνες συνέθεσαν κοντά στον
 Ποσειδώνα
 και έλεγαν για να ξεχάσουνε την θλίψη του
 χειμώνα,
 'τότε και μόνο τότε, για πάντα θα χαθείς,
 σαν μαύρο, άγριο δαίμονα θα εξαΰλοθείς.
 Κάποτε αγάπησε και εκείνος μια θεά,
 νεράιδα ήταν λέγανε,
 την έβλεπε κρυφά!'
 Κανένας δεν του είχε πει γι' αυτή τη
 συμφωρά,
 δαίμονας ήταν λέγανε, όχι αγαπητικιά!
 Και από εκεί την έπαθε ο δύσμοιρος
 βασιλέας,
 όταν μια μέρα θύμωσε και γίνηκε φοβέρα!
 'Φοβέρα όπον του γκρέμισε όλα όσα είχε
 εκείνος χτίσει
 ο Μέγας ο Αλέξανδρος όμως θα ξανα-
 ζήσει!

Σαν βγήκε η πρώτη χρυσή ηλιαχτίδα
 του γλυκού Κυριακάτικου πρωινού, η νε-
 ράιδα σκούπισε το δάκρυ της Κοκκινο-
 σκουφίτσας και χάθηκε μαγικά. Και εδώ
 που τα λέμε ευτυχώς που εξαφανίστηκε
 γιατί οι νεράιδες την ημέρα είναι πολύ δαι-
 μονιακά πλάσματα και μόλις δουν κοπέλα
 που είναι πιο όμορφη από αυτές, ζηλεύουν
 και την μετατρέπουν σε πεταλούδα, έκτος
 αν της προσβάλεις που σε μετατρέπουν σε
 μπαρμπούνι!

Το πρώτο ζώο που συνάντησε η Κοκ-
 κινোসκουφίτσα ήταν το περιστέρι. Το πε-

ριστέρι αυτό το λέγαν Άκη και ήταν ταχυ-
 δρόμος!

- Για πού το έβαλες; ρώτησε ο Άκης την
 Κοκκινোসκουφίτσα.

- Έχουν αιχμάλωτο τον Λύκο! φώναξε εκε-
 ίνη με όλη της την δύναμη.

- Πως είπες;! κελάηδησε ο Άκης.

- Αυτός ο μισάνθρωπος! Αυτός ο σκουπι-
 δοκέφαλος! Ο Φαγαναπαρλαπόπουλος!
 Αυτός και ο άλλος ο τραχανοκέφαλος! Ο
 Πολλαλειλίγακάνει! Αυτοί οι αχρείοι πιά-
 σανε τον Λύκο μας!

Ο Άκης προσγειώθηκε στο πιο κοντινό
 κλαράκι, έβγαλε από τον σάκο του ένα
 γράμμα και το έδωσε στην Κοκκινোসκου-
 φίτσα. Αυτή το διάβασε με αγωνία: Αγα-
 πητοί μου φίλοι, Εγώ ο Λύκος, ο μοναδικός
 λύκος του δάσους σας, σας στέλνω κρυφά
 αυτή την επιστολή χάρη στον φίλο μου τον
 Μόρτις το ποντίκι! Ο δήμαρχος, ή μάλλον
 ο στραβούλιακας πιτουρόμναλος βιομή-
 χανος Φαγαναπαρλαπόπουλος, αποφάσι-
 σε την εκτέλεση μου! Μεθαύριο το από-
 γευμα λοιπόν θα μου αφαιρέσουν την γού-
 να μου, ενώ θα είμαι ακόμη ζωντανός, στην
 κεντρική πλατεία! Δεν φοβάμαι όμως! Και
 μην φορηθείτε ούτε εσείς τις απειλές τους!
 Να υπερασπιστείτε το δάσος μας μέχρι την
 τελευταία σας πνοή! Μην τους αφήσετε να
 το κάνουν αυτό στο σπίτι μας! **ΟΧΙ ΣΤΟ
 ΣΠΙΤΙ ΤΩΝ ΠΡΟΓΟΝΩΝ ΜΑΣ! ΟΧΙ ΣΤΟ
 ΣΠΙΤΙ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΑΣ!!** Αντιστα-
 θείτε!!

Σας αγαπώ πολύ,

Κ. Λύκος

Γρήγορα, η Κοκκινোসκουφίτσα έτρεξε
 μαζί με το περιστέρι στο δάσος, όπον χτύ-
 πησαν την μεγάλη καμπάνα και μέσα σε
 λίγα λεπτά όλα τα ζώα του δάσους είχαν
 μαζευτεί στη γέριχη αμυγδαλιά. Τα μπου-
 μπούκια της είχαν ανθίσει και από μέσα
 απ' τα άνθη τους έβλεπε την γύρη που είχε
 σκορπίσει σαν χρυσόσκονη στα πετάλα
 τους! Χωρίς να χάνει καιρό η Κοκκίνο-
 σκουφίτσα διάβασε το γράμμα του Λύκου
 στα υπόλοιπα ζώα του δάσους! Τα περισ-

σότερα άρχισαν να κλαίνε με λυγμούς, ενώ άλλα προσπαθούσαν να φανούν γενναία και να παρηγορήσουν τα υπόλοιπα... «Κάτι τέτοιο δεν θα το αφήσουμε να γίνει!» ακούστηκε μια χοντρή αντρική φωνή από το βάθος του πλήθους. Τότε ένας κένταυρος προχώρησε μπροστά! Πίσω τον ακολουθούσε ο στρατός του. Όλοι τους οπλισμένοι με τόξα και βέλη! Φαινότουσαν άγριοι μα συμπαθητικοί, ο αρχηγός τους στέκοταν περήφανος στα τέσσερα του πόδια! Είχε μαύρα μαλλιά και γένια. Το βλέμμα του ήταν αποφασιστικό και στα μικρά πράσινα μάτια του έβλεπες την θέληση και το θάρρος του να καθρεφτίζεται! «Μην αφήσετε το σπίτι σας να καταστραφεί! Όχι όπως αφήσαμε να γίνει και το δικό μας!» είπε κοιτώντας την Κοκκίνοσκουφίτσα.

Με μια γλυκιά κίνηση η Κοκκίνοσκουφίτσα, στερέωσε μια τούφα απ'τα μαλλιά της πίσω από το αυτί της. Χαμογέλασε αισιόδοξα και ρώτησε τον μυστήριο άντρα ποιος είναι και από που έρχεται. Ο κένταυρος χαμογέλασε και της απάντησε.

- Είμαι ο Χείρων! Και ήρθα εδώ με το λαό μου ειρηνικά για να σας βοηθήσουμε να σώσετε το δάσος σας! Ως αντάλλαγμα θα σας παρακαλούσαμε να μείνουμε εδώ μαζί σας! Οι άνθρωποι του τόπου μας μας έδωξαν μακριά και έβαλαν φωτιά στο σπίτι μας! Θα σας βοηθήσουμε με οποιοδήποτε δυνατό τρόπο! Αρκεί βέβαια να δώσετε το λόγο σας στην τιμή σας ότι θα μας αφήσετε να εγκατασταθούμε εδώ! Μην ανησυχείτε! Δεν πρόκειται να σας κάνουμε απολύτως κακό!

- Νομίζω πως θα σας είμαστε ευγνώμων αν μας βοηθήσετε τώρα, σε αυτή την δύσκολη στιγμή! Όσο για τη διαμονή σας, να είστε σίγουροι πως σε αυτό το δάσος είμαστε όλοι σαν μια μεγάλη οικογένεια και δεν πιστεύω να υπάρχει πρόβλημα να σας φιλοξενήσουμε εδώ για όσο επιθυμείτε!

- Ωραία! χαμογέλασε ο Χείρων και κοίταξε την Κοκκίνοσκουφίτσα στα μάτια. Στρα-

τιώτες μου! Στήστε εδώ τις σκηνές σας! Θα πρέπει να περάσουν απο πάνω μας για να κόψουν τα δέντρα! Ωστόσο βιαστείτε! Δεν έχουμε πολύ χρόνο!

- Σωστά! είπε η Κοκκίνοσκουφίτσα και ο Χείρων της ξαναχαμογέλασε... Πρέπει να πάμε στην πόλη να σώσουμε τον Λύκο! Κάποιοι πρέπει να μείνουν εδώ ως για άμυνα!

- Ακριβώς!είπε ο Χείρων! Να περιμένετε επίθεση και την νύχτα! Εγώ θα επιλέξω τρεις από τους καλύτερους μου άντρες για να σώσουμε τον λύκο του δάσους μας! Οι υπόλοιποι να υπερασπιστείτε με όποιο δυνατό μέσο το σπίτι, τα γυναικόπαιδα και όλα τα ζώα του δάσους!

- Εγώ θα επιλέξω πέντε από τα γενναίότερα ζώα του δάσους! Είπε η Κοκκίνοσκουφίτσα. Φρόσω το ελάφι, Άκης το περιστέρι, Κουάξ ο βάτραχος, Μάκης ο αρχηγός των μυρμηγκιών και....

Εκείνη την στιγμή μια μικρή φωνούλα ξεχώρισε μέσα από το πλήθος. Ένας λαγός με μεγάλα αυτιά και φουντωτή ουρά πήδηξε αποφασιστικά μπροστά από την πρώτη γραμμή.

- Είμαι ο Λάκης ο λαγός και μόλις πριν λίγο ενημερώθηκα για την απόφαση του δήμαρχου! Απαιτώ την άμεση παραίτηση του, την απελευθέρωση του καλύτερου μου φίλου, του Λύκου και την σωτηρία του δάσους μας! Είμαι έτοιμος να υπερασπιστώ τα θελήματά μου με οποιοδήποτε δυνατό τρόπο! Θέλω να συμμετέχω σε αυτή την επιστολή!

- Νεαρέ μου, απάντησε ο Χείρων, μακάρι όλοι μου οι στρατιώτες να είχαν τόσο θάρρος όσο και εσύ!

- Είσαι μαζί μας!είπε η Κοκκίνοσκουφίτσα! Εμπρός λοιπόν μην χάνουμε χρόνο!

- Αχιλλέα, Δαμοτέλη και Ιάσωνα! Ελάτε μαζί μου!φώναξε ο Χείρων και τρεις γενναίοι πολεμιστές εμφανίστηκαν κρατώντας τις ασπίδες τους και το σπαθί τους!

Έτσι λοιπόν πήραν τον δρόμο τους ως στην πόλη. Ήταν πρωί όταν ξεκίνησαν μα

τώρα είχε κιόλας φθάσει κοντά απόγευμα. Στην πόλη οι άνθρωποι κοιμόντουσαν. Τα μαγαζιά είχαν κλείσει από νωρίς και η ζέστη ήταν ανυπόφορη. Ο Χείρων και οι στρατιώτες του, η Κοκκίνοσκουφίτσα και τα ζώα του δάσους προχώρησαν προς το δημαρχείο. Εκεί ο ίδιος πάλι κύριος με μπλε κουστούμι τους υποδέχθηκε στη είσοδο. Αυτή τη φορά όμως, δεν τους άφησε να μπουνημέσα.

- Απαιτούμε να μιλήσουμε στον δήμαρχο της πόλης! φώναξε η Κοκκίνοσκουφίτσα,

- Και δεν φεύγουμε από εδώ άμα δεν του μιλήσουμε! Συμπλήρωσε ο Χείρων.

- Καλά! Καλά! Εντάξει! Θα δω τι μπορώ να κάνω! απάντησε ο κύριος με το μπλε κουστούμι. Περισμένετε εδώ! Μην φύγετε! τους είπε και μπήκε μέσα στο δημαρχείο, να ειδοποιήσει τον κ. Πολλαλειλιγακάνει. Μετά από δύο λεπτά που περίμεναν στα σκαλιά του δημαρχείου, μια μπαλκονόπορτα άνοιξε από τον τρίτο όροφο και προς έκπληξη τους εμφανίστηκε ο κ. Φαγαναπαρλαπόπουλος!

- Τι θέλετε πια σκουπιδόμυαλοι; Ακόμη να πάρετε το μάθημά σας; φώναξε ο Φαγανοπαρλαπόπουλος.

- Ζητήσαμε τον δήμαρχο όχι τον λουστράκο του! απάντησε ο Άκης.

- Ο αξιότιμος κ. Πολλαλειλιγακάνει είναι σε δουλειά και πήρα την πρωτοβουλία να πάρω εγώ την θέση του όσο θα απουσιάζει!

- Που είναι ο Λύκος μας; ρώτησε η Φρόσω.

- Να μην σας νοιάζει! Άντε! Εξαιτίας σας καθυστερεί η ανέγερση του εργοστασίου μου! είπε θυμωμένα ο Φαγανοπαρλαπόπουλος.

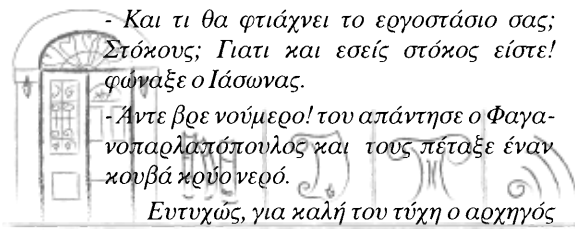
- Και τι θα φτιάχνει το εργοστάσιό σας; Στόκους; Γιατί και εσείς στόκος είστε! φώναξε ο Ιάσωνας.

- Άντε βρε νούμερο! του απάντησε ο Φαγανοπαρλαπόπουλος και τους πέταξε έναν κουβά κρύο νερό.

Εντυχώς, για καλή του τύχη ο αρχηγός των μυρμηγκιών, ο Μάκης δεν πνίγηκε! Λί-

γο όμως κόντευε να παρασυρθεί από τις σταγόνες νερού που είχαν πέσει στον ώμο του Δημοτέλη και να πέσει κάτω. Οι δέκα τους θύμωσαν πολύ. «Ωραία παιδιά! Αφού δεν καταλαβαίνουν ούτε έτσι θα ζητήσουμε από την περιβαλλοντολογική οργάνωση που ανήκω Τ.Τ.Δ.Α.Τ.Γ.Ν.Κ να μας βοηθήσει!» είπε θυμωμένα η Κοκκίνοσκουφίτσα και όλοι μαζί πήραν τον δρόμο για τα κεντρικά γραφεία. Άδικο όμως, αφού ο κ. Φαγαναπαρλαπόπουλος είχε πληρώσει τους ιδρυτές για να κλείσουν την οργάνωση! Η Κοκκίνοσκουφίτσα δεν μπορούσε να το πιστέψει! Ήταν καιρός να βάλουν σε εφαρμογή το σχέδιο γ'! Θα σώσουν μόνοι τους τον Λύκο! Την ίδια ώρα κιόλας! Έξι ώρες, 25 λεπτά και 34 δευτερόλεπτα το απόγευμα! Και θα το έκαναν... Θα το έκαναν αλήθεια αν δεν τύχαινε ένα εκθαμβωτικό φως και μια γνωστή μελωδία στην Κοκκίνοσκουφίτσα να τους αποσπούσε την προσοχή...

Τι ακριβώς ήταν αυτό το φως; Όπως σωστά είχε προβλέψει ο Χείρων, ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος ετοιμαζόταν να κάνει την επίθεσή του. Είχε μαζέψει τους εργάτες του, οι οποίοι είχαν φέρει όλα τα κατάλληλα εργαλεία για την κοπή των δέντρων. Τα ζώα και οι κένταυροι είχαν κατασκευάσει γύρω από το τείχος των μυρμηγκιών που προστάτευαν τα δέντρα, για να τους εμποδίσουν. Φύλαγαν τσίλιες προσεχτικά και είχαν ορίσει διάφορα συνθήματα. Ας πούμε το «άκουσα έναν περίεργο θόρυβο» θα ήταν δύο σφυρίγματα με το στόμα. Άμα ήθελαν να ειδοποιήσουν τους άλλους πως είδαν μια ύποπτη σκιά θα φυσούσαν δυνατά από το κέρατο μιας κατσίκας. Το «χρειαζομαι να παω επειγόντως τουαλέτα» ήταν να πετάξεις δύο πέτρες στη λιμνούλα και μία στην γέρικη αμυγδαλιά! Όσοι προέβλεπαν ένα περιστερι, ο Αναστάσης, ο αδελφός του Άκη, σφύριζε με όλη του την ούνα με μέσα από το κέρατο και ένας ψυχρός σκοπός γκρέμιζε την ηρεμία της νύχτας. Μία σφαίρα πετάχτηκε πί-

σω από κάποια κλαδιά και τρύπησε το σώμα του γενναίου περιστεριού. Οι κένταυροι πιάσανε τα τόξα και τις ασπίδες τους, τα ζώα πήραν τις θέσεις τους, τα μυρμηγκία ύψωσαν την σημαία του δάσους. Μία πράσινη ανοιχτή σημαία με το κεφάλι ενός λύκου! Η μάχη είχε αρχίσει! Οι Κένταυροι ξεχύθηκαν πίσω από τους θάμνους κρατώντας ο καθένας από έναν πυρσό για να βλέπουνε. Ένα τεράστιο «ΜΠΑΜ!» ακούστηκε και το μισό τείχος των μυρμηγκιών γκρεμίστηκε σε λίγα δευτερόλεπτα. Οι νεοραίδες έβλεπαν την μάχη και ήλπιζαν τα ζώα του δάσους να κερδίσουνε. Γιατί αν κάποιος τις ανακάλυπτε σίγουρα δεν θα της άφηνε να ζουν ελεύθερες. Έτσι μαζεύτηκαν όλες τους και τραγουδούσαν το τραγούδι τους δίνοντας θάρρος στους Κενταύρους και στα ζώακια που πολεμούσαν για το σπίτι τους! Η γλυκιά φωνή τους ακουγόταν μέχρι την πόλη και οι άνθρωποι είχαν αρχίσει να αναρωτιούνται από που ερχόταν αυτή η μελωδία. Μερικοί δεν καταλάβαιναν τι ακριβώς λέγαν τα λόγια του τραγουδιού. Άλλοι όμως μπορούσαν να της ακούσουνε ξεκάθαρα τις νεοραίδες να τραγουδάνε:

Και αν κάποιος, κάπου τύχει ξεχαστεί
και πει πως δεν πιστεύει στη μαγεία αυτή,
τότε ο θάνατος σε περιμένει ο βαρύς,
αφού μαραθούν τα φτερά σου
και σκορπιστείς σαν γύρη στα λουλούδια,
μια άλλη ζωή θα φέρεις
σαν πολύχρωμη παπαρούνα...

Η Κοκκινοσκουφίτσα κοίταξε όπως και όλοι στη μεριά του δάσους. Ο Χείρων ανέβηκε με θάρρος πάνω σε μια ξύλινη εξέδρα και μίλησε δυνατά στους κατοίκους που τον κοίταζαν με δέος και θαυμασμό: «Φίλοι μου! Είπε ο Χείρων. Το δάσος μας καταστρέφεται! Καταστρέφεται κρυφά! Και μαζί του καταστρέφεστε και εσείς! Το δάσος μας παρέχει όλα τα καλά! Σπίτι για τα ζώα, οξυγόνο, φιλοξενεί εκατοντάδες σπάνια είδη ζωντανών οργανισμών! Σας

δίνει τρόφιμα, ομορφαίνει τον τόπο μας, μειώνει τις πιθανότητες για πλημμύρες!! Ο δήμαρχος σας, που παρεμπιπτόντως κλέβει από το δημόσιο ταμείο τα δικά σας λεφτά, συμφώνησε στην παράνομη ανέγερση ενός εργοστασίου που με επίσημα χαρτιά και αποδείξεις απαγορεύεται να χτιστεί! Ο κ. Φαγανοπαρλαπόπουλος θα καταστρέψει την πόλη με το εργοστάσιό του! Θέλει να σκοτώσει τον μοναδικό λύκο του δάσους μας! Αύριο το απόγευμα θα τον εκτελέσει! Τα ζώα και οι άντρες μου μαχονται για τους σπίτι τους αυτή την στιγμή! Τους σκοτώνουν γιατί υπερασπίζονται το δικαίωμα στο σπίτι και στο καθαρό περιβάλλον! Και όλα αυτά τα σχεδιάζαν «κάτω από τη μύτη σας»! Εσείς με ποιους θέλετε να είστε; Όσοι είναι κατά του εργοστασίου καθίστε στην αριστερή πλευρά μου! Όσοι προτιμούν να δουν την φύση γύρω τους να πεθάνει λεπτό με το λεπτό από τις τοξικές χημικές ουσίες του κ. Φαγανοπαρλαπόπουλου σταδεξιά μου!».

Οι άνθρωποι μαγεύτηκαν από τον όμορφο λόγο του Χείωνα και αφού μάθανε τα ύπουλα σχέδια του δήμαρχου τους και του κ. Φαγανοπαρλαπόπουλου άρχισαν να διαφωνούν, να συζητάνε και να παίρνουν τις θέσεις τους. Στην αριστερή πλευρά κάτσανε σχεδόν όλοι τους. Στην δεξιά καμιά δεκαριά, μεταξύ τους η κυρία που της άνηκε το κατάστημα με τις γούνες, ο αρχηγός της κυνηγετικής λέσχης, ένας ψεύτης δημοσιογράφος και ο αρχιτέκτονας του εργοστασίου! Οι δέκα τους είχαν κοκκινίσει απ' την ντροπή τους! Οι υπόλοιποι τους κοιτούσαν με θυμό και αηδία!

Την στιγμή που ο Αχιλλέας και ο Μάκης θα τους πρότειναν να έρθουν να τους βοηθήσουν στην υπεράσπιση του δάσους τους, εμφανίστηκε -ποιος άλλος- ο Φαγανοπαρλαπόπουλος!

- Ω! Μα τι κάνετε καλά μου παιδιά! Γιατί διαμαρτύρεστε; Αφού το ξέρετε πως εγώ είμαι ειρηνικός άνθρωπος! Γιατί απλά δεν μου λέγατε πως θέλετε να χτίσω αλλού το

μικρούλι μου οικολογικό εργοστασιάκι μου; είτε ο Φαγανοπαρλαπόπουλε.

- Τι να πρωτοσχολιάσουμε πάνω σας κ. Φαγανοπαρλαπόπουλε; Το θράσος σας, τα ψέματα σας, τη γλοιώδη σας προσωπικότητα, την διπροσωπία σας; Πείτε μου! Εσείς που δεν αξίζει να λέγεστε άνθρωπος! Εσείς που προκειμένου να βγάλετε εύκολο και γρήγορο χρήμα για να μπορείτε να εξουσιάζεται καταστρέφεται το περιβάλλον! Εσείς που φυλακίζετε και σκοτώνετε αθώους! φώναξε η Φρόσω.

- Μπορείτε να μου αποδείξετε το τελευταίο δεσποινίς μου! Αμφιβάλω!

- Να μην αμφιβάλεις για τίποτα! ακούστηκε μια βραχνή φωνή από πίσω του και ο Λύκος εμφανίστηκε!!

- Πως στο καλό κατάφερες να ξεφύγεις από τη φυλακή...Ε! Εννοώ πώς και από τα μέρη μας!

-Καλά το είπες! Συνέχισε! Παραδέξου το ότι με φυλάκισες και ήθελες να με σκοτώσεις! Παραδέξου το ότι θα ξεριζώσεις το δάσος μας και πως μισείς τον δήμαρχο όσο τίποτε άλλο αλλά τον κάνεις τον φίλο για να σε βοηθήσει να πλουτίσεις!

- Χεχεχε..σταμάτα να παίζεις θέατρο λέω εγώ! Πώς το έσκασες από τη φυλακή;;

- Ξέρετε, το «παίζω θέατρο» δεν σημαίνει ότι λέω ψέματα! Αντίθετα κ. Φαγανοπαρλαπόπουλε, μέσα από ένα θεατρικό έργο κρύβεται πάντα η αλήθεια! Και τώρα σας παρακαλώ φύγεται από μπροστά μου!

-Αχιλλέα! Δαμοτέλη! Ιάσωνα! Συλλάβετε αυτό τον αχρείο και τους υπόλοιπους «δεξιούς»! Οι υπόλοιποι! Ελάτε να υπερασπιστούμε το δάσος μας πριν να είναι ακόμη νωρίς! διέταξε ο Χείρων.

- Πως θα προλάβουμε να πάμε στο δάσος; Θέλουμε ώρες για να φτάσουμε στη γέρικη αμυγδαλιά! ανυσήχησε ο Μάκης.

Εκείνη τη στιγμή κάτι ανεπάντεχο συνέβη! Ο δήμαρχος της πόλης, ο γνωστός σε όλους σας κ. Πολλαλειλιγακάνει έκανε την εμφάνιση του με τους δύο γεροδεμένους

μυράβους του σε μπλε κουτσούμια δίπλα του! «Ποτέ δεν έκλεψα χρήματα από το δημόσιο ταμείο! Μια μέρα ξέχασα το χρηματοκιβώτιο ανοιχτό και αυτός ο τραχανοκέφαλος που το έπαιξε και φίλος μου έκλεψε τα λευτά και έπειτα τα κατέθεσε κρυφά στον λογαριασμό μου! Έπειτα έδωσε κρυφά διαταγή να συλλάβουν τον λύκο και ανέλαβε πίσω από την πλάτη μου το ρόλο του δημάρχου όσο εγώ επισκεφτόμουν τον καλό μου φίλο τον Μόρτις στη φυλακή! Τότε αντιλήφθηκα τι παιχνίδι μου είχαν στήσει!»είπε ο δήμαρχος. Και ο λύκος φοβερά εκνευρισμένος του απάντησε: «Ψεύτη! Ο Μόρτις δεν ήταν ποτέ σου φίλος! Χάρης αυτόν ελευθερώθηκα! Απλά φοβάσαι και εσύ να χάσεις την εξουσία μέσα από τα χέρια σου! Τιποτένιε! Μισάνθρωπε! Νόμιζες πως θα μας ξεγελούσες εύκολα!Κάνεις λάθος! Μέγα λάθος! Τεράστιο λάθος!». Η Κοκκινোসκουφίτσα συμπλήρωσε: «Μαζέψτε τον! Βάλτε τον στη φυλακή! Τέτοια άτομα αξίζουν να τιμωρηθούν σκληρά!». Κάποιοι αστυνομικοί ανέλαβαν την σύλληψη του, παρα την προστασία των μυράβων του.

- Γρήγορα! Θα χρειαστεί να πετάξουμε για να φθάσουμε στο δάσος έγκαιρα! είπε ο Κουάξ.

- Εχείς καμιά ιδέα για το πως θα το κάναμε αυτό; ρώτησε ο Λάκης.

- Κοίτα πάνω! του απάντησε ο βάτραχος.

Ο Λάκης και οι κάτοικοι της πόλης που είχαν μαζευτεί τριγύρω σώπασαν ξαφνικά. Κοίταξαν στο μαύρο ουρανό και είδαν πολλές-πολλές πολύχρωμες νεφαιδούλες να πετάνε τραγουδώντας!! Αυτές πλησίασαν, πιάσανε η κάθε μια από έναν πολίτη και όλοι μαζί πετάξαν στο δάσος, στη γέρικη αμυγδαλιά. Στο σύντομο χρονικό διάστημα που πετούσαν πάνω από τα ψηλά πράσινα δέντρα, του δάσους και τα άγρια μαγικά είδη των ζώων, οι άνθρωποι είχαν μείνει άφωνοι βλέποντας την μαγεία του δάσους, τους θανάτους των κενταύρων και των ζώων, ενώ παράλληλα δεν μπορούσαν

να πιστέψουν πως όντως υπήρχαν νεράιδες και μάλιστα τους βοηθούσαν να πετάξουν!

Φτάσανε στη γέρικη αμυγδαλιά... Οι νεράιδες τους άφησαν απαλά στο έδαφος και έφυγαν ανεξήγητα προς την λίμνη τους συνεχίζοντας να τραγουδάνε το τραγούδι τους:

Και αν αρνηθείς να τραγουδήσεις τον σκοπό,

ετούτον τον αρχαίο, τον Μακεδονικό,

που οι γοργόνες συνέθεσαν κοντά στον Ποσειδώνα

και έλεγαν για να ξεχάσουνε την θλίψη του χειμώνα,

τότε και μόνο τότε, για πάντα θα χαθείς,

σαν μαύρο, άγριο δαίμονα θα εξαϋλωθείς.

Οι Κένταυροι απέκρουαν συνεχώς τα χτυπήματα -αλλά δεν σκότωναν-, τα ζώα σαμποτάρανε τους εργάτες που είχαν έρθει για να κόψουν τα δέντρα. Ως τώρα είχαν καταφέρει να αποφυλώσουν μόνο δύο δέντρα, αλλά και πάλι για τα ζώα ήταν πολλά! Θα σας άρεσε για παράδειγμα να πέραμε ξηλώναμε δύο πλακάκια από το πάτωμα του δικού σας σπιτιού; Οι άνθρωποι φώναζαν στους εργάτες που πυροβολούσαν εν ψυχρώ όποιον αμύνονταν: «Είμαστε αδέρφια! Μην πυροβολείται!», «Εμείς οι ελεύθεροι άνθρωποι, οι Κένταυροι και τα ζώα του δάσους που για δεύτερη μέρα σήμερα εξακολουθούμε τον αγώνα μας, δηλώνουμε ότι είμαστε άοπλοι. Βρισκόμαστε άοπλοι απέναντι στις μπουλντόζες. Εδώ ΔΑΣΟΣ, εδώ ΔΑΣΟΣ!», «Εργάτες του εργοστασίου, το Δάσος είναι σημαντικό για τον αγώνα μας, τον αγώνα σας, τον κοινού αγώνα μας ενάντια στη περιβαλλοντολογική καταστροφή και στον κεφαλαϊσμό!». Ένας ψυχρός άνεμος άρχισε να φυσά ξαφνικά και ακούστηκε ένα τεράστιο βουητό που διέκοψε για λίγο την μάχη αφού όλα τα βλέμματα στράφηκαν προς ένα ελικόπτερο που πετούσε από πάνω τους και αποθανάτιζε τις σκη-

νές του αγώνα. Στο πιλοτήριο καθόταν μια διάσημη δημοσιογράφος η Τίνα Κατίνα.

- Καλησπέρα αγαπητοί τηλεθεάτες του Προπαγανδένα! Είμαι η Τίνα Κατίνα και σας μεταδίδω ζωντανά τον αγώνα στο δάσος της οικογένειας των Αριστοκρατικών Γκρι Λύκων των νεότερων της Γαλλίας, έβδομα ξαδέρφια των προσωπικών χρυσόφαρων του ξεπεσμένου βασιλιά του βασιλείου της Δυτικής Απόμακρης Σωφρονιστικής Ομοσπονδιακής Συμπολιτείας ή πιο γνωστό ως Δ.Α.Σ.Ο.Σ...! Εδώ βλέπουμε τον άμαχο πληθυσμό να αποκρούει τις επιθέσεις των εργατών...Αλλά σας έχω και κάτι καλύτερο: Πήρα καινούρια παπούτσια!! Επιτέλους συμπλήρωσα την συλλογή με τα ψηλοτάκουνα μου! Το πεντακοσιαστό μου ζευγάρι, ένα κόκκινο λουστρίνι της γνωστής μάρκας: Γκούτσι-Κουκούτσι!» φώναζε η δημοσιογράφος. Και όταν όλοι κοιτούσαν ψηλά στο ελικόπτερο, ένας άγνωστος βρήκε την ευκαιρία να πυροβολήσει τον Χείρωνά δύο φορές. Η Κοκκίνοσκουφίτσα που ήταν δίπλα του άρχισε να ουρλιάζει από το σόκ για βοήθεια! Τα ζώα, οι Κένταυροι, οι εργάτες ξαφνιασμένοι από τον ήχο του πιστολιού σταμάτησαν να μάχονται, πέταξαν κάτω τα όπλα τους και έτρεξαν να βοηθήσουν τον πληγωμένο Κένταυρο...

Την επόμενη μέρα ο Χείρων ξύπνησε σε ένα κρεβάτι νοσοκομείου. Δίπλα του ήταν η Κοκκίνοσκουφίτσα. Μόλις την είδε χάρηκε πολύ! Κοιμόταν σε μια καρέκλα κοντά του. Ο Χείρων έβαλε όλες του τις δυνάμεις και παρά τον πόνο που ένιωθε κατάφερε και ακούμπησε το χέρι της. Η Κοκκίνοσκουφίτσα ένιωσε το άγγιγμα του και αμέσως ξύπνησε! Τον κοίταξε με τα γαλάζια της μάτια δακρυσμένα και αυτός με τα δικά του τα πράσινα της χαμογέλασε. Του χάιδεψε τα μαλλιά και του έδωσε ένα γλυκό φιλάκι στα χείλη. Έκλειγε όλη την νύχτα από την αγωνία της, μια τώρα είχε δάκρυα χαράς! Το μηχάνημα που ήταν συνδεδεμένος μπορούσε και αυτό να νιώ-

σει τη χαρά του! Και ας μην είχε ζωή εύκολα μπορούσε να καταλάβει από τους χτύπους της καρδιάς του πως μόνο ο έρωτας μπορεί να τον κάνει τόσο ευτυχισμένο. Την στιγμή εκείνη ο κ. Λύκος και η Φρόσω μπήκαν μέσα με δύο ποτήρια γεμάτα αχνιστή ξεστή βελουδένια σοκολάτα. Τον είχαν καταλάβει από την πρώτη στιγμή, από τον τρόπο που κοιταζόντουσαν μεταξύ τους ότι ο Χείρων και η Κοκκινোসκουφίτσα ήταν πλασμένοι ο ένας για τον άλλον. Τους χαμογέλασαν! Δεν ήταν οι μόνοι που είχαν βρει το έτερο τους ήμισυ! Ο Λύκος αγάπησε την Φρόσω τρελά! Τους καλημέρισαν, τους κέρασαν ρόφημα και φώναξαν έναν ιατρό να τους πεί πώς πάει η κατάσταση του Χείρωνα. Ο ιατρός αφού εξέτασε προσεκτικά τον Χείρωνα τον διαβεβαίωσε πως είναι εκτός κίνδυνου και πως σύντομα θα μπορέσει να επιστρέψει στο σπίτι του σύντομα!

Πριν προλάβει να ρωτήσει τι έγινε αφού τον χτύπησαν οι σφαίρες, μπήκε από το παράθυρο ο Άκης το περιστέρι με κρατώντας μία εφημερίδα στο ράμφος του και πάνω στην πλάτη του ο Κουάξ ο βάτραχος και ο Μάκης ο αρχηγός των μυρμηγκιών! Ο Χείρων, η Κοκκινোসκουφίτσα, ο κ. Λύκος και η Φρόσω άρχιζαν να διαβάζουν τα νέα της εφημερίδας:

«ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΑ ΠΑΠΙΟΝΕΑ»

*ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΜΙΛΗΣΑΝ: "ΘΕΛΟΥΜΕ ΤΟΝ ΛΥΚΟ ΓΙΑ ΔΗΜΑΡΧΟ!"

*ΝΑ ΚΑΤΑΡΓΗΘΕΙ Ο ΝΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΩΝ ΛΥΚΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ!

*Ο ΠΡΩΗΝ ΔΗΜΑΡΧΟΣ Κ. ΠΟΛΛΑΛΕΙΔΗ ΚΑΝΕΙ ΔΗΛΩΝΕΙ ΠΩΣ ΔΕΝ ΕΙΧΕ ΚΑΜΙΑ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΥ!

*ΑΘΩΟΣ Η ΕΝΟΧΟΣ; Ο ΖΑΜΠΛΟΥΤΟΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΟΣ ΦΑΓΑΝΟΠΑΡΛΑΠΟΠΟΥΛΟΣ ΔΙΚΑΖΕΤΑΙ ΑΥΡΙΟ ΓΙΑ ΠΥΡΟΒΟΛΙΣΜΟ, ΕΜΠΡΕΙΣΜΟ, ΦΑΣΙ-

ΣΜΟ, ΣΕΙΣΜΟ, ΜΥΣΤΙΚΙΣΜΟ, ΧΟΥΛΙΓΚΑΝΙΣΜΟ, ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟ...!

* ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΟΧΙ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΙΛΩΣΗ ΤΩΝ ΔΕΝΤΡΩΝ!

*ΝΕΡΑΪΔΕΣ: ΜΥΘΟΣ Η ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ;

* ΣΟΚ! Η ΔΙΑΣΗΜΗ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΣ ΤΙΝΑ ΚΑΤΙΝΑ ΜΕΤΑΤΡΕΠΕΤΑΙ ΞΑΦΝΙΚΑ ΣΕ ΜΙΛΑΡΜΠΟΥΝΙ ΟΤΑΝ ΠΡΟΣΒΑΛΕΙ ΜΙΑ ΝΕΡΑΪΔΑ!

* ΠΩΣ ΕΝΑΣ ΠΥΡΟΒΟΛΙΣΜΟΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣΕ ΤΗΝ ΜΑΧΗ.

*ΟΥΤΕ ΟΙ ΕΡΓΑΤΕΣ ΘΕΛΑΝΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΔΑΣΟΥΣ! ΠΟΣΑ ΛΕΦΤΑ ΠΛΗΡΩΘΗΚΑΝ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΘΕΛΗΣΟΥΝ;

*ΕΠΕΣΕ Η ΓΗΡΑΙΟΤΕΡΗ ΑΜΥΓΔΑΛΙΑ ΤΟΥ Δ.Α.Σ.Ο.Υ.Σ. ΑΠΟ ΜΠΟΥΛΑΝΤΟΖΑ ΚΟΜΑΤΣΟΥ-NT-375-Α!

*ΘΡΗΝΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΖΩΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΚΕΝΤΑΥΡΟΥΣ ΠΟΥ ΧΑΘΗΚΑΝ ΧΘΕΣ ΣΤΗ ΜΑΧΗ. ΑΥΡΙΟ Η ΤΑΦΗ ΤΟΥΣ.

*ΕΝΤΟΜΑ ΚΑΙ ΖΩΑ: Ο ΕΦΙΑΛΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΤΡΙΑΚΟΣΙΟΙ!

*ΔΕΚΑ ΥΠΕΙΝΑ ΦΑΓΗΤΑ ΓΙΑ ΝΑ ΧΑΣΕΤΕ ΓΡΗΓΟΡΑ ΒΑΡΟΣ!

*ΝΥΦΙΚΑ-ΒΑΠΤΙΣΤΙΚΑ ΣΕ ΜΙΣΗ ΤΙΜΗ! ΤΡΕΞΤΕ ΝΑ ΠΡΟΛΑΒΕΤΕ!

*ΜΕΓΑΛΟ ΣΚΑΝΔΑΛΟ: ΠΟΙΩΝ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΖΩΩΝ ΟΙ ΓΟΥΝΕΣ ΠΟΥΛΙΟΝΤΟΥΣΑΝ ΣΤΟ ΜΑΓΑΖΙ ΜΕ ΓΟΥΝΕΣ ΑΙΑΜΖΑΒΟΥ ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΟΣΑ ΧΡΟΝΙΑ;

*ΠΟΣΟΙ ΚΑΙ ΠΟΙΟΙ ΗΤΑΝ ΟΙ ΔΕΞΙΟΙ ΠΟΥ ΑΡΝΗΘΗΚΑΝ ΝΑ ΒΟΗΘΗΣΟΥΝ ΣΤΗ ΣΩΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΔΑΣΟΥΣ. ΔΕΚΑΕΦΤΑ ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΠΟΥ ΘΑ ΣΑΣ ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΟΥΝ!

*ΧΑΣΤΕ ΤΑ ΠΕΡΙΤΤΑ ΚΙΛΑ ΕΥΚΟΛΑ ΚΑΙ ΓΡΗΓΟΡΑ!

*ΚΑΤΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΚΑΙΗΤΑΛΙΣΤΩΝ ΣΤΗ ΚΑΡΟΤΟΧΩΡΑ ΑΛΗΘΙΝΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ!

*ΤΙ ΘΑ ΓΙΝΟΝΤΟΥΣΑΝ ΤΑ ΔΕΝΤΡΑ Α-

πάνω που θα χτυπήσει χίλιες φορές το κουδούνι κι όταν ανοίξω, θα πει: «Μήπως έχετε κρεμμύδια, γιατί η μαμά μου ξέχασε να αγοράσει...» Πολύ σπαστικοί όλοι! Μήπως επειδή είναι η πρώτη μέρα της άνοιξης σήμερα, να προσπαθήσω να είμαι λίγο πιο κεφάτος; Και το λίγο το τονίζω! Να ταιριάζω- λίγο- και με το ημερολόγιο, βρε αδελφέ... Πω πω κάνει ψόφο έξω... Και ρίχνει καρέκλες κιόλας! Να δω πως θα πάω σχολείο...

- Μάνα, φεύγω για το σχολείο!
- Με τα πόδια; Βρέχει έξω. Πάρε τουλάχιστον μια ομπρέλα!

- Σιγά, δεν είμαι και από χαρτί.
- Καλά, αλλά αν αρπάξεις καμιά πνευμονία, τι θα κάνουμε παιδάκι μου; Και δεν θα μπορείς να πηγαίνεις και σχολείο, θα κάνεις ένα σωρό απουσίες.

Ναι, τώρα μάλιστα, αυτό θα ήταν καταστροφή! Επειδή έχει νεύρα, ξεσπάει πάνω μου, όπως πάντα. Ας φύγω γρήγορα μη συνεχίσει το κήρυγμα!

Μπρρρ κρύο κάνει. Ποιος είναι εκείνος που πάει μπροστά; Ωρέ, μήπως είναι ο Γιάννης;

Κάτσε να τον προλάβω, να πούμε κανένα αστελάκι, μέχρι να φτάσουμε στο σχολείο μας και γελάσει το χελδάκι μας λιγάκι... Ουπς του έπεσε το πορτοφόλι!

- Ε φίλε, στάσου! Σου έπεσε το πορτοφόλι!
- Ααα... Ε-ε-ευχαριστώ πο-πο-πολύ!

Ωχ ο Κολιτσίδας! Πως την πάτησα έτσι; Και τώρα δεν τον ξεφορτώνομαι με τίποτα!

- Κ-κ-κότα, ε-ε-ένα α-α-αμάξι α-α-αγωνιστικό-κο-κό!

Αυτό μάλιστα. Ένα θέαμα που θα μου έφτιαχνε θεαματικά τη μέρα!

- Πού;
- Ν-ν-ν από κει πη-πη-πήγε, ε-ε-έστριψε στο στενό. Τ-τ-τώρα ε-ε-έφυγε.

Ω μέχρι να το πει, έχασα το αγωνιστικό!

- Κ-κ-κοίτα, κ-κ-κάτι κο-κο-κοπέλες!

Κοπέλες; Κάτσε να στρώσω φράντζα, να σηκώσω κεφάλι, να ισιώσω πλάτη, να ρουφήξω κοιλά, να κάνω τον άντρα! Μήπως την παρεξήγησα τελικά τη μέρα;

- Πού πού;

- Τ-τ-τώρα ε-ε-έφυγαν! Δ-δ-δεν τις προ-προ-πρόλαβες!

Μάλιστα. Δεν την παρεξήγησα καθόλου τη μέρα. Έμενε σταθερή στις απόψεις της!

Και φυσικά έφτασα αργοπορημένος.

- Κυρία μπορώ να μπώ;

- Να πάρεις άδεια από τον κύριο διευθυντή πρώτα.

Αυτό ακριβώς που χρειαζόμουν, να φάω μερικές παρατηρήσεις, μια και δεν πήρα πρωινό! Είναι τόσο δυναμωτικές!

- Κύριε διευθυντά, άργησα να έρθω σήμερα. Μπορώ να μπω στην τάξη;

Πες όχι, πες όχι!!!

- Κανονικά δεν θα έπρεπε να σε αφήσω, ξέρεις τους κανόνες. Πρέπει να έρχεσαι στην ώρα σου. Αλλά, επειδή είναι η πρώτη μέρα της άνοιξης, άντε πήγαινε, στη χαρίζω για σήμερα. Τυχερούλη!

Μπράβο, πέτυχες διάνε! Σου βάζω άριστα! Αυτή ακριβώς είναι η λέξη που μου ταιριάζει κοντί σήμερα! Ας υποκύνω στην απίστευτη τύχη μου και ας πάω στο μάθημα...

- Λοιπόν παιδιά, μια και είναι η πρώτη μέρα της άνοιξης, θα κάνουμε ένα σχετικό ποιηματάκι.

- Ποια άνοιξη κυρία; Δε βλέπετε τι καιρό έχει έξω; Μας κάνει πλάκα το ημερολόγιο!

- Μα παιδί μου, θα έρθουν και οι καλύτερες μέρες. Θα φτιάξει ο καιρός.

Ο καιρός θα φτιάξει, εμάς θα μας το πει; Ή θα μας αφήσει έτσι ανενημέρωτους;

-«... Λυγάν οι κλάδοι,

τα φύλλα σειούνται
γλυκοτσιμπιούνται

τα λουλούδια...

Ας τσιμπηθώ και εγώ να δω αν είμαι ξύπνιος, ή βλέπω κανέναν εφιάλτη...

- Αώστε γι' αυτό, κυρία, μας έστησε η άνοιξη! Άραξε στα ποιήματα και κρύβεται, μην τη δούμε και τη ματιάσουμε.

- Νίκο, το παράκανες! Δεν θα το ανεχθώ. Πέρασε έξω αμέσως!

- Μάλιστα, κυρία.

Πω πω κάνει ψοφόκρυσ τελικά. Ωχ περνάει κι ο διευθυντής... Δεν μπορώ να πω, πάνω στην ώρα πάντα!

- Γιατί είσαι έξω, Νίκο; Δεν σου είπα ότι μπορείς να μπεις στο μάθημα;

- Μπήκα, κύριε, αλλά ξαναβγήκα για να απολαύσω την liaκάδα, τα φύλλα που σειούνται και τα πουλάκια που γλυκοτσιμπιούνται!

- Είσαι αναιδής και γι' αυτό θα τιμωρηθείς! Θα ενημερώσω τη μητέρα σου κι εσύ να πας στο σπίτι και να σκεφτείς τη συμπεριφορά σου. Δεν είναι τρόπος αυτός να μιλάει ένας μαθητής. Οφείλεις να μετανιώσεις και να ζητήσεις συγγνώμη.

Πώς να του εξηγήσω τώρα ότι από το πρωί έχω περάσει περισσότερα απ' όσα ο Οδυσσέας σε καμιά δεκαριά ραψωδίες; Δεύτερο κήρυγμα της μέρας κι είναι μόλις εννέα παρά είκοσι! Ας γυρίσω καλύτερα σπίτι και κάνω επανεκκίνηση αύριο πάλι...

Πρώτη μέρα της άνοιξης σου λέει... Πρώτη μέρα της άνοιξης... Κάτσε να κάνω άκρη, μη με πατήσσει και κανένα αυτοκίνητο! Κοίτα εκείνο κει πώς έρχεται με φόρα! Σιγά καλέ, τι τρέχεις να προλάβεις; Φοβάσαι μη χάσεις την τελετή έναρξης; Αστο, μεγάλε, ακυρώθηκε! Ωχχ όλα τα βρωμόνερα της λακούβας τα τίναξε πάνω μου!

Αυτό ακριβώς είχα ανάγκη αυτή τη στιγμή: ένα αναζωογονητικό λασπόλουτρο!

Αυτή δεν είναι η πρώτη μέρας της άνοιξης, είναι το «άνοιξαν οι πύλες της γκαντεμιάς, περάστε να κεράσουμε παγωμένη γρουσουζιάδα!» πώω σπίτι να γράψω στο ημερολόγιό μου: «Αγαπητή άνοιξη, δεν είναι τρόπος αυτός να φέρεται μια άνοιξη.

Να πας σπίτι και να σκεφτείς τη συμπεριφορά σου. Οφείλεις να μετανιώσεις και να ζητήσεις συγγνώμη. Και που'σαι... να ξέρεις ότι θα ενημερώσω και τη μητέρα σου!»

Παπαναστασάτος Νικόλας,

1ο Γυμνασίου Αργοστολίου

1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΕΓΩ

Ο χρόνος πάντα βιάζεται,
Τρέχει σαν μικρό παιδί και
χάνεται στην πρώτη στροφή του δρόμου.
Κι εγώ τρέχω πίσω του να τον προλάβω,
μετρώντας με το λαχάνιασμα μου.
Κι αυτός γυρνάει το κεφάλι του και μου
γελά περιπαιχτικά.
Στο διάβα του γκρέμισε ό,τι η ψυχή μου με
κόπο είχε χτίσει,
Σαν το κακομαθημένο παιδί
που δε γνωρίζει τι θα πει τιμωρία.
Μα στο τέλος, όμως, θα τον προλάβω,
θα τον πιάσω από το χέρι και
μαζί θα προχωρήσουμε ως το τέρας του
δρόμου,
ώς εκεί που αρχίζει ο ήλιος να δύει...

Καλπάτου Χριστίνα,

3ο Γυμνασίου Αργοστολίου

2ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ ΖΩΗ

Είναι που όσο κι αν προσπαθώ,
πάλι μαύρο αντικρίζω.
Είναι που έχω περάσει πολλά,
μα τίποτα δεν με αγγίζει.

Κάνω προσπάθειες να ακούσω
το ανοιξιάτικο κελήδημα
των πουλιών, μα ακούω
τον τρομακτικό άνεμο
του χειμώνα
να χτυπά αλύπητα
την απουσία της δύναμής μου.
Η διάθεσή μου πολλές φορές,
στο ενδιαμέσο μένει.
Φτάνω στην αναγέννηση,
στην Άνοιξη, μα όλο πίσω γυρνώ
να κνηγήσω μέσα από τους διαδρόμους
των δυσκολιών μου
τη χαρραγή μιας καινούριας
δυναμικής μου πορείας.
Μόνο το χαμόγελό μου
θα επισκιάζει πάντα
όποια σύννεφα θέλουν να με εμποδίσουν
να βλέπω τις χαρές της ζωής.

Πορφυρία Μπόρσα
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

3ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

ΑΤΕΛΕΙΩΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Άνοιξη χαρά Θεού,
η πλάση όλη ανθίζει,
όμως ο νους μου είν' αλλού
Φθινόπωρο θυμίζει.
Ο ήλιος στην Ανατολή,
μα εγώ θέλω τη Δύση.
Ακόμα δεν ξέρω το γιατί
αλλά θα βρω μια λύση.
Το σήμερα είναι σκοτεινό,
το αύριο όμως είναι μαύρο.
Και η ψυχή μου η μικρή
ποτήρι μισοάδειο.

Για μένα το Φθινόπωρο

έχει την πρώτη θέση
και η Άνοιξη ανύπαρκτη
μες στο μυαλό μου σκέψη.
Πιστεύω πως η Άνοιξη
στο τέλος θα νικήσει,
μα η ψυχή μου δεν είναι έτοιμη
με χρώματα να ζήσει.

Παπαδάκη Μαρία-Αργυρώ (Ηρώ)
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

3ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

ΤΟ ΦΩΣ ΤΟΥ ΟΝΕΙΡΟΥ

Κάθε φορά που ξαγρυπνώ,
αναζητώντας το χαμένο μου όνειρο
το μυαλό μου γεμίζει με σκέψεις
πικρές, που σαν κουβάρι
μπερδεύουν την ασημαντή μου ύπαρξη.
Και 'κει που νομίζω πως αγγίζω
της Αριάδνης το Μίτο
ξεπροβάλλει ο Μορφέας και με παίρνει,
με στροβιλίζει μες τη δίνη του,
με ταξιδεύει πάνω από θάλασσες και από
βουνά
και με ορμή με πετά στην σπηλιά του
κι ονειρεύομαι
μια γυναικεία μορφή, λυγερή
την Άνοιξη
να με χαϊδεύει απαλά,
να γιατρεύει τις πληγές μου
και να μου δείχνει ένα παράθυρο στο φως
τη στίλβη του Έρωτα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
Γεώργιος Μουϊκης
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

1ο Βραβείο Δηγήματος Ανκειού

ΤΟ ΜΠΑΟΥΛΟ

Άλλαξα. Από τότε που έφυγες είδα την ζωή με άλλο μάτι. Έγινε σκληρή. Έκλεισα την καρδιά μου στο σκοτισμένο μπαούλο στο πατάρι και αποφάσισα να την αφήσω εκεί για πάντα.

Το μπαούλο... Το θυμάσαι το μπαούλο; Εκείνο το βροχερό πρωινό που ανεβήκαμε κρυφά στο πατάρι και το ανακαλύψαμε; Είμασταν μικροί... Δεν γνωρίζαμε τι έφεραν τα χρόνια που θα έφταναν σε λίγο...

Φοβήθηκα θυμάμαι. Φοβήθηκα το σκοτεινό εκείνο πατάρι με όλα αυτά τα πολύτιμα υπολείμματα του παρελθόντος. Φοβήθηκα... Και τότε το θυμάμαι – το θυμάμαι καλά! – εσύ ήρθες κοντά μου, με κοίταξες στα μάτια και μου είπες πως θα είσαι εκεί και θα με προστατεύεις. Τώρα άλλαξα. Με άφησες να αλλάξω. Η βροχή έπεφτε με μανία πάνω στην ξύλινη στέγη κάνοντας την ατμόσφαιρα στο πατάρι όλο και πιο επιβλητική. Άνοιξες το μπαούλο και τότε εμφανίστηκε μπροστά μας ένας άλλος κόσμος, που δεν τον γνωρίζουμε, που δεν μπορούσαμε να φανταστούμε ότι πραγματικά υπάρχει. Με τράβαγες να μπούμε μέσα. «Να εξερευνήσουμε αυτόν τον μεγάλο θησαυρό!», έλεγες και ξανάλεγες τότε. Θυμάσαι; Τρέξαμε καταπάνω του. Κοιτάξαμε τριγύρω. Ένα παραμυθένιο μέρος. Παντού δέντρα και ολάνθιστα λουλούδια. Πεταλούδες πετούσαν εδώ και εκεί κάνοντας παρέα πρώτα στο κρινάκι, εκείνο το κατάλευκο κρινάκι και ύστερα στην παπαρούνα, εκείνη την κατακόκκινη παπαρούνα. Στην λίμνη έλουζε τα μαλλιά της μια Γιά και τότε τότε έβλεπες και τα πουλάκια που έκαναν βουτιές.

«Δεν Θέλω να φύγω», σου είπα. Θυμάσαι; «Θέλω να μείνω για πάντα εδώ». Θυμάσαι; Με κοίταξες ξανά στα μάτια. «Θα μείνεις. Μαζί θα μείνουμε.» και χαμογέ-

λασες. Όμως έφυγες. Και εγώ άλλαξα.

Σταμάτησα να ονειρεύομαι και χάθηκα απ' τον ήλιο. Σκοτεινίασα και εγώ όπως το πατάρι και έκρυψα τους πολύτιμους θησαυρούς μου. Δεν άντεξα. Ράγισα. Λύγισα. Πήρα την απόφαση να ανέβω ξανά στο πατάρι. Έτσι και αλλιώς δεν φοβόμουν πια. Είχα αλλάξει.

Άνοιξα το μπαούλο και έριξα μια τελευταία ματιά σε εκείνον τον κόσμο. Βρήκα την δύναμη και ξερίζωσα την καρδιά μου. Την άφησα ανάμεσα από το κρινάκι και την παπαρούνα και έφυγα.

Εγώ άλλαξα πια. Αλλά η καρδιά μου ποτέ. Είναι μέσα στο μπαούλο και σε περιμένει. Σε εκείνον τον κόσμο που μένει για πάντα ουτοπικός. Εκείνος τον δικό μας παραμυθένιο κόσμο. Εκείνον τον πολύτιμο θησαυρό μας.

Τώρα κάθε φορά που κλείνω τα μάτια είσαι εκεί. Μου χαϊδεύεις τα μαλλιά, μου κρατάς το χέρι. Χορεύεις μαζί μου στο φεγγαρόφως. Σε ακούω να γελάς. Γελάς από χαρά. Είμαι και εγώ χαρούμενη, ευτυχισμένη.

Με παίρνεις στην αγκαλιά σου. Σκύβεις στο αντί μου και μου ψυθιρίζεις «Σ' αγαπώ», κάτω απ' της νύχτας το σκοτάδι που σβήνει κάθε ντροπή. Τραγουδάς ένα τραγούδι ξεστό. Ξεστό, όπως ήταν και το φιλί σου. Ακούω τα αστέρια που μιλούν. Εξιστορούν στην θάλασσα τον έρωτα.

Είμαι έτοιμη πια. Μπορώ να φύγω, να πετάξω κοντά σου.

Μοιάζει η ζωή ολόένα με ταξίδι προς το ηλιοβασιλέμα.

Δρόμοι δύσβατοι, απόκρυμνοι. Με έναν μόνο προορισμό...

Γαρμπή Ευσταθία

1ο ΓΕ.Λ. Αργοστολίου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

2ο Βραβείο Διηγήματος Λυκείου

ΠΛΑΣΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Είμαστε πραγματικοί μα ζούμε σε έναν κόσμο πλαστικό, σε έναν κόσμο ψεύτικο, απομίμηση του αληθινού και του μοναδικού.

Είμαστε ψεύτικοι και λάθος μα ζούμε σε έναν κόσμο πραγματικό, ονειρικά τέλειο για την ύπαρξη αληθινής τέλειας ζωής. Είμαστε αντίγραφα, ανδρείκελα και κούκλες που έκλεψαν λίγα ψήγματα ζωής από τους κύριους και άρχοντες.

Θέλω να πιστεύω στο απόλυτο ψέμα, στην εναλλακτική προσέγγιση των πραγμάτων.

Θέλω να βρω την αλήθεια μέσα από τη λογική, τη θεωρία και τη συνήθεια - ηθική.

Είμαι πiónι και σκλάβος κάτι μεγαλύτερου και δυνατότερου. Ρουφώ ό,τι μου δίνει. Πιστεύω ό,τι μου λέει.

Κοιτάζοντας τα αστέρια η αμφιβολία παίρνει σχήμα και κραυγάζει για το δικίο της. Το δικό της δικίο.

Το αίμα είναι το νερό. Το νερό είναι το αίμα. Η γη παίρνει το αίμα μου για να ζήσει. Εγώ παίρνω το νερό της για να ζήσω.

Υπάρχω για να υπάρχει. Υπάρχει για να υπάρχω. Τι; Κάτι που το ονομάσαμε Σκιά, Σκέψη, Ιδέα, Ζωή.

Η φωτιά σβήνει με το νερό. Η αντίδραση πνίγεται με αίμα.

Είμαι φοίνικας σε κόσμο υδάτινο.

Είμαι ιχθύς σε μια πύρινη κόλαση.

Είμαι αετός σε μιαν υπόγεια σπηλιά.

Είμαι κουκουβάγια σε βοσκοτόπια του ήλιου.

Ζω για να πεθάνω με αμφιβολίες.

Πολεμώ το θάνατο με αγάπη.

Αγαπώ τη ζωή με καρδιά γεμάτη μίσος. Λιοντάρι μάχεται με σκορπιό.

Είμαστε πραγματικοί μα ζούμε σε έναν κόσμο πλαστικό, σε έναν κόσμο ψεύ-

τικο, απομίμηση του αληθινού και του μοναδικού.

Είμαστε ψεύτικοι και λάθος μα ζούμε σε έναν κόσμο πραγματικό, ονειρικά τέλειο για την ύπαρξη αληθινής τέλειας ζωής. Είμαστε αντίγραφα, ανδρείκελα και κούκλες που έκλεψαν λίγα ψήγματα ζωής από τους κύριους και άρχοντες.

Σωτηρία Λάτση

2ο Λύκειο Αργοστολίου

3ο Βραβείο Διηγήματος Λυκείου

ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΨΥΧΗΣ

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τι είναι πραγματικά ο έρωτας πρέπει πρώτα να τον τοποθετήσουμε σε συγκεκριμένο πλαίσιο, ώστε να καταλήξουμε σε κάποια συμπεράσματα. Στην προσπάθειά μου να τον αποκωδικοποιήσω, θα αφηγηθώ μια ιστορία. Η ιστορία αυτή τοποθετείται στο όχι και τόσο μακρινό παρελθόν. Είναι η κατάθεση ψυχής μιας κοπέλας...

«Ήταν μια μέρα του Δεκέμβρη, ο κόσμος γύρω μου φαινόταν πολύ απασχολημένος και έτσι δεν έδινα ιδιαίτερη σημασία στην ενοχλητική κίνηση στους δρόμους. Περιπατώντας αργά στο πεζοδρόμιο, ξαφνικά τα μάτια μου άρχισαν να καίνε, έχασα την όρασή μου. Σταμάτησα ώστε να μπορέσω να την ανακτήσω και τότε τα μάτια μου αντίκρισαν τα δικιά του. Ήταν αυτό το καφετί που δε μου φάνηκε καθόλου συνηθισμένο διότι είχε μια ιδιαίτερη λάμψη. Ο κόσμος σταμάτησε. Ήχος δεν υπήρχε στην ατμόσφαιρα διότι ήταν σαν ένας άγγελος. Αν και υπήρχαν πολλά άλλα άτομα δίπλα του, αυτός ξεχώριζε ανάμεσα τους. Ονειρώδη πως τον ήξερα, ίσως σε μια άλλη ζωή... Πέρασαν εβδομάδες και μέσω κοινών γνωστών με βρήκε. Καθώς γνωρι-

ζόμασταν κατάλαβα πως είχε γεννηθεί για μένα και εγώ γι' αυτόν! Και ο ίδιος το ήξερε, αν και ο εαυτός του τον κρατούσε λίγο μακριά. Τα συναισθήματα δεν άργησαν να εκδηλωθούν και από τις δυο πλευρές, ήταν αναπόφευκτο. Πολύ σύντομα καταλάβα ότι ο έρωτας μου χτύπησε την πόρτα. Κα- νένας άνθρωπος, καμιά επιστήμη και κα- νένας Θεός δε μπορούσε να εξηγήσει πώς είναι... Μια προδοσία του παρελθόντος ό- μως με κρατούσε αλυσσοδεμένη και αμέ- σως άφησα αυτόν τον άνθρωπο, ο οποίος ένοιωθε τόσα πολλά αληθινά συναισθήματα για την ασημαντη υπαρξή μου. Νόμιζα πως δεν άξιζα κάτι τόσο ανιδιοτελές διότι ήμουν αρκετά μπερδεμένη με τον εαυτό μου και με το τι θέλω πραγματικά.

Κάποια μέρα, μετά από έντονη σκέψη και επιθυμία να ακούσω αυτή τη μελωδική φωνή που έμοιαζε βγαλμένη από τα πλή- κτρα ενός πιάνου προσπάθησα να επικοι- νωνήσω μαζί του. Αυτός δέχτηκε τη συγ- νώμη και την απολογία μου και ήθελε να υπάρχω και εγώ στις δικές του σελίδες, όπως ανέφερε ο ίδιος. Όμως οι άνθρωποι, δέσμοι του αυθορμητισμού, ξέρουν πολύ καλά να κάνουν τους άλλους να στενοχω- ριούνται εξαιτίας των βιαστικών τους απο- φάσεων. Έφυγε επαναλαμβάνοντας αυτά που είχα πει εγώ όταν είχα φύγει. Έτσι α- πλά... Οι μνήμες από τότε με στοιχειώνουν. Κάθε λέξη, κάθε πράξη πονούσε την ματω- μένη μου καρδιά! Η ψυχή μου μαύρισε, η καρδιά μου δεν ακούστηκε ξανα! Ο φόβος κυριεύσε το σώμα μου. Μηχανικά γράφο- ντας σε ένα μήνυμα απελπισίας τη φράση "Σ' αγαπώ, να προσέχεις" ο κόσμος κατα- στράφηκε. Οι τέλειες του αναλογίες παρα- μορφώθηκαν σε κάτι άσχημο, χωρίς ζωή. Τίποτα δεν ήταν το ίδιο. Μου είπε να μην τον περιμένω. Μου είπε πως χάθηκε αυτό το ξεχωριστό που ένιωθε για μένα. Κάθε βράδυ η βαρύτητα τραβούσε τα διαμαντέ- νια μου δάκρυα τοποθετώντας τα στο μα- ξιλάρι μου. Τα μάζεψα όλα και έφτιαξα ένα φόρεμα. Στα τελευταία μου λεπτά

έπρεπε να είμαι όμορφη φορώντας κάθε άσχημη στιγμή στη ζωή μου. Το κρυσταλ- λένιο αυτό φόρεμα το κοσμούσαν όλες οι κακές αναμνήσεις, όλα τα ψέματα που ά- κουσα από πολλά άτομα γύρω μου. Όμως βρήκα ένα δάκρυ ξεχασμένο στο στρώμα μου. Είχε πάνω χαραγμένο το όνομα της απουσίας αυτού του αγγέλου που έπεσε από τον ουρανό. Τότε ο φόβος εμφανί- στηκε μπροστά μου, ειρωνικός και απει- λητικός. Τον έδωσα αυτό το δάκρυ και του είπα πως καλύτερα να μείνει στα κρύα του χέρια παρά να λιώσει γιατί ήταν το πιο αχάριστο και το πιο καλοσχηματισμένο συνάμα, απ' όλα. Το προσωπό του χαμογέ- λασε χαιρέκακα, άπλωσε το χέρι του και το πήρε θριαμβευτικά.

Έβαλα το κρυσταλλένιο φόρεμα μου και περίμενα τον ήλιο να κάψει την ολό- λευκή μου σάρκα. Λίγο πριν παραδοθώ στις ακτίνες του ψιθύρισα ένα "σ' αγαπώ" που αντήχησε σε όλο το σύμπαν. Αυτό που δε θα μάθω ποτέ είναι αν το άκουσε το μονάκριβό μου πλέον δάκρυ. Αυτή είναι η απορία του πάντα και η γνώση του ποτέ. Οι άνθρωποι δυστυχώς δε μπορούν να δια- γράψουν τις στιγμές που τους πόνεσαν. Η μνήμη είναι η πιο καταραμένη και καταδι- κασμένη ικανότητα του ανθρώπινου μυ- αλού. Ο έρωτας είναι μια ψυχοφθόρα δια- δικασία εξαιτίας της μνήμης, επειδή προ- καλεί ανεξέλεγκτη λύπη σε εκείνους που ζουν στο παρελθόν τους. Και δυστυχώς για μένα, είμαι παιδί του παρελθόντος, ζώντας μέσα στις εικόνες, αναπνέοντας τον αέρα της θλίψης, της απογοήτευσης, της απέχ- θειας για το στιγίποτε. Οι νύχτες από εδώ και στο εξής είναι άδειες και αβάσταχτες, χωρίς νόημα, διότι το μυαλό δε μπορεί να αποσχοληθεί με κάτι άλλο πέρα από τις σκέψεις της καρδιάς που βασανιστικά αναγράφονται με μαύρα γράμματα σε ένα λευκό χαρτί. Η νύχτα πάντα θα είναι επαχθής διότι τότε θα βλέπω την εικόνα αυτού του εγωιστικού ατόμου που δε γνω- ρίζει την έννοια της αγάπης. Αυτού του α-

τόμου που θέλει απεγνωσμένα να είναι νικητής, κατακτητής. Αυτού του ατόμου που όταν κοιτάζεται στον καθρέπτη βλέπει την εικόνα ενός θεού που του ανήκει όλη η πλάση. Ήξερα πως εγώ ήμουν μια από τις αιτίες που προκάλεσαν αυτές τις αλλαγές στη συμπεριφορά του, άθελά μου βέβαια. Σίγουρα άξιζα αυτή τη συμπεριφορά, διότι και ο εαυτός μου έτσι είχε γίνει, επιπόλαιος και αλαζονικός. Ερωτευόμαστε πάντα το αβέβαιο διότι θέλουμε να πηγαίνουμε κόντρα στους εαυτούς μας. Οι ερωτευμένοι τείνουν προς αυτοκαταστροφικές κατευθύνσεις... Το μόνο πράγμα που ξέρω είναι πως τείνω και εγώ προς αυτή την κατεύθυνση θέλοντας να είμαι αβοήθητη μέσα σε αυτή τη δίνη που με τραβάει στην άβυσσο.»

Αυτά ήταν τα λόγια της. Μετά σηκώθηκε και έφυγε, αφήνοντας πίσω της ένα σωρό ερωτήματα και προβληματισμούς. Μετά από ώρες σκέψης κατέληξα στο συμπέρασμα ότι η απάντηση είναι αμφιλεγόμενη. Ο καθένας βλέπει τον έρωτα από την δική του οπτική γωνία ερμηνευοντάς τον όπως αυτός επιθυμεί εξαιτίας των εμπειριών και των βιωμάτων του. Για κάποιους είναι ευχάριστο και για κάποιους άλλους δυσάρεστο γεγονός στη ζωή τους, ανάλογα με το πώς φέρονται. Έτσι, ο ορισμός του έρωτα ποτέ δε θα μπορεί να είναι ένας και μοναδικός, όσα χρόνια και να περάσουν, όσα δεδομένα και να αλλάξουν, γιατί είναι κάτι το υποκειμενικό.

Ο φόβος, η μνήμη, η νύχτα σε αυτή την ιστορία αποτελούν τους «συνεργούς» του έρωτα που προκαλούν αναστάτωση στον εσωτερικό κόσμο αυτής της κοπέλας. Ο φόβος δεν την αφήνει να εκφραστεί και να αποδεκτεί τα συναισθήματα της και κατ'επέκταση την κατάληξη που είχε η ιστορία της. Η μνήμη δεν την αφήνει να προχωρήσει μετά από όλα αυτά και την παγιδεύει στο παρελθόν της και τέλος, η νύχτα είναι η περίοδος του εικοσιτετράωρου κατά την οποία αφυπνίζονται οι αναμνήσεις της

διότι τότε οι στιγμές που έζησε βγαίνουν στην επιφάνεια.

Εν κατακλείδι, συμπεραίνω πως ο έρωτας είναι έννοια αόριστη και υπόθεση προσωπική για τον καθένα. Αυτό που είναι σίγουρο είναι πως όλοι ξέρουμε μέσα μας τι είναι. Η ηρωίδα για να μάθει έπρεπε να «κάψει» τον εαυτό της. Δε ξέρω αν θα δει ποτέ ξανά αυτή την πλευρά του αλλά σίγουρα η θυσία αυτή δεν ανέτρεψε τίποτα. Ο έρωτας είναι εδώ και ακόμα θα την πονάει. Γράφοντας όλες τις σκέψεις της σε αυτό το χαρτί δημιουργεί ένα κάστρο για να προστατεύσει τις στάχτες της. Λένε πως ο κόσμος χτίστηκε για δύο. Μεγάλο ψέμα.

Κεφάλαι Θεοδώρα- Δέσποινα
ΕΠΑ.Λ Ιθάκης

1ο Βραβείο Ποίησης Λυκείου

Ο ΦΟΒΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΑΓΝΩΣΤΟ

Όταν το ουράνιο τόξο βγαίνει
όλος ο ουρανός γεμίζει
με τα χρώματα του έρωτα.
Όταν όμως ξεσπά η καταιγίδα
όλα χάνονται
πίσω από το γκριζό φόβο,
το φόβο για το άγνωστο.
Όταν κάποιος ξέρε τι θέλει
όλα είναι περιττά
πίσω από κάθετι άλλο.
Όταν όμως όλα διαλυθούν
η μνήμη θα τα φέρει πάλι στην επιφάνεια,
καθώς όλα θα σκοτεινιάζουν.
Το φεγγάρι θα βγαίνει στον ουρανό
όπου τα αστέρια θα τραγουδούν
ενώ η νύχτα θα πεφτεί σιωπηλά...

ΤΑΚΙΣΤΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

Φιοράτου Ευαγγελία
ΕΠΑ.Λ Ιθάκης

2ο Βραβείο Ποίησης Λυκείου

ΑΠΩΛΕΙΑ

Σκοτάδι στη Ψυχή
Φωτιά στο Πνεύμα
Φέρνει η βροχή
Φέρνει ο αέρας

Κλειστά τα μάτια στο απέραντο
Λέξεις Σκέψεις
Αναμνήσεις
Μένουν προκλητικά στο έλεος του νου

Ηλιακάδα ήταν στην ζωή
Μια γλυκιά ανεπαίσθητη οπτασία
Που σιγοτραγουδούσε και έφερνε ευθυμία
Που μιλούσε και άλλαξε ο κόσμος όλος

Η απόφαση όμως πάρθηκε
Και η Αθανασία γκρεμίστηκε
Έσβησε, παρέλυσε
Στη δύναμη του Χρόνου

Χάθηκε σαν πνοή στον άνεμο
Σαν άηχη κραυγή
Που τρυπά τα πνευμόνια
Και αφήνει πίσω μια ζωή κενή

Δισταγμοί βαραίνουν το είναι
Πνίγουν τη ψυχή
Η Μνήμη δε ξεχνάει
Ποτέ δε λησμονεί

Χρόνια, αιώνες θα περάσουν
Θα έρθει η στιγμή
Οι αναμνήσεις θα ενωθούν
Θα ζήσουνε μαζί

Ζίου Θεοδώρα

Βαλλιάνειο Λύκειο Κεραμειών

3ο Βραβείο Ποίησης Λυκείου

ΕΦΙΑΛΤΕΣ

Τρομάζουνε στ' αλήθεια κάτι τέτοιες
νύχτες
Όταν φωνές ακούς σε ένα παντέρημο
σπίτι.
Η φαντασία παιχνίδια παίζει με τις λέξεις
Και τότε μπλέκονται τα συναισθήματα στη
μέση!
Αργούν τα ξημερώματα να φτάσουν;
Φίλοι παλιοί, παλιές αγάπες
κάπως παράξενοι σαν να 'ναι
Σ' αυτό το σκοτός που ξεκλειδώνει ό,τι είχε
πεθάνει τάχα...

Επικίνδυνες μνημές,
ποιος σας είπε να 'ρθείτε;
Κι αν η ώρα σας ήταν, περιμένετε το φως.
Μες στα σπλάχνα ο φόβος εγκλωβίζει τις
λέξεις.
Δεσμευμένο το σώμα με της μοίρας τα
σχέδια
Σαν ένα νέο Κρητικό, που όμως δεν
πρόλαβε να φτάσει στη στεριά
Την κόρη χάνοντας χωρίς καμιά θεά του
φεγγαριού να τον τυφλώσει.
Μοναξιά και αγωνία, κλέβουν τώρα το
οξυγόνο
Βαριά σεντόνια, αλήθεια
Χτυπούν αλύπητα κάτι τέτοιες ώρες!
Για έναν έρωτα χαμένο,
Καρπό μιας άνοιξης που τέλειωσε
Σημάδια αφήνοντας στα ροδοπέταλα του
νου.
Άλλη μια νύχτα έφτασε στο τέλος της...

Αννούστα Παυλάτου

2ο Γενικό Λύκειο Αγοστόλιου

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

λογοτεχνικές σελίδες

ΦΩΤΗΣ ΠΑΥΛΑΤΟΣ

Επίκαιρη Ελεγειακή ποίηση

Το τελευταίο ταξίδι
του μικρού νεκρού δελφινιού
στις 17 Ιουλίου 2012
(Ο θάνατος του νεκρού δελφινιού,
από χτύπημα πλεούμενου και ο
θρήνος της Μάνας του, στο
τελετουργικό πένθος.)

Απίστευτο
και πρωτόγνωρο μοιάζει
το τελετουργικό το πένθος
στο γένος των δελφινιών
-κι όμως είναι αληθινό-
π'ακόμη
και των ανθρώπων η φυλή
θε να το ζήλευε πολύ.

Εκπληκτική,
γεμάτη πάθος και συναίσθημα
η πένθιμη εξόδιος ακολουθία,
όπως θα 'πρεπε, θα ταίριαζε,
στο ευγενικό των δελφινιών το γένος.

Τρεις μέρες και τρεις νύχτες
με τα άψυχο κορμί
του αοικόχαμένου του παιδιού της
στη ράχη της,
η χαροκαμένη Μάνα
περιπλανιέται
σ' όλα τα μήκη και τα πλάτη
της θάλασσας,

με τη θανατηφόρα τη πληγή του
εκτεθειμένη,
σ' όλα της πλάσης τα στοιχεία
τ' ανθρώπινα
και σ' όλα τ' άλλα
ορατά κι' αόρατα.

Και περιπλανιέται, περιπλανιέται
εκεί που το γέννησε,
εκεί που το μεγάλωνε,
εκεί που του μάθαινε
την αγάπη για τον άνθρωπο
κι όλα τα θαυμαστά
των δελφινιών παιχνίδια.

Στην περιπλάνησή της
παλεύοντας με τα κύματα
και μια και δυο φορές
και τρεις και πέντε,
σαν γλιστρούσε απ' τη ράχη της
το νεκρό δελφινάκι,
υπομονετικά
και με μεγάλο αγώνα
και μια και δυο φορές
και τρεις και πέντε
ξανά
στη ράχη της τ' ανέβαζε
συνεχίζοντας την πορεία της,
χωρίς ούτε στιγμή τον σπαραχτικό
να διακόψει θρήνο της.

Μαζί της
και το μοιρολόι των κυμάτων,
άλλοτε σαν βαθύς αναστεναγμός,
της λύτης φλοιόβρος,

άλλοτε σαν βουβό αγκομάχημα
για τ' αδικοχαμένο το δελφίνι
κι άλλοτε
σαν οργισμένο βογκητό
για τον ένοχο και θύτη.

Και την Τρίτη μέρα
της περιπλάνησής της,
κατά τις άγραφες
του γένους των δελφινιών Γραφές,
την ώρα του δειλινού
μαζί
με την τελευταία του ήλιου αχτίδα
η Μάνα
το νεκρό κατέβασε παιδί της
στο πιο μεγάλο της θάλασσας το βάθος
κι ευλαβικά τ' απόθεσε
στον βυθού τον απόκοσμο
για τον αιώνιο τον ύπνο του.

Κι ήταν εκεί
περιμένοντας το νεκρό δελφίνι
όλες οι αθάνατες,
οι πανέμορφες Νηρηίδες του βυθού,
η Αμφιτριτίη και η Κυμοθόη,
η Γαλάτεια και η Ψαμάθη
κι όλες οι άλλες νύμφες του βυθού,
αχώριστες συμπαίχτριες
στα θαυμαστά
των δελφινιών παιχνίδια.

Με ξέπλεκα,
τα πλούσια τα μακριά μαλλιά τους
τον κυκλικό τους έστησαν χορό
στην ολονύχτια ακολουθία
τελευταίες μοιρολογίστρες
στην τελετή της αγρύπνιας
για το στερνό αντίο.

Ποιος μπορεί στ' αλήθεια
τον πόνο, θρήνο, παραγκό,
της Μάνας να μετρήσει
για του παιδιού της το χαμό;

Κ.Π. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ-ΠΑΚΙΟΛΟΣ

Προσκύνημα στην Κεφαλονιά

Χαιρετώ το ατσάλινο γαλάζιο
Του ουρανού σου
Γη των προγόνων μου
Σε προσκυνώ.

Νερό και χώμα και φωτιά
Πανάρχαια κοτρόνια
Σκληρή, αγέρωχη πέτρα

Έλατο μαύρο της Μεσογείου
Αποθέτω τις μνήμες μου
Στον αμφορέα του κάλους σου.

ΓΑΛΑΤΕΙΑ Ι. ΒΕΡΡΑ

Στο λευκό μπαλκόνι

Στο λευκό μπαλκόνι
άφησε τα μεσημέρια της
προσομνής. Στο νερό
του θέρους βύθισε
τον έρωτα. Κάτι μέσα
του σκίρτησε. Ίσως ο
απόηχος της απόκοσμης
φωνής των μυστηρίων...

8/9/13

Ποιος μπορεί στ' αλήθεια
τον πόνο, θρήνο, παραγκό,
της Μάνας να μετρήσει
για του παιδιού της το χαμό;

20 Ιουλίου 2012

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΝΙΚΗ ΑΛΕΞΑΤΟΥ

Το ταξίδι

Σκοτάδι γύρω
και η θάλασσα να λέει:
«Τότε το όνειρό σου
βούλιαζε αργά».

Ηλιοφωτα παντού
και ο άνεμος να πνέει.
«Τώρα η βάρκα μας
ξεκίνησε σωστά».

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΙΚΗΤΕΑΣ

Διψάμε

Διψάμε. Διψάμε.
Εξαντλημένοι από τον κορμού τις
αστόχαστες διαδρομές,
ασίγαστες υπερβολές,
μες στις ελάχιστες ευκαιρίες ανάπαυλας
ας χρησιμοποιήσουμε την ξεχασμένη
σκάλα, τα σκοινιά
για την αποκαθίλωση του υπέρμετρου
ανδριάντα μας
απελεύθεροι της ομηρίας
ήσυχα να ξεδιψάσουμε με τη θέληση κάτω
από κληματαριά
δραπετεύοντας προσωρινά
από τη φιλοξενία αφειδώλετου σώματος.

Χειμώνας 2012
Κλείσματα Κεφαλονιάς

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ

Μάτια δροσερά

«Πάρε το πελαργόνι, κόρη μου»
με παρακίνησε ο ανθοπώλης
κι αϊφνης ανέμισε στον ήλιο
το σγουρό κεφάλι σου
με φόντο πίσω άγριο πέλαγος
Μονής μπροστά
μετέωρη γαλήνη.

Στων είκοσι τη δόξα εσύ
πράγματι κόρη εγώ, στα δεκατρία,
εξοχική πανήγυρις – Κηπούρια
να βλέπω τάχα μακριά
και να κοιτάζω εσένα
θήραμα – να με κυνηγούν
τα σκοτεινά όλο φλόγες μάτια σου.

Πλάϊ μου – ώρα καλή – το πελαργόνι
άπειρες ροζ-μαβί ταξιανθίες
σαν άπιαστοι έρωτες.
Σκύβω τη χάρη τους ν' αγγίξω.
Μα η ένταση; Τ' αναμμένα χέρια μου;
Πνοές αόρατης φωτιάς ανάμεσά μας;
Το ανύποπτο λουλούδι
ίσως απότιστο, έγειρε.

«Κακό σημάδι»
αρχέγονη φωνή-αντίλαλος.
Κι έκτοτε
«Έρωτα τι 'σαι» λέω
στη χλόη χώνοντας τα δάκτυλα
σαν για να σβήσω τη φωτιά της μνήμης.

Κι επικαλέω μάτια δροσερά
αύρες ανάσες
κι ό,τι νοτίζει ατάζοντας
τη μέρα μου.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΠΑΝΙΑ ΤΣΙΜΑΡΑΤΟΥ - ΜΑΝΤΑ

Τα μάτια σου!

Πήρε το χέρι του Θεού κι ανακάτεψε
λίγο απ' το πράσινο του δάσους,
λίγο απ' του σύννεφου το γκριζωπό,
λίγες σταγόνες σμαραγδίτης θάλασσας,
κι έπλασε, μάτια μου, τα μάτια σου,
τα γκριζωπά γαλαξοπράσινα μάτια σου,
που καθρεφτίζουνε
θάλασσες, δάση κι ουρανούς.

ΜΕΜΑΣ ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ

Αντάρα

Ανταριασμένες είναι οι μέρες που
'ρχονται.

Πάρτε μαζί σας μια πέτρα.

Μη στοιχηθείτε με την εξουσία.
Τα πρωτόκολλά της τα γράφει
μ' απάτες και αίμα.
Στις κουνιστές της πολυθρόνες
κάθονται οι έμποροι των ονείρων μας.
Μες στη γραβάτα τους κρύβουν
το πιστόλι του χαμού μας.
Απ' τα μπαλκόνια τα εκλογικά
σγορίχνουν αλάτι
στις πληγές του κόσμου.

Ανταριασμένη θα 'ναι η έξοδός μας.
Πάρτε μαζί σας ένα βράχο υπομονή.

Κατεργαράιοι της νύχτας
με λάσπη χτίζουν το αύριο.

Ατσιόδες της πολιτικής
θα σας χτυπήσουν στον ώμο.
Φύγετε μακριά.
Διώξτε
το χαμογέλιο των επιδομάτων.

Να, δείτε,
στους δρόμους μαζεύεται το πλήθος,
από τα εργοστάσια ξεκινούν οι εργάτες,
φωνάζουν οι πλατείες και οι αγορές.

Ανταριασμένος είναι ο ξεσηκωμός μας.

Όμως,
στις γωνιές παραμονεύουν
οι καιροσκόποι.
Ανταριάστε τους...

ΝΙΚΟΣ ΘΩΜΑΣ

Ένας παλιός αμανές

Είναι παιδιά πολλών ανθρώπων τα λόγια μας.
Σπέρνονται, γεννιούνται σαν τα βρέφη.
Ριζώνουν, θρέφονται με το αίμα.
Όπως τα πεύκα κρατάνε τη μορφή του αγέρα
ενώ ο αγέρας έφυγε δεν είναι εκεί,
το ίδιο τα λόγια φυλάγουν τη μορφή του
ανθρώπου
κι ο άνθρωπος έφυγε δεν είναι εκεί.
Γιώργος Σεφέρης.

Γιατί οι άνθρωποι γράφουν ποιήματα,
γιατί ντύνουν το στίχο τους με μουσική,
γιατί μετουσιώνουν το τραγούδι τους σε
χορό; Ποια αιτία αναγκάζει τον άνθρωπο
κάθε ηλικίας και εποχής να εκφράζει τον
καημό του, την πίκρα του, την οδύνη του,
τη νοσταλγία του, τον έρωτά του, τη χαρά
του, την ευτυχία του με τραγούδι και χορό;

Δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια εσώτερη ανάγκη άρρηκτα συνδεδεμένη με την ανθρώπινη φύση, που με όργανο εκείνο το μοναδικό δώρο που μόνο αυτός από όλα τα έμβια όντα διαθέτει, τη γλώσσα, εξωτερικεύει με στίχο, μουσική και κίνηση καθετί που κάνει την καρδιά του να πάλλεται από συγκίνηση. Και είναι αυτή η συγκίνηση που δίνει χρώμα στη ζωή. Κι όσο υπάρχει η συγκίνηση, δεν υπάρχει κίνδυνος η ζωή να λιμνάζει. Μέσα από το καθολικό νόημα της ζωής πηγάζει η ποίηση που είναι η συνθετική έκφραση των επιτεύξεων και των δοκιμασιών του ανθρώπου. Είναι η κραυγή θριάμβου και η κραυγή των βασανισμένων από τα πάθη που βιώνει ο άνθρωπος.

Η φωνή αυτή της ποίησης γίνεται δυνατή, γνήσια και αληθινή όταν ακούγεται από τα χείλη ενός στρατευμένου. Παίρνει τότε το βαθύ της νόημα, γίνεται λύτρωση και ψυχικός καθαρισμός για το νέο που βρίσκεται πολύ μακριά από το σπίτι του, που στερείται τόσα, που του λείπουν πρόσωπα αγαπημένα. Και όταν είναι στην πρώτη γραμμή και μια κλωστή τον χωρίζει από το θάνατο, έρχεται λυτρωτικά το τραγούδι για να ξεχειλίσει το απόσταγμα του εσωτερικού πάθους που είναι το απόθεμα της ζωής που αντιστέκεται, που διεκδικεί.

Αυτό το εσωτερικό πάθος είναι το ίδιο για κάθε μαχητή, ανεξάρτητα από τη στολή που φοράει, τη γλώσσα που μιλά, το Θεό που λατρεύει και το πολιτικό του πιστεύω. Έτσι ένα τραγούδι γίνεται συχνά παιδί πολλών διαφορετικών ανθρώπων, που το αγκαλιάζουν, το αγαπούν και σαν παιδί τους το μεγαλώνουν, γιατί τους εκφράζει απόλυτα. Και το αναθρέφουν συχνά και με αίμα ακόμη πληρώνοντας το αντίτιμο των απαγορεύσεων που οι πολιτικές σκοπιμότητες επιβάλλουν.

Και φυλάγουν τα τραγούδια τη μορφή του ανθρώπου στη σωστή της διάσταση και

μένουν στον αιώνα κι έχουν μεγάλη δύναμη, περισσότερη κι από αυτά τα όπλα, τόση, που φοβίζουν ακόμη και τους μεγάλους ηγέτες που τα απαγορεύουν. Ο κάθε πόλεμος έχει το δικό του τραγούδι, που ηχεί το ίδιο στα χαρακώματα, στα φυλάκια, στους καταυλισμούς, στους θαλάμους των νοσοκομείων, στα στρατόπεδα αιχμαλώτων από τους απλούς φαντάρους και των δύο αντιμαχόμενων παρατάξεων, όταν αφήνουν το όπλο και γίνονται αληθινόι άνθρωποι.

Ποιος στρατιώτης στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο δεν τραγούδησε την πασίγνωστη Λιλή Μαρλέν και ποιος μαχητής του δικού μας εμφύλιου δεν έκλαψε στο «Κάποια μάνα αναστενάξει»; Ένα τραγούδι που έλεγαν τα παιδιά του λαού, αντάρτες ή κυβερνητικοί, και που δεν ήταν προπαγάνδα, διαφώτιση ή εμβατήριο, αλλά εξέφραζε έναν πόνο, τον πιο βαθύ του ανθρώπου. Και καθώς το τραγούδι αυτό συγκινούσε όλο και περισσότερους στρατιώτες παρά τις απαγορεύσεις, ήταν η εκδίκηση της μάνας σ' εκείνους που όπλισαν το χέρι του παιδιού της.

Ο πόλεμος των δικών μας ημερών, ο πόλεμος της Κύπρου το 1974, είχε κι αυτός το δικό του τραγούδι, που τραγουδήθηκε με καημό ένα βράδυ από τα χείλη δύο αντιμαχόμενων κάπου στην πράσινη γραμμή. Ήταν από εκείνα τα αργόσυρτα τραγούδια της ανατολής, ένας παλιός αμανές, που είχε κι αυτό τη δική του ιστορία.

Ήταν μια παγερή και σκοτεινή βραδιά τον Δεκέμβρη εκείνης της τραγικής για τη Μεγαλόνησο χρονιάς του '74, όταν έκανα την πρώτη νυχτερινή μου υπηρεσία, έφοδο στα προωθημένα μας φυλάκια. Ξύπνησα γύρω στις δύο τα μεσάνυχτα, τυλίχτηκα στο ξεστό μου τζάκετ, έσφιξα στη μέση το πιστόλι και με λίγη ανησυχία για να μην πάει κάτι στραβά συνάντησα έξω από την πόρτα του διοικητηρίου τον οδηγό μου με το τζιπ. Ξεκινήσαμε αμέσως για τα φυλά-

για της κατοικημένης περιοχής, όπου και η όλη διαδικασία ήταν πιο εύκολη και ακίνδυνη.

Η κίνηση ήταν λιγοστή στα Δυτικά προάστια της Λευκωσίας, όπου ήταν και το τάγμα μας και τα φώτα λιγοστά, λες κι ήθελε η πρωτεύουσα να κρύψει στα πηχτά της σκοτάδια όλον τον πόνο και τη νωπή ακόμη δυστυχία που περίσεφε εδώ κάτω. Συνεχίσαμε, κι εγώ πεζός προχώρησα κι έλεγξα τους σκοπούς της πρώτης γραμμής γνωρίζοντας από την ημέρα το δρομολόγιο και προσέχοντας μη βρεθώ στον τουρκικό τομέα. Τελειώσαμε γρήγορα και φτάσαμε στο τελευταίο φυλάκιο που ήταν στο αριστερό άκρο της γραμμής μας σε μία ερημική τοποθεσία.

Το τζιπ σταμάτησε αρκετά πιο πίσω και με περίμενε. Με την προτροπή του οδηγού μου να είμαι αρκετά προσεκτικός κατευθύνθηκα σ' ένα παλιό νεκροταφείο. Τα φυλάκια των αντιμαχομένων είχαν αναπτυχθεί από τη μια και από την άλλη πλευρά της μεγάλης μάντρας του. Αποτελούσε δηλαδή αυτό το νεκροταφείο στην κυριολεξία τη νεκρή ζώνη στο σημείο αυτό. Ακολούθησα τη μάντρα του ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες και σα φάντασμα που ξεπήδησε από κάποιο διπλανό τάφο προχώρησα προσπαθώντας να εντοπίσω το δικό μας σκοπό.

Ένα ασθενικό φεγγάρι που έπαιζε κρυφτούλι με τα σύννεφα φώτιζε αμυδρά το τοπίο. Ερημιά και μια γαλήνια σιωπή που τάραζε μόνο η φάλτσα φωνή μιας κουκουβάγιας και πιο πέρα ένα σκυλί που αλυχτούσε περίεργα. Έφερα τη ματιά μου μέσα στη μάντρα. Κάποιοι ξεχασμένοι τάφοι κι ούτε ένα καντήλι αναμμένο. Μα τι λέω; Ποιος να 'ρθει εδώ, ποιος να πλησιάσει ένα μέρος που σκόπευαν και μερικές φορές διασταύρωναν τα πυρά τους τα πολυβόλα εχθρών και φίλων; Εξάλλου κάποιοι άλλοι φρέσκοι τάφοι πιο πίσω περι-

μεναν τη φροντίδα και τις σπονδές των ζωντανών. Έτσι τούτοι οι νεκροί αναπαύονταν εδώ λησμονημένοι σ' ένα κομμάτι της πατρίδας τους που τελικά τώρα δεν ανήκε σε κανέναν.

Αλήθεια, πώς σκληραίνει ο άνθρωπος σαν μεγαλώσει! Πώς αλλάζει! Θυμάμαι από μικρός πόσο με φόβιζε το σκοτάδι. Έβλεπα τα κυπαρίσσια και τα λιόδεντρα στο δασάκι που διέσχισε ο δρόμος του χωριού μου να γιγαντώνονται μέσα στο σύθαμπο και στις φυλλωσιές τους να κρύβονται νεράιδες, ξωτικά και φαντάσματα. Πλησίαζα το νεκροταφείο το βράδυ κι η καρδιά μου τότε χτυπούσε τρελά απ' το φόβο της. Τώρα βάδιζα δίπλα του ψύχραιμος και διαπίστωνα πως οι ζωντανοί κινδυνεύουν μόνο απ' τους ζωντανούς κι όχι απ' τους πεθαμένους.

Λίγο πιο πέρα άναψα το φακό μου για να μην αιφνιδιάσω και το σκοπό μας και περίμενα την αναγνώρισή μου εκ μέρους του. «Αιτ τις ει;» σύνθημα, παρασύνθημα και υπογραφή στο βιβλίο. Ολοκληρώθηκε η διαδικασία και έπιασα κουβέντα με το σκοπό που κρύωνε και περίμενε πώς και πώς το δεκανέα αλλαγής. Και τότε ακούστηκε από μακριά ένας αργόσυρτος σκοπός που όλο και δυνάμωνε κατά μήκος της γραμμής. Άκουγα σιωπηλός και ο σκοπός βλέποντάς με απορημένο βάλθηκε να μου εξηγήσει.

-Είναι απ' αυτούς τους αμανέδες που τραγουδάνε κάθε βράδυ οι Τουρκαλάδες απέναντι γιατί φοβούνται, κύριε ανθυπολοχαγέ. Θυμάμαι τις τελευταίες μέρες του πολέμου που είχαν πάθει μεγάλες νίκες. Έχασαν ολόκληρα φυλάκια κάποια βράδια απ' τους δικούς μας κομάντος. Τώρα ξεκινά μια στροφή του τραγουδιού ένας σκοπός, συνεχίζει την άλλη ο επόμενος κι έτσι κυλά το τραγούδι σ' όλη τη γραμμή επαφής κι αποκαθιστά την ενότητα και τη συνέχεια ανάμεσα στα φυλάκιά τους και τους

δίνει θάρρος. Όσο ακούγεται το τραγούδι, όλα πάνε καλά...

Τι άλλο θα άκουγα απόψε! Τι εμπειρία κι αυτή! Έκλεισα το φερμουάρ του τζάκετ μέχρι πάνω κι απομακρύνθηκα καληνυχτίζοντας το σκοπό. Στο μεταξύ είχε έρθει η σειρά του Τούρκου απέναντί μου να τραγουδήσει κι αυτός. Στάθηκα ν' ακούσω καλύτερα και τότε συγκλονίστηκε.

Το τραγούδι που άκουγα μου ήταν γνωστό. Ο σκοπός του και οι πρώτοι του στίχοι μου ήταν γνώριμοι. Αθελά μου ψιθύρισα κι εγώ συνοδεύοντας τον Τούρκο στρατιώτη απέναντί μου:

«Ne olur bir gece camlarda kalksar?»

(«Τι θα γίνει αν μείνουμε μια νύχτα στο πενκόφυτο;»)

Ναι, τώρα ήμουν σίγουρος. Ήταν ο αμανές που τόσο ωραία τραγουδούσε ένας ξεριζωμένος Έλληνας της Πόλης, ένας λεβέντης ανατολίτης, ο παππούς μου ο Αδάμ. Τον άκουγα μικρό παιδάκι να το τραγουδά ή μάλλον να το ψάλλει - γιατί ψαλμός βυζαντινός έβγαине από τα χείλη του- καθισμένος σταυροπόδι εκεί στ' απόσκια των περιβολιών της Κηφισιάς μετά το μόχθο της μέρας. Τραγουδούσε αυτό και άλλα παρόμοια κι ύφαινε περίτεχνα το σεβντά του στον καμβά του πεντάγραμμου. Έπινε το κρασάκι του και μου 'λεγε ένα σωρό ιστορίες για τη γενέτειρά του, την Πόλη. Και ζωντάνευε τις διηγήσεις του με ωραίες περιγραφές για τις γραφικές γωνιές της Πόλης, το Πέραν, το Γαλατά, το Γενίκιοϊ, τα Ταταύλα, όπου Έλληνες και Τούρκοι ζούσαν αδελφωμένοι. Και θυμόταν συχνά κάποιο φίλο του Αχμέτ, που τόσα βράδια στα καπηλειά καθώς κατέβαζαν τα ποτηράκια τους ένωσαν τις φωνές τους σ' αυτό το ερωτικό τραγούδι που έβγαζε προς τα έξω έναν κοινό καημό.

Τότε το τραγούδι αυτό ένωσε δυο λαούς. Τώρα το ίδιο τραγούδι οριζοθετούσε τη διαχωριστική γραμμή, που, αν τη διάβαι-

νες, σε καρτερούσε ο θάνατος. Τότε ο σκοπός αυτός αντηχούσε μέσα από τα τρισβαθα δύο αδελφωμένων ψυχών κι ήταν ένας ύμνος για τον έρωτα με όλα του τα βάσανα. Τότε γινόταν γέφυρα φιλίας, τώρα καθώς ακουγόταν ορθωνόταν τείχος αδιαπέραστο. Τώρα το τραγουδούσε ένας στρατιώτης, γιατί φοβόταν το δικό μας σκοπό απέναντι. Και το άκουγε ο δικός μας σκοπός με το χέρι στη σκανδάλη, γιατί φοβόταν εκείνον που το τραγουδούσε.

Αυτές ήταν οι πρώτες μου σκέψεις και εκτιμήσεις σ' αυτό το άκουσμα. Καθώς όμως περνούσε η ώρα, αυτή η πρωτόγνωρη νυχτερινή ακρόαση άρχισε να λειτουργεί μέσα μου διαφορετικά. Μπορεί οι στρατιώτες που το τραγουδούσαν να οριοθετούσαν πράγματι το χώρο, αλλά ένα τέτοιο τραγούδι, που κάθε άλλο παρά πολεμικό ήταν, δεν μπορούσε να μη λειτουργήσει και πάλι σαν γέφυρα.

Άκουσα προσεκτικά το στρατιώτη που τόσο ωραία το τραγουδούσε. Δε φαινόταν φοβισμένος. Τραγουδούσε γιατί το είχε ανάγκη τη συγκεκριμένη στιγμή. Έβγαζε μια θεσπέσια μουσική που ανέβαινε από την ενδότερη φλέβα της ύπαρξής του, διέτρεχε όλο το ψυχικό του ανάστημα και ξεχειλίζει ένα απόσταγμα νοσταλγίας και ερωτικού καημού.

«Τι θα γίνει αν μείνουμε μια νύχτα στο πενκόφυτο;»

Στο στίχο αυτό δραπέτευε έξω από τη στολή που φορούσε, γιατί ξυπνούσε μέσα του ο άντρας και άφηνε τη φαντασία του να καλπάζει και να ζήσει σαν σε όνειρο μια νύχτα μαζί μ' αυτήν που αγαπούσε και που τόσο του έλειπε εδώ στην ξένη γη. Με το τραγούδι αυτό πετούσε το όπλο για ν' αγκαλιάσει νοερά τη γυναίκα. Και τότε δεν μπορεί να μη προβληματιζόταν γιατί βρέθηκε σ' αυτή τη γραμμή.

Κι εγώ πώς αισθανόμουν εκείνη την ώρα συνεπαρμένος απ' αυτό το τραγούδι;

Ένα τραγούδι που μου έδειχνε πόσα κοινά στοιχεία πολιτισμού έχουν οι δύο λαοί που τώρα ο πόλεμος τους έφερε αντιμέτωπους. Κατ' αρχήν ένιωθα μια συμπάθεια για το παλικάρι απέναντί μου που άκουγα να τραγουδά και γέλασα στη σκέψη ότι ήταν φορές που φανταζόμουν τους αντίπαλούς μου Τούρκους στρατιώτες σαν τους αιμοσταγείς γενίτσαρους του 21. Για μια στιγμή ένιωσα την ανάγκη να περάσω απέναντι και να του ζητήσω να μου πει και να μου μεταφράσει στα αγγλικά τους υπόλοιπους στίχους του τραγουδιού που δεν ήξερα. Αυτό θα ήταν βέβαια πολύ όμορφο, αν μπορούσε να γίνει, δυστυχώς όμως η πραγματικότητα προς το παρόν παρέμενε διαφορετική.

Παράλληλα ο γνώριμος αυτός αργόσυρτος σκοπός εισχωρούσε και στα έγκατα του δικού μου εαυτού, τον ισορροπούσε, δάμαζε τη μοναξιά μου, με ταξίδευε νοσταλγικά στο χθες και έφερνε στη φαντασία μου τη γυναίκα που τόσο έλειπε και σε μένα τη συγκεκριμένη στιγμή. Και συνέχισα να τραγουδώ κι εγώ όπως μπορούσα την ίδια μελωδία, μέχρι που έφτασα στο αυτοκίνητο με τον οδηγό μου αρκετά ανήσυχο για την αργοπορία μου.

Με έντονη συναισθηματική φόρτιση βρέθηκα σε λίγο στο ξεστό μου κρεβάτι στο διοικητήριο, μακριά από το όπλο μου, απογυμνωμένος από τη στολή μου και πραγματικά ελεύθερος -η σκέψη και οι ιδέες μας ποτέ δε φυλακίζονται- να συνεχίζω τον προβληματισμό μου. Την ίδια ώρα εκατοντάδες μίλια μακριά δυο μάνες, η δικιά μου και του Τούρκου, σίγουρα θα ξαγρυπνούσαν και θ' αγωνιούσαν για τα παιδιά τους που ήταν έτοιμα να εξοντώσουν το ένα το άλλο. Θα ξαγρυπνούσαν και θα προσεύχονταν η καθεμιά στο δικό της Θεό να τα προστατέψει. Πόνος βαθύς και κοινός, γιατί η μάγα είναι ίδια σε κάθε μήκος και πλάτος της γης, σε κάθε εποχή και πονά το ίδιο κάθε που θα φέρει στον

κόσμο μια καινούργια ζωή, λαχταρά το ίδιο σε κάθε κίνδυνο του παιδιού της και σπαράζει στον ίδιο βαθμό όταν η μοίρα της φέρει να κατενοδώσει το παιδί της στο ταξίδι το αγύριστο.

Δεν σκέφτονται έτσι όμως εκείνοι που ξεκινούν τους πολέμους παρακάμπτοντας κάθε άλλο τρόπο ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών. Σ' όλους αυτούς ας διατυπωθεί και σ' αυτό το σημείο ένα μεγάλο ερώτημα: Τι τους έφταιξε η μάνα κάθε εποχής και τόπου που της πήραν το παιδί, το όπλισαν, το έκαναν φονιά και της το στέρησαν αφήνοντάς το άταφο, βορά στα όρνια, ή της το έστειλαν πίσω με κομμένα χέρια ή πόδια, με διάτρητο το κορμί από ριπές πολυβόλων, με παραμορφωμένο το πρόσωπο από τις φλόγες ή με το χαμόγελο του νεκρού μέσα σε μια πλαστική σακούλα; Ένα ερώτημα, ένα ακόμη γιατί να πολεμάμε, που προβλημάτισε και μένα εκείνη τη νύχτα με αφορμή ένα παλιό τραγούδι που ακούστηκε γλυκά και ζέστανε μια παγερή βραδιά του Δεκέμβρη του 74 εκεί, στη γραμμή του Αττίλα.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ

Μπαρμπα - Λάσσε

Κάθε Παρασκευή απόγιομα έβγαине από το παλιό ξύλινο σπίτι του που βρισκόταν κάπου εκεί ψηλά στο δρόμο των κοιλάδων, στα Ντάλαρνα, όπως τα λέγαν οι Σουηδοί. Έβγαине από το έρημο σπίτι που η δική του πτοή δεν έφτανε να το ζεστάνει - στη σιωπή του πνιγόταν. Προχωρώντας λοιπόν μερικές δεκάδες μέτρα έπιανε την άκρη του μεγάλου δρόμου και καθόταν εκεί με τις ώρες. Στεκόταν ορθός, α-

κούραστος παρά την ηλικία του και χαιρετούσε τον κόσμο που ανέβαινε. Έναν κόσμο που δεν πήγαινε βέβαια πεζή αλλά μέσα στ' αυτοκίνητά του, μια ατέλειωτη γραμμή από αυτοκίνητα, αυτοκίνητα κάθε είδους και κάθε χρώματος, τα περισσότερα ωστόσο συνηθισμένα· εκείνα των τεσσάρων θέσεων, που δε σήκωναν αναγκαστικά πάντα τέσσερα άτομα.

Κάθε Παρασκευή απόγιομα πολλοί Στοκχολμιώτες άφηναν τη μεγάλη πόλη που, αν δεν είχε την πνιγηρότητα της Αθήνας, δεν έπανε να είναι κουραστική, και τραβούσαν για τα εξοχικά τους. Δεν ήσαν λίγοι οι εργαζόμενοι που διέθεταν κι αυτοκίνητο και εξοχικό. Τ' αυτοκίνητα λοιπόν ανέβαιναν σε μια ατέλειωτη σειρά. Κι ο μπαρμπα-Λάσσε έπιανε την άκρη του μεγάλου δρόμου και χαιρετούσε, χαιρετούσε, χαιρετούσε. Πότε κουνώντας μόνο το χέρι και πότε ανεμίζοντας κάποιο μαντήλι, ανάλογα με τη διάθεση. Χαιρετούσε σα να ήσαν όλοι εκείνοι οι ταξιδιώτες φίλοι και γνωστοί του.

Και φαινόταν αλήθεια σα να 'ναι πολλοί αυτοί που μοιάζαν να 'ναι γνωστοί του. Γιατί πολλοί ανέβαιναν τον ίδιο δρόμο κάθε Παρασκευή απόγιομα και κατέβαιναν τον ίδιο δρόμο κάθε Κυριακή βράδυ, για να πάρουν ξανά την ίδια πορεία την ερχόμενη Παρασκευή. Έτσι, με την επανάληψη ο μπαρμπα-Λάσσε έγινε γνωρίμος σε πολλούς κι εκείνος έλεγε πάλι πως γνωρίζει κόσμο και κόσμο.

Έλεγε πως γνωρίζει... Μα ελάχιστες φορές και με πολύ λίγους είχε μιλήσει. Σχεδόν μόνο με ανθρώπους που δεν είχαν στη ρουτίνα τους τ' ανεβοκατεβάσματα του δρόμου εκείνου. Ήσαν κυρίως άτομα που τύχαινε να πάθουν καμιά μικρή βλάβη και να σταματήσουν ή κάποιοι που ήθελαν π.χ. να μάθουν αν εκεί κοντά υπάρχει πρατήριο βενζίνας. Μ' εκείνους άλλαζε κάποια λόγια. Μα οι άλλοι συνήθως περνούσαν με ταχύτητα και μόλις προλάβαιναν να δουν

τον άνθρωπο που κουνούσε το χέρι ακούραστα χαιρετώντας τον καθένα.

Ο μπαρμπα-Λάσσε... μια φυσιогνωμία ερημίτη που ήθελε να βλέπει τον κόσμο.

Ήταν κάπου πριν τριάντα χρόνια όταν είχε παντρευτεί μια κοπέλα της περιοχής κι είχαν αποκτήσει ένα αγόρι. Ζήσαν περίπου πέντε χρόνια μαζί, ύστερα κόλλησε στη γυναίκα του η μανία της κοσμικής ζωής, τον έτρωγε καιρό με την απαίτηση ν' αφήσουν την αγροτική ζωή και να κατέβουν στη Στοκχόλμη. Στο τέλος κουράστηκε στα φαγώματά της και της έκανε το χατήρι. Αυτό ήταν και το μεγάλο του σφάλμα, γιατί εκεί τα 'φτιαξε μ' έναν Ιταλό και του είπε ήσυχα-ήσυχα κι απλά πως δε γίνεται πια να ζήσουν μαζί. Χώρισαν κι η πίκρα έφερε εκείνον στο ποτό, σε λίγο έγινε αλκοολικός, συνήλθε κάπως μετά από καιρό, περιόρισε το ποτό κι είπε να γυρίσει στο πρώτο του στέκι, στο εξοχικό σπίτι και στα κτήματά του.

Ο γιος του ήταν τώρα μεγάλος, συζούσε με μια Δανέζα, μα κάθε Χριστούγεννα τον επισκεπτόταν στο εξοχικό εκείνο σπίτι του δρόμου των κοιλάδων. Ήταν η μόνη ζωτανή χαρά του· ένα δικό του πρόσωπο τον θυμόταν έστω μια φορά το χρόνο· ήταν κι αυτό κάτι. Ύστερα ήταν ο άλλος κόσμος για τον μπαρμπα-Λάσσε, οι περαστικοί με τ' αυτοκίνητα, μερικοί φυσιогνωμικά γνώριμοι· ο κόσμος του, ο κόσμος που χαιρετούσε ακούραστα.

Πόσες ώρες έμενε στην άκρη του δρόμου τις Παρασκευές τ' απογιομάτα και πόσες τις Κυριακές τα βράδια ήταν δύσκολο να πει κανείς. Γιατί κάθε Κυριακή βράδυ ο μπαρμπα-Λάσσε έπιανε την άλλη πλευρά του δρόμου, το κατέβασμα, να ξαναχαιρετήσει εκείνους που είχε χαιρετήσει στο ανέβασμα. Κουνούσε στιγμές τα χείλη και θα 'λεγε κανένας πως τους μετρού, μη χάσει το λογαριασμό, μην αφήσει κάποιον αδικημένο από το δεύτερο χαιρετισμό του γνωρισμού. Ο μπαρμπα-Λάσσε... τόσο τραγι-

κός μέσα στην αστεία, κατά μερικούς, εμφάνισή του. Εκείνοι που μπορούσαν να δαισθανθούν το δράμα του αντιχαιρετούσαν, γιατί πολλοί τον βλέπαν αδιάφορα, όπως βλέπει κανένας έναν ανόητο. Ήταν τόση η χαρά του καημένου του μπαρμπα-Λάσσε όταν έπαιρνε αντιχαιρετισμό... Αν έκοβε κανένας ταχύτητα, μπορούσε να διαβάσει αυτή τη χαρά στα μάτια του γέρον.

Χρόνια και χρόνια γινόταν τούτο. Δε σταματούσε τον μπαρμπα-Λάσσε ούτε το κρύο ούτε ο αγέρας ούτε τίποτε. Το χειμώνα έπινε γερά πριν βγει· κάποτε έπαιρνε και το μπουκάλι με το αλκοόλ κοντά, μερικοί μάλιστα τον είχαν δει, όπως λέγανε, στιγμές με το χέρι να κρατά το μπουκάλι και να πίνει και με το άλλο να χαιρετά. Κανένας θ' αναρωτιόταν πώς δεν κουράζεται, μα ήταν ο μόνος τρόπος να νιώσει πως φεύγει από τη μοναξιά του, να καταλάβει πως ζει. Μόνη Παρασκευή ή Κυριακή που δε θα τον έβλεπε κανένας στη γνώριμη θέση ήταν εκείνη η Παρασκευή ή Κυριακή που τύχαινε να πέφτει τη δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων. Γιατί τότε τον επισκεφτόταν ο γιος του και ο γέρος έμενε στο σπίτι για την τόσο σπάνια κι ακριβή για κείνον στοιχειώδη οικογενειακή θαλπωρή.

Εκείνα τα Χριστούγεννα ο γιος του τραγικού ερημίτη των κοιλάδων δε θα επισκεφτόταν τον πατέρα του, αφού είχε αποφασίσει με την κοπέλα του να περάσουν γιορτές στα Κανάρια νησιά. Ο μπαρμπα-Λάσσε είχε ενημερωθεί με μια λιγόλογη κάρτα που ανέφερε το ταξίδι κι έκλεινε με το Γκουντ Γιουλ (Καλά Χριστούγεννα). Καλά Χριστούγεννα!.. Τι καλοσύνη, τι χαρά για το μοναχό!..

Δεν είπε τίποτε ο μπαρμπα-Λάσσε σαν πήρε μέσα Δεκέμβρη την κάρτα εκείνη. Τι να πει; Σε ποιον να το πει; Σ' άψυχα αντικείμενα που οι προβολείς τους τώρα του φαινότουσαν μεγάλα μάτια τεράτων; Στους ζωντανούς που ήσαν μέσα; Μα στον

ίλιγγο που ήσαν δεμένοι, μόλις προλάβαιναν να τον δουν, κι αν τον έβλεπαν σπάνια σκεφτόντουσαν το ανθρώπινο δράμα που έκρυβε εκείνος ο χωρίς σταματημό χαιρετισμός.

Κι έτυχε να 'ναι Κυριακή εκείνη η δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων. Η μέρα της πιο ζωντανής χαράς του, άδεια τώρα χωρίς την επίσκεψη ενός δικού. Αυτή η επίσκεψη ήταν κάτι που λες του έδινε δύναμη για έναν ολόκληρο χρόνο. Είχε μάθει να μη μετρά μέρες ή βδομάδες αλλά μήνες. Γενάρης, Φλεβάρης, Μάρτης... Να, φεύγει η άνοιξη, φεύγει το καλοκαίρι. Τα Χριστούγεννα πλησιάζουν. Η ζεστασιά του δικού που θα έφτανε, λίγη αγάπη να 'ρχεται μες στο κορύφωμα της παγωνιάς στη φύση, το πανηγύρι μιας μέρας κι ύστερα... ύστερα πάλι το μέτρημα των μηνών για τ' άλλα Χριστούγεννα.

Μα τώρα κάτι άλλαξε, έσπαξε ο ρυθμός, τώρα θα ήταν δύσκολο να νιώσει το τσάκισμα του χειμώνα να πει Γενάρης, Φλεβάρης, Μάρτης πάλι, ένιωθε δε κολούσαν τα χείλη του σα βελόνα σε χαλασμένο δίσκο παλιού γραμμοφώνου στο Δεκέμβρη, Δεκέμβρη, Δεκέμβρη... Και τα Χριστούγεννα δε θα μοιάζαν Χριστούγεννα, η παραμονή τους θα 'ταν μια συνηθισμένη Παρασκευή και τ' ανήμερά τους μια συνηθισμένη Κυριακή. Η ανάπαυλα από το χαιρετισμό των «κατ' ουσίαν» ξένων περαστικών δε θα γινόταν.

Ήπие πολύ εκείνη την Παρασκευή ο μπαρμπα-Λάσσε. Εκείνη την Παρασκευή που δε θα 'φερε την Κυριακή με το άλλο χρώμα, την Κυριακή της δεύτερης μέρας των Χριστουγέννων μ' εκείνον, το γιο του και τη νύφη του μέσα στο σπίτι, κοντά στο τζάκι να τρώνε, να πίνουν, να συζητούν. Και να περνούν τ' αυτοκίνητα μερικές δεκάδες μέτρα πιο κάτω στο μεγάλο δρόμο, να περνούν, να περνούν, να περνούν και να μην είναι κανένας εκεί στημένος με τις ώρες να χαιρετά.

Ήπιε πολύ εκείνη την Παρασκευή ο μπαρμπα-Λάσσε, τόσο που να ξεχάσει τη μέρα, το μήνα, το χρόνο, τόσο που να μη σκέφτεται πως μεθαύριο θα 'ταν Κυριακή, η δική του Κυριακή, μόνη, μέρα μιας κάποιας οικογενειακής ζεστασιάς. Να μη σκέφτεται, να μη μετρά...

Ήπιε πολύ και μέθυσε. Μέθυσε και βγήκε στο μεγάλο δρόμο με το ατέλειωτο παραβάνι των αυτοκινήτων. Τρέκλιξε κι έφτασε εκεί διαγράφοντας καμπύλες. Βρήκε ωστόσο τη γνωστή του θέση κι άρχισε όπως πάντα να χαιρετά, να χαιρετά. Έριχνε κι ένα χιόνι στροβιλιστό, που τον χτυπούσε στο πρόσωπο, μα στο μεθύσι του τόσο λίγο το καταλάβαινε.

Ξάφνου τον κυρίεψε η πεθυμία να σταματήσει κάποιον. Τώρα δεν τον έφτανε ο χαιρετισμός, τώρα είχε σταματήσει ο χρόνος, δεν περιέμενε κανέναν αυτά τα Χριστούγεννα, τώρα..., τώρα ένιωθε την ανάγκη να βάλει το χρόνο σε κίνηση και για κείνον, να φύγει, να πει, να μιλήσει με κάποιον. Είχε κάνει ψώνια όπως πάντα για τρεις και τέσσερις, μήπως τύχει και βρεθεί στην πόρτα του κάποιος που δε θα περιέμενε. Είχε ψωνίσει, είχε στήσει και το δέντρο απέναντι από το τζάκι. Το δέντρο... να μη λείπει και το δέντρο, να 'ναι σωστή η ατμόσφαιρα της γιορτής.

Τ' αυτοκίνητα ανέβαιναν με ταχύτητα, το χιόνι έπεφτε ανεμιστό και πυκνό, δύσκολα ξεχώριζε πρόσωπα πίσω από τα θολά τζάμια, χαιρετούσε και δεν μπορούσε να διακρίνει αντιχαιρετισμό. Τον βλέπαν; Προλάβαιναν να τον δουν τάχα; Μες στη δική του γιορτή καθένας είχε την ευκαιρία να συλλογιστεί εκείνον;

Έπρεπε να σταματήσει κάποιον. Έπρεπε να φιλοξενήσει κάποιον. Να μιλήσει με κάποιον, να έστω για μια ώρα... τι είναι μια ώρα για κείνους που έχουν ένα τριήμερο χαράς με δικούς; Τι είναι μια ώρα;

Μια ώρα.... Οι περαστικοί μετρούσαν και τα λεπτά, δικά τους και τα δευτερό-

λεπτα. Όχι δεν είχαν χρόνο για έναν άγνωστο. Δεν είχαν ευκαιρίες για σταματημούς.

Ο μπαρμπα-Λάσσε άρχισε να τρέμει. Όχι, όχι δεν κρύνανε από το χιόνι, κρύνανε από τη μοναξιά. Έπρεπε να πάρει κάποιον στο σπίτι, ας μην ήταν για ώρα, να έστω για δέκα λεπτά. Τι είναι δέκα λεπτά;

Τώρα είχε σταματήσει να κουνά το χέρι χαιρετιστικά. Αρχίζει να σκοτεινιάζει κι ένας κόμπος τον έδεने. Έπρεπε να μιλήσει με κάποιον, θα σταματούσε κάποιον... Οι χειρονομίες του τώρα ήταν φανερές πως γινόντουσαν για σταματημό κάποιου αυτοκινήτου.

Μα τ' αυτοκίνητα τρέχαν, τρέχαν, κανένα δεν έκοβε κι ο μπαρμπα-Λάσσε κινιόταν από την άκρη όλο και πιο μέσα στο δρόμο. Έπρεπε να σταματήσει κάποιος. Έπρεπε...

Το χιόνι έπεφτε στροβιλιστό, ο γέρος τρέκλιζε, τ' αυτοκίνητα τρέχαν. Οι προβολείς τους μοιάζαν μεγάλα μάτια άψυχων τεράτων. Ένα τέρας, δύο, τρία, πέντε, δέκα, εκατό, χίλια τέρατα.

Το χιόνι έπεφτε, το σκοτάδι έπεφτε, δυο χέρια σηκώνοντουσαν ψηλά μόνο, παρακαλεστικά, σχεδόν απελπισμένα. Όταν... όταν... δυο πόδια γλίστρησαν στο χιονισμένο δρόμο, δυο χέρια, ένα κορμί τραντάχτηκε και βρέθηκε κάτω από τέσσερις τροχούς. Λίγο αίμα μόλις πρόφτασε να κυλήσει πάνω στο κάτασπρο χιόνι, πάγωσε, πάγωσε και το κορμί. Πάγωσε και το χέρι με την παλάμη ανοιχτή, λες κι είχε σταματήσει πάνω σ' ένα χαιρετισμό, σ' ένα παρακάλη.

Τώρα στο δρόμο εκείνο καμιά Παρασκευή και καμιά Κυριακή δε θα βλέπαν οι ταξιδιώτες το μπαρμπα-Λάσσε να χαιρετά. Δε θα βλέπαν...

Τ' αυτοκίνητα τρέχαν, τρέχαν. Αύριο ήταν Χριστούγεννα. Γιορτή της σπιτικής ζεστασιάς κι οι ταξιδιώτες του μεγάλου δρόμου των κοιλάδων είχαν τούτο το κοινό

που δεν είχε ο φτωχός μπαρμπα-Λάσσε: κάποιους τους περίμενε, κάποιον περίμεναν. Τ' αυτοκίνητα λοιπόν τρέχαν, τρέχαν. Και το χιόνι έπεφτε, έπεφτε...

ΒΙΚΥ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Η χερσόνησος της Γραβάτας

Μια φορά και έναν καιρό, μακριά, πολύ μακριά, υπήρχε μια χώρα ξακουστή για την ομορφιά της. Ήταν η Χερσόνησος της Γραβάτας.

Το όνομα είχε πάρει από το σχήμα της, καθώς έμοιαζε γραβάτα δεμένη, με κόμπο ένα μεγάλο βουνό. Έναν κόμπο που όπως έλεγαν δε θα λυνόταν ποτέ. Εκεί ακριβώς ενωνόταν με τη μεγάλη Ήπειρο. Κάποιος παλιός βασιλιάς της, είχε διατάξει να χωρίζουν τη χερσόνησο, σε ρίγες λοξές, αρχίζοντας από τον κόμπο δηλ. από τη βάση του βουνού, που ήταν ο βορράς και να τελειώσουν στη μύτη της γραβάτας, που ήταν ο νότος. Έφτιαξαν έτσι έντεκα ίσες λωρίδες. Η πρώτη θα είχε χρώμα κόκκινο, η δεύτερη ροζ και έτσι μέχρι την ενδέκατη ρίγα που θα είχε κόκκινο. Όσο για τον κόμπο, το απότομο δηλαδή βουνό, χανόταν στα σύννεφα και δε χρειαζόταν να φροντίσουν για το χρωματισμό του. Κατά περίεργο τρόπο, από τότε που χωρίστηκαν οι λωρίδες ό,τι φύτρωνε ήταν κόκκινο στις κόκκινες και ροζ στις ροζ. Ό,τι φτιαχνόταν, ελπίσης, έπρεπε να είναι αντίστοιχα κόκκινο ή ροζ με ολόιδιες αποχρώσεις. Έτσι, για όποιον πετούσε με ελικόπτερο πάνω από τη γραβάτα θα ήταν ένα υπέροχο θέαμα, μοναδικό στον κόσμο μα και σε άλλους κόσμους αν υπήρχαν. Η χώρα λοιπόν είχε τα πιο πολλά έσοδα από τους ιπτάμενους

τουρίστες. Ήταν πολλοί ολόκληρο το χρόνο, καθώς δεν υπήρχαν τέσσερις εποχές στη Χερσόνησο, αλλά μόνο μία, η Άνοιξη, με μια μικρή περίοδο λίγων ημερών δυνατής βροχής και αέρα.

Όλοι είχαν την υποχρέωση να φροντίζουν συστηματικά τα σπίτια τους, ώστε να διατηρούνται οι στέγες καθαρές και τα χρώματα αναλλοίωτα, ενώ για τα υπόλοιπα ήταν υπεύθυνο το Κράτος. Αν κάποιος αμελούσε τις φροντίδες που του αναλογούσαν, έχανε το σπίτι για να το πάρει άλλος πιο προσεκτικός και πιο υπεύθυνος. Έτσι σε κάθε λωρίδα, σύμφωνα με το μέγεθός της, διορίζονταν ένας ή και περισσότεροι ελεγκτές, που επέβλεπαν και ενημέρωναν το βασιλιά.

Στην πιο βόρεια κόκκινη λωρίδα, που δεν ήταν και πολύ μεγάλη καθώς εκεί στένευε η γραβάτα, ζούσε με τους γονείς του στο ωραιότερο σπίτι, ένα χαριτωμένο κοριτσάκι, η Πιτούλα. Στη λωρίδα της υπήρχε ένας κακός ελεγκτής, ο Ράμφος, που ζήλευε το σπίτι τους και το μόνο που σκεφτόταν ήταν με τι τρόπο θα το έπαιρνε. Έτσι, κάποια μέρα, παρέσυρε τους γονείς της με πονηριά, και τους έριξε μέσα στο βαθύ μπουντρούμι που είχε σ' ένα δεύτερο κρυφό υπόγειο του σπιτιού του, φροντίζοντας ωστόσο να τους ταιζει. Νόμιζε ότι από δω και πέρα ο δρόμος για ν' αρπάξει ό,τι ήθελε θα ήταν εύκολος. Δεν υπολόγιζε όμως την Πιτούλα.

-Τι να σου κάνει ένα παιδί δώδεκα χρόνων, σκεφτόταν.

Δεν ήξερε όμως ότι η Πιτούλα ήταν ένα σπουδαίο παιδί δεκατεσσάρων χρόνων που μπορούσε να φτιάχνει τις πιο ωραίες πίτες στον κόσμο. Το κοριτσάκι αφού είδε κι απρόεδο για τους γονείς του, άρχισε να φτιάχνει και να πουλάει πίτες, καθώς μάλιστα ήταν εθνικό φαγητό στη χερσόνησο. Παράλληλα, δεν σταματούσε να ψάχνει για μάνα και πατέρα. Φίλοι και γνωστοί

τούς αναζητούσαν. Είχε ζητήσει και από το Ράμφο να βοηθήσει.

-Βέβαια, οπωσδήποτε, θα σου δίνω καθημερινά αναφορά για τα αποτελέσματα των ερευνών, της είχε υποσχεθεί πρόθυμα αυτός. Σκεφτόταν, ο πονηρός, ότι έτσι θα μπορούσε να παρακολουθεί ανενόχλητος το σπίτι της, για να βρει ευκαιρία να το αρπάξει. Ήταν σίγουρος πως θα το παραμείλυνε!

Η Πιτούλα ωστόσο έγινε γρήγορα γνωστή για τις πίτες της και οι παραγγελίες έρχονταν απ' όλες τις λωρίδες. Πήρε αυτοκίνητο με οδηγό και πάνω έβαλε τη φίρμα της «Πιτούλα, νόστιμες πίτες, η πιο Βόρεια λωρίδα». Ήταν πια δεκαπέντε χρόνων και συνέχιζε να ψάχνει για τους γονείς της –ήταν σίγουρη πως ζούσαν– στέλνοντας σε όλες τις λωρίδες ιδιωτικούς αστυνομικούς. Που να τους βρει όμως στο μπουντρούμι που ζούσαν! Ο Ράμφος πήγαινε καθημερινά για αρκετούς μήνες στο σπίτι της ώσπου στο τέλος της δήλωσε με συντετριμμένο ύφος ότι δεν μπορούσε να συνεχίσει να ψάχνει, γιατί όπως φαίνεται οι γονείς της είχαν χαθεί οριστικά. Στην πραγματικότητα όμως είχε απογοητευθεί που έβλεπε το σπίτι πάντα φροντισμένο!

Ο καιρός περνούσε και η Πιτούλα δούλευε ασταμάτητα και έφαχνε –πάντα έφαχνε– για τους γονείς της, που δεν έπαυε να ελπίζει.

-Τι μέρα έχουμε; ρώτησε απρόσμενα, κάποια φορά, το βοηθό της.

-Πρωτομαγιά, της απάντησε, εκείνος κοιτάζοντάς την σα να την έβλεπε για πρώτη φορά.

Το κορίτσι χαμογέλασε, το σημείωσε. Είχε δει νωρίτερα να περνά από μπροστά της ένα αυτοκίνητο που 'γραφε «Ζαχαρούλης, τα καλύτερα γλυκά, η πιο Νότια λωρίδα» και από κάτω μια μεγάλη φωτογραφία του Ζαχαρούλη. Με μια ματιά τον ερωτεύθηκε. Ήταν λιγάκι στρουμπουλός, σε αντίθεση με την ίδια που ήταν σπιρτό-

ξυλο. Ο έρωτάς της μέρα με τη μέρα μεγάλωνε, σκεφτόταν με τι τρόπο θα τον συναντούσε, αφού δεν μπορούσε ν' αφήσει ούτε λεπτό τη δουλειά της.

-Παραδομένη στον έρωτα της φαντασίας της και στην πολλή δουλειά, ξέχασε για λίγο τους γονείς της αλλά και τη στέγη της που γέμισε σκουπίδια, ξέχασε να φρεσκάρει το χρώμα του σπιτιού.

Τότε εμφανίστηκε ο κακός ελεγκτής.

-Δεν μπορείς να φροντίσεις το σπίτι αυτό και έτσι δεν ανήκει σε σένα αλλά στο Κράτος. Ο βασιλιάς είναι αυτός που θ' αποφασίσει ποιος θα το πάρει, είπε ο Ράμφος με ύφος αυστηρό.

Η Πιτούλα ξαφνιασθηκε, έμεινε αμίλητη. Το μυαλό της έτρεχε αλλού, στο Ζαχαρούλη, στους γονείς της, στις πίτες και το μόνο που κατάφερε να ρωτήσει ήταν:

-Που ζει ο βασιλιάς, να του ζητήσω χάρη;

Και ο πονηρός ελεγκτής που περίμενε αυτή την ερώτηση:

-Μα ψηλά στο βουνό, στην κορυφή της έλεγε ψέματα για να χαθεί, να σκοτωθεί ίσως κάπου στο απόκρημνο βουνό.

Το αθώο κορίτσι που δεν ήξερε την κακία του ελεγκτή, αντίθετα μάλιστα, γέμισε πίτες και λίγα πράγματα το σάκο της, άφησε το κλειδί στο Ράμφο κι άρχισε ν' ανεβαίνει το μεγάλο βουνό. Δε φαινόταν να υπάρχουν σκαλιά, και θα προσπαθούσε να σκαρφαλώσει. Δεν χρειάστηκε όμως, καθώς όποιον έβαζε το πόδι της ξεφύτρωνε και από ένα. Δεν σταματούσαν να ξεφυτρώνουν σκαλιά. Κάποια στιγμή σταμάτησε κουρασμένη, αναρωτήθηκε πού να 'ταν ο βασιλιάς. Κοίταξε κάτω-σύννεφα, κοίταξε πάνω-σύννεφα και μόλις το πόδι της σηκωνόταν για ν' ανέβει, άλλο ένα σκαλί ξεφύτρωνε. Τούτο τη διασκέδαζε και αναρωτιόταν για πόσο ακόμα θα ξεφύτρωναν σκαλιά. Κάποια στιγμή όμως πολύ κουρασμένη, ξεθεωμένη φώναξε:

-Που είσαι βασιλιά; Αλλά όπως ήταν

φυσικό, καμιά απάντηση δεν πήρε.

Κάθισε τότε σ' αυτό το μοναδικό σκαλί που ήταν σα να στεκότανε στον αέρα και αποκοιμήθηκε μέσα στα σύννεφα. Ονειρεύτηκε το Ζαχαρούλη, μόνο το Ζαχαρούλη. Έτσι σαν ξύπνησε άρχισε να κατεβαίνει, φοβόταν, και ήθελε να γυρίσει πίσω. Πάλι τα σκαλιά ξεφύτρωναν σε κάθε της βήμα, κατέβαινε και σκεφτόταν.:

-Πού να ναι άραγε ο βασιλιάς; Μα πάντα δεν είναι στο κέντρο, στη ροή υπέροχη λωρίδα του; Μάλλον μου είπε ψέματα ο Ράμφος. Αλλά γιατί να το κάνει; Θα 'πρεπε να ναι πιο προσεκτική με τους ανθρώπους, σκέφτηκε. Ύστερα το μυαλό της ξαναγύρισε στο Ζαχαρούλη, ενώ κατέβαινε αδιάκοπα σκαλιά χωρίς τέλος. Υπολόγιζε πως το κατέβασμά της διαρκούσε περισσότερο από το ανέβασμα. Ανήσυχη πως έχανε το δρόμο για την κόκκινη λωρίδα της, συνέχιζε να κατεβαίνει τα ατέλειωτα σκαλιά. Όταν τα σύννεφα μπροστά της άρχισαν να διαλύονται, είδε θάλασσα και κόκκινα σπίτια. Είχε φθάσει σε κόκκινη λωρίδα, όχι όμως στη δική της, τούτη ήταν όλη παραθαλάσσια.

-Που βρίσκομαι, ρώτησε όλο ανησυχία και περιέργεια τον πρώτο άνθρωπο που συνάντησε -Εκείνος την κοίταξε περίεργα, μα φυσικά στην τελευταία κόκκινη λωρίδα, τη μόνη που βρέχεται από θάλασσα σχεδόν ολοτρόγυρα. Είναι η πιο Νότια λωρίδα.

-Που είναι το μαγαζί του Ζαχαρούλη ρώτησε αμέσως, καθώς το μυαλό της άρχισε να παίρνει στροφές και να λυτρώνεται από τους φόβους.

Ήταν τελικά τόσο εύκολο να βρει το Ζαχαροπλαστείο και θα 'μπαινε μέσα να ζητήσει ένα γλύκισμα αν η ταμπέλα του μαγαζιού δεν την καθήλωνε, ευτυχώς στο παγκάκι που βρισκόταν πίσω της.

«Γλυκά ο Ζαχαρούλης και πίτες - νόστιμες πίτες».

Νόμιζε πως έβλεπε όνειρο, ή ότι ήταν

τα σύννεφα που της έκαναν παιχνίδι.

Όμως όχι, διάβαζε και ξαναδιάβαζε την ίδια ταμπέλα!

Να τι είχε γίνει:

Όταν έγινε γνωστό στη χερσόνησο πως εξαφανίστηκε η Πιτούλα, φρόντισε γι' αυτό ο κακός ελεγκτής, ο Ζαχαρούλης με μάγεια ένα σπουδαίο νέο παιδί άρχισε να φτιάχνει και πίτες. Μπορεί να μην ήταν σαν της Πιτούλας αλλά με το όνομα που είχε, κατάφερε γρήγορα να πάρει τις παραγγελίες της.

Τώρα, το κορίτσι που στο μεταξύ είχε γίνει δεσποινίδα 16 χρόνων, αναρωτιόταν:

-Που θα ζήσω, πώς θα ζήσω. Άραγε τα μυστικά για τις υπέροχες πίτες μου θα με βοηθήσουν; Μπήκε αποφασιστικά στο πρώτο, παραθαλάσσιο βέβαια εστιατόριο.

-Σας παρακαλώ μπορείτε να με δοκιμάσετε σαν μαγείρισσα, θα σας φτιάξω πίτες. Πέστε μου ποιες θέλετε.

Πιο πολύ τη λυπήθηκε το αφεντικό, και την έβαλε να φτιάξει δύο ειδών πίτες, μια από πράσα, και μια από κρέας. Εκείνη ζήτησε τα υλικά που χρειαζόταν και αν και κουμπωμένος ο εσιτάτορας -τον φάνηκαν πολλά και ασυνήθιστα- τα συγκέντρωσε.

Φαντάζεστε την έκπληξή του όταν τις δοκίμασε, ήρθε και η γυναίκα του που κι αυτή φώναξε με ενθουσιασμό:

-Πώ, πώ, είναι οι πιο τέλειες πίτες που έχω δοκιμάσει ποτέ στη ζωή μου, να την κρατήσουμε.

Έμεινε λοιπόν κοντά τους η Τιπόλνα -αυτό το όνομα έδωσε- και γρήγορα το εστιατόριο έγινε γνωστό για τις πίτες του. «Οι πίτες της Όλνας», έτσι τις ονόμασε η γυναίκα του εσιτάτορα, καθώς έκοψε το όνομα του ουρανοκατέβατου, κυριολεκτικά, κοροτσού όπως ονομάζεται να λείει.

Δεν πέρασε πολύς καιρός και ο Ζαχαρούλης, ήρθε στο εστιατόριο ζητώντας πίτα με θαλασσινά. Ετρώγε και γλειφόταν, ενώ το αφεντικό της Πιτούλας παρακο-

λουθούσε τις αντιδράσεις του. Όχι μόνο το αφεντικό αλλά και η Πιτούλα τον παρακολουθούσε, καθώς είχε αναγνωρίσει τον αγαπημένο της. Η καρδιά της φτερούγιζε δυνατά. Τον αγαπούσε τόσο πολύ που δεν σκεφτόταν ότι της έκλεψε τη δουλειά. Τον δικαιολογούσε μάλιστα αφού έλειψε τόσον καιρό και κάποιος θα 'πρεπε να φτιάχνει τις πίτες που τόσο πολύ ζητούσαν στη χερσόνησο. Κάποια στιγμή ο Ζαχαρούλης την πρόσεξε, δε φαντάστηκε βέβαια πως αυτή ήταν η σπουδαία μαγείρισσα. Του άρεσε όμως καθώς η Πιτούλα, όπως είπαμε, είχε εξελιχθεί σε μια όμορφη κομψή δεσποινίδα.

Όταν ο Ζαχαρούλης σηκώθηκε να φύγει έδωσε συγχαρητήρια στο αφεντικό της Πιτούλας, λέγοντάς του πως η πίτα του ήταν πολύ ανώτερη από τις δικές του.

Έλεγε αλήθεια και είχε το κουράγιο να το κάνει καθώς στο βάθος ήταν καλός και γλυκός σαν τα γλυκίσματά του. Ήθελε όμως να μεγαλώνει και την επιχείρησή του.

Τώρα βέβαια άρχισε να σκέφτεται και να παρακολουθεί το όμορφο κορίτσι που είχε πάρει το μάτι του στο εστιατόριο, παρ' ότι ήταν πολύ ντροπαλός με τις γυναίκες. Την παρακολούθησε, έμαθε τ' όνομά της, και κάποια στιγμή βρήκε το θάρρος να της κλείσει ραντεβού.

Η Πιτούλα δέχτηκε όλο χαρά και κατάλαβε πως ο Ζαχαρούλης δεν είχε ιδέα ποια ήταν. Που να το ξέρει άλλωστε. Επίσης κατάλαβε πως δεν ήξερε ότι ήταν αυτή που έφτιαχνε τις υπέροχες πίτες στο παραθαλάσσιο εστιατόριο.

Γρήγορα της ζήτησε να παντρευτούν και μόνο την ημέρα του γάμου, αποκάλυψε ποια ήταν.

Ο Ζαχαρούλης έπεσε από τα σύννεφα. Της ζήτησε συγγνώμη γονατίζοντας μπροστά της. Εκείνη όμως τον είχε συγχωρήσει, άλλωστε δεν του 'χε δώσει ποτέ άδικο.

-Αυτά έχει το εμπόριο, είτε επιγραμ-

ματικά για να κλείσει την κουβέντα, μα εκείνος συνέχισε:

- Όλα θα σου τα χαρίσω, σπίτια, εστιατόριο, ζαχαροπλαστείο, της απάντησε αποφασιστικά.

Ήταν πλέον γνωστό σε όλη τη Χερσόνησο της Γραβάτας ότι η Πιτούλα είχε βρεθεί και ήταν ήδη παντρεμένη με το Ζαχαρούλη.

Όλοι μάλιστα είχαν να πουν πως ήταν ο πιο ταιριαστός γάμος στη Χώρα τους.

Το αφεντικό του παραθαλάσσιου εστιατορίου κράτησε συμφωνία με την «Όλυα» να φτιάχνει μόνο γι αυτόν τις πρασόπιτες και τις κρεατόπιτες.

Κάποια στιγμή συνάντησαν το βασιλιά και του ζήτησαν να εξετάσει τον ελεγκτή της πιο Βόρειας λωρίδας καθώς είχαν μάθει ότι ήδη κατοικούσε στο σπίτι της Πιτούλας. Ο Ράμφος αναγκάστηκε να ομολογήσει τις κακές του πράξεις και καταδικάστηκε σε αιώνια φυλάκιση, ενώ βρέθηκαν οι γονείς της που βέβαια ξαναγύρισαν στο σπίτι τους. Η Πιτούλα πήγε μια φορά στη φυλακή να δει το Ράμφο, καθώς έκρινε πως έπρεπε να του πει και ένα ευχαριστώ, γιατί μέσα από όλα τα κακά που της έκανε τελικά την οδήγησε στον άνδρα που υπεραγαπούσε.

Το ταιριαστό ζευγάρι έζησε καλά και τα παιδιά τους καλύτερα, καθώς βρήκαν τρόπους να βελτιώσουν τις πίτες και να τις μεταφέρουν πέρα και από το ψηλό βουνό. «Η φήμη τους», όπως έλεγαν, «έλυσε ακόμα και τον κόμπο της γραβάτας»!

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ

ΕΙΡΗΝΗ ΤΖΑΝΑΤΟΥ

Ρόζα

Η Ρόζα έβλεπε τη ζωή από την αισιόδοξη πλευρά της και ως μανιώδης κυνηγός της χαράς, αναζητούσε την καλοπέραση. Ανάλογα λοιπόν με την εποχή, τις συνθήκες αλλά και τη διάθεση της στιγμής, καλή ζωή ήταν γι αυτήν οι παρέες, τα ταξίδια, οι συναυλίες, τα βιβλία, οι ταβέρνες. Αλλά και η οικογένεια, τα Κυριακάτικα τραπέζια, τα παιδικά πάρτι, οι πεζοπορίες, οι οικολογικές δράσεις... Μακρὺς ο κατάλογος για μια γυναίκα γεμάτη ενέργεια, που αντιλαμβάνονταν τον κόσμο με πνεύμα πρακτικό και γήινο. Ζούσε έχοντας εμπιστοσύνη στις αισθήσεις της και σ αυτό που λέμε απλή λογική. Οι μεταφυσικές ανησυχίες δεν ήταν του τύπου της και έμενε επικεντρωμένη στα ανθρώπινα και τα καθημερινά. Δεν της είχε περάσει ποτέ από το μυαλό ότι θα ερχόταν κάποια στιγμή που τα ερωτήματα για την ουσία της ανθρώπινης φύσης ή το νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης, θα μπορούσαν να ταράξουν την καθημερινότητά της και θα ζητούσαν αγωνιωδώς απάντηση. Και αυτό έγινε όταν ο μικρόκοσμός της ανατράπηκε. Όταν το μυστήριο και το ανεξήγητο τρύπωσαν στη ζωή της τόσο γρήγορα και απρόβλεπτα, όπως το πέταγμα της γοργόφτερης μύγας.

Εκείνο το πρωί βρέθηκε νωρίς νωρίς στον Πλατύ γιαλό. Ήθελε να περάσει στο αγαπημένο της μέρος τις πρώτες ώρες των καλοκαιρινών διακοπών. Κοίταξε το γαλάζιο μέσα από τα πεύκα και η ερώτηση ήλθε αυθόρμητα, ενώ προχωρούσε βιαστική και ανυπόμονη για την ακρογιαλιά. Τι είναι καλοκαίρι; Έκανε μερικά βήματα στην ξανθιά άμμο με τη συνοδεία αυτής της σκέψης. Τα εγκεφαλικά της κύτταρα αγωνίζονταν να δώσουν έναν αξιοπρεπή

ορισμό: Καλοκαίρι είναι...Γδύθηκε, βούτηξε στο δροσερό νερό και η απάντηση ήλθε σε μπουκέτο εικόνων. Καλοκαίρι είναι η αίσθηση του νερού στο κορμί, που απολαμβάνει τη δροσιά και την άκοπη κίνηση. Το κούνημα των μαλλιών στα μακροβούτια, η γέυση που έχουν τα θαλασσινά βρύα όταν τα αγγίζεις με τις άκρες των χειλιών και η αίσθηση της άμμου στα χέρια. Το άβολο περπάτημα πάνω στα μεγάλα βότσαλα ή στις μικρές πέτρες και το τραγούδι των τζίτζικιών. Το αεράκι στα πεύκα που φέρνει το άρωμα από το ανθισμένο θυμάρι, η αλμύρα στα χείλη, η αντηλιά στα μάτια, η μυρωδιά του αντηλιακού και το βουητό από τα ταχύπλοα στις οργανωμένες παραλίες. Ένωσε ικανοποίηση για τη λογοτεχνική απάντηση που έδωσε στον εαυτό της, αλλά και για την τύχη που είχε να βρίσκεται σε μια τόσο ωραία αμμονδιά... Κολυμπώντας χαλαρά, άφησε τη μνήμη της να ψάξει το παρελθόν και βρέθηκε να ανακατεύει το κουτί με τα καλοκαίρια της ζωής της. Διαισθανόταν πως μπορεί να τη μελαγχολούσαν οι θύμησες που θα είχαν να κάνουν με πρόσωπα αγαπημένα και τώρα πια απόντα. Αυτές οι ακροβασίες της μνήμης μερικές φορές έχουν πικρή γέυση, αλλά ήθελε να δοκιμάσει το κοκτέιλ summer memories. Εξάλλου δεν θα το έπινε για πρώτη φορά...

Με την πρώτη γουλιά, οι καλοκαιρινές εικόνες άρχισαν να προβάλλονται ταχύτατα όπως τα τρέιλερ κινηματογραφικών ταινιών. Έβλεπε μπροστά της τη Μαρία στη Σέριφο να περπατά στην παραλία, όπου λίγες ώρες πριν είχαν στήσει τη μικρή σκηνή τους. Τη Ναυσικά με κίτρινα μπρατσάκια στο Φανάρι, τη Μαίρη σε απογευματινό μπάνιο κάτω στη Λεβαθώ, το Γιώργο να της χαμογελά στην αυλή του Φοίνικα. Πρόσωπα και τόποι της καρδιάς της ήταν εκεί μέσα στα μάτια της, και αυτή έμεινε να κοιτάζει εκστατική και να διακρίνει κάθε λεπτομέρεια... Το φεγγάρι

ήταν ψηλά, φώτιζε το μικρό ακρογιάλι και η σκηνούλα τους έμοιαζε με σπιτάκι σκύλου. Τα μπρατσάκια της κόρης της είχαν στάμπα με το βασιλιά των λιονταριών και το φτυαράκι που κρατούσε ήταν κόκκινο. Το έβλεπε καθαρά! Η Μαίρη χαμογελούσε, κολυμπώντας μπροστά σε βράχια, που έκλειναν ολόγυρα τη μικρή παραλία. Το πρόσωπο του Γιώργου ήταν ηλιοκαμένο και τα μαλλιά του, ένας μικρός κατσαρός θάμνος.

Πόσες φορές δεν είχε δοκιμάσει την αναπόληση παλιών καλοκαιριών, είτε μόνη της, είτε με παρέα! Η σημερινή όμως είχε κάτι το διαφορετικό! Οι εικόνες μνήμης είναι συνήθως φευγαλέες και κάπως θολές. Αυτό που ζούσε όμως τώρα, ήταν κάτι άλλο. Ήταν κάτι μαγικό και αναπάντεχο! Ένα απρόσμενο ταξίδι σε καλοκαιρινές στιγμές της ζωής της, που ξετυλίγονταν μπροστά της φρέσκιες, δροσερές, αναλλοίωτες! Τις ξαναζούσε; Όχι. Τις παρακολουθούσε από κοντά. Ωραία κοντινά πλάνα της ζωής της που ο σκηνοθέτης του μυαλού της είχε επιλέξει σοφά και τα παρουσίαζε τώρα, με καταπληκτική μαεστρία. Κοίταζε αχόρταγα ό,τι της εμφάνιζε η μεγάλη οθόνη της σκέψης της, και συγκινούνταν ή χαμογελούσε με στιγμιότυπα παλιά, πρόσωπα αγαπημένα και μέρη που αποτέλεσαν κάποτε το σκηνικό των καλοκαιριών της. Λάσση, Φισκάρδο, Κουτσουπιά. Κώστας, Σπύρος, Στέλλα...

Στο μεταξύ, κάπου στα βαθειά, ένα ταχύπλοο ξεκίνησε απότομα και ο θόρυβος της μηχανής του την τράβηξε από τη μαγική αναπόληση. Γύρισε το πρόσωπό της προς τα εκεί αλλά αυτό που αντίκρισε δεν ήταν το σκάφος ... Ήταν η Μάρω η ξύλινη βάρκα του πατέρα της! Την κοίταξε να λικνίζεται στο νερό που άστραφτε από τον ήλιο, δεμένη με σχοινί στο μώλο, φρεσκοβαμμένη με άσπρο κόκκινο και μπλε χρώμα, όπως τότε στην παιδική της ηλικία. Ακουγε το ταχύπλοο να κόβει βόλτες, αλλά

δεν μπορούσε να το δει! Τα μάτια της δεν την συνέδεαν με το παρόν. Είχαν κολλήσει στην προβολή των εικόνων του παρελθόντος της! Τι συνέβαινε; Έστρεψε το κεφάλι της γύρω γύρω, σε όλες τις κατευθύνσεις. Που ήταν τα πεύκα, το ξενοδοχείο, οι ομπρέλες, το μπαρ και οι ξαπλώστρες; Που ήταν οι άνθρωποι, τα ντους, τα βράχια; Τι έγινε; Τυφλώθηκε; Όχι! Έβλεπε καθαρά. Αλλά όχι τον κόσμο γύρω της! Στο οπτικό της πεδίο δεν υπήρχε ούτε ο γιालός, ούτε η θάλασσα, ούτε οι κολυμβητές! Μόνο εικόνες από το παρελθόν της, φωτεινές και πεντακάθαρες! Ένα παραξενό φίλτρο είχε μπει στον αμφιβληστροειδή της και τα μάτια της λειτουργούσαν σαν παράθυρα στο χτες. Η μνήμη είχε ανεξαρτητοποιηθεί και είχε καταλάβει τη θέση της όρασης. Το παιχνίδι των αναμνήσεων είχε πάρει άλλη τροπή που δεν μπορούσε να την κατανοήσει. Μήπως ονειρευόταν; Μήπως ήταν ένα παιχνίδι παραισθήσεων που η κούραση των τελευταίων ημερών, η νοσταλγία, ο συναισθηματισμός ή όποιος διάολος ήθελε, της το είχαν προκαλέσει; Μήπως ... Δεν ήξερε τι να σκεφτεί. Εξάλλου ήταν σε πλήρη σύγχυση. Ο φόβος άρχισε να παίρνει τη θέση της χαράς. Έκλεισε τα μάτια ταραγμένη και προσπάθησε να ηρεμήσει. Η καρδιά της χτυπούσε δυνατά και το μόνο που ήθελε ήταν να γυρίσει το χρόνο πέντε, δέκα λεπτά πίσω. Προσπάθησε να διώξει κάθε εικόνα... «Θα αφήσω για λίγα δευτερόλεπτα κλειστά τα μάτια, και όταν τα ανοίξω, όλα θα έχουν περάσει. Πάνω απ όλα ψυχραιμία. Δεν γίνονται αυτά τα πράγματα!». Τα προστάγματα της λογικής όμως δεν μπορούσαν να παρέμβουν ούτε να καταστείλουν αυτή την εξέγερση της μνήμης. Και εκεί, στο σκοτεινό των κλειστών βλεφάρων, έβλεπε ολοζώντανα την αδελφή της στην κουπαστή της μικρής τούβλας, να βυθίζεται το χέρι της στο νερό και τα μακριά μαύρα μαλλιά της να καλύπτουν το προφίλ της.

Έτρωπε με τα δάχτυλά της τα κλειστά βλέφαρα και τοίμπησε με μανία τα μάγουλά της. Κι όμως! Μέσα στα κλειστά της μάτια η προβολή δε σταματούσε! Ο βρόχος στα Γραδάκια γεμάτος πεταλίδες, η άσπρη εκκλησία στον Πλατύ γιαλό στη Σίφνο και τα διάφανα νερά στους Παξούς, ήταν εκεί μπροστά της. Ολοζώντανες εικόνες λουσιμένες στο καλοκαιρινό φως. Άνοιξε τα μάτια, χτύπησε δυνατά τα χέρια της στην επιφάνεια του νερού και φώναξε: «Τι στο διάολο μου συμβαίνει! Σταμάτα! Δε θέλω άλλο!» Οι ήχοι της παραλίας έφθαναν καθαρά στα αυτιά της. Η ακοή της τουλάχιστον την κρατούσε στο παρόν. Στράφηκε στην ακτή απ' όπου ακούγονταν παιδικές φωνές. Άνοιγόκλεισε τα μάτια πολλές φορές προσπαθώντας να διακρίνει κάτι... Μάταια. Δεν έβλεπε τίποτα! Χτύπησε με μανία το κεφάλι της, ενώ αγωνιζόταν να ανασυνγκροτήσει τις σκέψεις της και να δώσει μια λογική εξήγηση σ' αυτό το ανεξήγητο, τρελό παιχνίδι του μυαλού. Ένωθε το αίμα να χτυπάει στα μηνίγγια της και κουνούσε χέρια και πόδια με τέτοια δύναμη, που μέσα σε λίγα λεπτά είχε γίνει πτώμα από την κούραση. Κλαίγοντας, κολύμπησε όπως όπως για να φθάσει στα ρηχά. Ήθελε να ξεκουράσει το κορμί της, πατώντας τα πόδια της στην άμμο. Έχυνε δάκρυα οργής, μανίας, για ό,τι παράλογο της συνέβαινε. Δεν την ενδιέφεραν πια τα περασμένα. Ένα παιχνίδι ήταν και παρακαλούσε το Θεό να σταματήσει. Κάτι της έσφιγγε το στήθος, ενώ τα αυτιά της είχαν αρχίσει να βουίζουν. Ανέπνεε με δυσκολία, τα χέρια της ήταν μονδιασμένα και τα πόδια της φλέγονταν μέσα στο νερό.

Στο μεταξύ, οι εικόνες της μνήμης δε σταματούσαν να προβάλλονται μπροστά στα πανικόβλητα ανοιχτά μάτια της. Ήταν πάντα καλοκαιρινές και παρουσιάζονταν καθαρές και γρήγορα εναλλασσόμενες. Η μνήμη είχε τέτοια διαύγεια, που παρόλη την ταχύτητα προβολής τους, εκείνη ανα-

γνώριζε κάθε τους λεπτομέρεια. Και αν η Ρόζα μπορούσε να μιλήσει, θα αφηγούνταν τα περιστατικά που αναβίωναν τόσο ζωντανά μπροστά της, αναφέροντας κάθε λεπτομέρεια για τον τόπο, το χρόνο και τα πρόσωπα. Αν μπορούσε... Γιατί δεν μπορούσε. Κοίταζε, έντρομη και άφωνη πια, να παρελαύνουν μπροστά της και άλλες καλοκαιρινές σκηνές. Η ποδηλατάδα στο Βερολίνο, το παγωτό χωνάκι του Μακρή, τα καρπούζια που κουβάλαγε με το Χρήστο από τα καϊκια της παραλίας. Στιγμές που ήταν χαρούμενη και γελαστή. Στιγμές που δεν ήθελε πια να βλέπει, γιατί έπεφτε στην πιο μεγάλη απελπισία. Άνοιγόκλεινε τα μάτια της που είχαν γίνει κατακόκκινα από το τρίψιμο. Άρχισε να μπουσουλάει στα ρηχά για να βγει στην ακτή. Η αμμουδιά ήταν ομαλή και οι φωνές των λουόμενων την προσανατόλιζαν. Χωρίς μεγάλη δυσκολία βγήκε και ξάπλωσε στην άμμο. Ξανάνοιξε τα μάτια αλλά δεν περιέμενε τίποτα πια. Μπροστά της οι εικόνες του παρελθόντος έπεφταν με την ίδια ταχύτητα και έλαμπαν ξεκάθαρες όπως και πριν. Μόνο που τις κοίταζε πια αφηρημένα, όπως κοιτάμε το δρόμο μέσα από το τζάμι του αυτοκινήτου, ενώ η σκέψη μας βρίσκεται αλλού. Της συνέβαινε κάτι που δεν μπορούσε να κατανοήσει και το τελευταίο που ήθελε εκείνη την ώρα, ήταν να τα βάλει με τον εαυτό της και τη φαινική της ιδέα να παίξει με τη μνήμη και το παρελθόν της. Έτρεμε στην ιδέα ότι θα ζήσει την επόμενη ζωή της έτσι. Δε θα ξανάβλεπε τα αγαπημένα της πρόσωπα; Δε θα ξανάβλεπε τη θάλασσα, τον ήλιο; Θα ξαναζούσε κομματιαστά την προηγούμενη ζωή της; Όχι! Ήθελε να γεράσει κανονικά. Ήθελε να απολαύσει όλα αυτά τα απλά και καθημερινά. Ήθελε να προσφύξει κι άλλα. Αλλά αυτή τώρα πια δε θα ήταν τίποτα άλλο, παρά ένα επιτόπιο φανταζόταν τον εαυτό της να περπατάει υποβασταζόμενη μέχρι να συνηθίσει το λευκό μπαστούνιακι και την έ-

πιανε απελπισία. Γιατί να πάθει κάτι τέτοιο; Γιατί να τιμωρείται έτσι σκληρά και παράλογα; Γιατί αυτή; Ένα παιχνίδι αναμνήσεων ήθελε να παίζει! Δεν έκανε κάτι κακό! Και αυτό που έπαθε τι ήταν; Ήταν οργανικό ή ψυχολογικό; Θυμήθηκε μια ταινία με το Γούντι Άλλεν. Έπαιζε το ρόλο ενός αμερικάνου σκηνοθέτη που έπαθε υστερική τύφλωση και γύρισε μια ολόκληρη ταινία στα τυφλά. Μήπως είχε πάθει και αυτή υστερική τύφλωση; Μα αυτή ούτε υστερική ήταν –τουλάχιστον μέχρι εκείνη τη στιγμή– ούτε απόλυτα τυφλή. Έβλεπε! Αλλά μόνο το παρελθόν της! Τι γινόταν μέσα στο κεφάλι της; Θα μπορούσε κανείς να καταλάβει ή θα έκαναν πειράματα πάνω της; Αλίμονο! Θα έπεφτε στα χέρια των γιατρών που θα τη μπουκωναν με φάρμακα και ένας Θεός ξέρει πως θα καταντούσε! Ένα ζόμπι που δε θα όριζε τον εαυτό της! Θα ζούσε μια καθημερινή κόλαση, με τους άλλους να λένε: «Κρίμα στη γυναίκα! Τόσο δραστήρια! Πως κατάντησε έτσι!».

Όχι! Καλύτερα να πέθαινε από το να πάθει κάτι τέτοιο. Θα ζήταγε από τους δικούς της να της κάνουν ευθανασία για να την απαλλάξουν, αν τα πράγματα ήταν τόσο σοβαρά... Δε θα την άφηναν να τραβήξει αυτό το μαρτύριο...! Δε μπορεί! Κάποιος θα έδειχνε οίκτο και κατανόηση!

Μπα... Σιγά μην της έκαναν ευθανασία! Η ίδια με το ζόρι είχε αποφασίσει να κάνει ευθανασία στο σκύλο της... Κανείς δικός της δε θα είχε το κουράγιο. Θα βάφτιζαν την αδυναμία τους ελπίδα πως «κάτι μπορεί να γίνει», «κανείς δεν έχει το δικαίωμα να στερήσει μια ζωή» και όλες αυτές τις αηδίες και θα την άφηναν μέσα σ αυτή την τρέλα... Να βλέπει ότι δε μπορούν να δουν οι άλλοι. Να βλέπει τα άχρηστα, τα περασμένα και όχι την αληθινή, την τωρινή ζωή! Ήξερε καλά πως ήθελε να πεθάνει. Εκείνη τη στιγμή, δίπλα στο κύμα. Στον Πλατύ γιάλο που αγαπούσε... Να πεθάνει! Να απαλλαχτεί απ όσα ανεξήγητα

ζούσε και το κυριότερο, να μη ζήσει όσα φριχτά θα ακολουθούσαν. Έκλαιγε συνέχεια... Παιδάκια μαζεύτηκαν γύρω της και τη ρωτούσαν τι έχει. Τι να πει; Δεν είχε το κουράγιο να μιλήσει σε κανένα. Ξύπνησε σε ένα κρεβάτι. Ανοίξε τα μάτια της, αλλά εξακολουθούσε να μη βλέπει τίποτα. Δεν ήξερε που ήταν. Άκουγε μόνο γνωστές φωνές και προσπαθούσε μέσα στη ζάλη της να καταλάβει ποιοι ήταν. Δυσκολευόταν, γιατί τη μέτρεδεν οι εικόνες από το παρελθόν που συνεχώς προβάλλονταν μπροστά στα μάτια της. Αυτή τη φορά ήταν σκηνές από μια καλοκαιρινή συναυλία. Το συγκρότημα, νέα παιδιά με μαύρα ρούχα και μακριά μαλλιά, τα έδινε όλα μπροστά στο κοινό που σήκωνε τα χέρια ψηλά, σαν σε ικεσία. Οι φίλοι της αγκαλιασμένοι, τραγουδούσαν με πάθος και έδειχναν τόσο ενθουσιασμένοι και τόσο δροσεροί... Τους κοιτούσε αλλά δεν μπορούσε να ακούσει τα τραγούδια τους. Αντί γι αυτά, άκουγε μια γνωστή φωνή να τη ρωτά πως νιώθει. Ποιος να της μίλαγε άραγε; Τον ήξερε πολύ καλά. Ήταν βέβαιη. Αλλά ένιωθε τόσο κουρασμένη... Όχι τόσο σωματικά. Ψυχικά. Δεν μπορούσε να απαντήσει. Εξάλλου τι να εξηγή; Τα ανεξήγητα; Ήθελε μόνο την ησυχία της...

Αφέθηκε στην προβολή των εικόνων του μυαλού της. Έβλεπε τον εαυτό της στο εφηβικό της δωμάτιο να διαβάζει τα μαθήματα του σχολείου. Αρχαία Ελληνικά. Είχε μπροστά της ένα ποίημα του Σιμωνίδη, και πάλευε να μάθει τη μετάφραση. Τη δυσκόλευε και την έλεγε πάλι και πάλι...

Άνθρωπος εών μη ποτέ φήσης ότι γίνεται αύριον

Μηδ' άνδρα ιδών ὄλβιον ὅσπον χρόνον ἔσσειται·

ὥκεια γὰρ οὐδὲ τανυπτερυγίου μυίας οὕτως ἡ μεταστάσις.

Συ που είσαι άνθρωπος, μην πεις ποτέ τι θα συμβεί αύριο,

ούτε σαν δεις ένα ευτυχισμένο άνθρωπο,

να πεις για πόσο χρόνο θα κρατήσει αυτό·
γιατί κι από της γοργόφτερης μύγας πιο
ταχεία είναι η μεταβολή των πραγμάτων.

Αφιερωμένο στους φίλους μου,
παλιούς και νέους.
Αύγουστος 2013

ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΑΝΑΓΙΩΣΟΥΛΗΣ

Το Κλειδί

Κρεμόσουν από μια κλειδαριά σκου-
ριασμένο, σε λυπήθηκα, τέτοια αφοσίωση!
Φτωχό μου κλειδί, σου έχουν φύγει και τα
δόντια, δεν ανοίγεις ούτε κλείνεις παρα-
δείσους, θυμάσαι τα όνειρα που κάναμε
μαζί, όταν σ' έγκρυβα κάτω απ' το κεραμίδι
για να μη σε χάσω, εκεί στον τόπο μου τα
Μαρκάτα Πυλάρου, τώρα κρέμεσαι σαν
πεθαμένο απ' της πόρτας μου την κλειδα-
ριά, αυτής που ανοίγεις στην παιδική θαλ-
πωρή της αγάπης της ευτυχίας. Σκούρια-
σες να με περιμένεις, η κλειδαριά γέμισε
αράχνες, σάπισε η πόρτα, έφυγε και η θαλ-
πωρή, πέταξε η αγάπη, τα όνειρα σβήστη-
καν, γέμισες σκουριασμένες ρυτίδες κι εσύ
επιμένεις εκεί πιστό εξακολουθείς να με
περιμένεις, μα δεν ξέρεις ότι στην τελευ-
ταία μας κατοικία δε βάζουν κλειδί; Δεν
σε χρειάζομαι πια, έλα μην κλαις έτσι ο
χρόνος είναι ο κυρίαρχος των πάντων, αυ-
τός σε σκούριασε, κι εσένα κι εμένα Πέτα-
ξε ο χρόνος, έφυγαν τα χρόνια, θυμάμαι,
στην κατοχή ήταν ο καιρός της φτώχειας
τότε που σε άφησα μόνο και πήγα να επι-
σκεφτώ το σπίτι της θείας μου στα Ποτα-
μιανάτα, ήξερα ότι κάτι θα με φίλενε, πει-
νούσα τόσο! Περιπατώντας απ' το μονοπά-
τι που περνούσε απ' τον σταθμό χωροφυ-
λακής, εκεί δίπλα στον Άη Γιώργη πέρασα

το τσαγκάρικο του Πανώργιου συνάντησα
την Στάμο του Μανιανή, έφθασα στην πί-
σω αυλή, άνοιξα το πορτόνι η πίσω πόρτα
ήταν κλειδωμένη, η θεια μου έλειπε. Η
πόρτα έβλεπε στην κουζίνα, στην μέση είχε
μια τρύπα για να μπαίνουν οι γάτες, για να
φοβίζουν τα ποντίκια, υπολόγισα να ση-
κώσω την πόρτα ψηλά να την βγάλω απ' τις
μπετούγιες, έτσι θα έπεφτε η πόρτα, έλα
όμως που η πόρτα άγγιξε το ανώφλι από
μέσα και δεν έβγαине. Δεν είχα κλειδί, δεν
φαντάζεσαι πόσο μου έλειπες εκείνη τη
στιγμή, έστω κι ας μην ήταν δική σου η
κλειδωνιά θα δοκίμαζα ρε αδερφέ, έπαξα
κάτω από πέτρες, από τα παλιά κεραμίδια
εκεί γύρω από τη λεμονιά τίποτα, απ' το δι-
πλανό σπίτι το της κυρά Χάιδως οι άνθρω-
ποι που μένανε εκεί άκουσαν τον θόρυβο,
η γειτόνισσα νόμισε ότι ήταν κλέφτες, ήξε-
ρε που ήταν η θεια μου, ήταν στο αρχοντι-
κό των Κουρβουσιάνων εκεί κοντά στην
εκκλησία της παναγίας, πήγε και την φώ-
ναξε. Ήρθαν όλες οι γυναίκες φοβισμένες
περιμένοντας το χειρότερο, έκπληκτες με
είδαν, τους εξήγησα, η θεια μου έβγαλε το
κλειδί απ' τη μέση της, έμοιαζε σαν πιστόλι
άνοιξε την πόρτα και μου τηγάνισε ξεροή
μπομποτά με λάδι! Η αμβροσία μου.

Έτσι είναι η ζωή φτωχό μου κλειδί δεν
υπάρχει πια η κλειδαριά σου, σάπισε και η
πόρτα μόνο η θύμηση της έμεινε. Αυτή που
μας φύλαγε σα βράδιαζε, απ' τους κλέφτες
και τ' άγρια τα ζώα, απ' τους άλλους τους
ανθρώπους. Σκούριασες και συ που μας
κλειδωνες στη σιγουριά μες το μαύρο το
σκοτάδι, αυτό που άπλωνε η νύχτα μαζί με
τα στοιχειά της, τους αδέσποτους γάτους,
αυτούς που έτρωγαν το φυτόλι του λύχνου
για μεζέ. Έχε γεια!

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

βιβλιοκρισίες

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΦΩΤ. ΑΝΤΥΠΑ

Ποιήματα

Έκδοση «Κληροδοτήματος Σπ. Φ.

Αντύπα υπέρ της Κεφαλληνίας»

Επιμέλεια έκδοσης - Εισαγωγή

Θεοδόσης Πυλαρινός

Αργοςτόλι 2014, 256 σελίδες

Η ιχνηλασία της ποίησης των ελασσόνων ή αγνώστων στο ευρύ κοινό ποιητών είναι η ηδονή του κάθε ερευνητή και σκαπανέα της Ιστορίας της Λογοτεχνίας μας. Στην προκειμένη περίπτωση το «Κληροδοτήμα Σπ. Φ. Αντύπα υπέρ της Κεφαλληνίας» έδωσε, με την παρούσα έκδοση, την ευκαιρία να γνωρίσουμε έναν πραγματικά άγνωστο ποιητή: τον Σπυρίδωνα Φωτ. Αντύπα.

Ο χαρισματικός, βαθύνους και ακαταπόνητος ερευνητής, καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου, Θεοδόσης Πυλαρινός στην διεξοδική και άκρως κατατοπιστική «Εισαγωγή» του παρουσιάζει εντελέστατα όλες τις πτυχές της δραστηριότητας του Αντύπα. Μέσα από την σκόνη των καιρών και ύστερα από πολλές και επίπονες αναζητήσεις συντάσσει το βιογραφικό του ποιητή, που προέρχεται από σκόρπιες εδώς και ερείκα καταγραφές. Σαν εργασία είναι ουσιαστική, αφού μας βοηθά να κατανοήσουμε τον Σπ. Φ. Αντύπα σαν άνθρωπο αλλά και την υπέστασή του στον χώρο, στον χρόνο και στην κοινωνία. Εξάντλητική και εμπεριστατωμένη είναι η ανάλυση της θεματικής και της γλώσσας του ποι-

ητή από τον Θεοδόση Πυλαρινό, που σκύβει με αγάπη αλλά και ζήλο πάνω στα ξεχασμένα αυτά ποιήματα. Ακόμη μας παρουσιάζει με ενάργεια τις πολλές επιδράσεις του Σπ. Φ. Αντύπα από τους μεγάλους έλληνες ποιητές της εποχής του και, τέλος, μας δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία όχι μόνο για την πρώτη έκδοση (Αθήνα 1895) της μοναδικής ποιητικής συλλογής του Σπ. Φ. Αντύπα *Φθινόπωρον*, αλλά και για την παρούσα, στην οποία προστίθενται και τρία αθησαύριστα ποιήματα. Η «Εισαγωγή» αυτή του Θεοδόση Πυλαρινού είναι μία έξοχη φιλολογική εργασία.

Προσεγγίζοντας την μοναδική ποιητική συλλογή του Σπυρίδωνος Φωτ. Αντύπα «Φθινόπωρον» και τ' αθησαύριστα ποιήματά του, διαπιστώνουμε ότι ο ποιητής έχει ελάχιστες επιδράσεις από τον Διονύσιο Σολωμό, περισσότερες από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη αλλά η πλειονότητα των ποιημάτων του, τόσο στην θεματολογία όσο και στην έκφραση, δέχονται την τεράστια επίδραση του τότε φθίνοντος αθηναϊκού ρομαντισμού. Η επιρροή πρώτιστα του Αχιλλέως Παράσχου και των Δημητρίου Παπαρηγόπουλου και Σπυρίδωνος Βασιλειάδη εκ δευτέρου, είναι κάτι παραπάνω από εμφανής. Πεισιθάνη θεματολογία, απελπισία, υπερρομαντικές πτήσεις, μεγαλοϊδεατισμός και καθαρεύουσα συχνά γλιστρουν μαζί με την φιλοσοφικότητα του στοχασμού μας πίσω στον τόνο ανωτέρω. Μάλιστα από τον Αχιλλέα Παράσχο αντιγράφει και τις παλι-

λογίες. Άνετα, λοιπόν, ο Σπ. Φ. Αντύπας θα μπορούσε να είναι μέλος της περί τον Αχιλλέα Παράσχο πλειάδος. Ωστόσο και η κοινωνική τοποθέτηση των ποιημάτων του προσομοιάζει με αυτήν του Δημητρίου Παπαρηγόπουλου στο βιβλίο του «Οι σκέψεις ενός ληστή», πράγμα οξύμωρο για την οικονομική και κοινωνική του θέση.

Η ποίησή του είναι ακριβώς ερασιτέχνη με αρκετές μετρικές ασυνέπειες, ιδίως στα μεγάλα του ποιήματα. Παλεύοντας με την διγλωσσία της εποχής, αν και έδωσε κάποια δροσερά και τρυφερά ποιήματα στη δημοτική, δεν μπόρεσε να εξαρθεί στο ύψος των ινδαλμάτων του, αρκούμενος στην αξιοπρόσεκτη μίμηση. Όμως κι έτσι τα ποιήματά του είναι ενδιαφέροντα στιχουργικά τεκμήρια της εποχής του.

Τα δημοσιευθέντα ποιήματα του Σπ. Φ. Αντύπα ακολουθούν δύο μελέτες, αυτή του Διοικητικού Συμβουλίου του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης και της Καλυψώς Αντύπα, που δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά στο έγκριτο περιοδικό *Κυμοθόη*. Εδώ γίνεται μια αξιόπεινη προσπάθεια, παρά την έλλειψη ικανών στοιχείων, για την συγγραφή ενός αξιόπιστου βιογραφικού του ποιητή. Προσπάθεια που είναι δυσχερέστατη και κοπιαστική αλλά, τηρουμένων των αναλογιών, επιτυχημένη. Παρατηρούμε δε, ότι η αγάπη του για την μόρφωση των νέων, συμπίπτει με αυτήν του Σπυρίδωνος Βασιλειάδη, του ιδρύσαντος την νυκτερινή σχολή του Φ.Σ. Παρνασσού.

Δημοσιεύονται ακόμη εδώ δύο εκτενή και διεισδυτικά μελετήματα των Θεοδόση Πυλαρινού και Αντιγόνης Χριστοφοράτου, που αναλύουν σε βάθος και μετά λόγου, το ποιητικό έργο του Σπ. Φ. Αντύπα τόσο σε γενικές όσο και σε ειδικές γραμμές.

Τέλος ο ανά χείρας τόμος κλείνει με την εργασία του Απόστολου Γ. Κουρουπάκη «Ο Σπυρίδων Φωτεινού Αντύπας και οι εμπορικές του δραστηριότητες», την έκδοση της διαθήκης του, τον ενδελεχή σχολιασμό της από τον Πέτρο Πετράτο και το κείμενο του Γεράσιμου Τραυλού «Κληροδόστημα Σπυρίδωνος Φωτεινού Αντύπα υπέρ της Κεφαλληνίας - Παρελθόντα - Συγκυριακά - Μελοντικά».

Εντυπωσιακή και χρήσιμη, η έκδοση των Ποιημάτων του Σπυρίδωνος Φωτ. Αντύπα από το ομώνυμο κληροδόστημα, που κυριολεκτικά ανασύρει από την λήθη τον ποιητή και φωτίζει τον άνθρωπο Αντύπα. Τέτοιες έρευνες προωθούν την φιλολογική επιστήμη και της δίνουν λόγο ύπαρξης. Συγχαίρουμε το Κληροδόστημα γι' αυτή του την πρωτοβουλία και τους συγγραφείς των κειμένων που μας έδωσαν μια σφαιρική θέαση του έργου και της προσωπικότητας του ποιητή, καθώς μας πρόσφεραν μια άρτια και συστηματική παρουσίασή τους.

Γιώργος Πετρόπουλος

ΣΩΣ

ΜΑΡΙΑ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗ

Χάλκινο γένος

Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013
Σελ. 625

Κλάρης, Φωκάς, Νικηφόρος, Κοσμέτος Ροζαλία, Μαριό Μαριτίνα, Όρσο-λα, Ρόγκος, Μαρίνος, Έλενα, ο Άγγλος σύζυγός της, Έρση, Μίχιος: οι ήρωες της Σκιαδαρέση. Άνθρωποι που αναζητούν ακατάπαυστα την αξία της ζωής και υφαί-

νουν στη διάσταση του ρευστού χρόνου –από την εποχή των Σταυροφόρων μέχρι το παρόν του αφηγηματικού χρόνου– τον καμβά της, επιδιώκοντας να σταθεροποιηθούν στον τόπο τους, την Κεφαλονιά, ενώ στην πραγματικότητα συμβαδίζουν σε μια προσπάθεια φυγής από την αλήθεια της ύπαρξης.

Κι ενώ η Σκιαδαρέση δεν αναφέρεται, παρά μόνο ονομαστικά σε πραγματικά πρόσωπα, ως εκ του στόχου της που δεν ήταν, όπως η ίδια μάς ομολογεί στο επιλογικό σημείωμα, η συγγραφή ενός ιστορικού μυθιστορήματος, αλλά ενός έργου εποχής, ωστόσο εξ αρχής η σημειολογία της αφήγησης μάς προϊδεάζει ότι αυτό που ακολουθεί είναι όντως ένα καλά συντεθειμένο σκηνικό, που ως βάση-πλαίσιο ορίζει την ιστορία μιας κεφαλονίτικης οικογένειας με φύτευρες από την εποχή των Σταυροφόρων.

Αυτό το πρώτο συγκεκριμένο σκηνικό πλαίσιο πάντως εγγράφει ακόμη ένα που φαίνεται πρόδηλο, ενώ είναι υπαινικτικό, γιατί ανάλογο είναι και το μέλημα της συγγραφής στην αποτύπωση των πολιτικών δεινών –δημόσιων και ιδιωτικών– που συνέβησαν στον δρόμο της ένωσης των Επτανήσων (άρα και της Κεφαλονιάς) με την Ελλάδα: έτσι η Σκιαδαρέση δημιουργεί για τους πρωταγωνιστές της ένα δίκτυο ανταγωνισμού, χωρίς και πάλι να είναι αυτή η πρώτη της επιλογή· είναι σαφές ότι ο φακός της εστιάζει σε ό,τι συμβαίνει σε κοινωνικό επίπεδο, γιατί από αυτό η επόμενη και λεπτομερειακή ανάλυση θα είναι σε ό,τι συμβαίνει στο άτομο. Το δίκτυο της αφήγησης εξυφαίνεται, λοιπόν, κατά τρόπο απολύτως και κυριολεκτικά φυσικό. Εν κατακλείδι, στο πραγματικό στόχαστρο είναι κατ' αρχήν το πώς το άτομο και ο εσωτερικός του πυρήνας, αγωνίζεται και διαμορφώνει τις συνθήκες, από τις οποίες θα εκπηγάσει το

κοινωνικά νεωτερικό, αλλά και πώς, ίσως σε δεύτερο πλάνο, από τη νεώτερη γενιά των ηρώων της, τον Νικηφόρο, τον Κοσμέτο, τον Ρόκκο και τον Μαρίνο, η κοινωνική αυτή πραγματικότητα εκφεύγει από το αυστηρά ιδιωτικό και γίνεται πλάσμα δημόσιο. Πώς δηλαδή κάποιοι συναγωνιστές θα οδηγήσουν στο τέλος της αγγλοκρατίας τα Επτάνησα. Αυτό ορίζει, λοιπόν, το νέο και αφορμάται στην πραγματικότητα από το κύτταρο του γένους των ηρώων, διαπροσωπικού-οικογενειακού και αυστηρά προσωπικού, όπως ορίζει η απαρχή της απόσχισης κατ' αρχάς από το οικογενειακό περιβάλλον, και κατόπιν από τα πολιτικά και κοινωνικά δίκτυα, των οποίων οι κραδασμοί έγιναν ένα είδος ισχυρών σεισμών, σε μια ιδιαίτερος σεισμογόνο περιοχή, όπως τα Επτάνησα, με επίκεντρο την Κεφαλονιά, κατά τον 19ο αιώνα.

Έτσι η ανάγνωση του βιβλίου απαιτεί μεγάλο βαθμό αυτοσυγκέντρωσης, καθώς η γραφή της Σκιαδαρέση εναλλάσσεται μεταξύ του μύθου και της ιστορικής σκέψης, της αριστοτεχνικής αφήγησης και της πρόζας, και χαρακτηρίζεται από λεπτομερείς αλλά όχι κουραστικές περιγραφές, ορισμένες φορές και «σκοτεινές», ιδιαίτερα όταν αποδίδονται τα στοιχεία ψυχισμού των προσώπων, η προδοσία, και η έννοια της πατρίδας ή συνδέονται διακριτικά τα ατομικά δεδομένα με το κεφάλαιο ιστορία του τόπου. Ούτως ή άλλως, καθώς ακολουθούμε τη Σκιαδαρέση πίσω στον χρόνο, στην πηγή του φεουδαρχικού μεσαίωνα και κατόπιν στους Σταυροφόρους και την νεώτερη εποχή, προφανώς για να ψηλαφήσουμε την ανθρωπολογία των Επτανήσων και δη της Κεφαλονιάς, ακολουθώντας τα χνάρια της ιστορίας, η αναγνωστική μας συγκέντρωση αρχίζει να μετατρέπεται σε απτή και μεγάλη απόλαυση.

Παρακολουθούμε, λοιπόν, με μεγάλη

άνεση το πώς λειτουργεί πολιτικά αφενός και ανθρώπινα αφετέρου η απαρχή της ιστορίας αυτής, των νεώτερων χρόνων ουσιαστικά μέσα στην Ιστορία, γιατί ακουμπάμε, με τις δικές μας δυνάμεις, τα στοιχεία και τις θέσεις που μας εκχωρεί, πολύ γενναιόδωρα για τον τόπο και εξόχως τρυφερά για τους ήρωες η συγγραφέας. Με τις θέσεις αυτές συνδέονται ολόκληρα δίκτυα, που ξεκινούν τον καιρό του μεσαίωνα, με επικεφαλής τους διάφορους πρίγκιπες, οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν θέσεις για μοίρασμα.. Όλα αυτά λειτουργούν συμπτωματικά. Αφορούν κατά συνέπεια και την κοινωνία, από την οποία έρχεται η τυχαία αυτή οικογένεια, από την οποία η Σκιαδαρέση ξεκινάει το δικό της έργο εποχής. Όποιος φαίνεται ικανός, στην κοινωνία εκείνη (όπως και σε οποιαδήποτε άλλη), υποστηρίζεται από τους λιγότερο ικανούς – αυτοί έχουν άλλα «προσόντα», ανάλογα με τα προσόντα των σημερινών οπαδών των κομμάτων –, γιατί όταν συμβεί το αναμενόμενο, θα έχουν οι ίδιοι πλούσια λεία θέσεων, δηλαδή στην πραγματικότητα αφθονία γήινης ιδιοκτησίας. Μόνο αυτοί, που λόγω ιδιαίτερης ικανότητας, λόγω μαχητικότητας ή λόγω φιλίας με τον ηγεμόνα ή λόγω συγγένειας με τη γυναίκα του έχουν τις καλύτερες προοπτικές να μοιράσουν κάποια στιγμή αφειδώς γη – δηλαδή νομή εξουσίας –, αποκτούν και τον μεγαλύτερο στρατό κολλήγων και δουλοπάροικων. Σ' αυτούς μένουν όλοι απολύτως πιστοί.

Η δυτική κουλτούρα, αργότερα θα διαμορφώσει τον ηγεμόνα που θα έχει τα χαρακτηριστικά του ιππότη. Αυτό όμως συμβαίνει μετά από μια καινούρια μετάλλαξη και συγκεκριμένα όταν ο ιππότης έχει υποσχεθεί απόλυτη υποταγή όχι σε κάποιον άρχοντα, αλλά σε κάποια δεσποσύνη. Εδώ γεννιέται η δυτική αντίληψη περί έρωτα. Ακόμα και στην αστική λο-

γοτεχνία, ο εραστής είναι κατά κανόνα ένας ιπποτικός αριστοκράτης. Γι' αυτό και οι γυναίκες μιλάνε μέχρι σήμερα για πρίγκιπες του παραμυθιού, γιατί τα κατορθώματα των περιπλανώμενων ιπποτών έφτασαν σ' εμάς μέσω θρύλων και παραμυθιών. Αυτή είναι η ατμόσφαιρα που λάθρα υποβάλλει η Σκιαδαρέση από το πρώτο-πρώτο κεφάλαιο. Μόνο που δεν μας αφήνει ούτε μια στιγμή να πιστέψουμε ότι υπάρχει μόνο αυτή ή απόφια αυτή. Γιατί; Γιατί να μην είναι μια παραμυθένια αχλύς η ατμόσφαιρα της κοινωνίας αυτού του έργου, που είπαμε, είναι *έργο εποχής*;

Γιατί η Σκιαδαρέση έχει σπουδές ιστορίας και αρχαιολογίας. Και ξέρει πολύ καλά ότι αυτή η κοινωνία ήταν σε μεγάλο βαθμό στατική. Κάθε άνθρωπος παρέμενε στην τάξη στην οποία τύχαινε να γεννηθεί. Η κοινωνική του θέση καθόριζε το πρόσωπό του με σχεδόν απόλυτο τρόπο: νομικά, πολιτικά, οικονομικά, θρησκευτικά και προσωπικά. Κάθε άνθρωπος ανήκε μόνο σε μια τάξη. Διαφορά ανάμεσα στην προσωπική ταυτότητα και στον κοινωνικό ρόλο, όπως συνήθως γίνεται σήμερα, δεν υπήρχε.

Αναμφίβολα η Σκιαδαρέση είναι μια συγγραφέας ιδιαίτερα προικισμένη με μια μοναδική ικανότητα παρατήρησης, με μια απίστευτη δυνατότητα αφομοίωσης και μνήμης. Μας μεταφέρει με μεγάλη άνεση να «ζήσουμε» σε μια Κεφαλονιά πολύ δραστήρια και πολυσύχολη, όπως θα ήταν κάθε αστική πολιτεία εκείνον τον καιρό, όπου αρκούσε να μπεις σ' ένα τυχαίο καπηλειό για ν' ακούσεις συζητήσεις ανθρώπων που είχαν διασχίσει τις θάλασσες απ' όλα τα μέρη του κόσμου. Έτσι, το απίστευτο που έγραψε μια αξιολύσιμη ποιήτρια πληροφορών.

Παρό' ό,τι αυτά, εκείνη επιμένει: ο κάθε άνθρωπος κατάγεται από κάπου. Από εκεί συγκεκριμένα πηγάζει η δική του προ-

σωπική αφόρμηση. Αλλά στη ζωή του συναντά άλλα πρόσωπα, που με τις δικές τους αφετηρίες τον επηρεάζουν και συνδιαμορφώνονται μαζί του. Τότε πώς αναγνωρίζει ο καθένας μας ποια είναι τα δικά του προσωπικά στοιχεία; Μα δεν υπάρχουν ακριβώς τέτοια. Ούτε έχει πρόσβαση κανείς στο σύνολο της ζωής του. Εκτός αν... Εκτός αν διαβάσει ιστορίες και Ιστορία. Έτσι μπορεί να αντιληφθεί τα δίκτυα που ισχύουν ακόμη συνδεδεμένα με ζητήματα γης. Μιας γης όμως που λειτουργεί αλλιώς: μπορεί, ας πούμε, να βρίσκεται σε μερικές κτηρινισμένες νοταριακές σελίδες ή σε φακέλους ή σε παλιά οικογενειακά ρολόγια ή σε ετοιμόρροπα κτίσματα ή σε παραμελημένους κήπους ή σε μια μαύρη Φορντ του '29... Και πώς μπορεί να εξασφαλίσει κανείς τη σφαιρικότητα που απαιτεί η θέαση τόσων δικτύων ζωής;

Αυτό είναι ένα ερώτημα συνώνυμο με το: Από πού συγκεκριμένα πηγάζει αυτό που ονομάζουμε λογοτεχνία; Ποίηση ή πεζογραφία, δεν έχει σημασία. «Από μια αίσθηση του λόγου, ναι, από αγάπη για τη λογοτεχνική έκφραση, ναι - αυτά όμως δεν είναι αρκετά. Εμείς αναζητούμε κάτι πάρα πολύ θεμελιώδες. Και το θεμελιώδες, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ότι ο ποιητής είναι ένας άνθρωπος όπως όλοι μας - με μια διαφορά: εμείς οι υπόλοιποι, σε μια δεδομένη στιγμή, δεν έχουμε πρόσβαση στο σύνολο της ζωής μας.»¹

Κανείς μας λοιπόν δεν είναι ικανός να διεισδύσει κάτω από το συνειδητό επίπεδο της ακρόασης, να εισχωρήσει σε όλον αυτόν τον πλούτο που έχει απομοιώσει όλη του τη ζωή. Πολλοί από μας θα έπρεπε να ξοδεύουν πάρα πολύ χρόνο για να φέρουν στην επιφάνεια τις παλιές εντυπώ-

σεις. Για κάποιους άλλους θα χρειάζονταν χρόνια ψυχανάλυσης για να φτάσουν σ' αυτές τις περιέργες, υπόγειες στοές, όπου είναι θαμμένες οι παλιές μας εμπειρίες περιμένοντας κάποια μέρα να έρθουν στο φως. Αλλά ο συγγραφέας είναι διαφορετικός. Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της «ποιητικής ιδιότητας» είναι η ικανότητα να βλέπει κανείς συσχετισμούς εκεί που, σε κανονικές συνθήκες, δεν είναι ορατοί.

Ο Τ.Σ. Έλιοτ περιγράφει τα παραπάνω σε σχέση με το κουταλάκι του καφέ: «Μέτρησα τη ζωή μου σε κουταλάκια του καφέ». Το κουταλάκι του καφέ ανακαλεί στη μνήμη τους ανθρώπινους συνειρμούς, που είναι προσωπικοί για τον ποιητή, αλλά ταυτόχρονα και εκείνους που υπερβαίνουν κατά πολύ το προσωπικό επίπεδο. Έτσι αρχίζει ένα βιβλίο. Έτσι όμως διαμορφώνεται σήμερα το σπουδαιότερο: η έννοια της «ιδιοκτησίας». Αυτή συμπίπτει με την κατοχή μιας ιστορίας δικτύων που αφορμώνται από την ιστορία και αποδίδονται μέσα από την αφήγηση της ιστορίας των ανθρώπων ενός τόπου από ένα χρονικό σημείο και μετά... Αληθινά ή πλαστά δεν έχει σημασία. Γίνονται τμήμα του δικού μας κόσμου και απαιτούν τον τόπο τους στην ιδιοκτησία μας. Τέτοιου τύπου ιδιοκτησία κληροδοτεί τελικά η Έρση Κλάρη-Γουίτακερ στον Μικέλη...

Η Σκιαδαρесь πιστεύει ακράδαντα και εν τέλει, μέσα από την ατμοσφαιρική διάθλαση του έργου της, μας υποβάλλει την ιδέα: σε ένα κόσμο όπου οι ζωές των ανθρώπων πλάθονται από τυχαία γεγονότα και αμετάκλητες αποφάσεις, σε ένα κόσμο όπου τα πάντα συμβαίνουν σαν να είναι μόνο για μια φορά, το «είναι» μοιά-

1. Από ομιλία του Πήτερ Μπρουκ για τον Σαίξπηρ: «Ανακαλώντας τον Σαίξπηρ», Βερολίνο, 12 Μαΐου 1996.

ζει σαν ένας κόκκος σκόνης στον αέρα, το τίνάγμα από την ανεπαίσθητη κίνηση μιας γάτας...

Λουκία Στέφου,
Φιλολόγος, διδάσκουσα στο Τμήμα
Νεοελληνικών Σπουδών
(FachNeograzistik) του Freie Universitat
Berlin

ΣΟΦ

Α. ΠΟΛΛΑΤΟΥ - ΒΑΓΓΕΛΑΤΟΥ
Τα ανώνυμα γράμματα έγιναν
κατακόκκινα, Μυθιστόρημα
Αργοστόλι, Ιούνιος 2013, σελ. 306.

Διάβασα το τέταρτο βιβλίο της φίλης Αγγελικής Πολλάτου - Βαγγελάτου με τον παραπάνω τίτλο και θέλω να την ευχαριστήσω, με λίγα λόγια, για την ιδιαίτερη συγκίνηση, που μου πρόσφερε η ανάγνωσή του και να εκθέσω κάποιες σκέψεις μου γι' αυτό.

Θα ήθελα επίσης να πω ότι η καταξιωμένη ζωγράφος Πολύμνια πέτυχε και εδώ, με την επίσης δύσκολη δομή του λόγου, να δημιουργήσει μία σειρά από ιδεατούς πίνακες, μέσα από τους οποίους παρουσιάζονται οι δράσεις, τα συναισθήματα, οι αγωνίες των ηρωίδων και οι κοινωνικές καταστάσεις της εποχής τους με τις προεκτάσεις τους.

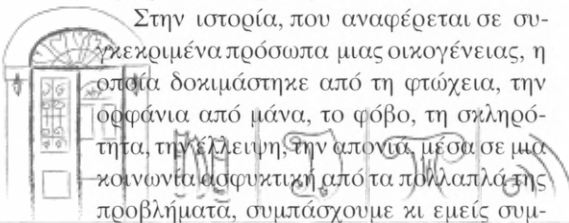
Στην ιστορία, που αναφέρεται σε συγγεκομμένα πρόσωπα μιας οικογένειας, η οποία δοκιμάστηκε από τη φτώχεια, την ορφάνια από μάνα, το φόβο, τη σκληρότητα, την έλλειψη, την απόνια μέσα σε μια κοινωνία ασφυκτική από τα πολλαπλά της προβλήματα, συμπάσχουμε κι εμείς συμμετέχοντας στα όσα συμβαίνουν.

Έτσι στην εξέλιξη της ζωής, όπως φανερώνεται στην πορεία του χρόνου, παρακολουθούμε ξεχωριστά τις ψυχικές συγκρούσεις των τριών πρώτων κοριτσιών, που τις ενώνει κοινή μοίρα, όπως δρουν και παθαίνουν, ιδιαίτερα δε της αφηγήτριας, της Αμαλίας, της κύριας και τραγικής ηρωίδας του έργου. Σκέψεις, ανησυχίες, λύπη, φόβοι πιθανοί και πραγματικοί, η άγρια όψη της ζωής, το κενό, το σκοτεινό, το άγνωστο, πλέκονται με πρόσωπα, σχέσεις, συμπάθειες, φιλίες, ελπίδες, όνειρα, αγάπες, έρωτες και πάθη. Δημιουργούνται εντάσεις, συγκρούσεις και προσδοκίες, έτσι ώστε το έργο να γίνεται αλλού δυνατό, αλλού έντονο και τέλος καταλυτικό. Προκαλούνται αναστατώσεις, οι κοινωνικές δομές φέρνουν επακόλουθα και η μοίρα, καιροφυλακτώντας, παίξει τα παιχνίδια της με τις ζωές αυτών των κοριτσιών, που πασχίζουν να κρατηθούν, όπως μπορούν, από κάπου. Δεν καταφέρνουν όμως να πετύχουν τους στόχους τους και δέχονται συνεχώς χτυπήματα τόσο στα δειλά, όσο και στα σταθερά βήματά τους.

Έτσι βλέπουμε την καταπιεσμένη Αγλαΐα, σε μία ύστατη αντίδραση, να οδηγεί στο θάνατο το δυνάστη της, παίρνοντας εκδίκηση για το γκρέμισμα των νεανικών της χρόνων και ονείρων. Η πράξη της αργεί να φανερωθεί, γιατί σκεπάζεται από τη σιωπή της ίδιας και των χωριανών, οι οποίοι γνωρίζουν και αυτό και τα άλλα ένοχα μυστικά της οικογένειας.

Η Άννα πάλι, κουρασμένη και ανήμπορη να σηκώσει τα πολλά βάρη στην ταραγμένη ψυχή της, βυθίζεται στην τρέλα και για λίγο ηρεμεί.

Άρρηστα ταπεινά την Αμαλία, την κόρη με τη σπάνια ομορφιά και τα πολλά χαρίσματα, τη νεμάτη ελπίδες, δύναμη, θάρρος και αποφασιστικότητα, τη νέα που πίστευε, παρά τα δεινά της, ότι μπορεί ν'

ΓΙΑΣΤΑΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

αλλάξει τη μοίρα της και να κερδίσει το στοίχημα της ζωής. Στ' αυτιά μου λες και αντηχούν ακόμη τα λόγια της: «Τίποτα δεν θα με λυγίσει από δω κι εμπρός». Και όμως, η Αμαλία με τη θεϊκή ομορφιά και τη θεϊκή φωνή, όπως έλεγε ο Χάρης, η πιο «λαβωμένη» από τις άλλες αδελφές, με απόλυτη συναίσθηση των πράξεών της σε κάθε πέσιμο και σε κάθε αναλαμπή της ζωής της, δεν καταφέρνει, παρά τους κόπους της και τις προσπάθειες, να «επιπλεύσει», όταν επιτέλους, σε κάποια απρόσμενη χρονική στιγμή, κατακλύζεται από την ολοκληρωτική ευτυχία δίπλα στον Παναγιώτη, το πρόσωπο που της γνωρίζει την πραγματική αγάπη και τον αληθινό έρωτα. Τότε, μη μπορώντας να αντιμετωπίσει τα «θέλω» της απέναντι στα «πρέπει», επιλέγει το θάνατο, θεωρώντας τον λύση στα προβλήματά της και μοναδική διέξοδο ελευθερίας.

Η τύχη της Αμαλίας μας αφήνει λύπη, πόνο και ένα αναπάντητο γιατί.

Η ιστορία των τριών κοριτσιών, γυναικών στην πορεία, μας δείχνει τις υπαρκτές αλήθειες και αφήνει τα συναισθήματα και τους προβληματισμούς στον αναγνώστη.

Ο ρομαντισμός, που αναδύεται από το έργο, με τα όμορφα στοιχεία του ξεκουράζει, ευτυχώς, αρκετές φορές την ψυχή από τις θυέλλες. Αλλά ο παρών ρεαλισμός μας γυρίζει γρήγορα στη σκληρή πραγματικότητα.

Η συγγραφέας, εκλεκτή φίλη από τα μαθητικά μας χρόνια, άφησε τη σκέψη της να περιδιαβεί στο χρόνο, ξετύλιξε μια ανθρώπινη ιστορία, μας χάρισε συγκίνηση και μας υπενθύμισε ότι η ζωή, ενώ είναι τόσο όμορφη, δεν είναι όμως για όλους πάντα στρωμένη με ρόδα.

Νίκη Λάσκαρη - Μπάλλα
Φιλολόγος

803

ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ

Το χάραγμα του θηρίου της Βαβυλώνας. Ανατρεπτικά κείμενα σε αναζήτηση της Ηθικής του Νόμου.

Αργοστόλι 2013, σελ. 370.

Ο αγαπητός φίλος Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, μας χαρίζει, χρόνια τώρα, έργα μοναδικά, που όχι μόνο μας ικανοποιούν αλλά και μας προβληματίζουν.

Στον πρόλογο του πιο πάνω έργου του ο συγγραφέας επεξηγεί: «Τα κεφάλαια αυτού του βιβλίου, ουσιαστικά αυτόνομες ενότητες, γράφτηκαν σε ξεχωριστούς χρόνους, σε περιστάσεις διαφορετικές, χωρίς καμιά εννοιολογική σχέση μεταξύ τους. Αναφέρονται σε γεγονότα που δεν συνδέονται, σε άτομα που δεν σχετίζονται, σε τόπους που δεν επικοινωνούν. Έχουν τη συντομία της αυτονομίας, τη διάρκεια της πραγματικότητας, τη διαφάνεια της προσωπικότητας, της ακεραιότητας τη διαχρονικότητα». Έπειτα εντοπίζει τους δύο σταθερούς χρονικούς προσδιορισμούς, ΧΘΕΣ ... ΣΗΜΕΡΑ, αναφέροντας ότι «Το γεγονός το χθεσινό γίνεται σημερινό συμβάν και τα ενεργούμενα στο παρόν, συνειρμικά παραπέμπουν σε αναμνήσεις του παρελθόντος ...». Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε «ΚΑΙ ΠΑΝΤΑ». Όσο υπάρχουν ανθρώπινες κοινωνίες, τα όσα περιγράφονται στο βιβλίο θα συμβαίνουν. Ίσως με κάποια διαφορετική μορφή, αλλά θα συμβαίνουν. Στη συνέχεια κάνει σκέψεις για το αύριο, «Το όριο της ελπίδας και ορόσημο της αντοχής σε ώρες αγχωτικές», όταν ο άνθρωπος ελπίζει ότι τα πράγματα θα πάνε καλύτερα. Για να υπάρξει όμως σύγκριση θα πρέπει να υ-

πάρξει το χθες.

Προχωρώντας και αναφερόμενος ο συγγραφέας στον τρόπο συλλογής του υλικού του, την αυτονομία των κεφαλαίων, τον κοινό τόπο, τη συνοχή μιας κοινωνίας που γράφει τη μεγάλη της ιστορία μέσα από τις μικρές και ασήμαντες, φθάνει σ' αυτό που θέλει να ερευνηθεί κυρίως. «Ο Νόμος της Ηθικής αποτελεί το βασικό εργαλείο του κάθε εξουσιαστή σε όποια βαθμίδα και να βρίσκεται και σε όποια έπαλξη κι αν έχει τοποθετηθεί. Είναι ένας νόμος ανήθικος, γιατί άγραφος και απροσδιόριστος, μπορεί να ρυθμίζεται ως προς τα μεγέθη και τα όριά του, από τις βουλές του χειριστή! Ο νόμος αυτός είναι διάχυτος σε όλο το έργο και ο αναγνώστης θα τον βρει σε κάθε βήμα, σε κάθε πάτημα, στην κάθε απόφαση, εντυμγορία, γνωμάτευση, εντολή, διάταξη, αναφορά, παραίνεση ή ρύθμιση. Είναι εκείνος που διαρκώς συγκρούεται με το άτομο, όταν μάλιστα αυτό έχει την πολυτέλεια της αντίδρασης, ασχολούμενο στην αναζήτηση της Ηθικής του Νόμου». Ακολουθώντας εξετάζονται τα σημεία που στοχεύει η αναζήτηση αυτή και καταλήγει: «Έτσι η Κεφαλονίτικη κοινωνία κέρδισε σκαλοπάτι - σκαλοπάτι την άνοδο. Έτσι με κόπους και με άγχος και με κινδύνους και πάθη και παθήματα, κέρδισε τη μάχη της ανέλιξης. Έτσι! ... ακριβώς έτσι!»

Οι αναφερόμενες από τον συγγραφέα περιπτώσεις εντοπίστηκαν συμπτωματικά κατά το στάδιο της έρευνας. Ειλικρινής εξομολόγηση. Κατά την έρευνα αξιολογών ιστορικών γεγονότων «σκοντάφτει» ο ερευνητής πάνω σε κοινωνικές καταστάσεις, άσχετες με το θέμα που ερευνά, οι οποίες «κραυγάζουν» για να διασωθούν. Στις πολλές περιπτώσεις κυριαρχεί ο ερεθισμός από τον ανθρώπινο πόνο και τη δυστυχία.

Όσα σε γενικές γραμμές εκθέτει ο

συγγραφέας στον πρόλογό του, προβάλλονται αναλυτικά στα είκοσι κεφάλαια του βιβλίου, που κάθε ένα αποτελεί και μία ιστορία.

Ο τίτλος του βιβλίου και επί μέρους τίτλοι των κεφαλαίων παραπέμπουν στην Αποκάλυψη του Ιωάννη, το ύψιστο προφητικό βιβλίο της Καινής Διαθήκης, για να αναζητηθούν ερμηνείες στα προκαλούμενα ερωτήματα. Και ο συγγραφέας σημειώνει κάτω από τον τίτλο «Ανθολόγιο Απόκρυφου Φακέλου» την παρότρυνση «...ο βλέπεις γράψον...» (Αποκάλυψη, Κεφ. α', 11).

Στεκόμαστε σ' αυτή την αναζήτηση και μελετώντας τα επί μέρους κεφάλαια παρατηρούμε ότι μέσα από τις παραθέσεις, τις ενέργειες, τις διαπιστώσεις, τις καταστάσεις, τα δράματα, τις δράσεις, τις εξελίξεις και τις καταλήξεις, θίγονται εκείνα τα σημεία των ανθρώπινων αδυναμιών που βασανίζουν τις ψυχές και τις σκοτεινιάζουν στην προσπάθεια και στην προσδοκία να οριοθετήσουν την Ηθική του Νόμου. Γιατί, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, «ο Νόμος της Ηθικής είναι άγραφος και ρυθμίζεται από τις βουλές του χειριστή!»

Αν ο χειριστής της εφαρμογής του Νόμου, σε οποιαδήποτε βαθμίδα και θέση είναι «υψηλόφρων» ο Νόμος αναδεικνύεται νικητής, οπότε η Ηθική του Νόμου θριαμβεύει. Σε αντίθετη περίπτωση αναιδύεται ο ανήθικος Νόμος και θριαμβεύει το σκοτάδι. Με τις σκέψεις αυτές ήρθε στο νου μου ο δικαστής, στο ποίημα του Ασημάκη Πανσέληνου «Τριμελές Πλημμελειοδικείο», όπου

.....
Ο πρόεδρος είναι μόνον στη δουλειά του
κι απασχολός στα ήθη και στους τρόπους
κοιτάει το νόμο μέσα απ' τα γυαλιά του
και μέσα από το νόμο τους ανθρώπους.
.....

Αυτές οι συγκρούσεις και αντιπαράθεσεις χαρακτηρίζουν καιρούς και χώρους παρελθοντικούς, που όμως έχουν ισχύ διαχρονική, οπότε το παρελθόν γίνεται παρόν και επιδιώκεται η προσδοκία της ελπίδας για το αύριο.

Οι ιστορίες των κεφαλαίων του βιβλίου είναι πραγματικές, τεκμηριωμένες με πλήθος πηγών και παραπομπών και αναπτύσσονται με καθαρότητα και σαφήνεια. Μέσα από αυτές έρχονται στην επιφάνεια οι εποχές, οι κοινωνικές καταστάσεις, οι δομές, τα άτομα με ελαττώματα κυρίως, που δρουν ποικιλοτρόπως. Ελάχιστα είναι τα φωτεινά παραδείγματα και οι αντιδράσεις φωνές.

Απέναντι σ' αυτές τις καταστάσεις έχουμε την ισχύ του ισχυρού, τον εξουσιαστή, το δυνάστη, τον αφέντη, τον τιμητή της Ηθικής και του Δικαίου, όπως τα ερμηνεύει σύμφωνα με τη δική του θεωρία και την εποχή του, που κι αυτή υφίσταται τις εκάστοτε επιπτώσεις.

Στα κεφάλαια με χαρακτηριστικούς και ασυνήθιστους τίτλους, όπως «Αι ψυχαι των εσφαγμένων», «Αι φωναί των βροντών», «Το νόμισμα του Κήνσου», «Ο πρωτότοκος των νεκρών», «Ο οίνος του θυμού του Θεού», «Ο αριθμός χξς' (666), «Η στενή πύλη», «Ο όφις ο αρχαίος εβλήθη εις την γην», «Το ποτήριον των βδελυγμάτων» κ.ά., υπάρχουν θέματα που σχετίζονται με την κοινωνική αδικία κάθε μορφής, τις σχέσεις εκκλησίας και κοινωνίας, τις σχέσεις του κλειστού κύκλου της οικογένειας και της κοινωνίας, το στίγμα των άγαμων μητέρων, το σωφρονισμό των νέων, τις εκλογές και τις εκλογικές αναμετρήσεις, τις επιδημίες κ.ά. και συνοψίζοντας τα όσα τεκμηριωμένα αναφέρει, καταλήγει στην άποψη ότι ο πραγματικός

εκμαυλιστής της κοινωνικής αθλιότητας είναι το οικονομικό συμφέρον.

Στο επιμύθιο (Post scriptum) και τελειώνοντας ο συγγραφέας, αναφερόμενος στα όσα κατέγραψε, σε μία ανθρώπινη, πραγματική, αληθινή πορεία, ζητεί τη συνδρομή του αναγνώστη, που καλείται να προσέλθει γυμνός, χωρίς προκαταλήψεις «*με ήρεμη και μη στρατευμένη συνείδηση*» στην αναζήτηση της αλήθειας.

Γεράσιμος Σπ. Μπάλλας

Πτυχιούχος Πολιτικών Επιστημών,
Ιστορικός ερευνητής

ΣΟΦ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΠ. ΚΑΜΗΛΟΣ

**Αδελφότητα και εργατικοί
σύνδεσμοι στην Κεφαλονιά***

Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011,
σελ. 270

Δύο ήταν οι λόγοι –επιτρέψτε μου να εξομολογηθώ– που με έκαναν να δεχθώ να σας μιλήσω απόψε για το βιβλίο του συνάδελφου Νίκου Καμήλου. Ο ένας λόγος σχετίζεται με το περιεχόμενο του βιβλίου. Το θέμα των απαρχών του εργατικού συνδικαλιστικού κινήματος στο νησί μας πάντοτε με απασχολούσε. Μελετώντας το μεσοπόλεμο στην Κεφαλονιά διαπίστωνα ότι δρούσε τότε ένα ρωμαλέο –με τα δεδομένα εκείνης της εποχής– εργατικό κίνημα. Αναγκάσθηκα, λοιπόν, να αναζητήσω τις προδρομικές μορφές εκείνου του κινήματος και άρχιζα να συγκεντρώνω υλικό για τη βαθύτερη μελέτη του. Όσπου συναπαντήθηκα με τον Νίκο Καμήλο, ο οποίος τότε συγκεντρώνει υλικό για τη δι-

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε κατά την παρουσίαση του συγκεκριμένου βιβλίου στην αίθουσα του Βιβλιοπωλείου «Κύβος», στο Αργοστόλι, στις 19 Οκτωβρίου 2013.

πλωματική του εργασία με το σημερινό μας θέμα. Οπότε δεν μπορούσα να κάνω διαφορετικά. Παραδόθηκε σε αυτόν... Και δε διαψεύστηκε: η μελέτη του υπήρξε αποκαλυπτική. Έρχομαι, λοιπόν, απόψε να σας πω ότι τούτο το βιβλίο του Ν. Καμύλου μας φέρνει νέα στοιχεία στο φως, να σας πω ότι ανοίγει προοπτικές για παραπέρα εμβάθυνση σε αρκετά σημεία με την αναζήτηση νέων τεκμηρίων, να σας πω ότι νιώθω χαρούμενος που η τοπική μας βιβλιογραφία εμπλουτίζεται με ένα τέτοιου περιεχομένου βιβλίο. Φίλε, Νίκο, σ' ευχαριστούμε.

Το δεύτερο λόγο που μ' έκανε να αναλάβω την παρουσίαση αυτού του βιβλίου θα σας τον πω στο τέλος της ομιλίας μου.

Ποιος έχτισε τη Θήβα την εφτάπυλη;
Στα βιβλία δε βρίσκεις παρά των βασιλιάδων τα ονόματα.

Οι βασιλιάδες κουβάλησαν τ' αγκωνάρια;
Και τη χιλιοκαταστραμμένη Βαβυλώνα,
ποιος την ξανάχτισε τόσες φορές; Σε τι χαμόσπιτα της Λύμης της χρυσόλαμπρης ζούσαν οι οικοδόμοι;

Τη νύχτα που το Σινικό Τείχος αποτελείώσαν πού πήγανε οι χτίστες;

Η μεγάλη Ρώμη είναι γεμάτη αψίδες θριάμβου. Ποιος τις έστησε;

Πάνω σε ποιους θριαμβεύσανε οι Καίσαρες;

Το Βυζάντιο το χιλιотραγουδισμένο μόνο παλάτια είχε για τους κατοίκους του;

Ακόμη και στη μυθική Ατλαντίδα,
τη νύχτα που τη ρούφηξε η θάλασσα,
τ' αφεντικά βουλιάζοντας, με ουρλιαχτά τους σκλάβους τους καλούσαν.

Ο νεαρός Αλέξανδρος υπόταξε τις Ινδίες.
Μοναχός του;

Ο Καίσαρας νίκησε τους Γαλάτες.

Δεν είχε ούτ' ένα μάγισσα μαζί του;

Ο Φίλιππος της Ισπανίας έκλαψε όταν η

Αρμάδα του βυθίστηκε. Δεν έκλαψε, τάχα, άλλος κανένας;

Ο Μέγας Φρειδερίκος κέρδισε τον Εφτάχρονο τον Πόλεμο. Ποιος άλλος τότε κέρδισε;

Κάθε σελίδα και μια νίκη.

Ποιος μαγείρευε τα νικητήρια συμπόσια;

Κάθε δέκα χρόνια κι ένας μεγάλος άνδρας.

Ποιος πλήρωσε τα έξοδα;

Πόσες και πόσες ιστορίες.

Πόσες και πόσες απορίες.

Αυτές είναι οι απορίες και οι ερωτήσεις ενός εργάτη που διαβάζει, σύμφωνα με την ποιητική –και όχι μόνο– πένα του Μπέρτολντ Μπρεχτ. Αυτές πρέπει να είναι οι απορίες και οι ερωτήσεις του καθένα από εμάς, όταν διαβάζουμε ή ακούμε για εκστρατείες και πολέμους, για κατακτήσεις και ανακαλύψεις, για διαμαρτυρίες και επαναστάσεις, για επιδημίες και μεταναστεύσεις, για Πυραμίδες και Παρθενώνες.

Σε τέτοιες περίπου απορίες και τέτοια περίπου ερωτήματα έρχεται να απαντήσει το βιβλίο, που απόψε παρουσιάζουμε, στο χώρο βέβαια της Κεφαλονιάς.

● Γιατί και εδώ, στο νησί μας, ανοίχτηκαν δρόμοι και σηκώθηκαν γέφυρες, χτίστηκαν αρχοντικά και θέατρα. Και φυσικά αυτά έγιναν από κάποιους, κάποιους ανώνυμους, χαμένους μες στο πλήθος.

● Γιατί και εδώ, στην Κεφαλονιά, σημειώθηκαν επιδημίες και θανατικά, κοινωνικοί αποκλεισμοί, φτώχεια και δυστυχία. Και φυσικά, πρώτα και κύρια όλα αυτά έπλητταν τους ανώνυμους, τους πολλούς, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, τις οικονομικά ευπαθείς ομάδες.

● Γιατί και εδώ στα τοπικά καρνάγια σκαρώνονταν πλεούμενα και ρίχνονταν στη

θάλασσα μαζί με τους ναυτεργάτες τους.

● Γιατί και εδώ, στον τόπο της καντάδας και της ρομπόλας, το τραγούδι, ο χορός, η σάτιρα, το γλέντι γενικά έχουν την «ιστορία» τους. Και, φυσικά, πρωτοστάτησαν σε όλα αυτά οι ανώνυμοι, οι άγνωστοι εργαζόμενοι της μικρο-βιοτεχνίας και του κάμπου, του λιμανιού και της θάλασσας, που μετά τον κάματο της μέρας ή κατά τις μέρες της σχολής διασκεδάζαν τη φτώχεια τους.

● Γιατί και εδώ, σε τούτο το δυτικό άκρο της ελληνικής γης, πραγματοποιήθηκαν διαμαρτυρίες και ταραχές και εξεγέρσεις. Και αυτά έγιναν χάρη στο ανώνυμο πλήθος, χάρη στους εργαζόμενους κάθε κατηγορίας.

● Γιατί και εδώ, σε τούτο το νησιωτικό άκρο της ελληνικής γης καταγράφηκαν τιμωρίες και φυλακίσεις, διώξεις και κυνηγητά. Και αυτοί που περισσότερο υπέστησαν αυτά ήταν οι ανώνυμοι, οι καθημερινοί άνθρωποι.

Αναφερόμαστε, όπως θα έχετε αντιληφθεί, στους ανθρώπους του μεροκάματου, της βιοπάλης, στους Κεφαλονίτες του καθημερινού μόχθου στο χωράφι, στο δρόμο, στο γιαπί, στο εργαστήριο, στη βιοτεχνία, στο μαγαζί, στο λιμάνι, στη θάλασσα. Σε αυτούς αναφέρεται το βιβλίο, που απόψε παρουσιάζουμε. Τον ενδιαφέρει το συγγραφέα του το πώς αυτοί οι άνθρωποι –όλοι δικοί μας πρόγονοι– οργανώθηκαν, για να βελτιώσουν τη ζωή τους και την εργασία τους, το πώς οργανωμένα και συλλογικά κέρδιζαν τις μάχες για καλύτερες μέρες και ανθρωπινότερες συνθήκες εργασίας, το πώς οργανωμένα και συλλογικά απαιτούσαν από την κρατική ή ιδιωτική εργοδοσία, αλλά και το πώς ψυχαγωγούνταν, το πώς μάθαιναν, το πώς τιμούσαν τους δικούς τους ήρωες, το πώς γιόρταζαν τις δικές τους γιορτές.

Η Κεφαλονιά, μετά την Ένωση με την

Ελλάδα το 1864, οφείλει να ενταχθεί στον εθνικό κορμό, προσαρμοζόμενη νομοθετικά στα τότε ελληνικά δεδομένα. Και ενώ η αφομοίωση θα γίνει, όχι βέβαια χωρίς αντιδράσεις, και θα ολοκληρωθεί στα τέλη του 19ου αιώνα, οι παλιές οικονομικές και κοινωνικές δομές, οι φεουδαρχικές δηλαδή, ουσιαστικά δε θα αλλάξουν. Εξακολουθούν να είναι λίγες οι οικογένειες που κατέχουν το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργήσιμης γης του νησιού και κινούν τα νήματα του τοπικού εμπορίου, μαζί εννοείται με τα ανερχόμενα μεγαλοαστικά στοιχεία, ενώ ο αγροτόκοσμος συνεχίζει να βασανίζεται, προσπαθώντας να διαχειριστεί τη φτώχεια του. Η μετανάστευση γίνεται μια σίγουρη διέξοδος, στερεί όμως τον τόπο από παραγωγικές δυνάμεις. Στις δυο πόλεις, Αργοστόλι και Ληξούρι, τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα (βιοτέχνες δηλαδή και μικροεπαγγελματίες) μαζί και κάθε είδους εργαζόμενοι προσπαθούν να επιβιώσουν. Οι εργαζόμενοι στους δήμους, οι μεροκαματιάρηδες στις οικοδομές και στα έργα οδοποιίας, οι αχθοφόροι της αγοράς και του λιμανιού, οι ναυτεργάτες στα πλεούμενα που κινούνται μεταξύ Αργοστολίου-Ληξουριού, οι ανειδίκευτοι αλλά και οι τεχνίτες που εργάζονται σε μικροεργαστήρια ή βιοτεχνίες, όλοι αυτοί βιώνουν καθημερινά την αβεβαιότητα του μεροκάματου, τις άσχημες συνθήκες εργασίας και τη σχεδόν ανύπαρκτη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Την ίδια περίοδο, στον ιδεολογικοπολιτικό τομέα, οι σοσιαλιστικές ιδέες, της ουτοπιστικής αρχικά απόχρωσης και αργότερα της επιστημονικής, κυκλοφορούν στο νησί. Από το τελευταίο, ιδιαίτερα, τέταρτο του 19ου αιώνα, όταν τότε ζούσαν και δραστήριοι στο νησί οι ηγετικές σε πανελλήνια κλίμακα μορφές των Παναγιώτη Πανά, Ρόκκου Χοϊδά, Μαρίνου

Αντύπα, Νικόλα Μαζαράκη και του Ιθακήσιου Πλάτωνα Δρακούλη, στην Κεφαλονιά παρατηρείται έντονη κινητικότητα στο χώρο των αγροτών, των εργαζομένων και μιας σημαντικής ομάδας διανοομένων. Όλοι αυτοί, μέσα από συγκεντρώσεις και ομιλίες, διαμαρτυρίες και κινητοποιήσεις, έκδοση φυλλαδίων και εφημερίδων, σωματειακές συσπειρώσεις με ιδεολογικό περιεχόμενο και πολιτικές κατευθύνσεις, έρχονται καθημερινά σε αντιπαράθεσεις και συγκρούσεις με την άρχουσα τάξη και τις αρχές του νησιού.

Ο Π. Πανάς, ειδικότερα, μέσα από τις εφημερίδες του *Εργάτης* και *Έγερσις* προπαγανδίζει την ίδρυση και λειτουργία πολιτικών λαϊκών συλλόγων αναγκαίων για την πολιτική αφύπνιση του λαού, ενώ παράλληλα καλεί τους εργαζόμενους να ενωθούν και οργανωμένοι σε Εργατικούς Συνδέσμους να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες εργασίας και ζωής. Γράφει χαρακτηριστικά: «[...] οι εργάται αδελφούμενοι εν τοις τοιούτοις συλλόγοις, συσχεπτόμενοι εν αυτοίς, διδασκόμενοι να διακρίνωσι τα πραγματικά συμφέροντά των και να σέβωνται τας γνώμας και τας ιδέας των αδελφών των, μανθάνοντες ν' ανευρίσκωσι την αλήθειαν διά της συζητήσεως, δεν θα είναι πλέον ευάλωτοι, ως ήσαν πριν, και δεν θα χρησιμεύωσιν ως παίγνια εκείνων, οι οποίοι έχουνσι συμφέρον να διαιρώσιν αυτούς, όπως τους μεταχειρίζονται όργανα εις τους ολεθρίους σκοπούς των».

Πάντως, την εποχή αυτή –τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και πρώτη δεκαετία του 20ού– στο νησί οι ιδέες του επισημονικού σοσιαλισμού, παράλληλα προς εκείνες του ουτοπικού, έχουν αξιοπρόσεκτη διάδοση. Τόσο στο Αργοστόλι όσο και στο Ληξούρι καταγράφονται μέλη του Κεντρικού Σοσιαλιστικού Συλλόγου του Σταύρου Καλλέργη.

Με βάση τα παραπάνω δεδομένα και μέσα σε αυτό το κλίμα θα γονιμοποιηθούν τα πρώτα σπέρματα των συσσωματώσεων, που θα δώσουν στη συνέχεια τους πρώτους καρπούς με τη μορφή φιλανθρωπικών και μετά εργατικών συνδέσμων, για να ακολουθήσουν μες στο μεσοπόλεμο τα καθαρά συνδικαλιστικά σωματεία. Όταν στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα το εργατικό στοιχείο της Αθήνας (τυπογράφοι, μεταλλωρύχοι στο Λαύριο), του Πειραιά (μηχανικοί και θερμαστές) και της Σύρου (ξυλουργοί και ναυπηγοί) οργανώνεται σε εργατικά σωματεία και διεκδικεί μέσα από απεργιακούς αγώνες (απεργία μεταλλωρύχων Λαυρίου) την ικανοποίηση των αιτημάτων του, στην Κεφαλονιά ο εργαζόμενος λαός, αφού θα περάσει μέσα από συσσωματώσεις καθαρά φιλανθρωπικού χαρακτήρα («Φιλόπτωχος Αδελφότης» και «Φιλόπτωχος Αδελφότης Αργοστολίου»), θα φτάσει το 1894 να ιδρύσει τις πρώτες εργατικές συλλογικές μορφές εκπροσώπησης και διεκδίκησης. Πρόκειται για τον «Εργατικό Σύνδεσμο Αργοστολίου "Η Αλληλοβοήθεια"» και για τον «Εργατικό Σύνδεσμο Ληξουρίου "Η Αδελφοποίησις"».

Σε αυτές, λοιπόν, τις Αδελφότητες και σε αυτούς τους Συνδέσμους αναφέρεται το βιβλίο του Ν. Καμήλου.

● Ο συγγραφέας, βέβαια, στην αρχή του βιβλίου του με μια κατατοπιστική εισαγωγή ενημερώνει τον αναγνώστη για την ιστορική εξέλιξη των συσσωματώσεων στον ιόνιο χώρο καθώς και για την ιδεολογική ατμόσφαιρα, την πολιτική πρακτική, την οικονομική και κοινωνική κατάσταση, στην οποία βρισκόταν η Κεφαλονιά μετά την Έγερση μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, κατάσταση μέσα στην οποία θα ιδρυθούν και θα δραστηριοποιηθούν οι παραπάνω συλλογικές τητες.

● Ακολουθούν τα τρία πρώτα μέρη του βιβλίου: στο πρώτο μέρος ο συγγραφέας, εξετάζει τις προδρομικές μορφές συσσωμάτωσης, τις Αδελφότητες δηλαδή, που η έρευνά του εντόπισε στο νησί, στο δεύτερο και τρίτο μέρος καταπιάνεται με την ίδρυση και καταστατική λειτουργία, την κοινωνική σύνθεση και κοινωνική αποδοχή, τις δραστηριότητες αλλά και τις εσωτερικές συγκρούσεις, όπου υπήρχαν, αντίστοιχα των δύο Εργατικών Συνδέσμων.

● Το τέταρτο μέρος περιλαμβάνει τα συμπεράσματα του ερευνητή-συγγραφέα.

● Ακολουθεί το Παράρτημα, όπου δημοσιεύονται τα νομικά κείμενα της έρευνας (καταστατικά των Συνδέσμων και των Παραρτημάτων τους μαζί με τις όποιες τροποποιήσεις τους), τεκμήρια αρκετά ενδιαφέροντα, η μελέτη των οποίων μπορεί να δώσει επιπλέον στοιχεία για το τότε πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και ανθρωπολογικό γίνεσθαι της Κεφαλονιάς. Και το βιβλίο «κλείνει» με τους καταλόγους των πηγών και της βιβλιογραφίας, που ο συγγραφέας μελέτησε και αξιοποίησε για την έρευνα και συγγραφή του βιβλίου του. Λείπει, ωστόσο, ένα Ευρετήριο, απαραίτητο εργαλείο για το νέο μελετητή και γενικότερα τον αναγνώστη του βιβλίου.

Οι προδρομικές συσσωματώσεις ήταν η «Αδελφότης» (1877), η «Φιλόπτωχος Αδελφότης» (1889) και η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Αργοστολίου» (1894), η καθεμιά από τις οποίες είχε σύντομη χρονικά ζωή. Η πρώτη ιδρύθηκε μες την περίοδο της κρίσης του Ανατολικού Ζητήματος κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, για να συμβάλει στην ανάπτυξη εθνικών/πατριωτικών δραστηριοτήτων, ενώ οι άλλες δύο μέσα από την ανάληψη φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων προσπάθησαν να δώσουν λύση στο οξύμενο πρόβλημα της

φτώχειας, που μάστιζε πολυπληθείς ομάδες του πληθυσμού. Ιδρυμένες, βέβαια, από μέλη των ανώτερων κοινωνικά και οικονομικά στρωμάτων της αργοστολιώτικης κοινωνίας, προσπάθησαν με την πρακτική τους να καθιερώσουν τη δική τους ταξική αντίληψη για τη φιλανθρωπία: οι φιλεύσπλαχνοι πλούσιοι βοηθούν τους φτωχούς και ανήμπορους, με ανομολόγητο στόχο την ενίσχυση της δικής τους δημόσιας εικόνας, την επιβεβαίωση της δικής τους κοινωνικής καταξίωσης και την πολιτική τους προώθηση, κρατώντας παράλληλα σε ομηρία τους ευεργετούμενους τους. Η βραχύβια, όμως, δράση αυτών των Αδελφοτήτων δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει προϋποθέσεις ουσιαστικής προσφοράς και αλλαγής νοοτροπίας στην τοπική κοινωνία.

Καταλυτικό ρόλο, με βάση βέβαια τα δεδομένα της εποχής, έπαιξαν οι Εργατικοί Σύνδεσμοι στο Αργοστόλι και το Ληξούρι, χωρίς ωστόσο να μπορέσουν να δικαιολογήσουν τον τίτλο τους, καθώς εξακολουθούσε να υπερισχύει η φιλανθρωπική διάσταση, ενώ ακόμη δεν είχε ωριμάσει η καθεαυτή συνδικαλιστική συνείδηση. Παραταύτα, συνάντησαν την αντίσταση των αστικών κομμάτων της εποχής, καθώς οι εκπρόσωποι των τελευταίων διαισθάνθηκαν ότι θα κινδυνεύουν τα προσωπικά και κομματικά τους συμφέροντα. Γι' αυτό και από την αρχή προσπάθησαν να τους συκοφαντήσουν, αλλά, επειδή η λαϊκή αποδοχή των Συνδέσμων υπήρξε σταθερή, επιδίωξαν στη συνέχεια είτε να τους διαβρώσουν με την εισοδό τους σε αυτούς, είτε να τους αποδυναμώσουν μέσα από ποικίλες οικονομικές και πολιτικές παρεμβάσεις.

Αφού μιλήσαμε παραπάνω για το κοινωνικο-οικονομικό κλίμα, μέσα στο οποίο έδρασαν αυτές οι συλλογικές μορφές, ας εξετάσουμε ποιοι ήταν εκείνοι

που δημιούργησαν και διοίκησαν τους Συνδέσμους, ποια ήταν τα μέλη τους.

Ο Εργατικός Σύνδεσμος «Η Αλληλοβοήθεια» ιδρύθηκε το 1894 στο Αργοστόλι –σε ένα Αργοστόλι στην περιοχή του οποίου λειτουργούσαν αλευρόμυλοι, μακαρονοποιεία, κηροπλαστεία, οινοποιεία, ζαχαροπλαστεία, τυπογραφεία, ραφεία, σιδηρουργεία, επιπλοποιεία και άλλα παρόμοια, τα οποία απασχολούσαν σοβαρό αριθμό εργαζομένων. Επίσης, δεν ήταν λίγοι εκείνοι που εργάζονταν στο Δήμο, στο λιμάνι κ.α. Αυτό, λοιπόν, το δυναμικό θα συσπειρωθεί στην «Αλληλοβοήθεια», με σκοπό την άμεση αντιμετώπιση των προβλημάτων του κυρίως μέσα από την υλική και ηθική μεταξύ των μελών αλληλεγγύη. Την πρωτοβουλία γι' αυτήν την πρωτοπόρα για την εποχή της κίνηση την πήραν εργαζόμενοι σοσιαλιστικής κατεύθυνσης, ο τυπογράφος Σταύρος Μενεγάτος ή Μακαρούνης και ο ράφτης Κωνσταντίνος Λέλος. Ο πρώτος, κατά την έκφραση εφημερίδας της εποχής, «υπῆρξε ίσως ο δημοτικότερος άνθρωπος μεταξύ της λαϊκής τάξεως», αλλά και ο δεύτερος ήταν πρόσωπο αγαπητό στους Αργοστολιώτες. Σημειώνουμε, επίσης, τον τεχνίτη Ανδρέα Προκόπη, παλιό ριζοσπάστη, που διετέλεσε πρώτος πρόεδρος της Διοίκησης, και τον ψαρά Αναστάσιο-Σπυριδώνα Μοσχόπουλο, μέλος της Διοίκησης.

Ωστόσο, στο Σύνδεσμο συναντάμε και μη εργάτες, οι οποίοι έπαιξαν κάποτε πρωταγωνιστικό ρόλο στα πράγματα του συλλόγου. Πρόκειται για δικηγόρους, γιатρούς κ.ά. διανοούμενους και επιστήμονες, παρ' όλο που το καταστατικό δεν προέβλεπε τέτοιας κατηγορίας μέλη. Το ότι όμως οι «εργατικοί» του Συνδέσμου –εκείνοι που ήθελαν ατόφιο, καθαρό εργατικό σύλλογο– ανέχτηκαν και άρα δέχτηκαν να «συγκατοικήσουν» με τους «κοινωνικούς» –εκείνους που ήθελαν και

επιδίωκαν τη συμμετοχή και μη εργατών, εργοδοτικών δηλαδή στοιχείων και διανοουμένων– δηλώνει την αδυναμία των πρώτων –αδυναμία ταξική, οργανωτική. Το ότι οι «κοινωνικοί» παρέμειναν στο Σύνδεσμο, δηλώνει την επιδίωξή τους για χειραγώγηση και εκμετάλλευση της εργατικής συσσωμάτωσης για τα κομματικά συμφέροντα που εκπροσωπούσαν. Αυτή, πάντως, η κατάσταση εξέφραζε μια πραγματικότητα: το χαμηλό επίπεδο συνειδήσης των εργαζομένων, την αδυναμία τους για αυτοδύναμη παρουσία και δράση. Έτσι, από την αρχή της δημιουργίας του θα υποβόσκει στο εσωτερικό του Συνδέσμου μια αντιπαλότητα, που θα εξελιχθεί σε μόνιμη, φανερή ή κρυφή, διαπάλη με καταλυτικά για την πορεία του Συνδέσμου αποτελέσματα.

Στο Ληξούρι, τη δεύτερη πόλη της Κεφαλονιάς, το εργατικό στοιχείο είναι αριθμητικά σημαντικό: εργαζόμενοι πολλοί σε αρτοποιεία, ζαχαροπλαστεία, ραφεία, επιπλοποιεία, σανδαλοποιεία κ.λπ.: αρκετοί και οι χτίστες· πολλοί επίσης στην αγορά, στο λιμάνι και τη θάλασσα, αγωγιάτες και αχθοφόροι, ψαράδες και ναυτεργάτες. Αλλά δεν είναι λίγοι και οι μικρέμποροι και οι μικροβιοτέχνες, που οικογενειακά εργάζονται στα εργαστήριά τους. Από αυτόν τον κόσμο θα προκύψει ο Εργατικός Σύνδεσμος με παρόμοια με τον αργοστολιώτικο σκοποθεσία. Αξιοпрόσεκτη φυσιογνωμία υπῆρξε ο καλλιτέχνης (αγιογράφος και κοσμηματογράφος) Ρόκκος Ξυδάκτυλος, τον οποίο ιδιαίτερα εκτιμούσαν οι συμπολίτες του. Αρκετά δραστήριος ήταν τεχνίτης Σπυριδών Ζακυνθινός, ο οποίος διετέλεσε κατά πάσα πιθανότητα πρώτος πρόεδρος του Συνδέσμου. Αλλά σημαντικά μέλη που πέρασαν και από τη Διοίκηση ήταν οι Χαράλαμπος Ρωμάνος, Ευάγγελος Μελιδώνης, Παναγής Αδηλίνης, Σωτήριος Βουτσινάς,

Παναγής Ζαχαρένιος κ.ά., οι περισσότεροι υποστηρικτές της σοσιαλιστικής ιδεολογίας.

Τα καταπιεζόμενα στρώματα της τοπικής κοινωνίας, προοδευτικοί διανοούμενοι και ο τότε αρχιεπίσκοπος του νησιού Γερ. Δόριζας, μαζί με το μεγαλύτερο μέρος των εφημερίδων δέχθηκαν ευχάριστα την ίδρυσή των Εργατικών Συνδέσμων και χαροποιήθηκαν από την πολυμορφη δράση τους. Οι ίδιοι οι Σύνδεσμοι αξιοποίησαν το εργατικό δυναμικό της κάθε πόλης, πλαισιώθηκαν από τους πνευματικούς ανθρώπους του τόπου, αλλά και οι κομματικοί παράγοντες δε δίστασαν να τους εκμεταλλευτούν στα πολιτικά τους παιχνίδια, μέσω κυρίως χρηματικών ενισχύσεων, καθώς δεν μπορούσαν οι Σύνδεσμοι να συντηρηθούν μόνο από τις συνδρομές των μελών τους. Σοβαρές, επίσης, αντιπαλότητες προέκυψαν από τις σχέσεις τους με τους Δήμους και τα τοπικά στελέχη των πολιτικών κομμάτων. Αλλά και μεταξύ των μελών τους εμφανίστηκαν διχαστικές τάσεις, καθώς κάποια από αυτά επιζητούσαν την προσωπική προβολή και την κοινωνική τους καταξίωση μέσα από την ανάδειξή τους σε αξιώματα της Διοίκησης, ενώ αρκετά από αυτά αναμείχθηκαν σε δημοτικές εκλογές, επιτείνοντας τις προστριβές.

Ειδικότερα για το Σύνδεσμο του Ληξουριού, η κρίση εκδηλώθηκε το 1900 και από τότε μέχρι το 1907, που έπαυσε και τυπικά να λειτουργεί, δεν κατόρθωσε να επανέλθει. Όσον αφορά στον άλλο, τον αργοστολιώτικο Σύνδεσμο, που και εκεί οι κομματικές παρεμβάσεις ήταν ισχυρές, μετά από μια περίπου δεκάχρονη έντονη αντιπαράθεση προσωπικών φιλοδοξιών και κομματικών στοχεύσεων, με μόνιμα υποβόσκουσα τη διαπάλη «εργατικών»-«κοινωνικών», η «Αλληλοβοήθεια» θα αποφασίσει το 1914 μέσα από την τροπο-

ποίηση του καταστατικού της να μετατραπεί σε Κοινωνικό Σύνδεσμο. Αυτή ήταν η «μοιραία» κατάληξη της αντιπαράθεσης μεταξύ «εργατικών» και «κοινωνικών». Τελικά επικράτησαν οι δεύτεροι. Παρ' όλα όμως, αυτά, παρά την αποκαρδιωτική κατάληξή τους, και οι δύο Εργατικοί Σύνδεσμοι παραμένουν σταθμοί στην πορεία συνειδητοποίησης και χειραφέτησης της εργατικής τάξης του νησιού μας. Η έρευνα του Ν. Καμήλου έφερε στο φως καινοτόμα για την εποχή τους στοιχεία, που η λειτουργία και δράση των Συνδέσμων παρουσίασε, τα οποία αξίζει να καταγραφούν και να αξιολογηθούν. Ας τα δούμε λοιπόν αυτά:

● Τα καταστατικά και των δύο Εργατικών Συνδέσμων είναι το πρώτα κεφαλόνιτικα κανονιστικού περιεχομένου κείμενα που χρησιμοποιούν τον όρο «εργατική τάξη», με ό,τι σήμαινε για εκείνους τους συντάκτες τότε ο όρος αυτός.

● Και οι δύο Εργατικοί Σύνδεσμοι διέπονται από πνεύμα οικουμενικότητας, καθώς δέχονται ως μέλη τους όχι αποκλειστικά και μόνο Κεφαλονίτες, όχι αποκλειστικά και μόνο Έλληνες, όχι αποκλειστικά και μόνο χριστιανούς ορθόδοξους, αλλά εργάτη κάθε εθνικότητας και θρησκείας, ενώ επιπλέον η «Αλληλοβοήθεια» δεχόταν και γυναίκες, αν και δε φαίνεται να απέκτησε ποτέ γυναίκα μέλος: «Μέλος τακτικόν του Συνδέσμου δύναται να γείνη πας εργάτης διαμένων ενταύθα, άγων τουλάχιστον το 18 έτος της ηλικίας του [...], ανεξαρτήτως εθνικότητος, θρησκείας και φύλου».

● Και οι δύο Εργατικοί Σύνδεσμοι διαπνέονται από φιλελεύθερο και προοδευτικό πνεύμα, από δημοκρατικές αντιλήψεις και πρακτικές, τις οποίες κατοχυρώνουν στα καταστατικά τους. Πιο συγκεκριμένα:

■ κατοχυρώνεται η ισότητα μεταξύ των

μελών, τακτικών και αντεπιστελ-
λόντων· διευκρινίζεται μάλιστα ότι κα-
νένα μέλος δεν απολαμβάνει «εξαιρε-
τικού προνομίου, οιαδήποτε υπηρε-
σίαν και αν ήθελε προσφέρει εις τον
Σύνδεσμον».

- παρέχεται σε όλα τα μέλη το δικαίωμα του «εκλέγειν και εκλέγεσθαι»,
- η αρχή της πλειοψηφίας καθιερώνεται για κάθε διαδικασία λήψης απόφασης τόσο σε επίπεδο διοίκησης όσο και σε επίπεδο συνέλευσης,
- παρέχεται η δυνατότητα στη μειοψη-
φία να ζητήσει την επανεξέταση πλει-
οψηφικής, αλλά επιζήμιας κατά τη
γνώμη της, απόφασης κάποιου «σπου-
δαίου ζητήματος».

● Και οι δύο Εργατικοί Σύνδεσμοι διέ-
πονται στη λειτουργία τους από την αρχή
της διαφάνειας. Πιο συγκεκριμένα:

- ορίζονται με σαφήνεια η διαδικασία της χορήγησης βοήθειας, τα δικαιώμα-
τα των απόρων και εχόντων ανάγκη
μελών, οι υποχρεώσεις της Διοίκησης
σε τέτοια θέματα αλλά και οι κυρώσεις
σε περιπτώσεις δόλου των μελών, ή α-
δικίας, αδιαφορίας και απαξίωσης α-
πό την πλευρά της Διοίκησης,
- προβλέπεται με κάθε δυνατή ακρίβεια
η λειτουργία της Διοίκησης (συνεδριά-
σεις, λήψη αποφάσεων) και οι συνε-
λεύσεις των μελών (καθορισμός θεμα-
τολογίας, καταγραφή συζητήσεων, λή-
ψη αποφάσεων, συζήτηση ειδικών θε-
μάτων, όπως προσωπικών ή διάλυσης
του Συνδέσμου),
- καθορίζεται με σαφήνεια και ακρί-
βεια η οικονομική διαχείριση.

● Και οι δύο Εργατικοί Σύνδεσμοι κα-
τορθώνουν, παρά τα εσωτερικά τους προ-
βλήματα, να δημιουργήσουν κοινωνικές
συμμαχίες, ιδιαίτερα εκείνος του Ληξου-
ριού, ο οποίος συμπαράτάσσεται με τους
αгрότες της Παλικής και διοργανώνει

συλλαλητήρια συμπαράστασης στον α-
γώνα τους.

● Και οι δυο Εργατικοί Σύνδεσμοι ενδια-
φέρονται για την επιμόρφωση της κοι-
νωνίας και τη μόρφωση των εργατόπαι-
δων. Πιο συγκεκριμένα:

- διοργανώνουν ομιλίες από αξιόλογα
πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας επι-
μορφωτικού περιεχομένου ανοικτές
σε κάθε συμπολίτη - ένα είδος λαϊκού
αναγνωστήριου, ένα είδος ανοικτού
πανεπιστήμιου,
 - ενδιαφέρονται για τη γενικότερη κοι-
νωνικοποίηση και διεύρυνση της παι-
δείας των μελών τους αλλά και των συ-
μπολιτών τους ιδρύοντας η «Αλληλο-
βοήθεια» στο Αργοστόλι Γυμναστήριο
και προσπαθώντας η «Αδελφοποίη-
ση» να δημιουργήσει θεατρική στέγη
στο Ληξούρι,
 - αναλαμβάνουν τη λειτουργία Σχολών
Απόρων Παιδών: στο Αργοστόλι η
«Αλληλοβοήθεια» επανασυστήνει και
λειτουργεί την Εσπερινή Σχολή Από-
ρων Παιδών και Εφήβων και στο Λη-
ξούρι η «Αδελφοποίηση» ιδρύει και
λειτουργεί την Εσπερινή Σχολή Από-
ρων Παιδών, όπου τα παιδιά των ερ-
γατών, τα παιδιά γενικά των κατώτε-
ρων οικονομικά και κοινωνικά στρω-
μάτων μπορούσαν να αποκτήσουν
στοιχειώδη εκπαίδευση αλλά και να
πάρουν μαθήματα αγωγής και να κοι-
νωνικοποιηθούν μέσα από διάφορες
άλλες δραστηριότητες· ο αργοστολιώ-
τικος, επιπλέον Σύνδεσμος ίδρυσε και
λειτούργησε για ένα διάστημα Επαγ-
γελματική και Οικοκυρική Σχολή Α-
πόρων Κορασίδων - πρωτοποριακή
δραστηριότητα από εργατικό σύλλο-
γο.
- Το αφηγηματικό μέρος του βιβλίου τε-
λειώνει με τα «Γενικά συμπεράσματα»:

● Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι Αδελ-

φότητες –οι δύο καθαρά φιланθρωπικού προσανατολισμού και η τρίτη εθνικού/πατριωτικού– είχαν βραχύβια δράση λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων. Ήταν πάντως δημιουργήματα αποκλειστικά των ανώτερων κοινωνικά και οικονομικά στρωμάτων, τα μέλη των οποίων είχαν το χρήμα και το χρόνο για φιλανθρωπικές και εθνικές δραστηριότητες, πέρα από το ότι καλλιεργούσαν έτσι το κοινωνικό τους προφίλ για την ανάδειξη σε τοπικά αυτοδιοικητικά, σε βουλευτικά και άλλα αξιώματα.

● Στο κοινωνικό προσκήνιο μπαίνει ο εργατοόκοσμος –έστω παρέα στην αρχή και με αστικά στοιχεία– με την εμφάνιση και δράση των Εργατικών Συνδέσμων. Η δράση τους πρώτα-πρώτα ενδυνάμωσε τα κατώτερα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα με αυτοπεποίθηση, η οποία πρωταρχικά εμφανίζεται μέσα από τον τρόπο που αποφασίζουν να διαχειριστούν την φτώχεια τους: δε θέλουν να είναι έρμαιο της φιλευσπλαχνίας και φιλανθρωπίας των πλουσίων, αλλά προτιμούν να βασιστούν στη μεταξύ τους αλληλοβοήθεια και αλληλεγγύη. Αυτό πρέπει να θεωρηθεί μια πρώτη κατάκτηση στην πορεία τους για τη χειραφέτηση. Δεύτερη κατάκτηση είναι η απόφασή τους να διεκδικήσουν μόνοι τους, χωρίς ωστόσο να αποκλείουν τη συμπαράσταση άλλων κοινωνικών στρωμάτων, την επίλυση των προβλημάτων τους και να υπερασπιστούν τα ταξικά τους συμφέροντα. Τρίτη εξίσου σημαντική κατάκτηση θεωρούμε τη λήψη πρωτοβουλιών για την επιμόρφωση και τη διεύρυνση του μορφωτικού επιπέδου όχι μόνο του δικού τους αλλά ευρύτερα της τοπικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των καταπιεζόμενων στρωμάτων.

● Μέσα σε αυτούς τους Συνδέσμους διαδόθηκε η σοσιαλιστική ιδεολογία και κυφορήθηκε η σοσιαλιστική ομάδα της Κεφαλονιάς, που θα παίξει καθοριστικό ρό-

λο στις αρχές του 20ού αιώνα, αρχικά γύρω από τον Μαρίνο Αντύπα και μετά το θάνατό του ως μαχητική πρωτοπορία μιας νέας αντίληψης για τη ζωή.

● Δε στάθηκε κατορθωτό, τουλάχιστο σε αυτή τη φάση της ιστορίας του τοπικού εργατικού κινήματος, να φτάσουν οι Εργατικοί Σύνδεσμοι τον αγώνα τους μέχρι το τέλος. Δεν κατόρθωσαν να διαμορφώσουν καθαρό συνδικαλιστικό χαρακτήρα, αν και υπήρξαν περιπτώσεις κοινωνικών συμμαχιών με θετικά αποτελέσματα. Διαβρώθηκαν από τον κομματισμό της άρχουσας τάξης, παρ' όλο που τα καταστατικά τους απαγόρευαν ρητά τη μεταφορά κομματικών ή δημοτικών-παραταξιακών αντιπαραθέσεων στις εσωτερικές διεργασίες των Συνδέσμων και την εμπλοκή των μελών τους σε κομματικές συζητήσεις και διαφορές. Αποδυναμώθηκαν, επίσης, λόγω προσωπικών αντιθέσεων, οι οποίες διέσπασαν τη συνοχή τους. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να μειωθούν οι αντιστάσεις τους και να μην μπορέσουν να διαφεντέψουν τα συμφέροντά τους, τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Βέβαια, αυτή η κατάληξη δεν πρέπει να εξετάζεται μακριά από τα δεδομένα και το κλίμα εκείνης της εποχής.

● Πάντως –κι αυτή είναι η αξία τους, όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας– οι δύο Εργατικοί Σύνδεσμοι, η «Αλληλοβοήθεια» του Αργοστολίου και η «Αδελφοποίηση» του Ληξουριού, υπήρξαν πρωτοπόρες για την εποχή τους συσσωματώσεις και άνοιξαν το δρόμο για τη συγκρότηση και δράση εργατικών σωματείων στο νησί - κάτι που θα γίνει την αμέσως επόμενη χρονική περίοδο.

Θα τελειώσω, όπως άρχισα, εννοώντας την αναντικατάστατη προσφορά του εργατή, την οποία ύμνησε στο ποίημά του ο Μπ. Μπρεχτ, που διαβάσαμε στην αρχή. Τώρα ας ακούσουμε πώς την αποτυπώνει –σε

μια παραλλαγή του μπρεχτικού ποιήματος– ο σοσιαλιστής Σταύρος Καλλέργης στο «Εγκόλπιον Εργάτου» το 1893. Αντιγράφω το σχετικό απόσπασμα από το βιβλίο του Ν. Καμήλου:

«[...] Ποίος κτίζει τα μεγαλοπρεπή των πλουσίων μέγαρα; Ποίος παράγει τον σανόν προς τροφή του αραβικού ίππου, διά να κάνουν περιπάτο; Ποίος τέρπει αυτούς εις τα θέατρα, τας συναυλίας και τα ωδικά καφενεία; Ποίος κατασκευάσεν τα ανάκλιντρα, εις τα οποία τα μαλθακά αυτών σώματα εξαπλούνται, ποίος κατασκευάζει τα κομπά αυτών ενδύματα τα οποία φορούν; Ποίος εξάγει τον χρυσόν από το βάθος 300 και πλέον μέτρων διά να τον εξωδεύωσι οι μη εργαζόμενοι, ποίος τέλος πάντων κατασκευάζει τους χρυσούς θρόνους, εις τους οποίους κάθωνται οι άρχοντες, οι τύραννοι, οι σατράπαι; Ο εργάτης και πάλι ο εργάτης».

Για των εργατών τις πρώτες συσσωματώσεις μιλήσαμε απόψε, με αφορμή το βιβλίο του αγαπητού συνάδελφου Ν. Καμήλου. Και μέσα από εκείνες τις συσσωματώσεις προσπάθησαν οι εργαζόμενοι του Αργοστολιού και του Ληξουριού –όλοι πρόγονοί μας– να αλληλοβοηθηθούν, να διασφαλίσουν τα δικαιώματά τους, να διευρύνουν το μορφωτικό τους ορίζοντα, να προσφέρουν στην κοινωνία.

Και τώρα, ο δεύτερος λόγος που μ' έκανε να αναλάβω την παρουσίαση αυτού του βιβλίου σχετίζεται με το συγγραφέα του βιβλίου, όχι άμεσα αλλά έμμεσα. Ο Νίκος είναι γιος του Ληξουριώτη δασκάλου κ. Σπύρου Καμήλου. Ο δάσκαλος κ. Σπ. Καμήλος ήταν δάσκαλός μου στο Δημοτικό, στο χωριό μου στα Μονοπολάτα, στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960. Ήταν αυτό που λέμε απλά αλλά με νόημα

«καλός δάσκαλος»: κατανοητός στη διδασκαλία του, πειστικός στις συμβουλές του, σωστός παιδαγωγικά στη συμπεριφορά του, ευγενικός στην επικοινωνία του με τους μαθητές του. Τον θυμάμαι πάντα με σεβασμό και αγάπη. Σ' ευχαριστούμε, Δάσκαλε, για ό,τι μας έδωσες. Γι' αυτό επιτρέψτε μου αυτή την αποψινή μου ομιλία να την αφιερώσω στον πατέρα του συγγραφέα και δικό μου δάσκαλο κ. Σπύρο Καμήλο.

Πέτρος Πετράτος
Φιλολόγος - Δρ Ιστορίας

ΒΑΓΓΕΛΗ ΣΑΚΚΑΤΟΥ
Ευρωπαϊκή Ένωση - Ο Λάγκος των Λεόντων*
Εκδόσεις Δρόμων, Αθήνα 2013

Στην Ιστορία δεν είναι λίγες οι φορές που έχουν διαπιστωθεί πλαστογραφήσεις, μυθοποιήσεις και σιωπές. Και όλα αυτά συνδέονται άλλοτε με απαιτήσεις του εθνικού, του θρησκευτικού ή του οικονομικού συμφέροντος και άλλοτε με την ταυτότητα μιας κοινωνικής ομάδας ή τάξης ή και ολόκληρης κοινωνίας και την εικόνα του εαυτού της που αυτή θέλει να δώσει. Να τρία παραδείγματα:

- Για να εδραιώσει την πρωτοκαθεδρία της η Παποσύνη και να θεμελιώσει την κοσμική της εξουσία Η Καθολική Εκκλησία, πλαστογράφησε στις αρχές του 9ου αιώνα τη λεγόμενη «Κωνσταντίνεια Δωρεά», η οποία έχει πια αποδειχτεί ότι ήταν ψεύτικη, πλαστή. Στο μεταξύ, βέβαια, είχε εδραιωθεί στη ζωή και συνείδηση ο πάπας και η εξουσία του.

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε κατά την παρουσίαση του συγκεκριμένου βιβλίου στην αίθουσα της Κοργιαλενίου Βιβλιοθήκης, στο Αργοστόλι, στις 6 Σεπτεμβρίου 2013.

● Για να εξιλεωθεί η επίσημη Ορθόδοξη Εκκλησία/το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης για τη συστράτευσή του με την οθωμανική εξουσία και για να αναβαθμίσει το ρόλο της η Αυτοκέφαλη Πια Ελλαδική Εκκλησία μετά την απελευθέρωση δημιούργησαν τα «γεγονότα» των κρυφών σχολειών και της Αγίας Λαύρας. Και ενώ η ιστορική επιστήμη έχει τεκμηριωμένα αποδειξει την ανυπαρξία αυτών των γεγονότων, η ελληνική κοινωνία εξακολουθεί να αντιστέκεται μαχητικά στον αρνητή αυτών των μυθοπλασιών.

● Για να περιφρονήσει το δικό μας αστικό καθεστώς τον εαυτό του και να αποκρύψει τις τεράστιες ευθύνες του για το Κυπριακό, έσπευσε να κλείσει το Φάκελο της Κύπρου (Εξεταστική Επιτροπή της Βουλής από 3-3-1986 μέχρι 31-5-1988), αφού τον χαρακτήρισε «απόρρητο», με αποτέλεσμα, μέσα από μια θεσμοποιημένη σιωπή συρρικνώθηκε, για να μην πούμε καταστράφηκε η μνήμη. Έτσι, στην ελληνική πολιτική σκηνή συνεχίζεται να συντηρείται απροσχημάτιστα η φιλοατλαντική/αμερικανική πολιτική και ανενόχλητα να κινούνται πολιτικά πρόσωπα με σημαντικότερες ευθύνες.

Γιατί τα λέμε όλα τα παραπάνω; Τι σχέση μπορεί να έχουν με την Ευρωπαϊκή Ένωση και την ιστορία της δημιουργίας της, που είναι και το θέμα του βιβλίου, που απόψε θα παρουσιάσουμε;

Αυτό μόνο που για την ώρα θέλω να θυμίσω είναι τουτοδω το αξίωμα: όποιος

ελέγχει το παρελθόν κυριαρχεί ανετότερα στο παρόν. Επομένως, ανάλογα με τα σύγχρονα συμφέροντά της η κάθε Εξουσία διαχειρίζεται το παρελθόν –πλαστογραφώντας ή αποσιωπώντας γεγονότα ή μυθοποιώντας καταστάσεις, και στο βαθμό που η κατασκευασμένη αυτή εικόνα του παρελθόντος γίνεται συνείδηση στην κοινωνία, διευκολύνεται το δικό της το έργο.

Απόψε έχω κληθεί να παρουσιάσω το τελευταίο βιβλίο του αγαπητού μας Βαγγέλη Σακκάτου «Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο λάκκος των λεόντων». Πρόκειται, όμως, για μια ιδιόμορφη παρουσίαση. Και τούτο γιατί το βιβλίο του Σακκάτου είναι ήδη ουσιαστικά η παρουσίαση ενός άλλου βιβλίου, συγκλονιστικά αποκαλυπτικού, με τίτλο «Οι ναζιστικές καταβολές της "Ευρωπαϊκής Ένωσης των Βρυξελλών"», γραμμένο από 4 συγγραφείς, τον Άγγλο Paul Anthony Taylor, την Πολωνή Aleksandras Niiedzwiecki, τον Γερμανό Mathias Rath και τον Πολωνό August Kowalczyk, κρατούμενο στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Άουσβιτς. Και το βιβλίο αυτό κυκλοφόρησε πριν από δυο χρόνια στην Ολλανδία από το Ίδρυμα Dr Rath Health Foundation¹ σε αρκετές γλώσσες, ανάμεσά τους και στην ελληνική.

Το βιβλίο του Β. Σακκάτου περιλαμβάνει κυρίως την ομιλία, που ο συγγραφέας έκανε κατά την παρουσίαση του ξένου βιβλίου στις 10 Δεκεμβρίου 2012 στην Αθήνα, συμπληρωμένη με ένα «Υστερό-

1. Ο δρ Matthias Rath υπήρξε ο εμπνευστής της φυσικής πρόληψης και αντιμετώπισης της αθηροσκλήρωσης, της κύριας δηλαδή αιτίας του εμφράγματος του μυοκαρδίου και του εγκεφαλικού επεισοδίου. Το Ίδρυμα Dr Rath Health Foundation εργάζεται για την προάσπιση της υγείας, διεξάγοντας έρευνες στον τομέα των φυσικών θεραπειών και ενημερώνοντας την κοινή γνώμη σχετικά με τη δράση των φυσικών θεραπειών και της επιστημονικής προόδου στο πεδίο της κληρονομικής παθήσεως. Έτσι προσπαθεί να οικοδομήσει ένα σύστημα υγείας βασισμένο σε αποτελεσματικές, χωρίς παρενέργειες και οικονομικά προσιτές φυσικές θεραπείες. Γι' αυτό βρίσκεται σε μόνιμη αντιπαράθεση και σύγκρουση με τη βιομηχανία των φαρμάκων, η οποία ως επιχειρηματικός κλάδος επενδύσεων επωφελείται ουσιαστικά από τη διατήρηση και εξάπλωση των ασθενειών.

γραφο» γραμμένο 9 μέρες αργότερα και μια «Αναγκαία προσθήκη» γραμμένη στις 3 Ιανουαρίου 2013, όπου περιγράφει τη σημερινή κατάληξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης του αυταρχισμού και των μνημονίων.

Ο Β. Σακκάτος μας δίνει μια συνοπτική αλλά αρκετά κατανοητή περιήληψη του ξένου βιβλίου, του οποίου υπογραμμίζει την αξία. Το χαρακτηρίζει «ιστορικό ντοκουμέντο παγκόσμιας σημασίας», καθώς παρουσιάζει πρωτόγνωρα στοιχεία με επάρκεια τεκμηριωμένα, που ανατρέπουν καταστημένες γνώσεις και αντιλήψεις. Θα δούμε, λοιπόν, στη συνέχεια πώς οι ξένοι συγγραφείς τεκμηριώνουν την ύπαρξη σχέσεων, ιδεολογικών και οργανωτικών, της Ευρωπαϊκής Ένωσης με το ναζισμό, πώς και γιατί χαρακτηρίζουν αντιδημοκρατικό το όλο ευρωπαϊκό οικοδόμημα.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σχέση ιατρικής και ναζισμού,² φαρμακευτικής και ναζισμού. Ειδικότερα, για τη δεύτερη περίπτωση είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι υπήρξε στενότερη συμμαχία μεταξύ του Χίτλερ και του γερμανικού χημικο-φαρμακευτικού καρτέλ. Είχε ιδρυθεί από το

1925 η IG [= Intereschen Gemeinschaft = Κοινότητα Συμφερόντων] Farben [= Χρωμάτων]³ από τη συγχώνευση τριών μεγάλων γερμανικών χημικών και φαρμακευτικών εταιρειών, της Bayer,⁴ της Basf, της Hoechst, και άλλων μικρότερων. Αποτελούσε το μεγάλο καρτέλ της πετροχημικής-χημικής-φαρμακευτικής βιομηχανίας, το οποίο υπήρξε βασικός χρηματοδότης του Χίτλερ. Τα κέρδη τα συγκέντρωνε από την πώληση καυσίμων για αεροπλάνα και στα δύο τότε εμπολέμα μέρη, από τη βιομηχανοποίηση της συγκέντρωσης στα στρατόπεδα συγκέντρωσης (αυτή παρήγαγε το παρασιτοκτόνο cyclophosphamide, που χρησιμοποιήθηκε για την εξότωση στους θαλάμους αερίων), από τη μαζική χρησιμοποίηση αιχμαλώτων πολέμου στα εργοστάσιά της, από την αρπαγή πόρων από τις κατακτημένες χώρες.

Στη Νυρεμβέργη καταδικάστηκαν για εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας όχι μόνο αξιωματούχοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, του ναζιστικού καθεστώτος αλλά και γιατροί και στελέχη φαρμακοβιομηχανιών.⁵ Μόνο που πολλά από αυτά ξεχάστηκαν συνειδητά στο όνομα της νέας με-

2. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο της Νυρεμβέργης, αντικείμενα «ερευνητικού» ενδιαφέροντος των ναζιστών γιατρών στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και αλλού ήταν η στειρότητα, η ευθανασία, η τεχνητή γονιμοποίηση, τα λοιμώδη και μεταδοτικά νοσήματα. «Φιλοδοξία» των ναζιστών ήταν να αντικαταστήσουν τη δαρβινική φυσική επιλογή με την επιλογή που θα οργανωνόταν από τον ίδιο τον άνθρωπο, προκειμένου να προσφυλαχθεί και σωστά να αναπαράγεται η «αρία» φυλή. Επρόκειτο δηλαδή για τη γνωστή ρατσιστική θεωρία.

3. Στη Γερμανία, όπως και αλλού, τα χρώματα και τα φάρμακα παράγονται στα ίδια εργοστάσια.

4. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι η προσφορά της Bayer στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρξε η προμήθεια του γερμανικού στρατού με το πρώτο όπλο μαζικής εξόντωσης, το αέριο μουσάρδας. Από τη μια πλευρά με την ασπρίνη έσωσε κι από την άλλη με το αέριο μουσάρδας εξόντωνε ζωές. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις είχε το αποκλειστικό δικαίωμα παραγωγής αυτών των προϊόντων, καθώς είχε κατοχυρώσει την πατέντα.

5. Πάντως, ενώ στη Νυρεμβέργη γινόταν η δίκη των γιατρών και των στελεχών φαρμακοβιομηχανιών, στη Γουατεμάλα εκείνη την περίοδο (1946-48) Αμερικανοί γιατροί, με εντολή της κυβέρνησής τους και με τη σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης της Γουατεμάλας, μετέτρεπαν ανθρώπους σε πειραματόζωα, μολύνοντάς τους με αφροδίσια νοσήματα, για να δοκιμάσουν πάνω τους τη δράση της πενικιλίνης. Στις ΗΠΑ από τα προηγούμενα χρόνια -κάτι που συνέχιστηκε και μετά τον Πόλεμο- εκατοντάδες Αφροαμερικανοί μολυσμένοι με σύφιλη τέθηκαν σε παρακολούθηση αλλά χωρίς καμιά ιατρική περίθαλψη, ενώ «εθελοντές» από τις φυλακές του Τερ-Οτ στην Ιντιάνα μολύνθηκαν από βλεννόρροια. Οι ναζιστές,

ταπολεμικής εποχής που ανοιγόταν τα εγκλήματα, αφού καταδικάστηκαν, μπήκαν στο χρονοντούλαπο της ιστορίας μαζί με τους δράστες-εγκληματίες, επιλέγοντας έτσι την πολιτική της λήθης. Αρκετοί από τους εγκληματίες, μετά την αποφυλάκισή τους διέπρεψαν όχι μόνο στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία αλλά και στις νικητρίες χώρες...

Ένα χρόνο (1947-48) κράτησε στη Νυρεμβέργη τη δίκη εναντίον της IG Farben. Τα αρχεία της δίκης μελετήθηκαν εξονυχιστικά από τους συγγραφείς του βιβλίου, οι οποίοι τεκμηριωμένα καταλήγουν στα εξής:

- Πριν και κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η IG Farben ήταν η μεγαλύτερη εταιρεία χημικών/φαρμακευτικών στον κόσμο, με δεκάδες θυγατρικές σε 120 χώρες, και διέθετε ένα πλήρες δίκτυο πληροφοριών απαραίτητων για την προετοιμασία και διεξαγωγή του Πολέμου.

- Χρηματοδότησε την άνοδο του ναζιστικού κόμματος καθώς και την προετοιμασία του για την στρατιωτική κατάκτηση της Ευρώπης και του κόσμου ολόκληρου γενικότερα. Οι οικονομικές λεπτομέρειες, μάλιστα, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σχεδιάστηκαν και προκατασκευάστηκαν στα κεντρικά γραφεία της IG Farben στη Φραγκφούρτη της Γερμανίας.

- Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δε θα ήταν δυνατός χωρίς την υλικοτεχνική και οικονομική στήριξη του καρτέλ της IG Farben. Σύμφωνα με το γενικό εισαγγελέα στη δίκη Telford Taylor, ο ρόλος της ήταν να

μετατρέψει το γερμανικό έθνος σε πολεμική μηχανή για να επιβάλει την κυριαρχία της στον κόσμο.

- Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτού του καρτέλ να ελέγξει την αναδυόμενη αγορά των πετροχημικών, χημικών και φαρμακευτικών προϊόντων στον κόσμο, ενώ ο Χίτλερ και οι ναζιστές του λειτούργησαν ως πολιτικό και στρατιωτικό προσωπικό.

- Τα απάνθρωπα ιατρικά πειράματα στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης δεν γίνονταν, για να ικανοποιηθούν κάποια διεστραμμένα ναζιστικά μυαλά, αλλά συνιστούσαν συγκεκριμένα προσυμφωνημένα προγράμματα μεταξύ SS και IG Farben, για να ελεγχθούν πάνω σε αθώους ανθρώπους οι νέες πατέντες φαρμακευτικών προϊόντων.

Θα αναρωτηθεί κάποιος: ποια η σχέση όλων των παραπάνω με την Ε.Ε; Και πώς προκύπτουν οι ναζιστικές καταβολές της Ε.Ε; Οι συγγραφείς έχουν κάνει δουλειά σε βάθος, η έρευνά τους έφερε στο φως απίστευτα πράγματα. Και επειδή και οι ίδιοι είναι σε θέση να κατανοήσουν τη δυσπιστία των αναγνώστών τους σε σχέση με τις καταπληκτικές αποκαλύψεις τους, τους καλούν να επιμείνουν στην τεκμηρίωση που το βιβλίο τους δίνει, καλώντας τους, ταυτόχρονα, να προβληματιστούν και να εξηγήσουν γιατί άραγε για περισσότερο από 60 χρόνια οι 50.000 περίπου σελίδες των πρακτικών της δίκης της Νυρεμβέργης εναντίον της IG Farben ήταν κρυμμένες σε διεθνή αρχεία. Υπήρχε άλλος λόγος εκτός από τη συνειδητή, τη σκό-

μάλιστα, κατηγορούμενοι χρησιμοποιούσαν κατά την υπεράσπισή τους στοιχεία από παρόμοιες καταστάσεις, που συνέβαιναν σε άλλα σημεία του πλανήτη: τεχνητή μόλυνση 800 κρατουμένων σε αμερικανικές φυλακές με το μικρόβιο της ελονοσίας, μόλυνση με το βακτηρίδιο του τύφου σε βασιστούντες σε φυλακές της Τουρκίας, τραυματισμός και όχι εκτέλεση θανατοπονητών στην Κίνα προκειμένου να τους αφαιρέσουν όργανα για μεταμοσχεύσεις. Όλα αυτά δείχνουν πόσο αδιάτακτοι είναι κρατικοί και πολιτικοί παράγοντες εξουσιαστικών μηχανισμών πέρα και έξω από ιδεολογίες και φαρμακοβιομηχανίες...

πιμη επιβολή της σιωπής, της αποσιώπησης της άμεσης εμπλοκής του καρτέλ της IG Farben στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό του Χίτλερ; Και φυσικά για να γίνει κατορθωτό αυτό, οίγουρα εργάστηκαν και συντονίστηκαν διεθνή οικονομικά, πολιτικά, δημοσιογραφικά και επισημονικά κέντρα.

Ποιος όμως ήταν ο λόγος της αποσιώπησης; Η διακαής επιθυμία του ίδιου του καρτέλ να επιχειρήσει έναν νέο γύρο παγκόσμιας κατάκτησης. Τούτη τη φορά, βέβαια, ο τρόπος και οι μέθοδοι δε θα ήταν στρατιωτικοί και πολεμικοί, αλλά πολιτικοί και οικονομικοί. Και ακούστε τώρα πώς φτάνουμε στην ΕΟΚ και την Ε.Ε, η οποία, σύμφωνα πάντα με τους συγγραφείς, αποτελεί τη νέα απόπειρα του καρτέλ να ελέγξει και να κατακτήσει την Ευρώπη και τον κόσμο ολόκληρο.

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος έχει τελειώσει, οι πολιτικοί και στρατιωτικοί υπεύθυνοι δικάστηκαν και καταδικάστηκαν—όσο καταδικάστηκαν—ο Ψυχρός Πόλεμος κάνει τα πρώτα βήματά του, στην Ανατολική Ευρώπη συγκροτείται το σοσιαλιστικό στρατόπεδο, ενώ στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης αναπτύσσεται ένα προοδευτικό εργατικό κίνημα. Μέσα σε αυτό το κλίμα διάφοροι Δυτικοευρωπαίοι

ηγέτες, όπως ο Τσώρτσιλ, ο Ντε Γκωλ κ.ά., συνθηματολογούν για τη δημιουργία των «Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης»,⁶ κάνοντας λόγο για την παραπέρα ώθηση στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των εμπορικών σχέσεων αλλά και για πολιτική και στρατιωτική συνεργασία και ενότητα για την από κοινού αντιμετώπιση του ανερχόμενου τότε υπαρκτού σοσιαλισμού.

● Το 1950 ο Walter Hallstein προσλαμβάνεται από τον καγκελάριο της Δ. Γερμανίας Αντενάουερ ως σύμβουλός του και ορίζεται κύριος διαχειριστικής της εξωτερικής του πολιτικής.⁷ Ποιος είναι ο κύριος αυτός; Διακεκριμένος πανεπιστημιακός στον τομέα του Διεθνούς Οικονομικού Δικαίου στη ναζιστική Γερμανία, με καίρια συμμετοχή στις διαπραγματεύσεις μεταξύ Χίτλερ και Μουσολίνι, ενώ στις 23 Ιανουαρίου 1939 στη λεγόμενη «κατακτητική ομιλία» του σε γερμανικό πανεπιστήμιο, όπου φοιτούσε η ναζιστική ελίτ—περιέγραψε τη νομική δομή που θα είχε η Ευρώπη κάτω από τον έλεγχο του συνασπισμένου ναζισμού με το καρτέλ της IG Farben.

● Το 1952 ο Carl Wurster, με δράση επί ναζιστικού καθεστώτος,⁸ μετά την αποφυ-

6. Ήδη από το 1915 ο Λένιν είχε επισημάνει: «Φυσικά μπορεί να γίνουν προσωρινές συμφωνίες ανάμεσα σε καπιταλιστές και ανάμεσα σε κράτη. Με αυτή την έννοια μπορεί να δημιουργηθούν οι Ενωμένες πολιτείες της Ευρώπης σαν συμφωνία των Ευρωπαίων κεφαλαιοκρατών.[...] Με ποιο σκοπό; Μόνο με το σκοπό να πνίξουν από κοινού το σοσιαλισμό στην Ευρώπη, να περιφρουρήσουν από κοινού τις καταληστέμενες αποικίες [...]», βλ. στο Π. Αλέτης, *Η Ελλάδα στην Κοινή Αγορά*, εκδ. Ανατολή, Αθήνα 1984, σ. 12, σημ. 1.

7. Θυμίζουμε το «δόγμα Hallstein» από το όνομα του εμπνευστή του W. Hallstein, σύμφωνα με το οποίο η Δυτική Γερμανία διέκοπτε τις διπλωματικές της σχέσεις με κάθε χώρα που αναγνώριζε την εθνική κυριαρχία της—τότε—Ανατολικής Γερμανίας. Το δόγμα αυτό εγκατέλειψε ως ανεδαφικό ο Δυτικογερμανός καγκελάριος Βίλλυ Μπραντ μετά το 1969, εφαρμόζοντας τη λεγόμενη «ανατολική πολιτική» του («Ostpolitik»), βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου, 1945-1991. Πολιτική Ιστορία*, εκδ. Πατάκη, [Αθήνα 2004], σσ. 58, 67-68.

8. Ήταν στέλεχος της Degesch, θυγατρικής της IG Farben και υπεύθυνος για τον εφοδιασμό των θαλάμων αερίων του Αουσβιτς με το θανατηφόρο δηλητήριο cyclone B: καταδικάστηκε σε λιγόχρονη φυλάκιση.

λάκισή του τοποθετείται διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας Basf, τμήμα του καρτέλ της IG Farben.

● Το 1956 ο Fritz Ter Meer, υπεύθυνος για τα εγκληματικά πειράματα στο στρατόπεδο του Άουσβιτς,⁹ μετά την αποφυλάκισή του έχει αναλάβει πρόεδρος της εταιρείας Bayer, τμήμα κι αυτή του καρτέλ της IG Farben.

● Έτσι, το 1956 οι βασικές εταιρείες της IG Farben, η οποία βέβαια δεν υφίσταται πλέον ως καρτέλ, διευθύνονται και πάλι από τα βασικά στελέχη που είχαν δραστηριοποιηθεί κατά την περίοδο του ναζισμού. Απλή σύμπτωση; Ταυτόχρονα, από τις εταιρείες του πρώην καρτέλ έχει αρχίσει να χρηματοδοτείται η άνοδος μιας νέας γενιάς πολιτικών σε θέσεις κλειδιά, όπως ο Χέλμουτ Κολ, πρώην υπάλληλος της Basf, που θα γίνει αργότερα και για 16 συνεχή χρόνια καγκελάριος της Δ. Γερμανίας, με καθοριστική τη συμβολή του στη γερμανική ενοποίηση.

Μέσα σε αυτήν την κατάσταση έχουν αρχίσει οι διεργασίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης με κύριο αρχιτέκτονα της τον W. Hallstein, οι οποίες κατέληξαν στην ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ). Μαζί του στην προπαρασκευαστική καθοριστική συνάντηση για την ΕΟΚ τον Ιούνιο του 1955 εργάστηκαν άλλα πέντε άτομα, το παρελθόν των οποίων είναι ενδεικτικό του προσανατολισμού που ήθελαν να δώσουν στην ευρω-

παϊκή ενοποίηση: ο Ιταλός Gaetano Martino, παλαιό μέλος του φασιστικού κόμματος του Μουσολίνι, ο Γάλλος Antoine Pinay, μέλος του Εθνικού Συμβουλίου του φιλοχιτλερικού κατοχικού καθεστώτος του Βισσύ στην κατεχόμενη Γαλλία, ο Λουξεμβούργιος Joseph Beck, πολιτικός συντηρητικών αντιλήψεων, ο Ολλανδός Willen Beyen, επιχειρηματίας-τραπεζίτης και πολιτικός και ο Βέλγος Paul-Henri Spaak, σοσιαλδημοκράτης και πρώτος γενικός γραμματέας του ΝΑΤΟ.

Ο W. Hallstein θα είναι στις 25 Μαρτίου 1957 ένας από τους 12 Ευρωπαίους που θα υπογράψουν τη «Συνθήκη της Ρώμης», το ιδρυτικό δηλαδή κείμενο της ΕΟΚ, που μετεξελιχθηκε στη σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), και ο πολιτικός εγκέφαλος των διαπραγματεύσεων, που οδήγησαν σε αυτή τη Συνθήκη. Ο ίδιος, επίσης, συνέβαλε παλαιότερα (1948) στη δημιουργία της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (WEU)¹⁰ και αργότερα (1951-52) στη συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ-ΕCSC) και (1957) στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας (ΕΚΑΕ-ΕURATOM).¹¹ Πάντως, το στοχοδιάγραμμα που ο Hallstein είχε από τότε θέσει για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, φαίνεται ότι δεν παραβιάστηκε, καθώς έκανε λόγο για τρία στάδια της εξελικτικής πορείας της, την τελεωνειακή ένωση, την οικονομική και τελικά την πολιτική ένω-

9 Καταδικάστηκε γι' αυτά από το δικαστήριο της Νυρεμβέργης σε επτά χρόνια φυλάκισης, αποφυλάκιστηκε όμως το 1951.

10. Θυμίζουμε ότι ένα χρόνο μετά, το 1949, υπογράφηκε το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο, το γνωστό ΝΑΤΟ.

11. «[...] τον Ιούλιο του 1967 ενοποιήθηκαν τα όργανα των τριών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΚΑΧ, ΕΟΚ και ΕΥΡΑΤΟΜ), στοιχείο που επέτρεπε τον καλύτερο συντονισμό τους. Στο εξής, οι τρεις μαζί συγκροτούσαν τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (με βασικότερη την ΕΟΚ), οι οποίες υπαγόταν άμεσα στην αρχιτεκτονική της ενοποίησης προτιμούσαν τον όρο Ευρωπαϊκή Κοινότητα (στον ενικό αριθμό), που προσέδιδε την αίσθηση μεγαλύτερης ενότητας». Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, εκδ. Πατάκη, [Αθήνα 2003], σ. 466.

ση.¹² Με δική του, μάλιστα, φροντίδα θα οριστεί πρεσβευτής της ΟΔΓ στις Βρυξέλλες ο ναζιστής δικαστής του C. F. Ophuels, ο οποίος θα γίνει αργότερα ο ιδρυτής του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, του ανώτατου δηλαδή δικαστηρίου της Ε.Ε.

Σε αυτήν την ΕΟΚ πρώτος πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής διορίστηκε ο Hallstein, αξίωμα που κράτησε για 10 χρόνια, μέχρι το 1968. Επομένως, οι βάσεις του νέου ευρωπαϊκού οικοδομήματος μπήκαν από έναν ναζιστή. Απλή σύμπτωση; Όχι, λένε με σιγουριά οι συγγραφείς. Η έρευνά τους τούς έχει πείσει ότι πρόκειται για την υλοποίηση ενός σχεδίου, το οποίο προχωρεί τμηματικά και στοχεύει στην ολοκληρωτική κατάκτηση της Ευρώπης και όχι μόνο.

Μιλούν δηλαδή για ένα Διευθυντήριο πολυεθνικών με στρατηγικό στόχο τον έλεγχο των παγκόσμιων αγορών στους τομείς των τροφίμων, της υγείας και της ενέργειας, κοντολογίς αγορών που επηρεάζουν κάθε ανθρώπινη ύπαρξη. Και η οικοδόμηση αυτών των αγορών βασίστηκε σε δύο «στρατηγικά εργαλεία»: το ένα είναι «η χρησιμοποίηση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας» και το άλλο η παραπληροφόρηση της κοινής γνώμης.

— Θα σταθούμε λίγο περισσότερο στο πρώτο. Τα διπλώματα ευρεσιτεχνίας (οι γνωστές πατέντες) για χημικά και φαρμακευτικά προϊόντα συνιστούν τόσο οικονομικό κίνητρο όσο και νομικό μέσο για τον έλεγχο της παγκόσμιας αγοράς. Οι συγγραφείς του βιβλίου μάς βοηθούν να κατανοήσουμε αυτή τη διαδικασία του ελέγχου.

● Κατά τη μακραίωνη ζωή του πάνω στον πλανήτη ο άνθρωπος εξελισσόταν εξαρτώμενος βασικά και ουσιαστικά από τη θεραπευτική αξία των φυτών. Οι φυτικές μι-

κροθρεπτικές ουσίες, όπως π.χ. βιταμίνες, ιχνοστοιχεία, μέταλλα κ.ά. φυτοθρεπτικά συστατικά ήταν πηγή ενέργειας για εκατομμύρια βιολογικών αντιδράσεων σε κάθε κύτταρο του ανθρώπινου σώματος. Αυτά, λοιπόν, τα δώρα της φύσης αποτελούσαν μέρος της κοινής παγκόσμιας κληρονομιάς και προφανώς ήταν ελεύθερα και προσβάσιμα σε όλους τους ανθρώπους.

● Καθώς, όμως, αναπτυσσόταν η γνώση και η επιστήμη, μεγάλωνε ταυτόχρονα η, θεμιτή κατά τα άλλα, επιθυμία του ανθρώπου να διερευνήσει και να κατανοήσει τη βιολογική σύνθεση των φυτών, πράγμα που πέτυχαν οι επιστήμονες πριν από δυο περίπου αιώνες.

● Αλλά αυτό το επιστημονικό επίτευγμα δεν άργησε να καταστεί η βάση της χημικής βιομηχανίας, ενός δηλαδή επιχειρηματικού μοντέλου, το οποίο θα ικανοποιούσε τα οικονομικά του συμφέροντα αξιοποιώντας αυτές τις επιστημονικές ανακαλύψεις. Με άλλα λόγια το κεφάλαιο επένδυε πάνω στην κατάκτηση ή καλύτερα στην «οικειοποίηση» της φύσης ενεργοποιώντας τρία στάδια, εκείνο της επιστημονικής έρευνας της μοριακής δομής της οργανικής και ανόργανης ύλης, το άλλο της τεχνητής αναπαραγωγής ή καλύτερα «αντιγραφής» αυτών των μορίων και το τρίτο της διοχέτευσης αυτών των νέων, χημικών πια, πρωτοεμφανιζόμενων προϊόντων στην παγκόσμια αγορά.

● Για να διασφαλίσουν, όμως, οι χημικές εταιρείες την αποκλειστικότητα της παραγωγής και διακίνησης των νέων, μη φυσικών, τεχνητών/χημικών μορίων, έπρεπε να δημιουργηθεί ένα νομικό εργαλείο. Κι αυτό δεν ήταν άλλο από το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, από τη λεγόμενη «πατέντα». Με αυτήν εξασφάλιζαν το αποκλειστικό δικαίωμα να έχουν και να κατέχουν τον

12 Βλ. Π. Αλέπης, ό.π., σ. 77.

τεράστιο αριθμό «αντιγράφων» και παραλλαγών των φυσικών μορίων, με αποτέλεσμα να καθορίζουν και την τιμή τους στην παγκόσμια αγορά.

● Δεν είναι λοιπόν, τυχαίος ο πόλεμος που γινόταν παλαιότερα και σήμερα γίνεται πίσω από το «πατεντάρισμα» προϊόντων, καθώς οι συγκεκριμένες εταιρείες μπορούν να εκμεταλλεύονται οικονομικά τα κράτη και τελικά να εξουσιάζουν τους πολιτικούς και τους πολίτες. Σήμερα τα «πατενταρισμένα» χημικά προϊόντα καλύπτουν όλες σχεδόν τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής: κυρίως τα φάρμακα, αλλά και τα φυτοφάρμακα, τα πλαστικά, τα υφάσματα, οι βαφές κ.λπ. συνιστούν περισσότερα από τα μισά και πάνω προϊόντα που έχει ανάγκη ο σύγχρονος άνθρωπος.

● Άλλωστε, δεν ήταν τυχαίο που από το 1940 το χημικο-φαρμακευτικό καρτέλ της IG Farben ανακοίνωνε το εξής χαρακτηριστικό: «Η πιο εκτεταμένη λύση, που θα θεωρούσαμε ιδανική [για την προοπτική μιας δασμολογικής και νομοσυντακτικής ένωσης], θα ήταν για όλον τον ευρωπαϊκό χώρο, που βρίσκεται υπό γερμανική κυριαρχία, να δημιουργηθεί ένα ενιαίο σύστημα διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας».

● Όπως, επίσης, δεν είναι τυχαίο που ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ρήγκαν το 1980 έσπευσε να ψηφίσει νόμους που επέτρεπαν σε φαρμακοβιομηχανίες να «πατεντάρουν» την έρευνα που χρηματοδοτούσε το Εθνικό Ινστιτούτο Υγείας - έρευνα που πληρωνόταν από το Δημόσιο, από τους πολίτες δηλαδή.

● Και όπως, επίσης, δεν είναι τυχαίος ο πόλεμος που γίνεται και στο πλαίσιο της Ε.Ε. για τα γενετικά τροποποιημένα (με-

ταλλαγμένα) προϊόντα και όχι μόνο. Εξάλλου, ετοιμάζεται ο Codex Alimentarius, ο διατροφικός δηλαδή κώδικας της Ε.Ε., σύμφωνα με τον οποίο όλα τα είδη τροφίμων πρέπει να είναι «πατενταρισμένα», μέχρι και το χαμομήλι, χωρίς να επιτρέπεται να τα παίρνει κάποιος απευθείας από τη φύση.

● Και όπως υπογραμμίζουν οι συγγραφείς, η κατοχύρωση των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, που σχετίζονται με τη διατροφή, εκτός από την οικονομική-κερδοσκοπική διάστασή της, έχει και μια εξίσου σημαντική πολιτική διάσταση: «η απόλυτη εξάρτηση εκατομμυρίων ανθρώπων από τα γενετικά τροποποιημένα (μεταλλαγμένα) τρόφιμα θα οδηγήσει ολόκληρους πληθυσμούς στο έλεος αυτών των εταιρειών που κατέχουν τις πατέντες».

● Στο μεταξύ, ο σύγχρονος πόλεμος των πατεντών έχει απλωθεί και στον τομέα της ψηφιακής τεχνολογίας, με κύριους παίκτες τις εταιρείες Apple, Google, Microsoft, Nokia, Samsung, Motorola και Blackberry, με προοπτική τη δημιουργία ολιγοπωλίων στις σχετικές παγκόσμιες αγορές.¹³

— Όσο για την παραπληροφόρηση της κοινής γνώμης από τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς οι συγγραφείς του βιβλίου αποκαλύπτουν τις απόψεις και αντιλήψεις ναζιστικών παραγόντων και σχηματισμών, που οραματίζονταν την οικονομική και νομοσυντακτική ένωση του ευρωπαϊκού χώρου - απόψεις και αντιλήψεις που δεν τις ανέφερε έως τώρα καμιά δημοσιογραφική έρευνα, κανένα βιβλίο, κανένα πανεπιστημιακό εγχειρίδιο. Αναφέρουμε μόνο δυο περιπτώσεις προερχόμενες από το χώρο της IG Farben:¹⁴

13. Βλ. το ενδιαφέρον άρθρο στην εφ. *Αυγή*, 2-9-2012, σ. 30, «Ανταπόκριση από τους πολέμους πατεντών του πληροφοριακού καπιταλισμού», αποσπάσματα του οποίου έχει δημοσιεύσει στο βιβλίο του ο Β. Σακκάτος, σσ. 38-39.

14. Βέβαια, από την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, πίσω από τον οποίο, σύμφωνα με τους συγγραφείς κρυβόταν το γερμανικό χημικο-φαρμακευτικό καρτέλ, ο τότε Γερμανός καγκελάριος Bethmann-Hollweg ομολογούσε απροκάλυπτα και κυνικά ότι σκοπός της Γερμανίας ήταν «η ίδρυση μιας κε-

● Δυο χρόνια πριν από την ανάληψη της εξουσίας στη Γερμανία από τον Χίτλερ, το Μάρτιο του 1931, ο Carl Duisberg, από τα βασικά στελέχη της IG Farben, δήλωνε: «Μόνο ένα κλειστό οικονομικό μπλοκ από το Μπορντώ μέχρι τη Σόφια [= από τη Γαλλία μέχρι και τα Βαλκάνια] θα δώσει στην Ευρώπη το οικονομικό στήριγμα που χρειάζεται, για να δηλώσει τη σημασία της στον κόσμο».

● Τον Ιούλιο του 1940, ένα μήνα μετά την κατάκτηση της Γαλλίας από τη Γερμανία, η IG Farben δήλωνε: «Υπό τη γερμανική κυριαρχία θα πρέπει να δημιουργηθεί ένας ευρύτερος ευρωπαϊκός χώρος, που, εκτός από τη Μεγάλη Γερμανία να περιλαμβάνει και μια σειρά άλλων κυρίαρχων κρατών, να αποτελεί μια οικονομική ενότητα και να σχηματίζει πιθανόν αργότερα μια δασμολογική και νομισματική ένωση».

Η Ε.Ε. αποτελεί για τους συγγραφείς αντίγραφο της ευρωπαϊκής μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων, όπως την οραματιζόταν η συμμαχία IG Farben-Ναζί. Και τούτο το στηρίζουν στη συγκριτική μελέτη θεμελιακών κειμένων εκείνης της ναζιστικής συμμαχίας και της σημερινής Ε.Ε καθώς και στις εφαρμοζόμενες πρακτικές τους. «Τα κείμενα των συνθηκών [της Ε.Ε.] ετοιμάστηκαν από τους νομικούς φορείς του καρτέλ του πετρελαίου και των φαρμάκων, κυρίως από τον Walter Hallstein, προκειμένου να εξασφαλιστεί η δικτατορική δομή που απαιτείται για αυτό το κατακτητικό σχέδιο», υπογραμμίζουν οι ξένοι συγγραφείς, που μελέτησαν τα σχετικά κείμενα.

Η προεuropeϊκής οικονομικής ένωσης μέσω κοινών δασμολογικών συμφωνιών, με την προσάρτηση της Γαλλίας, του Βελγίου, της Ολλανδίας, της Δανίας, της Αυστρίας, της Ουγγαρίας, και ενδεχομένως της Ιταλίας, της Σουηδίας και της Νορβηγίας. Αυτή η οικονομική ένωση υπό τη γερμανική ηγεσία πρέπει να σταθεροποιήσει την οικονομική κυριαρχία της Γερμανίας σε ολόκληρη την κεντρική Ευρώπη».

15. «Η «Ευρωπαϊκή Επιτροπή», σημειώνουν οι ξένοι συγγραφείς, «αυτό το μοναδικό κατασκευασμένο –χωρίς προηγούμενο στην ιστορία των δημοκρατικών συνταγμάτων– είχα αντιγράψει από τα συμβούλια σχεδιασμού του συνασπισμού Ναζί/Καρτέλ, που προγραμματιζόταν να κυβερνήσουν τη, μετά το 20 Παγκόσμιο Πόλεμο, Ευρώπη κάτω από τη δικτατορία του "Κεντρικού Γραφείου του Καρτέλ"».

● Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή είναι το αντίστοιχο της «Κεντρικής Αρχής της Σύμπραξης», που προέβλεπε το σχέδιο της «Νέας Ευρώπης» του 1941, η λεγόμενη «Σύμπραξη του Ευρύτερου Χώρου»:¹⁵ τα μέλη και των δύο αυτών οργάνων διορίζονται, δεν εκλέγονται, και άρα δρουν και κινούνται πέρα από κάθε δημοκρατικό έλεγχο. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (η γνωστή Commission) –ένα σώμα μη εκλεγμένων από τους ευρωπαϊκούς λαούς απόμων– είναι το εκτελεστικό όργανο της Ε.Ε. με σοβαρές παράλληλα νομοθετικές αρμοδιότητες. Όλη η εξουσία μέσα στην Ε.Ε. πηγάζει από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, για την οποία δεν έχουν κανένα λόγο οι Ευρωπαίοι πολίτες. Συμβαίνει δηλαδή κάτι που δε συνάδει με τη δημοκρατική δεοντολογία: τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. και κατά συνέπεια τα 500 εκατομμύρια των Ευρωπαίων πολιτών κυβερνούνται από ένα μη εκλεγμένο από αυτούς όργανο. Αλλά αυτό δεν είναι μορφή δικτατορικής διακυβέρνησης; Το έχουμε συνειδητοποιήσει εμείς οι πολίτες;

● Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, που παρουσιάζεται ως δημοκρατικός θεσμός με ελεγκτικές και νομοθετικές αρμοδιότητες, στην πράξη δεν μπορεί να ελέγξει την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, αλλά απλά συναινεί με τους νόμους που εκείνη συντάσσει. Το αξίωμα που ισχύει για κάθε δημοκρατικά διαρθρωμένη πολιτεία, η εξουσία πηγάζει από το λαό, δεν ισχύει για την Ε.Ε.

● Τα «Διατάγματα», που προέβλεπε το ναζιστικό σχέδιο της «Σύμπραξης» να εκδίδει η «Κεντρική Αρχή», απλά τώρα μετονομάστηκαν σε «Οδηγίες» της Ε.Ε.

● Το ρόλο που θα έπαιζε στο μεταπολεμικό ναζιστικό οικοδόμημα η «Βασική Συνθήκη», έρχεται να τον παίξει τώρα η γνωστή «Συνθήκη της Λισσαβόνας» (2009), η οποία ουσιαστικά επιβλήθηκε από τον Σαρκοζί και τη Μέρκελ, από τους αρχηγούς δηλαδή των δύο πιο ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών-μελών της Ε.Ε. στον τομέα των εξαγωγών χημικών και φαρμακευτικών προϊόντων.¹⁶ Η «Συνθήκη της Λισσαβόνας» είναι, κατά τους συγγραφείς, «ένας εξουσιοδοτικός νόμος», ο οποίος «κατοχυρώνει δικτατορικές δυνατότητες» στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Αυτήν, μάλιστα, τη Συνθήκη προσπάθησαν να την παρουσιάσουν ως το «Σύνταγμα» της Ευρώπης, για το οποίο δεν ήθελαν ούτε καν την επικύρωσή του από την ψήφο των ευρωπαϊκών λαών.

Όχι αβάσιμα, λοιπόν, οι ξένοι συγγραφείς του βιβλίου ισχυρίζονται ότι η Ε.Ε. λειτουργεί πέρα και έξω από δημοκρατικές διαδικασίες, όσο κι αν αυτή η διαπίστωσή τους ακούγεται πολύ υπερβολική. Αναφέρουν ότι έχει καταργηθεί η βασική αρχή της δημοκρατικής λειτουργίας, εκείνη της διάκρισης των εξουσιών, ενώ η ανισοτιμία στη συμμετοχή με τη διαφορετική βαρύτητα μεταξύ των ψήφων των «μεγάλων» και των «μικρών» χωρών επιτείνουν την επικυριαρχία των πρώτων πάνω στις δεύτερες. Τελικά, γράφουν, «λειτουργώντας έξω από τις βασικές αρ-

χές της δημοκρατίας, η Ε.Ε. των Βρυξελλών είναι εξ ορισμού μια δικτατορία. Η δύναμη του λαού να αποφασίζει για την κυβέρνησή του έχει μεταφερθεί στα επιχειρηματικά συμφέροντα». Οι λαοί των ευρωπαϊκών κρατών-μελών της Ε.Ε. παραμένουν θεατές, που υποχρεώνονται να εφαρμόζουν τις ευρωπαϊκές οδηγίες, ενώ η συμμετοχή τους στις ευρω-λογές παρέρχει απλά και μόνο μια επίφαση δημοκρατικής νομιμότητας.¹⁷

Όλα τα παραπάνω τα ενστερνίζεται και ο συγγραφέας Β. Σακκάτος, καταλήγοντας ωστόσο σε μια σπουδαία αξιολογική για το βιβλίο αυτό κρίση, με την οποία συμφωνούμε: «Οι συγγραφείς του [του ξένου βιβλίου] δεν επικεντρώνουν την προσοχή τους στον ταξικό διαφορισμό της κοινωνίας, στο κοινωνικό σύστημα, τον καπιταλισμό, αιτία όλων των κακών, των πολέμων και των καταστροφών». Πράγματι, από το βιβλίο λείπουν οι αναφορές στις γενικές νομοτέλειες, τις οικονομικές διαδικασίες συγκεντροποίησης του κεφαλαίου, τους κοινωνικούς νόμους και την ταξική διαπάλη, ενώ υπογραμμίζεται η ανθρωπινή δράση, η οποία κατεξοχήν προβάλλεται, απομονωμένη από το κοινωνικό περιβάλλον και την υπάρχουσα δυναμική. Παραταύτα, αναφέρει ο Β. Σακκάτος, το βιβλίο αυτό «είναι το σημαντικότερο αποδεικτικό ντοκουμέντο για τις ναζιστικές καταβολές της Ευρωπαϊκής

16. Χρήσιμο είναι να θυμίσουμε ότι στον τελευταίο πόλεμο Ιράκ-Ιράν η Γαλλία εφοδίαζε τον Σαντάμ Χουσεϊν με τα χημικά, με τα οποία ο τελευταίος προσπάθησε να εξοντώσει τους Ιρανοί. Όσοι, ωστόσο, δεν πέθαιναν, όπως θα έπρεπε, αλλά πάθαιναν βαριά εγκαύματα, στέλνονταν σε στρατιωτικό νοσοκομείο του Παρισιού, που ήταν ουσιαστικά παράρτημα του εργαστηρίου παραγωγής χημικών, για να τους εξετάσουν οι «επιστήμονες»-κατασκευαστές των χημικών και να διαπιστώσουν ποιο σφάλμα έκαναν και εκείνοι επέζησαν, αντί να πεθάνουν. Έτσι, οι επιστήμονες της «πολιτισμένης» Δύσης βελτιώναν τις μεθόδους τους...

17. Εξάλλου, και από τους υποστηρικτές της Ε.Ε. έχει ασκηθεί έντονη κριτική για το έλλειμμα δημοκρατίας που παρουσιάζει το όλο ευρωπαϊκό οικοδόμημα: «[...] οι θεσμοί της [της ΕΟΚ της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, της Ε.Ε.] στερούνταν δημοκρατικής νομιμοποίησης, [...] το δημοκρατικό και κοινωνικό έλλειμμα των κοινοτικών θεσμών επέτεινε το πρόβλημα της νομιμοποίησης. [...]», Ευ. Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 478.

Ένωσης των Βρυξελλών», καθώς παρέχει τέτοιες ποιότητες γνώση, κρυμμένη έως τώρα, που ωθεί τον αναγνώστη να προβληματιστεί, να κρίνει και να πάρει θέση.

Και κλείνει το βιβλίο του ο Β. Σακκάτος με την «Αναγκαία προσθήκη», καθώς θέλει να φτάσει μέχρι τη σημερινή ζοφερή κατάσταση της Ε.Ε. «Αυτά που έκαμε ο Χίτλερ τον πρώτο χρόνο της εξουσίας του κατά των Γερμανών εργαζομένων σε επίπεδο κατακτήσεων και δικαιωμάτων τους, ωχριούν», υπογραμμίζει ο συγγραφέας, «μπροστά σε αυτά που κάνει η Ε.Ε. κατά των Ευρωπαίων και των Ελλήνων εργαζομένων, στον "ευγενή" ανταγωνισμό της με τους "βιομηχανικούς της εταίρους", τις ΗΠΑ, την Κίνα και την Ινδία».

Με τη «Συνθήκη του Μάαστριχτ» το 1991, που καθορίστηκε η πορεία της μετατροπής της ΕΟΚ σε Ε.Ε., θεσμοθετήθηκε η παραπέρα παραχώρηση σημαντικών εθνικών εξουσιών και εθνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων κάθε κράτους-μέλους στο Διευθυντήριο και τους κυρίαρχους γενικότερα κύκλους των Βρυξελλών. Ο σχεδιασμός της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, της νομισματικής και συναλλαγματικής πολιτικής αλλά και η εξωτερική πολιτική των κρατών-μελών καθορίζονται πλέον και τυπικά από την Ε.Ε. και τα όργανά της, ενώ οι νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις για τον κυρίαρχο χαρακτήρα των «νόμων της αγοράς» του καπιταλιστικού ανταγωνισμού και της «ελεύθερης δράσης του κεφαλαίου» αποτελούν τα θεμέλια της Ε.Ε.¹⁸ Παρά την τότε ενορχηστρομένη επιχείρηση αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης η κατοπινή

πραγματικότητα με τις νομισματικές κρίσεις, την παραπέρα κερδοφορία του κεφαλαίου, την αυξανόμενη ανεργία και τη γενικότερη οικονομική κρίση έδειξαν με τον καλύτερο και παραστατικότερο τρόπο το αντιλαϊκό όραμα της εφαρμοζόμενης ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Η σημερινή κατάσταση της λαϊκής απόγνωσης και εξαθλίωσης, με την κατάργηση των Συλλογικών Συμβάσεων, τις καθημερινές περικοπές σε μισθούς και συντάξεις, τα διαρκή αβάστακτα φορολογικά μέτρα, τη λεηλασία των ασφαλιστικών ταμείων, τη διάλυση της Παιδείας, της Υγείας και της Κοινωνικής Πρόνοιας, την πρωτοφανή ανακατανομή του πλούτου υπέρ των λίγων και εναντίον των πολλών, όλα αυτά είναι συνέπειες συνειδητής ευρωπαϊκής πολιτικής και τακτικής. Η ιστορία ξεκινάει από τη «Λευκή Βίβλο» (1993), που σχεδίασε μια θεμελιακή μεταβολή στην πολιτική της απασχόλησης σε βάρος των εργαζομένων με πρακτικές μεσαιωνικού τύπου, συνεχίστηκε με την εισαγωγή του Ευρώ και τη σύσταση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ) (1999-2000), για να φτάσουμε στη σύγχρονη ζοφερή πραγματικότητα. Από το 2005 η Ε.Ε. έχει αποφασίσει, με τη λεγόμενη «Έκθεση Σέρκας», τη γενικευμένη εφαρμογή της ελαστικής και προσωρινής απασχόλησης, με την ελαχιστοποίηση των εργασιακών σχέσεων, τις ατομικές διαπραγματεύσεις, τη διάκριση «ενεργού» και «ανενεργού» χρόνου για τον εργαζόμενο, το χτύπημα του σταθερού ημερήσιου και εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας.¹⁹ Δεν περίμενε δηλαδή τη σημερινή

18. Βλ. ολόκληρο το κείμενο της Συνθήκης αυτής στην ειδική έκδοση της εφ. *Ριζοσπάστης*, 28-6-1992. Αλλωστε, το μόνο κοινοβουλευτικό κόμμα που την κατήγγειλε υπήρξε το ΚΚΕ, το οποίο και ζήτησε τη διενέργεια δημοψηφίσματος για την κύρωσή της, όπως ισχυρίζεται μια ενοποιημένη δημοκρατική Πολιτεία. Αλλά και στην περίπτωση αυτή αποδεικνύονται οι ναζιστικές καταβολές της επιβολής και του αυταρχισμού, που έχουν ριζώσει στις πρακτικές της Ε.Ε.

19. Βλ. ενδιαφέρουσες αναλύσεις και άρθρα για την «Έκθεση Σέρκας», τους στόχους και τις συνέπειές

οικονομική κρίση· τα αντεργατικά αυτά μέτρα είχαν δρομολογηθεί πέρα και έξω από την όποια οικονομική κρίση. Απλά τώρα το κλίμα έχει γίνει. προσφορότερο για την αποδοχή τους....

Ποια είναι η διέξοδος; Ο Β. Σακκάτος με την πολύχρονη πείρα του στο λαϊκό κίνημα μας λέει – και αυτή είναι η τελευταία παράγραφος του παρουσιαζόμενου βιβλίου του: «Στη σημερινή τυπική ισότητα έναντι του νόμου, ο άνεργος που πετιέται έξω από την παραγωγή έχει δύο επιλογές: να πεθάνει από την πείνα ή να αυτοκτονήσει. Και μια τρίτη, να οργανωθεί και να εξεγερθεί, για να κατακτήσει τα δικαιώματά του, απελευθερώνοντας τον εαυτό του και τον Κόσμο. Αυτή είναι και η μόνη «εναλλακτική» λύση, η μόνη αισιόδοξη «προοπτική».

Και εμείς τελειώνουμε, ξαναθυμίζοντάς σας τον αρχιτέκτονα της Ε.Ε. ναζιστή W. Hallstein, ο οποίος το 1962 είχε κατηγορηματικά αποφανθεί: «Η επιτυχία της [τότε] μικρής Ευρώπης [=ΕΟΚ] αναιρεί το μαρξισμό-λενινισμό, γιατί τα καπιταλιστικά κράτη ξεπερνούν τις αντιφάσεις και ενώνονται, γίνονται απρόσβλητα από τις κρίσεις και εξασφαλίζουν σταθερή ανάπτυξη».²⁰ Δε νομίζω να συμφωνείτε μαζί του. Εξάλλου, η ίδια η πραγματικότητα τον διαψεύδει κατηγορηματικά...

Πέτρος Πετράτος

Φιλόλογος - Δρ Ιστορίας

ΣΥΟΣ

ΗΛΙΑΣ ΤΟΥΜΑΣΑΤΟΣ

Ο μικρός μάγος και άλλες ιστορίες

Εκδόσεις Αιγιάλως, Αργοστόλι 2014, σελίδες 177

Πόσες φορές δεν μας κατακλύζει εμάς τους ενήλικες η ανάγκη, καθώς μας βαρύνουν τα άλγη και τα άγχη του μεστώματος, να κλείσουμε τα μάτια και να τρέξουμε ολοταχώς πίσω, στα λιοστάσια και στα καντούνια της παιδικής γενέτειρας. Εκεί που η ιστορία και η γεωγραφία της γειτονιάς, του χωριού οριοθετούσαν έναν κόσμο αλλιώςτικο-στα μάτια του σημερινού ενήλικα σίγουρα μαγικό. Αυτό ακριβώς το γήτεμα της επιστροφής ξαναστήνει ο Ηλίας Τουμασάτος στις πέντε πρώτες ιστορίες του βιβλίου του «Ο μικρός μάγος και άλλες ιστορίες». Σε αυτές γκεισι σταρ η Νοσταλγία, όπως πάντα γοητευτική και συνάμα γλυκόπικρη. Εκεί που σε κάνει να γελάς με μία θύμηση, εκεί, πίσω από το γέλιο παραμονεύει η συγκίνηση, καθώς ο νόστος στην παιδική ηλικία δεν πηγαίνει πουθενά χωρίς τις Μνήμες. Κι αυτές κουβαλούν μαζί τους εικόνες από πρόσωπα αγαπημένα, αρώματα, γεύσεις, μυρωδιές, αγγίγματα που έχουν φύγει ανεπιστρεπτί. Κι όσο για τις Μνήμες στις ιστορίες του Τουμασάτου, μια και ξεπηδούν από το νάμα της προσωπικής αναπόλησης, τι προικιά είναι αυτά που φέρνουν μαζί τους και μας τα απλώνουν περήφανες μπροστά και

της στην επ. *Ριζοσπάστης*, 9-11-2008, σ. 5, «Συνένοχος ο ΣΥΝ/ΣΥΡΙΖΑ στην επιβολή του 65ωρου», 16-9-2012, ένθετο «Ιστορία» με τίτλο «Κατάργηση του σταθερού ημερήσιου εργάσιμου χρόνου. Από τη "Στρατηγική της Λισσαβόνας" στην "Εκθεση Σέρκας"», 20-1-2013, σ. 3, «Σαφόνουν το γάλα για να σωθούν τα μονοπώλια από την κρίση».

20. Αντώνης Γουλάρας, «ΕΟΚ - Μύθοι και πραγματικότητα», στο συλλογικό έργο Α. Γουλάρας, Κ. Χατζηαργύρης, Ι. Τομπρογιάννης, Κοινή Αγορά και Ελλάδα, στη σειρά «Μελέτες Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών», αρ. 3, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976, σ. 31.

στις πέντε μας αισθήσεις; Άσε που μας γαργαλούν την ψυχή και για μία δική μας καταβύθιση σε όμορες ή και πανομοιότυπες αναμνήσεις. Πρώτα πρώτα στήνουν το σκηνικό της Α' Γυμνασίου: οι αίθουσες, το προαύλιο, τα διαγωνίσματα, οι καθηγητές, οι συμμαθητές. Μετά καταφθάνουν με το μπλε βανάκι ενός αγαπημένου θείου ή πάνε για μπάνιο μ' ένα πλουμιστό λεωφορείο φορώντας τις καπελαδούρες και τα μπανιερά τους. Τρώνε έπειτα τηγανιτές πατάτες –τις καλύτερες στον κόσμο, αφού τις τηγάνισε στη γωνιά με τα ξύλα η γιαγιά Μαργαρίτα–, τα βράδια κοιμούνται στρωματσάδα σιγοκουβεντιάζοντας μέχρι τα χαράματα. Και σαν ανεβαίνουν σε μια ταράτσα και βλέπουν πώς αλλάζει η πόλη όταν την κοιτάς από ψηλά... η απόλυτη ευτυχία! Η μαγική επήρεια της παιδικής και εφηβικής ανεμελιάς διαχέεται, βγαίνει έξω από τις σελίδες και είναι τόσο ζωνρή η αποτύπωσή της, που τούτη η αυτοβιογραφική ιστόρηση –και μαζί ηθογραφία– προβάλλεται στα μάτια μας εικονογραφημένη.

Το χιούμορ, ο αυτοσαρκασμός, η θερμότητα των συναισθημάτων, που άλλοτε βροντοφωνάζουν το «Παρόν» τους και άλλοτε υπονοούνται, μας παρασύρουν και διαβάζουμε μονορούφι κάθε ιστορία, τσακώνοντας το νου μας να περιοδεύει στα ειδυλλιακά τοπία της δικής μας παιδικότητας και εφηβείας. Και τούτο, επειδή η ανθρωπογεωγραφία των ιστοριών αυτών έχει όλα τα θαύματα που ζουν τα παιδιά κι οι έφηβοι, και μάλιστα σ' ένα γραφικό χωριό μες στις ανάσες του Ιονίου: παιχνίδι ατελείωτο, γειτονιές, ξαδέφφια και κολλητοί, γιαγιάδες, ιστορίες γιομάτες μυστήριο, μαγερειά, στέργνες δροσερές, κήποι, ακρογιάλια.

Καθώς η αφήγηση ακολουθεί, θαρρώ, ευθύγραμμη πορεία στο χρόνο των γεγονότων που ιστορούνται, φθάνουμε στην

έκτη ιστορία. Η Νοσταλγία έχει βάλει κι εδώ το χεράκι της, μα έχει μετακομίσει στα χρόνια και στα στέκια τα φοιτητικά. Η έκφραση φορά το πέπλο μιας διακριτικής εξομολόγησης. Τα πρόσωπα εναλλάσσονται: γ' ενικό, γ' πληθυντικό, β' ενικό. Ο συγγραφέας μετακινεί συνεχώς την εστίαση του φακού του, αλλά σταθερό το προσωπικό βίωμα μας κλείνει το μάτι πίσω από τις λέξεις. Και το ύφος μοιραία αλλάζει. Τα γέλια, η ανεμελιά, τα χρώματα, των πέντε πρώτων ιστοριών δίνουν τη θέση τους στη συγκρατημένη –ωστόσο ισχυρή– γοητεία του έρωτα. Η πένα, ως ψυχοτόμος, προχωρά πια πιο βαθιά από σελίδα σε σελίδα, οι λέξεις και οι εικόνες κινούνται μεταξύ αισθαντικότητας, μελαγχολικής αυτοατένισης και ώριμης συνειδητοποίησης. Τούτα δίνονται μέσα από το ασφαλές κέλυφος ενός χιούμορ, κάποτε πικρού, όπως στην ιστορία «Ακόμα κι αν φύγεις...». Κάθε ιστορία μας απομακρύνει όλο και πιο πολύ από την αμεριμνησία των παιδικών λειμώνων, και, καθώς μπαίνουμε στους μύθους της νιότης και μετά της ωριμότητας, τα συναισθήματα, συγγραφέα και αναγνώστη, αλλάζουν και χρώματα. Το ψηφιδωτό της ζωής είναι τρισδιάστατο, και εκεί, στα μυχιαίτα, οι ψηφίδες είναι και φαιόχρωμες, κάποτε και αλγινές. Έτσι και οι προτάσεις πιο κοφτές, ακολουθούν το συναίσθημα. Η συγκίνηση παλεύει να συγκρατηθεί, μα σου τοιγλάει τα σωθικά μια εμπιστευτική εξερεύνηση στο σύμπαν του συγγραφέα διακριτικότατη, σοβαρή, αξιοπρεπής, υπερήφανη, ανθρωπίνη. Δεν σε βαρύνει με την παρουσία της, κινείται με φευγαλέες κινήσεις πίσω από τις κουρτίνες των δομημάτων του θυματικού. Ανοίγει απλά τις πόρτες της ανάκλησης και μας προτρέπει με νεύματα ευγενικά να γίνουμε κι εμείς λαμνοκόποι στη θάλασσα της δικής μας ενδοψίας. Εξάλλου όλοι δεν

έχουμε βιώσει κοινά συναισθήματα; Μπορεί να τα γέννησαν άλλες αιτίες και αφορμές, μα οι ωδίνες αφήνουν άσβηστη την εγγάραξή τους μέσα μας.

Αυτές οι τέσσερις ιστορίες της ώριμης συνειδητοποίησης λειτουργούν ως μία ευφυής προσημάνση των παραμυθιών –καλύτερα αλληγοριών– που έπονται. Αν προσέξουμε τη δομή του βιβλίου, θα το καταλάβουμε αυτό. Δεν τοποθετήθηκαν τυχαία εκεί οι τέσσερις ιστορίες, όπως διόλου τυχαία δεν έγιναν αυτά που μας αφηγούνται. Μόνο όποιος έχει ζήσει παιδικά χρόνια έμπλεα χαράς, μπορεί μετά να αντέξει να καθίσει στο ίδιο τραπέζι με τον πόνο, και μόνο τότε έχει τη δύναμη να γίνει παραμυθός. Και τα παραμύθια(;) που ξεκινούν με τον «Μικρό μάγο» είναι το απόσταγμα των μέχρι τώρα εμπειριών αρωματισμένο με την ουσία της ευτυχίας και μελωμένο με τα λιμπιστά πλουμίδια του ονειροπολήματος. Άρα τούτα τα παραμύθια μάς συνδέουν ξανά με το πρώτο μέρος των παιδικών χωρόχρονων, αφού μέσα από τους συμβολισμούς τους γινόμαστε ξανά παιδιά. Κι είναι η φυσική απόρροια του δεύτερου μέρους (των τεσσάρων ιστοριών), αφού, για να κατανοήσουμε τους συμβολισμούς αυτούς, πρέπει να έχουμε περάσει από τη μεστή ενηλικίωση και να 'χουμε ζήσει αντάνωμα συναισθήματα: να έχουμε γελάσει και κλάψει, ερωτευτεί και πενηθήσει, νικήσει και ηττηθεί, ονειρευτεί και απογοητευτεί. Έτσι καλωσόριστοι και ιαματικοί οι ήρωες τούτων των παραμυθιών: η αστερόσκονη, οι αη- βασιλίδες, τα ξωτικά, οι μάγοι επιτρέ- πουν στο συγγραφέα να εξομολογηθεί ακόμη μεγαλύτερα μυστικά, που μπορεί και να πονάνε, αλλά, επειδή λέγονται σαν παραμύθια, λυτρώνουν και εκείνον και εμάς. Το κλειδί για την αποκρυπτογράφη- σή τους βρίσκεται στο σεντούκι της δικής μας συνείδησης: όσο μεγαλύτερη η ευαι-

σθησία του αναγνώστη, τόσο πιο εύκολα ξεκλειδώνει τους γρίφους των συμβόλων.

Τελικά ο μικρός μάγος δεν είναι διό- λου μικρός. Ούτε στην ικανότητα να με- τουσιώνει τα πράγματα, ούτε στην ηλικία. Για τούτο και στον τίτλο «Ο μικρός μάγος» έχει διαγραφεί το επίθετο «μικρός» με κόκκινη γραμμή. Μήπως γιατί τα παρα- μύθια μπορεί να φαίνονται προορισμένα για παιδιά, αλλά γράφονται και αποκρυ- πτογραφούνται από ενήλικες που δεν ξέ- χασαν να παραμείνουν παιδιά;

Και θαρρώ πως τούτος ο μάγος του Ηλία Τουμασάτου έχει μια ωραία οικογέ- νεια. Τον γέννησε η Ανάγκη τού να είμαι νοσταλγός, να εκφράζω ελεύθερα ανομο- λόγητους καημούς, να επιποθώ ό,τι με σεργιανίζει στα περιβόλια της ελπίδας. Πατέρας του ο Πόθος για το όνειρο, το φωτεινό, το ευθύ κι ανθρώπινο. Αδέρφια του: εκείνος-η-ο που μας δίνει το καλειδο- σκόπιο για να δούμε αλλιώς τα πράγματα, κάθε τι γνήσιο, ταυτόσημο της παιδικής ψυχής. Νόνες του λατρεμένες δύο: η Αγά- πη, που ζωηρή, σφοδρή, δελεαστική Χα- λιμά μάς ζητά να πλανηθούμε στους μπα- ξέδες της. Και η ίδια η Ζωή, που, ως μόνη, απόλυτη δύναμη, μας φωνάζει μέσα από τα σύμβολα και τα καμώματα του «μι- κρού» μάγου της ότι, όσα κοστούμια και να βάλει –της δύστροπης, της απαισιό- δοξης, της ευγενικής, της καλοσυνάτης, της κακόμοιρης ή της χαρούμενης– εμείς, όπως και να 'χει, της οφείλουμε να την κα- λοδεχτούμε στο σπίτι μας. Και εκείνη σίγουρα θα μας επιστρέψει άξιο το αντι- χάρισμα ...

Σοφία Δημ. Νεοφύτου

Φιλολόγος

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΕΛΕΟΥΡΙΟΥ

ΣΠΥΡΟΣ ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ**Θεωρία και διδασκαλία της ιστορίας**

Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2013,
σελ. 234

Το βιβλίο αυτό του Σπύρου Τουλιάτου έρχεται να δώσει μια νέα διάσταση στην ερμηνευτική και διδακτική της Ιστορίας προωθώντας την αντίληψη της ενότητας της θεωρίας με την πράξη στο σχολείο. Ο συγγραφέας επεξεργάζεται με επιστημονική συνέπεια τα βασικά προβλήματα που διαπραγματεύθηκαν οι θεωρητικοί της Ιστορίας και οι ιστοριογράφοι στη νεότερη εποχή και συνέβαλαν στη διαμόρφωση των μεθοδολογικών αρχών της διδασκαλίας της Ιστορίας. Οι ερμηνευτικές των διαφορετικών Σχολών και οι αντιπαραθέσεις παρουσιάζονται κατά τέτοιο τρόπο από τον συγγραφέα ώστε να βοηθούν τον αναγνώστη, τον επιστήμονα, τον καθηγητή Γυμνασίου και Λυκείου, να κατανοήσει τη σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στην ερμηνεία της Ιστορίας και τη διδασκαλία της Ιστορίας. Το επόμενο θεωρητικό πρόβλημα που προσεγγίζει ο συγγραφέας έχει σχέση με τη γένεση και εξέλιξη του έθνους στην παγκόσμια ιστορία. Διερευνά πολλές πλευρές του έθνους όπως είναι η ιστορική-γενετική, η πολιτιστική, η ανθρωπολογική, η πολιτική-ψυχολογική και ιδεολογική και τονίζει ότι στη διάρκεια της Ιστορίας πολλοί συγγραφείς διατύπωσαν φιλοσοφικές και επιστημονικές προτάσεις. Τα αιτήματα για εθνική ανεξαρτησία ή αυτονομία δηλώνουν ότι τα έθνη έχουν βαθιές ρίζες στο ιστορικό παρελθόν και δεν ξεριζώνονται εύκολα όπως απατούν τα διεθνή κέντρα του καπιταλισμού και της παγκόσμιας αγοράς. Το δεύτερο μέρος του βιβλίου ασχολείται με προβλήματα συγκρότησης ενός

Αναλυτικού Προγράμματος της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση και της συγγραφής διδακτικών βιβλίων και της διδασκαλίας του αντικείμενου. Κάνει κριτική στα βιβλία της Α΄, Β΄ και Γ΄ Γυμνασίου καθώς και της Β΄ Λυκείου τα οποία χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα και έλλειψη συνοχής του αντικείμενου καθώς και από ποικίλες μεθοδολογικές διαστρεβλώσεις. Διατυπώνονται σημαντικές προτάσεις για ένα άλλο Αναλυτικό Πρόγραμμα στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πρόταση συγγραφής διδακτικού βιβλίου για τη Β΄ Λυκείου με αναλυτική ερμηνευτική του αντικείμενου του βιβλίου, που περιλαμβάνει Μεσαιωνική Ιστορία μέχρι το 1815.

Στο έβδομο κεφάλαιο ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η διδασκαλία της παγκόσμιας και εθνικής Ιστορίας είναι ένα αντικείμενο, το οποίο μπορεί να διαμορφωθεί ως μια σειρά γενικών και ειδικών προβλημάτων από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα αναζητώντας τη γένεση, συνέχεια και εξέλιξη της κοινωνίας.

Η διδασκαλία της πολυπολιτισμικής Ιστορίας αναδεικνύεται από τον συγγραφέα, ως συνάντηση διαφορετικών εθνικών ιστοριογραφιών και απόπειρα μιας σύνθεσης στη συγγραφή σχολικών εγχειριδίων. Τα Βαλκάνια είναι χώρος συνάντησης πολλών εθνών και λαών κατά τη διάρκεια της ιστορίας και στις σημερινές συνθήκες που υπάρχει μεγάλο κύμα οικονομικής μετανάστευσης, είναι επίκαιρη μια τέτοια προσπάθεια.

Η πρόταση για μια ερμηνευτική προσέγγιση της Γαλλικής Επανάστασης είναι πολύ αξιόλογη, γιατί δίνει τη δυνατότητα στο δάσκαλο να επεξεργαστεί όλους τους αιτιακούς παράγοντες, οι οποίοι διαμόρφωσαν μια μεταβατική διαδικασία από τη φεουδαρχία προς τον καπιταλισμό. Ο συγγραφέας δείχνει με γλαφυρό τρόπο τις

διαφορετικές πολιτικές προτάσεις στο εσωτερικό της αστικής τάξης και τις συγκρούσεις των ταξικών συμφερόντων που δεν μπορούσαν να γεφυρωθούν.

Το βιβλίο αυτό είναι χρήσιμο για τους καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης γιατί απελευθερώνει τη σκέψη και δίνει τη δυνατότητα να γίνει κατανοητή η διαλεκτική ερμηνεία της Ιστορίας.

Νατάσσα Αβραμίδου

Μέλος Δ.Σ. της Πανελλήνιας

Ένωσης Φιλολόγων

ΣΣΣ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΥ Κ. Π. ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΥ

Την 7 Δεκεμβρίου 2013 έγινε στην **Κοργαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου** παρουσίαση από τον συγγραφέα **Κωνσταντίνο Π. Αθανασάτο, Δρ. Φ.** των παρακάτω βιβλίων του:

1. Πλάτων, ειρωνικός και σατιρικός φιλόσοφος
2. Πλάτωνος *Μενέξενος*
3. Πλάτων και Σοφιστική Ρητορική
4. Πλάτωνος *Νόμοι* και *Επινοίς*

Επρολόγησε ο φιλόλογος, π. Λυκειάρχης, **Αριστομένης Γεωργάτος:**

«Οι Ευρωπαίοι έχουν τη θρησκεία τους από μια μακρυνότερη πηγή, από την Ανατολή... αλλ' ό,τι είναι εδώ, ό,τι είναι παρόν-επιστήμη και τέχνη, και όλα όσα κάνουν τη ζωή ικανοποιητική και την ανυψώνουν και την κοσμούν-τα αντλούμε άμεσα ή έμμεσα από την Ελλάδα».

Ο λόγος για τον κλασικό μας πολιτισμό. Θα ήταν μεγάλη ευτυχία, αν μπορούσε κανείς να γίνει ακροατής του Σωκράτη, του Πλάτωνος, του Αριστοτέλη, του Αριστοφάνη, του Δημοσθένη, του Ισο-

κράτη, του Αισχίνη, του Γοργία και των άλλων αρχαίων Ελλήνων κλασικών.

Οι άνθρωποι αυτοί έφτασαν στην υπερβατότητα που θα πει στην υπέρβαση, στο ξεπέρασμα των ανθρώπινων διαστάσεων για να φτάσουν να δημιουργήσουν γνώση και πνεύμα τόσο στερεά που αντέχουν εκτός ψυγείου 2500 χρόνια.

«Από τα έργα των Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων μιλάει ο δαίμων της ανθρωπότητας» είπε κάποιος.

«Δεν έχω γνωρίσει πρόσωπα που να εμπνέουν τέτοιο φόβο» είπε ο Νίτσε.

Το ζεύγος ΣΩΚΡΑΤΗΣ - ΠΛΑΤΩΝ αντιστοιχεί προς το ζεύγος ΙΗΣΟΥΣ - ΠΑΥΛΟΣ. Ο Πλάτων χάρισε στον κόσμο τους πολυτιμότερους θησαυρούς του πολιτισμού, τον ΛΟΓΟ, τον ΕΡΩΤΑ, την ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ.

Λέγεται ότι ο θαυμασμός του ΚΙΚΕΡΩΝΑ για τον ΠΛΑΤΩΝΑ ήταν τέτοιος, ώστε προτιμούσε να σφάλει μαζί του παρά να έχει δίκιο με άλλους φιλοσόφους.

Δεν θα ισχυρισθεί κάποιος ότι τα είπαν όλα εκείνοι. μπορεί όμως να υποστηρίξει ότι όσα είπαν ή έκαναν οι μεταγενέστεροι στηρίχτηκαν σ' εκείνους.

Η αρχαιογνωσία για μας είναι αυτογνωσία. Για να έχει κάποιος πρότυπο τους Αρχαίους, απαιτείται ιστορική συνείδηση, υψηλό αίσθημα ευθύνης, αγώνας και μεγαλείο ψυχής, γνωρίσματα του προσώπου, όχι του ατόμου.

Αν σ' αυτά προσθέσει κανείς τη ζειδωρη πίστη προς τη φιλοσοφία του Κωνσταντίνου Αθανασάτου, έχει το σύνολο των προϋποθέσεων καρπός των οποίων είναι τα τέσσερα βιβλία του συγγραφέα, που σήμερα μας παρουσιάζονται και που αφορούν σε βασικούς τομείς της Πλατωνικής φιλοσοφίας. Ταπεινή γνώμη του ομιλούντος αυτήν τη στιγμή είναι ότι τα βιβλία αυτά θα πάρουν την θέση τους στον

Γαλαξία της πνευματικής δημιουργίας.

Στα βιβλία συνομιλούμε με τους σοφούς. Κάθε αξιο βιβλίο δίνει μια μάχη και η γνώση που προσφέρει ελευθερώνει από πολλές δουλείες, από τις προλήψεις και τη δεισιδαιμονία, από τη μωρία και τις σοφιστείες, από το φανατισμό και τη μισαλλοδοξία.

Σε μια εποχή σαν τη δική μας ντροπιασμένη θα προβληθούν αντιρρήσεις. Έχουμε, άραγε, καταλάβει σε παόν αστερισμό ζούμε; Εύλογο το ερώτημα. Μπορούμε να μιλάμε για Σωκράτη, Πλάτωνα, Αριστοτέλη σε μια εποχή που τα Ιερατεία του Κέρδους, οι Ποντίφηκες των Μονοπωλίων και οι Κορύβαντες των Μπίζνες, της Δωροδοκίας και της Κομπίνας μας έχουν επιβάλει τον τρόπο ζωής

Η εποχή μας, εποχή χρηματοθηρίας, αγκίστρωσης στον υλιστικό ευδαιμονισμό και απόλυτης σύγχισης αξιών δημιουργεί

το μονοδιάστατο γαστροϋπογαστρικό είδος ανθρώπου. Ανυπαρξία ηθικών αναστολών, ευκολοθηρία, μετριοκρατία, νοσηρά συμπλέγματα απέναντι σε αναγνωρισμένες αξίες, ξενολατρικός εμετικός μιμητισμός. Αποπροσωποποίηση. Σε λίγους ονόματα μας θα αντικατασταθούν με νούμερα. Πάσχουμε από οργανική καχεξία. Απονευρωμένες υπάρξεις. Το μέλλον έχει πολλή ξηρασία. Απομένουν περιθώρια αισιοδοξίας; Μήπως κινούμαστε στο χώρο της ουτοπίας;

«Κοινωνίες που δεν φωτίζονται από φιλοσόφους παρασύρονται από αγύρτες» είπε ο Κοντορσέ.

Η υπέρτατη ευγένεια του ανθρώπινου είδους συνίσταται στην ικανότητα του να πραγματώνει ουτοπίες.

Οι ουτοπίες του σήμερα μπορεί να είναι οι πραγματικότητες του αύριο».

ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ

- Στα βιβλιοπωλεία, βιβλιοχαρτοπωλεία και Πρακτορεία Τύπου της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης.
- Για προηγούμενα τεύχη τηλεφωνήστε:
2671026374, 6944415637, e-mail: syndesfil@yahoo.gr (Δ. Ζαβιτσιάνος).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

1 Αύγουστος 2013: Συμμετοχή του Συνδέσμου Φιλολόγων στην Εβδομάδα Απόδημων Κεφαλονιτών στο Πνευματικό Κέντρο Κουρκουμελάτων.

2 13/10/2013: Παρουσίαση του διπλού τόμου (22ου - 23ου) της «ΚΥΜΟΘΟΗΣ» σε συνδιοργάνωση με το Σύλλογο «Οι φίλοι του Μουσείου Γεωργίου Δροσίνη».

Την παρουσίαση ανέλαβε ο κ. Αναστάσιος Στέφος, Πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Φιλολόγων (Π.Ε.Φ.), ο οποίος και έκανε εισήγηση με θέμα: «Η Αρχαία Ελληνική Γραμματεία από το πρωτότυπο και από μετάφραση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση». Στην εκδήλωση συμμετείχε η Χορωδία Δημοτικής Ενότητας Παλικής «Τζώρτζης Δελλαπόρτας» με κεφαλονίτικα τραγούδια.

3 21/12/2013: Εκδήλωση- αφιέρωμα στον κεφαλονίτη συγγραφέα Περικλή Κοροβέση σε συνεργασία με τη Μουσική Σκηνή «ΑΣΤΡΑΙΟΣ» και το βιβλιοπωλείο κ. Χρύσας Σταματελάτου. Στην εκδήλωση τα έργα του συγγραφέα παρουσίασαν οι: κ. Γεώργιος Σταματόπουλος, δημοσιογράφος και συγγραφέας, κ. Δημήτρης Παπαχρήστος, συγγραφέας, κ. Ηλίας Τουμασάτος, θεατρολόγος & ο κ. Σταύρος Αντύπας, δικηγόρος και συγγραφέας.

Ακολούθησε συζήτηση με το κοινό και στο τέλος η εκδήλωση πλαισιώθηκε μουσικά από τον κ. Διονύση Φραγκόπουλο.

4 18/1/2014: Προκήρυξη Μαθητικού Λογοτεχνικού Διαγωνισμού για τα Γυμνάσια και Λύκεια του Νομού, αφιερωμένου στο λογοτέχνη Ηλία Βενέζη

με κοινό θέμα από το έργο «ΑΙΟΛΙΚΗ ΓΗ»

5 26/6/2014: Εκδήλωση αφιερωμένη στον Ηλία Βενέζη στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

Την εκδήλωση προλόγισε η κόρη του τιμώμενου συγγραφέα κ. Άννα Βενέζη Κοσμετάτου. Το συγγραφέα και το έργο του παρουσίασε η Γραμματέας του Συνδέσμου Ανδρονίκη Αλεξάτου. Τίτλος της ομιλίας της «Ηλίας Βενέζης: Η τριλογία της μικρασιατικής καταστροφής».

Η εκδήλωση έγινε στο πλαίσιο του Μαθητικού Λογοτεχνικού Διαγωνισμού Γυμνασίων και Λυκείων, όπου απονεμήθηκαν τα Βραβεία και οι Έπαινοι Συμμετοχής στους μαθητές.

Επίσης, παρουσιάστηκε η θεατρική διασκευή από τον Ηλία Τουμασάτο αποσπάσματος του έργου «Το θεώρημα του παπαγάλου» με συμμετοχή μαθητών της Α΄ τάξης του Βαλλιάνειου Γενικού Λυκείου Κεραμειών.

6 3/8/2014: Εκδήλωση σε συνδιοργάνωση με την Κοινωφελή Επιχείρηση Δήμου Κεφαλονιάς (ΚΕ.ΔΗ.ΚΕ) στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου.

Η εκδήλωση περιελάμβανε μελοποιημένα αποσπάσματα από το έργο του Νικολάου Μάντζαρου «Ύμνος εις την ελευθερίαν» (στίχοι: Διονυσίου Σολωμού) σε μουσική επεξεργασία Άλκη Μπαλτά από τη Γυναικεία Χορωδία της ΚΕ.ΔΗ.ΚΕ υπό τη διεύθυνση του μουσικού Άγγελου Μουρελάτου. Τη ζωή και τα έργα του Διονυσίου Σολωμού παρουσίασε η φιλόλογος κ. Αλίκη Γαλιατσάτου.

7 13/9/2014: Ομιλία του Βαγγέλη Σακκάτου, συγγραφέα των βιβλίων «ΜΕΡΑΡΧΙΑ ΑΚΟΥΪ. Η σφαγή των Ιταλών στην Κεφαλονιά. Η Αντίσταση» & «ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ 1943. Το μεγάλο έγκλημα του ναζισμού. Η σφαγή της Μεραρχίας Άκουι. Ντοκουμέντα και κείμενα», για την καταστροφή της Μεραρχίας Άκουι. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε σε συνδιοργάνωση με τον Ελληνοϊταλικό Σύνδεσμο Φιλίας Κεφαλονιάς-Ιθάκης «MEDITERRANEO» και υπό την αιγίδα του Δήμου Κεφαλονιάς για τα 71 χρόνια από τη σφαγή 9.640 ιταλών αιχμαλώτων. Τον συγγραφέα προλόγισε ο Έφορος του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης κ. Γεώργιος Ματαράγκας.

ποιήθηκε σε συνδιοργάνωση με τον Ελληνοϊταλικό Σύνδεσμο Φιλίας Κεφαλονιάς-Ιθάκης «MEDITERRANEO» και υπό την αιγίδα του Δήμου Κεφαλονιάς για τα 71 χρόνια από τη σφαγή 9.640 ιταλών αιχμαλώτων. Τον συγγραφέα προλόγισε ο Έφορος του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης κ. Γεώργιος Ματαράγκας.

ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ

- * Συμπληρώστε και ταχυδρομήστε το παρακάτω απόκομμα στη διεύθυνση:
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος, Μίνωος 3, 28100 Αργοστόλι.
- * Ενημερώστε μας έγκαιρα σε περίπτωση αλλαγής διεύθυνσης.
- * Επικοινωνήστε μαζί μας, αν δε λάβετε το περιοδικό.

ΕΠΩΝΥΜΟ:
ΟΝΟΜΑ:
ΟΔΟΣ: ΑΡ: ΤΗΛ.:
ΠΕΡΙΟΧΗ: Τ.Κ.

* Σας στέλνω το ποσόν των 20 ευρώ ως ετήσια συνδρομή μέλους.

* Την ετήσια συνδρομή των 20 ευρώ μπορείτε να τη στείλετε με ταχυδρομική επιταγή ή με κατάθεση στο λογαριασμό του Συνδέσμου, ALPHA BANK 771-002101-022500, με παράλληλη ενημέρωση του κ. Ζαβιτσιάνου Δημήτρη στο τηλέφωνο 2671026374, 6944415637 ή στο email: syndesfil@yahoo.gr.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Χρύσα Σταματελάτου

- βιβλία
- χαρτικά
- φωτοτυπίες

Λιθόστρωτο 1 Αργοστόλι Κεφαλονιά
τηλ.: 26710 22918, 26710 25070

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

- ΒΙΒΛΙΑ
- ΧΑΡΤΙΚΑ
- ΣΧΟΛΙΚΑ
- ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ
- ΜΟΥΣΙΚΑ ΕΙΔΗ
- ΑΝΑΛΩΣΙΜΑ
- ΦΩΤΟΤΥΠΙΕΣ
- ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ
- ΕΚΔΟΣΕΙΣ
- ΔΙΑΦΗΜΙΣΤΙΚΑ

www.e-kivos.gr • τηλ.: 2671026872

Λ. ΒΕΡΓΩΤΗ 13 - ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΡΜΑΚΟΥΠΟΛΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΕΟΛΟΓΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ-ΙΘΑΚΗΣ

- Παναγής Γ. Γεωργόπουλος, *Κόλαση - Ποιητική συλλογή με θέμα την κατοχική περίοδο στην Κεφαλονιά*, [Εισαγωγή, γενική επιμέλεια από τη φιλόλογο Δώρα Ζαφειράτου], Αθήνα 2001, σελ. 46.
- Σπύρος Δ. Λονκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, [Γενική επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2009, σελ. 350.
- *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Το Κεφαλονίτικο Γλωσσικό Ιδίωμα»*, [Επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2012, σελ. 214.
- *Κυμοθόη*, ετήσια περιοδική έκδοση του Συνδέσμου.

ΙΛΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ